SRIMAD

BHĀGAVATAM

VOL I

PUBLISHED BY

V RAMASWAMY SASTRULU & SONS

292 ESPLANADE MADRAS

1937

Y
V VENKATESWARA SASTRULU
OF V RAMASWAMY SASTRULU & SONS
V
M —1937

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

पाठान्तरसवलितम्

॥ प्रथमसम्पुटम् ॥

चेन्नपुर्यां

वाविळ्ळ रामस्वामिशास्त्रुलु अण्ड् सन्स्

इत्येतैः समुद्रय प्रकाशितम्

PREFACE

The premie firm in Madras for Sanskrit and Telu u publications Mess s V Ramaswamy Sastrulu & Sons has been publishing from time to tim a number f useful books in San krit and Vernacular literatu e espe ially in Telugu Special mention may be made of the handy volumes of the So the n Recension of that great epic the Mahabh rata in Devanagari script The firm is inte st d mainly i the spread of Indian cultu e and Ind an civili atio Tow rd this end the firm is now pl cing bef e the lit a v wo ld a itical diti n of S imad Bhagav ta Pura a the Purana of the Puranas

Next to the epics tl e Ramāy a rd the Maha bha ata Srimad Bha av ta i the most popular of all th l u nas Though the e a as many s eighteen M hapur na be ides a host of Upapuranas Srimad Bhagavat ha a g ate claim on Hindu mi ds from the Himalay s to C pe Comorin It mak s i f ci nating appeal both to th lay peopl and the rth dox Th l u d f its so g is fe vent d votion to H r by repeating His n me a d listening to His glorious achieve m nts whi h o by the nam of Harikathā S av r m

The Indian enu has chalked out a threefold path leading to the final goal of alvation and attainment of

Godhood The three m ans ar the paths of Karma Bhaktı and Jnana Srimad Bhagavata lays special emphasis on the Bhakti aspect of Indian religion and philosophy To sustain the interest of the reader Śuka brahmam the a thor f the Pur na ha embellished it from the beginning to the end with a host of episodes b immin ith wealth of detail As Dr Winternitz says It is the o e Purana which more than any of the others bears the tamp of unifi d c mpositi n nd deserves to be ppreciat d is a liter ry pr ductio n accour t of its language style and metre

It is divided into t lv books o sk ndh s and consists of eighteen thou and lokas It i too well known that this is not the first edition which follows mainly the Southern Recension An ed tion was first published by this fi m in Telıgu sc ipt vith Sridh ıra s comm nt ry 187? Th re i d tion of the Bhā avata Purana i the G antha script publish d at Kumbakon m du i th years 1907 09 There is a Telu dition f the Purana in t vol m s publisl ed at Wan parthy ith a c mm nta y by Vi ra ha a Besides po tio s of the Pu n have be p bli h d in different languages includin Oriya Still e rlie we find an excellent edition of the Pu an ith text and tran lation n French entitled *Le Bhaga ati P* i by *Buge Bu r ouf* nd publish d in five volum s i P is at different pe iods 1840 1844 1847 a d 1898 This dit on can almost be said to be a standard one Ent rp ising

publisher of Bombay like Gopal Narayan & Co Jagadi vara Yantralay S i Venkate vara Steam Press have published different editions with different comme ta i s like thos of S idhara Svamin Vij ya dhv ja Ti th B lab dhini S bodhini and Anvit tha P akasika To th se numb r M T R K i hnam ha iar of Madhva Vil s B k D p t Kumbhakon m has d l d hi edition of th full text of the Bha avata Pu ana in two volume

The p sent publication which is in Devanagari sci pt is bas d on a numb r of manu cip s and plete with diff rent readin What has been aimed at he e s a critic l and scientific dition which is bound to hold the field for long as one of the standard editions of the Bhagavata Purana I have no doubt that this publica tion ill meet with co dial eception at the hands of O iental st L st and West and will ado n the shelves of all libra es public and private sooner or later

It needs o mention that undertakings of this kind m an heavy financial respons bility and Messrs V R maswamy Sa trulu & Sons look forward to patrons of Hi idu culture to encou age them in their useful publications

V R RAMACHANDRA DIKSHITAR

D p t t f I d H t ry
Un ty f M d

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रामद्भागवतस्य पुराणरत्नस्य सप्तस्कन्धात्मक प्रथमसम्पुटम्

तत्र

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम्

चतुर्थस्कन्धे

पञ्चमस्कन्धे

षष्ठस्कन्धे

विषया	पृष्ठम्

सप्तमस्कन्धे

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

॥ प्रथमसम्पुटम् ॥

ॐ

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीपद्मपुराणोत्तरखण्डस्थ

॥ श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ॥

प्रथमोऽध्याय

(भक्तिनारदसमागम)

*सच्चिदान दरूपाय विश्वोत्पत्त्यादिहेतवे ।
तापत्रयविनाशाय श्रीकृष्णाय वय नुम ॥ १

य प्रव्रज तमनुपेतमपेतकृत्य
द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।
पुत्रेति त मयतया तरवोऽभिनेदु
स्त सवभूतहृदय मुनिमानतोऽस्मि ॥ २

नैमि[1]षे सूतमासानमभिवाद्य महामतिम् ।
कथामृतरसास्वादकुशल शौनकोऽब्रवीत् ॥ ३

शौनक —

अज्ञानध्वा तविध्वसकोटिसूर्यसमप्रभ ।
सूताख्याहि कथासार मम कर्णरसायनम् ॥ ४

---

* सच्चिदानन्द   1 श

भक्तिज्ञानविरागा[1]प्तो विवेको वर्धते [2]महान् ।
मायामोहनिरासश्च वैष्णवैः क्रियते कथम् ॥ ५

इह घोरे कलौ [3]प्रायो जीवश्चासुरतां गतः ।
क्लेशाक्रान्तस्य तस्यैव शोधने किं परायणम् ॥ ६

श्रेयसां यद्भवेच्छ्रेयः पावनानां च पावनम् ।
कृष्णप्राप्तिकरं शश्वत् साधनं तद्वदाधुना ॥ ७

चिन्तामणिर्लोकसुखं [4]सुरद्रुः स्वर्गसम्पदम् ।
प्रयच्छति गुरुः प्रीतो वैकुण्ठं योगिदुर्लभम् ॥ ८

सूत —

प्रीतिः शौनक चित्ते ते ह्यतो वच्मि विचार्य च ।
सर्वसिद्धान्तनिष्पन्नं संसारभयनाशनम् ॥ ९

भक्त्योघवर्धनं यच्च कृष्णसंतोषहेतुकम् ।
तदहं तेऽभिधास्यामि सावधानतया शृणु ॥ १०

कालव्यालमुखग्रासत्रासनिर्णाशहेतवे ।
श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ॥ ११

एतस्मादपरं किञ्चिन्मनःशुद्ध्यै न विद्यते ।
जन्मान्तरे भवेत्पुण्यं तदा भागवतं लभेत् ॥ १२

परीक्षिते कथां वक्तुं सभायां संस्थिते शुके ।
सुधाकुम्भं गृहीत्वैव देवास्तत्र समागमन् ॥ १३

---

1 ह 2 कथम् 3 प्रास 4 सुरेन्द्र

शुक नत्वावद सर्वे स्वकार्यकुशला सुरा ।
कथासुधा प्रयच्छस्व गृहीत्वैव सुधामिमाम् ॥ १४

एव विनिमये जाते सुधा राज्ञा प्रपीयताम् ।
प्रपास्यामो वय सर्वे श्रीमद्भागवतामृतम् ॥ १५

क कथा क सुधा लोके क काच क मणिर्महान् ।
ब्रह्मरातो विचार्यैव तदा देवाञ्जहास ह ॥ १६

अभक्तास्ताश्च विनाय न ददौ स कथामृतम् ।
श्रीमद्भागवती वार्ता सुराणामपि दुर्लभा ॥ १७

राज्ञो मोक्ष तथा वीक्ष्य पुरा धातापि विस्मित ।
सत्यलोके तुला बद्ध्वाऽतोलयत्साधना य[1]ज ॥ १८

लघू य यानि जातानि गौरवेण इद महत् ।
तदा ऋषिगणा सर्वे विस्मय परम ययु ॥ १९

मेनिरे भगवद्रूप शास्त्र भागवत [2]कलौ ।
पठनाच्छ्रवणात्सद्यो वैकुण्ठफलदायकम् ॥ २०

[3]सप्ताहेन श्रुत चैतत्सर्वथा मुक्तिदायकम् ।
सनकाद्यै पुरा प्रोक्त नारदाय दयापरै ॥ २१

यद्यपि ब्रह्मसम्बन्धाच्छ्रुतमेत [4]महर्षिणा ।
सप्ताहश्रवणविधि कुमारैस्तस्य भाषित ॥ २२

---

1 त   2 क्षितौ   3 सप्ताहश्रवणेनैव   4 सुर

शौनक —

लोकविग्रह[1]मुक्तस्य नारदस्याखिरस्य च ।
विधिश्रवे कुत प्रीति सयोग कुत्र तै सह ॥ २३

सूत[2]—

अत्र ते कीर्तयिष्यामि भक्तियुक्त कथानकम् ।
शुकेन मम यत्प्रोक्त रह शिष्य विचार्य च ॥ २४

एकदा हि विशालाया चत्वार ऋषयोऽमला ।
सत्सङ्गार्थ समायाता ददृशुस्तत्र नारदम् ॥ २५

कुमारा —

कथ ब्रह्म दीनमुख कुतश्चिन्ता[3]तुरो भवान् ।
त्वरित गम्यते कुत्र कुतश्चागमन तव ॥ २६

इदानीं शून्यचित्तोऽसि गतवित्तो यथा जन ।
तवेद मुक्तसङ्गस्य नोचित वद कारणम् ॥ २७

नारद —

अह तु पृथिवीं यातो ज्ञात्वा सर्वोत्तमामिति ।
पुष्कर च प्रयाग च काशीं गोदावरीं तथा ॥ २८

हरिक्षेत्र कुरुक्षेत्र श्रीरङ्ग सेतुबन्धनम् ।
एवमादिषु तीर्थेषु भ्रममाण इतस्तत ॥ २९

नापश्य कुत्रचिच्छर्म मन स तोषकारकम् ।
कलिनाऽधर्ममित्रेण धरेय [4]बाधितेऽधुना ॥ ३०

1 युक्तस्य 2 पृष्ट 3 परो 4 बाधिता

सत्य नास्ति तप शौच दया दान न विद्यते ।
उदरम्भरिणो जीवा वराका कूटभाषिण ॥ ३१

म दा सुम दमतयो म दभाग्या ह्युपद्रुता ।
पापण्डनिरता [illegible] तो विरक्ता सपरिग्रहा ॥ ३२

तरुणीप्रभुता गेहे श्याल्को बुद्धिदायक ।
[1]कयानिक्रयिणो लोभाद्दम्पतीना च कल्कनम् ॥ ३३

आश्रमा यवनै रुद्धास्तीर्थानि सरितस्तथा ।
देवतायतनान्यत्र दुष्टैर्नष्टानि भूरिश ॥ ३४

न योगी नैव सिद्धो वा न ज्ञानी सत्क्रियो नर ।
कलिदावानलेनाद्य साधन भस्मता गतम् ॥ ३५

[2]अट्टशूला जनपदा शिवशूला द्विजातय ।
कामि य केशशूलि य सम्भवन्ति कलाविह ॥ ३६

एव पश्य कलेर्दोषा पयटन्नवनीमहम् ।
यामुन तटमापन्नो यत्र लीला हरेरभूत् ॥ ३७

तत्राश्चर्यं मया दृष्ट श्रूयता त मुनीश्वरा ।
एका तु तरुणी तत्र निषण्णा खिन्नमानसा ॥ ३८

वृद्धौ द्वौ पतितौ पार्श्वे नि श्वस ताववचेतनौ ।

---

1 कन्याया विक्रयी

2 अट्टम् न शिवो वद शूलो विक्रय उच्यत । कशो भगमिति प्रोक्त मिति प्राहुर्मनीषिण ॥

शुश्रूषन्ती प्रबोधन्ती रुदती च तयो: पुर: ॥ ३९

दशदिक्षु निरीक्षन्ती रक्षितारं निजं वपुः ।
वीज्यमाना शतस्त्रीभिर्बोध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ४०

दृष्ट्वा दूरादगात् सोऽहं कौतुकेन तदन्तिकम् ।
मां दृष्ट्वा चोत्थिता बाला विह्वला चाब्रवीद्वचः ॥ ४१

बालो—
भो भोः साधो क्षणं तिष्ठ मच्चिन्तामपि नाशय ।
दर्शनं तव लोकस्य सर्वथाघहरं परम् ॥ ४२

बहुधा तव वाक्येन दुःखशान्तिर्भविष्यति ।
यदा भाग्यं भवेद्भूरि भवतो दर्शनं तदा ॥ ४३

नारद—
कासि त्वं काविमौ केमा नार्यः काः पद्मलोचना ।
वद देवि सविस्तारं स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ ४४

बालो—
अहं भक्तिरिति ख्याता इमौ मे तनयौ मतौ ।
ज्ञानवैराग्यनामानौ कालयोगेन जर्जरौ ॥ ४५

गङ्गाद्याः सरितश्चेमा मत्सेवार्थं समागताः ।
तथापि न च मे श्रेयः सेवितायाः सुरैरपि ॥ ४६

इदानीं शृणु मद्वार्तां [1]सचित्तस्त्वं तपोधन ।
वार्ता मे विततास्त्यस्ति तां श्रुत्वा सुखमावह ॥ ४७

---

1 सचित्त

उत्पन्ना [1]द्राविडे साह वृद्धिं कर्णाटके गता ।
क्वचित्क्वचिन्महाराष्ट्रे गुर्जरे जीर्णतां गता ॥ ४८

तत्र घोरकलेर्योगात्पाखण्डै खण्डिताङ्गका ।
दुर्बलाह चिर जाता पुत्राभ्या सह मन्दताम् । ४९

वृन्दावन पुन प्राप्य नवीनेव सुरूपिणी ।
जाताह युवती सम्यक्प्रेष्ठरूपा तु साम्प्रतम् ॥ ५०

इमौ तु शयितावत्र सुतौ मे क्लिश्यत श्रमात् ।
इद स्थान परित्य व विदेश गम्यते मया ॥ ५१

जरठत्व समायातौ तेन दु खेन दु खिता ।
साह तु तरुणी कस्मात्सुतौ वृद्धाविमौ कुत ॥ ५२

त्रयाणा सहचारित्वाद्वैपरीत्य कुत स्थितम् ।
घटते जरठा माता तरुणौ तनयाविति ॥ ५३

अत शोचामि चात्मान विस्मयाविष्टमानसा ।
वद योगनिधे धीम कारण चात्र कि भवेत् ॥ ५४

नारद —
ज्ञानेनात्मनि पश्यामि सर्वमेतत्तवानघे ।
न विषादस्त्वया कार्यो हरि श ते करिष्यति ॥ ५५

सूत —
क्षणमात्रेण तज्ज्ञात्वा वाक्यमूचे मुनीश्वर ॥ ५५॥

नारद —
शृणुष्वावहिता बाले युगोऽय दारुण कलि ।

1 द्रविड

तेन लुप्त सदाचारो योगमार्गस्तपासि च ॥ ५६॥

जना अघासुरायन्ते शाठ्यदुष्कर्मकारिण ।
इह स तो विषीदन्ति प्रहृष्यन्ति ह्यसाधव ॥ ५७॥
धत्ते धैर्यं तु यो धीमा स धीर पण्डितोऽथवा ॥ ५८

अस्पृश्यानवलोक्येय शेषभारकरी धरा ।
वर्षे वर्षे क्रमाज्जाता मङ्गल नापि दृश्यते ॥ ५९

न त्वामपि सुतै साक कोऽपि पश्यति साम्प्रतम् ।
उपेक्षितानुरागान्धैर्जर्जरत्वेन सस्थिता ॥ ६०

वृन्दावनस्य सयोगात्पुनस्त्व तरुणा नवा ।
धन्य वृन्दावन तेन भक्तिर्नृत्यति यत्र च ॥ ६१

अत्रेमौ ग्राहकाभावान्न जरामपि मुञ्चत ।
किञ्चिदात्मसुखेनेह प्रसुप्तिर्म यतेऽनयो ॥ ६२

भक्ति —

कथ परीक्षिता राज्ञा स्थापितो ह्यशुचि कलि ।
प्रवृत्ते तु कलौ सर्वसार कुत्र गतो महान् ॥ ६३

करुणापरेण हरिणाप्यधर्म कथमाक्ष्यते ।
इम मे सशय छिन्धि त्वद्वाचा सुखितास्म्यहम् ॥ ६४

नारद —

यदि पृष्टस्त्वया बाले प्रेमत श्रवण कुरु ।
सर्वं वक्ष्यामि ते भद्रे कश्मल ते गमिष्यति ॥ ६५

यदा मुकुन्दो भगवान् क्ष्मा त्यक्त्वा स्वपदं गतः ।
तद्दिनात्कलिरायातः सर्वसाधनबाधकः ॥ ६६

दृष्टो दिग्विजये राज्ञा दीनवच्छरणं गतः ।
न मया मारणीयोऽयं सारङ्ग इव सारभुक् ॥ ६७

यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
तत्फलं लभते सम्यक्कलौ केशवकीर्तनात् ॥ ६८

एकाकारं कलिं दृष्ट्वा सार[1]वत्सारनीरसम् ।
विष्णुरातः स्थापितवान्कलिजानां सुखाय च ॥ ६९

कुकर्माचरणात्सारः सर्वतो निर्गतोऽधुना ।
पदार्थाः संस्थिता भूमौ बीजहीनास्तुषा यथा ॥ ७०

विप्रैर्भागवती वार्ता गेहे गेहे जने जने ।
कारिता कणलोभेन कथासारस्ततो गतः ॥ ७१

अत्युग्रभूरिकर्माणो नास्तिका रौरवा जनाः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तीर्थेषु तीर्थसारस्ततो गतः ॥ ७२

कामक्रोधमहालोभतृष्णाव्याकुलचेतसः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तपसि तपःसारस्ततो गतः ॥ ७३

मनसश्चाजयाल्लोभाद्दम्भात्पाखण्डसंश्रयात् ।
शास्त्रानभ्यसनाच्चैव ध्यानयोगफलं गतम् ॥ ७४

पण्डितास्तु कलत्रेण रमन्ते महिषा इव ।

1 स सार

पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मुक्तिसाधने ॥ ७५

नहि वैष्णवता कुत्र सम्प्रदायपुर सरा ।

एव प्रल[1]यता प्राप्तो वस्तुसार स्थले स्थले ॥ ७६

अय तु युगधर्मो हि वर्तते कस्य दूषणम् ।

अतस्तु पुण्डरीकाक्ष सहते निकटे स्थित ॥ ७७

सूत —

इति तद्वचन श्रुत्वा विस्मय परम गता ।

भक्तिरूचे वचो भूय श्रूयता तच्च शौनक ॥ ७८

भक्ति —

सुरर्षे त्व हि धन्योऽसि मद्भाग्येन समागत ।

साधूना दर्शन लोके सर्वसिद्धिकर परम् ॥ ७९

जयति [2]जगति माया यस्य कायाधवस्ते

वचनरचनमेक केवल चाकलय्य ।

ध्रुवपदमपि यातो यत्कृपातो ध्रुवोऽय

सकलकुशलपात्र ब्रह्मपुत्र नतास्मि ॥ ८०

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये

प्रथमोऽध्याय ॥

---

1 प 2 जयति

॥ द्वितीयोऽध्याय ॥

(कुमारनारदसवाद)

नारद —

वृथा खे[1]दयसे बाले अहो चि तातुरा कथम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोज स्मर दु ख गमिष्यति ॥ १

द्रौपदी च परित्राता येन कौरवकश्मलात् ।
पालिता गोपसु दय स कृष्ण क्वापि नो गत ॥ २

त्व तु [2]भक्ति प्रिया तस्य सतत प्राणतोऽधिका ।
त्वयाहूतस्तु भगवा याति नीचगृहेष्वपि ॥ ३

सत्यादित्रियुगे बोधवैराग्यौ मुक्तिसाधकौ ।
कलौ तु केवला भक्तिब्रह्मसायु यकारिणी ॥ ४

इति निश्चित्य चिद्रूप [3]सद्रूपा त्वा ससर्ज ह ।
परमान दचिन्मूर्ति सु दरीं कृष्णवल्लभाम् ॥ ५

बद्धाञ्जलिं त्वया पृष्ट किं करोमीति चैकदा ।
त्वा तदाज्ञापयत्कृष्णो मद्भक्ता पोषयेति च ॥ ६

अङ्गीकृत त्वया तद्वै प्रसन्नोऽभूद्धरिस्तदा ।
मुक्ति दासीं ददौ तुभ्य ज्ञानवैराग्यकाविमौ ॥ ७

पोषण स्वेन रूपेण वैकुण्ठे व करोषि च ।
भूमौ भक्तिविपोषाय छायारूप त्वया कृतम् ॥ ८

---

1 दा 2 भक्ते 3 सुरूपा

मुक्ति नान विरक्ति च सह कृत्वा गता मुनि ।
कृतादिद्वापरस्या त महान देन सस्थिता ॥ ९
कलौ मुक्ति क्षय प्राप्ता पाषण्डामयपीडिता ।
त्वदाज्ञया गता शाघ्र वैकुण्ठ पुनरेव सा ॥ १०
स्मृता त्वयापि चात्रैव मुक्तिरायाति याति च ।
पुत्रीकृत्य त्वयेमौ च पार्श्वे स्वस्यैव रक्षितौ ॥ ११
उपेक्षात कलौ म दौ वृद्धौ जातौ सुतौ तव ।
तथापि चि ता मुञ्च त्वमुपाय चि तयाम्यहम् ॥ १२
[1]कलिना सदृश कोऽपि युगो नास्ति वरानने ।
तस्मिस्त्वा स्थापयिष्यामि गेहे गेहे जने जने ॥ १३
अ यधर्मांस्तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य महोत्सवान् ।
तदा नाह हरेर्दासो लोके त्वा न प्रवतये ॥ १४
[2]त्वदन्विताश्च ये जीवा भविष्यन्ति कलाविह ।
पापिनोऽपि गमिष्यन्ति निर्भय कृष्णमन्दिरम् ॥ १५
येषा चित्ते वसेद्भक्ति सवदा प्रेमरूपिणी ।
न ते पश्यन्ति कीनाश स्वप्नेऽप्यमलमूर्तय ॥ १६
न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसो वा सुरोऽपि वा ।
भक्तियुक्तमनस्काना स्पशने न प्रभुर्भवेत् ॥ १७
न तपोभिन वेदैश्च न ज्ञानेनापि कमणा ।

[1] कालेनासदृश [2] तद

हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः ॥ १८

नृणां जन्मसहस्रेण भक्तौ प्रीतिर्हि जायते ।
कलौ भक्तिः कलौ भक्तिर्भक्त्या कृष्णः पुरःस्थितः ॥ १९

भक्तिद्रोहकरा ये च ते सीदन्ति जगत्त्रये ।
दुर्वासा दुःखमापन्नः पुरा भक्तविनिन्दकः ॥ २०

अलं व्रतैरलं तीर्थैरलं योगैरलं मखैः ।
अलं ज्ञानकथालापैर्भक्तिरेकैव मुक्तिदा ॥ २१

सूत —

इति नारदनिर्णीतं स्वमाहात्म्यं निशम्य सा ।
सर्वाङ्गपुष्टिसंयुक्ता नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२

भक्ति —

अहो नारद धन्योऽसि प्रीतिस्ते मयि निश्चला ।
न कदाचिद्विमुञ्चामि चित्ते स्थास्यामि सर्वदा ॥ २३

कृपालुना त्वया साधो मद्बाधा ध्वंसिता क्षणात् ।
पुत्रयोश्चेतना नास्ति ततो बोधय बोधय ॥ २४

सूत —

तस्या वचः समाकर्ण्य कारुण्यं नारदो गतः ।
तयोर्बोधनमारेभे कराग्रेण विमर्दयन् ॥ २५

मुखं संयोज्य कर्णान्ते शब्दमुच्चैः समुच्चरन् ।
ज्ञान प्रबुध्यतां शीघ्रं रे वैराग्य प्रबुध्यताम् ॥ २६

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्मुहुर्मुहुः ।
बोध्यमानौ तदा तेन कथञ्चिच्चोत्थितौ बलात् ॥ २७

नैवैरनवलोकन्तौ जृम्भन्तौ सालसावुभौ ।
बकवत्प¹लितौ प्राय शुष्ककाष्ठसमाङ्गकौ ॥ २८

क्षुत्क्षामौ तौ निरीक्ष्यैव पुन स्वापपरायणौ ।
ऋषिश्चिन्तापरो जात किं विधेय मयेति च ॥ २९

अहो निद्रा कथ याति वृद्धत्व च महत्तरम् ।
चिन्तयन्निति गोविन्द स्मरयामास भार्गव ॥ ३०

व्योमवाणी तदैवाभून्मा ऋषे खिद्यतामिति ।
उद्यम सफलस्तेऽय भविष्यति न सशय ॥ ३१

एतदर्थं तु सत्कर्म सुरर्षे त्व समाचर ।
तत्ते कर्माभिधास्यन्ति साधव साधुभूषणा ॥ ३२

सत्कर्मणि कृते तस्मिन सनिद्रा वृद्धताऽनयो ।
गमिष्यति क्षणाद्भक्ति सवत प्रसरिष्यति ॥ ३३

इत्याकाशवच स्पष्ट तत्सर्वैरपि विश्रुतम् ।
नारदो विस्मय लेभे नेद ज्ञातमिति ब्रुवन् ॥ ३४

नारद —

अनयाकाशवाण्यापि गोप्यत्वेन निरूपितम् ।
किंवा तत्साधन कार्यं येन कार्यं भवेत्तयो ॥ ३५

¹ ति

क भविष्यति म तस्ते कथ दास्यति साधनम् ।
मयात्र किं प्रकर्तव्य यदुक्त व्योमभाषया ॥ ३६

सूत—

तत्र [1]द्वावपि सस्थाप्य निर्गतो नारदो मुनि ।
तीर्थं तीर्थं विनिष्क्रम्य पृच्छन्मार्गे मुनीश्वरान् ॥ ३७

वृत्ता त श्रूयते सर्वै किञ्चिन्निश्चित्य नोच्यते ।
असाध्य केचन प्रोचुर्दुर्ज्ञेयमिति चापरे ॥ ३८
मूकीभूतास्तथाऽ ये तु किय तस्तु पलायिता ॥ ३८॥

हाहाकारो महानासीत् त्रैलोक्ये विस्मयावह ।
वेदवेदा तघोषैश्च गीतापाठैर्विबोधितम् ॥ ३९॥

भक्तिज्ञानविरागाणा नोदतिष्ठत्त्रिक यदा ।
उपायो नापरोऽस्तीति कर्णे कर्णेऽजपञ्जना ॥ ४०॥

योगिना नारदेनापि स्वय न ज्ञायते तु यत् ।
तत्कथ शक्यते वक्तुमितरैरिह मानुषै ॥ ४१॥
एव ऋषिगणै पृष्टैर्निर्णीयोक्त दुरासदम् ॥ ४२

ततश्चि तातुर सोऽथ बदरीवनमागत ।
तपश्चरामि चात्रेति तदर्थं कृतनिश्चय ॥ ४३

तावद्ददर्श पुरत सनकादी मुनीश्वरान् ।
कोटिसूर्यसमाभासानुवाच मुनिसत्तम ॥ ४४

1 ता 2 ह

नारद —

इदानीं भूरिभाग्येन भवद्भि सङ्ग[1]मोऽभवत् ।
कुमारा वदता शीघ्र कृपा कृत्वा ममोपरि ॥ ४५
भव तो योगिन सर्वे बुद्धिम तो बहुश्रुता ।
पञ्चहायनसयुक्ता पूर्वेषामपि पूवजा ॥ ४६
सदा वैकुण्ठनिलया हरिकीतनत परा ।
लीलामृतरसो मत्ता कथामात्रैकजीविन ॥ ४७
हरि शरणमेव हि नित्य येषा मुखे वच ।
अत कालसमादिष्टा जरा युष्मान्न बाधते ॥ ४८
येषा भ्रूभङ्गमात्रेण द्वारपालौ हरे पुरा ।
भूमौ निपतितौ सद्यो यत्कृपात [2]पुर गतौ ॥ ४९
अहो भाग्यस्य योगेन दशन भवतामिह ।
अनुग्रहस्तु कतव्यो मयि दीने दयापरै ॥ ५०
अशरीरगिरोक्त यत् किं साधनमुच्यताम् ।
अनुष्ठेय कथ तावत् प्रब्रुत तु सविस्तरम् ॥ ५१
भक्तिज्ञानविरागाणा सुखमुत्पद्यते कथम् ।
स्थापन सर्ववर्णेषु प्रेमपूर्व प्रयत्नत ॥ ५२

कुमारा —

मा चि ता कुरु देवर्षे हर्ष चित्ते समावह ।

---

1 मस्थित 2 प

उपाय सुखसाध्योऽत्र वर्तते पूर्व एव हि ॥ ५३

अहो नारद घ योऽसि विरक्तानां शिरोमणि ।
सदा श्रीकृष्णदासानामग्रणीर्योगभास्कर ॥ ५४

त्वयि चित्र न मन्तव्य भक्त्यर्थमनुवर्तिनि ।
घटते कृष्णदासस्य भक्ते [1]संस्थापना सदा ॥ ५५

ऋषिभिर्बहवो लोके प था न प्रकटीकृता ।
श्रमसा याश्च ते सर्वे प्राय स्वर्गफलप्रदा ॥ ५६

वैकुण्ठसाधक प था स तु गोप्यो हि वर्तते ।
तस्योपदेष्टा पुरुष प्रायो भाग्येन लभ्यते ॥ ५७

सत्कर्म तव निर्दिष्ट व्योमवाचा तु यत्पुरा ।
तदुच्यते शृणुष्वाद्य स्थिरचित्त प्रसन्नधा ॥ ५८

द्र ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च ते तु कर्मविसू चका ॥ ५९

सत्कर्मसूचको नूनं ज्ञानयज्ञ स्मृतो बुधै ।
श्रीमद्भागवतालाप स तु गीत शुकादिभि ॥ ६०

भक्तिज्ञानविरागाणा तद्घोषेण बल महत् ।
व्रजिष्यति द्वयो कष्ट सुख भक्तेर्भविष्यति ॥ ६१

प्रलय हि गमिष्यन्ति श्रीमद्भागवतध्वने ।
[3]कलेर्दोषा इमे सर्वे सिंहशब्दाद्वृका इव ॥ ६२

1 स्थापनता 2 चि 3 कलिदोषा

ज्ञानवैराग्यसंयुक्ता भक्ति प्रेमरसावहा ।
प्रतिगेह प्रतिजन तत क्रीडा करिष्यति ॥ ६३

नारद—

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठै प्रबोधितम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणा नोदतिष्ठत्त्रिक [1]महत् ॥ ६४

श्रीमद्भागवतालापात् तत् कथ बोधमेष्यति ।
तत्कथासु तु वेदार्थ श्लोके श्लोके पदे पदे ॥ ६५

छिन्दन्तु सशय ह्येन भवन्तोऽमोघदर्शना ।
विलम्बो नात्र कर्तव्य शरणागतवत्सला ॥ ६६

कुमारा —

वेदोपनिषदा साराज्जाता भागवती कथा ।
अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूता [2]फलाकृति ॥ ६७

आमूलाग्र रसस्तिष्ठन्नास्ते न [3]स्वाद्यते यथा ।
[4]स भूय सम्पृग्भूत फले विश्वमनोहर ॥ ६८

यथा दुग्धे स्थित सर्पिर्न स्वादायोपकल्पते ।
पृथग्भूत हि त[5]द्दिव्य देवाना रसवर्धनम् ॥ ६९

इक्षूणामपि मध्यान्त शर्करा व्याप्य तिष्ठति ।
पृथग्भूता च सा मिष्टा तथा भागवती कथा ॥ ७०

इद भागवत नाम पुराण ब्रह्मसम्मितम् ।

---

1 यदा 2 फलाकृति 3 स्वादते 4 सम्भूय 5 द्दिव्य

भक्तिज्ञानविरागाणा स्थापनाय प्रकाशितम् ॥ ७१

वेदा तवेदसुस्नाते गीताया अपि कर्वरि ।
परितापवति व्यासे मुह्यत्यज्ञानसागरे ॥ ७२

तदा त्वया पुरा प्रोक्त चतु श्लोकसमन्वितम् ।
तदीयश्रवणात्सद्यो निबाधो बादरायण ॥ ७३

तत्र ते विस्मय केन यत प्रश्नकरो भवान् ।
श्रीमद्भागव[1]त श्राव्य शोकदु खविनाशनम् ॥ ७४

नारद —

यद्दर्शन च विनिह त्यशुभानि सद्य
श्रेयस्तनोति भवदु खदवार्दितानाम् ।
निश्शेषशेषमुखगीतकथैकपाना
प्रेमप्रकाशकृतये शरण गतोऽस्मि ॥ ७५

भाग्योदयेन बहुज मसमार्जितेन
सत्सङ्ग मेन लभते पुरुषो यदा वै ।
अज्ञानहेतुकृतमोहमदा धकार
नाश विधाय हि तदोदयते विवेक ॥ ७६

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहा म्य
द्वितीयोऽध्याय

---

1 तभाव 2 म च

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

(भक्तिकष्टनिवर्तनम्)

नारद —

ज्ञानयज्ञं करिष्यामि शुकशास्त्रकथोज्ज्वलम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणां स्थापनार्थं प्रयत्नतः ॥ १

[1]कुत्र कार्यो मया यज्ञः स्थलं तद्वाच्यतामिह ।
महिमा शुकशास्त्रस्य वक्तव्यो वेदपारगैः ॥ २

कियद्भिर्दिवसैः श्राव्या श्रीमद्भागवती कथा ।
को विधिस्तत्र कर्तव्यो ममेदं वदतामितः ॥ ३

कुमाराः —

शृणु नारद वक्ष्यामो विनम्राय विवेकिने ।
गङ्गाद्वारसमीपे तु तटमानन्दनामकम् ॥ ४

नानाऋषिगणैर्जुष्टं देवसिद्धनिषेवितम् ।
नानातरुलताकीर्णं नवकोमलवालुकम् ॥ ५

रम्यमेकान्तदेशस्थं हेमपद्मसु[2]सौरभम् ।
यत्समीपस्थजीवानां वैरं चेतसि न स्थितम् ॥ ६

ज्ञानयज्ञस्त्वया तत्र कर्तव्यो ह्यप्रयत्नतः ।
अपूर्वरसरूपा च कथा तत्र भविष्यति ॥ ७

1 यत्र 2 शाभितम्

पुर स्थ निवल चैव जराजीणकलेवरम् ।
तद्द्वय च पुरस्कृत्य भक्तिस्तत्रागमिष्यति ॥ ८

यत्र भागवती वार्ता तत्र भक्त्यादिक व्रजेत् ।
कथाश ब्द समाकर्ण्य तत्त्रिक [1]तरुणायते ॥ ९

सूत—

एवमुक्त्वा कुमारास्ते नारदेन सम तत ।
गङ्गातट समाजग्मु कथापानाय सत्वरा ॥ १०

यदा यातास्तट ते तु तदा कोलाहलोऽप्यभूत् ।
भूर्लोके देवलोके च ब्रह्मलोके तथैव च ॥ ११

श्रीभागवतपीयूषपानाय रसलम्पटा ।
धाव तोऽभ्याययु सर्वे प्रथम ये च वैष्णवा ॥ १२

भृगुर्वसिष्ठश्च्यवनश्च गौतमो
मेधातिथिर्देवलदेवरातौ ।
रामस्तथा गाधिसुतश्च शाकलो
मृकण्डुपुत्राऽत्रिजपिप्पलादा ॥ १३

योगेश्वरौ व्यासपराशरौ च
छायाशुको जाजलिजह्नुमुख्या ।
सर्वेऽप्यमी मुनिगणा सहपुत्रशिष्या
स्वस्त्रीभिराययुरतिप्रणयेन युक्ता ॥ १४

---

1 करुणायते

वेदान्त सह वेदाश्च म त्रास्त त्रा समूर्तय ।
दशसप्तपुराणानि षट्शास्त्राणि तथाययु ॥ १५

गङ्गाद्या सरितस्तत्र पुष्करादिसरासि च ।
क्षेत्राणि च दिश सर्वा दण्डकादिवनानि च ॥ १६

[1]नागादयो ययुस्तत्र देवगन्धर्व [2]दानवा ।
गुरुत्वात्तत्र नायाता भृगु सम्बोध्य चानयत् ॥ १७

दीक्षिता नारदेनाथ दत्तमासनमुत्तमम् ।
कुमारा वन्दिता सर्वैर्निषेदु कृष्णतत्परा ॥ १८

वैष्णवाश्च विरक्ताश्च यासिनो ब्रह्मचारिण ।
[3]मुखभागे स्थितास्ते च तदग्रे नारद स्थित ॥ १९

एकभागे ऋषिगणास्तद यत्र दिवौकस ।
वेदोपनिषदोऽ यत्र ताथा यत्र स्त्रियोऽ यत ॥ २०

जयशब्दो नम श द शङ्खश दस्तथैव च ।
चूर्णलाजाप्रसूनाना निक्षेप सुमहानभूत् ॥ २१

विमानानि समारुह्य किय ता देवनायका ।
कल्पवृक्षप्रसूनानि सर्वास्तत्र समाकिरन् ॥ २२

सूत —

एव तेष्वेकचित्तेषु श्रीमद्भागवतस्य च ।
माहात्म्यमूचिरे स्पष्ट नारदाय महात्मने ॥ २३

---

1 नगा 2 किन्नरा 3 मुख्य

कुमाराः —

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामो महिमा शुकशास्त्रजः ।
यस्य श्रवणमात्रेण मुक्तिः करतले स्थिता ॥ २४

सदा सेव्या सदा सेव्या श्रीमद्भागवती कथा ।
यस्याः श्रवणमात्रेण हरिश्चित्तं समाश्रयेत् ॥ २५

ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः ।
परीक्षिच्छुकसंवादः शृणु भागवतं च तत् ॥ २६

तावत्संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमतेऽज्ञानतः पुमान् ।
यावत्कर्णगता नास्ति शुकशास्त्रकथा क्षणम् ॥ २७

किं श्रुतैर्बहुभिः शास्त्रैः पुराणैश्च भ्रमावहैः ।
एकं भागवतं शास्त्रं मुक्तिदानेन गर्जति ॥ २८

कथा भागवतस्यापि नित्यं भवति यद्गृहे ।
तद्गृहं तीर्थरूपं हि वसतां पापनाशनम् ॥ २९

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
शुकशास्त्रकथायाश्च कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३०

तावत्पापानि देहेऽस्मिन्निवसन्ति तपोधनाः ।
यावन्न श्रूयते सम्यक् श्रीमद्भागवतं नरैः ॥ ३१

न गङ्गा न गया काशी पुष्करं न प्रयागकम् ।
शुकशास्त्रकथायाश्च फलेन समतां नयेत् ॥ ३२

श्लोकार्धं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवम् ।

पठस्व स्वमुखेनैव यदाच्छसि परां गतिम् ॥ ३३

वेदादिर्वेदमाता च पौरुषं सूक्तमेव च ।
त्रयी भागवतं चैव द्वादशाक्षर एव च ॥ ३४

द्वादशात्मा प्रयागश्च कालः संवत्सरात्मकः ।
ब्राह्मणाश्चाग्निहोत्रं च सुरभिर्द्वादशी तथा ॥ ३५

तुलसी च वसन्तश्च पुरुषोत्तम एव च ।
एतेषां तत्त्वतः प्राज्ञैर्न पृथग्भाव इष्यते ॥ ३६

यश्च भागवतं शास्त्रं वाचयेदर्थतोऽनिशम् ।
जन्मकोटिकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ ३७

श्लोकार्धं श्लोकपादं वा पठेद्भागवतं च यः ।
नित्यं पुण्यमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ३८

उक्तं भागवतं नित्यं कृतं च हरिचिन्तनम् ।
तुलसीपोषणं चैव धेनूनां सेवनं समम् ॥ ३९

अन्तकाले तु येनैव श्रूयते शुकशास्त्रवाक् ।
प्रीत्या तस्यैव वैकुण्ठं गोविन्दोऽपि प्रयच्छति ॥ ४०

हेमसिंहयुतं चैतद्वैष्णवाय ददाति च ।
कृष्णेन सह सायुज्यं स पुमाँल्लभते ध्रुवम् ॥ ४१

आजन्ममात्रमपि येन शठेन किंचि-
च्चित्तं विधाय शुकशास्त्रकथा न पीता ।

चाण्डालवच खरवद्वत तेन जात
मिथ्या स्वज म जननीजनिदु खभाजा ॥ ४२

जावच्छवो निगदित स तु पापकर्मा
येन श्रुत शुककथावचन न किञ्चित् ।
धिक् त नर पशुसम भुवि भाररूप
मेव वदन्ति दिवि देवसरोजमुख्या ॥ ४३

दुर्लभैव कथा लोके श्रीमद्भागवतोद्भवा ।
कोटिजन्मसमुत्थेन पुण्येनैव तु लभ्यते ॥ ४४

तेन योगनिधे धीमन् श्रोतव्या सा प्रयत्नत ।
दिनाना नियमो नास्ति सर्वदा श्रवण मतम् ॥ ४५

सत्येन ब्रह्मचर्येण सर्वदा श्रवण मतम् ।
अशक्यत्वात्कलौ बोध्यो विशेषोऽत्र शुकाज्ञया ॥ ४६

मनोवृत्तिजयश्चैव नियमाचरण तथा ।
दीक्षा क[1]र्तु च शक्यत्वात्सप्ताहश्रवण मतम् ॥ ४७

श्रद्धात श्रवणे नित्य माघे तावद्धि यत्फलम् ।
तत्फल शुकदेवेन सप्ताहश्रवणे कृतम् ॥ ४८

मनसश्चाजयाद्रोगात् पुसा चैवायुष क्षयात् ।
कलेर्दोषबहुत्वाच्च सप्ताहश्रवण मतम् ॥ ४९

यत् फल नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।

---

1 तुम

अनायासेन तत्सर्वं सप्ताहश्रवणे लभेत् ॥ ५०

यज्ञाद्गर्जति सप्ताहः सप्ताहो गजति व्रतात् ।
तपसो गर्जति प्रोच्चैस्तीर्थान्नित्यं हि गर्जति ॥ ५१

योगाद्गर्जति सप्ताहो ध्यानाज्ज्ञानाच्च गर्जति ।
किं ब्रूमो गर्जन तस्य रे रे गर्जति गर्जति ॥ ५२

शौनक —

साश्चर्यमेतत्कथितं कथानकं
ज्ञानादिधर्मान् विगणय्य साम्प्रतम् ।
निःश्रेयसे भागवतं पुराणं
जातं कुतो योगविदादिसूचकम् ॥ ५३

सूत —

यदा कृष्णो धरां त्यक्त्वा स्वपदं गन्तुमुद्यत ।
एकादशं परिश्रुत्याप्युद्धवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४

उद्धव —

त्वं तु यास्यसि गोविन्द भक्तकार्यं विधाय वै ।
मच्चित्ते महती चिन्ता तां श्रुत्वा सुखमावह ॥ ५५

आगतोऽयं कलिर्घोरो भविष्यन्ति पुनः खलाः ।
तत्सङ्गेनैव सन्तोऽपि गमिष्यन्त्युग्रतां यदा ॥ ५६

तदा भारवती भूमिर्गोरूपेयं कमाश्रयेत् ।
अन्यो न दृश्यते त्राता त्वत्तः कमललोचन ॥ ५७

अत सत्सु दया कृत्वा भक्तवत्सल मा व्रज ।
भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चि मय ॥ ५८

स्वद्वियोगेन ते भक्ता कथ स्थास्यन्ति भूतले ।
निर्गुणोपासने कष्टमत किञ्चिद्विचारय ॥ ५९

इत्युद्धववच श्रुत्वा प्रभासेऽचि तयद्धरि ।
भक्तावलम्बनार्थाय किं विधेय मयेति च ॥ ६०

स्वकीय यद्भवेत्तेजस्तच भागवतेऽदधात् ।
तिरोधाय प्रविष्टोऽय श्रीमद्भागवताणवम् ॥ ६१

तेनेय वाङ्मयी मूर्ति प्रत्यक्षा वतते हरे ।
सेवनाच्छ्रवणात्पाठाद्दशनात्पापनाशिना ॥ ६२

सप्ताहश्रवण तेन सर्वेभ्योऽप्यधिक कृतम् ।
साधनानि तिरस्कृत्य कलौ धर्मोऽयमीरित ॥ ६३

दु खदारिद्र्यदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय च ।
कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽयमीरित ॥ ६४

अन्यथा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ।
कथ त्याज्या भवेत्पुम्भि सप्ताहोऽत प्रकीर्तित ॥ ६५

सूत —

एव नगाहश्रवणोरुधर्मे
प्रकाश्यमाने ऋषिभि सभायाम् ।

आश्चर्यमेक समभूत्तदानीं
तदुच्यते सम्शृणु शौनक त्वम् ॥ ६६

भक्ति सुतौ तौ तरुणौ गृहीत्वा
प्रेमैकरूपा सहसाविरासीत् ।
श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे
नाथेति नामानि मुहुर्वदन्ती ॥ ६७

ता चागता भागवतार्थभूषा
सुचारुवेषा ददृशु सदस्याः ।
कथ प्रविष्टा कथमागतेयं
[1]मध्ये मुनीनामिति तर्कयन्त ॥ ६८

ऊचु कुमारा वचन तदानीं
कथार्थतो निष्पतितानुनयम् ।
एव गिर सा ससुता निशम्य
सनत्कुमार निजगाद नम्रा ॥ ६९

भक्ति –

भवद्भिरद्यैव कृतास्मि पुष्टा
कलिप्रनष्टापि कथारसेन ।
काह तु तिष्ठाम्यधुना ब्रुवन्तु
ब्राह्मा वा इद ता गिरमूचिरे ते ॥ ७०

---

1 मध्य

भक्तेषु गोवि द[1]सरूप[2]कर्मी
प्रेमैकधर्मी भवरोगहन्त्री ।
सा त्व च तिष्ठस्व सुधैर्यसश्रया
निर तर वैष्णवमानसानि ॥ ७१

ततोऽपि दोषा कलिजा इमे त्वा
द्रष्टु न शक्ता प्रभवोऽपि लोक ।
एव तदाज्ञावसरेऽपि भक्तिस्
तदा निषण्णा हरिदासचित्ते ॥ ७२

सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्या
निवसति हृदि येषा श्रीहरेर्भक्तिरेका ।
हरिरपि निजलोक सर्वथातो विहाय
प्रविशति हृदि येषा भक्तिसूत्रोपनद्ध ॥ ७३

ब्रूमोऽद्य ते किमधिक महिमानमेव
ब्रह्मात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ।
यत्सश्रयाभिगदिते लभते सुवक्ता
श्रोतापि कृष्णसमतामलम यधर्म ॥ ७४

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये
तृतीयोऽध्याय ॥

---

1 सु 2 धर्मी

॥ चतुर्थोऽध्याय ॥

(विप्रमोक्ष)

सूत —

अथ वैष्णवचित्तेषु दृष्ट्वा भक्तिमलौकिकीम् ।
निजलोक परित्य य भगवा भक्तवत्सल ॥ १

वनमाली घनश्याम पीतवासा मनोहर ।
काञ्चीकलापरुचिरोल्लस मुकुटकुण्डल ॥ २

त्रिभङ्गललितश्चारुकौस्तुभेन विराजित ।
कोटिम मथलावण्यो हरिचन्दनचर्चित ॥ ३

परमानन्दचिन्मूर्तिमधुरो मुरलीधर ।
आविवेश स्वभक्ताना हृदया यमलानि च ॥ ४

वैकुण्ठवासिनो ये च वैष्णवा उद्धवादय ।
तत्कथाश्रवणार्थं ते गूढरूपेण सस्थिता ॥ ५

तदा जयनयारावो रसपुष्टिरलौकिकी ।
चूर्णप्रसूनवृष्टिश्च मुहु शङ्खरवोऽ यभूत् ॥ ६

तत्सभासस्थिताना च देहगेहात्मविस्मृति ।
दृष्ट्वा च त मयावस्था नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७

अलौकिकोऽय महिमा मुनीश्वरा
सप्ताहज योऽद्य विलोकितो मया ।

मूढा शठा ये पशुपक्षिणाऽत्र
सर्वेऽपि निष्पापतमा भवन्ति ॥ ८

अतो नृलोके ननु नास्ति किञ्चि
चित्तस्य शोधाय कलौ पवित्रम् ।
अघौघविध्वंसकर तथैव
कथासमान भुवि नास्ति वा यत् ॥ ९

के के विशुद्ध्यन्ति वद तु मह्य
सप्ताहयज्ञेन कथामयेन ।
कृपालुभिर्लोकहित विचार्य
प्रकाशित कोऽपि नवीनमार्ग ॥ १०

कुमारा —

ये मानवा पापकृतस्तु सर्वदा
सदा दुराचाररता विमार्गगा ।
क्रोधाग्निदग्धा कुटिलाश्च कामिन
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ ११

सत्येन हीना पितृमातृदूषका
स्तृष्णाकुलाश्चाश्रमधर्मवर्जिता ।
ये दाम्भिका मत्सरिणोऽपि हिंसका
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १२

पञ्चोग्रपापाश्छलछद्मकारिणः
क्रूराः पिशाचा इव निर्दया ये ।
ब्रह्मस्वपुष्टा व्यभिचारकारिणः
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १३

कायेन वाचा मनसापि पातकं
नित्यं प्रकुर्वन्ति शठा हठेन ये ।
परस्वपुष्टा मलिना दुराशयाः
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १४

अत्र ते कीर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
यस्य श्रवणमात्रेण पापहानिः प्रजायते ॥ १५

तुङ्गभद्रातटे पूर्वमभूत्पत्तनमुत्तमम् ।
यत्र वर्णाः स्वधर्मेण सत्यसत्कर्मतत्पराः ॥ १६

आत्मदेवः पुरे तस्मिन् सर्ववेदविशारदः ।
श्रौतस्मार्तेषु निष्णातो द्वितीय इव भास्करः ॥ १७

भिक्षुको वित्तवाँल्लोके तत्प्रिया धुन्धुली स्मृता ।
स्ववाक्यस्थापिका नित्यं सुन्दरी सुकुलोद्भवा ॥ १८

लोकवार्तारता क्रूरा प्रायशो बहुजल्पिका ।
शूरा च गृहकृत्येषु कृपणा कलहप्रिया ॥ १९

एवं निवसतोः प्रेम्णा दम्पत्यो रममाणयोः ।
अर्थाः कामास्तयोरासन्न सुखाय गृहादिकम् ॥ २०

पश्चादृमा समारब्धास्ताभ्या ■ दानहेतवे ।
गोभूहिरण्यवासासि दीनेभ्यो यच्छत सदा ॥ २१
धनार्थं धर्ममार्गेण ताभ्या नीत तथापि च ।
न पुत्रो नापि वा पुत्री ततश्चि तातुरो भृशम् ॥ २२
एकदा स द्विजो दु खाद्गृह त्यक्त्वा वन गत ।
मध्याह्ने तृषितो जातस्तडाग समुपेयिवान् ॥ २३
पीत्वा तत्र [1]निषण्णस्तु प्रजादु खेन कर्शित ।
मुहूर्तादपि तत्रैव स यासी कश्चिदागत ॥ २४
दृष्ट्वा पातनत्र त तु विप्रो यातस्तव तिकम् ।
नत्वा च पादयोस्तस्य निश्श्वस सस्थित पुर ॥ २५

यति —
कथ रोदिषि विप्र त्व का ते चि ता बलीयसी ।
वद त्व सत्वर मह्य स्वस्य दु खस्य कारणम् ॥ २६

ब्राह्मण —
किं ब्रवीमि ऋषे दु ख पूवपापेन सञ्चितम् ।
मदीया पूवजास्तोय कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ २७
मद्दत्त नैव गृह्ण ति प्रीत्या देवा द्विजातय ।
प्रजादु खेन शू योऽह प्राणास्त्यक्तुमिहागत ॥ २८
धिग्जीवित प्रजाहीन धिग्गृह च प्रजा विना ।
धिग्जन चानपत्यस्य धिक्कुल स तति विना ॥ २९

---

1 वि

पाल्यते या मया धेनुः सा वन्ध्या सर्वथा भवेत् ।
यो मया रोपितो वृक्षः सोऽपि वन्ध्यत्वमाश्रयेत् ॥ ३०

यत्फलं मद्गृहायातं तच्च शीघ्रं विनश्यति ।
निर्भाग्यस्यानपत्यस्य किमतो जीवितेन मे ॥ ३१

कुमारा —

इत्युक्त्वा स रुरोदोच्चैस्तत्पार्श्वे दुःखपीडितः ।
तदा तस्य यतेश्चित्ते करुणाभूद्गरीयसी ॥ ३२

तद्भालाक्षरमालां च वाचयामास योगवान् ।
सर्वं ज्ञात्वा यतिः पश्चाद्विप्रमूचे सविस्तरम् ॥ ३३

यति —

मुञ्चाज्ञानं प्रजारूपं बलिष्ठा कर्मणो गतिः ।
विवेकं तु समासाद्य त्यज संसारवासनाम् ॥ ३४

शृणु विप्र मया तेऽद्य प्रारब्धं तु विलोकितम् ।
सप्तजन्मावधि तव पुत्रो नैव च नैव च ॥ ३५

सन्ततेः सगरो दुःखमवापाङ्गः पुरा तथा ।
रे मुञ्चाद्य कुटुम्बाशां संन्यासे सर्वथा सुखम् ॥ ३६

ब्राह्मण —

विवेकेन भवेत्किं मे पुत्रं देहि बलादपि ।
नो चेत्त्यजाम्यहं प्राणांस्त्वदग्रे शोकमूर्च्छितः ॥ ३७

पुत्रादिसुखहीनोऽयं संन्यासः शुष्क एव हि ।
गृहस्थः सरसो लोके पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ ३८

इति विप्राऽह दृष्ट्वा प्राब्रवात्स तपोधन ॥ ३८॥

यति —

चित्रकेतुर्गत कष्ट विधिलेखविमाजनात् ।

न यास्यसि सुख पुत्राद्यथा दैवहतोद्यम ॥ ३९॥

अतो हठेन युक्तोऽसि ह्यर्थिन किं वदाम्यहम् ॥ ४०

कमारा —

तस्याग्रह समालोक्य फलमेक स दत्तवान् ।

इद भक्षय पत्न्या त्व तत पुत्रो भविष्यति ॥ ४१

सत्य शौच दया दानमेकभक्त तु भोजनम् ।

वर्षावधि स्त्रिया कार्य तेन पुत्रोऽतिनिमल ॥ ४२

एवमुक्त्वा ययौ योगा विप्रस्तु गृहमागत ।

पत्न्या पाणौ फल दत्वा स्वय यातस्तु कुत्रचित् ॥ ४३

तरुणा कुटिला तस्य सत्यग्रे च रुरोद ह ॥ ४३॥

धु धुली—

अहो चिन्ता ममोत्पन्ना फल चाह न भक्षये ॥ ४४

फल[1]भक्षेण गर्भ स्याद्गर्भेणोदर[2]वह्निना ।

स्वल्प[3]भक्ष ततोऽशक्तिर्गृहकार्य कथ भवेत् ॥ ४५

दैवाद्धाटी व्रजेद्ग्रामे पलायेद्गर्भिणी कथम् ।

शुकवन्निवसेद्गर्भस्त कुक्षे कथमुत्सृजेत् ॥ ४६

तिर्यक् चेदागतो गर्भस्तदा मे मरण भवेत् ।

---

1 भक्षण 2 वृद्धिता 3 भक्ष्य

प्रसूतौ दारुण दु ख सुकुमारी कथ सहे ॥ ४७
म दाया मयि सयस्त नना दा सहरेत्तदा ।
सत्यशौचादिनियमो दुराराध्य स दृश्यते ॥ ४८
लालने पालने दु ख प्रसूतायाश्च वर्तते ।
व ध्या वा विधवा नारी सुखिनी चेति मे मति ॥ ४९
कुमारा —
एव कुतर्कयोगेन तत्फल नैव भक्षितम् ।
पत्या पृष्ट फल भुक्त भुक्त चेति तयेरितम् ॥ ५०
एकदा भगिनी तस्यास्तद्गृह स्वेच्छयागता ।
तदग्रे कथित सर्वं चि तेय महती हि मे ॥ ५१
दुबला तेन दु खेन ह्यनुजे करवाणि किम् ।
साब्रवी मम गर्भोऽस्ति त दास्यामि प्रसूतित ॥ ५२
तावत्काल सगर्भेव गुप्ता तिष्ठ गृहे सुखम् ।
वित्त त्व मत्पतेयच्छ स ते धारयति बालकम् ॥ ५३
षाण्मासिको मृतो बाल इति लोको वदिष्यति ।
त बाल पोषयिष्यामि नित्यमागत्य ते गृहे ॥ ५४
फलमपय धे वै त्व परीक्षार्थं तु साम्प्रतम् ।
तत्तदाचरित सर्वं तथैव स्त्रीस्वभावत ॥ ५५
अथ कालेन सा नारी प्रसूता बालक तदा ।
आनीय जनको बाल रहस्ये धु धुल्यै ददौ ॥ ५६
तया च कथित भर्त्रे प्रसूत सुखमर्भक ।

लोकस्य सुखमुत्पन्नमात्मजेऽप्रजोदयात् ॥ ५७
ददौ दानं द्विजातिभ्यो जातकर्म विधाय च ।
गातवादित्रघोषोऽभूत्तद्द्वारे मङ्गलं बहु ॥ ५८
भर्तुरग्रेऽब्रवीद्वाक्यं स्तन्यं नास्ति कुचे मम ।
अन्यस्तन्येन निर्दुग्धा कथं पुष्णामि बालकम् ॥ ५९
मत्स्वसायाः प्रसूतायाः मृतो बालः प्रवर्तते ।
तामाकार्य गृहे रक्ष सा तेऽर्भं पोषयिष्यति ॥ ६०
पतिना तत्कृतं सर्वं पुत्ररक्षणहेतवे ।
पुत्रस्य धुन्धुकारीति नाम मात्रा प्रतिष्ठितम् ॥ ६१
त्रिमासे निर्गते चाथ सा धेनुः सुषुवेऽर्भकम् ।
सर्वाङ्गसुन्दरं दिव्यं निर्मलं कनकप्रभम् ॥ ६२
दृष्ट्वा प्रसन्नो विप्रस्तु संस्कारान् स्वयमादधे ।
मत्वाश्चर्यं जनाः सर्वे दिदृक्षार्थं समागताः ॥ ६३
भाग्योदयोऽधुना जातः आत्मदेवस्य पश्यत ।
धेन्वा बालः प्रसूतस्तु देवरूपीति कौतुकम् ॥ ६४
न ज्ञातं तद्रहस्यं तु केनापि विधियोगतः ।
गोकर्णं तं सुतं दृष्ट्वा गोकर्णं नाम चाकरोत् ॥ ६५
कियत्कालेन तौ जातौ तरुणौ तनयावुभौ ।
गोकर्णः पण्डितो ज्ञानी धुन्धुकारी महाखलः ॥ ६६
स्नानशौचक्रियाहीनो दुर्भक्षी क्रोधवर्धितः ।

[1] स्वसुतः

दुष्परिग्रहकर्ता च शवहस्तेन भोजनम् ॥ ६७

चोर सर्वजनद्वेषी परवेश्मप्रदीपक ।
लालनायाभका वृत्वा सद्य कूपे यपातयत् ॥ ६८

हिंसक शस्त्रधारी च दीना घाता प्रपाडक ।
चाण्डालाभिरतो नित्य पाशहस्तस्वसङ्गत ॥ ६९

तेन वेश्याकुसङ्गेन पै य वित्त तु नाशितम् ।
एकदा पितरौ ताड्य पात्राणि स्वयमाहरत् ॥ ७०

तत्पिता कृपण प्रोच्चैधनहानो रुरोद ह ।
व ध्यत्व तु समाचीन कुपुत्रो दुखदायक ॥ ७१

क तिष्ठामि क गच्छामि को मे दु ख व्यपोहयत् ।
प्राणास्त्यजामि दु खेन हा कष्ट मम सस्थितम् ॥ ७२

तदानीं तु समागत्य गोकर्णो ज्ञानसयुत ।
बोधयामास जनक वैराग्य परिदर्शयन् ॥ ७३

गोकर्ण —

असार खलु ससारो दु खरूपो विमोहक ।
सुत कस्य धन कस्य स्नेहाज्ज्वलतेऽनिशम् ॥ ७४

न चे द्रस्य सुख किञ्चिन्न सुख चक्रवर्तिन ।
सुखमस्ति विरक्तस्य मुनेरेकान्तजीविन ॥ ७५

मुञ्चाज्ञान प्रजारूप मोहतो नरके गति ।
निपतिष्यति देहोऽय सर्वं त्यक्त्वा वन व्रज ॥ ७६

कुमारा —
तद्वाक्य तु समाकर्ण्य ग तुकाम पिताऽब्रवीत् ॥ ७६॥
पिता—
किं कर्तव्य वने तात तत्त्व वद सविस्तरम् ॥ ७७

अ धकूपे स्नेह [1]पाशे बद्ध पङ्गुरह शठ ।
कर्मणा पतितो नून मामुद्धर दयानिधे ॥ ७८
गोकर्ण —
देहेऽस्थिमासरुधिरेऽभिमति त्यज त्व
जायासुतादिषु सदा ममता विमुञ्च ।
पश्यानिश जगदिद क्षणभङ्गनिष्ठ
वैराग्यरागरसिको भव भक्तिनिष्ठ ॥ ७९

धर्म भजस्व सतत त्यज लोकधर्मान्
सेवस्व साधुपुरुषाञ्जहि कामतृष्णाम् ।
अ यस्य दोषगुणचि तनमाशु मुक्त्वा
सेवाकथारसमहो नितरा पिब त्वम् ॥ ८०
कुमारा —
एव सुतोऽक्तिवशतोऽपि गृह विहाय
यातो वन स्थिरमतिर्गतषष्ठिवर्ष ।
युक्तो हरेरनुदिन परिचर्यया स
श्रीकृष्णमाप नियत दशमस्य पाठात् ॥ ८१

इति श्रीपद्मपुराण उत्तरखण्ड श्रीमद्भागवतमाहात्म्य
चतुर्थोऽध्याय

1 पाशै

॥ पञ्चमोऽध्याय ॥

(गोकर्णवर्णनम्)

सूत —

पितर्युपरते तेन जनना ताडिता भृशम् ।
क्व वित्त तिष्ठते ब्रूहि हनिष्ये लत्तया न चेत् ॥ १

इति तद्वाक्यस त्रासाज्जन या पुत्रदु खत ।
कूपे पात कृतो रात्रौ तेन सा निधन गता ॥ २

गोकर्णस्तीर्थयात्राय निर्गतो योगसस्थित ।
न दु ख न सुख तस्य न वैरा नापि बान्धव ॥ ३

धु धुकारी गृहेऽतिष्ठ पञ्चपण्यवधूवृत ।
अत्युग्रकर्मकर्ता च तत्पोषणविमूढधी ॥ ४

एकदा कुलटास्तास्तु भूषणा यभिलिप्सव ।
तदर्थं निर्गतो गेहात्कामा धो मृत्युमस्मरन् ॥ ५

यतस्ततश्च सहृत्य वित्त वेश्म पुनर्गत ।
ताभ्योऽयच्छत्सुवस्त्राणि भूषणानि कियन्ति च ॥ ६

बहुवित्तचय दृष्ट्वा रात्रौ नार्यो विचारयन ॥ ६॥

नार्य —

चौर्यं करोत्यसौ नित्यमतो राजा ग्रहीष्यति ।
वित्त हृ त्वा पुनश्चैन मारयिष्यति निश्चितम् ॥ ७॥

अतोऽर्थगुप्तये गूढमस्माभि किं न हन्यते ।

निश्चित्यैन गृहीत्वार्थं यास्यामो यत्रकुत्रचित् ॥ ८॥

सूत—

इति ता निश्चय कृत्वा [1]गुप्त त बद्ध्व रश्मिभि ।
पाश कण्ठ निधायास्य तन्मृत्युमुपचक्रमु ॥ ९॥

त्वरित न ममारासौ चिन्तायुक्तास्तदाभवन् ।
तप्ताङ्गारसमूहाश्च त मुख हि विचिक्षिपु ॥ १०॥

अग्नि ज्वालातितु खेन व्याकुले निधन गत ॥ ११

त देह मुमुचुर्गर्ते प्राय साहसिका स्त्रिय ।
न ज्ञात तद्रहस्य तु केनापीद तथैव च ॥ १२

लोकै पृष्ट्वा वदन्ति स्म दूर यात प्रियो हि न ।
आगमिष्यति वर्षेऽस्मिन् वित्तलोभविकर्षित ॥ १३

स्त्रीणा नैव तु वि[2]श्वासो[3]ऽनृताना कारयेद्बुध ।
विश्वासे य स्थितो मूढ स दु खै परिभूयते ॥ १४

सुधामय वचो यासा कामिना रसवर्धनम् ।
हृदय क्षुरधाराभ प्रिय को नाम योषिताम् ॥ १५

सहृत्य वित्त ता याता कुलटा बहुभर्तृका ।
धुन्धुकारी बभूवाथ महा प्रेत कुकर्मत ॥ १६

वात्यारूपधरो नित्य धावन् दशदिशोऽन्तरम् ।
शीतातपपरिक्लिष्टो निराहार पिपासित ॥ १७

---

1 सुप्त 2 श्वास 3 दुष्टाना

न लेभे शरण क्वापि हा दैवेति मुहुर्वदन् ।
कियत्कालेन गोकर्णो मृत लोकादबुध्यत ॥ १८

अनाथ त विदित्वैव गयाश्राद्धमचीकरत् ।
यस्मिंस्तीर्थे तु सयाति तत्र श्राद्ध प्रवर्तयन् ॥ १९

एव भ्रम स गोकर्ण स्वपुर समुपेयिवान् ।
रात्रौ गृहाङ्गणे स्वप्तुमागतोऽलक्षित परै ॥ २०

तत्र सुप्त स विज्ञाय धुन्धुकारी स्वबान्धवम् ।
निशाथे दर्शयामास महारौद्रतर वपु ॥ २१

सकृ मेष सकृद्धस्ती सकृच्च महिषोऽभवत् ।
सकृदि द्र सकृच्चाग्नि पुनश्च पुरुषोऽभवत् ॥ २२

वैपरीत्यमिद दृष्ट्वा गोकर्णो धैर्यसयुत ।
अय दुर्गतिक कोऽपि निश्चित्याथ तमब्रवीत् ॥ २३

गोकर्ण —

कस्त्वमुग्रतरो रात्रौ कुतो याता दशामिमाम् ।
किंवा प्रेत पिशाचो वा राक्षसोऽसीति शस न ॥ २४

सूत —

एव पृष्टस्तदा तेन रुरोदोच्चै पुन पुन ।
अशक्तो वचनोच्चारे सज्ञामात्र चकार ह ॥ २५

ततोऽञ्जलौ जल कृत्वा गोकर्णस्तमुदीरयन् ।
तत्से[1]कहतपापोऽसौ प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २६

---

1 काद्भुत

प्रेत —

अहं भ्राता त्वदीयोऽस्मि धुन्धुकारीति नामतः ।
स्वकीयेनैव दोषेण ब्रह्मत्वं नाशितं मया ॥ २७

कर्मणो नास्ति संख्या मे महाऽज्ञाने विवर्तिनः ।
लोकानां हिंसकः साऽहं स्त्रीभिर्दुःखेन मारितः ॥ २८

अतः प्रेतत्वमापन्नो दुर्दशां च [1]वहाम्यहम् ।
वाताहारेण जीवामि दैवाधीनफलोदयात् ॥ २९

अहो बन्धो कृपासिन्धो भ्रातर्मामाशु मोचय ।
गोकर्णो वचनं श्रुत्वा तस्मै वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३०

गोकर्ण —

त्वदर्थं तु मया पिण्डो गयायां दत्त विधानतः ।
तत्कथं नैव मुक्तोऽसि ममाश्चर्यमिदं महत् ॥ ३१

गयाश्राद्धान्न मुक्तिश्चेदुपायो नापरस्त्विह ॥
किं विधेयं मया प्रेत तत्त्वं वद सविस्तरम् ॥ ३२

प्रेत —

गयाश्राद्धशतेनापि मुक्तिर्मे न भविष्यति ।
उपायमपरं [2]किञ्चित्त्वं विचारय साम्प्रतम् ॥ ३३

इति तद्वाक्यमाकर्ण्य गोकर्णो विस्मयं गतः ।
शतश्राद्धैर्न मुक्तिश्चेदसाध्यं मोचनं तव ॥ ३४

1 वहा 2 किञ्चित्तद्धि

इदानीं तु निज स्थानमातिष्ठ प्रेत निर्भय ।
त्व मुक्तिसाधक किञ्चिदाचरिष्ये विचार्य च ॥ ३५

धु धुकारा निजस्थान तेनादिष्टस्ततो गत ।
गोकर्णश्चि तयामास ता रात्रि न तदध्यगात् ॥ ३६

प्रातस्तमागत दृष्ट्वा लोका प्राप्ता समागता ।
तत्सर्वं कथित तेन यज्जात च यथा निशि ॥ ३७

विद्वासो योगनिष्ठाश्च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिन ।
त मुक्ति नैव [1]तेऽपश्य पश्य त शास्त्रसञ्चयान ॥ ३८

तत सर्व सूयवाक्य त मुक्तौ स्थापित परम् ।
गोकर्ण स्तम्भन चक्रे सूयवेगस्य वै तदा ॥ ३९

गोकर्ण —
तुभ्य नमो जगत्साक्षिन् ब्रूहि म मुक्तिहेतुकम ॥ ३९॥

सूत —
तच्छ्रुत्वा दूरत सूय स्फुटमित्यभ्यभाषत ॥ ४०

सूय —
श्रीमद्भागवता मुक्ति सप्ताह वाचन कुर ॥ ४०॥

सूत —
इति सूयवच सर्वैधमरूप तु विश्रुतम् ॥ ४१

सर्वेऽश्रुव प्रयत्नेन कर्तव्य सुकर विदम् ।
गोकर्णो निश्चय कृत्वा वाचनार्थं प्रवर्तित ॥ ४२

---

1 पश्यति °ह

तत्र सश्रवणार्थाय देशग्रामाज्जना ययु ।
पङ्ग्वन्धवृद्धमन्दाश्च तेऽपि पापक्षयाय वै ॥ ४३
समाजस्तु महाञ्जातो देवविस्मयकारक ॥ ४३॥
यदैवासनमास्थाय गोकर्णोऽकथयत्कथाम् ।
स प्रेतोऽपि तदायात स्थान पश्यन्नितस्तत ॥ ४४॥
सप्तग्रन्थियुत तत्रापश्यत्कीचकमुच्छ्रितम् ॥ ४५
त मूलच्छिद्रमाविश्य श्रवणार्थे स्थितो ह्यसौ ।
वातरूपी स्थिति कर्तुमशक्तो वंशमाविशत् ॥ ४६
वैष्णव ब्राह्मण मुख्य श्रोतार परिकल्प्य स ।
प्रथमस्कन्धत स्पष्टमाख्यान धेनुजोऽकरोत् ॥ ४७
दिनान्ते रक्षिता गाथा तदा चित्र बभूव ह ।
वशैकग्रन्थिभेदोऽभूत्सशब्द पश्यता सताम् ॥ ४८
द्वितीयेऽह्नि तथा साय द्वितीयग्रन्थिभेदनम् ।
तृतीयेऽह्नि तथा साय तृतीयग्रन्थिभेदनम् ॥ ४९
एव सप्तदिनै[1]श्चैव सप्तग्रन्थिविभेदनम् ।
कृत्वा स द्वादशस्कन्धश्रवणात्प्रेतता जहौ ॥ ५०
दिव्यरूपधरो जातस्तुलसीदाममण्डित ।
पीतवासा घनश्यामो मुकुटी कुण्डलान्वित ॥ ५१
ननाम भ्रातर सद्यो गोकर्णमिति चाब्रवीत् ।

1 वश पि

त्वयाद्य मोचितो ब धो कृपया प्रेतकश्मलात् ॥ ५२
च या भागवती वार्ता प्रेतपीडाविनाशिनी ।
सप्ताहोऽपि तथा ध य कृष्णलोकफलप्रद ॥ ५३
कम्प ते सवपापानि सप्ताहश्रवणे स्थिते ।
अस्माक प्रलय सद्य कथा चेय करिष्यति ॥ ५४
आर्द्र शुष्क लघु स्थूल वाड्मन कर्मभि कृतम् ।
श्रवण विदहेत्पाप पावक समिधा यथा ॥ ५५
अस्मि वै भारते वर्षे सूरिभि[1]र्देवससदि ।
अक्थाश्राविणा पुसा नि फल च म कीर्तितम् ॥ ५६
किं मोहतो रक्षितेन सुपुष्टेन बलीयसा ।
अध्रुवेण शरीरेण शुकशास्त्रकथा विना ॥ ५७
अस्थिस्तम्भ स्नायुबद्ध मासशोणितलेपितम् ।
चर्मावनद्ध दुर्ग धपात्र मूत्रपुरीषयो ॥ ५८
जराशोकविपाकार्त रोगमदिरमातुरम् ।
दुष्पूर दुर्धर दुष्ट सदोष क्षणभङ्गुरम् ॥ ५९
कृमिविड्भस्मसज्ञा त शरीरमिति वर्णितम् ।
अस्थिरेण स्थिर कम कुतोऽय साधयेन्नहि ॥ ६०
यत्प्रात सस्कृत चान्न साय तच्च विनश्यति ।
तदीयरससम्पुष्टे काये का नाम नित्यता ॥ ६१

1 देव

सप्ताहश्रवणाल्लोके प्राप्यते निकट हरि ।
अतो दोषनिवृत्त्यर्थमेतदेव हि साधनम् ॥ ६२

बुद्बुदा इव तोयेषु मशका इव च तुषु ।
जाय ते मरणायैव कथाश्रवणवर्जिता ॥ ६३

जडस्य शुष्कवशस्य यत्र ग्र थिविभेदनम् ।
चित्र किमु तदा चित्तग्र थिभेद कथाश्रवात् ॥ ६४

भिद्यते हृदयग्र थिश्छिद्य ते सर्वसशया ।
क्षीय ते चास्य कर्माणि सप्ताहश्रवणे कृते ॥ ६५

ससारकर्दमालेपप्रक्षालनपटीय[1]सि ।
कथातीर्थे स्थिते चित्ते मुक्तिरेव बुधै स्मृता ॥ ६६

एव ब्रुवति वै तस्मि विमानमगमत्तदा ।
वैकुण्ठवासिभिर्युक्त प्रस्फुरद्दीप्तिमण्डलम् ॥ ६७

सर्वेषा पश्यता भेजे विमान धुन्धुलीसुत ।
विमाने वैष्णवा वीक्ष्य गोकर्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६८

गोकर्ण —

अत्रैव बहव सन्ति श्रोतारो मम निर्मला ।
[2]फलभेद कुतो जात प्रब्रुव तु हरिप्रिया ॥ ६९

श्रवण समभागेन सर्वेषामिह दृश्यते ।

---

1 सी 2 आनीतानि विमानानि न तेषा युगप कृत ।
इति क्वचिदधिक पाठो दृश्यते

फलभेद कुतो जात प्रभुव तु हरिप्रिया ॥ ७०

हरिदासा —

श्रवणस्य विभेदेन फलभेदोऽत्र सस्थित ।
श्रवण तु कृत सर्वैन तथा मनन कृतम् ॥ ७१
फलभेदस्ततो जातो भजनादपि मानद ॥ ७१॥

सप्तरात्रमुपोष्यैव प्रेतेन श्रवण कृतम् ।
मननादि तथा तेन स्थिरचित्ते कृत भृशम् ॥ ७२॥

अदृढ च हत ज्ञान प्रमादेन हत श्रुतम् ।
सदिग्धो हि हतो म त्रो व्यग्रचित्तो हतो जप ॥ ७३॥

अवैष्णवो हतो देशो हत श्राद्धमपात्रकम् ।
हतमश्रोत्रिये दानमनाचार हत कुलम् ॥ ७४॥

विश्वासो गुरुवाक्येषु स्वस्मि दीनत्वभावना ।
मनोदोषजयश्चैव कथाया निश्चला मति ॥ ७५॥

एवमादि कृत चेत्स्यात्तदा वै श्रवणे फलम् ।
पुन श्रवान्ते सर्वेषा वैकुण्ठे वसतिध्रुवम् ॥ ७६॥

गोकर्ण तव गोवि दो गोलोक दास्यति स्वयम् ॥ ७७

सूत —

एवमुक्त्वा ययु सर्वे वैकुण्ठ हरिकीर्तना ॥ ७७॥

श्रावणे मासि गोकर्ण कथामूचे तथा पुन ।
सप्तरात्रवतीं भूय श्रवण तै कृत पुन ॥ ७८॥

कथासमाप्तौ यज्जात श्रूयता तच्च नारद ॥ ७९

विमानै सह भक्तैश्च हरिराविर्बभूव ह ।
जय[1]शब्दो नम [2]श दस्तत्रास बहवस्तदा ॥ ८०

पाञ्चज य ध्वनि चक्रे हर्षात्तत्र स्वय हरि ।
गोकर्णं तु समालिङ्ग्याकरोत्स्वसदृश हरि ॥ ८१

श्रोतृन या घनश्यामा पीतकौशेयवासस ।
किरीटिन कुण्डलिनस्तथा चक्रे हरि क्षणात् ॥ ८२

तद्ग्रामे ये स्थिता जावा आश्वचाण्डालजातय ।
विमाने स्थापितास्तेऽपि गोकणकृपया तदा ॥ ८३

प्रेषिता हरिलोके ते यत्र गच्छन्ति योगिन ।
गोकर्णेन स गोपालो गोलाक गोपवल्लभम् ॥ ८४

कथाश्रवणत प्रीतो निययौ भक्तवत्सल ॥ ८४॥

अयोध्यावासिन पूर्वं यथा रामेण सङ्गता ।
तथा कृष्णेन ते नीता गोलोक योगिदुर्लभम् ॥ ८५॥

यत्र सूर्यस्य सोमस्य सिद्धाना न गति कदा ।
त लोक हि गतास्ते तु श्रीमद्भागवतश्रवात् ॥ ८६॥

ब्रूमोऽत्र ते किं फलवृ दमुज्ज्वल
सप्ताहयज्ञेन कथासु सञ्चितम् ।

---

1 श दा 2 श दा

कर्णेन गोकर्णकथाक्ष[1]रो वै
पी[2]तश्च ते गर्भगता न भूय ॥ ८७॥

वाताम्बुपर्णाशनदेहशोषणै
स्तपाभिरुग्रैश्चिरकालसञ्चितै ।
योगैश्च स्याति न ता गति वै
सप्ताहगाथाश्रवणेन याति [3]ते ॥ ८८॥

इतिहासमिम पुण्य शाण्डि[4]ल्योऽपि मुनीश्वर ।
पठते चित्रकूटस्थो ब्रह्मान दपरिप्लुत ॥ ८९॥

आ॰यानमेतत्परम पवित्र
श्रुत सकृद्वै विदहेदघौघम् ।
श्राद्धे प्रयुक्त पितृतृप्तिमावहे
न्नित्य सुपाठादपुनर्भव च ॥ ९०॥

इति श्रीपद्मपुराण उत्तरख डे श्रीमागवतमाहा॰्ये
पञ्चमोऽध्याय ॥

---

1 र 2 त च 3 याम् 4 को

॥ षष्ठोऽध्याय ॥

(सप्ताहश्रवणविधिकथनम्)

कनारा—

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि सप्ताहश्रवणे विधिम् ।
सहायैर्वसुभिश्चैव प्राय साध्यो विधि स्मृत ॥ १

दैवज्ञ तु समाहूय मुहूर्त पृच्छय यत्नत ।
विवाहे यादृश [1]चित्त तादृश परिकल्पयत् ॥ २

नभस्य आश्विनोर्जौ च मार्गशीर्ष शुचिर्नभा ।
एते मासा कथारम्भे श्रोतॄणा मोक्षसूचका ॥ ३

मासाना विग्रहे यानि तानि त्याज्यानि सर्वथा ।
सहायाश्चेतरे तत्र कर्तव्या सोद्यमाश्च ये ॥ ४

देशे देशे तथा सेय वार्ता प्रेष्या प्रयत्नत ।
भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्य कुटुम्बिभि ॥ ५

दूरे हरिकथा केचिद्दूरे चाच्युतकीर्तना ।
स्त्रिय शूद्रादयो ये च तेषा बोधो यतो भवेत् ॥ ६

देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवा कीर्तनोत्सुका ।
तेष्वेव पत्र प्रेष्य च तल्लेखनमिवारितम् ॥ ७

सता समाजो भविता सप्तरात्र सुदुर्लभ ।
अपूर्वरसरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥ ८

---

1 वित्त

श्रीभागवतपीयूषपानाय रसलम्पटाः ।
भव तत्र तथा शीघ्रमायात प्रेमतत्पराः ॥ ९
नावकाशः कदाचिच्चेद्दिनमात्रं तथापि तु ।
सर्वथाऽऽगमनं कार्यं क्षणोऽत्रैव सुदुर्लभः ॥ १०
एवमाकारणं तेषां कर्तव्यं विनयेन च ।
आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥ ११
तीर्थे वापि वने वापि गृहे वा श्रवणं मतम् ।
विशाला वसुधा यत्र कर्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥ १२
शोधनं मार्जनं भूमेर्लेपनं धातुमण्डनम् ।
गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेशयेत् ॥ १३
अर्वाक्पञ्चाहतो यत्नादास्तीर्णानि प्रमेलयेत् ।
कर्तव्यो मण्डपः प्रोच्चैः कदलीखण्डमण्डितः ॥ १४
फलपुष्पदलैर्विष्वग्वितानेन विराजितः ।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पद्विराजितः ॥ १५
ऊर्ध्वं सप्तैव लोकाश्च कल्पनीयाः सविस्तरम् ।
तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबोध्य च ॥ १६
पूर्वं तेषामासनानि कर्तव्यानि यथोत्तरम् ।
वक्तुश्चापि तदा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥ १७
उदङ्मुखो भवेद्वक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा ।

प्राङ्मुखश्चेद्भवेद्वक्ता श्रोता चोदङ्मुखस्तदा ॥ १८

अथवा पूर्वदिग्ज्ञेया पूज्यपूजकमध्यत ।
श्रोतृणामागमे प्रोक्ता देशकालादिकोविदै ॥ १९

विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिकृत् ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्योऽतिनि स्पृह ॥ २०

अनेकधर्मविभ्रान्ता स्त्रैणा पाखण्डवादिन ।
[1]शुकशास्त्रकथोच्चारे त्याज्यास्ते यदि पण्डिता ॥ २१

वक्तु पार्श्वे सहायार्थम य स्थाप्यस्तथाविध ।
पण्डित संशयच्छेत्ता लोकबोधनतत्पर ॥ २२

वक्त्रा क्षौर प्रकर्तव्य दिनाद्वागव्रताप्तये ।
अरुणोदयेऽसौ निवर्त्य शौच स्नान समाचरेत् ॥ २३

नित्य सङ्क्षेपत कृत्वा स याद्य स्व प्रयत्नत ।
कथाविघ्नविघाताय गणनाथ प्रपूजयेत् ॥ २४

पितृन् स तर्प्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्त समाचरेत् ।
मण्डल च प्रकर्तव्य तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ॥ २५

कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेण चरेत्पूजाविधिं क्रमात् ।
प्रदक्षिणनमस्कारा पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥ २६

ससारसागरे मग्न दीन मा करुणानिधे ।

1 शुभ

कर्ममोहगृहाता[1]ङ्ग मामुद्धर भवार्णवात् ॥ २७

श्रीमद्भागवतस्यापि तत पूजा प्रयत्नत ।
कर्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥ २८

ततस्तु श्रीफल धृत्वा नमस्कार समाचरेत् ।
स्तुति प्रसन्नचित्तेन कर्तव्या केवल तदा ॥ २९

श्रीमद्भागवताख्योऽय प्रत्यक्ष कृष्ण एव हि ।
स्वीकृतोऽसि मया नाथ मुक्त्यर्थं भवसागरे ॥ ३०

मनोरथो मदीयोऽय सफल सर्वथा त्वया ।
निर्विघ्नेनैव कर्तव्यो दासोऽह तव केशव ॥ ३१

एव दानवच प्रोक्त्वा वक्तार चाथ पूजयेत् ।
सम्भूष्य वस्त्रभूषाभि पूजा ते त च सस्तवेत् ॥ ३२

शुकरूप प्रबोधज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
एतत्कथाप्रकाशेन मदज्ञान विनाशय ॥ ३३

तदग्रे नियम पश्चात्कर्तव्य श्रेयसे मुदा ।
सप्तरात्र यथाशक्त्या धारणीय स एव हि ॥ ३४

वरण पञ्चविप्राणा कथाभङ्गनिवृत्तये ।
[2]कर्तव्यस्तैर्हरिजपो द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ३५

ब्राह्मणान्वैष्णवाश्चा यास्तथा कीर्तनकारिण ।

---

1 ङ्ग 2 कर्तव्य तैर्हरजाप्य

नत्वा सम्पूज्य दत्ताङ्ग स्वयमासनमाविशेत् ॥ ३६
श्रोकवित्तधनागारपुत्रचिन्ता युतस्य च ।
कथाचित्त शुद्धमति स लभेत्फलमुत्तमम् ॥ ३७
आसूर्योदयमारभ्य सार्धत्रिप्रहरा[1] न्तकम् ।
वाचनीया [2]तथा सम्यग्धारकण्ठ सुधीमता ॥ ३८
कथाविराम कर्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम् ।
तत्कथामनु कार्यं वै कीर्तन वैष्णवैस्तदा ॥ ३९
मलमूत्रजयार्थं हि लध्वाहार सुखावह ।
हविष्यान्नेन कर्तव्यो ह्येकवार कथार्थिना ॥ ४०
उपोष्य सप्तरात्र वै शक्तिश्चेच्छृणुयात्तदा ।
घृतपान पय पान कृत्वा वै शृणुयात्सुखम् ॥ ४१
फलाहारेण वा [3]भाव्यमेकभक्तेन वा पुन ।
सुखसाध्य भवेद्यत्तु कर्तव्य श्रवणाय तत् ॥ ४२
भोजन तु वर मन्ये कथाश्रवणकार[4]कम् ।
नोपवासो वर प्रोक्त कथाविघ्नकरो यदि ॥ ४३
सप्ताहव्रतिना पुसा नियमाञ्छृणु नारद ।
विष्णुदीक्षाविहीनाना नाधिकार कथाश्रवे ॥ ४४
ब्रह्मचर्यमधस्सुप्ति पत्रावल्या च भोजनम् ।

---

1 मित 2 कथा 3 श्रा 4 मम्

कथासमाप्तौ भुक्तिं च कुर्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४५

द्विदलं मधु तैलं च गरिष्ठान्नं तथैव च ।
भावदुष्टं पर्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४६

कामं क्रोधं मदं मानं मत्सरं लोभमेव च ।
दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥ ४७

वेदवैष्णवविप्राणां गुरुगोव्रतिनां तथा ।
स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्जयेद्यः कथाव्रती ॥ ४८

[1]पलाण्डुं गृञ्जनं क्षौद्रं मसूरान्नं च नालिकाम् ।
हरेरनर्पितं चान्यन्निषिद्धं वर्जयेद्व्रती ॥ ४९

रजस्वलां त्यजम्लेच्छपतितव्रा[2]त्यकैस्त[3]दा ।
द्विजद्विड्वेदबाह्यैश्च न वदेत् कथाव्रती ॥ ५०

सत्यं शौचं दयां मौनमार्जवं विनयं तथा ।
उदारमानसं तद्वदेवं कुर्यात्कथाव्रती ॥ ५१

दरिद्रश्च क्षयी रोगी निर्भाग्यः पापकर्मवान् ।
अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयाच्च कथामिमाम् ॥ ५२

अपुष्पा काकवन्ध्या च वन्ध्या या च मृतार्भका ।
स्रवद्गर्भा च या नारी तया श्राव्या प्रयत्नतः ॥ ५३

एतेषु विधिना श्रावे तदक्ष[4]य्यतरं भवेत् ।
अत्युत्तमा कथा दिव्या कोटियज्ञफलप्रदा ॥ ५४

---

1 इदमर्धद्वय क्वचिन्नास्ति   2 तकै   3 था   4 य्य

एव कृत्वा व्रतविधिमुद्यापनमथाचरेत् ।
न माप्समाव्रतमिव कर्तव्य फलकाङ्क्षिभि ॥ ५५

अकिञ्चनेषु भक्तेषु प्रायो नोद्यापनाग्रह ।
श्रवणेनैव पूतास्ते नि कामा वैष्णवा यत ॥ ५६

एव नगाह्यनेऽस्मि समाप्ते श्रोतृभिस्तदा ।
पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्यातिभक्तित ॥ ५७

प्रसादतुलसीमाला श्रोतृभ्यश्चाथ दीयताम् ।
मृदङ्गतालललित कर्तव्य कीर्तन तत ॥ ५८

जयश द नमश्शब्द शङ्खश च कारयेत् ।
विप्रेभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमन्न च दीयताम् ॥ ५९

विरक्तश्चेद्भवेच्छ्रोता गाता वाच्या परेऽहनि ।
गृहस्थश्चेत्तदा होम कर्तव्य कर्मशा तये ॥ ६०

प्रतिश्लोक तु जुहुयाद्विधिना दशमस्य च ।
पायस मधु सर्पिश्च तिलान्नादिकसयुतम् ॥ ६१

अथवा हवन कुर्याद्गाय या सुसमाहित ।
त मयत्वात्पुराणस्य परमस्य च तत्त्वत ॥ ६२

होमाशक्तौ बुधो हौम्य दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
नानाच्छिद्रनिरोधार्थं यूनताधिकता न्योः ॥ ६३

---

1 रयशो

दोषयो प्रशमार्थं च पठेन्नामसहस्रकम् ।
तेन स्यात्सफल सर्वं नास्त्यस्मादधिक यत ॥ ६४

द्वादश ब्राह्मणान्पश्चाद्भोजय मधुपायसै ।
दद्यात्सुवर्णधेनु च व्रतपूर्णत्वहेतवे ॥ ६५

शक्तौ पलत्रयमित स्वर्णसिंह विधाय च ।
तत्रास्य पुस्तक स्थाप्य लिखित ललिताक्षरम् ॥ ६६

सम्पू यावाहनाद्यैस्तदुपचारै सदक्षिणम् ।
वस्त्रभूषणगन्धाद्यै पूजिताय यतात्मने ॥ ६७

आचार्याय सुधीर्दत्वा मुक्त स्याद्भवब धनै ।
एव कृते विधाने च सवपापनिवार[1]णे ॥ ६८

फलद स्यात्पुराण तु श्रीमद्भागवत शुभम् ।
धर्मकामार्थमोक्षाणा साधन स्यान्न सशय ॥ ६९

कुमारा—

इति ते कथित सर्वं किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।
श्रीमद्भागवतेनैव भुक्तिमुक्ती करे स्थिते ॥ ७०

सूत—

इत्युक्त्वा ते महात्मान प्रोचुर्भागवतीं कथाम् ।
सवपापहरा पुण्या भुक्तिमुक्तिप्रदायिनाम् ॥ ७१

शृण्वता सर्वभूताना सप्ताह नियतात्मनाम् ।

---

1 के

यथाविधि ततो देव तुष्टुवु पुरुषोत्तमम् ॥ ७२
तद् ते ज्ञानवैराग्यभक्तना पुष्टता परा ।
तारुण्य परम चाभूत्सर्वभूतमनोहरम् ॥ ७३
नारदश्च कृतार्थोऽभूत्सिद्धे स्वीये मनोरथे ।
पुलकीकृतसर्वाङ्ग परमान दसम्प्लुत ॥ ७४
एव कथा समाकर्ण्य नारदो भगवत्प्रिय ।
प्रेमगद्गदया वाचा तानुवाच कृताञ्जलि ॥ ७५

नारद —
ध योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवद्भि करुणापरै ।
अद्य मे भगवॉल्ल ध सर्वपापहरो हरि ॥ ७६
श्रवण सवधर्मेभ्यो वर म ये तपोधना ।
वैकुण्ठस्थो यत कृष्ण श्रवणाद्यस्य लभ्यते ॥ ७७

सूत —
एव ब्रुवति वै तत्र नारदे वैष्णवोत्तमे ।
परिभ्रम समायात शुको योगेश्वरस्तदा ॥ ७८
तत्रायथौ षोडशवार्षिकस्तदा
व्यासात्मजो ज्ञानमहाब्धिच द्रमा ।
कथावसाने निजलाभपूर्ण
प्रेम्णा पठन् भागवत शनै शनै ॥ ७९

दृष्ट्वा सदस्या परमोरुतेजस
　　सद्य समुत्थाय ददुर्महासनम् ।
प्रीत्या सुरर्षिस्तमपूजयत्सुख
　　स्थितोऽवदत्सम्शृणुतामला गिरम् ॥　　८०

श्रीशुक —
निगमकल्पतरोर्गलित फल
　　शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवत रसमालय
　　मुहुरहो रसिका भुवि भावुका ॥　　८१

धर्म प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणा सता
　　वेद्य वास्तवमत्र वस्तु शिवद तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवा परैरीश्वर
　　सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभि शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥　८२

श्रीमद्भागवत पुराणतिलक यद्वैष्णवाना धन
　　यस्मिन् पारमहस्यमेवममल ज्ञान पर गीयते ।
यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहित नैष्कर्म्यमाविष्कृत
　　तच्छृण्वन् प्रपठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नर ॥　८३

स्वर्गे सत्ये च कैलासे वैकुण्ठे नास्त्यय रस ।
अत पिबन्तु सद्भाग्या मा मा मुञ्चत कर्हिचित् ॥　　८४

सूत —

एव ब्रुवाणे सति बादराय[1]णौ
मध्ये सभाया हरिराविरासीत् ।
प्रह्लादबल्युद्धवफाल्गुनादिभि
वृत सुरर्षिस्तमपूजयच्च तान् ॥ ८५

दृष्ट्वा प्रसन्न महदासने हरिं
ते चक्रिरे कीतनमग्रतस्तदा ।
भवो भवान्या कमलासनस्तु
तत्राग[2]मत्कातनदर्शनाय ॥ ८६

प्रह्लादस्तालधारी तरलगातितया चोद्धव कास्यधारी
वीणाधारी सुरर्षि स्वरकुशलतया रागकर्ताऽर्जुनोऽभूत् ।
इन्द्रोऽवादी मृदङ्ग जयजयसुकरा कातने ते कुमारा
यत्राग्रे भाववक्ता सरसरचनया व्यासपुत्रो बभूव ॥ ८७

ननत मध्ये त्रिकमेव तत्र
भक्त्यादिकाना नटवत्सुतेजसाम् ।
अलौकिक कातनमेतदीक्ष्य
हरि प्रसन्नोऽपि वचोऽब्रवीत्तत् ॥ ८८

मत्तो वर [3]भावयुताद्वृणुध्व
प्रीत कथाकीतनतोऽस्मि साम्प्रतम् ।

---

1 णे   2 मन्   3 भागवता

श्रुत्वेति तद्वाक्यमतिप्रसन्ना
प्रेमार्द्रचित्ता हरिमूचिरे ते ॥ ८९

नगाहगाथासु च सर्वभक्तै
रेभिस्त्वया भाव्य[1]मिति प्रयत्नात् ।
मनोरथोऽयं परिपूरणीय
स्तथेति चोक्त्वा तरधीयताच्युत ॥ ९०

ततोऽनमत्तच्चरणेषु नारद
स्तथा शुकादीनपि तापसांश्च ।
अथ प्रहृष्टा परिनष्टमोहा
सर्वे ययु पातकथामृतास्ते ॥ ९१

भक्ति सुताभ्या सह रक्षिता सा
शास्त्रे स्वकायेऽपि तदा शुकेन ।
अतो हरिर्भागवतस्य सेवना
चित्त समायाति हि वैष्णवानाम् ॥ ९२

दारिद्र्यदु ख ज्वरदाहिताना
मायापिशाचीपरिमर्दितानाम् ।
ससारसिन्धौ परिपातिताना
क्षेमाय वै भागवत प्रगजति ॥ ९३

---

1 मति

शौनक—

शुकेनोक्त कदा राज्ञे गोकर्णेन कदा पुन ।
सुरधये कदा ब्रह्मर्षिर्छिन्धि मे सशय त्विमम् ॥ ९४

सूत—

आकृष्णनिर्गमात् त्रिंशद्वर्षाधिकगते कलौ ।
नवमातो नभस्ये च कथारम्भ शुकोऽकरोत् ॥ ९५

परीक्षिच्छ्रवणा ते च कलौ वर्षशतद्वये ।
शुद्धे शुचौ नवम्या च धेनुजोऽकथयत्कथाम् ॥ ९६

तस्मादपि कलौ प्राप्ते त्रिंशद्वर्षगत सति ।
ऊचुरूर्जे सिते पक्षे नवम्या ब्रह्मण सुता ॥ ९७

इत्येतत्ते समाख्यात यत्पृष्टोऽह त्वयानघ ।
कलौ भागवती वार्ता भवरोगविनाशिना ॥ ९८

कृष्णप्रिय सकलकल्मषनाशन च
मुक्त्यैकहेतुरिह भक्तिविलासकारि ।
सन्त कथानकमिद पिबतादरेण
लोके हि तीर्थपरिशीलनसेवया किम् ॥ ९९

स्वपुरुष[1]मपि वीक्ष्य पाशहस्त
वदति यम किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर भगवत्कथासु मत्ता
प्रभुरहम यनृणा न वैष्णवानाम् ॥ १००

1 मपि

असारे ससारे विषयविष[1]सङ्गाकुलधिय

क्षणार्धं क्षेमार्थं पिवत शुकगाथातुलसुधाम् ।

किमर्थं व्यर्थं भो व्रजत कुपथे कुत्सितपथे

परीक्षित्साक्षी यच्छ्रवणगतमुक्त्युक्तिकथने ॥ १०१

[2]रसप्रवाहसस्थेन श्रीशुकेनेरिता कथा ।

कण्ठे सम्बध्यते येन स वैकुण्ठप्रभुर्भवेत् ॥ १०२

इति च परमगुह्य सर्वसिद्धान्तसिद्ध

सपदि निगदित ते शास्त्रपुञ्ज विलोक्य ।

जगति शुककथातो निर्मल नास्ति किञ्चि

त्पिब परसुखहेतोर्द्वादशस्कन्धसारम् ॥ १०३

एता यो नियततया शृणोति भक्त्या

यश्चैना कथयति शुद्धवैष्णवाग्रे ।

तौ सम्यग्विधिकरणात्फल लभेते

याथार्थ्यान्न हि भुवने किमप्यसाध्यम् ॥ १०४

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये षष्ठोऽध्याय

॥ समाप्तमिद श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ॥

---

1 सङ्ग 2 रह

श्रीमद्भागवताख्यपुराणरत्नान्तर्गतद्वादशस्कन्धानां

॥ अध्यायार्थसंग्रहश्लोकाः ॥

॥ प्रथमस्कन्धे ॥

शास्त्रौघसारश्श्रीकृष्णकृत्य सम्बन्धादिकेऽद्य ।
अवतारकथा कृष्णवृत्तयो धर्मरक्षणम् ॥ १

तदेव प्रथमेऽध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः ।
द्वितीये तूत्तरं सूतश्चतुर्णामाह तेभ्य र ॥ २

अवतारकथाप्रश्ने तृतीये तूत्तराभिधा ।
पुरुषाद्यवताराख्या तत्तच्चारित्रवर्णने ॥ ३

तुर्ये भागवतारम्भकारणत्वेन वर्ण्यते ।
व्यासस्यापरितोषस्तु तप प्रवचनादिभिः ॥ ४

पञ्चमे सर्वधर्मेभ्यो हरिकीर्तनगौरवम् ।
व्यासचित्तप्रसादाय नारदेनोपदिश्यते ॥ ५

व्यासस्य प्रत्ययार्थं हि षष्ठे प्राग्जन्मसम्भवम् ।
स्वभाग्य नारद प्राह कृष्णसङ्कीर्तनोद्भवम् ॥ ६

अथ भागवतश्रोतुर्जन्म वस्तु परीक्षितः ।
सुप्तबालवधाद्द्रौणेर्दण्डस्सप्तम उच्यते ॥ ७

अष्टमे कुपितद्रौणेरस्त्राद्रक्षा परीक्षित ।
श्रीकृष्णस्तुति कुन्त्या राज्ञश्शोकश्च कीर्त्यते ॥ ८

युधिष्ठिराय भीष्मेण सर्वधर्मनिरूपणम् ।
श्रीकृष्णस्तुतिमुक्तिर्नवमे तस्य वर्ण्यते ॥ ९

दशमे कृतकार्यस्य हस्तिनापुरतो हरे ।
स्त्रीभिस्संस्तूयमानस्य वर्ण्यते द्वारकागम ॥ १०

एकादशे रतिस्सम्यग्यादवे न्द्रस्य वर्ण्यते ।
आनर्तैस्स्तूयमानस्य पुरीं निर्विश्य बन्धुभि ॥ ११

पूर्वोक्त यत्प्रसङ्गाद्द्रोणिदण्डादिविस्तरात् ।
द्वादशे तु तथैवाथ परीक्षिज्जन्म वर्ण्यते ॥ १२

निर्गमो धृतराष्ट्रस्य विदुरोक्त्या त्रयोदशे ।
उक्त पौत्राभिषेकेण यस्तु राज्ञो महापथम् ॥ १३

चतुर्दशे त्वरिष्टानि दृष्ट्वा राजा विशङ्कित ।
अशृणोदर्जुनात्कृष्ण तिरोधानमितीर्यते ॥ १४

कलिप्रवेशमालक्ष्य धुर यस्य परीक्षिति ।
आरुरोह नृपस्स्वर्गमिति पञ्चदशेऽब्रवीत् ॥ १५

ततश्च षोडशे भूमिधर्मयो कलिखिन्नयो ।
संवादो वर्ण्यते प्राप्ति पालकस्य परीक्षित ॥ १६

ततस्सप्तदशे राज्ञ कलेर्निग्रह उच्यते ।

तस्यैव वीर्यभाजोऽपि वैराग्यं वक्ष्यतेऽद्भुतम् ॥ १७

राज्ञस्त्वष्टादशे तस्य ब्रह्मशापो निरूप्यते ।
सचानुग्रह एवास्य जातो वैराग्यमावहन् ॥ १८

प्रायोपविष्टे गङ्गायां राज्ञि योगिगणावृते ।
शुकस्यागमनं तत्र प्रोक्तमेकोनविंशके ॥ १९

॥ द्वितीयस्कन्धे ॥

तत्र तु प्रथमेऽध्याये कीर्तनश्रवणादिभिः ।
स्थविष्ठे भगवद्रूपे मनसो धारणोच्यते ॥ १

द्वितीये तु ततः स्थूलधारणातो जितं मनः ।
सर्वसाक्षिणि सर्वेशे विष्णौ धार्यमितीर्यते ॥ २

इत्यालम्बनरूपैव मुक्तावैराजधारणा ।
इहोच्यते तु तत्राद्या सद्यः तथाभिधारणा ॥ ३

तृतीये विष्णुभक्तेस्तु वैशिष्ट्यं शृण्वतो मुनेः ।
भक्त्युद्रेकेण तत्कर्मश्रवणादर इर्यते ॥ ४

तुर्ये परीक्षिता पृष्टं सृष्ट्यादि हरिचेष्टितम् ।
शुकेन ब्रह्मतत्पुत्रसंवादेनोपवर्ण्यते ॥ ५

पञ्चमे नारदेनाथ पृष्टः सृष्ट्यादि पङ्कजः ।
हरेर्लीलाविराट्सृष्टिं कालकर्मादिशक्तिभिः ॥ ६

षष्ठे विराड्विभूतिश्च प्रोक्ताध्यात्मादिभेदतः ।

दृढीकृत तु पूर्वोक्त सर्वं पुरुषसूक्तत ॥ ७
उच्यन्ते सप्तमे लीलावतारा ब्रह्मणोदिता ।
नारदाय तु तत्कर्मप्रयोजनगुणैस्सह ॥ ८

अष्टमे देहसम्बन्धमाक्षिपन्नीशजीवयो ।
बहून् परीक्षिदापृच्छत्पुराणार्थान् बुभुत्सितान् ॥ ९

राजप्रश्नोत्तर वक्तु ब्रह्मणे हरिणोदितम् ।
कथयामास नवमे शुको भागवत पुन ॥ १०

ततो भागवतव्याख्याद्वारैव दशमे स्फुटम् ।
राजप्रश्नोत्तर वक्तुमारेभे बादरायणि ॥ ११

॥ तृतीयस्कन्धे ॥

तत्र तु प्रथमाध्याये बन्धून् हित्वा गतायुष ।
निर्गतस्योद्धवेनादौ संवाद क्षत्तुरुच्यते ॥ १

द्वितीये कृष्णविश्लेषान्नुशोचन्नथोद्धव ।
क्षत्त्रे बालचरित्राणि कृष्णस्यावर्णयच्च सन् ॥ २

तृतीये मधुरामेत्य व्रजात्कंसवधादिकम् ।
यत्कृत द्वारकाया च कृष्णेन तदवर्णयत् ॥ ३

चतुर्थे बन्धुनिधन श्रुत्वा तज्ज्ञानलब्धये ।
उद्धवस्योपदेशेन क्षत्ता मैत्रेयमागतम् ॥ ४

पञ्चमे भगवल्लीला क्षत्त्रा पृष्टो महामुनि ।

प्रोवाच महदादीना सर्गं तैश्च हरेस्स्तुतिम् ॥ ५

उक्तश्चतुर्भिरध्यायै क्षत्त्रा मैत्रेय सङ्गम ।
सवादस्तु तयोस्स्क धह्वयेनाथ निगद्यते ॥ ६

कौषारव पर्यपृच्छद्गङ्गाद्वारे कृतक्रियम् ।
विदुर कृष्णनिर्दिष्ट मुकुन्द मनसा गत ॥ ७

षष्ठे तैरम्बराविष्टैस्सृष्टिमाह विराट्तनो ।
अधिदैवादिभेद च तत्रैव भगवत्कृतम् ॥ ८

सप्तमे सशयच्छेदि प्रतिन य मुनेर्वच ।
पुन क्षत्त्रा कृता नानाप्रश्नास्सम्यगुदारिता ॥ ९

अष्टमे समभूद्ब्रह्मा नाभेस्तु जलशायिन ।
समजानन् जले विन्यस्तपसा तोषयद्धरिम् ॥ १०

नवमे तपसा तुष्ट दृष्ट्वा नारायण त्वज ।
अस्तौन्नेकार्णवे सीदन् लोकसर्गचिकार्षया ॥ ११

दशमे कालसम्प्रश्न प्रतिवक्तु तदुद्भव ।
प्राकृतादिविभागेन सर्गस्तु दशधोच्यते ॥ १२

अथत्वेकादशे काल परमाण्वादिलक्षणै ।
युगम व तरादिभ्य कल्पमानादि वर्ण्यते ॥ १३

द्वादशे तु कुमारादि मनस्सर्गोऽथमैथुनात् ।
कायद्वैधेन यौनस्तु मनुसर्गोऽनुवर्ण्यते ॥ १४

त्रयोदशे सिसृक्षाया मनोराकस्मिकाप्लुते ।
धरामुद्धर्तुमुद्भूतात्क्रोडाद्दैत्यानुसूदनम् ॥ १५

चतुर्दशे निदानं तु तद्वधे वक्तुमुच्यते ।
सन्ध्याया कश्यपाद्गर्भसम्भवः कामतोऽर्थिते ॥ १६

हतप्रभैस्सुरैः पृष्टः प्राह पञ्चदशे विधिः ।
सद्बीजविप्रशापादि वैकुण्ठे विष्णुभृत्ययोः ॥ १७

हरिणा सान्त्वितैर्विप्रैरनुतप्तैस्तु षोडशे ।
तयोरसुरभावेऽपि कृतोऽनुग्रह इयते ॥ १८

ततस्सप्तदशे जन्म तयोर्लोकभयङ्करम् ।
हिरण्याक्षप्रभावश्च वर्ण्यते दिग्जयेऽद्भुतम् ॥ १९

अष्टादशे हिरण्याक्षधरावनवराहयोः ।
निर्विशेषं महायुद्धं देवरक्षा निरूप्यते ॥ २०

ऊनविंशे विरिञ्च्यादिप्रार्थितेन महामृधे ।
वराहेण हिरण्याक्षवधश्शक्त्या योऽनुवर्ण्यते ॥ २१

विंशे वराहजन्मादिव्यवधानादथोदित ।
सर्गोऽनुस्मर्यते वक्तुम वय प्रस्तुत मनो ॥ २२

एकविंशे तपोविद्यातापितेन तु विष्णुना ।
कर्दमस्य मनोः पुत्र्या विवाहघटनोच्यते ॥ २३

द्वाविंशे कर्दमायादाद्यथादिष्टं हि विष्णुना ।

मनुर्दुहितर देवहूतिमित्युपवर्ण्यते ॥ २४

त्रयोदशे तपोयोगनिर्मिते सर्वसम्पदि ।
विमाने कामगे चित्रा तयो रीतिर्निरूप्यते ॥ २५

चतुर्विंशे ततो जन्म कपिलस्याह तत्पितु ।
प्रव्र या तमनुज्ञाप्य ऋणत्रयविमोक्षत ॥ २६

पञ्चविंशे जनन्या तु पृष्टो बन्धविमोचनम् ।
आदावाह पर भक्तिलक्षण कपिलस्सुत ॥ २७

षड्विंशे पुप्रकृत्योस्तु विवेकायोपवर्ण्यत ।
साङ्ख्येन सर्वभावाना जन्मलक्षणभेदन ॥ २८

धाता पुत्राय यत्प्रोक्त क्षत्रे मित्रासुतेन यत् ।
मात्रे साङ्ख्य तदध्यात्म प्राथा येनाह तत्त्ववित् ॥ २९

सप्तविंशे ततस्सम्यग्बहुसाधनयोगत ।
पुप्रकृत्योर्विवेकेन मोक्षरीतिर्निरूप्यते ॥ ३०

अष्टाविंशे ततोऽष्टाङ्गयोगेशध्यानशोभिना ।
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्वरूपज्ञानमीयते ॥ ३१

भक्ति सङ्क्षेपत प्रोच्य साङ्ख्यमाख्याय विस्तृतम् ।
अथाह वैष्णव योगमष्टाङ्ग कपिलो हरि ॥ ३२

एकोनत्रिंशके भक्तियोगस्तु बहुधोच्यते ।
कालस्य च बल घोरसंसृतेश्च विरक्तये ॥ ३३

त्रिंशे तु कायका तान्लिालनाकुलचेतसाम् ।
कामिना तामसा पापादधोगतिरुदायते ॥ ३४

एकत्रिंशे विमिश्रैस्तु पुण्यपापैरिहा तरा ।
मनुष्ययोनिसम्प्राप्तिवर्ण्यते राजसी गति ॥ ३५

द्वात्रिंशे सात्त्विकैर्धर्मैर्लब्ध्वा गतिरुदायत ।
तत्त्वज्ञानविहीनस्य ततश्च पुनरागति ॥ ३६

त्रयस्त्रिंशे तु तस्यैव कपिलस्योपदेशत ।
ज्ञानभावेन त मातुर्जीव मुक्तिरुदीयत ॥ ३७

॥ चतुर्थस्कन्धे ॥

तत्र तु प्रथमाध्याये मनुकन्या वया पृथक् ।
वण्य ते यत्र यज्ञादिमूर्तिभि प्रभवा हरे ॥ १

द्वितीये प्रथमाध्यायोपक्षिप्तभवदक्षयो ।
विद्वेषे वर्ण्यते हेतुर्विश्वसृड्यज्ञसम्भव ॥ २

तृतीये तु सती तात यज्ञोत्सवदिदृक्षया ।
गमिष्य ता महेशेन वारिता नातिहेतुभि ॥ ३

चतुर्थे तु पति हित्वा गता पित्रावमानिता ।
रुषा निभस्य त यज्ञ जहौ देहमितीयत ॥ ४

पञ्चमे तु सती देहत्यागमाकर्ण्य शङ्कर ।
वीरभद्र रुषोत्पाद्य तेन दक्षमजीघनत् ॥ ५

षष्ठे तु देवसङ्घेन सह गत्वा भव निधि ।
सा त्वयामास दक्षादिजीवितायथमादरात् ॥ ६

सप्तमे चि गुरुद्भूतस्स्तुतो दक्षभवान्तिभि ।
यज्ञ प्रवर्तयामास दक्षेणेति निरूप्यत ॥ ७

मनुक या त्रये प्राप्ता दक्षयज्ञकथोदिता ।
मनुपुत्रा त्रये प्राप्ता ध्रुवचर्याथ पञ्चभि ॥ ८

अष्टम गुरुदारोक्तिरोपमत्सरत पुरात् ।
निर्गतेन ध्रुवेणाह तपसा तोषण हरे ॥ ९

नवमे तु हरिं स्तुत्वा ल ध्वा तस्माद्वरान् ध्रुव ।
प्रत्यागत्यारुरोहा य पित्रा दत्तमितीर्यते ॥ १०

दशमे भ्रातृह तृणा यक्षाणामकरोद्वधम् ।
एकएवा क्राङ्क्षत्वेन्यस्य विक्रम ईर्यते ॥ ११

एकादश तु यक्षाणा दक्ष दृष्ट्वा मनुस्स्वयम ।
आगत्य वारयामास ध्रुव तत्त्वोपदेशत ॥ १२

द्वादशे धनदेनाभिनन्दित पुरमागत ।
यज्ञैरिष्ट्वा हरेस्स्थानमारोहेति कीर्त्यते ॥ १३

एव पञ्चभिरध्यायैर्ध्रुवचर्यानुवर्णिता ।
अथैकादशभिश्चित्र पृथुचारित्रमुच्यते ॥ १४

तत्र त्रयोदशे वक्तु पृथोजन्म ध्रुवा वये ।

अङ्गो वेनपिता पुत्रकौर्याद्वतइतायते ॥ १५

चतुर्दशे तु दुष्पुत्रभयादङ्गे गते द्विजै ।
अभिषिक्तस्य वेनस्य रोषाच्चैवध उच्यते ॥ १६

तत पञ्चदशे विप्रैमद्नाद्वेनबाहुत ।
जातस्य तु पृथोरुक्तमभिषेकाहणादिकम् ॥ १७

षोडशे सवलोकेशैरसत्कृत भायया युतम् ।
मुनिप्रयुक्तास्सूताद्यास्तुव ति स्मति वण्यते ॥ १८

ततस्सप्तदशे लोके क्षुध प्रशमयन पृथु ।
प्रस्तवाना महीं ह तु यत्तो भात्या तया स्तुत ॥ १९

आलोलतुलसीमाल्मारूटविनतासुतम् ।
ज्योतिरि दीवरश्याममाविरस्तु ममाग्रत ॥ २०

अष्टादशे मन्वास्याद्वत्सपात्रादिभेन्त ।
पृथ्वाग्भिस्तु क्रमशस्सा दुग्धेति निरूप्यत ॥ २१

ऊनविंशेऽश्वमेधाह्वयापहरणात्पृथो ।
इ द्र ह तु प्रवृत्तस्य धात्रा वारणमुच्यत ॥ २२

विंशे तु विष्णुना साक्षात्पृथोर्यज्ञेऽनुशासनम् ।
वरदानप्रसङ्गेन प्रीतिश्चा यो यमायते ॥ २३

एकविंशे तु पृथुना प्रजानामनुशासनम् ।
महासत्रे सुरादीना महासदसि वण्यत ॥ २४

द्वाविंशे तु पर ज्ञान पृथवे हरिशासनात् ।
सन कुमारो भगवानुपादिशदितायते ॥ २५

त्रयोविंशे सभार्यस्य वने नित्यसमाधित ।
विमानमधिरुह्याथ वैकुण्ठगतिरायते ॥ २६

एकादशभिरध्यायै पृथोश्चरितमारितम् ।
प्रचेतसामथाग्राभिस्त मध्ये पञ्चभि पितु ॥ २७

चतुर्विंशे प्रपौत्रात्तु पृथो प्राचानबर्हिष ।
प्रचेतसा चनिस्तेभ्यो रुद्रगात च वण्यते ॥ २८

प्रचेतःसु तपस्य सु तत्पित्रे नारदो घृणा ।
प्राचानबर्हिपे ध्या म परोक्षेणाह पञ्चभि ॥ २९

पुरञ्जनकथा याजात्पञ्चविंशे तु नारद ।
आत्मनो बुद्धिसङ्गेन निविधामाह सस्रुतिम् ॥ ३०

प्रचेतस्सु तपस्तात्र तप्यमानेषु नारद ।
पुरञ्जनकथाकूट प्राह प्राचीनबर्हिषे ॥ ३१

षडिशे मृगयाव्याजा स्वप्नजागरणोक्तिभि ।
सद्बुद्धित्यागयोगाभ्या ससृतिस्सा प्रपञ्च्यते ॥ ३२

सप्तविंशे प्रियापुत्राद्यासक्त्या विस्मृतात्मन ।
कालकन्यासुपारयानैजरारोगानुदीयत ॥ ३३

अष्टाविंशे तु वैदभ्या ध्यानेन स्वाविचितया ।

स्त्रीत्वं प्राप्तस्य दैवेन कदाचित् मुक्तिरुच्यते ॥ ३४

ऊनत्रिंशे परोक्षार्थव्याख्यानेनोपसंहृतम् ।
स्वासङ्गतो भवस्तत्रागसङ्गा मुक्तिरुदार्यते ॥ ३५

प्रसङ्गात्पञ्चभिः प्रोक्तं वृत्तं प्राचीनबर्हिषः ।
वर्ण्यते च पुनस्ताभ्यां प्रस्तुतं च प्रचेतसाम् ॥ ३६

तत्र त्रिंशे तपस्तुष्टदेवाद्भवरास्ततः ।
आगत्य वार्क्षीमुद्वाह्य राज्यं चक्रुरितीर्यते ॥ ३७

एकत्रिंशे सुते दक्षे धुरं न्यस्य प्रचेतसः ।
नारदोक्तेन मार्गेण गता मुक्तिमितीर्यते ॥ ३८

॥ पञ्चमस्कन्धे ॥

तत्र तु प्रथमेऽध्याये ज्ञानिनो राज्यनिर्वृतिः ।
पुनश्च ज्ञाननिष्ठेति प्रियव्रतकथाद्भुता ॥ १

वंशं प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम ।
यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम् ॥ २

भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वर्यं समगात्पदम् ।
द्वितीये प्रोक्तमाग्नीध्रचरितं कौणसम्मतम् ॥ ३
पत्न्या हि पूर्वचित्त्या यो नाभिमुख्यानजीजनत् ॥ ३॥

अस्मिन् वंशे प्रसिद्धोऽयमाग्नीध्रस्तोणपुङ्गव ।
विहसन्निव तस्येदं चरितं मुनिरब्रवीत् ॥ ४॥

तृतीये चरितं नाभेः परं मङ्गलमायतम् ।
यस्य यज्ञे प्रतीतस्सन् पुत्रोऽभूदृषभो हरिः ॥ ५॥

चतुर्थाध्यायेऽस्मिन् प्रोक्तमृषभस्येहितं महत् ।
लोकार्थं येन सत्कर्म नैष्कर्म्यं च प्रदर्शितम् ॥ ६॥

चतुर्थे शतपुत्रस्य राज्यं तस्योपवर्ण्यते ।
यस्य राज्ये जनस्त्वासन् तोषामृतनिर्वृतः ॥ ७॥

पञ्चमे मोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनम् ।
उक्तं पारमहंस्यं च तस्य दृढतितिक्षया ॥ ८॥

षष्ठे त्वनाभिमानस्य देहत्यागक्रमाभिधा ।
प्रन्द्र् त दवाग्नि य पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ९॥

अध्यायानां त्रयेणैवमृषभाख्यानमीरितम् ।
अष्टभिर्भरताख्यानमितः प्रस्तूयते स्फुटम् ॥ १०॥

सप्तमे भरतो राज्ये चिरं यज्ञैर्हरिं यजन् ।
आरब्धकर्मनिर्वाणो हरिक्षेत्रेऽभजद्धरिम् ॥ ११॥

अष्टमे भजतो विष्णुं तस्य कर्मान्तरायतः ।
एणरक्षाप्रसक्तस्य जातमेणत्वमायते ॥ १२॥

कृपयापि कृतस्सङ्गः पतनायैव योगिनः ।
इति प्रदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणम् ॥ १३॥

पितुः प्राप्तात्मविज्ञानो भरतो मृगतां गतः ।
प्रारब्धकर्मवेगेन तदन्ते जडविप्रताम् ॥ १४॥

नवमे जडविप्रत्वे तस्य रागाद्यभावत ।
भद्रकालीपशुत्वेऽपि निर्विकारत्वमार्यते ॥ १५॥
दशमे क्षिपता राज्ञा शिबिका स्वा वहन् मुनि ।
स्वदुर्वादानुवादेन विज्ञायाशु प्रसादित ॥ १६॥
एव भूताविकारित्वमज्ञसवनयोस्समम् ।
इति सवज्ञतासिद्ध्यै रहूगणकृथेरणम् ॥ १७॥
एकादशेऽथ सम्पृष्टो रहूगणमहीभृता ।
उपादिश पर ज्ञान स योगीति निगद्यते ॥ १८॥
द्वादशे पुनरापृष्टस्स स्नेहेन महीभृता ।
स योगी सवस देहानपानुन्दितायते ॥ १९॥
त्रयोदशे विरक्ताय वृथा तत्त्वनिरूपणम् ।
इति वैराग्यदार्ढ्याय भवाटव्युपवर्ण्यते ॥ २०॥
चतुर्दशे भवारण्यरूपकत्वाकृति कृता ।
प्रस्तुते दस्युगोमायुमशकाद्यवकल्पनै ॥ २१॥
एवमष्टभिरध्यायैर्भरतस्योक्तमीहितम् ।
तत पञ्चदशे तस्य कीर्त्यते वशजा नृपा ॥ २२॥
पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानचिह्नस्वरूपत ।
स्पष्ट प्रवक्तुमारब्धा पञ्चाध्यायी ह्यत परम् ॥ २३॥
षोडशेऽधस्तथाचोर्ध्वं परितस्सन्निवेशत ।
मेरो स्थितिमहीकञ्जकर्णिका चोपवर्ण्यते ॥ २४॥

प्रियव्रतचरित्रोक्ता सप्तद्वीपादिकल्पना ।
तद्विशेषविजिज्ञासु कथा ते परिपृच्छति ॥ २५॥
ततस्सप्तदशे गङ्गागमनं तच्चतुर्दिशम् ।
इलावृते च रुद्रेण सङ्कर्षणनिषेवनम् ॥ २६॥
अष्टादशे ततो मेरोः पूर्वादिक्रमतस्त्रिषु ।
त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेव्यसेवकवर्णनम् ॥ २७॥
ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते ।
सेव्यसेवकभावश्च भारतश्रैष्ठ्यमेव च ॥ २८॥
विंशे प्लक्षादिषड्द्वीपस्थितिमाह सहार्णवैः ।
लोकालोकस्थितिं चा तद्विभागादिमानतः ॥ २९॥
एवमध्यायविंशत्या भूमर्यादा निरूपिता ।
अत परं सुमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते ॥ ३०॥
एकविंशे रवेः कालचक्रेण भ्रमतोऽ वहम् ।
स्वगत्या राशिसञ्चारैर्लोकयात्रा निरूप्यते ॥ ३१॥
द्वाविंशे सोमशुक्रादिस्थानमाहोत्तरोत्तरम् ।
तत्तद्गत्यनुसारेण विश्वानिष्टं तथा नृणाम् ॥ ३२॥
त्रयोविंशे ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्राश्रयं ततः ।
शिंशुमारस्वरूपेण हरेश्च स्थितिरुच्यते ॥ ३३॥
एवं त्रिभिः सुमर्यादापालनं वर्णितं तथा ।
अधोभुवनमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते ॥ ३४॥

चतुर्विंशे रवेरधास्त्वभावादिस्थितिः क्रमात् ।
अतलादिबिलस्वर्गमर्यादास्सप्त वर्णिताः ॥ ३५॥
पञ्चविंशे ततोऽधस्तादाह शेषस्य संस्थितिम् ।
सञ्जिहीर्षोर्हरेर्यन्ते काले यत्र रुद्रसमुद्भवः ॥ ३६॥
षड्विंशे तु ततोऽधस्तान्नरकस्थितिरुच्यते ।
पापिनो यत्र दह्यन्ते यमदूतैर्यथायथम् ॥ ३७॥

॥ षष्ठस्कन्धे ॥

तत्रादौ प्रथमे विष्णोर्नाम्नैः पातकिमोचनम् ।
तत्प्रापर्यापनायोक्तं यामैर्धर्मादिलक्षणम् ॥ १
द्वितीये वैष्णवैर्याम्यनाममाहात्म्यमद्भुतम् ।
श्रावयित्वा द्विजो निष्णोर्लोकं नाव इतीयते ॥ २
तृतीये तु यमेनापि वैष्णवोत्कर्षवर्णनैः ।
सान्त्वयित्वा स्वदूतास्ते वैष्णवैः किङ्करीकृताः ॥ ३
चतुर्थादित्रिभिर्विश्वरूपनमविवक्षया ।
प्रचेतस्सुतदक्षस्य जन्मस्ताव प्रतन्यते ॥ ४
पञ्चमे नारदेनाथ वाच कूटैस्तु नाशितान् ।
सुतानाकर्ण्य दक्षोऽमुं शशापेति निरूप्यते ॥ ५
षष्ठे दक्षेण पुत्रीया कन्या षष्ट्या प्रकाशिता ।
पृथग्वंशा यतो जातो विश्वरूपोऽदितेस्सुतात् ॥ ६
सप्तमे विश्वरूपोऽसौ पौरोहित्ये वृतस्सुरैः ।

गुरुणा सम्परित्यक्तै पौरोहित्यमथाकरोत् ॥ ७
अष्टमे विश्वरूपस्तु वम नारायणात्मकम् ।
इन्द्राय प्राह येनेन्द्रो गुप्तो दैत्यानथाजयत् ॥ ८
नवमे विश्वरूपे तु हते शक्रेण कोपत ।
त्वष्ट्रा चोत्पादिते वृत्रे भार्तैर्देवैर्हरेस्स्तुति ॥ ९
दशमे केशवादिष्टो दध्यङ्ङस्थिजवज्रभृत् ।
इन्द्रोऽयुध्यत वृत्रेण सोऽप्यनेन विनिर्जित ॥ १०
एकादशे तु वृत्रस्य युध्यमानस्य वज्रिणा ।
भक्तिज्ञानबलोदर्काश्चित्रा वाचस्सुवर्णिता ॥ ११
द्वादशेऽतिविषण्णेन स्वयमुत्साहितेन तु ।
महेन्द्रेण महायुद्धे वृत्रस्य वध इयते ॥ १२
त्रयोदशे तु वृत्रस्य ब्रह्महत्यामहाभयात् ।
चिर नगोऽन्तितश्शक्रो विष्णुनेति निरूप्यते ॥ १३
वृत्रस्य ज्ञानभक्त्यादिश्श्रुत्वा पृष्ट पराक्षिता ।
श्रोतुमाह चतुर्भिस्तत्प्राग्ज मचरिता यत ॥ १४
चतुर्दशे तु सहसा कृच्छ्रल वसुते सृते ।
चित्रकेतोरतिस्नेहादतिशोको निरूप्यते ॥ १५
तत पञ्चदशे चित्रकेतोश्शोकापनोदनम् ।
कृत तत्त्वोपदेशेन नारदेनाङ्गिरोयुजा ॥ १६
षोडशे तत्सुतोक्त्यैव विशोकाकृत्य त नृपम् ।

आदिदेश महाविद्या नारदश्चैवबोधिणीम् ॥ १७
ततस्सप्तदशे योगमहर्षिं प्राप्य स्वे चरन् ।
विहस्य गिरिश शापादुमाया वृत्रता गत ॥ १८
त्वष्टृवशमनुकम्प्य सप्तसङ्ग यथाक्रमम् ।
आनिन्त्यानामथायेषा वशानाह मुनीश्वर ॥ १९
अदिते पञ्चमादाना पुत्राणाम वयोक्तित ।
अष्टादशे दितेर्गर्भे शक्रेण मरुता भिधा ॥ २०
ऊनविंशेऽत्र यत्प्रोक्त कश्यपेन दितेर्व्रतम् ।
तवैव विवृत लोकहिताय परितोषणम् ॥ २१

॥ सप्तमस्कन्धे ॥

तत्र तु प्रथमेऽध्याये हिरण्यकशिपोस्सुते ।
विष्णुभक्ते विरोधस्तु विप्रशापज इयते ॥ १
द्वितीये विष्णुरोषेण लोक विप्रा य दानवै ।
तद्वतभ्रातृपुत्रादीनितिहासैरसा त्वयत् ॥ २
तृतीये तस्य तपसा तप्त वाक्य जगद्विधि ।
आगत्य विस्मितस्तेन सस्तुतस्सवरानदात् ॥ ३
चतुर्थे तु वरान लब्ध्वा जिगीसाखिललोकपान ।
विष्णुद्वेषेण तान् सर्वान दैत्ये द्रसमपीडयत् ॥ ४
पञ्चमे गुरुतोऽधीत त्यक्ता विष्णुस्तुतौ रतम् ।

घातयन् त्रिषसपाद्यैस्सुत दैत्यो नचाशकत् ॥ ५
षष्ठे गुरौ गृहव्यग्रे प्रह्लादो दैत्यबालकान् ।
अनुकम्प्य पर तत्त्व नारदोक्तमुपादिशत् ॥ ६
सप्तमे मातृगर्भस्थ स्वस्मिन्नारदभाषितम् ।
प्रह्लादो वर्णयामास शिष्यप्रत्ययसिद्धये ॥ ७
अत्रापि नारदादेत मया गर्भ इतीरितुम् ।
तत्प्रस्तावकथामाह पद्यैष्षोडशभिस्सुधी ॥ ८
अष्टमेऽतिरुषा सूनु निघ्नन् दैत्यो हतस्स्वयम् ।
आविर्भूय नृसिंहेन स च ब्रह्मादिभिस्स्तुत ॥ ९
अ त कृपासुधापूर्णो बहि क्रोधो नृकेसरी ।
दैत्ये द्रुमरिभावेन भक्त त स्वमपादयत् ॥ १०
नवमे ब्रह्मणा भीत्या चोदितोऽसुरबालक ।
कोप प्रशमयन्नस्तौन्नसिंहमतिभाषणम् ॥ ११
दशमे त्वनुगृह्णासु भक्तमन्तर्हिते हरौ ।
प्रसङ्गाद्धरिणा रुद्रे कृतोऽनुग्रह इयते ॥ १२
तद्वेव दशभिर्ज्ञानभक्तियोगावुदारितौ ।
अथ पञ्चभिरध्यायै कर्मयोगोऽनुवर्ण्यते ॥ १३
एकादशे नृणा धर्मास्साधारण्येन वर्णिता ।
विशेषेण च वर्णाना मुख्यामुख्याश्च योषिताम् ॥ १४
द्वादश वर्ण्यते धर्मो ब्रह्मचारिवनस्थया ।

चतुर्णामाश्रमाणां च साधारण्येन कथ्यन ॥ १५
त्रयोदशे यतेर्धर्मस्साधकस्योच्यते महान् ।
अवधूतेतिहासेन सिद्धावस्था च वर्ण्यते ॥ १६
चतुर्दशे गृहस्थस्य परमो धर्म इष्यते ।
देशकालविभेदेन पुंसश्श्रेयो विशेषकृत् ॥ १७
ततः पञ्चदशे सर्ववर्णाश्रमनिबन्धनम् ।
सारतस्सङ्ग्रहेणाथ वर्ण्यते मोक्षलक्षणम् ॥ १८

॥ अष्टमस्कन्धे ॥

तत्र तु प्रथमे स्वायम्भुवस्स्वारोचिषस्तथा ।
उत्तमस्तामसश्चेति चतुर्मनुनिरूपणम् ॥ १
स्वायम्भुवेऽन्तरेऽनन्तदुर तद्गुणवर्णनात् ।
मुदितः परिपप्रच्छ सप्तम न्व तरस्थितिम् ॥ २
तुर्ये मन्वन्तरे प्रोक्तं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।
द्वितीयादित्रिभिस्तत्तु विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ ३
द्वितीये तु गजेन्द्रस्य गजीभिः क्रीडतो जले ।
दैवाद्ग्राहगृहीतस्य हरिस्मृतिरुदायते ॥ ४
तृतीयेन गजेन्द्रेण स्तुतो हरिरुपेत्य तम् ।
समुद्दधार ग्राहाच्च ग्राह देवलशापत ॥ ५
चतुर्थे तु तयोर्ग्राह प्राप ग्राभवता पुनः ।

गज स्वपार्षदं कृत्वा हरिर्निन्ये निजं पदम् ॥ ६
अमृताख्यानमष्टाभिरध्यायैरनुवर्ण्यते ।
स्वभक्तपक्षपातेन यत्र योषायित प्रभो ॥ ७
पञ्चमे पञ्चमञ्चाथ षष्ठं चाकथयं मनुम् ।
विप्रशापाच्च निश्श्रीकै कृता देवैर्हरिस्तुति ॥ ८
षष्ठे पुनस्स्तुतिर्विष्णावाविर्भूते सुरै कृता ।
त म त्राब्रासुरैस्साकममृतार्थं महोद्यम ॥ ९
सप्तमे मन्थनोद्भूतविषभीत्याखिलैर्जनै ।
स्तुतस्सन् कृपया रुद्र पपौ विषमितीर्यते ॥ १०
अष्टमे मथ्यमानेऽब्धौ लक्ष्म्या विष्णौ वृतेऽसुरै ।
ध व तरेर्हृते सोमे मोहि युद्धव ईर्यते ॥ ११
नवमे मोहितैर्दैत्यैरर्पितेऽमृतभाजने ।
तद्व्याजेन देवेभ्योऽमृत दत्त तयेर्यते ॥ १२
दशमे मत्सराद्दैत्यैरारब्धे तु मृथे सुरै ।
दैत्यमायाविषण्णेषु देवेष्वाविर्बभौ हरि ॥ १३
तदेवममृतावाप्तिर्नाभक्तानामितीरितम् ।
भक्तमत्सरत प्राणहानि पुनरुदीर्यते ॥ १४
एकादशे तु भगवत्कृपयातिबलोद्धतै ।
अमरैस्समरे दैत्या बलिप्रभृतयो जिता ॥ १५
द्वादशे मोहिनीरूपविभ्रमालोकनोत्सुकम् ।

भव सम्मोहयामास हरि पुनरसा त्वयत् ॥ १६
अमुह्यन्नसुरा विष्णुमायया न तदद्भुतम् ।
इति वक्तु महादेवमोहोऽयमिति वण्यते ॥ १७
त्रयोदशे तु वर्ण्यंते सप्तमादी यनुक्रमान् ।
मन्वन्तराणि सर्वाणि षड्विंशानि पृथक्पृथक् ॥ १८
चतुर्दशे तु सर्वेषा म वादाना यथायथम् ।
पृथक्कर्माणि वर्ण्य ते भगवद्वशवर्तिनाम् ॥ १९
अत्रेयते नवाध्यान्या वाम वामनचेष्टितम् ।
निग्रहाच्छलतो यत्र बलेर्भूपाननुग्रह ॥ २०
बलिं पञ्चदशे विश्वजिताचायाद्ययाजयन् ।
ततोऽसौ स्वर्गमनयद्भयाद्देवा निलिल्यिरे ॥ २१
षोडशे पुत्रनाशेन शोच त्या अदिते पति ।
प्रार्थित कश्यप प्राह पयोव्रतमिहायते ॥ २२
षोडशे कश्यपोऽदित्या प्रार्थितो ज्ञानपुत्रया ।
महच्छ्रेयस्कर तस्यै पयोव्रतमुपादिशत् ॥ २३
ततस्सप्तदशेऽदित्या कृते तस्मिन व्रते हरि ।
तत्कामपूरणायादौ तत्पुत्रोऽभूदितायते ॥ २४
ततस्त्वष्टादशे भूत्वा वामनस्सत्कृतोऽखिलै ।
बलेर्यज्ञगतस्तेन चोक्तो वृणु वरानिति ॥ २५
ऊनविंशे तु हरिणा याचिते च पदत्रयम् ।

प्रतिश्रुते च बलिना जानन् गुरुरवारयत् ॥ २६

स्तुत्वार्थितो भगवता सबलिस्त्रिपदीमिताम् ।
वामनायोनविंशे क्ष्मा दास्यन् शुक्रेण वार्यते ॥ २७

दातुस्स्तुतिस्स्वयतुष्टिरित्यादिप्रस्तुतोचितम् ।
वक्तव्यमिति भिक्षुश्च शिक्षयन्नाह वामन ॥ २८

विंशे गुरूक्तिमुल्लङ्घ्य दत्ता क्ष्मा बलिना हरि ।
प्रतिगृह्याखिलान् लोकान् विश्वरूपो विचक्रमे ॥ २९

विंशेत्वनृतभीतोऽसौ ज्ञात्वापि कपट हरे ।
ददौ पृथ्वीं तदा विष्णुस्सहसावधताद्भुतम् ॥ ३०

एकविंशे पदापूर्तिमिषेण बलिव धनम् ।
विष्णुना कृतमुत्कर्षं तस्य ख्यापयितु जने ॥ ३१

द्वाविंशे तु प्रसन्नस्सन् प्रस्थाप्य सुतल बलिम् ।
दत्वा वरान् हरिर्नून गत्वा तद्द्वारपोऽभवत् ॥ ३२

समर्पिततनूवित्तनिर्मलाचलभक्तिभि ।
चलितो बलिना चित्र स्वमेवापयदच्युत ॥ ३३

त्रयोविंशे बलौ याते सुतल सपितामहे ।
उपेन्द्रेण दिव गत्वा पूर्ववन्मोदते हरि ॥ ३४

चतुर्विंशे भगवत कथा मत्स्यस्वरूपिण ।
विविच्यते यतस्सत्यव्रतरक्षा महार्णवे ॥ ३५

तनु तनु प्रदर्श्यादौ निजैश्वर्यनिदर्शनात् ।
मत्स्य पृच्छति पृथ्वीशो ललया वामनोपमम् ॥ ३६

॥ नवमस्कन्धे ॥

तत्र तु प्रथमेऽध्याये वैवस्वतसुता वये ।
सोम वशप्रवेशोक्त्यै सुद्युम्नस्त्रीत्वमुच्यते ॥ १

द्वितीये मनुपुत्राणा द्वावपुत्रौ विरागत ।
करूशकादिपञ्चाना वशानाह लघुक्रमात् ॥ २

तृतीये मनुपुत्रस्य शर्याते कीर्त्यतेऽ वय ।
यत्र सौकन्यमाख्यान रैवत च महाद्भुतम् ॥ ३

चतुर्थे मनुपुत्रस्य नाभागस्य कथोच्यते ।
तत्सूनोश्चाम्बरीषस्य कृत्या प्रतिहता यत ॥ ४

पञ्चमे विष्णुचक्र तु प्रसाय प्राणसङ्कटात् ।
दुर्वासा विक्षतस्तेन यथा तद्वृत्तमीयते ॥ ५

षष्ठारम्भेऽम्बरीषस्य वशमुक्त्वा तत परम् ।
षष्ठाद्यष्टभिरध्यायैरिक्ष्वाकोर्वंश उच्यते ॥ ६

तत्र षष्ठे शशादादिमान्धात्र वो निरूप्यते ।
प्रसङ्गात्सौभरेराख्या मान्धातृतनयापतेः ॥ ७

मान्धातुरन्वय प्रोक्तस्सप्तमे यत्र गीयते ।
पुरुकुत्सस्य चाख्यान हरिश्च द्रस्य चोत्तमम् ॥ ८

अष्टमे रोहितस्योक्तो वंशो यत्राभवन्नृप ।
सगर कपिलाक्षेपाग्निर्दग्धा यस्य सूनव ॥ ९

नवमेऽशुमतो वंश खट्वाङ्गावधि वर्ण्यते ।
गङ्गा भूतलमानिन्ये यस्य पौत्रो भगीरथ ॥ १०

दशमे प्राह खट्वाङ्गवंशे श्रीरामसम्भवम् ।
तच्चरित्रं च लङ्केशं हत्वाऽयोध्यागमावधि ॥ ११

दशमे रामचरितमाविर्भावपुरस्सरम् ।
शुकेन वर्ण्यते पुण्यमभिषेकोत्सवावधि ॥ १२

ततश्चैकादशेऽयोध्यामावसन्ननुजैसह ।
यज्ञादि यज्ञकारेशो रामस्तदनुवर्ण्यते ॥ १३

रामएकादशे यज्ञैरीजे राष्ट्रेष्ववासयत् ।
कुशादीन् वृत्तिरुदिता प्रजाना राघवस्य च ॥ १४

द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते ।
एवमिक्ष्वाकुपुत्रस्य शशादस्येरितोऽन्वय ॥ १५

आरभ्याह्वकुशम्भूपानैक्ष्वाकान द्वादशेगतान् ।
भविष्यतस्सुमित्रान्तान् बृहद्रथमुखास्तथा ॥ १६

इक्ष्वाकोरन पुत्रस्य निमेर्वंशस्त्रयोदशे ।
वर्ण्यते जज्ञिरे यत्र ब्रह्मज्ञा जनकादय ॥ १७

त्रयोदशेऽरिषड्वर्गजयीराजा ववायकृत् ।
ऐक्ष्वाकस्य निमेर्देहान्मथिताज्जनकोऽभवत् ॥ १८

चतुर्दशे गुरोः पत्न्या ताराया सोमजाद्बुधात् ।
जातश्चैलश्वदूर्वश्यामायुमुख्यानजीजनत् ॥ १९

चतुर्दशे त्रिजात्सोमाद्गुरोः पत्न्या बुधोऽजनि ।
स उपास्तोर्वशीं तज्ञस्ससङ्केव पुरूरवाः ॥ २०

ततः पञ्चदशे गाधिरैलपुत्रान्वयेऽजनि ।
यद्दौहित्रसुतो रामः कार्तवीर्यमहान् रुषा ॥ २१

उक्ता पञ्चदशे वंशाश्रुतायुः प्रमुखोत्थिताः ।
अर्जुनं गाधिजापौत्रो रामो ह तेतिचेरितम् ॥ २२

षोडशे चार्जुनसुतैर्जमदग्नौ हते मुहुः ।
रामात् क्षत्रवधः प्रोक्तो विश्वामित्रस्य चान्वयः ॥ २३

सीताश्चयदन प्रसह्यातॄन् रामोऽहन् षोडशे नृपान् ।
गाधेः पुत्रोऽभवत्पुत्रस्तद्वंशोऽभूदनेकशः ॥ २४

अथो सप्तदशे त्वैळ ज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चसु ।
सुतेषु तत्र वृद्धाधिचतुर्णां वंशवर्णनम् ॥ २५

वंशान् सप्तदशेऽवादीदैळ ज्येष्ठसुतायुषः ।
पुत्रैरम्भरजिक्षत्रवृद्धानेनोभिराहितान् ॥ २६

अष्टादशे ययातेस्तु नाहुषस्य कथोच्यते ।
यस्य पञ्चसु पुत्रेषु कनीयान्ग्रहीज्जराम् ॥ २७

आयुषो ज्येष्ठपुत्रस्य नहुषस्याग्रजस्सुतः ।
ययातिः पूरुमकृताष्टादशे नृपमात्मजम् ॥ २८

ऊनविंशे ययातिस्त्व चेष्टित नवजोपमम् ।
देवयानीं समाश्राव्य विरक्तो मुक्तिमाप्तवान् ॥ २९
भुक्तभोगामजा हास्यन्ननवद्वृत्तिमात्मन ।
विडम्बयी प्रयामाह निर्वेदयितुमात्मवान ॥ ३०
विंशे पितृप्रसादात्पुरराजासनमहोन्नते ।
पूरोर्वंशे तु दौष्य तेभरतस्येर्यते यश ॥ ३१
एकविंशे तु दौष्य तेस्सुतस्या वय उच्यते ।
रन्तिदेवाजमाढादेयत्र कीर्ति प्रत यते ॥ ३२
एकविंशे भरद्वाजपुत्रमन्युसुता वय ।
वण्य ते रन्तिदेवाजमीढाद्या यत्र वंशिन ॥ ३३
द्वाविंशे तु दिवोदासवंशमुक्त्वाथ वर्णिता ।
ऋक्षवंशे जरास घपार्थदुर्योधनादय ॥ ३४
दिवोदासात्तु पाञ्चालवंशो द्वाविंश उच्यते ।
वंशा तराद्राजमीढचैद्यमागधकौरवा ॥ ३५
त्रयोविंशेऽत्वनोर्द्रुह्योस्तुवसोश्चा वय क्रमात् ।
यदोश्च वंशोऽनुक्ता तो यावज्ज्यामघसम्भवम् ॥ ३६
त्रयोविंशेऽ वयानुक्ता शुकोनुप्रमुखै कृताम् ।
ज्यामघावधिमाचरव्यौ यदोर्वंश महत्तरम् ॥ ३७
चतुर्विंशे विदर्भस्य पुत्रत्रयसमुद्भवा ।
वंशा नानामुखा प्रोक्ता रामकृष्णोद्भवावधि ॥ ३८

॥ दशमस्कन्धे ॥

कृष्णावतारचरितश्रवणामृतनिवृत ।
उक्तानुवादेनौ सुक्याद्राजा पृच्छति तपुन ॥ १
तत्र तु प्रथमे कसस्स्वसु यु देवकीसुतात् ।
श्रुत्वा भातोऽवधीत्तस्याष्षड्गभानिति वण्यते ॥ २
द्वितीये कसघाताय देवक्या गभगो हरि ।
ब्रह्मादिभिस्स्तुतस्ता च सा विततेति निरूप्यते ॥ ३
तृतीये निजरूपेण सम्भूतस्तु हरिस्स्वयम् ।
पितृभ्या सस्तुतो नीत पित्रा भीतेन गोकुलम् ॥ ४
चतुर्थे चण्डिकावाक्यमाकर्ण्यातिभयाकुल ।
तुर्मे यभिहित मेने कसो बालादिहिंसनम् ॥ ५
पञ्चमे जातक न दस्तनो कृत्वा महोत्सवम् ।
गत्वा तु मथुरा प्राप वसुदेवागमोत्सवम् ॥ ६
षष्ठे सग्युगिरानन्गे भ्रमन् गच्छन्न मृता पथि ।
दृष्ट्वा तु राक्षसीं तस्या मृत्यु श्रुत्वा स विस्मित ॥ ७
उत्क्षिपन शकट व्योम्नि तृणावतमधिक्षिपन ।
दर्शयाति वमास्ये च कृष्ण क्रीडति सप्तमे ॥ ८
अष्टमे नामकमास्य बालक्रीडा कुतूहले ।
मृद्भक्षणादियोगे च विश्वरूप निरूप्यते ॥ ९
विश्वरूपादि बालस्य निशम्याशङ्कित पितु ।

नामकृद्गर्गवाक्येन नि तत्त्वमसूचयत् ॥ १०
नवमे पयउत्सिक्ते ग वा गोप्यथ तत्कृतम् ।
विलोक्य भाण्डभङ्गादि कृष्ण दाम्ना बब व तम् ॥ ११
तत्तूदराश्रित विश्व दृष्ट्वा विस्मितचेतस ।
थ धनञ्जकुञ्जापूता पूणतासाऽ वदशयत् ॥ १२
दशमेऽपातयद्राजन्न तरा यमळार्जुनौ ।
सत्र ताभ्या च देवाभ्या कृष्णस्तुत इतायते ॥ १३
एकादश समागम्य वृन्दावनमथासकै ।
वत्सा पालयतानेन हतौ वत्सबकासुरौ ॥ १४
द्वादशे तु महासपवपुधरमघासुरम् ।
वत्सपालगाळ क्रुद्धो गतेऽहन्निति वण्यते ॥ १५
महानकगळकाडा कवलस्य न कौतुकम् ।
इतीवाघासुरमुखे ससख प्राविशद्धरि ॥ १६
त्रयोदशे हरिब्रह्मा वत्सा पालाश्च मायया ।
हृता तत्स्वरूपोऽब्द कृष्ण पूववदाचरत् ॥ १७
चतुदशेऽद्भुत दृष्ट्वाऽपूर्वाग तुकनिश्चयम् ।
अनीश कतुमस्तौषीत्कृष्ण ब्रह्मातिमोहित ॥ १८
तत पञ्चदशे धेनुपालन धेनुकादनम् ।
कालीयक्ष्वेळतो गोपरक्षण च निरूप्यते ॥ १९
षोडशे कालियस्योक्तो निग्रहो यमुनाह्रदे ।

तत्पत्नीभिस्स्तुतेनाथ कृष्णेनानुग्रहः पुनः ॥ २०
नागः सप्तदशे नागालयं तं निरयासयत् ।
वधूश्च सखिनश्चा तान् सुप्तांस्तत्र दवादपात् ॥ २१
अष्टादशे ततो ग्रीष्मे वसन्तगुणलक्षिते ।
अघातयद्बलेनालं प्रलम्बं लीलया हरिः ॥ २२
ऊनविंशे निविष्टं तु गोपगोकुलमच्युतः ।
मुञ्जारण्यमरण्याग्नेररक्षत्तमपानतः ॥ २३
विंशे प्रावृट्शरच्छोभावर्णनेन वनोचिता ।
प्रावृट्क्रीडा निरूप्य ते गोपरामयुतो हरे ॥ २४
एकविंशे शरद्रम्यवृन्दावनगते हरौ ।
तद्वेणुस्वनमाकर्ण्य गोपाभिर्गीतमायते ॥ २५
द्वाविंशे गोपकन्यानां वस्त्राहरणलीलया ।
वरदं वा गतः कृष्णो यज्ञशालामितीर्यते ॥ २६
त्रयोविंशे ततो गोपैरन्नयाच्ञापदेशतः ।
तत्पत्नीरनुगृह्णात्कृष्णो दीक्षितानन्वतापयत् ॥ २७
चतुर्विंशे मखे द्रव्य मरा व्यावर्त्य हेतुभिः ।
कृष्णः प्रावर्तयामास गोवर्धनमहोत्सवम् ॥ २८
पञ्चविंशे रुषा शक्रे व्रजनाशाय वर्षति ।
उद्धृत्य गिरिमासारादरक्षद्गोकुलं प्रभुः ॥ २९
षड्विंशे विस्मिता गोपाः कृष्णस्याद्भुतकर्मभिः ।

न दो गर्गोक्तिमाशक्य तदैश्वर्यमवर्णयत् ॥ ३०
सप्तविंशे तदालक्ष्य कृष्णस्य प्राभव परम् ।
वर्ण्यते सुरभी द्वाभ्यामभिषेकमहोत्सव ॥ ३१
अष्टाविंशे ततो न दानयन वरुणालयात् ।
वैकुण्ठदर्शन चापि गोपानामनुवर्ण्यते ॥ ३२
ऊनत्रिंशे तु रासार्थमुक्तिप्र युक्त्यो हरे ।
गोपाभीरासंरम्भे तस्य चा तर्धिकौतुकम् ॥ ३३
त्रिंशे विरहसन्तप्तगोपाभि कृष्णमार्गणम् ।
उन्मत्तवत्र नियत भ्रमतीभिर्वने वने ॥ ३४
एकत्रिंशे निशाया ता पुन पुलिनमागता ।
कृष्णमेवानुगाय त्य प्रायय ते तदागमम् ॥ ३५
द्वात्रिंशे विरहालापविक्लिन्नहृदयो हरि ।
तत्राविर्भूय गोपीस्तास्सा त्वयामास मानयन् ॥ ३६
त्रयस्त्रिंशे ततो गोपामण्डलीमध्यगो हरि ।
प्रियास्ता रमयामास ह्लादिनी वनकेलिभि ॥ ३७
चतुस्त्रिंशेऽहिनागस्त न द हरिरमूमुचत् ।
विद्याधराङ्गिरश्शापाच्छङ्खचूड तथावधात् ॥ ३८
पञ्चत्रिंशे वन याते कृष्णे गोकुलयोषित ।
युग्मश्लोकानुगीतेन नि युदु खेन वासरान् ॥ ३९
षट्त्रिंशे निहतेऽरिष्टे नारदोक्त्या बलाच्युतौ ।

वसुदेवसुतौ ज्ञात्वा कंसोऽक्रूरं समादिशत् ॥ ४०
सप्तत्रिंशे हते केशि यच्युता भाविकमभि ।
नारदेन स्तुत क्रीडन् व्योमासुरमथावधीत् ॥ ४१
अष्टत्रिंशे यथाध्यायमक्रूरो गोकुलं गत ।
तथैव रामकृष्णाभ्यां गृहं नीत्वा सुसत्कृत ॥ ४२
प्रात केशिवधे वृत्ते द्वादश्यां निगते मुनौ ।
ततो व्योमे हतेऽक्रूरस्साय गोकुलमागमत् ॥ ४३
नवत्रिंशे पुरीं गच्छत्यच्युते गोपिकोत्तय ।
अक्रूरेणाथ कालिन्द्यां विष्णुलोकस्य दर्शनम् ॥ ४४
चत्वारिंशे ततोऽक्रूर कृष्णं मत्वेश्वरेश्वरम् ।
प्रणम्य भक्त्या तुष्टाव सगुणागुणभेदत ॥ ४५
एकचत्वारिंशकेऽहन रजकं प्रविश्य पुरीम् ।
ततो वरानदात्तुष्टस्सुदाम्नो वायकस्य च ॥ ४६
द्विचत्वारिंशके कुब्जोऽभमन धनुषो भिदा ।
वधस्तद्रक्षिणां कंसारिष्टरङ्गोत्सवानि च ॥ ४७
त्रिचत्वारिंशके हत्वा गजे द्र रामकृष्णयो ।
रङ्गप्रवेशसौभाग्यं चाणूरेणानुभाषणम् ॥ ४८
चतुश्चत्वारिंशके तु मल्लकंसादिमर्दनम् ।
कंसयोषित आश्वासस्ताभ्यां पित्रोश्च दर्शनम् ॥ ४९
पञ्चचत्वारिंशकेऽथ पितृन दादिसा त्वनम् ।

उग्रसेनाभिषेकश्च गुरौ वासात्पुरागमः ॥ ५०
षट्चत्वारिंशके घोषमुद्धवं प्रेष्य तद्गिरा ।
यशोदानन्दयोश्चक्रे कृष्णश्शोकापनोदनम् ॥ ५१
कामचारं द्विचत्वारिंश परित्यज्याति सयत ।
गुरोर्ज्ञानमनुप्राप्य सख्या गोपानुपादिशत् ॥ ५२
सप्तचत्वारिंशकेऽथ कृष्णादेशेन गोपिकाः ।
बोधयित्वोद्धवस्तत्रमनुज्ञा यागम पुरीम् ॥ ५३
अष्टचत्वारिंशकेऽथ कृष्ण कुब्जामरारमत् ।
अक्रूरस्य गृहं गत्वा स गजाह्वयमादिशत् ॥ ५४
सैरन्ध्रिकाममापूर्य पूरयित्वा मनोरथान् ।
अक्रूरस्य ततः कृष्णस्तेन पाण्डवानसान्त्वयत् ॥ ५५
ऊनपञ्चाशत्तमे तु गत्वा क्रूरो गजाह्वयम् ।
राज्ञस्स्वभ्रातृपुत्रेषु बुद्ध्वा वैषम्यमागमत् ॥ ५६
ततः पञ्चाशत्तमे तु जरासन्धभयादिव ।
कारयित्वाम्बुधौ दुर्गं स निनाय निजं जनम् ॥ ५७
कपटान् कपटेनैव हत्वा दैत्यानयन्नत ।
अजयत्त जरासन्धं धर्मेणैव तु धार्मिकम् ॥ ५८
एकपञ्चाशत्तमेऽहन् मुचुकुन्ददृशा हरिः ।
यवनं मुचुकुन्देन स्तुतस्तन्नान्वकम्पत ॥ ५९
यवने द्रसुतात्कालयवनाद्द्भीषणात् ।

वसुदेवसुतौ ज्ञात्वा कसोऽक्रूर समादिशत् ॥ ४०
सप्तत्रिंशे हते केशि यच्युतो भाविकमभि ।
नारदेन स्तुत क्रीडन् व्योमासुरमथावधीत् ॥ ४१
अष्टत्रिंशे यथाऽध्यायन्नक्रूरो गोकुल गत ।
तथैव रामकृष्णाभ्या गृह नीत्वा सुसत्कृत ॥ ४२
प्रात केशिवधे वृत्ते द्वादश्या निर्गते मुनौ ।
ततो व्योमे हतेऽक्रूरस्साय गोकुलमागमत् ॥ ४३
नवत्रिंशे पुरीं गच्छत्यच्युते गोपिकोत्कय ।
अक्रूरेणाथ कालिन्द्या विष्णुलोकस्य दर्शनम् ॥ ४४
चत्वारिंशे ततोऽक्रूर कृष्ण मत्वेश्वरेश्वरम् ।
प्रणम्य भक्त्या तुष्टाव सगुणागुणभेदत ॥ ४५
एकचत्वारिंशकेऽहन् रजक प्रविश्य पुरीम् ।
ततो वरानदात्तुष्टस्सुदाम्नो वायकस्य च ॥ ४६
द्विचत्वारिंशके कुब्जोऽन्नमन्न धनुषो भिदा ।
वधस्तद्रक्षिणा कसारिष्टरङ्गोत्सवानि च ॥ ४७
त्रिचत्वरिंशके हत्वा गजे द्व रामकृष्णया ।
रङ्गप्रवेशसौभाग्य चाणूरेणानुभाषणम् ॥ ४८
चतुश्चत्वारिंशके तु मल्लकसादिमर्दनम् ।
कसयोषित आश्वासस्ताभ्या पित्रोश्च दर्शनम् ॥ ४९
पञ्चचत्वारिंशकेऽथ पित्रून दादिसा त्वनम् ।

उग्रसेनाभिषेकश्च गुरौ वासात्पुरागम ॥ ५०

षट्चत्वारिंशके घोषमुद्धव प्रेष्य तद्गिरा ।
यशोदानन्दयोश्चक्रे कृष्णश्शोकापनोदनम् ॥ ५१

कामचार द्विचातिस्सन्न परित्य यातिसयत ।
गुरोर्ज्ञानमनुप्राप्य सख्या गोपारुपाश्लिशम् ॥ ५२

सप्तचत्वारिंशकेऽथ कृष्णादेशेन गोपिका ।
बोधयित्वोद्धवस्तत्रमनुज्ञा यागम पुराम् ॥ ५३

अष्टचत्वारिंशकेऽत्र कृष्ण कु नामरारमत् ।
अक्रूरस्य गृह ग त्वा त गजाह्वयमान्शित् ॥ ५४

सैरन्ध्रिकाममापूय पूरयित्वा मनोरथान् ।
अक्रूरस्य तत कृष्णस्तेन पाथानसात्वयत् ॥ ५५

ऊनपञ्चाशत्तमे तु गत्वा क्रूरो गनाह्वयम् ।
राजस्त्वभ्रातृपुत्रेपु बुद्धा वैषम्यमागमत् ॥ ५६

तत पञ्चाशत्तमे तु नरास भयादिव ।
कारयित्वाम्बुधौ दुर्गं त निनाय निज जनम् ॥ ५७

कपटान् कपटेनैव हत्वा दैत्यानयत्नत ।
अजयत्त नरास ध धर्मेणैव तु धार्मिकम् ॥ ५८

एकपञ्चाशत्तमेऽह्नन् मुचुकुन्द दृशा हरि ।
यवन मुचुकुन्देन स्तुतस्सन्न न्वकम्पत ॥ ५९

यवनेन्द्रसुतात्कालयवनाद्धुभीषणात् ।

वसुदेवसुतौ ज्ञात्वा कंसोऽक्रूरं समादिशत् ॥ ४०
सप्तत्रिंशे हते केशि यच्युतो भाविकर्मभि ।
नारदेन स्तुत क्रीडन् व्योमासुरमथावधीत् ॥ ४१
अष्टत्रिंशे यथाध्यायमक्रूरो गोकुलं गत ।
तथैव रामकृष्णाभ्यां गृहं नीत्वा सुसत्कृत ॥ ४२
प्रात केशिवधे वृत्ते द्वादश्यां निर्गते मुनौ ।
ततो व्योमे हतेऽक्रूरस्सायं गोकुलमागमत् ॥ ४३
नवत्रिंशे पुरीं गच्छत्यच्युते गोपिकोत्कय ।
अक्रूरेणाथ कालिन्द्यां विष्णुलोकस्य दर्शनम् ॥ ४४
चत्वारिंशे ततोऽक्रूर कृष्णं मल्लेश्वरेश्वरम् ।
प्रणम्य भक्त्या तुष्टाव सगुणागुणभेदत ॥ ४५
एकचत्वारिंशकेऽहन् रजकं प्रविश्य पुरीम् ।
ततो वरानदात्तुष्टस्सुदाम्नो वायकस्य च ॥ ४६
द्विचत्वारिंशके कुब्जोऽनमन धनुषा भिदा ।
यवस्तद्रक्षिणा कंसारिष्टरङ्गोत्सवानि च ॥ ४७
त्रिचत्वरिंशके हत्वा गजे द्र रामकृष्णयोः ।
रङ्गप्रवेशसौभाग्य चाणूरेणानुभाषणम् ॥ ४८
चतुश्चत्वारिंशके तु मल्लकंसादिमर्दनम् ।
कंसयोषित आश्वासस्ताभ्यां पित्रोश्च दर्शनम् ॥ ४९
पञ्चचत्वारिंशकेऽथ पितृन दादिसा त्वनम् ।

उग्रसेनाभिषेकश्च गुरौ वासात्पुरागम ॥ ५०
षट्चत्वारिंशके घोषमुद्धव प्रेष्य तद्गिरा ।
यशोदान दयोश्चक्रे कृष्णश्शोकापनोदनम् ॥ ५१
कामचार द्विजातिस्सन्न परित्य यातिमयत ।
गुरोर्ज्ञानमनुप्रा य सख्या गोपीरुपाविशन् ॥ ५२
सप्तच वारिंशकेऽथ कृष्णादेशेन गोपिका ।
बोधयित्वोद्धवस्तत्त्वमनुज्ञाप्यागम पुराम् ॥ ५३
अष्टचत्वारिंशकेऽथ कृष्ण कु नामरीरमत् ।
अक्रूरस्य गृह गत्वा त गजाह्वयमाप्शित् ॥ ५४
सैरंध्रिकाममापूय पूरयित्वा मनोरथान ।
अक्रूरस्य तत कृष्णस्तेन पाण्डवानसान्त्वयत् ॥ ५५
ऊनपञ्चाशत्तमे तु गत्वा क्रूरो गजाह्वयम् ।
राज्ञस्स्वभ्रातृपुत्रेषु बुद्ध्वा वैषम्यमागमत् ॥ ५६
तत पञ्चाशत्तमे तु नरास वभयादिव ।
कारयित्वाम्बुधौ दुर्गं त निनाय निज जनम् ॥ ५७
कपटान कपटेनैव हत्वा दैत्यानयवत ।
अजयत्त नरास ध धर्मेणैव तु धार्मिकम् ॥ ५८
एकपञ्चाशत्तमेऽहन् मुचुकु ददृशा हरि ।
यवन मुचुकुन्देन स्तुतस्सन्न वकम्पत ॥ ५९
यवनेऽप्रसुतात्कालयवनाद्यद्भीषणात् ।

हरिर्हरगिरस्स्वैर पालनायापलायत ॥ ६०
द्विपञ्चाशत्तमे धाव भयादिव गत पुरीम् ।
अ वमोदत स देश रुक्मिण्या द्विजवर्णितम् ॥ ६१
त्रिपञ्चाशत्तमे गत्वा विदभानद्भुते हित ।
रुक्मिणीमाहरत्कृष्णो मिषता द्विषता बलात् ॥ ६२
चतु पञ्चाशत्तमे तु जित्वा राज्ञा विपक्षगान् ।
रुक्मिण च विरूप्याथ भैष्म्या पाणिं पुरोऽग्रहीत् ॥ ६३
पञ्चपञ्चाशत्तमे तु प्रद्युम्नोऽजनि कृष्णत ।
शम्बरेण हृतस्सोऽथ हत्वा त का तयागमत् ॥ ६४
प्रद्युम्नहानिलाभाद्यैश्शम्बराहरणादिना ।
कुटुम्बिनामपत्यादि सुखदु खमसूचयत् ॥ ६५
षट्पञ्चाशत्तमे मिथ्याभियोगे मणिमाहरत् ।
कन्या जाम्बवत प्राप कृष्णस्सत्राजितस्तत ॥ ६६
पुत्रादिकामसौख्यस्य निष्ठा मुक्तातिचञ्चलम् ।
अथस्यानर्थतामाह स्यम ताहरणादिना ॥ ६७
सप्तपञ्चाशत्तमे तु पुनश्शतधनोर्वधे ।
प्राप्त स्वदुयशो मार्ष्टि कृष्णोऽक्रूरागता मणे ॥ ६८
अक्रूरसुरीकृत्य मणे पानमथाच्युत ।
उपामन्त्य तमेका ते सरामोऽगाद्गनाह्वयम् ॥ ६९
अष्टपञ्चाशत्तमे तु कृष्ण पञ्चकरेऽग्रहीत् ।

काठि दीं मित्रवि दा च सत्या भद्रा च लक्ष्मणाम् ॥ ७०
काळि दीं निजलाभाय तप परमुपेयुषीम् ।
उपनेष्यन् प्रियावासमि द्रप्रस्थमथागमत् ॥ ७१
ऊनषष्टितमे भौम हत्वा तेनाहृतो हरि ।
क यासहस्रश प्राप्य पारिजात ततोऽहरत् ॥ ७२
परिणीय ततस्ताभिस्त मनोरथपूरणै ।
आत्मारामोऽप्यसौ रेमे तद्गृहेषु गृहस्थवत् ॥ ७३
अथ षष्टितमे कृष्ण परिहासेन रुक्मिणाम् ।
कोपयित्वा तत प्रेम कलहो तामसा त्वयत् ॥ ७४
रामारामजनान वमहाद्यविडम्बनै ।
रुक्मिण्या प्रेमकलहच्छद्मनैश्वयमीयते ॥ ७५
एकषष्टितमे शौरे पुत्रपौत्रादिस तति ।
अनिरुद्धविवाहे च रुक्मिणो रामतो वध ॥ ७६
अष्टाधिकशतव्यग्सहस्रस्त्रीसमुद्भवान ।
कोटिश पुत्रपौत्रादीन हरिदारैरयोजयत् ॥ ७७
द्वियुकषष्टितमे प्रोक्तमनिरुद्धस्य रोधनम् ।
क यया रममाणस्य बाणेन बहुबाहुना ॥ ७८
त्रियुक्षष्टितमे चाथ बाणयादवसङ्गरे ।
स्तुति वरेणेश्वरेण बाणबाहुभिदो हरे ॥ ७९
श्रीकृष्णश्श्रीहर जित्वा बाणबाहूनथाच्छिनत् ।

चतुर्बाहु विमुञ्चेम देवदेव दयानिधे ॥ ८०
इति सम्प्रार्थितस्तेन रुद्रेण प्रीतमानस ।
प्रह्लादाय वरो दत्त पुरा वध्योऽसुरो मया ॥ ८१
चत्वारोऽस्य भुजाश्छिन्ना भविष्यत्यजरामर ।
पार्षदोऽय भवतु ते हरेत्युक्त्वा ससर्ज तम् ॥ ८२
चतुष्षष्टितमे कृष्णो नृग शापान्मोचयत् ॥
ब्रह्मस्वहारिदोषोक्त्या राज्ञो ह्यन्वशिक्षयत् ॥ ८३
विभूतिभोगभाग्यादिमदोद्धतमनोरथान् ।
अन्वशासन्नृपान् कृष्ण नृगोद्धारप्रसङ्गत ॥ ८४
पञ्चषष्टितमे रामश्चक्रे गोकुलमागत ।
रममाणस्तु गोपीभि कालिन्द्या कर्षण मुदा ॥ ८५
रामस्य चरित चित्र कालिन्द्याकर्षणादि यत् ।
पौण्ड्रका तादिकृष्णस्य पृथगुक्त तत परम् ॥ ८६
षड्ग्यष्षष्टितमे काशीं गत्वाहन् पौण्ड्रक हरि ।
तन्मित्र च ततो वृत्त सुदक्षिणमथादिशत् ॥ ८७
सप्तषष्टितमे रामो गिरौ रैवतके मदात् ।
स्वैर युवतिभि क्रीडन्नवधीद्द्विविद बल ॥ ८८
अष्टषष्टितमे साम्बे निबद्धे कौरवैर्युधि ।
तद्विमोक्षाय रामेण द्विजाह्वयविकर्षणम् ॥ ८९
एकोनसप्ततितमे गाहर थ प्रतिमा दरम् ।

कृष्णस्य नारदो दृष्ट्वा विस्मितोऽगात्ततस्तुवन् ॥ ९०
ततस्तु सप्ततितमे कृष्णस्याह्निककर्मणि ।
दूतनारदयो कार्ये मन्त्रिम त्रविचारणम् ॥ ९१
नग मङ्गळचारित्रमाह्निक जगदीशितु ।
नारदेन कचित्किञ्चिन् दृष्टमाह यथाक्रमम् ॥ ९२
अ्रेकसप्ततितमे ह्युद्धवस्य तु म त्रत ।
इ द्रप्रस्थ गते कृष्णे पाथाना परमोत्सव ॥ ९३
राजसूयमिष कृत्वा भीमदुर्योधनादिषु ।
कलिमुत्पाद्य तद्द्वारा भूभारमहरत्प्रभु ॥ ९४
ततो द्विसप्ततितमे राज्ञा कार्ये निवेदिते ।
दुर्जय मागध बुद्ध्वा भीमेनाघातयद्धरि ॥ ९५
ततस्त्रिसप्ततितमे मोचयित्वा नृपान् हरि ।
राजाह्भोगैस्स्वा देशान् प्रस्थाप्य पुनराह्वरत् ॥ ९६
अत्युग्रजरास धवधात्तद्बद्धभूपतीन् ।
विमोच्य कृपया कृष्णो निजरूपमदर्शयत् ॥ ९७
चतुर्युक्सप्ततितमे राजसूयक्रियाद्विजै ।
अग्रपूजाप्रसङ्गेन चैद्यघातात्र वर्ण्यते ॥ ९८
राजसूयमुखे हत्वा जरास ध तद तरे ।
चैद्य तद ते कुर्व त बीज कलिमिवावपत् ॥ ९९
पञ्चयुक्सप्ततितमे यज्ञावभृथसम्भ्रम ।

सुयोधनस्य चाक्षा त्या मानभङ्गो द्विशिक्रमात् ॥ १००
ततष्षट्सप्ततितमे वृष्णिसाल्वमहामृधे ।
द्युमद्गदाप्रहारेण रणात्प्रद्युम्ननिर्गम ॥ १०१
सम्पाद्य धर्मराजस्य राजसूयमहोदयम् ।
निहत्य सौभराजादीनयोपारमदच्युत ॥ १०२
सप्तयुक्सप्ततितमे नानामायाविचक्षण ।
कृष्णेनागत्य साल्वस्तु हतस्सौभ च चूर्णितम् ॥ १०३
ततोऽष्टसप्ततितमे द तवक्त्रविदूरथौ ।
हत्वा हरि पुरे रेमे रामस्सूत ततोऽवधात् ॥ १०४
ऊनाशीतितमे राम पल्वल द्विजतुष्टये ।
निहत्य तीर्थस्नानार्थैस्सूतहत्यामपानुदत् ॥ १०५
तथाशीतितमे कृष्णश्श्रीदामान गृहागतम् ।
सम्पूज्यापृच्छदर्थेस्तु गुरुवासकथा मुदा ॥ १०६
एकाशीतितमे स्वर्युर्जेश्वा पृथुकतण्डुलान् ।
श्रिय निर्मितवानि द्रदुर्लभा तु वदाश्रम ॥ १०७
द्व्यशीतितम आगत्य कुरुक्षेत्र रविग्रहे ।
वृष्णीन् दृष्ट्वा मुदा भूपाश्चक्रु कृष्णकथा मिथ ॥ १०८
श्रीकामसुहृदे कृष्ण प्रकल्प्येन्द्रपट मुवि ।
नन्दादिसुहृदान द कुरुक्षेत्र जगाम स ॥ १०९
त्र्यशीतितम एव च स्त्रीणा कृष्णकथोत्सवे ।

द्रौपद्यै कृष्णभार्याभिस्स्वकास्त्वम्बकरन्ध्रा ॥ ११०
चतुर्भिरधिकेशातितमे मुनिसमागमे ।
वसुदेवमुखोत्साहव धुभस्थापनादिकम् ॥ १११
पञ्चाशीतितमे रामकृष्णौ सम्प्रार्थितौ स्तुतौ ।
पित्रे ज्ञानमथो मात्रे मृता पुत्रानयच्छताम् ॥ ११२
न श्यित्वा कुरुक्षेत्रे यात्राया सुहृदो बहून् ।
तत्वनान् तत पित्रोरादिश मृतसूनुभि ॥ ११३
षडशीतितमे दम्भात्सुभद्रामर्जुनोऽहरत् ।
गत्वा च मिथिला कृ णो नृपविप्रावन दयत् ॥ ११४
पित्रोस्स्वज्ञानमादिश्य सुभद्रामर्जुनाय च ।
जगाम मिथिला कृष्णस्सभक्तप्रियकृत्तत ॥ ११५
सप्ताशातितमे नारायणनारदवादत ।
वेदैस्स्तुतिर्गुणालब्धा निगुणा च तथोच्यते ॥ ११६
अष्टाशातितमे विष्णुभक्त कैवल्यमश्नुते ।
ततोऽवाग्देवभक्तस्तु विभूतिमिति वर्ण्यते ॥ ११७
नवाशातितम देव को महानिति सशये ।
परीक्ष्य विष्णोरुत्कर्षं मुनिभ्योऽवर्णयद्भृगु ॥ ११८
मृतपुत्र समादाय विप्रोऽरोदद्धरे पुर ।
अर्जुनेन प्रतिज्ञात विप्रपुत्रस्य रक्षणम् ॥ ११९
शिशावदर्शन प्राप्ते फल्गुनेऽग्निसमीपगे ।

सार्जुनो हरिरानाय्य वैकुण्ठात्तत्सुतापणम् ॥ १२०
चरमे तु पुन प्रोक्ता कृष्णलीला समासत ।
यदुवशप्रसूतानामान त्य च सकारणम् ॥ १२१

॥ एकादशस्कन्धे ॥

चत्वैकत्रिंशदध्यायैर्मुक्तिरेकादशे तत ।
जायते चेतिहासाद्यैस्समासव्यासयोगत ॥ १
नारदो वसुदेवाय समासेन यवणयत् ।
भगवानुद्धवायाथ विस्तरेणोपपत्तिभि ॥ २
तत्र तु प्रथमेऽध्याये यदुवशस्य सक्षय ।
उपक्षिप्तो विरागाय मौसल्यव्यपदेशत ॥ ३
प्रवर्तित परान वकृष्णक्रीडानुवर्णिता ।
तन्निवृत्त्या परान दपदारोहोनुवण्यते ॥ ४
द्वितीये निमिजाय तसवान्नेनाह नारद ।
धमा भागवता भक्त्या वसुदेवाय पृच्छते ॥ ५
मायातत्तरणब्रह्मकर्मप्रश्नचतुष्टये ।
तृतीये तूत्तर दत्तमार्षभैर्मुनिभि पृथक् ॥ ६
चतुर्थेत्ववतारेहाप्रश्नस्योत्तरमुक्तवान् ।
जयन्तिन दनो नाम्ना द्रमिळो नवसत्तम ॥ ७
पञ्चमे भक्तिहीनाना का निष्ठा को युगे युगे ।
विष्णो पूजाविधि प्रश्नद्वयस्योत्तरमुच्यते ॥ ८

षष्ठे ब्रह्मादिभिस्स्तुत्वा स तु विज्ञापितः हरिः ।
उद्धवं प्रार्थयामास स्वधाम नय मामिति ॥ ९

सप्तमे तूद्धवज्ञानसिद्ध्यै पृष्टस्त्वथ हरिः ।
अवधूतेतिहासोक्तगुरुष्वप्यावर्णयत् ॥ १०

अष्टमेऽजगरादिभ्यो नवभ्यश्शिक्षितं हरिः ।
अवधूतगिरा प्राह विवेकायोद्धवं प्रति ॥ ११

नवमे कुररादिभ्यो देहतश्चोपशिक्षितम् ।
श्रुत्वा यदुः कृतार्थोऽभूदिति कृष्णेन वर्णितम् ॥ १२

चतुर्विंशतिगुरुभ्यो ह्यसम्भावना भुवः ।
उद्धवस्यात्मतत्वार्थं साधनोक्तिपरेरिता ॥ १३

दशमे देहसम्बन्धान् संसृतिनात्मनस्स्मृता ।
इत्येतद्वर्णयामास मता तरनिवारत ॥ १४

एकादशे तु बद्धानां मुक्तानामपि लक्षणम् ।
साधूनां च तथा भक्तेर्लक्षणं हरिणेरितम् ॥ १५

द्वादशे साधुसङ्गस्य महिमा वर्णितः पुरा ।
कर्मानुष्ठानतत्त्यागव्यवस्था च ततः परम् ॥ १६

त्रयोदशेऽथ सत्त्वस्य वृद्ध्याविद्योदयक्रमं ।
हंसेतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनम् ॥ १७

चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेव नचेतरत् ।
इत्येतद्वर्ण्यते ध्यानयोगश्च सहसा घनैः ॥ १८

तत पञ्चदशे प्रोक्तास्सिद्धयो धारणानुगा ।
श्रीविष्णुपदसम्प्राप्राव तरायतया मता ॥ १९

षोडशे तु हरेराविर्भावयुक्ता विभूतय ।
ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेणोपवर्णिता ॥ २०

न वस्तुयोगतापत्यै विभूत्यादिनिरूपणम् ॥ २०॥

ततस्सप्तदशे पृष्टे स्वधर्मे भक्तिलक्षणे ।
इसोक्त धमम वाह् ब्रह्मचारिगृहस्थयो ॥ २१॥

अष्टादशेऽवदद्धर्मं वनस्थयतिगोचरम् ।
अधिकारविशेषेण विशेष चापि तद्गतम ॥ २२॥

ज्ञानादेर्निर्णय पूर्वं कृतो ह्याश्रमधमत ।
एकोनविंशतितमे ज्ञानादेस्त्याग उच्यते ॥ २३॥

ज्ञानिनो वर्ण्यते कमाभाव एकोनविंशके ।
युक्तितकस्वरूपाभ्या नग्ज्ञानस्य सवदा ॥ २४॥

विंशे योगत्रय प्रोक्त भक्तिज्ञानक्रियात्मकम् ।
गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागत ॥ २५॥

एकविंशे क्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणाम् ।
कामिना द्रव्यदेशादिगुणदोषा प्रपञ्चिता ॥ २६॥

द्वाविंशे तत्वसख्यानामविरोधविधोच्यते ।
पुप्रकृत्योर्विवेकश्च जन्ममृत्युविधादि च ॥ २७॥

त्रयोविंशे तिरस्कारसहनोपाय इयते ।

भिक्षुगीताप्रकारेण मनसस्संयमो धिया ॥ २८॥
चतुर्विंशे तु सांख्येन मनोमोहो निवार्यते ।
आत्मनस्स्वभावानामागमापायचिन्तया ॥ २९॥
स्वपदं द्रुभक्तानामङ्गीकृत्वाय संयमम् ।
चित्रस्योक्त्वा पुनः कृष्णस्सांख्यमत्राह तत्कृते ॥ ३०॥
पञ्चविंशे स्वनैर्गुण्यप्रतिपत्त्यै निरूप्यते ।
चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा ॥ ३१॥
षड्विंशे योगनिष्ठाया विघातो दुष्प्रसङ्गतः ।
साधुसङ्गेन तन्निष्ठा परा काष्ठेति वर्ण्यते ॥ ३२॥
योगिनो योगविभ्रंशस्सङ्गतस्सम्भवेदिति ।
सर्वथा तन्निवृत्त्यर्थमैळगीतं विवर्ण्यते ॥ ३३॥
सप्तविंशे क्रियायोगस्सद्यश्चित्तप्रसादनः ।
सर्वकामाप्तिहेतुश्च साङ्गः प्रोक्तस्समासतः ॥ ३४॥
रागाद्याकुलचित्तानां कुतो मन्त्रादिसम्भवः ।
इति कृष्णाच्चनं भद्रमनुस्मृत्यानुपृच्छति ॥ ३५॥
अष्टाविंशे तु यः पूर्वं विस्तरेणोपवर्णितः ।
ज्ञानयोगः पुनश्चासौ समाहृत्य निरूप्यते ॥ ३६॥
ऊनत्रिंशे तु यः पूर्वं विस्तरेण निरूपितः ।
भक्तियोगस्तमेवाह स्वभक्ताय समासतः ॥ ३७॥
अतिक्लेशमिवालक्ष्य योगे सङ्गैकसंसदि ।
सुखोपायं पुनः कृष्णमुद्धवः परिपृच्छति ॥ ३८॥

त्रिंशे तु प्रागुपक्षिप्तमौसलच्छलतो हरि ।
स्वधाम ग तुमा विच्छन्न सञ्जहार निज कुलम् ॥ ३९॥
एकत्रिंशे स्वक धाम जगाम भगवानित ।
तमेवानुययु प्रीता वसुदेवादयस्तत ॥ ४०॥
देवा यदू वधायादौ भूयो देवान् निधाय तान् ।
श्रीकृष्णस्स्वेच्छया धाम स्वत वैव समाविशत् ॥ ४१॥

॥ द्वादशस्कन्धे ॥

उक्तस्त्रयोदशाध्यायैर्द्वान्शेत्वाश्रयस्तत ।
अधिष्ठानावधित्वाभ्यामाश्रयश्चेश्वरस्मत ॥ १
उक्तो ल्याववित्वेन प्राकृतात्यं तिके लये ।
अधिष्ठानतया चोक्तो महापुरुषवर्णने ॥ २
तत्राद्यैष्षड्भिरध्यायैश्शुक प्राह परीक्षित ।
शेषैस्तत्रावशिष्टान्याह सूत पृष्टोऽथ सन्निभि ॥ ३
स्वाश्रयश्रवणे कार्यो न विळम्बो मनीषिणा ।
इत्येतत्कालवैषम्य चतुर्भिस्तावदुच्यते ॥ ४
तत्र तु प्रथमे भाविमागधा यथभूमिपान् ।
कलिप्रभावत प्राह सङ्करादिमलीमसान् ॥ ५
द्वितीये तु कलेर्दोषवृद्धौ कल्क्यवतारत ।
अधर्मिष्ठे जने नष्टे पुन कृतयुगागम ॥ ६
तृतीये भूमिगीतैस्तु रा यदोषादि वर्ण्यते ।

कर्शौ च दापभूयिष्ठे ापह ग्रा हरेनति ॥ ७
चतुर्रे च चतुर्थोक्ता ल्या नैमित्तिकादय ।
तत्र ससारनिस्तारो हरिकीर्त्यैव वर्ण्यते ॥ ८
पञ्चमे तु समासेन परब्रह्मोपदेशत ।
रानस्तक्षकस देशा मृ युभातिनिरारणम् ॥ ९
षष्ठे पराक्षितो मोक्षस्सवहोमादि तत्सुवात् ।
वेदशाखाविभागोक्तौ त्रिवे यासवणनम् ॥ १०
सप्तमे धमविस्तार पुराण यसन तत ।
पुराणलक्षणादीनि फल भागवतवुत्ते ॥ ११
अष्टमे तु तपश्चया माकण्डेयस्य मोहकै ।
कामाद्भिरसमोहो नरनारायणस्तुति ॥ १२
नवमे भगव मायादिक्षोभन मुहु ।
मायाशिशोदया धौ च मुनेर्निर्वेशनिगमै ॥ १३
दशमे शिव आगत्य मुनेस्तुष्टा वरानदात् ।
तेन साकमतिप्रीत्या समाभाय सभाजयन ॥ १४
एकादशे तु पूजार्थं महापुरुषवणनम् ।
रवेर्व्यूहस्य चा यान प्रतिमास पृथक्पृथक् ॥ १५
द्वादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रम कृत ।
प्रथमस्क धमारभ्य प्राया येन समासत ॥ १६
त्रयोदशे पुराणाना सग्यामाह यथाक्रमम् ।
दान दानस्य माहात्म्य श्रीमद्भागवतस्य च ॥ १७

॥ सिद्धान्तचन्द्रिका ॥

॥ श्रीमद्भागवतस्य सर्वपुराणोत्कृष्टत्वप्रतिपादकपीठिका ॥

श्रीमन्निखिलोपनिषत्प्रतिपाद्यपरमाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकत्वात् अपरिमेयप्रमेयविस्तृताखिलवेदजातविभजनपूर्वकतया निखिलपुराणादिसद्ग्रन्थप्रवर्तकैः श्रीवेदव्यासभट्टारकैर्भगवद्गुणवर्णनैकप्रधानतया प्रणीतत्वात् मात्स्यगारुडाद्यनेकसद्ग्रन्थेषु उत्कृष्टतया प्रतिपादितत्वात् गीता सहस्रनाम रामायणादिशब्दानां निरुपपदानां यथाक्रमं भगवद्गीता विष्णुसहस्रनाम वाल्मीकिरामायणवाचकत्वं यथा तद्वदस्यापि भागवतशब्दस्य निरुपपदस्य श्रीविष्णुभागवतवाचकतया निखिलास्तिकशिष्टजनैरङ्गीकृतत्वात् निखिललोकाभिवन्द्यमुनिगणसंसेव्यमानानवद्यपदारविन्देन शुकमहर्षिणाप्यधीतत्वात् मोक्षशास्त्रमिदमिति निश्चयबुध्या तेनैव महर्षिणा मुमुक्षवे परीक्षिते बोधितत्वादित्याद्यनेकहेतुभिः श्रीमद्भागवतस्यास्य सर्वपुराणोत्कृष्टत्वं निखिलोपनिषत्सारत्वं च स्पष्टतरमेव दृश्यते, तथाप्यस्मद्विमतानुवर्तिभिरनाघ्रातवेदगन्धैरसम्प्रदायाधीतपुराणैः यैरनालोचिताखिलसद्ग्रन्थकथासन्दर्भैः स्वार्थास्वार्थविवेचनाभावप्रयुक्तात्यसूयावद्भिः कैश्चिन्मन्दैरिदं भागवताख्यमोक्षशास्त्रं, केनचिदाधुनिकेन बोपदेवाख्येन रचितमित्यभाणि, तत्पदवीमनुसृत्यैवा येऽपि केचिच्छुकमहर्षिणा प्रणीतमित्यवोचन् ॥ तथैवा

परे व्यासापरनाम्ना केन चिदाधुनिकेन प्रणीतमित्यूचुः, कैश्चिद्व्यासेनोपपुराणेषु सप्तदशपुराणत्वेन कृतमिति चाभिहितमेव विविधविरुद्धासद्धेतुवादकलुषितैस्स्वेच्छानुवर्तनैकायत्तशाक्तजनालकभाषितैः श्रीमद्व्यासमहर्षिप्रणीतश्रीमद्भागवतकाञ्चनशैलस्य न कापि क्षतिरिति निश्चित्य तदीयपूर्वपक्षोपपादनपूर्वकतया सहेतुभिरकुटिलार्थकैर्वचनैस्साधकबाधकनिरूपणपूर्वकतया परमसिद्धा तत्सद्भूहेण प्रकाश्यते— तथा हि—

॥ पूर्वपक्षिभिश्शाक्तैरुदाहृतप्रथमकक्ष्या ॥

हेमाद्रिनामकस्य राज्ञस्सभास्थानपण्डितेष्वग्रगण्य पण्डितजनसार्वभौमो बोपदेव, गोपालमतावलम्बिनस्तत्प्रभो प्रीणनाय, तदाज्ञानुसारेणैतत्पुराणरत्नं भगवद्व्यासप्रणीतत्वेन तन्नाम्ना विरचय्य, तस्मै राज्ञे समर्पितवान्, ततस्स भूपतिर्बहुभि पण्डितैस्साकमामूलाग्रं तदवलोक्य, विविधविचित्रभगवद्भागवतकथाविशेषैस्तत्तद्वृत्तायवर्णनोचितपदगुम्भनैर्निरिलवेदा तत्प्रतिपाद्यपरमतत्वार्थापादकवाक्यरचनादिभिश्चातिरमणीयमिदमिति निश्चित्य, तादृग्विधसर्वोत्कृष्टग्रन्थस्यैतस्यैव, भागवताख्यपुराणरत्नत्वेन लोके प्रतीतिर्यथा स्यात्तथा कर्तुं तस्मा मातृकास्थानापन्नात्पुत्रिकास्थानापन्नान्बह्वीर्मूलग्रन्थप्रतितीर्निष्पाद्य, स्वाश्रितपण्डितजनसमुदयद्वारा, तद्व्याख्यानादान कारयित्वा, लोके तद्ग्रन्थस्ततीं प्रख्यापितवानितीयं कथा तत्तद्विविधजनपरम्पराप्रवचनमूलत्तो लोके प्रख्यातैव श्रूयते, नचैवंविधजनपरम्पराप्रवचनश्रवणमात्रेणैव तत्पुराणरत्नमाधुनिकपण्डितवर्यविरचितमिति वा-

च्य, तस्मिन्नेवार्थे स्वदिहानैस्तद्व्याकर्तृभिश्श्रीधराचार्यादिभिः प्रथम स्कन्धीय प्रथमश्लोक व्याख्यानावसाने (भागवत नामा यदित्यपि न शङ्कनीय) इति लिखित, तल्लिङ्गादेवा यद्भागवत वतत दृतिद्योतते ॥ तस्मादेतस्य विष्णुभागवतस्य बोपदेवकर्तृकत्वे, न काम यत्नुपपत्ति पश्याम ॥

॥ पूर्वपक्षिभिश्शाक्तैरुदाहृतद्वितीयकक्ष्या ॥

श्रीमद्व्यासमहर्षिप्रणीतेषु, भारत, स्कान्द, विष्णुपुराणादि सद्ग्रन्थप्रतिपादितश्लोकानन्यनुसृतद्राक्षापाक, कैशिकावृत्त्यादीना च, श्रीमद्भागवतग्रन्थप्रतिपादितश्लोकमनुसृत्यैवानुसृतनारिकेळपाक, आर भटीवृत्त्या दीना च, तेजस्तिमिरयोरिव परस्परवैधर्म्यसद्भाव, अक्षि मद्भिर्विचक्षणैः प्रत्यक्षणासकृदुरीकृत एव भवति, यथैव लेखन, पठन, सम्भाषण, सञ्चलनालङ्करणादिग्रन्थस्वफक्किकाविरुद्धफक्किका वस्तु न लोके यत्र कुत्रापि वा साधारणतया दृश्यम्, तथैव कविरचना दिष्वप्यग्रन्थस्तश्य्यापाकवृत्त्यादीनामविरुद्धशय्यादिमत्त्वमेव तत्तत्कवि-जनवयविरचितग्रन्थेषु दृश्यते, तस्मात्पूर्वोक्तक्रमेणापि भागवते, भारतादिग्रन्थप्रतिपादितश्लोकेष्वननुसृतशय्यापाकवृत्त्यादीना विरुद्धश य्यादिसद्भावादेतत्र भगवद्व्यासकृतमिति वक्तु मुसकम् ॥

अत्रोपपादितपाक, वृत्ति, शय्या, रीत्यादीनाम्, लक्षणस्वरूप निरूपकप्रमाणवचनानि ॥

॥ प्रतापरुद्रीये, काव्यप्रकरणे "अथ कैशिक्यादीनां स्वरूपं निरूप्यते ॥

अत्यर्थसुकुमारार्थसन्दर्भा कैशिकी मता ।
अत्युद्धतार्थसन्दर्भा वृत्तिरारभटी मता ॥

इह मृद्वर्थसन्दर्भा भारतीवृत्तिरिष्यते ।
ईषत्प्रौढार्थसन्दर्भा सात्वती वृत्तिरिष्यते ॥

अत्र

अत्यन्तसुकुमारौ तौ शृङ्गारकरुणौ मतौ ।
अत्युद्धतरसौ रौद्रबीभत्सौ परिकीर्तितौ ॥
हास्यशान्ताद्भुता किञ्चित्सुकुमारा प्रकीर्तिता ।
ईषत्प्रौढौ समाख्यातौ रसौ वीरभयानकौ ॥"

यत्र शृङ्गारकरुणावतिकोमलेन सन्दर्भेण वर्ण्येते, तत्र कैशिकी, यत्र रौद्रबीभत्सावतिप्रौढेन सन्दर्भेण प्रतिपाद्येते, तत्रारभटी, यत्र नातिसुकुमारा हास्यशान्ताद्भुता, नातिसुकुमारेण सन्दर्भेण प्रतिपाद्यन्ते तत्र भारती, यत्र नातिप्रौढौ वीरभयानकावनतिप्रौढेन सन्दर्भेण निबध्येते, तत्र भारतीति निश्चय, एतासामुदाहरणश्लोका ग्रन्थविस्तरभयान्नात्र प्रकाशिता ॥

अपि च तस्मिन्नेव ग्रन्थे—

मध्यमारभटीत्यन्या तथा मध्यमकैशिकी ।
वृत्ती इमे उभे सर्वरससाधारणे मते ॥

मृद्वर्थेऽप्यनतिप्रौढत्व धा मध्यमकैशिकी ।
मध्यमारभटा प्रौढेऽप्यर्थेनातिमृदुक्रमा ॥

वैदर्भ्यादिरीतीना शब्दगुणाश्रितानामर्थविशेषनिरपेक्षतया केवलस दर्भसौकुमार्यप्रौढत्वमात्रविषयत्वात् कैशिक्यादिभ्यो भेद ॥

अथ रीतीना स्वरूप निरूप्यते—

रीतिनामगुणाश्लिष्टा पदसङ्घाटनामता ॥
सा त्रिविधा—वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली चेति ॥

बन्धपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता ।
नातिदीर्घसमासा च वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

ओज कान्तिगुणोपेता गौडीया रीतिरिष्यते ।
पाञ्चालरीति वैदर्भी गौडी रीत्युभयात्मिका ॥

अथ शय्यानिरूपणम्—

या पदाना परान्योन्यमैत्री शय्येति कथ्यते ॥

अथ पाकनिरूपणम्—

अर्थगम्भीरिमा पाकस्स द्विधा हृदयङ्गम ।
द्राक्षपाको नारिकेळपाकश्च प्रस्फुटान्तरौ ॥
द्राक्षापाकस्स कथितो बहिरन्तस्स्फुरद्रस ।
सनारिकेळपाकस्स्याद न्तगूढरसोदय ॥

एवमेव वस्त्वलङ्कारप्रतीतावपि द्रष्टव्यम्, पाकान्तराणि यथा

सम्भवमूह्यानि, म थविस्तरभयादेव न तद्विषयविवेचना तु, विशेषत प्रतिपादिता ॥

॥ पूर्वपक्षिभिस्शाक्तैरुदाहृततृतीयकक्ष्या ॥

श्रीम मत्स्यपुराण, गरुडपुराण, स्कन्दपुराणादिभ्य, श्रीमच्छ्रीधराचार्य, विजयध्वजाचार्य, वीरराघवाचार्य, प्रभृतिभिर्व्याख्याकर्तृभि, प्रथमस्क धीयप्रथमश्लोकव्याख्यानावसरेऽभ्युदाहृतश्लोकेषु प्रोष्ठपदान्नक्षत्रे पूर्णिमाया च, स्वर्णरचितसिंहासनाधिरोपितस्य यथोक्तलक्षणलक्षितस्य समग्रस्य, श्रीविष्णुभागवतस्य सत्कुलीनाय श्रोत्रियाय दानेन, दातुर्मोक्षप्राप्तिरूपफलमुपदिष्टम् तथा हि—

॥ मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे ॥

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तर ।
वृत्रासुरवधोपेत तद्भागवतमिष्यते ॥
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।
प्रोष्ठपद्या पौर्णमास्या स याति परम पदम् ॥ इत्यादि

अत्र प्रतिपादितरीत्या, हेमसिंहस्य च श्रीभागवतग्रन्थस्य च न कोऽपि सम्बन्ध , प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविवक्षया तथोक्तमिति वक्तव्य, तथासति, प्रतिपाद्यस्य भगवतो नारायणस्य गरुडवाहनत्वस्य हि लोके प्रसिद्धतया सद्ग्रन्थेषु दृश्यते, न सिंहवाहनत्वस्य, नाप्यन्यवाहनत्वस्य च प्रतिपादित भवति, अपि तु भगवत्याश्श्रीदेव्यास्तु सिंहवाहनत्वस्य तु बहुषु सद्ग्रन्थेषु, प्रसिद्धतया श्रूयते, न च

नृसिंहरूपिणो भगवतो रूपे ॥ नृत्वमपहाय सिंहत्वमात्रमवलम्ब्य तदुपर्यारोपितश्रीमद्भागवतम् यदाने दातु मोक्षप्राप्तिभवतीति वाच्य, प्रतिपाद्यस्यैव शिरसि तत्प्रतिपाद्यमधिष्ठाप्य, प्रदद्यत पुरुषस्य मोक्षावाप्तिर्भवतीति वक्तुस्त्वोपानहौ स्वशिरसि धत्त यावति प्रलपत पुरुषस्येव गौरवं पर सज्जनविदित भवेदिति निश्चिनुम ॥

॥ पूर्वपक्षिभिरशाक्तैरुदाहृतचतुर्थकथा ॥

श्रीमद्भागवतव्याख्यानकर्तृभि पूर्वोक्तश्रीधराचार्यादिभिस्त-स्मिन्नेव प्रथमस्क धप्रथमश्लोकव्याख्यानावसरे मात्स्यादिपुराणेभ्य उद्धृतश्लोकेषु श्रीमद्भागवतस्वरूपनिरूपकत्वेनोपपादितलक्षणानि सवा ण्यपि, न विष्णुभागवतपराणि भवितुमर्हन्ति, अपि तु देवीभागवत-पराण्येवेति ब्रूम , तथा हि श्रीधराचार्यवर्योदिभिरुदाहृतवचनानि ॥

॥ यथोक्त मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे ॥

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तर ।
वृत्रासुरवधोपेत तद्भागवतमिष्यते ॥
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।
प्रोष्ठपद्या पौर्णमास्या स याति परम पदम् ॥
अष्टादशसहस्र तत्पुराण परिकीर्तितम् ।

स्कान्दे च—

ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्क धसम्मित ।
हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा ॥

गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः ॥ इति

किं च पद्मपुराणे अम्बरीषं प्रति गौतमवचनम्—

अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।
पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयम् ॥ इति

गरुडे च—

अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः ।
गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिबृंहितः ॥
पुराणानां साररूपः साक्षाद्भगवतोदितः ।
द्वादशस्कन्धयुक्तश्शतविच्छेदसंयुतः ॥
ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रश्श्रीमद्भागवताभिधः ॥ इति

किं च महामायारूपिण्या भगवत्या प्रसादबलादेव विच्छिन्नशिरसश्श्रीमहाविष्णोर्हयग्रीवत्वसम्प्राप्तेः श्रीभागवते कण्ठोक्त्या प्रतिपादितत्वात्, श्रीमद्धयग्रीवावतारस्य विनष्टनिखिलमहाविद्यात्मकश्रीविद्योद्धरणैकप्रयोजनत्वात्, तत्रैव श्रीहयग्रीवपरब्रह्ममूर्तिना, अगस्त्यमहर्षये ह्युपदिष्टदेवीप्रतिपादकनिखिलागमग्रन्थजातस्य हयग्रीवब्रह्मविद्येतिशास्त्रैस्सर्वत्राप्यभ्युपेतत्वात्, श्रीविष्णुभागवते वा, अन्यत्र पुराणान्तरे वा, तथानुक्तत्वाच्च एवमत्र प्रतिपादितयुक्तिचतुष्टयेन, अत्रत्यहयग्रीवब्रह्मविद्येतिविशेषणं च, गायत्र्यादिसमारम्भ इत्यादिविशेषणानि च, न विष्णुभागवतपराणीत्यत्र न काप्यनुपपत्तिं पश्यामः अत्रोपपादितयुक्तिचतुष्टयस्योपष्टम्भकतयात्र प्रमाणवचनानि साकल्येन प्रतिपाद्यन्ते—

॥ श्रीमदगस्त्यऋषिप्रणीतपञ्चदशीभाष्ये ॥

हयग्रीवाल्लब्ध्वा सकलममुमाद्यं मनुवरं
कृता टीका तस्यानुमतविधिनाऽगस्त्यमुनिना ।
कलातत्त्वोल्लासि ह्यपरिमितभाग्योदयकरा
त्रयीसारादुद्धृत्य च सदुपकाराय सुधिया ॥

॥ किञ्च ललितासहस्रनामस्तोत्रपीठिकायाम् ॥

हयानन महाबुद्धे सर्वशास्त्रविशारद ।
कथितं ललितादेव्याश्चरितं परमाद्भुतम् ॥

इत्यादि एतच्छ्लोकद्वयार्थपर्यालोचनया, आद्यप्राचपरब्रह्ममूर्तिनैव महा-
विद्याऽगस्त्यायोपदिष्टेत्यर्थस्तु स्पष्टतरं प्रतिपादितो भवति ॥ किञ्च

॥ हयग्रीवावतारकारणविवेचनापादकप्रमाणवचनानि ॥

॥ देवीभागवते, प्रथमस्कन्धे, पञ्चमाध्याये ॥

ऋषय —

सूतास्माकं मनः कामं मग्नं संशयसागरे ।
त्वयोक्तं महदाश्चर्यं जगद्विस्मयकारकम् ॥
यन्मूर्धा माधवस्यापि गतो देहान्महात्मनः ।
हयग्रीवस्तदा जातस्सवक्ता जनार्दनः ॥
वेदोऽपि सौति यं देवं देवास्सर्वे यदाश्रयाः ।
आदिदेवो जगन्नाथस्सर्वकारणकारणम् ॥
तस्यापि वदनं छिन्नं दैवयोगात्कथं तथा ।
तत्सर्वं कथयाशु त्वं विस्तरेण महात्मन ॥

सूत —

शृण्व तु मुनयस्सर्वे सावधानास्सम तत ।
चरित देवदेवस्य विष्णो परमतेजस ॥
कदाचिद्दारुण युद्ध कृत्वा देवस्सनातन ।
दशवर्षसहस्राणि परिश्रान्तो जनार्दन ॥
समदेशे शुभे स्थाने कृत्वा पद्मासने विभु ।
दत्वा भार धनुष्कोट्या निद्रामाप रमापति ॥
श्रान्तत्वाद्दैवयोगाच्च जातस्तत्रातिनिद्रित ॥

इत्यारभ्य

सूत —

इति श्रुत्वा वचस्तेषा त्वष्टा चातित्वरान्वित ।
वाजिशीर्ष च कताशु क्षणाच्च सुरसन्निधौ ॥
विष्णोश्शरीरे झडिति योजिते वाजिमस्तके ।
हयग्रीवो हरिजातो महामायाप्रसादत ॥
स्वल्पेनैव तु कालेन दानवस्स हि दर्पित ॥
निहतस्तरसा सङ्ख्ये देवाना रिपुरोजसा ।
यइद शुभमाख्यान शृण्वन्ति भुवि मानवा ॥
सर्वदु खविनिर्मुक्तास्ते भवन्ति न सशय ।
महामायाचरित्र च पवित्र पापनाशनम् ।
पठता शृण्वता चैव सर्वसम्पत्तिदायकम् ॥

इत्य तेन, महाविष्णोर्देव्यनुग्रहवशाद्धयग्रीवत्वसम्प्राप्तिरुक्ता ॥

॥ पूर्वपक्षिभिश्शाक्तैरुदाहृतपञ्चमकक्ष्या ॥

श्रीमद्व्यासमहर्षिर्निखिललोकानुद्धर्तुकाम , ऋग्यजुस्सामाथर्वणाख्यतया वेदान् सविभज्य, पैल, वैशम्पायन, प्रमुखशिष्यानध्यापयामास, तत परं शिष्यप्रशिष्यद्वारा विविधशाखाभेदेनानुत्सन्ना एवाद्यापि लोके वेदा प्रवर्तन्त इत्यर्थस्सर्वजनविदित एव हि दृश्यते, किं च, तथैव समहर्षिर्निखिलवेदार्थधारणासमर्थाना जनाना मुपकृतये, अष्टादशमहापुराणानि रचयामास तत परमपि तत्तत्पुराणानभ्युदितार्थेषु केषुचित्सन्दिग्धविषयेषु, सन्दिहानाना जनाना सन्देहनिवर्तनैकपरत्वेनाष्टादशोपपुराणा यप्यरचयत्, एव सति, तत्र तत्र पुराणेषूदाहृतपुराणानुक्रमणिकाया, भागवतस्य पञ्चमपुराणत्वेन व्यवहारस्तु सर्वेष्वपि पुराणेषु प्रतिपादितो भवति, किं च, उपपुराणेषु सप्तदशपुराणस्य भागवतमिति नाम च सम्यक्व्यवहृत सदृशीदृश्यते, अपि च, निखिलपुराणप्रणयनानन्तरकाल एव व्यासेन श्रीमहाभारतग्रन्थ प्रणीत इत्यर्थ स्पष्टतर सर्वैरपि श्रुतचरएव भवति, तत परमेव श्रीमद्भागवतप्रणयन तु निवृत्तमित्यत्रैव भागवत ग्रन्थे कण्ठोक्त्या प्रतिपादित हि श्रूयते ॥

॥ श्रीमद्भागवते चतुर्थाध्याये ॥

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूना त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
कर्मश्रेयसि मूढाना श्रेयएव भवेदिह ॥
इति भारतमाख्यान कृपया मुनिना कृतम् ॥ इति

तस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण निखिलमहापुराणोपपुराणप्रणयनोत्तर कालप्रणीतभारतग्रन्थात्परतोविरचितस्यैतस्य भागवतग्रन्थस्य, अष्टादशमहापुराणोपपुराणान्तःपातित्वं न कदापि सङ्गच्छत इति निश्चिनुम ॥

॥ प्रथमकक्ष्याखण्डनम् ॥

ना वोपदेवाख्यपण्डितन्मन्यसार्वभौमेनैतद्विष्णुभागवतं विरचितमिति कैश्चिन्नाम्नैवागमजनवद्भासमानैरनालोचिताखिलशास्त्रप्रमेयप्रमाणैर्योपन्यवप्रणाताखिलग्रन्थजातनिर्णयपरिज्ञानहानैस्स्वेच्छामनुवर्तमानैः पण्डितम्मन्यमानैर्निखिलशिष्टजनावगीतासदाचारानुवर्तनासक्तिताह्योपुरूपिकाधरीकृतस्वजनाभिमानैर्मानविहीनैश्शाक्तजनैः पौनःपुन्येन प्रलपितवाग्जालं सर्वमस्मदभिहितसद्युक्तिजझानिलैर्विधूतसद्विशीर्णविविधावयवं भवतीति विद्वच्छिखामणयो विदाङ्कुर्वन्तु ॥

तथा हि प्रथमकक्ष्याप्रतिपादितायाद्विषयपर्यालोचनया हेमाद्रिनामकप्रभोः प्रीणनाय वोपदेवेनेदं पुराणरत्नं विरचितमित्यर्थः प्रतिपादितो भवति तत्र युक्तिस्तु पामरजनपरम्पराप्रवचनप्रयुक्तदुराशङ्कापनोदनाय श्रीधराचार्येण प्रथमस्कन्धप्रथमश्लोकव्याख्यानावसरे प्रतिपादितं (भागवतं नाम यत्किञ्चिदपि नशङ्कनीयमिति) वाक्यं, न किमप्यन्यत्सयुक्तिकं वचनं पूर्वपक्षिणा तत्र वा अन्यत्र वा समुपपादितं, तस्मात्तत्प्रलपितवचनानामुपमर्दकतया अत्र प्रतिपाद्यमानामेनां दुर्जनकपोलचपेटिकानाम्नीं सिद्धान्तस्वरूपप्रतिपादिकां प्रक्रियां, प्रवर्तयिष्याम ॥

तथा हि, कदाचिद्धेमाद्रिनामकविद्वत्प्रभुणा मुहूर्तद्वितयेनास्माक भागवताध्यायसङ्ग्रहार्थं ग्रन्थरूपेण कथयितु समर्थ को वास्त्यस्मिन् सदसीति, सभ्येसभ पृष्टे, बोपदेवनामककविराधिसभ, परश्व कथयिष्यामीति प्रतिज्ञाय स्वप्रतिज्ञातार्थं निर्वोढु श्रीमद्भागवतकथानुक्रमणिकाप्रतिपादकत्वेन भागवताध्यायसाराख्य ग्रन्थ विरचय्य, तस्मै हेमाद्रिभूपतये समर्पयत् ॥

॥ यस्यायमाद्यश्लोक ॥

श्रीमद्भागवताध्यायसारोऽत्र निरूप्यते ।
विदुषा बोपदेवेन मन्त्रिहेमाद्रितुष्टये ॥ इति

किं च, तत परमतिसङ्ग्रहरूपेणाभिवर्णितभागवताध्यायसाराख्य ग्रन्थावलोकनेनापरितुष्टस्य प्रभो प्रीणनाय, तदाज्ञा पुरस्कृत्य सएव बोपदेव, भक्तिमुक्ताफल, भक्तिलहरीनामकग्रन्थद्वय श्लोकरूपेणाकथयत्, ततस्तत्कृतिद्वयरचनयातिपरितुष्टेन हेमाद्रिणात्यादरात्सबोपदेवस्सम्मानितोऽभूदितीय कथा तत्कृतग्रन्थजाते भक्तिमुक्ताफलाख्य ग्रन्थसंख्यानिर्णायकवचनलेखनावसरे स्पष्टतर प्रकाशितम् ॥

॥ तथा हि मुक्ताफलाख्य ग्रन्थटीकावसाने
श्रीबोपदेवकृत ग्रन्थसङ्ख्यानिर्णायकप्रमाणवचनम् ॥

यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्स्फीता प्रबन्धा दश
प्रख्याता नरवैद्यकेषु तिथिभिर्व्याख्यास्तथा षोडश ।
साहित्ये त्रयएव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य तु
द्यु तवाणिशिखामणेरिह गुणा के के न लोकोत्तरा ? ॥

किं च, तत्रैव, श्रीमद्भागवतग्रन्था द्वाविंशतिवारमधावत इति श्रीमद्भागवतमाहात्म्यानुवर्णनपूर्वकतया श्रीवेदव्यासस्तुतिरपि तेनैव बोपदेवेन प्रतिपादिता, न तद्विषयप्रतिपादकानि वचनानि ग्रन्थविस्तरभयादत्र प्रकाशितानि ॥

एवं च सति पूर्वोक्तप्रकारेण बोपदेवप्रणीतभागवताध्यायसारभक्तिमुक्ताफल, भक्तिलहर्यादग्रन्थत्रयप्रतिपादितार्थापरिज्ञानादभिपामरैः प्रलपितवचनजालस्यानादरणीयता च श्रीमद्भागवताध्यायप्रतिपादितार्थं सङ्ग्रहरूपेण परिजिज्ञासोर्हेमाद्रेः प्रीणनाय द्रव्यलोभाद्भागवताध्यायार्थसङ्ग्रहप्रणयने प्रवृत्तस्य बोपदेवस्य भागवतग्रन्थप्रणेतृत्वं न कदापि वक्तु, श्रोतुमूहितुं च शक्यत इत्यर्थं च विद्वच्छिखामणयस्स्पष्टतरं विजानन्तुतराम् ॥ किं च, श्रीमद्भागवतव्याख्याकृतामग्रगण्येन श्रीधराचार्यवर्येण स्वव्याख्यानप्रणयनावसरे तत्तदध्यायानामादावध्यायार्थप्रतिपादकत्वेन सङ्ग्रहश्लोका प्रतिपादिता, ते च श्लोकास्साकल्येनात्रोपोद्घातप्रकरणे यथाक्रमं प्रकाशिता ॥ न तादृशाध्यायार्थप्रतिपादकश्लोकप्रणयनमात्रेण भागवतग्रन्थः श्रीधराचार्येण प्रणीत इति केनाप्युच्यते ॥ तथैव बोपदेवेन कविनाप्येकस्मिन्नहनि स्वपौरुषसाधनाय प्रणीतश्रीमद्भागवताध्यायार्थसङ्ग्रहाख्यग्रन्थरचनामात्रेण निखिलोपनिषत्प्रतिपाद्य परमतत्त्वावबोधकभागवतमेव तेन प्रणीतमिति नोद्घुष्यते, स यदि कोशागारे तदध्यक्षेण निष्कपरिगणनाय भृतिं दत्वा नियुक्तभटान् विलोक्य कोशागाराधिपतीनित्येव प्रलपेदिति निश्चिनुमः, तस्माद्बोपदेवाख्य कश्चन साधारणकवि,

भागवतार्थसङ्ग्रहणैकायत्तमना, तदर्थसङ्ग्रहप्रतिपादकग्रन्थप्रणयनेनैव विश्रुतकीर्ति जयदेव, नारायणतीर्थादिषु भागवतप्रतिपादितार्थप्रतिपादकग्रन्थकर्तृष्वयमप्यन्तर्भवितुमर्हतीत्यर्थस्सर्वैरपि पण्डितवरैः करतलामलकवद्विज्ञेय एव भवति, तस्मात्पूर्वपक्षिणा चक्षुषी निमील्य प्रलपितपूर्वपक्षस्तून्मूलित एवेति दिक् ॥

॥ द्वितीयकक्ष्याखण्डनम् ॥

श्रीम महाभारतादिषु प्रतिपादितश्लोकेषु पाक, शय्या, वृत्ताना च, श्रीम महाभागवतप्रतिपादितशय्यादीना च, तेजस्तिमिरयोरिव परस्परविभिन्नधर्मवत्त्व, करतलामलकवत्सवचनविदितमिति यदुक्त तत्र विचारयाम ॥

तथा हि, श्रीमद्भगवानादिनारायणो निखिललोकोत्तरणाय स्वांशतो व्यासमहर्षिरूपेणावतीर्य निखिलवेदजात चतुर्धा विभज्य स्वशिष्येभ्य पैलादिभ्य उपदिदेश, तत पर निखिलपुराणान्यपि परिष्कृत्य लोके प्रवर्तयामास तथैव वेदलक्षणप्रतिपादकशिक्षादिक च, ब्रह्मसूत्रादिक च, प्रणिनाय, सर्वेषामप्यपरोक्षसाक्षात्काररूपमोक्ष प्राप्तिनिरोधकाज्ञानान्धकारपटल दूरीचकार ॥

तत्राखिललोकोत्तरणसाधनाभूतान ग्रन्थनिर्माणालङ्करणापरिमेय-महिम्ना भगवता व्यासेन तत्तदधिकारिजनानुकूलतया विविधविचित्र-कथाप्रतिपादकत्वेन, बहवो ग्रन्था प्रणीता, तेषु भारतादिग्रन्थजात वेदाध्ययनानधिकारिणा स्त्रीशूद्रादीनामश्रुतश्रुतिस्मृत्यादिग्रन्थसमुदा

याना श्रवणमात्रत कथास दर्भा वयस दभादिक यथासुलभतया परिज्ञात भवेत्तथा, द्राक्षापाकफक्किका च कैशिकीवृत्तिं चाधिकृत्य निखिलजनानामनायासेनाध्ययनसाध्यत्वेनारचयत् ।

तथा हि—

॥ भारते, भीष्मपर्वणि, अ याये, भगवद्गीतासु ॥

धमक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवता युयुत्सव ।
मामका पाण्डवाश्चैव किमकुवत सञ्जय ॥ इत्यादि

तथैव परमाथपरिज्ञानमभिलषतामुपकाराय ब्रह्मसूत्राण्यतिदुरूहाथा यखिलपण्डित सावभौमैर यत्यादरादुपदेशतो ध्येया यकरोत्, तथा हि ब्रह्मसूत्रेषु प्रथमाध्याये—

सू ओ, "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा—ज माद्यस्य यत —शास्त्रयोनित्वात्—ईक्षतेनाशब्द मि"त्यादि ॥

तथा च, व्यासशिक्षाया—

श्रीवासुदेव वरद प्रणम्य
श्रीमद्गणश वचसा च देवीम् ।
शिक्षा प्रवक्ष्ये श्रुतिकारणाङ्ग
सुबोधक लक्षणशीषभूषाम् ॥
अथ स्वरादिसञ्ज्ञाश्च तत्प्रयोजनमेव च ।
तत्फल च प्रवक्ष्यामि विदुषा प्रमुदेऽह्रहम् ॥

एवमेव छा दसाना सुलभतया अर्थज्ञान यथा स्यात्तथातिप्रसिद्ध शब्दसयोजनपूर्वकतयैव वेदशिक्षादिक विरचित अनेनैव क्रमेण, श्रीमद्भागवताख्यमेतत्पुराणरत्नमखिलपण्डितजनोपादेयतयाखिलोपनिषत्प्रतिपाद्यपरमार्थप्रकाशमकरोत्, एवमेव क्रमेण यथाधिकार प्रणीतेषु तत्तद्ग्रन्थसमुदयेषु, पाक, रीति, वृत्त्यादीना परस्परवैलक्षण्य तस्य महर्षेर्विवक्षितमेव स्यात्, अन्यथा तदुद्दिष्टग्रन्थस्य वैयर्थ्यापत्ते, किं च,

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरि ।
अफाललोचनश्शम्भुर्भगवान् बादरायण ॥

इत्यनेन त्रिमूर्तिस्वरूपत्व व्यासमहर्षे प्रतिपादित भवति, किं च, भागवते, प्रथमस्कन्धे, तृतीयाध्याये—

ततस्सप्तदशे जातस्सत्यवत्या पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोश्शाखा दृष्ट्वा पुसोऽल्पमेधस ॥

इत्यादीनि बहूनि वचनानि तत्र द्रष्टव्यानि—

एतेन विनष्टनिखिलागमोद्धरणाय व्यासरूपेण भगवानादिनारायण अवततारेत्यथ स्पष्टतर प्रतिपादितो भवति एव च सति सर्वज्ञेन भगवता व्यासमहर्षिणा तत्तदध्येतृजनाना प्रीत्युत्पादनाय यथाधिकार विरचितभारतभागवताद्युत्तमग्रन्थेष्वनुसृतशय्यापाकवृत्त्यादीना परस्परवैलक्षण्य तु निखिलास्मच्छिष्टजनानामतीव श्लाघनीयमेव भवतीत्यर्थमबुध्वा दोषबुद्ध्या प्रलपतोऽस्मत्पूर्वपक्षिणस्स देहपदवीं न कोऽपि मूढोऽनुवर्तेत इत्याचक्ष्महे तस्मादेव तस्मिन्नेवार्थे

निखिलशिष्टजनाभ्युपगतप्रसिद्धदृग्रन्तप्रवचनलामकमुष्टिकुट्टनेन तस्य शिरोगतानादिविषजदोषवेदना निवर्तयिष्याम ॥

तथा हि, श्रीमद्भगवत्पादादिभि कविजनसार्वभौमै कालिदासादिभिरपि कविवरैस्तथैवाऽन्यैस्साधारणकविभिश्च, विरचितकाव्य, नाटक चम्पू, भाण, प्रभृतिषु ग्रन्थेषु च, तथैव तत्कृतम तग्रन्थेषु च, व्याख्यानग्रन्थेषु च वृत्ति, रीति, शय्यादीना वैविध्य तु दरीदृश्यमेव भवति, तस्मादेव तेषामनन्यकविजनसाधारणयोग्यता निखिलास्मदीयपण्डितजनश्लाघनीयैवाभूत्, तथा हि—

॥ श्रीमद्भगवत्पादैर्विरचितग्रन्थेभ्य केचन श्लोकाद्युदाह्रियन्ते ॥

तथा हि, आत्मबोधे—

बोधोऽन्यसाधनेभ्यो हि साक्षान्मोक्षैकसाधनम् ।
पाकस्य वह्निवज्ज्ञान विना मोक्षो न सिध्यति ॥
अविरोधितया कर्म नाविद्या विनिवर्तयेत् ।
विद्याविद्या निहन्त्येव तेजस्तिमिरसङ्घवत् ॥

इत्यादि, किं च—

तव हितमेक वक्ष्ये वचन शृणु सुखकामो यदि तत्त्वम् ।
स्वप्ने दृष्ट सकल हि मृषा जाग्रति च स्मर तद्वदिति ॥

इत्यादिष्वत्यन्तसुकुमारार्थसम्बन्धसाहित्येन च, मृदुलपदगुम्भनेन च बहवो ग्रन्थास्तैस्तामान्यमुमुक्षुजनाना हिताय विरचिता ॥

किं च—

॥ तैरेव भगवत्पादैर्विरचितसौन्दर्यलहर्यां ॥

शिवश्शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितु
नचेदेवं देवो न खलु कुशलस्स्पन्दितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरपि
प्रणन्तु स्तोतु वा कथमकृतपुण्य प्रभवति ॥

इत्यादि एवमेव क्रमेण यथाधिकार शारीरकमीमांसाभाष्यादिक विरचितमिति ज्ञातव्यम् ॥

कालिदासाख्यकविजनसार्वभौमेन प्रणीतरघुवंश मेघसन्देश, नलोदय, हरिश्चन्द्रनलोपाख्यानादिषु, कृत्ति रीति, शय्यादीना तेजस्तिमिरयोरिव विभिन्नतैव प्रसिद्धतया दृश्यते तथा हि—

॥ रघुवंशे प्रथमसर्गे ॥

क्व सूर्यप्रभवो वंश क्व चाल्पविषया मति ।
तितीर्षुर्दुस्तर मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ इत्यादि

चतुर्थसर्गे—

दिलीपानन्तर राज्ये त निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्व प्रधूमितो राज्ञा हृदयेऽग्निरिवोत्थित ॥

तस्मिन्नेव काव्ये, दशमसर्गे—

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजस ।
किञ्चिदूनमनूनर्द्धेश्शरदामयुत ययौ ॥ इत्यादि

मेघस दशे, प्रथमसर्गे—

> स्थित्वा तस्मिन् भुजगवलय शम्भुना दत्तहस्ता
> क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।
> भङ्गीभक्त्या विरचितवपुस्तम्भितान्तर्जलौघ
> स्सोपानत्व कुरुमणितटारोहणायाग्रयायी ॥

नळोदये, द्वितीयाश्वासे—

> स्मरस्य युद्धरङ्गता रसारसारसारसा ।
> जिताबियोगिनस्ससुन्नतेन तेन तेन ते ॥

टीका—रसा विश्वम्भरा, कर्मभूता, सारसारसा सारा शोभना, सारसा पक्षिविशेषा यस्यास्सा तथोक्ता, स्मरस्य म मथस्य युद्धरङ्गता ज यस्थानता ॥ 'युद्धमायोधन ज य'मित्यमर ॥ आर प्राप, तत ते वियोगिन विरहिण समुन्नतेन तेन इन स्वामी तस्य भाव इनता समुन्नता समुच्छ्रिता इनता यस्य तेन 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्ग' इत्यमर ॥ तेन स्मरेण जितास्सकलाश्च प्रिया सङ्गता इति भाव ॥

॥ तस्मिन्नेवाश्वासे ॥

> पिकोपिकोपिकोपिको वियोगिनीरभ सयत् ।
> वचासि भङ्गमालपन्नितानि तानितानि ता ॥

तेनैव कविजनसार्वभौमेन कालिदासेन विरचितहरिश्च द्रनळोपाख्याने—

अथानुलोम्येन दमयन्ती च द्रोदये व्यसनवती जातेत्यर्थं च, प्रातिलोम्ये च द्रुमती हरिश्चन्द्रेण गर्भं प्रापितेत्यर्थं च प्रतिपादयन्नाह—

तापिता हिमधाम्नाऽभूत्तदालोकनकामना ।
साधवेतिकृताधीता रुचातीव महैनसा ॥

टीका—तस्य नलस्य आलोकने वीक्षणे, कामन आशा यस्यास्सा तथोक्ता भैमी हिमधाम्ना च द्रेण, अधवेति कृता अधवाना प्रोषित भर्तृकाणा, ईतिमुपद्रवं करोतीति कृत्तया, अतएव, अतीव महैनसा अत्यन्तमहापातकवता अनाथस्त्रीवधादिति भाव ॥ 'कलुषं वृजिनैनोघ'मित्यमर, रुचा चन्द्रिकया, तापिता सती आधीता मनोव्याधिं प्राप्ताभूत् ॥ 'पुस्याधिमानसी व्यथे' त्यमर, अत्र तदालोकन कामनेत्यनेन सङ्कल्पाख्या तृतीयावस्था सूचिता, हिमधाम्ना अधीतेत्यनेन अभिहिता निद्राभावाज्जागराख्या तुरीयावस्था ॥ प्रातिलोम्ये तु—

सा न हैमवती चारुताधीताकृतिवेधसा ।
नामका न कलोदात्तभूम्ना धाम हितापिता ॥

टीका—हिमवत अपत्य स्त्री हैमवती पार्वती, सेव चारुतया सौन्दर्येण अधीता प्राप्ता, नाम मन केऽभिरस यस्यास्सा, नामका कुलाङ्गनोचितलज्जावतीति भाव, हितानुकूला, सा चन्द्रमती, आकृतौ आकारे, वेधसा विष्णुतुल्येन ॥ 'वेधा विष्णौ च धातरी'ति शाश्वत ॥ यद्वा, आकृतिवेधसा कार्येषु, ब्रह्मतुल्येन,

अघटनघटनादक्षेणेत्यर्थ ॥ कलासु विद्यासु, उदात्तभूम्ना महनीयमाहात्म्येन हरिश्चन्द्रेण, धाम तेज ॥ गर्भोत्पादक वीर्यमित्यर्थ, अपिता प्रापिता, नेति नगर्भिणीकृतेत्यर्थ ॥

तस्मिन्नेव काव्ये, आनुलोम्ये—

कङ्कमैत्तनुसाद सा प्रसवेषु सुनन्दनम् ।
नाजला बिसवल्लीव सिताकान्ति वरधीरधी ॥

प्रातिलोम्ये तु—

धीरधीरति का तासि वल्लीव सथिलाजना ।
नन्दन सुषुवे सप्रसाद सानुत्तमैकक्रम् ॥

एवमतिविचित्ररचनाशक्तिसम्प्राप्तानन्यकविसाधारणा समान यशोवितानमहिताना सर्वतोमुखवाक्प्रपञ्चाना वश्यवचसा महाकवीना चिरतराभ्यस्तानर्गळकवित्वधाराप्रभावमहिम्ना विविधविचित्र शय्यापाकवृत्त्यलङ्काररसविशेषपरिष्कृतकाव्यादिप्रणेतृणा महात्मना विचित्ररचनावैचित्र्यसाहित्येनानुवर्णन तेषामुत्कर्षापादकमेव भवेन्नाप कर्षापादकमित्याचक्ष्महे ॥

तस्मात्सर्वज्ञस्य भगवतस्तत्र तत्रेच्छस्य व्यासमहर्षे जह्नुकन्या प्रवाहवत्सर्वतोमुखैव वाग्झरी प्रवहतीति विश्वविश्वजनीनै पण्डित जनसार्वभौमैस्तद्वाक्प्रपञ्चस्य परस्पर रीति, वृत्ति, शय्या, पाकादीना वैविध्य श्लाघ्यतममेवेति निश्चितसिद्धान्तखड्गविनिहतपक्षेण पूर्वपक्षिणा द्वितीयकक्षामात्रलुठत्पदविन्यासेनोद्घुष्टदूषणरूपखवचनजाल जाल वत्स्वनिरोधक सत्तस्य महर्षेर्भूषणायितममूदिति दिक् ॥

॥ तृतीयकक्ष्याखण्डनप्रकार ॥

पूर्वोक्ततृतीयकक्ष्याप्रतिपादितयावद्विषयपर्यालोचनया, मात्स्य, गारुडादि, पुराणेभ्य उद्धृतश्लोकै स्वर्णमयसिंहासनाधिरोपित-श्रीमद्भागवतस्य यस्य प्रोष्ठपदानक्षत्रघटितपौर्णमास्यां वा, आहोस्वि-त्प्रोष्ठपदानक्षत्रघटितदिने वा, पूर्णिमायां वा, दान त्वपरोक्षसाक्षा त्काररूपनिःश्रेयसप्रदत्वेन प्रतिपादितमित्युक्त्वा, तादृग्विधदानप्रतिपा-दकवचनानि च, हयग्रीवब्रह्मविद्येत्यादिविशेषणानि च, देवीभागवत पराण्येवेति पूर्वपक्षिणा सोद्घोष प्रलपितेऽर्थे, दोषोद्घाटनपूर्वक परम सिद्धान्त प्रकाश्यते—

तथा हि—भूभारापनोदनाय ब्रह्मरुद्रे न्द्राद्यखिलदेवब्रृ दप्रार्थ-नया यदुवंशेऽवतीर्णस्य श्रीमद्भगवतो नारायणपरब्रह्ममूर्तेरखिलस्वरू पस्य, गरुड, सिंह, आञ्जनेय, हस, तुरङ्गमद तावळ्याद्यनेकवाहनवत्त्व निखिलश्रुति, स्मृतीतिहासागमाद्यस्मदीयसद्ग्रन्थेषु प्रसिद्धतया विहित हि श्रूयते, तथैव विष्ण्वालयेषु सवत्सरोत्सवादिषु, क्रियमाणेषु विष्णोर्सिंहवाहनवत्त्व हक्षिमद्भिस्सर्वैरपि प्रत्यक्षतयावलोक्यते, तथैव विघनस्सूत्रादिषु विष्णोर्गरुडसिंहादिवाहनवत्त्व विधिरूपतया प्रति-पादित हि दृश्यते ॥ तथा हि—

॥ भृगुप्रोक्ते, वैघानसे दैविकयज्ञाधिकारस्योत्सवपटले ॥

सूत्रम्—"अथ विष्णोर्वाहनानि व्याख्यास्याम —प्रथमे हंसो

द्वितीये सिंहस्तृतीये ह्याञ्जनेयश्चतुर्थे फणीन्द्रः पञ्चमे वैनतेयष्षष्ठे द तावऌस्सप्तमे रथोऽष्टमे तुरङ्गमो नवमे शिबिका दशमे पुष्पकमिति"

॥ तथाचात्रिप्रोक्तकारिकाग्रन्थे ॥

अत्रि —

हंसो मृगेन्द्रो हनुमान फणीन्द्रः पक्षिराट् तथा ।
द तावऌरथाश्वाश्च शिबिका पुष्पमण्टप ॥
उत्सवे दिवसे श्रामास्त्वानारुह्य यथाक्रमम् ।
अचावतारमाहात्म्य लोकाना दर्शयन् हरि ॥

॥ तथा च, वैशम्पायनोक्तकारिकाग्रन्थे ॥

वैशम्पायन —

प्रथमे दिवसे प्राप्ते हंसमारुह्य माधव ।
लोकान् पालय लोकेश लक्ष्मीश वरद प्रभो ॥
द्वितीये दिवसे प्राप्ते मृगेन्द्रमधिरुह्य च ।
भक्ताना नयनानन्द कुरुष्व वरद प्रभो ॥
तृतीये दिवसे प्राप्ते हनूमन्तमधिष्ठित ।
कटाक्षदुग्धकल्लोलैस्सर्वान् स्नापय केशव ॥
तुरीये दिवसे प्राप्ते फणीन्द्रमधिसस्थित ।
तूर्यवाद्यसमायुक्तो भक्ताह्लादजित प्रभो ॥
पञ्चमे दिवसे प्राप्ते वैनतेय समाश्रित ।
ब्रह्मघोषैस्तूर्यघोषैरावृत पाहि सर्वत ॥
प्राप्ते षष्ठेऽह्नि देवेश गजेन्द्रमधिसस्थित ।

अर्चादिभेदरूपेण भक्तान् रक्षस्व माधव ॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते रथमारुह्य भक्तिद ।
नानादेवगणोपेत वीक्षस्व मधुसूदन ॥
अष्टमे दिवसे प्राप्ते तुरङ्गसमधिश्रित ।
नानायुधधरश्श्रीमन् पाहीमान् वरद प्रभो ॥
नवमे दिवसे प्राप्ते शिबिकामधिसंश्रित ।
अनन्ततीर्थैस्सर्वेशस्सर्वान् प्लावय मद्विधान् ॥
दशमे दिवसे प्राप्ते पुष्पकं च समाश्रित ।
दिक्पालकादिसहितस्सन्तत पाहि केशव ॥

इत्यादि, एवमेव पाञ्चरात्रागमेष्वपि प्रतिपादितम्, अत्र ग्रन्थविस्तरभयान्न तानि वचनान्युदाहृतानि ॥

एवं विघनस्सूनात्रिवैशम्पायनादिवचनैस्सिंहाद्यनेकवाहनवत्त्वस्य स्वरूपिणो भगवतश्श्रीमन्नारायणस्य निबाधकतया विधिचोदितमेव भवतीत्यर्थे सिद्धे, तन्निखिलकल्याणगुणगणवर्णनैकप्रधानतया, व्यासमहर्षिणा विरचितस्य, श्रीमद्भागवतपुराणरत्नस्य, तत्स्वरूपत्वेन तदधिरूढसिंहवाहनस्य प्रतिरूपस्वर्णमयसिंहप्रतिमायामधिरोप्य दाने क्रियमाणे, दातुरपरोक्षसाक्षात्काररूपमोक्षप्राप्तिस्सम्पद्यत इति रूपेण प्रवचनं, निखिलाश्मच्छिष्टजनाङ्गीकार्यमेव भवतीत्यर्थे न काम्प्यनुपपत्तिं पश्याम ॥

अपरं च—

नानृषिः कुरुते काव्यं नाविष्णुः पृथिवीपतिः ।

इत्यादिशिष्टजनवचनपर्यालोचनया सर्वेऽपि रामानो विष्ण्व शजाता इत्यवसङ्गच्छते, प्रजापालनरूपपरमधर्मनिर्वहणायाधिकृत स्याभिषिक्तस्य राज्ञस्सिंहासनवत्त्वमभ्यर्हितत्वेन शास्त्रेषु प्रतिपादित हि दृश्यते, तस्माद्विष्ण्वंशजातस्य राज्ञस्सिंहासनवत्त्वे सिद्धे तत्र कारणभूतस्य भगवतस्सिंहासनवत्त्वप्रवचने ह्यनुपपत्तिं भावयत पूर्व पक्षिण प्रलापप्रलाप कुर्वत पक्षच्छेदेऽप्यद्य मूलन त्वपेक्ष्यत इति निश्चिनुम, अ यदप्यत्र रहस्य, हेमाद्रि, रुद्रयामलप्रभृतिविविधदान प्रतिपादकनिबन्धनम थेषु तत्तद्रोगाविष्टजनाना रोगापनुत्तये विहित विविधदानप्रतिपादककल्पविधाने तत्तद्रोगानुरूपतया एकस्याएव देवताया बहुवाहनवत्त्वमभिहित भवति, तथैव विविधायुधवत्त्वमपि परस्परविभिन्नतयैव श्रूयते, तस्मादत्र श्रीमद्भगवत्प्रतिपादकस्य भागवत प्र थस्य, स्वर्णसिंहप्रतिमाधिरोपितस्यैव दान कर्तव्यमिति सिद्धौ तत परमसिद्धा तच द्रहासेन विभिन्नपक्षस्य पूर्वपक्षिण पक्षावरम्भिन इशात्कजनास्त्वावज्ञा विजानन्तुतरामिति दिक् ॥

न च देवीभागवत, ललितोपाख्यानादिशास्त्रग्र थेषु भगवत्या सिंहवाहनवत्त्वस्य प्रसिद्धतया प्रतिपादितत्वात्तद्वाहनवत्त्व तस्याएव वक्तु शक्यमिति वाच्य, भगवत्या महालक्ष्म्या विष्णुभार्यात्वेन पूर्वोक्तरात्या स्वभर्तृवाहनेषु सिंह, गरुड, गज, हसादिषु मध्ये स्वेच्छानुरोधेन, कदाचित्सिंहवाहनाधिरोहण, कदाचिद्गजवाहनाधि रोहण, कदाचिद्धसवाहनाधिरोहण चापि नैवायुक्त भवेत्, तथैव लोके सत्रापि तत्तत्कुटुम्बेषु पुरुषारूढा येव, शिबिकादीनि स्त्रीभिरप्या

रूढानि भवन्ति, तदारोहणमात्रेण तानि सर्वाण्यपि स्त्रीवाहना येनेति व्यवहारस्तु न लोके प्रवर्तते ॥

किं च गृहारामक्षेत्रवित्तदासदासीवाहनपशुभूषणऋणादीनामधिकारस्तु भर्तुरेवेति मन्वादिधर्मशास्त्रेषु निश्चितत्वात्तथा न कस्मिन्नपि विषये स्त्रियास्स्वातन्त्र्यं वर्तत इत्यर्थः ॥ 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हती'त्यादि शिष्टवचनैस्सर्वेषामपि विदितचरएव भवतीति निश्चितत्वात्, तस्माद्विष्णुवाहनादगरुड सिंह, गज, हंसादिवाहनारोहणमात्रेण न देव्यास्तेषु वाहनेष्वधिकारो वर्तत इति निश्चितम् ॥ ननु श्रु "आत्मा वा रे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य सोऽन्वेष्टव्यस्स विजिज्ञासितव्य , तद्विज्ञासस्वे"त्यादि, श्रुतिकदम्बेन वेदान्तशास्त्राध्ययनापेक्षिभिर्मुमुक्षुभिस्सर्वैरपि श्रवणमनननिदिध्यासनादिक विधित्सायां रूपत्वेन विहित न तु कमठे क्रियमाणदानधर्मादिविविधक्रियाकलापो मोक्षेच्छुना विधिरूपतया प्रतिपादितो हि श्रूयते, एवं च सति, मोक्षशास्त्रस्यैतस्य श्रवणमननादिविधिभिस्साक दानविधेरपि प्रवचनं नैव युक्तमिति महत्याक्षेपे सिद्धा तस्त्वेव प्रकाश्यते—

निखिलोपनिषत्तुल्यता चैतस्य मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपादयितुमेव भगवानादिनारायणस्वरूपो व्यासस्तत्रापि निखिलश्रुत्यर्थमप्युद्धृत्य श्लोकरूपेणारचयत्, केषुचिद्ग्रन्थेषु तत्तच्छ्रुतीनामानुपूर्व्यनतिक्रमेणैव ताएव श्रुतीः श्लोकरूपेणावर्णयत, तथा हि—

॥ भागवते, अष्टमस्कन्धे, प्रथमाध्याये ॥

आत्मावास्यमिदं विश्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः कस्य स्विद्धनम् ॥

अयं तु श्लोकः —इशावास्योपनिषदि प्रथमद्वितीयवाक्ये एव भवतः, एवमेव प्रकारेण यत्रापि प्रतिपादितश्रुतिरूपश्लोका द्रष्टव्या ॥ तस्मादेतस्य पुराणरत्नस्य, वेदस्येव, निरर्थकतया वर्णानुपूर्व्यनतिक्रमेण पठने च, तादृशश्रुत्यशसारभूतत्वाच्च श्रोत्रियाय मुमुक्षवे दाने चापरोक्षसाक्षात्कारमोक्षावाप्तिरूपफलं तु लभ्यत इत्युक्ता, गुरुमूलतस्सत्सम्प्रदायानुसारेणार्थे परिज्ञाते मोक्षप्राप्तिस्तु कैमुतिक न्यायसिद्धेत्यभिप्रायो निखिलानामदृष्टजनैर्निश्चेतव्य एव भवति, किञ्चात्र निरर्थकस्य वेदस्य यथासम्प्रदायं वर्णानुपूर्व्यनतिक्रमणपूर्वकाध्ययने महत्फलं त्वभिहितं ॥ तथा हि—

॥ प्रातिशाख्यारण्यकुमार याकरणे द्वितीयप्रश्नान्ते ॥

पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः ।
स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्यसंसदम् ॥'

गच्छेदाचार्यसंसदमिति, किंच ॥ कृतादियुगचतुष्टये, कृतयुगे तपसा फलसिद्धिरभिहिता, त्रेतायां तु ज्ञानेन फलसिद्धिरुक्ता, द्वापरे यज्ञादिना फलसिद्धिर्निश्चिता भवति, कलौ तु सर्वेषामपि मनुजानां दानेनैव फलसिद्धिर्भवतीति वक्ष्यमाणस्मृतिचोदितवचनप्रमाणैरवगम्यते, एतमेवार्थं मनसि निधाय स भगवान् परमकारुणिको

च्यास मुमुक्षूणामपि पापनिवृत्ति परम्परया मोक्षसाधिका भवेदिति निश्चित्य, एतस्यापि मोक्षशास्त्रस्य दान तु विधिरूपतया कतव्यमित्य वादीत, मुमुक्षूणामपि तप प्रभृतिकमकलापै पापनिवृत्तौ सत्यामेव मोक्षावाप्तिभवतीत्यर्थो भगवत्पादैरपि सूचित, तथा हि, आत्मबोध-प्रकाशिकायाम्—

तपोभि क्षीणपापाना शा ताना वीतरागिणाम् ।
मुमुक्षूणामपेक्ष्योऽयमात्मबोधो विधीयते ॥

इति, अत्र तपोभिरिति, बहुवचनेन, वत्तद्गुणानुरोधेन मनुना विहितत्तपो, ज्ञान, यज्ञ, दानाचेवाभिहितानि भव तीति ध्येयम् ॥

अत कलौ सर्वेषामपि मनुजाना दानमेव सर्वार्थसिद्धिभवतीति निखिलश्रुतिस्मृतीत्यादिषु विधिरूपतया सम्प्रवर्णिताथस्तवचन वेद्यो भवितव्य इत्यभिप्रायेण दानपारम्यप्रतिपादकनिखिलश्रुतिस्सूत्रादाना वचनानि च, प्रतिग्रहीतृस्वरूपनिरूपण च व्याध्यादिना स्वतोदानकर्मणि शक्त्यभावे सति, प्रतिनिधिमूलतो दान कत यमित्यपरिजानतामस्मदीयाना हिताय प्रतिनिधिस्वरूपनिरूपण च, सप्रमाणकैवचनै प्रकाश्य ते ॥ तथा च वि णुराह—

पाप निवतयद्धीमान दानेनैव कलौ युगे ।

इति योगोऽस्य दानशब्दस्याङ्गिरसा स्पष्टतया दर्शित ॥

वर्णानामाश्रमाणा च चातुर्वर्ण्ये युधिष्ठिर ।
दान धर्म प्रवक्ष्यामि यथा वेदे सुभाषितम् ॥

नन्दिपुराणे—

दानं परं प्रशंसन्ति दानमेव परायणम् ।
दानं च सुमनुष्याणां दानं कोशो ह्यनुत्तमः ॥
दानं कामफलो वृक्षो दानं चिन्तामणिर्नृणाम् ।
दानं पुत्रः परं द्रव्यं दानं माता पिता तथा ॥
न दानेन विना किञ्चित्प्रार्थितं फलमाप्यते ।
अपि वालाग्रमात्रस्य तुला तस्य न विद्यते ॥
हारनूपुरसद्वैस्तु पूरितोत्तममन्दिरा ।
इन्दिरा प्राप्यते सर्वैर्दानान्वेवेति निश्चयः ॥

सौरपुराणे—

न दानादधिकं किञ्चिद्दृश्यते भुवनत्रये ।
दानेन प्राप्यते स्वर्गं श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥
दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।
दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतीजनः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं त्रितयं स्मृतम् ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

व्रतस्य साधनं दानं तपसस्साधनं च यत् ॥
दानमेव परं श्रेयः इह लोके परत्र च ।
विमुक्तिसाधनं चैतच्छ्रुतिराह नृणां भुवि ॥

मनुः—

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥

उशना —

दानाद्दते नोपकारो विद्यते धनिनः परः ।
दीयमानं हि तत्तस्य भूयएवाभिवर्धते ॥ इति

वेदव्यासः —

यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नाति दिने दिने ।
तत्तु वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति ॥
यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् ।
अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥

बृहस्पतिः—

तपोधर्मं कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् ।
द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः कलौ दानं दया दमः ॥

अत्रार्थे शतपथश्रुतिः ॥

तदेतत्त्रयं शिक्षेद्दमो दानं दयेति च ।
दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ॥
अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥

यमः —

यतीनां प्रणवो धर्मो निराहारो वनौकसाम् ।
दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ॥

मात्स्ये—

पापकर्मसमायुक्तं पतन्तं नरके नरम् ।
त्रायते दानमेकं तु पात्रभूते द्विजे कृतम् ॥

तथा—

याचेनाजनमथाना त्रघन चाभिरक्षणम् ।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च सर्वशास्त्रेषु पठ्यते ॥

कूर्मपुराणे—

दानधर्मात्परो धर्मो भूताना नेह विद्यते ।
तस्माद्विप्राय दातव्य श्रोत्रियाय द्विजातिभि ॥

द्विजातिभिरित्युपलक्षणम् ॥ "वर्णानामाश्रमाणा चेदि"त्यादिना, व्यासादिभिस्सर्वसाधारणतया दानस्याभ्यनुज्ञातत्वात् ॥

महाभारते—

आयासशतलब्धस्य प्राणेभ्योऽपि गरीयस ।
गतिरेका हि वित्तस्य दानम यद्विपत्तय ॥
ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादथमर्थिने ।
स दगाति निर्विश्रेष्ठ पारलौकिकमात्मन ॥

कूर्मपुराणे—

न हि दानात्परतरम यदस्माति मे मति ।
धने धनवता किञ्चिदद्दार्थे राजतस्करै ॥

वह्निपुराणे—

तथैव पुण्यतीर्थेषु व्रतेषु नियमेषु च ।
सम्यक्चार्णेषु विप्रेषे पश्चाद्दान समाचरेत् ॥
यस्य वित्त न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।
नापि कीर्त्यै न धर्माय तस्य वित्त निरर्थकम् ॥

तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ ।
दद्यात्सम्यग्द्विजातिभ्यः कीर्तनानि न कारयेत् ॥

स्कान्दे, प्रभासखण्डे—

देवालयं नो विदधाति वापीं
कुण्डं तटाकं न करोति कूपम् ।
पुण्यं विवाहं स्वजनोपकारं
तथा सभां वा द्विजमन्दिरं वा ॥
धनं सदा भूमिगतं करोति
क्षयं न जानाति कुलस्य चासौ ॥

व्यास—

अहन्यहनि याचन्तमहं मन्ये गुरुं यथा ।
मार्जनं दर्पणस्येव यः करोति दिने दिने ॥
किं धनेन करिष्यन्ति देहिनो भङ्गुराश्रयाः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्वतम् ॥
न दानाय न धर्माय न कामाय न कीर्तये ।
तत्परित्यज्य गन्तव्यं तद्धनं किं न दीयते ॥
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ।
अदाता पुरुषस्त्यागी धनं संत्यज्य गच्छति ॥
दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ॥

मनु—

दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौष्टिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य भक्तितः ॥

इष्टौ यज्ञे दीयते यद्दक्षिणादि तदैष्टिकम् ।
बहिर्वेदि च यद्दानं तत्पौष्टिकमिति स्मृतम् ॥
यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापापशान्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्सदान्वहम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

न ददाति च यो दानं मोघं तस्य जनावनम् ।
उत्थायोत्थाय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ॥

वह्निपुराणे—

अन्नं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।
दानं विभवतो दत्वा नरास्स्वयान्ति धार्मिकाः ॥

याज्ञवल्क्यः —

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतं तु शक्तितः ॥

मत्स्यपुराणे—

उत्तमसर्वगुणोपेतं उत्तदोषविवर्जितं ।
कामधुग्धेनुवद्दानं फलत्यभीप्सितं फलम् ॥
इह कीर्तिं वदान्यस्य स्फतीन् भोगान् त्रिविष्टपे ।
दानश्रद्धा तृतीयेऽपि जन्मनि प्रत्तवोत्तमे ॥ वदान्यो बहुप्रद

दानमेव परो धर्मो दानमेव परं तपः ।
न हि दानात्परतरमिह लोके परत्र च ॥
दानेन भोगानाप्नोति दानेनायुश्च विन्दति ।
नरस्स्वर्गापवर्गौ च दानेनैव समश्नुते ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बिने श्रोत्रियाय ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवे द्रव्यं यमात्मना भूतिमिच्छता ॥

दक्ष —

दुर्लभं भारते वर्षे जन्म तस्मिन् मनुष्यता ।
मानुषे ब्राह्मणत्वं च दुर्लभं सुतरां मतम् ॥
विप्रत्वे सति दुष्प्रापा विद्यादिगुणयोगिता ।
तत्र न्यायार्जितात्वार्थास्ततो भक्त्यातिरिच्यते ॥
लब्ध्वैतद्गुणसंयोगं तीर्थं पात्रं च एव च ।
दानानि ये प्रयच्छन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥

अगस्त्य —

गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिस्सत्यवादिभिः ।
अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्धार्यते मही ॥
यैनभुक्तं च न हुतं तीर्थेन मरणं कृतम् ।
हिरण्यमन्नमुदकं ब्राह्मणेभ्यो न चार्पितम् ॥
दीना विवसना रूक्षा कपालाङ्कितपाणयः ।
दृश्यन्ते ते महाराज जायमानाः पुनः पुनः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

सीदते द्विजमुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते ॥

कूर्मपुराणे—

यस्तु द्रव्यार्जनं कृत्वा नार्चयेद्ब्राह्मणान् सुरान् ।
सर्वस्वमपहृत्यैनं राजा राष्ट्रात्प्रवासयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे—

सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।
बहुश्रुताश्च धर्मज्ञा याचमाना परान् सदा ॥
दृश्यन्ते दुःखिनस्सर्वे प्राणिनः क्षुत्प्रपीडिताः ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः ॥

व्यासः—

अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत्पुरा ।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥

स्कन्दपुराणे—

बोधयन्ते न याचन्ते देहीति कृपणा जनाः ।
अवस्थेयमदानस्य माभूदेवं भवानपि ॥
देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः ।
निवारयति यस्तं वै तिर्यग्योनिं व्रजेत्तु सः ॥

शातातपः—

माददस्वेति यो ब्रूयाद्दव्य गोब्राह्मणेषु च ।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत् ॥

एकेन तिष्ठताऽधस्ताद् येनोपरितिष्ठता ।
दातृयाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥

यम —
कन्याप्रदाने यज्ञे वा यस्मिन् वा धर्मसङ्कटे ।
विघ्नमाचरते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातुकम् ॥
तस्माद्विभूतिमिर्विघ्नम् न शुभे विघ्नमाचरेत् ।
दद्यादहरहः पात्रे लोकत्रयजिगीषया ॥

महाभारते—
सर्वकामैश्च सम्पूर्णं दत्वा वेश्म हिरण्मयम् ।
मुद्गलाय गतस्स्वर्गं शतद्युम्नो महायशाः ॥
एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा सह ।
महात्मानो गतास्स्वर्गं शुद्धात्मानो जितेन्द्रियाः ॥
तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
दानेन भूतानि वशीभवन्ति
दानेन वैराण्युपयाति नाशम् ।
परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दाना
द्दानं हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥

अत्रार्थे श्रुतिः ——
दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातारं सर्वभूता उपजीवन्ति दानेनारातीनपानुदन्त दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्ति ॥

बदेवाह, स्कन्दे—

सूत—

शुश्रवानुनस्य तद्वाक्य हरिधर्मात्मज मुदा ।
स मा य पाणिना पाणी वचन चेदमब्रवीत् ॥
शृणु भूपाल वक्ष्यामि तव मुक्तिप्रद शुभम् ।
सवपापहर पुण्य सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
चतुणामपि वर्णाना नराणा पुत्रकामिनाम् ।
धनन्धनकामाना रोगिणा रोगनाशनम् ॥
ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्वङ्गनागम ।
सङ्करीकरण चैव मलिनीकरण तथा ॥
अपात्रीकरण चैव जातिभ्रंशकर तथा ।
उपपातकमित्येतन्नवधा परिकीर्तितम् ॥
एतेषा निष्कृती राजन दानैरेव भवेद्ध्रुवम् ॥ इत्यादि
नित्यकर्मपरित्यागे दासी वेश्यागमेऽपि वा ।
अनृते चैव यत्पाप यत्पाप गुरुनिन्दया ॥
कन्याशुल्केन यत्पाप यत्पाप रुद्रविक्रये ।
नित्यहोमपरित्यागे व्रतलोपे च यद्भवेत् ॥
यत्पाप दारस त्यागे यत्पाप विल्वविक्रये ।
वेदमात्रपरित्यागे भूमेर्हरणेऽपि वा ॥
एवमादीनि पापानि सम्भवन्ति द्विजन्मनाम् ।
दानादस्मात्प्रणश्यन्ति ना यथा कुरुनन्दन ॥

विप्रग्रामधनादाने विप्राणामपहासने ।
विप्रवृत्तिहरे पाप पाप यद्विप्रवञ्चने ॥
देवद्रव्यापहारेण पाप यच्छिवनि दया ।
यत्पाप चक्रचिह्नाना यत्पाप लिङ्गधारिणाम् ॥
तेषा दाने च यत्पाप पाषण्डत्वेन यद्भवन् ।
यत्पाप दुष्टमासाना भक्षणे हिंसने तथा ॥
विभवे सति नास्तिक्यात्पुण्यकालाग्निसम्भवे ।
न किञ्चित्क्रियते दानमसभ्याना परिग्रहे ॥
ऋणव्यतिक्रमे पाप विवाहे राजन्न दन ।
यत्पाप पुत्रहिंसाया यत्पाप भ्रातृमारणे ॥
यत्पाप शरस त्यागे ह्यपराध विना नृप ।
तटाकारामरामारवापीकूपविनाशने ॥
यत्पाप धेनुहिंसाया स्वराष्ट्रस्यापि पाडने ।
अल्पकार्ये बहूद्योगो बहूद्योगेऽल्पकार्यवान् ॥
गोविप्रग्रामराष्ट्रेषु चोरपीडाद्युपेक्षया ।
यत्पाप भवति क्षिप्र वेदविद्वेषिणामपि ॥
एवमादी यनेकानि पापानि क्षितिमण्डले ।
राज्ञा भवति सतत कर्मणा मनसा गिरा ॥
तेषामपीह शुद्ध्यर्थमुक्त दान स्वयम्भुवा ।
हीनमूल्येन यद्द्रव्य यद्द्रव्य बहुमूल्यत ॥
कृत्वा यायेन यो जीवेद्यत्पाप रसविक्रये ।

धा येषु रत्नजातेषु ह्युपकेशादिवस्तुषु ॥
क्रीत्वाल्पेनैव मूल्येन विक्रेतुम्बहुमूल्यत ।
यत्पाप वणिज प्रोक्तमसभ्याना च भाषणे ॥
अश्वोष्ट्रकरमाजारधेनुसूकरयाषिताम् ।
विक्रयेणैव यत्पाप लवणस्य विशेषत ॥
एव बहुविध पाप विशा भवति नित्यश ।
पराशराद्यो विप्रा नृस्य त्यान दस्युता ॥
जम्बूद्वीपे महापुण्ये ज म य प्रा य मानव ॥
दानेऽस्मिन् विमुखो भूयात्कस्यात्तस्मान्चेतन ।
विद्यमानधनो यस्तु दानेऽस्मि विमुखो यदि ॥
तस्यैव ज मसवृत्तिस्सूकरेषु बहुविह ।
शुष्कीभूतस्य पापस्य ह्यार्द्रीभूतस्य पाप्पन ॥
निष्कृतिभूप दान यन्ना यथा गतिरास्त्विह ।
कलौ तु पापभूयिष्ठे नर पुण्यपराङ्मुख ।
ब्रह्मा तदनुकम्पार्थं सृष्टवान् दानमुत्तमम् ॥
पुण्य सुखार्थी कुर्वीत दु खा र्थी पापकर्मकृत् ॥
अत पाप न कुर्वीत कमणा मनसा गिरा ।
अकृतेन क्षरेद्यज्ञस्तपो विस्मयत क्षरेत् ॥
क्षरेत्कातनतो दानमायुर्विप्रावमानत ॥
अदातु पापवृद्धिस्स्यात्पापवृद्धेदरिद्रता ।
दारिद्र्यात्कुरुते पाप पापात्तस्मादधोगति ॥

गतिहीनं पुनर्भूमौ जायते रोगसंयुतः ।
भूमौ चातस्य मत्यस्य धमहीनस्य पापिनः ॥
देहात्कष्टतरं नास्ति तस्माद्दोषं न कारयेत् ।
एनैर्युक्तो यदा देही कमवश्यवशंगमत् ॥
मृत्वा मृत्वा पुनर्भूमाउ तो नास्ताह् ज मनाम् ।
तस्मात्सवप्रयत्नेन सवंच धविमुक्तये ॥
सवदोषविनाशाय सवरोगोपशान्तये ।
सर्वेषां श्रेयसां भूत्यै कुयाद्दानमनुत्तमम् ॥
शरीरं पापसम्भूतं पापेनैव प्रवधते ।
पापमूलमिदं ना वा तच्छान्तिं साधयेन्नरः ॥
एवं त्वमपि राजेन्द्र कुरु दानमनुत्तमम् ।
सवपापविशुद्ध्यर्थं यावद्वित्तं सहाम्बया ॥

इत्याद्यखिलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनबलात्सर्वैरप्यस्मदीयैरैहिकामुष्मिकफलसम्पादनेच्छुभिः कलियुगेऽस्मिन् दानमेवावश्यं कर्तव्यमित्यस्मन्मतसम्मततया निश्चेतव्यं इति दिक् ॥

॥ अथ प्रतिगृहीतृधर्मस्वरूपनिरूपणम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

शुचिः पवित्रपाणिश्च गृह्णीयात् तरामुखः ।
अभीष्टदेवतां ध्यायन् मनसा विजितेन्द्रियः ॥
कृतोत्तरीयको विप्रः अतजानुकरस्तथा ।
दातुरिष्टमभिध्यायन् प्रगृह्णीयादलोलुपः ॥

विश्वामित्र —

अभ्यर्थितश्च धर्मज्ञस्तथा बद्धशिखो द्विज ।
स्नातस्सम्यगुपस्पृश्य गृह्णीयात्प्रयतश्शुचि ॥

आपस्तम्ब —

आर्द्रवासास्तु य कुर्याज्जपहोमप्रतिग्रहान् ।
सर्वं तद्राक्षस विद्याद्बहिर्जानुश्च यत्कृतम् ॥

बोधायन —

काषायवासा कुरुते जपहोमपरिग्रहान् ।
न तद्देवेषु भवति हव्यकव्यस्य याहनि ॥

गारुडपुराणे—

स्नातस्सम्यगुपस्पृश्य दधानो धौतवाससी ।
सपवित्रकरश्चैव प्रतिगृह्णात कर्मवित् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रतिग्रहीता सावित्र सर्वत्रैवानुकीर्तयेत् ।
ततस्तु कीर्तयेत्सार्धं द्रव्येण द्रव्यदेवताम् ॥
समापयेत्तत पश्चात्कामश्रुत्या प्रतिग्रहम् ।
तद ते कीर्तयेत्सार्धं द्रव्येण द्रव्यदेवताम् ॥
समापयेत्तत पश्चात्कामश्रुत्या प्रतिग्रहम् ।
तद ते कीर्तयेत्स्वस्ति प्रतिग्रहविधिस्त्वयम् ॥

आदित्यपुराणे—

ओंकारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविण सकुशोदकम् ।
गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तद ते स्वस्ति कीर्तयन् ॥

तथा

प्रतिग्रहं पठेदुच्चैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमात् ।
मन्त्रं पठेच्च राजन्यादुपांशु च तथा विशः ॥
मनसा च तथा शूद्रे स्वस्ति वाचनमेव च ।
सोङ्कारं ब्राह्मणे कुर्यान्निरोङ्कारं महीपतौ ॥
उपांशु च तथा वैश्ये मनसा स्वस्ति शूद्रके ॥

॥ अथ दानपात्रस्वरूपनिरूपणम् ॥

तपस्तप्त्वा सृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥

मत्स्ये—

नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्रसमो गुरुः ।
नास्ति विप्रात्परं शास्त्रं नास्ति विप्रात्परो निधिः ॥

संवर्ते—

श्रोत्रियाय दरिद्राय चार्थिने च विशेषतः ।
यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारणम् ॥

भविष्योत्तरपुराणे—

क्षान्तिस्स्पृहा दया सत्यं दानशील तपश्श्रुतम् ।
एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रलक्षणम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।
यत्र वृत्तं भवेच्चेह तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

ब्रह्मकैवर्ते—

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयस्संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिश्श्रोत्रिय उच्यते ॥

यम —

स मम ब्राह्मण दान द्विगुण ब्राह्मणब्रुवे ।
श्रोत्रिये शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥

संवर्त —

श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्ये द्विगुण तत ।
आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्त चाग्निहोत्रिणि ॥
उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्या च स भवेद्वेदपारग ॥

पद्मपुराणे—

एक वेदा तग विप्र श्रोनयेच्छ्रद्धया चित ।
तस्य भुक्तौ भवेत्कोटिर्विप्राणा नात्र संशय ॥
उद्दिश्याथ वसु देव प्रियतामिति चानघे ।
पात्र मनसि सङ्कल्प तोयमप्सु विनिक्षिपेत् ॥
॥ उद्दिश्याथ वसु देवमित्यादि पात्रासन्निधिविषयम् ॥

इति पात्रलक्षणम् ॥

॥ अथ अपात्रस्वरूपनिरूपणम् ॥

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कुशशिल्पिशठान् ।
प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

भविष्यत्पुराणे—

भस्मनीव हुत हव्य तथा भवति निष्फलम् ।

जपेन रहिते विप्रे तथा दान निरर्थकम् ॥

शातातप —

नष्ट देवलके दत्त प्रणष्ट चैव वार्धुषि ।
यच्च वाणिजके दत्त न च तत्प्रेत्य नो इह ॥
नाब्राह्मणाय दातव्य न देयं ब्राह्मणब्रुवे ।
नब्राह्मणक्रिये चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनम् ॥

तथा

आमपात्रे यथा न्यस्तं क्षीर दधि घृत मधु ।
अपात्रेण तथा दत्त सहपात्रेण नश्यति ॥
इयर्थमब्राह्मणे दान पतिते तस्करे तथा ।
गुरोश्चाप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाचके ॥
वेदविक्रयिके चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ।
स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्त व्यालग्राहे तथैव च ॥
ब्रह्मबन्धौ च यद्दत्त यद्दत्त वृषलीपतौ ।
किङ्करेषु च यद्दत्त वृथा दानानि षोडश ॥
बीजं चतुष्पथे पक्क वापित निष्फल भवेत् ।
दान तद्वदपात्रेषु वि यस्त निष्फल भवेत् ॥

॥ अथ प्रतिनिधितया नियोज्यपुरुषस्वरूपनिरूपणम् ॥

स्कान्दे —

असामर्थ्ये शरीरस्य दाने च समुपस्थिते ।
कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्र वा विनयान्वितम् ॥

भ्रातर भगिनीं शिष्य ब्राह्मण दक्षिणादिभि ॥

तत्रैव प्रभासखण्डे—

आत्मपुत्रपुरोगाश्च भ्राता पत्नी सखापि वा ।
स्नानादिधर्मकार्येषु जायते प्रातिहस्तका ॥
एभि कृत महादेवी स्वयमेव कृत भवेत् ॥

स्मृतौ—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके च स ।
काम्ये चापक्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदु ॥
पुत्रो वा धर्मपत्नी वा यजमानेप्सित चरेत् ।
यजमाननियोगेन ऋत्विग्वा दानमाचरेत् ॥
यथोक्तदक्षिणा तस्मै दातव्या दानसिद्धये ।
पुरोधा क्षत्रियो दातुद्वयो पुण्य सम स्मृतम् ॥
उपदानफल ता या समग्र समवाप्यते ।
शृणु यो वान्यमुद्दिश्य चैकादश्यामुपोषित ॥
यमुद्दिश्य कृतो विप्रस्तस्य पूर्णफल भवेत् ।
कर्ता दशगुण पुण्य प्राप्नोत्येव न सशय ॥

एव निखिलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्य उद्धृतदानपारम्य-
प्रतिपादकप्रमाणवचनरत्नरत्नाकरालङ्कृत
तृतीयकल्याखण्डन समाप्तम् ॥

॥ चतुर्थकल्पखण्डनम् ॥

हयग्रीवब्रह्मविद्यात्व देवीभागवतस्येत्यादि यदुक्त तदप्यनादि-गुवासनाप्रयुक्त स्वाज्ञानाज्ञानद्वारा पूर्वपक्षिणा प्रलपितमिति वक्ष्यमाणसद्धेतुकवाक्यप्रपञ्चपर्यालोचनया पण्डितजनै प्रयुक्तधिक्कारपूर्वक तिरस्कारवचनस्य पात्रीभूत भवेदिति निश्चिनुम , तथा हि ॥

श्रीमद्धयग्रीवब्रह्मविद्येत्यत्र हयग्रीवपरब्रह्मणे प्रोक्ता ब्रह्मविद्या वा ? आहोस्वित् हयग्रीवपरब्रह्ममूर्तिना प्रोक्ता ब्रह्मविद्येति वा ? नाद्य , निखिलनिखिलवेदपुराणेतिहासानामुद्धरणैकप्रयोजनतया श्रीहयग्रीवावतारस्य प्रतिपादितत्वात् , तत्र तत्र, अगस्त्ययाज्ञवल्क्यनारदब्रह्मादीन् प्रति तत्कृतनिखिलागमतदङ्गोपदेशस्य, कण्ठोक्त्या अभिहितत्वात् , नापि द्वितीय , निखिलपुरुषार्थप्रदान तवेदृजातस्य च, तदङ्गभूतशास्त्राणा च, तदुपप्रकाशकान तत्र तत्रावस्थाप्यपुरुषप्रणीतत्वात् , तथैव निरिलशास्त्रसिद्धैर्जनैरभ्युपगतत्वाच ॥ किं च हयग्रीवतन्त्रे, व्यासनारदसवादे—

पुरा सवासु विद्यासु नष्टासु प्रळये मुने ।
नारायणो जगत्कर्ता रमाश्रितभुजा तर ॥
निरस्ताध्यायवषट्कारस्वधास्वाहाविवर्जितम् ।
विलोक्य भुवन कृत्स्न किमिति व्याकुलो भवेत् ॥
अन्वीक्ष्य वेदशास्त्राणि नापश्यत्किमपि प्रभु ।
हयग्रीवतनु प्राप्य सच्चिदानन्दरूपिणीम् ॥

निष्कलङ्कशशिच्छाया निर्निद्रकमलेक्षणाम् ।
नित्यामपि त्वविभवा नीराजितपदा सुरैः ॥
चन्द्रमण्डलमध्यस्थपुण्डरीकनिषेदुषीम् ।
शङ्खचक्राक्षवलययुस्तकोज्ज्वलबाहुकाम् ॥
पूरयित्रीं जगत्कृत्स्नं प्रभया देहजातया ।
ऋषिभिः प्राक्तनैर्ध्येया ज्ञानविज्ञानपूरिताम् ॥
मनोवाग्विषयातीतामगमा वनिवासिनीम् ।
कोशातीतां गुणो मुक्तामवस्थात्रयवर्जिताम् ॥

इत्यादिना, निखिलवेदजातस्य च, तदुदितकर्मकलापस्य च साकल्येन हानौ सत्यां, तदुद्धरणैकप्रयोजनतया हयग्रीवावतारो भगवता स्वीकृत इत्यर्थस्य प्रतिपादितत्वाच्च, तस्माद्धय ग्रीवमूर्तिनोद्धृता ब्रह्मविद्येति वा, आहोस्वित्, हयग्रीवस्य ब्रह्मविद्येति वा वक्तुं सुशकं, अत्र द्वितीये षष्ठीतत्पुरुषे, उद्धार्योद्धारकभावरूपसम्बन्धं वस्तु स्पष्ट एव प्रतिपादितो भवति, तत्र ब्रह्मविद्याशब्दस्य कोऽर्थ इति विचिकित्सायां 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरि'ति कोशबलाद्ब्रह्मन् शब्दस्य यदि वेदार्थकत्वमुररीकुर्मस्तर्हि ब्रह्मविद्येत्यस्य वेदविद्येत्यर्थस्तु लब्धो भवति ॥ यदि तत्त्वार्थकत्वमङ्गीकुर्म तदा ब्रह्मणस्तत्त्वस्य विद्याज्ञानमित्यर्थस्तु निष्पन्नो भवति, यदि तपस्त्वमिहित स्यात्, तदा तपो विद्येत्यर्थस्तु लभ्यते, यदि चतुर्मुखब्रह्मपरत्वमुररीकुरुषे तदा श्रीमन्नारायणपरब्रह्ममूर्तिना स्वनाभिकमलादुद्भूताय ब्रह्मणे चतुर्मुखायोपदिष्टं वेदविद्येत्येवार्थस्सङ्गच्छते, यदि विप्रार्थमङ्गीकरोषि तदानीमपि

द्विजाना वेदाध्ययनस्य विहितत्वात् ब्राह्मणानामध्येयविधेयत्यर्थोऽभिहितो भवति तथा च पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मन् शब्दवाच्यनिखिलार्थेष्वपि ब्रह्मविद्येत्यस्य देवीविद्येत्यर्थस्तु न कदापि लभ्यते न च ब्रह्मणो भार्यारूपत्वात् ब्रह्मन् शब्देन तद्भार्यारूपसरस्वत्यभिहिता भवेदिति वाच्य, तर्हि ब्राह्मीति विद्येति वा, अहोस्विद्ब्राह्मणी विद्येति वा, उत ब्रह्माणी विद्येति वा स्यात्, तत्कथमित्युक्तौ, ब्रह्मण इयमित्यर्थे तस्येदमिति सूत्रेण, अण्प्रत्यये सति 'टिड्ढाणञि' त्यादिना ङीप्प्रत्यये, ब्राह्मीति रूप निष्पन्न तथैव ब्रह्मणो भार्येत्यर्थे विवक्षिते, ब्रह्मन् शब्दस्य शार्ङ्गरवादित्वात् 'शार्ङ्गरवादिभ्यो ङीनि'ति सूत्रेण ङीनीकृते, ब्राह्मणीति रूपमुपपन्न भवति, किं च ब्रह्माणमानयति नीवयतीति कर्मण्यणि, टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि सति, ब्रह्माणीति रूप सम्पन्नमभूत्, न च तत्र तत्र शास्त्रग्रन्थेषु पूर्वोक्तक्रमेणागस्त्य प्रति महाविद्याया हयग्रीवोपदिष्टत्वेन प्रतिपादन कथमुपपद्यत इति वाच्य, विविधमन्त्रकलापप्रतिपादकविद्याया अपि चतुर्थवेदा त पातित्वान्निखिलवेदोद्धरणैकपरायणेन श्रीहयग्रीवमूर्तिनाद्भुतवेदवृ दे, शते पञ्चाशन्न्यायेन, तस्या अपि महाविद्यायास्तत्रा वर्भावस्तु वक्तु युक्तएव भवतीति ब्रूम, किं च 'प्रोष्ठपद्या पौर्णमास्या स याति परमा गति मि'त्यादिना श्रीमद्भागवतग्रन्थदानकालप्रतिपादनपूर्वकतया यदुक्त तत्र विचारयाम, अनाघ्रातस्मृतिग धेनाननुष्ठितवेदचोदितसद्व्रतव्रातेनासम्भाषितव्रतिजनसमुदायेनापक्षीणपक्षेण पूर्वपक्षिणा स्वपक्षहानिमप्यपरिगण्य स्वेच्छामनुवर्तमानेन पूर्णिमाया तथैव प्रोष्ठपदानक्षत्रे

च महाभगवत्युद्देश्यकस्नानादिकमेव कर्तव्यमिति निखिलस्मृतीति हासविपरीतार्थस्त्वभिहित, एवमेव विपरीतार्थकलुषितचित्तमलेन पूर्णिमाप्रोष्ठपदयो महाभगवत्युद्देश्यककर्मैव कर्तव्य नान्यदिति वदतानेन, सर्वजनसाधारणाहारसञ्चारभाषणादिप्रसक्तिरपि निषिद्धकोटावेव निवेशिता भवेदिति न यामहे, तथा हि ॥

सर्वेष्वपि शिवविष्ण्वालयेषु पञ्चपर्वोत्सवादिषु क्रियमाणेषु पूर्णिमायामतीव श्लाघ्यतमत्वेनोत्सवादिक क्रियते, न तथा देव्यालयेषु देवीविषये पूर्णिमास्वाराधनादिक प्रसिद्धतया क्रियते, नापि दानकाण्डप्रतिपादकग्रन्थेषु देव्या प्रीतये तामुद्दिश्य दानादिक तस्मिन्नेवाहनि कर्तव्यमिति प्रसिद्धतया लिखित हि दृश्यते, किं च तत्रैव पूर्णिमाया, श्राद्धविशेषस्य कर्तव्यतया स्मृतिषु विहित हि दृश्यते, अपर च, श्रीहयग्रीवोपनिषदि, एकादश्या पौर्णमास्या वा हयग्रीव जप्त्वा महानुभावो भवतीत्यादिना पूर्णिमायामेकादश्या वा हयग्रीवमन्त्रजपस्य प्राप्तिफलरूपतया, कण्ठोक्त्या प्रतिपादित च श्रूयते, अपि च, पूर्णिमाया अधिपतिर्महेश्वर, प्रोष्ठपदानक्षत्रस्य अधिदेवोऽहिर्बुध्न्य, अहिर्बुध्न्यो नामेश्वर ॥ 'अहिर्बुध्न्यो महाकालो महानट' इति कोशात्, वाराधिपेष्वपि भानुवारस्य सूर्य, तथैव, सोम, कुज, सौम्य, गुरु, शुक्र, शनिवासराणा यथा क्रम, इन्दु, भौम, बुध, बृहस्पति, भृगु, मन्दा एव वाराधिपा एव दिनाधिपनक्षत्राधिपेषु मध्ये, न यस्य कस्यापि देव्या आधिपत्य प्रतिपादित हि दृश्यते, एव च सति विपक्षिणास्मत्पूर्वपक्षिणा सद्धर्मनिबन्धापूर्वत्रिभङ्गप्रयोग-

पदवीमनुवर्तमानेनावश्य भाविविपद्भाजा प्रलपितानर्थकवचनसमुद यस्य, तृणनिकृन्तनजललेखनादिवन्निष्फलतैवाप्यत इति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ॥

अथविषयेऽष्टादशसहस्रत्वद्वादशस्कन्धसम्मितत्वादिकस्य सर्वस्यापि श्रीमद्भागवत, देवीभागवतयोर्विषये समानतयाऽभ्युपगतत्वान्न तद्विचारोऽस्माभिरादृत, किं च, तथैव गरुडपुराणोदाहृतस्य 'अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणामि' त्यादिना प्रतिपादितविशेषणसमुदयस्य न घमात्रस्य देवीभागवतविषये, अप्रसक्तत्वात्तल्लक्षणसमन्वयदशायां शाक्तास्त्वक्षीणि निमील्य, अन्ध, मूक, बधिर, वैकल्याजादिना, आहोस्वित्, स्वोपास्यमहाभगवत्यनुग्रहाधिक्यसम्पादनायानुष्ठितवाममाचारानुष्ठानशीलतया सेवितासवपानप्रयुक्तमूर्च्छादिना वा, गारुडपुराणप्रमाणपरिशीलने विस्मृतचित्तवृत्तयो ह्यभूवन, तस्माद्गारुडवचनाकर्णनमपि तेषामनिष्टानर्थापादकमेव भवेदिति दिक् ॥

॥ पञ्चमकक्ष्याखण्डनम् ॥

पञ्चमकक्ष्याप्रपञ्चितयावद्विषयविवेचनया श्रीम महाभारतप्रणयनात्पूर्वमेवाष्टादशमहापुराणोपपुराणानि तेनैव महामुनिना व्यासेन विरचितानीत्यर्थे निश्चिते, तत परस्मिन् काले विरचितस्य श्रीमद्भागवतग्रन्थस्य महापुराणत्व पातित्व न कदापि सङ्घटत इति पञ्चमकक्ष्यावलम्बिना पूर्वपक्षिणा पण्डितम यमानेनासत्सम्प्रदायाधीतात्यल्पासद्ग्रन्थपठनासादितचित्तमलेन प्रलपितवचनजालमविवेकाधि

कयाभिगदितमिति निश्चित्य, तदनादिचित्तमलविमोचनद्वारा स्वस्थता प्रदायिनीं वक्ष्यमाणयुक्तिसहितरूपामतिसंस्कृतनेपालराजरचितटीकां पुष्टिमेककालेनास्मै प्रयच्छाम ॥ तथा हि—

श्रीमदादिनारायणपरब्रह्ममूर्तेश्चतुर्विंशतिसंख्याकेष्ववतारेषु सप्तदशावतारतया निखिलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाद्यखिलविद्यासमुदयमुद्धतुमाविर्भूतेन भगवद्व्यासमहर्षिणा निखिललोकोपकारायातिनिगूढानन्तवेदजातमपि तदर्थोपबृंहकश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिकं च परिष्कृतमित्यर्थ सर्वजनविदितचर एव श्रूयते ॥ तथा हि—

भागवते, स्कन्धे, १, अ ३, ततस्सप्तदशे जातस्सत्यवत्या पराशरात्, चक्रे वेदतरोश्शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधस इत्यादि, तत्रैव प्रक्रिया, विद्वच्छिखामणिभिरत्यावरात्साकूतमवधाया, तथा हि, ऋगादिवेदान् संविभज्य पैलादिभ्य उपदिश्य, तत पर निखिलवेदजातप्रतिपाद्यपरमतत्त्वावबोधनाय ब्रह्मसूत्राणि निखिलश्रुतिसमुदयमणिगणग्रथनसूत्राणीव स भगवान् व्यास , रचयामास, तदा वेदानधिकारिणा स्त्रीशूद्रद्विजाधमासानामुपकाराय निखिलवेदार्थोपबृंहकतया भारतनामकमितिहासरत्नं शतपर्वकं विरचय्य तच्चातिरमणीयमपि ग्रन्थवैपुल्येनाध्येतॄणामनधीतश्रुतिस्मृतीनां कदाचिदपरिज्ञेयमेव भवेदिति संदिहानस्स एव मुनिवरस्स्वशिष्यौ, वैशम्पायन, जैमिनी, आहूय तस्य शतपर्वकस्य महाभारतस्य अष्टादशपर्वतया सङ्ग्रहरूपेण तदेव कुरुतमित्याज्ञा दत्वा, त मूलतो महाभारतग्रन्थस्य सङ्ग्रहद्वय

कारयामास, तयोर्मध्ये वैशम्पायनकृत यद्भारत तदेवास्मदीयैः पण्डितवरैरत्रेयैरद्यह पाथ्यते, न जैमिनिकृत, तत्तु न सार्वत्रिक तस्मिन्नश्वमेधपर्वमात्र मयाप्यधीतव्य, किञ्चाश्वमेधार्थं वैशम्पायनीय-भारते आदिपर्वणि स्पष्ट प्रतिपादित एव हि दृश्यते ॥ तथा हि—

श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अनुक्रमणिकाध्याये शौनकादिऋषीन् प्रति सूतोक्ति ॥

समीपे पार्थिवे द्रष्य सम्यक्पारीक्षितस्य च ।
कृष्णद्वैपायनप्रोक्तास्सुपुण्या विविधा कथा ॥
कथिताश्चापि विधिवद्या वैशम्पायनेन च ।
श्रुत्वाह ता विचित्रार्था महाभारतसश्रिता ॥

कृष्णद्वैपायनकथितास्तथैव वैशम्पायनकथितकथाश्च श्रुता इत्युक्तत्वात्, श्रीमहाभारतस्य वैशम्पायनप्रवक्तृकतापि पाथक्येन सतेव इवथस्पष्ट प्रतिपादितो भवति ॥

॥ किंच तस्मिन्नेवानुक्रमणिकाध्याये ॥

"एतत्पर्वशत पूर्णं व्यासेनोक्त महात्मना ।
यथाश्तु सूतपुत्रेण रौमहर्षणिना पुरा ॥
कथित नैमिशारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ।

समासो भारतस्याय मि"त्यादिना सूतप्रोक्तभारत तु व्यास-कृतशतपर्वसङ्ग्रहरूपमष्टादशपर्वसम्मितमित्यर्थस्स्पष्टतया प्रतिपादितो भवति, अपर च, तस्मिन्नेव ग्रन्थे—

हरिवंशस्तत पर्व पुराण खिलसंज्ञितम् ।
भविष्यत्पर्वचाप्युक्त खिलेष्वेवाद्भुत तत ॥

अत्र प्रतिपादितै, पुराण, खिलसंज्ञित, खिलेष्वेवाद्भुत, भविष्यत्पर्वेत्यादिशब्दै पूर्वर्षिप्रणीतविविधविचित्रकथागुम्फितपुराणानि, खिला यासमित्यर्थश्च तत्परिष्करण च व्यासेन कृतमित्यर्थश्च द्योतितो भवति ॥

एतेन श्रीमद्व्यासमहर्षिप्रणीतशतपवसहितस्य श्रीमहाभारतस्य वैशम्पायनजैमिनीभ्या विरचितभारतग्रन्थावतिसक्षिप्तरूपावित्यर्थश्च तत्कृतभारतद्वयेऽपि केषुचिद्वृष्टेषु स्वमानुकूलतया श्लोकाश्चाध्यायाश्च नूतनतया प्रतिपादिता एव भवेयुरित्यर्थश्च, बहूनामध्यायाना पवणा च, विशेषेण सङ्कोचोऽप्यभवदित्यर्थश्च विद्वच्छिखामणिभिरत्यादरा दृष्ट एव भवेदिति निश्चिनुम

किञ्च, पूर्वोक्तक्रमेणैव, ब्राह्म, वैष्णव, गारुडादिखिलपुराणानि तु पूर्ववनैकर्षिभिर्विविधविचित्रकथास्व घटनादिभिरतिरमणीयतया विरचिता येवावर्त त, अपि तु, तेषु कानिचिदुत्सन्नानि, कानिचि दतिगूढार्थानि, कानिचिद्विच्छिन्नपूर्वोत्तरस दर्शाणि चासन्, तत्र तत्र विच्छिन्नविषयादीन् सम्यगालोच्य, तत्तत्स्वदर्शानुकूलतया स महर्षिर्व्यासो देशकालावनुसृत्य, जीर्णोद्धरणादिकमिव तान्येव पुराणानि सम्यक्परिष्कृतवानित्यर्थो बुद्धिमद्भिस्तत्तद्विषयप्रपञ्चितदेशकालकथास दर्शालोचनया, स्पष्टतरमेव ज्ञातो भवेत्, तस्मादेव

हेतो ।। "अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुत" इति वचनस्य कर्तृशब्दस्य प्रवक्तृ इत्यर्थस्तु निश्चेतव्य एव भवति, अ यथा विष्णु पुराणे, ब्राह्मादिष्वपि पुराणेषु प्रतिपादितोद्धातप्रकरणेषु तत्तत्पुराण प्रवक्तॄणां विविधता तु न तदाप्यभिहिता भवेत्, तथा च ।।

॥ विष्णुपुराणे प्रथमाध्याये पराशरं प्रति वसिष्ठोक्तिः ॥

सन्ततेर्न मम च्छेदः क्रुद्धेनापि यतः कृतः ।
त्वया तस्मा महाभाग ददाम्यन्यं महावरम् ।।
पुराणसंहिताकर्ता भवान् वत्स भविष्यसि ।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ।।

इत्यारभ्य—

सोऽहं वदाम्यशेषं ते मैत्रेय परिपृच्छते ।
पुराणसंहितां सम्यक् तां निबोध यथा तथम् ।।

इत्युक्तत्वाद्विष्णुपुराणप्रणेता पराशरमहर्षिरेवेत्यथ ।। कण्ठो क्त्या प्रतिपादितो भवति, एवमेवान्येष्वपि पुराणेषूपोद्घातप्रकरणेषु तत्तद्ग्रन्थप्रणेतृप्रतिपादकवचनानि दृश्यन्ते, नात्र प्रविस्तरभया लिखितानि, किं च, अष्टादशपुराणेषु मध्ये, तत्तत्पुराणस्यारम्भे वा, आहोस्वित् ते वा, ब्राह्माद्यष्टादशमहापुराणानां परिगणना तु श्लोकरू पतया प्रतिपादितैव दृश्यते, यदि निखिलपुराणानां प्रणेता व्यास स्स्यात्तर्हि, अष्टादशपुराणप्रणयनेऽपरिपूर्णे, तत्तत्पुराणानां नामानुक्र मणिका च, तत्तत्पुराणघटितश्लोकसङ्ख्यापरिमितिश्च, अजातसुतस्य

भविष्यत्सुखदु खनिर्णायकलेखनादिवत्तस्य महर्षे पूर्वमेव कथ विज्ञाते भवत , तत्तत्पुराणेषु भारतादीतिहासग्रन्थे च तत्तत्कथा-स दर्भोपक्रमप्रकतयाभिवर्णितेतिहासेषु कलियुगादिदशायामुत्पन्नपरी-क्षिजनमेजयप्रभृतयश्च, तदव्यवहितपूर्वकालोत्पन्नयुधिष्ठिरप्रभृतयश्चापि विशेषत प्रतिपादिता भवन्ति, तेषा प्रमुखदशायामपि सम्भूत विचित्रचरित्राणि चाभिवर्णितान्येव दृश्यन्ते, किं बहुना ?

॥ भारते, आदिपर्वणि, प्रथमा याये, शौनकादिऋषीन् प्रति सूतोक्ति ॥

जनमेजयस्य राजर्षेस्सर्पसत्रे महात्मन ।
समापे पार्थिवे दृष्ट सम्यक्पारीक्षितस्य च ॥
कृष्णद्वैपायनप्रोक्तास्सुपुण्या विविधा कथा ।

इत्याद्युक्त्या, भारतप्रणयन जनमेजयक्रतुपर्यवसानानन्तरकाल एवेति निश्चित भवति, अ यथा शौनकादिऋषीनुद्दिश्य सूतेनाभिहितार्थ प्रतिपादकवचनसमुदायस्य भारता त पातित्व न कदापि सङ्घटते, तथा प्रवचनस्य असम्भवत्कपदोपप्रसक्तिरप्यपरिहार्यैव भवेत्, अपर च, श्रीमद्भागवते प्रथमस्क धोयद्वादशाध्यायमारभ्य यावत्स्क धपरि-समाप्ति, परार्धीदितिहासएवाभिवर्णित , तथैव विष्णुपुराणादिष्वपि दृश्यते, किं च, परीक्षि महीपालस्य पट्टाभिषेक कलियुगप्रवेशा-न तरकाल एव युधिष्ठिरेण कृत इति भागवतविष्णुपुराणभारतादिषु सर्वत्रापि श्रूयते, एतेन कलियुगादन तरकाल एव प्रथमसहस्रे श्रीम-द्भागवताद्यखिलग्र थप्रणयन त्वेककाल एवाभूदिति निश्चीयते ॥

एवमेव क्रमेण पुराणान्तरेष्वपि प्रतिपादितविषयपर्यालोचनया, तत्र तत्राभिहित नरपालाना राज्यपरिपालनदशायामेव तदीयविचित्रचरित्रलेखनादिक सम्भवतीत्यर्थस्सर्वजनसाधारणतया अभ्युपगम्यो भवतीति बालिशस्यापि निश्चयज्ञानमुत्पद्यते, किं च, पुराणश्रोतॄणा परीक्षिदादीना च पुराणप्रवक्तॄणा शुकसूतादीना च, नामानि तत्तत्पुराणप्रणयनदशाया तद्ग्रन्थप्रणेतुर्न स्मृतिपथमारूढानि भवेयु, तथैव व्यासमहर्षिप्रणीत एव ग्रन्थे तन्माहात्म्याद्यभिवर्णन तत्स्तुतिश्च न तेनैव प्रलपितमिति प्रवचन याग्य भवति किञ्चात्मस्तुतिं परगर्हां च वर्जयेदित्यापस्तम्बीयादिनिखिलधर्मशास्त्रेष्वात्मस्तुतेर्निषिद्धत्वात्, अपि च, स्वेन स्वमाहात्म्यानुवर्णने क्रियमाणे, इतरेषा तत्र यथार्थज्ञान न कदापि निष्पद्यते, अतो हेतोस्तु महर्षिप्रणीतनिखिलसद्ग्रन्थ ज्ञातप्रतिपादिताखिलविषयेषु च मृषात्वज्ञान तु स्थालीपुलाकन्यायाद् उत्पद्यते, तस्मान्निखिलपुराणेतिहासादिसद्ग्रन्थसमुदयरचनाया वैयर्थ्यापत्तिदुर्वारैव भवेत्, अत एवात्र पूर्वोक्तप्रतिपादितयावत्सद्युक्तिसमुदयपर्यालोचनया निखिलपुराणप्रतिपादितविषयाणा परस्परवैषम्ये निर्णीते, सर्वग्रन्थसमरसतया सम्प्रदायार्थाविरोधेन च परमसिद्धान्त प्रतिपाद्यते ॥

॥ सिद्धान्तसङ्ग्रहनिरूपणम् ॥

धर्माद्यखिलपुरुषार्थप्रदान तच्छ्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाद्यखिलसद्ग्रन्था-म्नामनादिसिद्धाना, कालविशेषवैपरीत्यान्निना समुत्सन्नताया प्रसक्ताया श्रीमदादिनारायणस्स्वयमेव व्यासरूपेण सत्यवत्या पराशरमहर्षेरवतीर्य

सर्वमपि श्रुतिकदम्ब च तथैव स्मृतिजालमप्युद्धधार तत्रोद्धरणपद्धतिस्तु सुधीभिरेवमुन्नेया, तथा हि, ब्राह्मादिनिखिलपुराणसमुदये, तत्तदुप क्रमोपसंहारप्रकरणेषु प्रतिपादितरीत्या, महर्षिभि पराशर, मार्कण्डेय, सनत्कुमारप्रभृतिभिरेवाखिलपुराणानि विरचितान्येवावतन्त, तेषा कालदेशवैपरीत्यादिना ग्रन्थसञ्चतासन्ततौ सत्या कानिचित्पुराणानि भागशो विभ्रष्टानि, कानिचित्सर्गैर्विहीनानि, कानिचित्स दर्भ स धायकविषयप्रतिपादकश्लोकैर्विरहितानि, कानिचिदसम्पूर्णत्वेन प्रणीतानि, कानिचिद् ततो विभ्रष्टानि कानिचित्तत्र तत्र विविधदेशेषु भागशो विप्रकीर्णानि चैव प्रकारेण विभ्रष्टनिखिलसद्ग्रन्थजात स्वय मेव सम्यक्परिष्कृत्य, तत परं तत्त पुराणग्रन्थाना सजातीयवृत्ति शय्यारीतिपालकत्वेन शिष्यमूलत उपोद्घातप्रकरणानि च, विषयानु क्रमपद्धतिश्च, तत्तत्पुराणघटितश्लोकनिर्णायकसंख्याश्च, निखिलपुरा णानामनुक्रमणिकापादश्लोकाश्च, तत्त पुराणप्रवक्तृश्रावकाना परस्पर सञ्जातप्रश्नोत्तराणि चैवमादिभिस्तत्तत्सन्दर्भोचितग्रन्थप्रणयनैर्निखिला यपि पुराणानि परिष्कुरुतेति स्वशिष्येभ्यो रोमहर्षणप्रभृतिभ्य आज्ञा दत्वा, तथा कारयामास, अतो हेतोस्सर्वेषामपि पुराणाना परिष्करण त्वेककाल एवासीदिति निश्चीयते, तत्र पुराणजाते व्यास महर्षिणा सर्वपुराणोत्कृष्टत्वेन निखिलोपनिषत्प्रतिपाद्यपरमतत्त्वार्थो पबृंहकत्वेन च श्रीमद्भागवत स्वयमेव स महर्षिर्विरचय्य, स्वसुताय शुकायोपदिदेश, शुकस्तु परीक्षिते मुमुक्षवे ह्युपदिष्टवान्, तथापि भागवतमितरपुराणपरिष्करणानुसारेणैव शिष्यमुखाल्लोके प्रवर्तयामास,

तस्माच्छुकायोपदिष्टभागवत तु परमतत्त्वापादकग्रन्थजातमेव नान्य दिति ज्ञेयम्, तमेव परमार्थं तत पर सूतोऽपि शुकमुखादापातत परिज्ञाय शौनकादिऋषीन् प्रत्यपादीत्, तत परमेवैतत्सर्वमप्यालोच्य, शिष्यपरम्पराप्रतिपादकश्लोकरूपग्रन्थसम्मेळनेन रोमहर्षणादय परिष्कृतवन्त, तत्र, व्यासावतारप्रभावाभिवर्णनादीनि च, शौनकादिऋषीणा स्तुतीश्च, तएव रचयामासु ॥ अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या निखिलपुराणेष्वनादिषु तत्र तत्र कलियुगप्रवेशान तरकालिकवृत्ता त समुदयानुप्रवेशस्य हेयत्वरूपदोषापत्ते ॥

तस्मादेतस्य पुराणरत्नस्य, दशलक्षणलक्षितस्य ब्रह्मसूत्रार्थप्रकाशकस्य, महाभारतार्थनिर्णायकस्य, श्रीहयग्रीवब्रह्मविद्यादिविलक्षणविरुदाङ्कितस्य, वृत्रासुरवधादिविविधविचित्रपुण्यकथाप्रतिपादकस्य, साक्षात्प्रवक्ता भगवान् व्यास, ब्राह्मादीतरपुराणाना तु प्रवक्तारस्त्वन्ये पराशरादय, प्रवर्तकस्त्वयमेव भगवान् व्यास इति विवेक, एव च सति, द्वापरान्तावतीर्णेन तेन परमतत्त्वापादकविषयजातप्रकाशकग्रन्थजाते, प्रणीते, तत पर जनिष्यमाण युधिष्ठिरपरीक्षित्प्रभृतिभूपतीना कथाभिवर्णनेच्छा च, स्वात्मस्तुतिश्च न कदाप्यपेक्षितैव भवति, अपि तु तत पर तच्छिष्यै, पैल, वैशम्पायन, जैमिनि, सुमन्तु, रोमहर्षण, वैशम्पायन, मैत्रेय, प्रभृतिभिस्तदाज्ञा पुरस्कृत्यैव लोकोपकाराय पठितणा प्रवृत्त्युत्पादनाय च, स्वगुरुमहिमानुवर्णनपुरस्सर तत्तत्कालानुसारत पुराणप्रवक्तुस्सूतस्य च श्रोतृणा शौनकादीना च नामानि तत्तद्ग्रन्थेषु पूर्वोक्तरीत्या यथासन्दर्भ प्रतिपाद्य

निखिलानि पुराणानि परिष्कृतानीति विद्वद्भिरकुटिलदृष्टिभिः परमार्थतस्त्वेवमाकलनीयं, न च, पञ्चमकक्ष्यायामभिवर्णितप्रकारेण, भारतप्रणयनानन्तरकालप्रणीतस्यैतस्य पुराणरत्नस्य तत्पूर्वकालिकपुराणसमुदये ह्यन्तर्भावः कथं वक्तुं शक्य इति वाच्यं, अत्र निगदितयुक्तिनिकुरम्बनिर्धारितपरमसिद्धान्तार्थपर्यालोचनया भगवद्व्यासप्रणीत, भारत, भागवतादिसद्ग्रन्थानां च, तत्परिष्कृतब्राह्मादिपुराणानां च तद्दानानुसारेण रोमहर्षण, वैशम्पायन, जैमिन्यादिभिः पुनः कृतपरिष्करणं कलियुगादावेककालएव कृतमित्यर्थे निश्चिते, न मूढोऽप्यत्र समकालपरिष्कृतग्रन्थसमुदये, पौर्वापर्यविचारणां कर्तुं यतते, न च यत्र कुत्रापि व्याससत्सद्ग्रन्थप्राप्ते, महाभारतप्रणयनात्पूर्वमेव निखिलपुराणपरिष्करणं तु निवृत्तमिति कण्ठोक्त्या लिखितं हि श्रूयते, किं तु प्रत्युत 'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा। इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्' ॥ इत्यादिना, श्रीमद्व्यासमहर्षिणा विरचितशतपर्वकमहाभारतप्रणयनानन्तरकाल एव, सरस्वतीनद्याः पश्चिमतटे शम्याप्रासादसन्निकाश्रमे नारदोपदेशतस्तेन महर्षिणा परमतत्त्वापादकतया प्रणीतश्रीमद्भागवतार्थश्शुकमहर्षये ह्युपदिष्ट इत्यर्थस्स्पष्ट एवेति विद्वच्छिखामणयो विदां कुर्वन्तु ॥

किं च, सर्वज्ञैर्मनुयाज्ञवल्क्यप्रभृतिभिस्स्मृतिप्रवर्तकैः प्रतिपादितस्मृतिपरिष्करणेऽपीयमेव फक्किका त्वनुसृता दृश्यते तत्कथमित्युक्तौ, भगवान् सर्वज्ञो मनुर्निखिललोकोपकाराय मानवसंहिताख्यं धर्मशास्त्रं विरचय्य स्वशिष्याय भृगवे ह्युपदिदेश, स च भृगुस्तन्मुखा-

वृथीत्य तत्र तत्र प्रतिपादनीय, मनुस्तुत्यादिकं सर्वेमपि व्यरचयदिति परमनिष्कृष्टार्थस्तु समदृष्टिभि पण्डितवरैर्निश्चेतव्य इत्याचक्ष्महे ॥

॥ एतदर्थोपष्टम्भकप्रमाणवचनानि, मनुस्मृत्या प्रथमाध्याये ॥

इद शास्त्र तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादित ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वह मुनीन् ॥
एतद्वोऽय भृगुश्शास्त्र श्रावयिष्यत्यशेषत ।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिल मुनि ॥
ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिमनुना भृगु ।
तानब्रवीदृषीन् सर्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ॥

अत्र ब्रह्मा मनवे धर्मशास्त्रमुपदिष्टवान् ॥ तदा शतसहस्र-श्लोकपरिमित धर्मशास्त्र मनुना विरचितमासीत्, तत्तु मनोर्भृगुरधि-जगे, ततो भृगुणा तदर्थं सक्षिप्य, इद तु शास्त्र विरचितमिति ज्ञेयम् ॥

अयमेव प था स्मृत्य तरेष्वपि तत्कर्तृभिरङ्गीकृत इति ज्ञेय, श्लो 'तत्र योगीश्वर याज्ञवल्क्य मि'त्यादिस्मृतिप्रवक्तृस्तुतिपरवाक्य-जात सर्वमपि तच्छिष्यप्रणीतमित्यर्थे, न कापि विचिकित्सा कार्या, तथैव रामायणादिमहाकाव्येष्वपि, भरद्वाजप्रभृतिभिर्वाल्मीकिशिष्यैरेव तत्सन्दर्भोचितश्लोका केचन प्रणीता इत्यर्थोऽपि विद्वच्छिरोमणिभि-स्सादरमादरणीय इति सवमनवद्यम् ॥

अस्त्कीर्तनकान्तारपरिवर्तनपांसुलाम् ।
वाचं शौरिकथालापगङ्गयैव पुनीमहे ॥

श्रीमद्रामषडक्षरीमन्त्रराजोपासनालब्धसंस्कृतप्राकृतवैकृताद्यनेकभाषाविरचितनिखिलस्वतन्त्रप्रतिभाभासुरेण वम्पूरु वेङ्कटसुब्बाशास्त्रिणा विरचितायां, श्रीमदखिलास्तिकजनाङ्गीकृतश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिसद्ग्रन्थप्रतिपादितपरमाद्वैतसिद्धान्तप्रकाशिकायां, भगवद्व्यासमहर्षिप्रणीतश्रीमद्भागवतपुराणरत्नपरिपालकसुवर्णपेटिकायां असम्प्रदायाधीतासद्ग्रन्थगर्वगर्वितवामाचारानुसारिशाक्तजनचपेटिकायां, श्रीमद्भागवतसिद्धान्तचन्द्रिकायां, शाक्तजनप्रलपितपक्षकक्ष्यो मूलनदम्भोलिप्रयोगो नाम सिद्धान्तस्समाप्तः ॥

न मया पक्षपातेन न स्तब्धत्वेन नाग्रहात् ।
रचितं किं [illegible] तत्तत्त्व सुधीभ्यो ज्ञातुमिच्छया ॥
तत्तस्यास्वेषणायात प्रयतन्तु सदा बुधा ।
दूषयन्तु च तेनाहं तत्त्वज्ञानमवाप्नुयाम् ॥
चमत्कृतिं मत्कृतेस्तु परिभाव्य स्वया धिया ।
हृष्यन्तु विबुधास्सर्वे रसास्वादनचेतसः ॥

अत्र चन्द्रिकाया प्रथमपुटे, चतुर्थपङ्क्तौ, अत्पादेत्यायातिमभागे "नमामि तुरङ्गवदनं तमि"त्यस्य, "नमामीड्यचरणकमलं तमि"ति प्रवचनं श्लाघ्यतरमिति मन्यामहे ॥

॥ श्रीकृष्णावतारकालनिर्णयविचारषट्कम् ॥

श्रीमदाश्रितजनापन्निवारणैकपरायणो भगवानादिनारायणो भूभारापनोदनाय ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिनिखिलदेवैर्देवस्सम्प्रार्थितस्सन्, श्रीकृष्णस्वरूपेणावतीर्य, निखिलदुष्टजननिबर्हणशिष्टजनपरिरक्षणादिकं सकमपि निर्वर्त्य पुनर्ब्रह्मादिदेवगणप्रार्थितस्सन्, वैकुण्ठनगरं प्राप्तवान् ॥

तत्तादृगपरिमेयानन्तज्ञानबलगुणप्रभावविततस्य भगवतश्श्रीकृष्णमूर्तेरवतारकालनिर्णयादिकमन्यूनानतिरिक्ततया साकल्येन भागवत, विष्णुपुराण, हरिवंशादिषु येषु न यत्र कुत्रापि कण्ठोक्त्या ह्यभिवर्णितम्, अपि तु, केषुचिद्वा येषु, तदवतारषट्के, तज्जननक्षत्रनिणयश्च, तदाविर्भूतनिशीथकालविशेषश्च प्रतिपादितौ, अयेषु केषुचिद्येषु तज्जननकाल प्रतिपादकमास, ऋतु पक्ष, नक्षत्र, मुहूर्ता एव स्पष्टतरमभिवर्णिता, न तु युगवर्षादयस्तु तत्रावतारषट्के ऽभिवर्णिता, अपि तु, पूर्वोक्तविष्णुपुराण, भागवत, हरिवंशादिषु येष्वेव केषुचिद्वेषु युगवर्षादिनिर्णयस्तु विद्वज्जनैकवेद्यतया विविधवचनसमूहैस्सूचित एवासूत्, तस्मात्तद्वचनायसूचितयुगवर्षादिनिर्णयपरिज्ञानाद्वेतोस्सभगवानादिनारायणस्वरूपश्श्रीकृष्णपरब्रह्ममूर्तिः, कस्मिन् युगे? कस्मिन् वत्सरे? ह्यवततारेति च, तदाविभूतवत्सरमारभ्य गतवत्सरा कत्यभवन्निति च, मायामानुषविग्रहधारिणस्तस्य भूमाववस्थानकाल कियानिति चैव विशेषतो विचिकित्सनीयविविधसन्देहसमुदयैस्संदिग्धमनस्कानां निखिलभगवद्भक्तानामत्यन्तोपकाराय, श्रीकृष्णपरब्रह्ममूर्तेरवतारकालनिर्णयप्रतिपादकभागवत, विष्णु

पुराण, हरिवंशादिग्रन्थेष्वभिवर्णितनिखिलप्रमाणवचनाभिप्रायानुसारत, सर्वग्रन्थसमरसतया, निखिलभागवतजनानामपरिमितानन्दोत्पादनाथाय, श्रीकृष्णमूर्त्यवतारकालनिर्णयस्त्वेवमभिवर्ण्यते— तथा हि ॥

॥ श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धीयतृतीयाध्याये श्रीकृष्णावतारकालनिर्णायकप्रमाणवचनं ॥

अथ सर्वगुणोपेत काल परमशोभन ।
यर्ह्येवाजनज मर्क्षं शा तक्षग्रहतारकम् ॥
म द म द जलधरा जगर्जुरनुसागरम् ।
निशीथे तमउद्भूते जायमाने जनार्दने ॥

अत्रोदाहृतश्लोकद्वये प्रथमश्लोकप्रतिपादिता "जनज मर्क्षमि" त्यनेन प्रजापतिदेवताकरोहिणीनक्षत्रमित्यभिहित भवति, द्वितीयश्लोक प्रतिपादित "निशीथे तम उद्भूते" इत्यनेन तिमिरसम्मिलितनिशीथ काल इत्ययञ्च स्पष्टतया प्रतिपादितो भवति ॥

एव चेदत्र नक्षत्रनिशीथकालौ द्वावेवाभिहितौ, न युग, वर्ष, मास, पक्ष, तिथिप्रभृतयोऽत्रावतारघट्टे ह्यभिवर्णिता ॥ किं च—

॥ श्रीमद्विष्णुपुराणीयपञ्चमांशे प्रथमाध्याये योगमायां प्रति विष्णूक्ति ॥

ततोऽह सम्भविष्यामि देवकीजठरे शुभे ।
गर्भे त्वया यशोदाया ग तव्यमविलम्बितम् ॥

प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि ।
उत्पत्स्यामि नवम्यां च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥

अत्रोदाहृतश्लोकद्वयेन प्रतिपादितं, प्रावृट्काल, नभ कृष्णा ष्टमीनिशाशब्दैः नवम्यां त्वं प्रसूतिमवाप्स्यसीत्यनेन च, वक्ष्यमाण हरिवंशग्रन्थस्थ "यामेव रजनीमि"त्याकारकप्रमाणवचनबलेन च, वर्षर्तौ, श्रावणमासे, नवमाविद्धायां कृष्णपक्षाष्टम्यां रात्रौ श्रीकृष्ण-परब्रह्ममूर्तेर्मायामानुषविग्रहरूपेणाविर्भावो जात इत्यर्थस्पष्टतया प्रति-पादितो भवति ॥

॥ हरिवंशीयपूर्वभागे अध्याये २५ योगनिद्रां प्रति श्रीमन्नारायणोक्तिः ॥

अर्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासुखम् ।
अष्टमस्य तु मासस्य जातावावां ततस्समम् ॥
अहं यशोदा यास्यामि त्वं देवीं याहि देवकीम् ।
आवयोर्गर्भ यत्यासे कंसो गच्छति मूढताम् ॥

अध्याये—

यस्मिन्नहनि देवेश गर्भे चाधत्त देवकी ।
यशोदापि समाधत्त गर्भे तदहरेव हि ॥
विष्णोश्शरीरजा निद्रा विष्णोर्निर्देशकारिणीम् ।
गर्भकाले त्वसम्पूर्णे ह्यष्टमे मासि ते स्त्रियौ ॥
देवकी च यशोदा च सुषुवाते सम तदा ।

यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णिकुले प्रभु ॥
तामेव रजनीं कन्या यशोदादेव्यजायत ।
अष्टम्या श्रावणे मासे कृष्णपक्षे महातिथौ ॥
रोहिण्यामर्धरात्रे च सुधाशावुदयो मुखे ।
देवक्यजनयद्विष्णु यशोदा ता तु कन्यकाम् ॥
मुहूर्तेऽभिजिति प्राप्ते सार्धरात्रे सुखावहे ॥

तस्मिन्नेवाध्याये—

वसुदेवस्ततो गत्वा देवकीगर्भवेश्म तत् ।
ददर्श देवदेवेश रात्रौ जातमधोक्षजम् ॥
शयानमम्बुजे पत्रे वटपत्रे यथा पुरा ।
प्राचानशिरस देव पश्चिम यस्तपादकम् ॥

एतद्वचनसमुदयपर्यालोचनया भागवत, विष्णुपुराणाभ्यामुक्त वचनप्रतिपादितमास, ऋतु, पक्ष, नक्षत्र, तिथि, रा यादिकाल-स्वरूपपरिज्ञानादपि विशेषत , तत्जननमुहूर्तस्त्वभिजिदित्यर्थश्च, देवकी यशोदाभ्या श्रीकृष्णयोगमाययोर्जननमेकराश्यामेवाभूदित्यर्थश्च, तथा विघोत्पत्तिरष्टममासएवासीदित्यर्थश्च, अत एव श्रीकृष्णपरब्रह्ममूर्ति जननोत्तरक्षण एव, लोकाचारानुसारेण पद्मपत्रेष्वभिनिवेशित इत्यर्थश्च, तदा सूतिकागृहे शतकोटिसूर्यतेजसा, विभ्राजमानश्रीकृष्ण-रूपमायाशिशु प्रागिदङ्नियमितशिरस्कतया च, पश्चिमदिग्वि यस्त-पादयुगळतया च सन्निवेशित इत्यर्थश्चैवमादिविशेषास्सम्यग्विज्ञाता एव भवन्ति ॥

श्रीमद्भागवते, एकादशस्कन्धस्य षष्ठाध्याये, श्रीकृष्णमूर्तिजीवित-कालनिर्णायकप्रमाणवचन, श्रीकृष्ण प्रति ब्रह्मादिदेवोक्ति ॥

यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवत पुरुषोत्तम ।
शरच्छत व्यतीयाय पञ्चविंशाधिक विभो ॥

एतद्वचनस्थै , भवत , पञ्चविंशाधिक, शरच्छत, व्यतीयायेति पदै, श्रीकृष्ण वैकुण्ठगमनावसरे ब्रह्मादिदेवप्रार्थनकाले भगवतश्श्री कृष्णमूर्तेज मप्रभृतिव्यतीतसंवत्सरसख्या तु पञ्चविंशोत्तरशतात्मिके-त्यथस्तु स्पष्टतया प्रतिपादितो भवति, एवमेव विष्णुपुराणादिष्वपि प्रतिपादित एव हि श्रूयते ॥ तथा हि—

श्रीविष्णुपुराणे, पञ्चमाशे, अध्याये, ३७,
॥ श्रीकृष्ण प्रति, इन्द्रप्रेषितदेवदूतोक्ति ॥

वस्वश्विमरुदादित्यरुद्रसाध्यादिभिस्सह ।
विज्ञापयति शक्रस्त्वा तदिद श्रूयता प्रभो ॥
दुर्वृत्ता निहता दैत्या भुवो भारोऽवतारित ।
त्वया सनाथास्त्रिदशा भव तु त्रिदिवे पुन ॥
पञ्चविंशत्युत्तरक शत तु शरदा गतम् ।
इदानीं गम्यता स्वर्गो भवतो यदि रोचते ॥

अत्र पञ्चविंशत्युत्तरक शत तु शरदा गतम् इत्यनेन श्रीमद्भागवतो-क्तक्रमेणैव पञ्चविंशत्युत्तरशतवत्सरा व्यतीता इत्यर्थ प्रतिपादितो भवति अनेनैव क्रमेण हरिवशादिग्र थेष्वप्यभिवर्णिताश्चसम्यक्तत्र तत्र दृष्टव्य , ग्रन्थविस्तरभयान्नात्र तदर्थप्रकाशकवचना युदाहृतानि ॥

श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धस्यसप्तमाध्याये,
श्रीकृष्णमूर्तिनिर्याणकालप्रतिपादकप्रमाणवचनानि ॥

समुद्रस्सप्तमेऽह्न्येतां पुरीं सम्प्लावयिष्यति ।
यर्ह्येवायं मया त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमङ्गलः ॥
भविष्यत्यचिरात्साधो कलिनापि निराकृतः ।

एतद्वचनार्थपर्यालोचनया, ब्रह्मादिदेवगणप्रार्थनान्तरकाल एव श्रीकृष्णमूर्तिना उद्धवमुद्दिश्य, ब्रह्मादिदेवागमनदिवसात्पर सप्तमदिवसे द्वारकानगरी समुद्रा तर्लीना भविष्यतीति च, ततोऽ यदहित्स्काल एव मयात्यय लोकस्य यत इति च, तदात्वएव कलिप्रवेशोऽपि भवतीति च, प्रतिपादितार्थस्सर्वैरपि विज्ञेय एव भवति, एतेन कलि युगप्रवेशस्य पूर्वस्मिन्नेव मासि श्रीकृष्णाह्वानार्थं ब्रह्मादिदेवागमनं जात मित्यर्थश्च, श्रीकृष्णमूर्तिनिर्याणदिवस एव कलिप्रवेशो जात इत्यर्थश्च सम्यग्ज्ञातो भवति, अयमेवार्थो विष्णुपुराणेऽपि प्रतिपादित ॥ तथाहि–

॥ विष्णुपुराणे, चतुर्थांशे, अध्याये २४ ॥

यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य सङ्ख्या निबोधत ॥

एतद्वचनार्थविवेचनया श्रीकृष्णपरब्रह्ममूर्तिनिर्याणदिवस एव कलि-प्रवेशो जात इत्यर्थावगमेन पूर्वोदाहृतभागवतपुराणवचनसूचितार्थ स्यातीव सामरस्य सङ्घच्छत इति निश्चिनुम ॥

किं च, श्रीकृष्णपरब्रह्ममूर्तिं पुनर्वैकुण्ठमानेतुमागतैर्ब्रह्मादिदेवैरुदितपञ्चविंशत्युत्तरशतवर्षा व्यवह्रियमाणदैववत्सरा एव भवितुमर्हन्ति, नैतल्लोकव्यवह्रियमाणसौर, चान्द्र बार्हस्पत्य, सावन, नाक्षत्राख्यपञ्चविधवत्सरेष्वन्यतमता भवितुमर्हन्तीति महदाक्षेपे सति, सप्रमाणकैरकुटिलार्थकैर्वचनैस्सम्प्रदायाविरोधेन परमसिद्धान्तः प्रकाश्यते ।। तथा हि—

।। विष्णुपुराणस्य, पञ्चमांशीयत्रयोविंशाऽध्याये श्रीकृष्णं प्रति मुचिकुन्दोक्तिः ।।

मुचिकुन्दश्च तत्रासौ वृद्धगर्गवचस्स्मरन् ।
सस्मृत्य प्रणिपत्यैनं सर्वेश्वर हरिम् ।।
प्राह ज्ञातो भवान् विष्णोरंशस्त्वं परमेश्वर ।
पुरा गर्गेण कथितमष्टाविंशे महायुगे ।।
द्वापरान्ते हरेर्जन्म यदुवंशे भविष्यति ।। इति

एतद्वचनार्थस्य साकल्येन परिचितवतया जगत्सृष्टिमारभ्यानुसृतवत्सरसमुदये अष्टाविंशतितममहायुगान्तर्गतपरिवृत्तमानद्वापरयुगस्यान्तिमभागे, यदुवंशे, श्रीभगवान्, नारायणोऽवतरिष्यतीति, पूर्वं वृद्धगर्गैरभाणीति, मुचिकुन्दश्श्रीकृष्णमूर्तिं प्रत्यबोचदित्यर्थावगमेन, ब्रह्मादिदेवैरुद्दिष्टवत्सरास्तु न ब्रह्मलोके व्यवहारोपयुक्तदैववत्सरा, अपि तु, ऐहिकव्यवहारोपयुक्तप्रभवादिसंवत्सरा एवेत्यर्थो निश्चेतव्यो भवति, किं च, श्रीकृष्णं प्रति मुचिकुन्दोक्तरीत्या, अष्टाविंशतितम-

महायुगान्तवर्तिद्वापरयुगं तु वर्तमानकलियुगाव्यवहितपूर्वयुगमेव भवितुमर्हतीत्यर्थे प्रमाणवचनानि प्रकाशयाम ॥ तथा हि—

॥ सूर्यसिद्धान्ते, प्रथमाध्याये ॥

आयुषोऽर्धं गतं तस्य शेषात्कल्पोऽयमादिमः ।
कल्पादस्माच्च मनवष्षड्व्यतीतास्ससन्धयः ॥
अष्टाविंशयुगादस्माद्यातमेतत्कृतं युगम् ।
अतः कालं प्रसङ्ख्याय सङ्ख्यामेकत्र पिण्डयेत् ॥ इति

अत्र अष्टाविंशयुगादस्मादित्यस्य, अष्टाविंशतितममहायुगादिति व्याख्याकर्तृभिरभिहितम्, अथ यथा तत्रैव यातमेतत्कृतं युगमिति शब्दस्य अष्टाविंशतितममहायुगान्तपातित्वं न सङ्घटेत, तस्मात्सूर्यसिद्धान्त यथासिद्धान्तितपरमसिद्धान्तानुसारेण वर्तमानमहायुगं त्वष्टाविंशतितममहायुगमेव भवितुमर्हतीत्यत्र न कोऽपि विशयः कार्यः ॥

एतेन, द्वापरान्ते हरेर्जन्म यदुवंशे भविष्यतीत्यादिपूर्वोदाहृतवचनसमुदयस्यातीव सामरस्यं सङ्घटत इति निश्चिनुमः, तस्मात्पूर्वं ब्रह्मादिदेवैरुद्दिष्टवत्सरसङ्ख्या नास्त्यैहिकव्यवहारोपयुक्तप्रभवादिसंवत्सरात्मिकैव, नैवामुष्मिकव्यवहारोपयुक्तदैवसंवत्सरात्मिकेति ज्ञेयम् ॥

अतो हेतोर्ब्रह्मादिदेवैरुद्दिष्टवत्सरास्तु ब्रह्मलोकव्यवह्रियमाणदैववत्सरा इति कापुरुषैरभ्युदीरितकुशङ्कासमुदयस्यात्र न कोऽप्यवकाश इति मतियो विजानन्तु तराम् ॥ किं च—

॥ भागवते, दशमस्कन्धे, अध्याये, ५१
श्रीकृष्ण प्रति मुचिकुन्दोक्ति ॥

इत्युक्तस्त प्रणम्याह मुचिकुन्दो मुदान्वित ।
ज्ञात्वा नारायण देव गर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥

अत्र गर्गवाक्यमनुस्मरन्निति शब्दव्याख्यानावसरे, भगवता, श्रीधराचार्येण, अष्टाविंशतितमे महायुगे, यदुवंशे भगवानवतरिष्यतीति वृद्धगर्गवाक्यमनुस्मरन्नित्यथ इति व्याख्यात, तस्मादष्टाविंशतितम महायुगान्तर्वर्तिद्वापरयुग तु वर्तमानकलियुगाव्यवहितपूर्वयुगमेव भवितुमर्हतीत्यर्थे न कापि विचिकित्सा कार्या ॥

एव, श्रीमद्भागवत, विष्णुपुराण, हरिवंशादिशिष्टजनाङ्गीकृत-सद्ग्रन्थाभ्युदीरितपरमार्थस्य सममकतया यथासम्प्रदाय पर्यालोचनाया कृताया, सर्वस्यापि ▪ देहसमुदयस्य, सामरस्यमतीव श्लाघ्यतमत्वने निर्बाधकतया च, लभ्यत एवेति विशिष्टशिष्टजनसिद्धान्ततपरमार्थ प्रवचने वयमतीव दृढचित्ता भवामेत्याचक्ष्महे ॥

तस्मान्निखिलचराचरपोषणैकायत्तचित्तस्य भगवतोऽवतार लीलाविशेषान् प्रति कुमतप्रविष्टकापुरुषै क्रियमाणकुत्सिताक्षेपास्त्व सम्प्रदायाधीतापरिपूर्णग्रन्थार्थपरिज्ञानप्रयुक्ताविवेकमूला एवेति सुधियो विदा कुर्वन्तु ॥

॥ निष्कृष्टाभिप्रायविवेचना ॥

पूर्वोक्तक्रमानुसारेण, भागवत, विष्णुपुराण, हरिवंशादिसद्ग्रन्थ प्रतिपादिताखिलप्रमाणवचनार्थपर्यालोचनया निष्कृष्टपरमाभिप्रायस्तु करतलामलकवन्निखिलभागवतजनवेद्यतया सङ्क्षेपेणात्र प्रकाश्यते, तथा हि, चतुष्षष्टिसहस्रोत्तरलक्षाष्टकपरिमितद्वापरयुगसंवत्सरेषु मध्ये चतुस्सप्तत्युत्तराष्टशताधिकत्रिषष्टिसहस्रोत्तराष्टलक्षपरिमितहायनेषु च, मासचतुष्टये च, एकविंशतिदिनेषु च गतेषु सत्सु, तात्कालिकव्यवहारयोग्य, स्वभानुसंवत्सरश्रावणमासासितपक्षनवमीविद्धाष्टम्यां रात्र्या निशीथवेलायां, वृषभलग्नसम्भूताभिजिताख्यसुमुहूर्ते, श्रीमदादिनारायणपरब्रह्ममूर्तिर्लीलागृहीतशरीरस्सन् देवकीदेव्यां गर्भत आविर्बभूव ॥ तदुत्पश्यन् तत्काल एव स मायाशिशुः प्राग्दिङ्नियमितशिरस्कतया च पश्चिमदिग्विन्यस्तपादयुगलतया च पद्मपत्रेषु सन्निवेशित तदा स परमपुरुषश्चतुर्बाहुतया च, शङ्खचक्राद्यायुधवत्तया चाधिकतेजःपुञ्जव्यापितसूतिकागृहस्सन् विरराज तात्कालिकव्यवहारोपयुक्तस्वभानुसंवत्सरश्रावणबहुलाष्टमीप्रभृति वर्तमानराक्षससंवत्सरपुष्यशुक्लप्रतिपत्तिथ्यवधितया परिगणने क्रियमाणे, गतसंवत्सरा, एकाशीत्युत्तरपञ्चसहस्राण्यभवन, तदुपरि, मासास्तु, एक दिनानि चत्वार्यासन्, किं च, तस्यानादिनिधनस्य पुरुषोत्तमस्य मायामानुषदेहधारितयावस्थानकालस्तु सार्धाष्टदिवसोत्तरसप्तमासाधिकपञ्चविंश त्युत्तरशतवत्सरात्मक इति निश्चेतव्य, तत्परिगृहीतमायामानुष-

विग्रहपरित्यागदिवसस्तु प्रमादिसंवत्सरचैत्रशुद्धप्रतिपदेव भवति, निखिलजगन्निर्माणालङ्कर्मीणप्रभावविनुतस्य निर्याणात्परतो गतसंवत्सरा षट्पञ्चाशदुत्तरनवशताधिकचतुस्सहस्रसंख्यापरिमिता एवासन्, श्रीकृष्णपरब्रह्ममूर्तिन आविर्भूताष्टमादिवस एव नवमाविद्धघटिकाया तु यशोदागर्भे योगमाया जातेति निश्चितत्वाद्योगमाया श्रीकृष्णमूर्त्यनुजेत्यत्र न कापि शङ्केति सर्वमनवद्यम् ॥

श्रीमदखिलोपनिषत्प्रतिपाद्यपरमतत्त्वार्थप्रतिपादक श्रीमद्भागवतग्रन्थस्य नवमस्कन्धप्रतिपादित यादववंशानुक्रमणिकात्र स्पष्टतरं सङ्ग्रहेण प्रकाश्यते—

अनिर्वचनीयमहिम्नोऽव्यक्तात्परमात्मनश्चतुर्मुखब्रह्मा, व्यक्ता भूतस्समुद्बभूत्, तस्मादत्रिरजनि, तस्य दृग्भ्य अमृतमयस्सोमस्तूत्पन्नः, तस्य बृहस्पतिभार्यायां तारायां बुधो नामातिसुवरतनुस्सदृशजः उदभूत्, तस्य बुधस्य इळायां, पुरूरवा नाम राजर्षिस्समजायत, तस्य पुरूरवसः ऊर्वश्यां, आयुः श्रुतायुः, सत्यायुः रयः, विजयः, जय इति षट्पुत्रा आसन्, एतेषु सर्वज्येष्ठस्य आयुषः नहुषः, क्षत्रवृद्धः रजः, रम्भः अनेना इति पञ्चपुत्रास्समजायन्त, तेष्वग्रजातस्य नहुषस्य, यतिः, ययातिः, वियतिः, कृतिः, इत्येवं षट्पुत्रा उदभूवन्, तेषु ययातेः दैत्यगुरुतनूजायां देवयान्यां यदुतुर्वसू, वृषपर्वतनूभवायां शर्मिष्ठायां द्रुह्यु, अनु, पूरुनामानश्च समजायन्त, तत्र यदोर्महात्मनः परमभागवतसार्वभौमस्य वंशे सञ्जातस्य परमभक्तिसमाराधिताखिलदेवस्य वसुदेवस्य, परमभागवतशिखामणेर्देवराजकन्यायां देवक्यां, अखिलचराचरनिर्माणाद्यङ्कर्मीणनिखिलकल्याणगुणगणाकरो भगवानादिनारायणस्त्ववततार, तस्मान्निखिलकलिकल्मषान्धकारनिर्हरणभास्करायमाणयदुवंशस्य वाक्यरूपतस्सङ्ग्रहेणानुवर्णनमखिलभगवद्भक्तजनोल्लासजनकं भवेदिति मनीषयात्र भागवतोक्तानुक्रमेणानुवर्ण्यते ॥

॥ यादववंशानुक्रमणिका ॥

यदो-सहस्रजित् क्रोष्टु नल रिपु इति चत्वारस्तनया उदभूवन्

सहस्रजित शतजित् समजनि

शतजित महाहय वेणुहय हेहय इति पुत्रास्त्रय उत्पन्ना

हेहयस्य धर्मस्तज्जात एतस्यैव नव इत्यपर नाम विष्णुपुराणग्रन्थ धर्मनेत्र इ युक्त

धर्मस्य-कुन्ति

कुन्त -सोभञ्जि

सोभञ्ज माहष्मान्

महिष्मत -भद्रसनक

भद्रसनकस्य-दुमद धनिक इति द्वौ पुत्रौ

धनिकस्य-कृतवीर्य कृताग्नि कृतवर्मा कृतौजा इति चत्वार पुत्रा

कृतवीर्यस्य अजुन

कार्तवीर्यार्जुनस्य-पुत्रसहस्रेषु पञ्च तत्र परशुरामनिहतस्य अवशिष्टा जय ध्वज शूरसेन वृषण मधु ऊर्जित इति पञ्चपुत्रा

जयध्वजस्य-तालजङ्घ इ येक पुत्र

तालजङ्घस्य पुत्रशत त्वासीत् तत्र ज्येष्ठो वीतिहोत्र

वीतिहोत्रस्य-वृष्ण

वृष्णस्य-मधु

मधा-वृष्णिप्रमुख पुत्रशत चासीत् ते तु माधवा यादवा इत्यपि सञ्ज्ञिता भवन्ति वृष्णिवंशजातास्तु वृष्णय इति व्यवहृता भवन्ति

वृजिनवत -स्वाहित पुत्र

स्वाहितस्य-भरुशङ्कु पुत्र

भरुशङ्को चित्ररथ पुत्र

चित्ररथस्य-शशिबिन्दु पुत्र अस्य पृथु विदूरथाद्या अपि पुत्रा तथोत्तरग्रन्थे ह्यभिहित वाद्

शशिबिन्दो-दशलक्षापरिमिता पुत्रा तेषा मध्य पृथुयशा पृथुकर्मा पृथुजय पृथुश्रवा पृथुकीर्तिरित्येते प्रधानपुत्रा

पृथुश्रवस उशना एतस्यैव धर्म इत्यपर नाम

उशनस -रुचक इति पुत्र
रुचकस्य-पुरुजित् रुक्म रुक्मेषु पृथु ज्यामघ इति पञ्चपुत्रा
ज्यामघस्य-शैब्यायां विदर्भ इति पुत्र
विदर्भस्य स्नुषा कन्यायां-कुश क्रथ रोमपाद इति पुत्रत्रयमुदभूत्
रोमपादस्य-बभ्रु पुत्र
बभ्रो -कृति
कृत -उशिक पुत्र तस्यैव काशिक इत्यपर नाम
उशिकस्य चेदि
चेद -चैद्यादयो भूपाला आसन्
स्नुषापुत्रस्य क्रथस्य-कुन्ति पुत्र
कुन्त -वृष्टि
वृष्ट -निवृति
निवृते दशार्ह
दशार्हस्य- व्योम
व्योमस्य जीमूत
जीमूतस्य-विकृति
विकृत -भीमरथ
भीमरथस्य नवरथ
नवरथस्य-दशरथ
दशरथस्य-शकुनि
शकुने -कुन्ति
कुन्त -देवरात
देवरातस्य-देवक्षत्र

देवक्षत्रस्य-मधु
मधो -कुरुवश
कुरुवशस्य-अनु
अनो -पुरुहोत्र
पुरुहोत्रस्य अनु
अनो -सात्वत
सात्वतस्य-भजमान भजि दिव्य वृष्णि देवावृध अन्धक महाभोज इत्येत सप्तपुत्रा
भजमानस्य एकस्यां भार्यायां निम्रोचि कङ्कण वृष्णि अन्यस्यां भार्यायां शतजित् सहस्रजित् अयुतजित् एते षट्पुत्रा
सात्वतपुत्रेषु पञ्चमस्य देवावृधस्य—बभ्रु
महाभोजस्य वश्या भोजा इति प्रवहता अभवन्
भजमानपुत्रेषु तृतीयस्य वृष्णे सुमित्र युधाजिदिति द्वौ पुत्रौ
युधाजित शिनि अनमित्र इति द्वौ पुत्रौ
अनमित्रस्य-निम्न शिनिरिति द्वौ पुत्रौ पृश्निरित्यप्यक
निम्नस्य-सत्राजित प्रसेन इति द्वौ पुत्रौ
अनमित्रद्वितीयपुत्रस्य शिने -सत्यक

सत्यकस्य-सात्यकि अस्यैव युयुधान इति नाम

सात्यके-जय

जयस्य-कुणि

कुणे-युगन्धर

अनमित्रतृतीयपुत्रस्य पृश्ने-श्वफल्क चित्रक इति द्वौ पुत्रावासतुः

श्वफल्कस्य गान्दिन्यां-अक्रूर आसङ्ग सारमेय मृदुर मृदुविद् गिरि धर्मवृद्ध सुकर्म क्षत्रोपेक्ष अरिमर्दन शत्रुघ्न गन्धमाद प्रतिबाहु इत्येवं द्वादश पुत्रा आसन् सुचाराख्यैका कन्या चाप्यजायत

अक्रूरस्य-देवक अनुपदेव

पूर्व प्रतिपादितस्य अनमित्रपुत्रस्य चित्ररथस्य-पृथु विदूरथाद्याजाता एते वृष्णय इत्यपि व्यवहृता

सात्वतसुतस्य-अन्धकस्य कुकुर भजमान शुचि कम्बलबर्हिष इति चत्वारः अन्धकसुताः एते वृष्णय इत्यपि व्यवहृता

कुकुरस्य वह्नि

वह्नेः विलोमा

विलोम्न-कपोतरोमा

कपोतरोम्ण-अनु

अनो-दुन्दुभि अत्र अनोरन्धक तस्य दुन्दुभिरिति विष्णुपुराणे प्रतिपादितं तदनुसारेण अनोरपत्यम् अन्धक इति ज्ञेयम्

दुन्दुभ-दविद्योत पुनर्वसुरिति द्वौ पुत्रौ

दविद्योतस्य आहुक इत्येक पुत्र आहुकी चैका कन्या

आहुकस्य देवक उग्रसेन इति द्वौ पुत्रौ

देवकस्य-देवक अनुपदेव सुदेव देववर्धन इति चत्वारः पुत्रा उदभूवन् धृतदेवा शान्तिदेवा उपदेवा श्रीदेवा देवरक्षिता सहदेवा देवकी इति सप्तैव कन्यका आसन्

उग्रसेनस्य कंस सुनामा न्यग्रोध कङ्क शङ्कु सुहू राष्ट्रपाल विसृष्टि तुष्टिमानिति नवपुत्राः कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका चेति पञ्च दुहितरः एता वसुदेवानुजपत्न्यो दक्षाद्या बभूवुः भार्याः

अन्धकसुतेषु द्वितीयस्य भजमानस्य विदूरथ

विदूरथस्य-शूर

शूरस्य-शिनि

शिने-भोज

भाजस्य हृदिक

हृदिकस्य देवमीढ शतधनु कृतवर्मा चेति त्रय पुत्रा

देवमीढस्य-मारिषानाम क भार्या वसुदेव देवभाग देवश्रवा आनक सृञ्जय श्यामक कङ्क अनाक वत्सक वृक इति दशपुत्रा उदभूवन् वसुदेवस्यैवानकदुन्दुभिरित्य परं नाम पृथा श्रुतदेवा श्रुतकीर्ति श्रुतश्रवा राजाधिदेवीति पञ्चक या आसन् एतासु पञ्चसु पृथा पिता ॥ पृथमव दुर्वाससोपादिष्टदेवता कर्षणविद्यापरीक्षाय तया तु रवि राकृष्ट तदा रविस्स्वांश तस्यागर्भे समारोप्य गत तस्मादेव कानान कर्णस्तस्यामुदभूत् तत पर पृथा तु पाण्डव दत्ता श्रुतदेवा तु कारूषायदत्ता तस्यामेव द तवक्रस्समजनि तस्यैव द तवक्त्र इत्यपर नाम धृष्टकेतु श्रुतकीर्तिमुवाह तस्या प्रतर्दनादय पञ्च उदभूवन् राजाधिदेव्याञ्जय स नात् विन्दानुविन्दावुत्पन्नौ दमघो ष श्रुतश्रवसमुवाह तस्या शिशुपाल उदभूत्

देवभागस्य कंसाया चित्रकेतु बृहद्बल श्चेति द्वौ पुत्रा

देवश्रवस कंसवत्या-सुवीर इषुमानिति द्वौ पुत्रा

कङ्कस्य कङ्कायां-बक सत्यजित् पुर जिदिति पुत्रत्रयमुदभूत्

सृञ्जयस्य राष्ट्रपा यां-वृष दुर्मर्षण प्रमु ख केचन पुत्रा

श्यामकस्य सुरभूम्या-हरिकेश हिर ण्याक्ष इति द्वौ पुत्रा

वत्सकस्य मिश्रकेश्याख्यप्सरसि-वृक प्रभृति पुत्रास्समभूवन्

वृकस्य दूर्वाक्ष्या तक्ष पुष्कर शालव पृत प्रभृति पुत्रास्समजायन्त

अनीकस्य कामकाया-ऋतधाम जया रया द्वौ पुत्रा

वसुदेवस्य-पारवी रोहिणी भद्रा मदि रा कोचना इला देवकीप्रमुखा प भार्या आसन् भद्राया एव कौसल्य त्यपर नाम

तत्र भार्यासु पौरवा सुभद्र भद्र बाहु दुर्मद भद्र भूत प्रमुखा केचन सन्ततनयाः

रोहिण्या बल गद सारण दुर्मद विपुल ध्रुव कृत प्रमुखा केचन जाता

मदिरायान्-न द उपनन्द कृतक शूर प्रमुखाश्च केचन जाता

भद्रायां-कशीनामैक एवाभूत्	श्रीदेवाया वसु हंस सुधन्वा अ य च
रोचनाया-हस्त हमान्द अ ये च केंचन जाता	त्रय पुत्रा आसन्
इलाया उरुग-क अ य च कचन जाता	देवरक्षिताया -गदप्रभृति नवपुत्रा आसन्
धृतदेवाया त्रिपृष्ठ इ थक एवजात	सहदेवाया-पुरुड हुतमुन्या अष्टपुत्रा उदभूवन्
शान्तिदेवाया प्रश्रम प्रश्रित अ य च कचन जाता	देवक्या कातमान् सुषण भद्रसन ऋजु समदन भद्र सङ्कषण आमकारायणाशसकभूतश्रीकृष्णश्च
उपदेवाया-क पवृद्धिप्रभृति दशराजानो जाता	त्यष्टा पुत्रा अभवन् सुभद्रानामक य का चोदभूत्

लीलागृहीतविग्रहस्य श्रीकृष्णपरब्रह्ममूर्ते, दारा, अष्टोत्तर शताधिकषोडशसहस्रसङ्ख्याका आसन, तासा मध्ये प्रधानभूताष्ट भाया अवत त, तासु चा यास्व येकैकस्या दश पुत्राश्चवभूवन्, एव मष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रमहिषाणा, साकल्येन परिगणने, पुत्रा अशात्युत्तरैकषष्टिसहस्राधिलक्षापरिमिता आसन ॥ तेषु च पुत्रेषु महारथा, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध, दीप्तिमान, भानु, साम्ब, मित्र, बृहद्भानु, वृक, अरुण, पुष्कर, देवबाहु, श्रुतदेव, सुन दन, चित्रभानु, वरूथ, कवि, यग्रोध, किं च, त्रिवक्रायामुपश्लोको नाम पुत्रस्सञ्जात, स तु कृष्णमनुव्रतस्सन् नारदोपदेशत, स्त्रीशूद्रदासाना वैष्णवसंस्कारप्रतिपादक मुक्तिहेतुक सात्वतशास्त्र रचयामास ॥

तेषां त्वष्टादशसुतानां मध्ये प्रद्युम्नस्तु प्रथमं गुणैश्चोत्तमस्सन्
स्थित, तस्य वंशवर्णनमेव प्रकाश्यते—

श्रीकृष्णस्य रुक्मिण्यां द या प्रद्युम्न	प्रतिबाहो -सुबाहु
प्रद्युम्नस्य रुक्मिदुहितरि-अनिरुद्ध	सुबाहो -उग्रसेन
अनिरुद्धस्य रुक्मि पौत्र्यां-वज्र	उग्रसेनस्य-शतसेन
वज्रस्य प्रतिबाहु	

एवमेव क्रमेण येषां च पुत्रा असङ्ख्याका बहवश्चोत्पन्ना, तेषां गृहाचार्याणां सङ्ख्यायां षोडशसहस्रोत्तरकोटित्रयपरिमिता अभवन्, एवं गृहाचार्यसङ्ख्यायामगणनीयायां सत्यां तदाचार्याध्यापितानां श्रीकृष्णवंशप्रसूतानां सङ्ख्या न केनापि वक्तुं, श्रोतुमूहितुं, परिसङ्ख्यातुं च शक्यत इति सर्वमनवद्यम् ॥

॥ ओं तत्सत् ॥

॥ श्रीमद्भागवतसिद्धान्तचन्द्रिका समाप्ता ॥

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

॥ प्रथमस्कन्ध ॥

ॐ

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीमद्भागवतम् ॥

प्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः

(नैमिषयोपाख्यानम्)

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो[1]ऽमृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥ २

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रव[2]संयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं
मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ३

---

1 मृषा 2 सस्मितम्

त्व न स दर्शितो धात्रा दुस्तर निस्तितीषताम् ।
कलिं सत्वहर पुसा कणधार इवार्णवम् ॥ २२॥

ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवमणि ।
स्वा काष्ठामधुनोपेते धम क शरण गत ॥ २३॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
सहितायां प्रथमस्क धे प्रथमोऽध्याय ॥

॥ द्वितीयोऽध्याय ॥

व्यास—

इति सम्प्रश्नसहृष्टो विप्राणा रौमहषणि ।
प्रतिपूज्य वचस्तेषा प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १

सूत—

य प्रव्रज तमनुपेतमपेतकृत्य
द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।
पुत्रेति त मयतया तरवोऽभिनेदु
स्त सवभूतहृदय मुनिमानतोऽस्मि ॥ २

य स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेक
मध्यात्मदीपमतितिती[1]षता तमो धम् ।
ससारिणा करुणयाह पुराणगुह्य
त व्याससूनुमुपयामि गुरु मुनीनाम् ॥ ३

---

1 रवर्ती

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं [1]चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४

मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्भिर्लोकमङ्गलम् ।
यत्कृतः कृष्णसम्प्रश्नो येनात्मा सुप्रसीदति ॥ ५

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ।
अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा सम्प्रसीदति ॥ ६

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ॥ ७

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः ।
नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८

[2]धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते ।
नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ॥ ९

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता ।
जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः ॥ १०

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥ ११

तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।

1 व्यासं

2 श्रुतमप्यौपनिषदं दूरे हरिकथामृतात् ।
यन्न सन्ति द्रवच्चित्तप्रेमाश्रुपुलकोद्गमाः ॥ [इति क्वचिदधिक पाठ]

पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया ॥ १२

अतः पुम्भिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः ।
स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥ १३

तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ १४

यदनुध्यासिना युक्ताः कर्मग्रन्थिनिबन्धनम् ।
छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम् ॥ १५

शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथा[1]रुचिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥ १६

शृण्वतां स्वकथाः कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
हृद्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् ॥ १७

नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया ।
भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ १८

तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये ।
चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥ १९

एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।
भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥ २०

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥ २१

1 रति

अतो वै कवयो नित्य भक्ति परमया मुदा ।
वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम् ॥ २२

सत्त्व रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै
युक्त पर पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति सञ्ज्ञा
श्रेयासि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणा स्यु ॥ २३

पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमय ।
तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्व यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २४

भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम् ।
सत्त्व विशुद्ध क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह ॥ २५

मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतप[1]तीनथ ।
नारायणकला शान्ता भजन्ति ह्यनसूयव ॥ २६

रजस्तम प्रकृतय समशीला भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सव ॥ २७

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखा ।
वासुदेवपरा योगा वासुदेवपरा क्रिया ॥ २८

वासुदेवपर ज्ञान वासुदेवपर तप ।
वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गति ॥ २९

स एवेद ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया ।

---

1 तीस्त्वया

सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभु ॥ ३०
तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव ।
अन्त प्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृम्भित ॥ ३१
यथा ह्यवहितो वह्निर्दारुष्वेक स्वयोनिषु ।
नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥ ३२
असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभि ।
स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥ ३३
भावयत्येष सत्त्वेन लोकान् वै लोकभावन ।
लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्नरादिषु ॥ ३४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां प्रथमस्कन्धे द्वितीयोऽध्याय ॥

॥ तृतीयोऽध्याय ॥

सूत —
जगृहे पौरुष रूप भगवान् महदादिभि ।
सम्भूत षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥ १
यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वत ।
नाभिह्रदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पति ॥ २
यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः ।
तद्वै भगवतो रूप विशुद्ध सत्त्वमूर्जितम् ॥ ३

पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा
सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ।
सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं
सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् ॥ ४

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् ।
यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः ॥ ५

स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ ६

द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम् ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥ ७

तृतीयमृषिसर्गं च देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥ ८

तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी ।
भूत्वा[1]त्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ॥ ९

पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।
प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ १०

षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥ ११

ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।

1 शमदमोपेत 2 इमसे

स वामाद्यै सुरगणैरपात्स्वायम्भुवा तरम् ॥ १२

अष्टमे मेरुदेव्या तु नाभेर्जात उरुक्रम ।
दर्शयन्वर्त्म धाराणा सर्वाश्रमनमस्कृतम् ॥ १३

ऋषिभिर्याचितो भेजे नवम पार्थिव वपु ।
दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनाय स उशत्तम ॥ १४

रूप स जगृहे मात्स्य चाक्षुषोदधिसम्प्लवे ।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वत मनुम् ॥ १५

सुरासुराणामुदधि मथ्नता मन्दराचलम् ।
दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभु ॥ १६

धान्वन्तर द्वादशम त्रयोदशममेव च ।
अपाययत्सुरानन्या मोहि या मोहयास्त्रिया ॥ १७

चतुर्दश नारसिंह बिभ्रद्दैत्ये द्रमूर्जितम् ।
ददार करजै वक्षस्येरका कटकृद्यथा ॥ १८

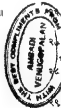
पञ्चदश वामनक कृत्वाऽगादध्वर बले ।
पदत्रय याचमान प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् ॥ १९

अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रि सप्तकृत्व कुपितो नि क्षत्रामकरो महीम् ॥ २०

तत सप्तदशे जात सत्यवत्या पराशरात् ।
चक्रे वेदतरो शाखा दृष्ट्वा पुसोऽल्पमेधस ॥ २१

1 रूरावेरकाम्

नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।
समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परम् ॥ २२
एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् ॥ २३
ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्ना[1]ऽजनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥ २४
अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥ २५
अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः ।
यथाऽविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥
ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।
कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयस्तथा ॥ २७

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥ २८
जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः ।
सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ २९
एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ।
मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ३०
यथा नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले ।

---
1 जिन

एव द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभि ॥ ३१

अत पर यदव्यक्तमव्यूढगुण[1]व्यूहितम् ।
अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जावो यत्पुनर्भव ॥ ३२

यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा ।
अविद्ययात्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ ३३

यद्येषोपरता देवी मायावैशारदी मति ।
सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥ ३४

एव जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।
वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पते ॥ ३५

स वा इद विश्वममोघलील
सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् ।
भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्र
षाड्वर्गिक जिघ्रति षड्गुणेश ॥ ३६

न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातु
रवैति जन्तु कुमनीष ऊती ।
नामानि रूपाणि मनोवचोभि
स तन्वतो नटचर्यामिवाज्ञ ॥ ३७

स वेद धातु पदवीं परस्य
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणे ।

1 व्यूहितम्

योऽमायया स ततयानुवृत्त्या
भजेत तत्पादसरोजग धम् ॥ ३८

अथेह ध या भगव त इत्थ
यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे ।
कुर्व ति सर्वात्मकमात्मभाव
न यत्र भूय परिवत उग्र ॥ ३९

इद भागवत नाम पुराण ब्रह्मसम्मितम् ।
उत्तमश्लोकचरित चकार भगवानृषि ॥ ४०

नि श्रेयसाय लोकस्य ध य स्वस्त्ययन महत् ।
तदिद ग्राहयामास सुतमात्मवता वरम ॥ ४१

सर्ववेदेतिहासाना सार सार समुद्धृतम् ।
स तु सश्रावयामास महाराज परीक्षितम् ॥ ४२

प्रायोपविष्ट गङ्गाया परीत परमर्षिभि ।
कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभि सह ॥ ४३

कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदित ।
तत्र कातयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजस ॥ ४४

अह चाध्यगम तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ।
[1]सोऽह व श्रावयिष्यामि यथाऽधीत यथामति ॥ ४५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
सहितायां प्रथमस्क धे तृतीयोऽध्याय ॥

---

1 यूय व्यवसिता विप्रा जिज्ञासायां च निष्ठिता । [इति क्वचिदधिक पाठ]

॥ चतुर्थोऽध्याय ॥

व्यास —

इति ब्रुवाण संस्तूय मुनीना दीर्घसत्त्रिणाम् ।
वृद्ध कुलपति सूत बह्वृच शौनकोऽब्रवीत् ॥ १

शौनक —

सूत सूत महाभाग वद नो वदता वर ।
कथा भागवतीं पुण्या यदाह भगवाञ्छुक ॥ २

कस्मि युगे प्रवृत्तेय स्थाने वा केन हेतुना ।
कुत सञ्चोदित कृष्ण कृतवा संहिता मुनि ॥ ३

[1]तत्र पुत्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पक ।
एका तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥ ४

दृष्ट्वाऽनुया तमृषिमात्मजमप्यनग्न
देव्यो ह्रिया परिदधुन सुतस्य चित्रम् ।
तद्वीक्ष्य पृच्छति मुनौ जगदुस्तवास्ति
स्त्रीपुम्भिदा न तु सुतस्य विविक्तदृष्टे ॥ ५

कथमालक्षित पौरै सम्प्राप्त कुरुजाङ्गलान् ।
उ मत्तमूकजडवद्विचरन् गजसाह्वये ॥ ६

कथ वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह ।

---

1 तस्य

सवाद समभूत्तात यत्रैषा सात्वता श्रुति ॥ ७

स गोदोहनमात्र हि गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ॥ ८

अभिम युसुत सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् ।
तस्य ज म महाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि न ॥ ९

स सम्राट् कस्य वा हेतो पाण्डूना मानवधन ।
प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट्श्रियम् ॥ १०

नमन्ति यत्पादनिकेतमात्मन
शिवाय हानीय धनानि शत्रव ।
कथ स वीर श्रियमङ्ग दुस्त्यजा
युवैषतोत्स्रष्टुमहो सहासुभि ॥ ११

शिवाय लोकस्य भवाय भूतये
य उत्तमश्लोकपरायणा जना ।
जीवन्ति नात्मार्थमसौ पराश्रय
मुमोच निर्विद्य कुत कलेवरम् ॥ १२

तत्सर्व न समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किञ्चन ।
मन्ये त्वा विषये वाचा स्नातमन्यत्र छा दसात् ॥ १३

सूत —

द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ।
जात पराशराद्योगी वासव्या कलया हरे ॥ १४

स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शु[1]चि ।
विविक्त[2]देश आसीन उदिते रविमण्डले ॥ १५

परावरज्ञ स ऋषि कालेनाव्यक्तरंहसा ।
युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥ १६

भौतिकानां च भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतम् ।
अश्रद्दधानान्नि सत्त्वा दुर्मेधा ह्रसितायुष ॥ १७

[3]दुर्भगांश्च जना वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
सर्ववर्णाश्रमाणा यद्दध्यौ हितममोघदृक् ॥ १८

चातुर्होत्रं कर्मशुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ।
व्यदधाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥ १९

ऋग्यजु सामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृता ।
इतिहासपुराण च पञ्चमो वेद उच्यते ॥ २०

तत्रर्ग्वेदधर पैलस्सामगो जैमिनि कवि ।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजु[4]षामुत ॥ २१

अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुम तुर्दारुणो मुनि ।
इतिहासपुराणाना पिता मे रोमहर्षण ॥ २२

त एत ऋषयो वेद स्व स्व व्यस्यन्ननेकधा ।
शिष्यै प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥ २३

त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा ।

---

1 चि 2 एक 3 दुर्बलांश्च 4 र्वां गणे

एव चकार भगवा व्यास कृपणवत्सल ॥ २४

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूना त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
कर्मश्रेयसि मूढाना श्रेय एव भवेदिह ॥ २५

इति भारतमाख्यान कृपया मुनिना कृतम् ॥ २५॥

एव प्रवृत्तस्य सदा भूताना श्रेयसि द्विजा ।
सर्वात्मकेनापि यदा नातुष्यद्धृदय तत ॥ २६॥

नातिप्रसीदद्धृदय सरस्वत्यास्तटे शुचौ ।
वितर्कयन् विविक्तस्थ इद प्रोवाच धर्मवित् ॥ २७॥

धृतव्रतेन हि मया छन्दासि गुरवोऽग्नय ।
मानिता निर्व्यलीकेन गृहीत चानुशासनम् ॥ २८॥

भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शित ।
दृश्यते यत्र धर्मादि स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ २९॥

[1]तथापि बत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभु ।
असम्पन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्यसत्तम ॥ ३०॥

किंवा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिता ।
प्रिया परमहसाना त एव ह्यच्युतप्रिया ॥ ३१॥

तस्यैव खिलमात्मान मन्यमानस्य खिद्यत ।
कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रम प्रागुदाहृतम् ॥ ३२॥

---

1 अथापि

तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिः ।
पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

(व्यासनारदसंवाद)

सूत—

अथ तं सुखमासीन उपासीनं बृहच्छ्रवाः ।
देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव ॥ १

नारद—

पाराशर्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना ।
परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥ २

जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महदद्भुतम् ।
कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम् ॥ ३

जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
अथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥ ४

व्यास—

अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं
तथापि नात्मा परितुष्यते मे ।

तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं
पृच्छामहे त्वात्मभवात्मभूतम् ॥ ५

स वै भवान् वेद समस्तगुह्य-
मुपासितो यत्पुरुषः पुराणः ।
परावरेशो मनसैव विश्वं
सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसङ्गः ॥ ६

त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकी-
मन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ।
परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः
स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥ ७

श्रीनारद —

भवताऽनुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम् ।
येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥ ८

यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥ ९

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो
जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा
न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः ॥ १०

तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो
यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि
यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ११

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं
न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे
न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२

अथो महाभाग भवानमोघदृक्
शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः ।
उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये
समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥ १३

ततोऽन्यथा किञ्चन यद्विवक्षतः
पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ।
न कुत्रचित्क्वापि च दुःस्थिता मति-
र्लभेत वाताहतनौरिवास्पदम् ॥ १४

जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः
स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः ।
यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो
न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥ १५

विचक्षणोऽस्यार्हति वेदितु विभो
　रन तपारस्य निवृत्तित सुखम् ।
प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मन
　स्ततो भवा दर्शय चेष्टित विभो ॥　१६

त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुज हरे
　भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि ।
यत्र क वाऽभद्रमभूदमुष्य कि
　को वाथ आप्तो भजता स्वधर्मत ॥　१७

तस्यैव हेतो प्रयतेत कोविदो
　न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यध ।
तल्लभ्यते दु खवद्न्यत सुख
　कालेन सर्वत्र गभीररहसा ॥　१८

न वै जनो जातु कथञ्चनाव्रजेत्
　मुकु दसेव्य यवदङ्ग ससृतिम् ।
स्मर मुकु दाङ्घ्र्युपगूहन पुन
　र्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यत ॥　१९

इद हि विश्व भगवानिवेतरो
　यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवा ।
तद्धि स्वय वेद भवास्तथापि वै
　प्रादेशमात्र भवत प्रदर्शितम् ॥　२०

त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्
परस्य पुस परमात्मन कलाम् ।
अज प्रजात जगत शिवाय त
महानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यताम् ॥ २१

इद हि पुसस्तपस श्रुतस्य वा
स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयो ।
अविच्युतोऽथ कविभिर्निरूपितो
यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥ २२

अह पुरातीतभवेऽभव मुने
दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम् ।
निरूपितो बालक एव योगिना
शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षताम् ॥ २३

ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके
दान्ते धृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ।
चक्रु कृपा यद्यपि तुल्यदर्शना
शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि ॥ २४

उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजै
सकृत्स्म भुञ्जे तदपास्तकिल्बिष ।
एव प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतस
स्तद्धर्म एवात्मरुचि प्रजायते ॥ २५

तत्रा वह कृष्णकथा प्रगायता
मनुग्रहेणाशृणव मनोहरा ।
ता श्रद्धया मेऽनुपद विशृण्वत
प्रियश्रवस्यङ्ग ममाभवद्रुचि ॥ २६

तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने
प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।
ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया
पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पित परे ॥ २७

इत्थ शरत्प्रावृषिकावृतू हरे
र्विशृण्वतो मेऽनुसव यशोऽमलम् ।
सङ्कीर्त्यमान मुनिभिर्महात्मभि
र्भक्ति प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा ॥ २८

तस्यैव मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनस ।
श्रद्दधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च ॥ २९

ज्ञान गुह्यतम यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् ।
अन्ववोचन्गमिष्यन्त कृपया दीनवत्सला ॥ ३०

येनैवाह भगवतो वासुदेवस्य वेधस ।
मायानुभावमविद येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥ ३१

एतत्ससूचित ब्रह्मस्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥ ३२

आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत ।
तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥ ३३
एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।
त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ ३४
यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।
ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥ ३५
कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयाऽसकृत् ।
गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च ॥ ३६
नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥ ३७
इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तिकम् ।
यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८
इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम् ।
अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन् भावं च केशवः ॥ ३९

त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः
समाप्यते येन विदां बुभुत्सितम् ।
[1]आख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां
[2]सङ्क्लेशनिर्वाणमुशन्ति नान्यथा ॥ ४०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां प्रथमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥

1 प्रख्याहि 2 च क्लेश

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

सूत —
एवं निशम्य भगवान् देवर्षेर्जन्म कर्म च ।
भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन् व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १

व्यास —
भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिस्तव ।
वर्तमानो वयस्याद्ये ततः किमकरोद्भवान् ॥ २
स्वायम्भुव कया वृत्त्या वर्तितं ते परं वयः ।
कथं चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेवरम् ॥ ३
प्राक्कल्पविषयामेतां स्मृतिं ते सुरसत्तम ।
न ह्येष व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ॥ ४

नारद —
भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिर्मम ।
वर्तमानो वयस्याद्ये तत एतदकारषम् ॥ ५
एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किङ्करी ।
मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबन्धनम् ॥ ६
साऽस्वतन्त्रा न कल्पाऽसीद्योगक्षेमं ममेच्छती ।
ईशस्य हि वशे लोको योषा दारुमयी यथा ॥ ७
अहं च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्षया ।

दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालक पञ्चहायन ॥ ८
एकदा निर्गता गेहाद्दुह तीं निशि गा पथि ।
सर्पोऽदशत्पदा स्पृष्ट कृपणा कालचोदित ॥ ९

तदा तदहमीशस्य भक्ताना शममीप्सत ।
अनुग्रह म यमान प्रातिष्ठ दिशमुत्तराम् ॥ १०

स्फीताञ्जनपदास्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ।
खेटखर्वटवाटीश्च वना युपवनानि च ॥ ११

चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान ।
जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनी सुरसेविता ॥ १२

चित्रस्वनै पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रिय ।
नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ॥ १३

एक एवातियातोऽहमद्राक्ष विपिन महत् ।
घोर प्रतिभयाकार व्यालोलूकशिवाजिरम् ॥ १४

परिश्रा तेन्द्रियात्माह तृट्परीतो बुभुक्षित ।
स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृष्टो गतश्रम ॥ १५

तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये पिप्पलोपस्थ आ[1]स्थित ।
आत्मनात्मानमात्मस्थ यथाश्रुतमचि तयम् ॥ १६

ध्यायतश्चरणाम्भोज भावनिर्जितचेतसा ।
औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासी मे शनैर्हरि ॥ १७

1 श्रित

प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्वृत ।
आन दसम्प्लव लीनो नापश्यमुभय मुने ॥ १८

रूप भगवतो यत्त मन का त शुचापहम् ।
अपश्य सहसोत्तस्थे वैक्लव्यादुमना इव ॥ १९

दिदृक्षुस्तदह भूय प्रणिधाय मनो हृदि ।
वीक्षमाणोऽपि नापश्यमवितृप्त इवातुर ॥ २०

एव यत त विजने मामाहागोचरो गिराम् ।
गम्भीरश्लक्ष्णया वाचा शुच प्रशमयन्निव ॥ २१

ह तास्मिञ्जन्मनि भवान्मा मा द्रष्टुमिहार्हति ।
अविपक्वकषायाणा दुर्दर्शोऽह कुयोगिनाम् ॥ २२

सकृद्यद्दर्शित रूपमेतत्कामाय तेऽनघ ।
मत्काम शनकै साधु सवा मुञ्चति हृच्छयान् ॥ २३

सत्सेवयाऽदीर्घया ते जाता मयि दृढा मति ।
हित्वाऽवद्यमिम लोक ग ता मज्जनतामसि ॥ २४

मतिर्मयि निबद्धेय न विपद्येत कर्हिचित् ।
प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् ॥ २५

एतावदुक्त्वोपरराम त मह
द्भूत नभोलिङ्गमलिङ्गमीश्वरम् ।
अह च तस्मै महता महीयसे
शीर्ष्णाऽवनाम विदधेऽनुकम्पित ॥ २६

नामा यनन्तस्य हतत्रप पठन्
गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ।
गा पर्यटस्तुष्टमना गतस्पृह
काल प्रतीक्षन्विमदो विमत्सर ॥ २७

एव कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नासक्तस्यामलात्मन ।
काल प्रादुरभूत्काले तडित्सौदामनी यथा ॥ २८

प्रयुज्यमाने मयि ता शुद्धा भागवतीं तनुम् ।
आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चभौतिक ॥ २९

कल्पान्त इदमादाय शयानेऽम्भस्युदन्वत ।
शिशयिषोरनुप्राण विविशेऽन्तरह विभो ॥ ३०

सहस्रयुगपर्यन्ते उत्थायेद सिसृक्षत ।
मरीचिमिश्रा ऋषय प्राणेभ्योऽह च जज्ञिरे ॥ ३१

अन्तर्बहिश्च लोकास्त्रीन्पर्येम्यस्कन्दितव्रत ।
अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगति क्वचित् ॥ ३२

देवदत्तामिमा वीणा स्वरब्रह्मविभूषिताम् ।
मूर्च्छयित्वा हरिकथा गायमानश्चराम्यहम् ॥ ३३

प्रगायत स्ववीर्याणि तीर्थपाद प्रियश्रवा ।
आहूत इव मे शीघ्र दर्शन याति चेतसि ॥ ३४

एतद्ध्यातुरचित्ताना मात्रास्पर्शेच्छया मुहु ।
भवसिन्धुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनम् ॥ ३५

यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः ।
मुकुन्दसेवया यद्वत्तथाऽऽत्माद्धा न शाम्यति ॥ ३६

सर्वं तदिदमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ ।
जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणम् ॥ ३७

सूत —
एवं सम्भाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतम् ।
आमन्त्र्य वीणां रणयन् ययौ यादृच्छिको मुनिः ॥ ३८

अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः ।
गायन्माद्यन्निदं तन्त्र्या रमयत्यातुरं जगत् ॥ ३९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां प्रथमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

(द्रौणिनिग्रहः)

शौनक —
निर्गते नारदे सूत भगवान् बादरायणः ।
श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्विभुः ॥ १

सूत —
ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे ।
शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्धनः ॥ २

तस्मि स्व आश्रमे व्यासो बदरीषण्डमण्डिते ।
आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मन स्वयम् ॥ ३

भक्तियोगेन मनसि सम्यक्प्रणिहितेऽमले ।
अपश्यत्पुरुष पूर्वं माया च तदपाश्रयाम् ॥ ४

यया सम्मोहितो जीव आत्मान त्रिगुणात्मकम् ।
परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृत चाभिपद्यते ॥ ५

अनर्थोपशम साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ।
लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसहिताम् ॥ ६

यस्या वै श्रूयमाणाया कृष्णे परमपूरुषे ।
भक्तिरुत्पद्यते पुस शोकमोह[1]जरापहा ॥ ७

स सहिता भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चात्मजम् ।
शुकम ध्यापयामास निवृत्तिनिरत मुनि ॥ ८

शौनक —

स वै निवृत्तिनिरत सर्वत्रोपेक्षको मुनि ।
कस्य वा बृहतीमेतामात्माराम समभ्यसत् ॥ ९

सूत —

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्र था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व त्यहैतुकीं भक्तिमित्थ भूतगुणो हरि ॥ १०

हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवा बादरायणि ।

1 भया

अध्यगा महदाख्यान नित्य विष्णुजनप्रिय ॥ ११
परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविला[1]पनम् ।
सस्था च पाण्डुपुत्राणा वक्ष्ये कृष्णकथोदयम् ॥ १२

यदा मृधे कौरवसृञ्जयाना
वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु ।
वृकोदराविद्धगदाभिमर्श
भग्नोरुदण्डे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३

भर्तु प्रिय द्रौणिरिति स्म पश्यन्
कृष्णासुताना स्वपता शिरासि ।
उपाहरद्विप्रियमेव तस्य
जुगुप्सित कर्म विगर्हयन्ति ॥ १४

माता शिशूना निधन सुताना
निशम्य घोर परितप्यमाना ।
तदाऽरुदद्बाष्पकलाकुलाक्षी
ता सान्त्वयन्नाह किरीटमाली ॥ १५

तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे
यद्ब्रह्मबन्धो शिर आततायिन ।
गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरे
त्वाक्रम्य यत्स्नास्यसि दग्धपुत्रा ॥ १६

1 प

इति प्रिया वल्गुविचित्रजल्पैः
स सान्त्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः ।
अन्वाद्रवद्दंशित उग्रधन्वा
कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ १७

तमापतन्तं स विलक्ष्य दूरात्
कुमारहोद्विग्नमना रथेन ।
पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां
यावद्गमं रुद्रभयाद्यथा कः ॥ १८

यदाऽशरणमात्मानमैक्षत श्रान्तवाजिनम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेने आत्मत्राणं द्विजात्मजः ॥ १९

अथोपस्पृश्य सलिलं सन्दधे तत्समाहितः ।
अजानन्नुपसंहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २०

ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचण्डं सर्वतोदिशम् ।
प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह ॥ २१

अर्जुन —

कृष्ण कृष्ण महाभाग भक्तानामभयङ्कर ।
त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृतेः ॥ २२

त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ।
मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥ २३

स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः ।

विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २४

तथायं चावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया ।
स्वानां चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत् ॥ २५

किमिदं स्वित्कुतो वेति देवदेव न वेद्म्यहम् ।
सर्वतोमुखमायाति तेजः परमदारुणम् ॥ २६

श्रीभगवान्—

वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितम् ।
नैवासौ वेद संहारं प्राणबाध उपस्थिते ॥ २७

न ह्यस्यान्यतमं किञ्चिदस्त्रं प्रत्यवकर्शनम् ।
जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्रतेजसा ॥ २८

सूत —

श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा ।
स्पृष्ट्वाऽपस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्माय संदधे ॥ २९

संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते ।
आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ॥ ३०

दृष्ट्वास्त्रतेजस्तु तयोस्त्रींल्लोकान् प्रदहन्महत् ।
दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्तकममंसत ॥ ३१

प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तम् ।
मतं च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो द्वयम् ॥ ३२

तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ।

बबन्धामर्षताम्राक्ष पशु रशनया यथा ॥ ३३

शिविराय निनीष त दाम्ना बद्धा रिपु बलात् ।
प्राहार्जुन प्रकुपितो भगवानम्बुजेक्षण ॥ ३४

मैन पार्थार्हसि त्रातु ब्रह्मबन्धुमिम जहि ।
योऽसावनागस सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ॥ ३५

मत्त प्रमत्तमुन्मत्त सुप्त बाल स्त्रिय जडम् ।
प्रपन्न विरथ भीत न रिपु हन्ति धर्मवित् ॥ ३६

स्वप्राणान्य परप्राणै प्रपुष्णात्यघृण खल ।
तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यध पुमान् ॥ ३७

प्रतिश्रुत च भवता [1]पाञ्चाल्यै शृण्वतो मम ।
आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥ ३८

तदसौ बध्यता पाप आतताय्यात्मबन्धुहा ।
भर्तुश्च विप्रिय वीर कृतवान्कुलपासन ॥ ३९

सूत —

एव परीक्षता धर्म पार्थ कृष्णेन चोदित ।
नैच्छद्धन्तु गुरुसुत यद्यप्यात्महन महान् ॥ ४०

अथोपेत्य स्वशिबिर गोविन्दप्रियसारथि ।
न्यवेदयत्त प्रियायै शोचन्त्या आत्मजान् हतान् ॥ ४१

---

1 पाञ्चाल्या

तथाहृत पशुवत्पाशबद्ध
मवाङ्मुख कर्मजुगुप्सितेन ।
निरीक्ष्य कृष्णाऽपकृत गुरो सुत
वामस्वभावा कृपया ननाम च ॥ ४२

उवाच चासह त्यस्य ब धनानयन सती ।
मुच्यता मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरा गुरु ॥ ४३

सरहस्यो धनुर्वेद सविसर्गोपसयम ।
अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ ४४

स एष भगवान्द्रोण प्रजारूपेण वर्तते ।
तस्यात्मनोऽर्ध प पत्न्यास्ते नान्वगाद्वीरसू कृपी ॥ ४५

तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरव कुलम् ।
वृजिन नार्हति प्राप्तु पू य वन्द्यमभीक्ष्णश ॥ ४६

मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ।
यथाह मृतवत्साऽऽर्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहु ॥ ४७

यै कोपित ब्रह्मकुल राजन्यैरकृतात्मभि ।
तत्कुल प्रदहत्याशु सानुब ध शुचार्पितम् ॥ ४८

सूत —
धर्म्य याय्य सकरुण निर्व्यलीक सम महत् ।
राजा धर्मसुतो राज्ञ्या प्रत्यन द्वद्वचो द्विजा ॥ ४९

1 रजिता

नकुल सहदेवश्च युयुधानो धनञ्जय ।
भगवान्देवकीपुत्रो ये चान्ये याश्च योषित ॥ ५०

तत्राहामर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान्वध स्मृत ।
न भर्तुर्नात्मनश्चार्थे योऽहन्सुप्तान्शिशून्वृथा ॥ ५१

निशम्य भीमगदित द्रौपद्याश्च चतुर्भुज ।
आलोक्य वदन सख्युरिदमाह हसन्निव ॥ ५२

श्रीभगवान्—

ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य आततायी वधार्हण ।
मयैवोभयमाम्नात परिपाह्यनुशासनम् ॥ ५३

कुरु प्रतिश्रुत सत्य यत्तत्सान्त्वयता प्रियाम् ।
प्रिय च भीमसेनस्य पाञ्चाल्या मह्यमेव च ॥ ५४

सूत —

अर्जुन सहसाऽऽज्ञाय हरेर्हार्दमथासिना ।
मणिं जहार मूर्धन्य द्विजस्य सहमूर्धजम् ॥ ५५

विमुच्य रशनाबद्ध बालहत्याहतप्रभम् ।
तेजसा मणिना हीन शिबिरान्निरयापयत् ॥ ५६

वपन द्रविणादान स्थानान्निर्यापण तथा ।
एष हि ब्रह्मबन्धूना वधो नान्योऽस्ति दैहिक ॥ ५७

पुत्रशोकातुरा सर्वे पाण्डवा सह कृष्णया ।
स्नाना मृताना य कृत्य चक्रुर्निर्हरणादिकम् ॥ १८

इति श्रीमद्भागवते महापुराण अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां प्रथमस्क धे सप्तमोऽध्याय

॥ अष्टमोऽ याय ॥

(कु तीस्तुतियुधिष्ठिरानुताप)

सूत —

अथ ते सम्परेताना स्नानामुदकमिच्छताम् ।
दातु सकृष्णा गङ्गाया पुरस्कृत्य ययु स्त्रिय ॥ १

ते निनीयोदक सर्वे विलप्य च भृश पुन ।
आप्लुता हरिपादाब्जरज पूतसरिज्जले ॥ २

तत्रासीन कुरुपति धृतराष्ट्र सहानुजम् ।
गा धारी पुत्रशोकार्ता पृथा कृष्णा च माधव ॥ ३

सा त्वयामास मुनिभिहतब धूञ्छुचार्पितान ।
भूतेषु कालस्य गति दर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ॥ ४

साधयित्वाऽजातशत्रो स्व रा य कितवैर्हृतम् ।
[1]घातयित्वाऽसतो राज्ञ कचस्पर्शक्षतायुष ॥ ५

1 अजोहवद्यादशेत्या

याजयित्वाश्वमेधैस्त त्रिभिरुत्तमकल्पकै ।
तद्यश पावन दिक्षु शतम योरिवातनोत् ॥ ६

आमन्त्र्य पाण्डुपुत्राश्च शैनेयोद्धवसयुत ।
द्वैपायनादिभिर्विप्रै पूजितै प्रतिपूजित ॥ ७

ग तु कृतमतिब्रह्म द्वारका रथमास्थित ।
उपलेभेऽभिधाव तीमुत्तरा भयविह्वलाम् ॥ ८

उत्तरा—

पाहि पाहि महायोगि देवदेव जगत्पते ।
ना य त्वदभय पश्ये यत्र मृत्यु परस्परम् ॥ ९

अभिद्रवति मामाश शरस्तप्तायसो विभो ।
काम दहतु मा नाथ मा म गर्भो निपात्यताम् ॥ १०

सूत—

उपधाय वचस्तस्या भगवा भक्तवत्सल ।
अपाण्डवमिद कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत ॥ ११

तर्ह्येवाथ [1]मुनिश्रेष्ठ पाण्डवा पञ्च सायकान ।
आत्मनोऽभिमुखा दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददु ॥ १२

व्यसन वीक्ष्य तत्तेषामन यविषयात्मनाम् ।
सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वाना रक्षा व्यधाद्विभु ॥ १३

अन्तस्थ सवभूतानामात्मा योगेश्वरो हरि ।

1 भृगु

स्वमायया ऽवृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे ॥ १४

यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियम् ।
वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह ॥ १५

मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते ।
य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ १६

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया ।
प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥ १७

कुन्ती—

नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ।
अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहिरवस्थितम् ॥ १८

माया[1]जवनिकाच्छन्नमज्ञाऽधोक्षजमव्ययम् ।
न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥ १९

तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः ॥ २०

कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥ २१

नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २२

1 स

यथा हृषीकेश खलेन देवकी
कंसेन रुद्धातिचिरं शुचार्पिता ।
विमोचिताहं च सहात्मजा विभो
त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥ २३

विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शना-
दसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः ।
मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो
द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः ॥ २४

[1]विपदः सन्तु ताः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् ॥ २५

जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् ।
नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वामकिञ्चनगोचरम् ॥ २६

नमोऽकिञ्चनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये ।
आत्मारामाय शान्ताय कैवल्यपतये नमः ॥ २७

मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुम् ।
समं चरन्तं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः ॥ २८

न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं
तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम् ।

---

1 सुयोधननिसृष्टो नः शापायामर्षणो मुनिः ।
यश्चातृप्यत सह शिष्यैश्चरतां वने ॥ [इति क्वचिदधिकः पाठः]

न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिचिद्
द्वेष्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥ २९

जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः ।
तिर्यङ्नृषिषु यादःसु तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ३०

गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्
या ते दशाश्रुकलिताञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य
सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ॥ ३१

केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये ।
यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चन्दनम् ॥ ३२

अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् ।
अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ॥ ३३

भारावतरणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ ।
सीदन्त्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः ॥ ३४

भवेऽस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः ।
श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ॥ ३५

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।
त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं
भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥ ३६

अप्यद्य नस्त्व स्वकृतेहित प्रभो
जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविन ।
येषा न चान्यद्भवत पदाम्बुजा
त्परायण राजसु योजिताहसाम् ॥ ३७

के वय नामरूपाभ्या यदुभि सह पाण्डवा ।
भवतोऽदर्शन यर्हि हृषीकाणामिवेशितु ॥ ३८

नेय शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितै ॥ ३९

इमे जनपदा स्वृद्धा सुपक्वौषधिवीरुध ।
वनाद्रिनद्युद न्तो ह्येध न्ते तव वीक्षितै ॥ ४०

अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्ते स्वकेषु मे ।
स्नेहपाशमिम छिन्धि दृढ पाण्डुषु वृष्णिषु ॥ ४१

त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् ।
रतिमुद्वहतादद्धा गङ्गेवौघमुदन्वति ॥ ४२

श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनिध्रु
ग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ।
गोविन्द गोद्विजसुरार्तिहरावतार
योगेश्वराखिलगुरो भगवन्नमस्ते ॥ ४३

सूत —
पृथयेत्थ कलपदै परिणूताखिलोदय ।

म द् जहास वैकुण्ठो मोहयन्निव मायया ॥ ४४

ता बाढमित्युपाम य प्रविश्य गजसाह्वयम् ।
स्त्रियश्च स्वपुर यास्यन्प्रेम्णा राज्ञा निवारित ॥ ४५

व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञै कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।
प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाबुध्यत शुचार्पित ॥ ४६

आह राजा धर्मसुतश्चि तय सुहृदा वधम् ।
प्राकृतेनात्मना विप्रा स्नेहमोहवश गत ॥ ४७

अहो मे पश्यताज्ञान हृदि रूढ दुरात्मन ।
पारक्यस्यैव देहस्य बह्व्यो मेऽक्षौहिणीर्हता ॥ ४८

बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुह ।
न मे स्यान्निरयान्मोक्षो ह्यपि वर्षायुतायुतै ॥ ४९

नैनो राज्ञ प्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धे वधो द्विषाम् ।
इति मे न तु बोधाय कल्पते शासन वच ॥ ५०

स्त्रीणा मद्धतब धूना द्रोहो योऽसाविहोत्थित ।
कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाह कल्पो व्यपोहितुम् ॥ ५१

यथा पङ्केन पङ्काम्भ सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्या तथैवै[1]का न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥ ५२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहितायां प्रथमस्क धे अष्टमोऽध्याय ॥

---

1 नां

॥ नवमोऽध्याय ॥

(युधिष्ठिराद्युपलम्भ)

सूत —

इति भीत प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ।
ततो विनशन प्रागाद्यत्र देवव्रतोऽपतत् ॥ १

तदा ते भ्रातर सर्वे सदश्वै स्वर्णभूषितै ।
अन्वगच्छन्रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा ॥ २

भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनञ्जय ।
स तैर्व्यरोचत नृप कुबेर इव गुह्यकै ॥ ३

दृष्ट्वा निपतित भूमौ दिवश्च्युतमिवामरम् ।
प्रणेमु पाण्डवा भीष्म सानुगा सह चक्रिणा ॥ ४

तत्र ब्रह्मर्षय सर्वे देवर्षयश्च सत्त[1]म ।
राजर्षयश्च तत्रास न्द्रष्टु [2]भारतपुङ्गवम् ॥ ५

पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान्बादरायण ।
बृहदश्वो भरद्वाज सशिष्यो रेणुकासुत ॥ ६

वसिष्ठ इन्द्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोऽसित ।
कक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शन ॥ ७

---

1 मा 2 भ

अ ये च मुनया ब्रह्म ब्रह्मरातादयोऽमला ।
शिष्यैरुपेता आजग्मु कश्यपाङ्गिरसादय ॥ ८
ता समेता महाभागानुपलभ्य वसूत्तम ।
पूजयामास धमज्ञो देशकालविभागवित् ॥ ९
कृष्ण च तत्प्रभावज्ञ आसीन जगदीश्वरम् ।
हृदिस्थ पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥ १०
पाण्डुपुत्रानुपासीना प्रश्रयप्रेमसङ्गतान् ।
अभ्याचष्टानुरागास्रैर धीभूतेन चक्षुषा ॥ ११
अहो कष्टमहोऽ याग्य यद्यूय धमन न[1]ना ।
जाथितु नाहथ क्लिष्ट विप्रधमाच्युताश्रया ॥ १२
सस्थितेऽतिरथे पाण्डौ पृथा बालप्रजा वधू ।
युष्मत्कृते बहून्क्लेशा प्राप्ता तोकवता मुहु ॥ १३
सर्वं कालकृत म ये भवता च यदप्रियम् ।
स[2]पालो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलि ॥ १४
यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिवृकोदर ।
कृष्णोऽस्त्री गाण्डि[3]व चाप सुहृत्कृष्णस्ततो विपत् ॥ १५
न ह्यस्य कर्हिचिद्राजन्पुमा वेद विधित्सितम् ।
यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्य[4] ते कवयोऽपि हि ॥ १६
तस्मादिद दैवतन्त्र व्यवस्य भरतषभ ।

---

1 न　　2 कालो　　3 वश्चाप　　4 न्ति

तस्यानुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजा प्रभो ॥ १७

एष वै भगवा साक्षादाद्यो नारायण पुमान् ।
मोहय मायया लोक गूढश्चरति वृष्णिषु ॥ १८

अस्यानुभाव भगवा वेद गुह्यतम शिव ।
देवर्षिनारदस्साक्षाद्भगवा कपिलो नृप ॥ १९

य म यसे मातलेय [1]प्रिय मित्र सुहृत्तमम् ।
अकरो सचिव दूत सौहृदादथ सारथिम् ॥ २०

सर्वात्मन समदृशो ह्यद्वयस्यानहङ्कृते ।
तत्कृत मतिवैषम्य निरवद्यस्य न क्वचित् ॥ २१

तथाप्येका तभक्तेषु पश्य भूपानुकम्पितम् ।
य मेऽसूस्त्यजत साक्षात्कृष्णो दर्शनमागत ॥ २२

भक्त्यावेश्य मनो यस्मि वाचा यन्नाम कीर्तयन् ।
त्यजन्कळेबर योगी मुच्यते कामकर्मभि ॥ २३

स देवदेवो भगवा प्रतीक्षता
कळेबर यावदिद हिनोम्यहम् ।
प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लस
मुखाम्बुजो ध्यानपथश्चतुर्भुज ॥ २४

सूत —
युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयान शरपञ्जरे ।

---

1 कृष्णं

अपृच्छद्विविधा धर्मानृषीणा चानुशृण्वताम् ॥ २५
पुरुषस्वभावविहिता यथावर्णं यथाश्रमम् ।
वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् ॥ २६
दानधर्मा राजधर्मा मोक्षधर्मा विभागश ।
स्त्रीधर्मा भगवद्धर्मा समासव्यासयोगत ॥ २७
धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपाया यथा मुने ।
नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास [1]तत्त्ववित् ॥ २८
धर्मं प्रवदतस्तस्य स काल प्रत्युपस्थित ।
यो योगिनश्छन्दमृत्योर्वाञ्छितस्तूत्तरायण ॥ २९

तदोपसंहृत्य गिर सह[2]स्रणी
विमुक्तसङ्ग मन आदिपूरुषे ।
कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुज
पुर स्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत् ॥ ३०

विशुद्धया धारणया हताशुभ
स्तदीक्षयैवाशु गतायुध[3]श्रम ।
निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम
स्तुष्टाव जन्य विसृजञ्जनार्दनम् ॥ ३१

भीष्म —

इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा
भगवति सात्वतपुङ्गवे विभूम्नि ।

---

1 धर्मं [2] स्त्रिणी 3 व्यथ

स्वसुखमुपगते क्वचिद्विहर्तुं
प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥ ३२

त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं
रविकरगौरवराम्बरं दधाने ।
वपुरलककुलावृताननाब्जं[1]
विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या ॥ ३३

युधि तुरगरजोविधूम्रविष्वक्
कचलुलितश्रमवार्यलङ्कृतास्ये ।
मम निशितशरैर्विभिद्यमान
त्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ॥ ३४

सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये
निजपरयोर्बलयो रथं निवेश्य ।
स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा
हृतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु ॥ ३५

व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य
स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या ।
कुमतिमहरदात्मविद्यया य
श्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ॥ ३६

1 कौ

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञा
मृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थ ।
धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गु
र्हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः ॥ ३७

शितविशिखहतो विशीर्णदंशः
क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे ।
प्रसभमभिससार मद्वधार्थं
स भवतु मे भगवान् गतिर्मुकुन्दः ॥ ३८

विजयरथकुटुम्ब आत्ततोत्रे
धृतहयरश्मिनि तच्छ्रियेक्षणीये ।
भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षो
र्यमिह निरीक्ष्य हता गताः [1]स्वरूपम् ॥ ३९

ललितगतिविलासवल्गुहास
प्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः ।
कृतमनुकृतवत्य उन्मदान्धाः
प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्वः ॥ ४०

मुनिगणनृपवर्यसङ्कुले ऽन्त
स्सदसि युधिष्ठिरराजसूय एषाम् ।

---

1 सरूपम्

अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो
मम दृशिगोचर एष आविरात्मा ॥ ४१

[1]तमिममहमजं शरीरभाजां
हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् ।
प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं
समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥ ४२

सूत —

कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः ।
आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमत् ॥ ४३

सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले ।
सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ॥ ४४

तत्र दुन्दुभयो नेदुर्देवमानववादिताः ।
शशंसुः साधवो राज्ञां खात्पेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ ४५

तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भार्गव ।
युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं दुःखितोऽभवत् ॥ ४६

तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः ।
ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान् प्रययुः पुनः ॥ ४७

1 क्षितिभरमवरोपितुं कुरूणां
श्वसन इवासृजदक्षवंशवह्निम् ।
तमिममहमनुव्रतार्तिहारं
हृदि परिरभ्य जहामि मर्त्यनीडम् ॥ [इति क्वचिदधिकः पाठः

ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ।
पितर सान्त्वयामास गान्धारीं च तपस्विनीम् ॥ ४८
पित्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदित ।
चकार राज्य धर्मेण पितृपैतामह विभु ॥ ४९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिक्या
संहितायां प्रथमस्कन्धे नवमोऽध्याय

॥ दशमोऽध्याय ॥

शौनक—

हत्वा स्वरिक्थस्पृध[1] आततायिनो
युधिष्ठिरो धर्मभृता वरिष्ठ ।
सहानुजै प्रत्यवरुद्धभोजन
कथ प्रवृत्त किमकार्[2]षीत्तत ॥ १

सूत—

वश कुरोर्वंशदवाग्निनिर्हृत
संरोहयित्वा भवभावनो हरि ।
निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो
युधिष्ठिर प्रीतमना बभूव ह ॥ २

---

1 ह 2 रुपी

निशम्य भीष्माक्तमथाच्युतो[1]क्त
प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रम ।
शशास गामिन्द्र इवाजिताश्रय
परिध्युपान्तामनुजानुवर्तित ॥ ३

काम ववर्ष पर्जन्य सर्वकामदुघा मही ।
सिषिचु स्म व्रजान्गाव पयसोधस्वतामुदा ॥ ४

नद्य समुद्रा गिरय सवनस्पतिवारुध ।
फल त्योषधय सर्वा काममन्वृतु तस्य वै ॥ ५

नाधयो व्याधय क्लेशा दैवभूतात्महेतव ।
अजातशत्रावभवञ्जन्तूना राज्ञि कर्हिचित् ॥ ६

उषित्वा हास्तिनपुरे मासान्कतिपयान्हरि ।
सुहृदा च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ॥ ७

आमन्त्र्य चाभ्यनुज्ञात परिष्वज्याभिवाद्य तम् ।
आरुरोह रथ कैश्चित्परिष्वक्तोऽभिवादित ॥ ८

सुभद्रा द्रौपदी कुन्ती विराटतनया तथा ।
गान्धारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ॥ ९

वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादय ।
न सेहिरे विमुह्यन्तो विरह शार्ङ्गधन्वन ॥ १०

सत्सङ्गान्मुक्तदु सङ्गो हातु नोत्सहते बुध ।

---

1 दित

कीर्त्यमान यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ॥ ११

तस्मिन्न्यस्तधिय पार्था सहेरन्विरह कथम् ।

दर्शनस्पर्शसंलापशयनासनभोजनै ॥ १२

सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतस ।

वीक्षन्त स्नेहसम्बद्धा विचेलुस्तत्र तत्र ह ॥ १३

न्यरुन्धन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कण्ठ्याद्देवकीसुते ।

निर्यात्यगारान्नोऽभद्रमिति स्याद्बान्धवस्त्रिय ॥ १४

मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च [1]पणवानकगोमुखा ।

धुन्धुर्यानकघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुभयस्तथा ॥ १५

प्रासादशिखरारूढा कुरुनार्यो दिदृक्ष[2]या ।

ववृषु कुसुमै कृ[3]ष्णं प्रेमव्रीडास्मितेक्षणा ॥ १६

सितातपत्रं जग्राह मुक्तादामविभूषितम् ।

रत्नदण्डं गुडाकेश प्रिय प्रियतमस्य ह ॥ १७

उद्धव सात्यकिश्चैव व्यजने परमाद्भुते ।

विकीर्यमाण कुसुमै रेजे मधुपति पथि ॥ १८

अश्रूयन्ताशिष सत्यास्तत्र तत्र द्विजेरिता ।

नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मन ॥ १९

अन्योन्यमासीत्सञ्जल्प उत्तमश्लोकचेतसाम् ।

[4]कौरवेन्द्रपुरस्त्रीणा सर्वश्रुतिमनोहर ॥ २०

---

1 वीणापणव 2 य 3 ष्णा 4 पौरवे न्द्र

स वै किलायं पुरुषः पुरातनो
य एक आसीदविशेष आत्मनि ।
अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे
निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु ॥ २१

स एव भूयो निजवीर्यचोदितां
स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षताम् ।
अनामरूपात्मनि रूपनामनी
विधित्समानोऽनुससार शास्त्रकृत् ॥ २२

स वा अयं यत्पदमत्र सूरयो
जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वनः ।
पश्यन्ति भक्त्युत्कलितामलात्मना
नन्वेष सत्त्वं परिमार्ष्टुमर्हति ॥ २३

स वा अयं सख्यनुगीतसत्कथो
वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिः ।
य एक ईशो जगदात्मलीलया
सृजत्यवत्यत्ति न तत्र सज्जते ॥ २४

यदा ह्यधर्मेण तमोधियो नृपा
जीवन्ति तत्रैष हि सत्त्वतः किल ।

[1]धत्त भग सत्यमृत दया यशा
भवाय रूपाणि दधद्युगे युगे ॥ २५

अहो अल श्लाघ्यतम यदो कुल
महो अल पुण्यतम मधोर्वनम् ।
यदेष पुसामृषभ [2]श्रिय प्रिय
स्वजन्मना चङ्क्रमणेन चाञ्चति ॥ २६

अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी
कुशस्थली पुण्ययशस्करा भुव ।
पश्यन्ति नित्य यदनुग्रहेषित
स्मितावलोक स्वपति स्म यत्प्रजा ॥ २७

नून व्रतस्नानहुतादिनेश्वर
समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभि ।
पिबन्ति या सख्यधरामृत मुहु
र्व्रजस्त्रिय सम्मुमुहुर्यदाशया ॥ २८

या वीर्यशुल्केन हृता स्वयवरे
प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान् हि शुष्मिण ।
प्रद्युम्नसाम्बाम्बसुतादयोऽपरा
याश्चाहृता भौमवधे सहस्रश ॥ २९

---

1 धर्म 2 प्रियसखा

एता पर स्त्रीत्वमपास्तपेशल
निरस्तशौच बत साधु कुर्वते ।
यासा गृहात्पुष्करलोचन पति
र्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् ॥ ३०

एवविधा गदन्तीना स गिर पुरयोषिताम् ।
निरीक्षणेनाभिनन्दन् सस्मितेन ययौ हरि ॥ ३१

अजातशत्रु पृतना गोपीथाय मधुद्विष ।
परेभ्य शङ्कित स्नेहात्प्रायुङ्क्त चतुरङ्गिणाम् ॥ ३२

अथ दूरागता शौरि कौरवा विरहातुरान् ।
सन्नि[1]वर्त्य दृढ स्निग्धा प्रायात्स्वनगरीं प्रियै ॥ ३३

कुरुजाङ्गलपाञ्चाला शूरसेना सयामुनान् ।
ब्रह्मावर्त कुरुक्षेत्र मत्स्या सारस्वतानथ ॥ ३४

मरु[2]ध न्वमतिक्रम्य सौवीराभीर[3]यो परान् ॥
आनर्तान् भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्विभु ॥ ३५

तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरि प्रत्युद्यतार्हण ।
साय भेजे दिश पश्चाद्गविष्ठो गा गतस्तदा ॥ ३६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहितायां प्रथमस्कन्धे दशमोऽध्याय ॥

---

1 सृत्य 2 धन्वाव 3 सै धवान्

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

(श्रीकृष्णद्वारकाप्रवेशः)

सूतः—

आनर्तान्स उपव्रज्य स्वृद्धाञ्जनपदान्स्वकान् ।
दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥ १

स उच्चकाशे धवलोदरो दरो-
ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
[1]दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे
यथाब्ज[2]खण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥ २

तमुपश्रुत्य निनदं जगद्[3]भयभयावहम् ।
प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः ॥ ३

तत्रोपनीतबलयो रवेर्दीपमि[4]वादृताः ।
आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ॥ ४

प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा ।
पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः ॥ ५

नताः स्म ते नाथ [5]सदाङ्घ्रिपङ्कजं
विरिञ्चवैरि[6]ञ्च्यसुरेन्द्रवन्दितम् ।

---

1 द 2 षण्डे 3 द्र 4 वोद्यता 5 नता 6 ञ्च

परायण क्षेममिहेच्छता पर
न यत्र काल प्रभवेत्प[1]रप्रभु ॥ ६

भवाय नस्त्व भव विश्वभावन
त्वमेव माताथ सुहृत्पति पिता ।
त्व सद्गुरुन परम च दैवत
यस्यानुवृत्त्या कृतिना बभूविम ॥ ७

अहो सनाथा भवता स्म यद्वय
त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणानन
पश्येम रूप तव सर्वसौभगम् ॥ ८

यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो भवा
कुरून्मधून्वाथ सुहृद्दिदृक्षया ।
तत्राब्दकोटिप्रतिम क्षणो भव
द्रविं विना[2]क्ष्णोरिव नस्तवाच्युत ॥ ९

[3]इति चोदीरिता वाच प्रजाना भक्तवत्सल ।
शृण्वानोऽनुग्रह दृष्ट्या वितन्वन्प्राविशत्पुराम् ॥ १०

मधुभोजदशार्हार्हकुकुरान्धकवृष्णिभि ।
आत्मतुल्यबलैर्गुप्ता नागैर्भोगवतीमिव ॥ ११

सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमै ।

1 र 2 क्ष्णामिव 3 सूत —

उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियम् ॥ १२
गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणाम् ।
चित्रध्वजपताकाग्रैरन्त प्रतिहतातपाम् ॥ १३
सम्मार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् ।
सिक्ता गन्धजलैरुप्ता फलपुष्पाक्षताङ्कुरै ॥ १४
द्वारि द्वारि गृहाणा च दध्यक्षतफलेक्षुभि ।
अलङ्कृता पूर्णकुम्भैर्बलिभिर्धूपदीपकै ॥ १५
निशम्य प्रेष्ठमायान्त वसुदेवो महामना ।
अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रम ॥ १६
प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च [1]साम्बो जाम्बवतीसुत ।
प्रहर्षवेगोच्छसितशयनासनभोजना ॥ १७
वारणेन्द्र पुरस्कृत्य ब्राह्मणै ससुमङ्गलै ।
शङ्खतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण चादृता ॥ १८
प्रत्युज्जग्मू रथैर्हृष्टा प्रणयागतसाध्वसा ।
वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शना सुका ॥ १९
लसत्कुण्डलनिर्भातकपोलवदनश्रिय ॥
नटनर्तकगन्धर्वा सूतमागधवन्दिन ॥ २०
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ।
भगवांस्तत्र बन्धूना पौराणामनुवर्तिनाम् ॥ २१

1 य च साम्बगताथ

यथाविध्युपसङ्गम्य सर्वेषां मानमादधे ॥ २१॥

प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः ।
आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः ॥ २२॥

स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि ।
आशीर्भिर्युज्यमानोऽन्यैर्वन्दिभिश्चाविशत्पुरम् ॥ २३॥

राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः ।
हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्र तदीक्षणमहोत्सवाः ॥ २४॥

नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम् ।
न वितृप्यन्ति हि दृशः श्रियो धामाङ्गमच्युतम् ॥ २५॥

श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् ।
बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥ २६॥

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः
प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि ।
पिशङ्गवासा वनमालया बभौ
घनो यथार्कोडुपचापवैद्युतैः ॥ २७॥

प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः ।
ववन्दे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखा मुदा ॥ २८॥

ताः पुत्रमङ्कमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः ।
हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ २९॥

अथाविशत्स्वभवन सर्वकाममनुत्तमम् ।
प्रासादा यत्र पत्नीना सहस्राणि च षोडश ॥ ३०॥

पत्न्य पति प्रोष्य गृहानुपागत
विलोक्य सञ्जातमनोमहोत्सवा ।
उत्तस्थुरारात्सहसासनाशया
त्साक व्रतैर्व्रीडितलोचनानना ॥ ३१॥

तमात्मजैर्दृष्टिभिर तरात्मना
दुर तभावा परिरेभिरे पतिम् ।
निरुद्धमप्यास्रवदम्बु नेत्रयो
र्विलज्जतीना भृगुवर्य वैक्लवात् ॥ ३२॥

यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगत
स्तथापि तस्याङ्घ्रियुग नव नवम् ।
पदे पदे का विरमेत तत्पदा
च्चलापि यच्छ्रीर्न जहाति कर्हिचित् ॥ ३३॥

एव नृपाणा क्षितिभारजन्मना
मक्षौहिणीभि परिवृत्ततेजसाम् ।
विधाय वैर श्वसनो यथानल
मिथो वधेनोपरतो निरायुध ॥ ३४॥

स एष नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्ण स्वमायया ।
रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान्प्राकृतो यथा ॥ ३५॥

उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहास
व्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासाम् ।
सम्मुह्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता
यस्येंद्रिय विमथितु कुहकैन शेकु ॥ ३६॥

तमय म यते लोको ह्यसङ्गमपि सङ्गिनम् ।
आत्मौपम्येन मनुज व्यापृण्वान यतोऽबुध ॥ ३७॥

एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणै ।
न यु यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥ ३८॥

त मेनिरेऽबला मूढा स्त्रैण चानुव्रत रह ।
अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वर मतया यथा ॥ ३९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां प्रथमस्कन्धे एकादशोऽध्याय ॥

॥ द्वादशोऽध्याय ॥

(परीक्षित जन्म कथा)

शौनक—

अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा ।
उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाजीवित पुन ॥ १

तस्य ज म महाबुद्धे कर्माणि च महात्मन ।

निधन च यथैवासात्स प्रेत्य गतवा यथा ॥ २
तदिद श्रोतुमिच्छामि गदितु यदि म यसे ।
ब्रूहि न श्रद्दधानाना यस्य ज्ञानमदाच्छुक ॥ ३

सूत —

अपीपलद्धर्मराज पितृवद्रञ्जय प्रजा ।
नि स्पृह सवकामेभ्य कृष्णपादा जसेवया ॥ ४
सम्पद क्रतवो [1]लिप्रा महिषा भ्रातरो मही ।
जम्बूद्वीपाधिपत्य च यशश्च त्रिदिव गतम् ॥ ५
किं ते कामा सुरस्पाहा मुकुन्दमनसो द्विजा ।
अधिजह्रुर्मुद राज्ञ क्षुधितस्य यथेतरे ॥ ६
मातुगभगतो वीर स तदा भृगुन द[2]न ।
ददृश पुरुष कश्चिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ॥ ७
अङ्गुष्ठमात्रममल स्फुर पुरटमौलिनम् ।
अपाच्यदशन श्याम तडिद्वाससमच्युतम् ॥ ८
श्रीमद्दीघचतुर्बाहु तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ।
क्षतजाक्ष गदापाणिमात्मन सवतोदिशम् ॥ ९
परिभ्रम तमुल्कामा भ्रामय त गदा मुहु ।
अस्त्रतेज स्वगदया नीहारमिव गोपति ॥ १०
विधम त सन्निकर्षे पर्यैक्षत क इत्यसौ ॥ १०॥

1 लोका 2 न

विधूय तदमेयात्मा भगवान्धर्मगुब्विभुः ।
मिषतो दशमास्य[1] तत्रैवान्तदधे हरिः ॥ ११॥

ततः सर्वगुणोदर्के सानुकूलग्रहोदये ।
जज्ञे वंशधरः पाण्डोर्भूयः पाण्डुरिवौजसा ॥ १२॥

तस्य प्रीतमना राजा विप्रैर्धौम्यकृपादिभिः ।
जातकं कारयामास वाचयित्वा च मङ्गलम् ॥ १३॥

हिरण्यं गां महीं ग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् ।
प्रादात्स्वन्नं च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित् ॥ १४॥

तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टा राजानं प्रश्रयान्वितम् ।
एष ह्यस्मिन्प्रजातन्तौ [2]पुरूणां पौरवर्षभ ॥ १५॥

दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपेयुषि ।
रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १६॥

तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके बृहच्छ्रवाः ।
भविष्यति न संदेहो महाभागवतो [3]महान् ॥ १७॥

युधिष्ठिर —

अप्येष वंश्यान्राजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः ।
अनुवर्तिता स्विद्यशसा साधुवादेन सत्तमाः ॥ १८॥

ब्राह्मणाः —

पार्थ प्रजाविता साक्षादिक्ष्वाकुरिव मानवः ।

---

1 स्य 2 कुरूणां 3 सम

ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यथा ॥ १९॥
एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शिबिः ।
यशो वितनिता स्वानां दौष्यन्तिरिव यज्वनाम् ॥ २०॥
धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः ।
हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥ २१॥
मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ।
तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव ॥ २२॥
पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः ।
आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः ॥ २३॥
सर्वसद्गुणमाहात्म्य एष कृष्णमनुव्रतः ।
रन्तिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः ॥ २४॥
धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रह्लाद इव सद्ग्रहः ।
आहर्तैषोऽश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः ॥ २५॥
राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम् ।
निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् ॥ २६॥
तक्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात् ।
प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसङ्गः पदं हरेः ॥ २७॥
जिज्ञासितात्मयाथार्थ्यो मुनेर्व्याससुतादसौ ।
हित्वेदं नृप गङ्गायां यास्यत्यद्धाऽकुतोभयम् ॥ २८॥
इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः ।

लब्धोपचितय सर्वे प्रतिजग्मु स्वका गृहान् ॥ २९॥

स एव लोकविख्यात परीक्षिदिति यत्प्रभु ।
गर्भदृष्टमनुध्याय परीक्षेत नरेष्विह ॥ ३०॥

स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोडु[1]प ।
आपूर्यमाण पितृभि काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम् ॥ ३१॥

यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजि[2]हासया ।
राजाऽलब्धधनो दध्यौ यत्र करदण्डयो ॥ ३२॥

तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरोऽच्युतचोदिता ।
धन प्रहीणमाजह्रुरुदीच्या दिशि भूरिश ॥ ३३॥

तेन सम्भृतसम्भारो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतो [3]यज्ञै समयजद्धरिम् ॥ ३४॥

आहूतो भगवान्राजा याजयित्वा द्विजैर्नृपम् ।
उवास कतिचि मासा सुहृदा प्रियकाम्यया ॥ ३५॥

ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञात कृष्णया सह बन्धुभि ।
ययौ द्वारवतीं ब्रह्म सार्जुनो यदुभिर्वृत ॥ ३६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
संहिताया प्रथमस्कन्धे द्वादशोऽध्याय

---

1 राट् 2 चांसया 3 यज्ञैसमयजद्धरिम्

॥ त्रयोदशोऽध्याय ॥

सूत —

विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिम् ।
ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरं तयावाप्तविविदित्सित ॥ १

यावत कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौषारवाग्रत ।
जातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम ह ॥ २

तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्र सहानुज ।
धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूत शारद्वत पृथा ॥ ३

गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन् सुभद्रा चोत्तरा कृपी ।
अन्याश्च जामय पाण्डोर्ज्ञातय ससुता स्त्रिय ॥ ४

प्रत्युज्जग्मु प्रहर्षेण प्राणं तन्व इवागतम् ।
अभिसङ्गम्य विधिवत्परिष्वङ्गाभिवादनै ॥ ५

मुमुचु प्रेमबाष्पौघं विरहौत्कण्ठ्यकातरा ॥ ५॥

राजा तमर्हयाञ्चक्रे कृतासनपरिग्रहम् ।
तं भुक्तवन्तमासीनं विश्रान्तं सुखमासने ॥ ६॥

प्रश्रयावनतो राजा प्राह तेषां च शृण्वताम् ॥ ७

युधिष्ठिर —

अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् ।
विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत्समातृका ॥ ८

कया वृत्त्या वर्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमण्डलम् ।
तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह भूतले ॥ ९
भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो ।
तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता ॥ १०
अपि नः सुहृदस्तात बान्धवाः कृष्णदेवताः ।
दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्यां सुखमासते ॥ ११
इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं तत्समवर्णयत् ।
यथानुभूतं क्रमशो विना यदुकुलक्षयम् ॥ १२
नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितम् ।
नावेद[1]यत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः ॥ १३
कञ्चित्कालमथावात्सीत्सत्कृतो देववत्[2]सुखम् ।
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां प्रीतिमावहन् ॥ १४
अबिभ्रदर्यमा दण्डं यथावदघकारिषु ।
यावद्दधार शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः ॥ १५
युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलन्धरम् ।
भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदे परया श्रिया ॥ १६
[3]एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया ।
अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः ॥ १७

---

1 ये 2 स्वकै
3 अथाम भ्याच्युतो व वृष्णिवर्ग्यानुगताम्विभु ।
अर्जुनोद्धवशैनेयैर्वृतो द्वारवतीं यथा ॥ [इति क्वचिदधिकः पाठः]

विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ।
राजन्निगम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतम् ॥ १८
प्रतिक्रिया न यस्येह कुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो ।
स एव भगवान् कालः सर्वेषां नः समागतः ॥ १९
येन चैवाभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि ।
जनः सद्यो वि[1]युज्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः ॥ २०
पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विगतं वयः ।
आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपाससे ॥ २१
(अन्धः पुरैव बधिरो मन्दप्रज्ञश्च साम्प्रतम् ।
विशीर्णदन्तो मन्दाग्निः सरोगः कफमुद्वहन्) ॥
अहो महीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान् ।
भी[2]मेनावर्जितं पिण्डमादत्ते गृहपालवत् ॥ २२
अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः ।
हृतं क्षेत्रं धनं येषां तद्दत्तैरसुभिः कियत् ॥ २३
तस्यापि तव देहोऽयं कृपणस्य जिजीविषोः ।
परैत्यनिच्छतो जीर्णो जरया वाससी इव ॥ २४
गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबन्धनः ।
अविज्ञातगति[3]र्गृह्यात्स वै धीर उदाहृतः ॥ २५
यः स्वकात्परतो वेह जातनिर्वेद आत्मवान् ।

1 मुच्येत 2 भाप 3 जैह्मा

हृदि कृत्वा हरिं गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तम ॥ २६
अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगतिर्भवान् ।
इतोऽर्वाक्प्रायश काल पुसा गुणविकर्षण ॥ २७

एवं राजा विदुरेणानुजेन
प्रज्ञाचक्षुर्बोधित आजमीढ ।
छित्त्वा स्वेषु स्नेहपाशान् द्रढिम्नो
निश्चक्राम भ्रातृस दर्शिताध्वा ॥ २८

पतिं प्रयान्त सुबलस्य पुत्री
पतिव्रता चानुजगाम साध्वी ।
हिमालय न्यस्तदण्डप्रहर्षं
मनस्विनामिव सत्सम्प्रहार ॥ २९

अजातशत्रु कृतमैत्रो हुताग्नि
र्विप्रान्नत्वा तिलगोभूमिरुक्मै ।
गृह प्रविष्टो गुरुव दनाय
न चापश्यत्पितरौ सौबलीं च ॥ ३०

तत्र सञ्जयमासीन पप्रच्छोद्विग्नमानस ।
गावल्गणे क्व नस्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयो ॥ ३१
अम्बा च हतपुत्रार्ता पितृव्य क्व गत सुहृत् ।
अपि मय्यकृतप्रज्ञे हतबन्धु स भार्यया ॥ ३२
आशसमान शमल गङ्गाया दु खितोऽपतत् ॥ ३३॥

पितयुपरते पाण्डौ सवान्न सुहृद शिशून् ।
अरक्षता व्यसनत॰ पितृव्यौ क गतावित ॥ ३३॥

सूत —

कृपया स्नेहवैक्लव्यात्सूतो विरहकर्शित ।
आत्मेश्वरमचक्षाणो न प्रत्याहातिपाडित ॥ ३४॥

विमृ याश्रूणि पाणिभ्या विष्टभ्यात्मानमात्मना ।
अजातशत्रु प्रत्यूचे प्रभो पादावनुस्मरन ॥ ३५॥

सञ्जय —

नाह वेद व्यवसित पित्रोव कुलनन्दन ।
गान्धार्या वा महाबाहो मुषितोऽस्मि महात्मभि ॥ ३६॥

अथाजगाम भगवान्नारद सहतुम्बुरु ।
प्रत्युत्थायाभिवाद्याह सानुजोऽभ्यर्चयन्निव ॥ ३७॥

युधिष्ठिर —

नाह वेद गतिं पित्रोभगव क गतावित ।
[1]अम्बा वा हतपुत्रार्ता क गता च तपस्विनी ॥ ३८॥

कर्णधार इवापारे भगवा पारदर्शक ।
अथाबभाषे भगवान्नारदो मुनिसत्तम ॥ ३९॥

[2]मा कञ्चन शुचो राज यदीश्वरवश जगत् ।

---

1 दिष्ट्या नो भगवान् दृष्टो मज्जाना व्यसनार्णवे ।
[इति कचिदधिक पाठ]

2 नारद —

लोका सपाला यस्येमे वहति बलिमीशितु ॥ ४०॥
स सयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च ॥ ४१
यथा गावो नसि प्रोतास्तन्त्या बद्धा[1] स्वदामभि ।
वाक्त या नामभिर्बद्धा वहति बलिमीशितु ॥ ४२
यथा क्रीडोपस्कराणा सयोगविगमाविह ।
इच्छया क्रीडितु स्याता तथैवेशेच्छया नृणाम् ॥ ४३
यन्मन्यसे ध्रुव लोकमध्रुव वा न चोभयम् ।
सर्वथा हि न शोच्यास्ते स्नेहाद यत्र मोहजात् ॥ ४४
तस्माज्जह्यङ्ग वैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मन ।
कथ त्वनाथा कृपणा वर्तेरस्ते च मा विना ॥ ४५
कालकर्मगुणाधीनो देहोऽय पाञ्चभौतिक ।
कथमन्यास्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो यथा परम् ॥ ४६
अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ ४७
तदिद भगवान्राजन्नेक आत्मात्मना स्वदृक् ।
अन्तरोऽनन्तरो भाति पश्य त माययोरुधा ॥ ४८
सोऽयमद्य महाराज भगवान्भूतभावन ।
कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभावाय सुरद्विषाम् ॥ ४९
निष्पादित देवकृत्यमवशेष प्रतीक्षते ।

---

1 द्वीपदामभि

तावद्यूयमवेक्षध्वं भवेद्यावदिह्श्वर ॥ ५०
धृतराष्ट्र सह भ्रात्रा गा धाया च स्वभार्यया ।
दक्षिणेन हिमवत ऋषीणामाश्रम गत ॥ ५१
स्रोतोभि सप्तभिया वै स्वधुना सप्तधा व्यधात् ।
सप्ताना प्रीतये नाना सप्तस्रोत प्रचक्षते ॥ ५२
स्नात्वानुसवन तस्मि हुत्वा चाग्नी यथाविधि ।
अब्भक्ष उपशा तात्मा स आस्ते विगतैषण ॥ ५३
जितासनो जितश्वास प्रत्याहृतषडिन्द्रिय ।
हरिभावनया ध्वस्तरज सत्त्वतमोमल ॥ ५४
विज्ञानात्मनि सयो य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् ।
ब्रह्मण्या मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरे ॥ ५५
ध्वस्तमायागुणोदर्को निरुद्धकरणाशय ।
निवर्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाचल ॥ ५६
तस्या तरायो मैवा[1]भू स यस्ताखिलकमण ॥ ५६॥
स वा अद्यतनाद्राजन्परत पञ्चमेऽहनि ।
कलेवर हास्यति स्व तच्च भस्मीभविष्यति ॥ ५७॥
दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्यु पत्नी सहोटजे ।
बहि स्थिता पति साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति ॥ ५८॥
विदुरस्तु तदाश्चर्यं नि[2]शम्य कुरुनन्दन ।

1 भूत् 2 शाम्य

हर्षशोकयुतस्तस्माद्द्रष्टा नाथनिषेवक ॥ ५९॥
[1]इत्युक्त्वाथारुहत्स्वर्गं नारद सहतुम्बुरु ।
युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाऽजहाच्छुच ॥ ६०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया संहितायां प्रथमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्याय ॥

॥ चतुर्दशोऽध्याय ॥

(युधिष्ठिरवितर्क)

सूत —

सम्प्रस्थिते द्वारकाया जिष्णौ बन्धुदिदृक्षया ।
ज्ञातु च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ १
व्यतीता कतिचि मासास्तदा नायात्ततोऽर्जुन ।
ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरूद्वह ॥ २
कालस्य च गतिं रौद्रा विपर्यस्तर्तुधर्मिण ।
पापीयसीं नृणा वार्ता क्रोधलोभानृतात्मनाम् ॥ ३
जिह्मप्राय व्यवहृत शाठ्यमिश्र च सौहृदम् ।
पितृमातृसुहृद्भ्रातृदम्पतीना च कल्कनम् ॥ ४
[2](कन्याविक्रयिण तात सुत पित्रोरपोषकम् ।
ब्राह्मणा वेदविमुखान शूद्रान्वै ब्रह्मवादिन ॥)

---

1 सूत — 2 अय श्लोक क्वचिदास्ति

निमित्ता यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणाम् ।
लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वोवाचानुज नृप ॥ ५

युधिष्ठिर —

सम्प्रेषितो द्वारकाया [1]जिष्णुब धुदिदृक्षया ।
ज्ञातु च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ ६

गता सप्ताधुना मासा भीमसेन तवानुज ।
नायाति कस्य वा हेतोर्नाह [2]वेदेदमञ्जसा ॥ ७

अपि देवर्षिणादिष्ट स कालोऽयमुपस्थित ।
यदात्मनोऽङ्गमाक्रीड भगवानुत्सिसृक्षति ॥ ८

यस्मान्न सम्पदो रा य दारा प्राणा कुल प्रजा ।
आस सपत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ॥ ९

पश्योत्पातान्नरव्याघ्र दिव्या भौमा सदैहिकान् ।
[3]दारुणान् शसतोऽदूराद्भय नो बुद्धिमोहनम् ॥ १०

ऊर्वक्षिबाहवो मह्य स्फुरन्त्यङ्ग पुन पुन ।
वेपथुश्चापि हृदय आराद्दास्यन्ति विप्रियम् ॥ ११

शिवैषोद्यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना ।
मामङ्ग सारमेयोऽयमभिरौति ह्यभीरुवत् ॥ १२

शस्ता कुर्वन्ति मा सव्य दक्षिण पशवोऽपरे ।
वाहाश्च पुरुषव्याघ्र लक्षये रुदतो मम ॥ १३

---

1 वि   वधी   3 घोरमाशसतो

मृत्युदूत कपोतोऽयमुलूक कम्पय मन ।
प्र युल्कश्च कुह्वानै[1]रनिद्रौ शू यमिच्छत ॥ १४

धूम्रा दिश परिधय कम्पते भू सहाद्रिभि ।
निर्घातश्च महानासात्साक च स्तनयित्नुभि ॥ १५

वायुर्वाति खरस्पर्शो रजसा विसृजस्तम ।
असृग्वर्षन्ति जलदा बीभत्समिव सवत ॥ १६

सूर्यं हतप्रभ पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि ।
[2]ससङ्कुलैर्भूतगणैर्ज्वलिते इव रोदसी ॥ १७

नद्यो नदाश्च क्षुभिता सरासि च मनासि च ।
न ज्वलत्यग्निरा येन कालोऽय किं विधास्यति ॥ १८

न पिबन्ति स्तन वत्सा न दुह्यन्ति च मातर ।
रुद त्यश्रुमुखा गावो न हृष्य त्यृषभा व्रजे ॥ १९

दैवतानि रुद तीव स्विद्यन्ति [3]ह्युच्चलन्ति च ॥ १९॥

इमे जनपदा ग्रामा पुरोद्यानाकराश्रमा ।
भ्रष्टश्रियो निरान दा किमघ दर्शयन्ति न ॥ २०॥

म'य एतैर्महोत्पातैर्नून भगवत पदै ।
अन यपुरुषश्रीभिर्हीना मूहतसौभगा ॥ २१॥

इति चि तयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ।
राज्ञ प्रत्यागमद्ब्रह्मन्यदुपुर्या कपिध्वज ॥ २२॥

---

1 विंध द्राक्क्रु 2 सु 3 प्रचल

त पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् ।
अधोवदनमब्बिन्दू मुञ्च त नयनाब्जयो ॥ २३॥

विलोक्योद्विग्नहृदयो[1] विच्छायमनुज नृप ।
पृच्छति स्म सुहृ मध्ये ससरन्नारदेरितम् ॥ २४॥

युधिष्ठिर –

कच्चिदानर्तपुर्यां न स्वजना सुखमासते ।
मधुभोजदशार्हार्हसात्वतान्धकवृष्णय ? ॥ २५॥

शूरो मातामह कच्चित्स्वस्त्यास्ते [2]वाऽथ मारिष ।
मातुल सानुज कच्चित्कुशल्यानकदुन्दुभि ? ॥ २६॥

सप्त स्वसारस्तत्पत्न्यो मातुला य सहात्मजा ।
आसते सस्नुषा क्षेम देवकीप्रमुखा स्वयम् ? ॥ २७॥

कच्चिद्राजाहुको जीवत्यसत्पुत्रोऽस्य चानुज ।
[3]हृदीक ससुतोऽक्रूरो जय तगदसारणा ? ॥ २८॥

आसते कुशल कच्चिद्ये च [4]शत्रुजिदादय ।
कच्चिदास्ते सुख रामो भगवा सात्वता प्रभु ? ॥ २९॥

प्रद्युम्न सर्ववृष्णीना सुखमास्ते महारथ ।
गम्भीररयोऽनिरुद्धो वर्धते भगवानुत ? ॥ ३०॥

सुषेणश्चारुदेष्णश्च साम्बो जाम्बवतीसुत ।
अ ये च कार्ष्णिप्रवरा सपुत्रा ऋषभादय ? ॥ ३१॥

---

1 य 2 पार्थ 3 हृदिकस्य 4 सत्य

तथैवानुचरा शौरे श्रुतदेवोद्धवादय ।
सुनन्दनन्दशीर्षण्या ये चान्ये सात्वतर्षभा ? ॥ ३२॥

अपि स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्णभुजाश्रया ? ।
अपि स्मरन्ति कुशलमस्माकं बद्धसौहृदा ? ॥ ३३॥

भगवानपि गोविन्दो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सल ।
कच्चित्पुरे सुधर्माया सुखमास्ते सुहृद्वृत ? ॥ ३४॥

मङ्गलाय च लोकाना क्षेमाय च भवाय च ।
आस्ते यदुकुलाम्भोधावाद्योऽनन्तसख पुमान् ? ॥ ३५॥

यद्बाहुदण्डगुप्ताया स्वपुर्यां यदवोऽर्चिता ।
क्रीडन्ति परमानन्द महापौरुषिका इव ? ॥ ३६॥

यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा
सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषित ।
निर्जित्य सङ्ख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो
हरन्ति वज्रायुधवल्लभोचिता ? ॥ ३७॥

यद्बाहुदण्ड[1]ाभ्युदयानुजीविनो
यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहु ।
अधिक्रमन्त्यङ्घ्रिभिराहृता बलात्
सभा सुधर्मां सुरसत्तमोचिताम् ? ॥ ३८॥

कच्चित्तेऽनामय तात भ्रष्टतेजा विभासि मे ।

---

1 ण्डप्रभवो

अलब्धमानोऽवज्ञात किंवा तात चिरोषित ? ॥ ३९॥

कच्चिन्नाभिहतोऽभावै श दादिभिरमङ्गलै ।
न दत्तमुक्तमर्थिभ्य आशया यत्प्रतिश्रुतम् ? ॥ ४०॥

कच्चित्त्व ब्राह्मण बाल गा वृद्ध रोगिण स्त्रियम् ।
शरणोपसृत सत्त्व नात्याक्षी शरणप्रद ? ॥ ४१॥

कच्चित्त्व नागमोऽगम्या गम्या वाऽसत्कृता स्त्रियम् ।
पराजितो वाथ भवान्नोत्तमैनासमै पथि ? ॥ ४२॥

अपिस्वित्पर्यभुङ्क्थास्त्व सम्भो या वृद्धबालकान् ॥ ४३

उपेक्ष्यातिथिभृत्यांश्च गर्भिण्या[1]सुरक यका ।
जुगुप्सित कर्म किञ्चित्कृतवान्न यदक्षमम् ॥ ४४

कच्चित्प्रेष्ठतमे[2]नाथ हृदयेनात्मब धुना ।
शून्योऽस्मि रहितो नित्य म यसे तेऽ यथा न रुक् ॥ ४५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
संहितायां प्रथमस्क धे चतुर्दशोऽध्याय ॥

---

1 तु 2 नाह

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

(पाण्डवस्वर्गारोहणम्)

सूत —

एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः ।
नानाशङ्कास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः ॥ १

शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः ।
विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् ॥ २

कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य नेत्रयोः ।
परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कण्ठ्यकातरः ॥ ३

सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् ।
नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४

अर्जुन —

वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा ।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥ ५

यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः ।
उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ६

यत्संश्रयाद् द्रुपदगेहमुपागतानां
राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ।

तेजो हृतं खलु मयाभिहतश्च मत्स्यः
सज्जीकृतेन धनुषाधिगता च कृष्णा ॥ ७

यत्सन्निधावहमु खाण्डवमग्नयेऽदा-
मिन्द्रं च सामरगणं तरसा विजित्य ।
लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया
दिग्भ्योऽहरन्नृपतयो बलिमध्वरे ते ॥ ८

य[1]त्तेजसा नृपशिरोऽङ्घ्रिमहन्मखार्थे
आर्योऽनुजस्तव गजायुतसत्त्ववीर्यः ।
तेनाहृताः प्रमथनाथमखाय भूपा
यन्मोचिता[2]स्तदनयन्बलिमध्वरे ते ॥ ९

पत्न्यास्तवाधिमखकॢप्तमहाभिषेक-
श्लाघिष्ठचारुकबरं कितवैः सभायाम् ।
स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या
यैस्तत्स्त्रियोऽकृत हतेशविमुक्तकेशाः ॥ १०

यो नो जुगोप वनमेत्य दुरन्तकृच्छ्रा-
द्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुग्यः ।
शाकान्नशिष्टमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं
तृप्ताममंस्त सलिले विनिमग्नसङ्घः ॥ ११

1 यत्सन्निधौ　2 स्तमनयन्

यत्तेजसाथ भगवान्युधि शूलपाणि-
र्विस्मापितः सगिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे ।
अन्येऽपि चाहममुनैव कलेवरेण
प्राप्तो महेन्द्रभवने महदासनार्धम् ॥ १२

तत्रैव मे विहरतो भुजदण्डयुग्मं
गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः ।
सेन्द्राः श्रिता यदनुभावितमाजमीढ
तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्ना ॥ १३

यद्बान्धवः कुरुबलाब्धिमनन्तपार-
मेको रथेन [1]ततरेऽहमतीर्यसत्त्वम् ।
प्रत्याहृतं [2]बहु धनं च मया परेषां
[3]तेजास्पदं मणिमयं च हृतं शिरोभ्यः ॥ १४

यो भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्र-
राजन्यवर्यरथमण्डलमण्डितासु ।
अग्रेचरो मम विभो रथयूथपाना-
मायुर्मनांसि च दृशा सह ओज आर्च्छत् ॥ १५

यद्दो[4]ष्षु मा प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्ण-
द्रौणित्रिगर्तशल्यसैन्धवबाह्लिकाद्यैः ।

---

1 ततराहमतो 2 पुरु 3 तत्पदं 4 दोः

अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि
नो पस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि ॥ १६

सौत्ये वृत: कुमतिनात्मद ईश्वरो मे
यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भव्या: ।
मा श्रान्तवाहमरयो रथिनो भुविष्ठं
न प्राहरन् यदनुभावनिरस्तचित्ता: ॥ १७

नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभितानि
हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनन्दनेति ।
सञ्जल्पितानि नरदेव हृदिस्पृशानि
स्मर्तुर्लुठन्ति हृदयं मम माधवस्य ॥ १८

शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादि-
ष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्ध: ।
सख्यु: सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं
सेहे [1]महान् महितया कुमतेरघं मे ॥ १९

सोऽहं नृपेन्द्र रहित: पुरुषोत्तमेन
सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्य: ।
अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमङ्ग रक्षन्
गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्जितोऽस्मि ॥ २०

1 महामहि

तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते
सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ।
सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं
भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम् ॥ २१
राजंस्त्वयाभिपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे ।
विप्रशापविमूढानां निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथः ॥ २२
वारुणीं मदिरां पीत्वा मदोन्मथितचेतसाम् ।
अजानतामिवान्योन्यं चतुःपञ्चावशेषिताः ॥ २३
प्रायेणैतद्भगवत ईश्वरस्य विचेष्टितम् ।
मिथो निघ्नन्ति भूतानि भावयन्ति च यन्मिथः ॥ २४
जलौकसां जले यद्वन्महान्तोऽदन्त्यणीयसः ।
दुर्बलान् बलिनो राजन्महान्तो बलिनो मिथः ॥ २५
एवं बलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान् विभुः ।
यदून् यदुभिरन्योन्यं भूभारान् संजहार ह ॥ २६
देशकालार्थयुक्तानि हृत्तापोपशमानि च ।
हरन्ति स्मरतश्चित्तं गोविन्दाभिहितानि मे ॥ २७
एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् ।
सौहार्देनातिगाढेन शान्तासीद्विमला मतिः ॥ २८
वासुदेवाङ्घ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरंहसा ।

1 समभिः

भक्त्या निर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुन ॥ २९

गीत भगवता ज्ञान यत्तत्सङ्ग्राममूर्धनि ।
कालकर्मतमोरुद्ध पुनरध्यगमत्प्रभु ॥ ३०

विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या सञ्छिन्नद्वैतसशय ।
लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भव ॥ ३१

निशम्य भगवन्मार्गं सस्था यदुकुलस्य च ।
स्व पथाय मति चक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिर ॥ ३२

पृथाप्यनुश्रुत्य धनञ्जयोदित
नाश यदूना भगवद्गतिं च ताम् ।
एका तभक्त्या भगवत्यधोक्षजे
निवेशितात्मोपरराम सस्तुते ॥ ३३

ययाहरद्भुवो भार ता तनु विजहावज ।
कण्टक कण्टकेनेव द्वय चापीशितु समम् ॥ ३४

यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नट ।
भूभार क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरम् ॥ ३५

यदा मुकुन्दो भगवानिमा महीं
जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथ ।
तदाऽहरेवाप्रतिबुद्धचेतसा
[1]मधर्महेतु कलिरन्ववर्तत ॥ ३६

---

1 मभद्र

युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुध
पुरे च राष्ट्रे च गृहे तदात्मनि ।
[1]विभाव्य लोभानृतजिह्महिंसना
द्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधात् ॥ ३७

स्वराट् पौत्रं विनयिनमात्मनः सुसमं गुणैः ।
तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यषिञ्चद्गजाह्वये ॥ ३८

मथुरायां तथा वज्रं शूरसेन[2]पतिं ततः ।
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ॥ ३९

विसृज्य तत्र तत्सर्वं दुकूलवलयादिकम् ।
[3]निर्ममो निरहङ्कारः सञ्छिन्नाशेषबन्धनः ॥ ४०

वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे च तम् ।
मृत्यावपानं सोत्सर्गं तं पञ्चत्वे ह्यजोहवीत् ॥ ४१

त्रित्वे हुत्वाथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः ।
सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ ४२

चीरवासा निराहारो बद्धवाङ्मुक्तमूर्धजः ।
दर्शयन्नात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ४३

अनवेक्षमाणो निरगादशृण्वन् बधिरो यथा ।
उदीचीं प्रविवेशाशां गतपूर्वां महात्मभिः ॥ ४४

हृदि ब्रह्म परं ध्यायन्नावर्तेत यतो गतः ॥ ४५॥

---

1 विलोक्य 2 सुत 3 निर्मोह

सर्वे तमनु निर्जग्मुर्भ्रातरः कृतनिश्चयाः ।
कलिनाऽधर्ममित्रेण दृष्ट्वा स्पृष्टाः प्रजा भुवि ॥ ४५॥

ते साधुकृतसर्वार्था ज्ञात्वात्यन्तिकमात्मनः ।
मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥ ४६॥

तद्ध्यानोद्रिक्तया भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे ।
तस्मिन्नारायणपदे एकान्तमतयो गतिम् ॥ ४७॥

अवापुर्दुरवापां ते असद्भिर्विषयात्मभिः ।
विधूतकल्मषा स्थानं विरजेनात्मनैव हि ॥ ४८॥

विदुरोऽपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् ।
कृष्णावेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ॥ ४९॥

द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षताम् ।
वासुदेवे भगवति ह्येकान्तमतिराप तम् ॥ ५०॥

यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां
पाण्डोः सुतानामिति सम्प्रयाणम् ।
शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं
लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिम् ॥ ५१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां प्रथमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ षोडशोऽध्याय ॥

(पृथ्वीधर्मसंवाद)

सूत —

तत परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया
महीं महाभागवत शशास ह ।
यथा हि सूत्यामभिजातकोविदा
समादिशन् विप्र महद्गुणस्तथा ॥ १

स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीम् ।
जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् ॥ २

आजहाराश्वमेधांस्त्रीन् गङ्गाया भूरिदक्षिणान् ।
शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचरा ॥ ३

नि[1]जग्राहौजसा वीर कलिं दिग्विजये क्वचित् ।
नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुन पदा ॥ ४

शौनक —

कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृप ।
नृदेवचिह्नधृक् शूद्र कोऽसौ गां य पदाहनत् ॥ ५

तत्कथ्यता महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् ॥ ५॥

अथवास्य पदाम्भोजमकरन्दलिहां सताम् ।
किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्यय ॥ ६॥

1 ज

क्षुद्रायुषां नृणामङ्ग मर्त्यानामृतमिच्छताम् ।
इहोपहूतो भगवान्मृत्यु शामित्रकर्मणि ॥ ७॥

न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहान्तक ।
एतदर्थं हि भगवानाहूत परमर्षिभि ॥ ८॥

अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृत वच ॥ ९

मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ।
निद्रया ह्रियते नक्त दिवा च व्यर्थकर्मभि ॥ १०

सूत —

यदा परीक्षित्कुरुजाङ्गले वसन्
कलिं प्रविष्ट निजचक्रवर्तिते ।
निशम्य वार्तामनतिप्रियां तत
शरासन संयुगशौण्डिराददे ॥ ११

स्वलंकृत श्यामतुरङ्गयोजित
रथ मृगेन्द्रध्वजमाश्रित पुरात् ।
वृतो रथाश्वद्विपपत्तियुक्तया
स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गत ॥ १२

भद्राश्व केतुमाल च भारत चोत्तरान् कुरून् ।
किंपुरुषादीनि वर्षाणि विजित्य जगृहे बलिम् ॥ १३

तत्र तत्रोपशृण्वान स्वपूर्वेषां महात्मनाम् ।
प्रगीयमान च यश कृष्णमाहात्म्यसूचकम् ॥ १४

आत्मान च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेज[1]स ।
स्नेह च वृष्णिपार्थाना तेषा भक्ति च केशवे ॥ १५

तेभ्य परमस तुष्ट प्रीत्युज्जृम्भितलोचन ।
महाधनानि वासासि ददौ हारा महामना ॥ १६

सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्य
वीरासनानुगमनस्तव[2]नप्रणामम् ।
स्निग्धेषु पाण्डुषु जगत्प्रणतिं च विष्णो
भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविन्दे ॥ १७

तस्यैव वर्तमानस्य पूर्वेषा वृत्तिमन्वहम् ।
नातिदूरे किलाश्चर्यं यदासीत्तन्निबोध मे ॥ १८

धर्म पदैकेन चरन्विच्छायामुपलभ्य गाम् ।
पृच्छति स्माश्रुवदना विवत्सामिव मातरम् ॥ १९

धर्म —

कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते
विच्छायासि म्लायतेष मुखेन ।
आलक्षये भवतीम तराधिं
दूरेब धु शोचसि कञ्चनाम्ब ॥ २०

पादै यून शोचसि मैकपाद
मात्मान वा वृषलैर्भोक्ष्यमा[3]णाम् ।

1 सा 2 मानि श्रण्वन् 3 ण

[1]अहो सुरादी हृतयज्ञभागान्
प्रजा उतस्वि मघवत्यवर्षति ॥ २१

अरक्ष्यमाणा स्त्रिय उर्वि बालान्
शोचस्यथो पुरुषादैरिवातान् ।
वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्म
ण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुला यान् ॥ २२

किं क्षत्रबन्धून्कलिनोपसृष्टा
न्राष्ट्राणि वा तैरवरोपितानि ।
इतस्ततो वाशनपानवास
स्स्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् ॥ २३

यद्वाम्ब ते भूरिभरावतार
कृतावतारस्य हरेर्धरित्रि ।
अन्तर्हितस्य स्मरती विसृष्टा
कर्माणि निर्वाणविलम्बितानि ॥ २४

इदं [2]समाचक्ष्व तवाधिमूलं
वसुंधरे येन विकर्शितासि ।
कालेन वा ते बलिना बलीयसा
सुरार्चितं किं हृतमम्बसौभगम् ॥ २५

1 आ 2 म

धरणी—

भवान्हि वेद तत्सर्वं यन्मा धर्मानुपृच्छसि ।
चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः ॥ २६

सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः संतोष आर्जवम् ।
शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ २७

ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ।
स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥ २८

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः ।
गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः ॥ २९

एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ।
प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचित् ॥ ३०

तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन साम्प्रतम् ।
शोचामि रहितं लोकं पाप्मना कलिनेक्षितम् ॥ ३१

आत्मानं चानुशोचामि भवन्तं चामरोत्तमम् ।
देवान्पितॄनृषीन्साधून्सर्वान्वर्णांस्तथाश्रमान् ॥ ३२

ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपाङ्गमोक्ष-
कामास्तपः समचरन्भगवत्प्रपन्नाः ।
सा श्रीः स्ववासमरविन्दवनं विहाय
यत्पादसौभगमलं भजतेऽनुरक्ता ॥ ३३

तस्याहमब्जकुलिशाङ्कुशकेतुकेतैः
श्रीमत्पदैर्भगवतः समलङ्कृता[1]ङ्गीम् ।
त्रीनत्यरोच उपलभ्य ततो विभूतिं
लोकान् स मां व्यसृजदुत्स्मयतीं तदन्ते ॥ ३४

यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञा
मक्षौहिणीशतमपानुदात्मतन्त्र ।
त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण
सम्पादय यदुषु रम्यमबिभ्रदङ्गम् ॥ ३५

का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य
प्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः ।
स्थैर्यं स मानमहरन्मधुमानिनीनां
रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिविटङ्किताया ॥ ३६

तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा ।
परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ॥ ३७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां प्रथमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥

---

[1] ङ्गी

॥ सप्तदशोऽध्याय ॥

(कलिनिग्रह)

सूत —

तत्र गोमिथुन राजा ह यमानमनाथवत् ।
दण्डहस्त च वृषल ददृशे नृपलाञ्छनम् ॥ १

वृष मृणालधवल मेह तमिव बिभ्यतम् ।
वेपमान पदैकेन सीद त शूद्रताडितम् ॥ २

गा च [1]धमदुघा दीना भृश शूद्रपदाहताम् ।
विवत्सा साश्रुवदना क्षामा यवसमिच्छतीम् ॥ ३

पप्रच्छ रथमारूढ कातस्वरपरिच्छदम् ।
मेघगम्भीरया वाचा समारोपितकामुक ॥ ४

[2]कस्त्व मच्छरणे लोके बलाद्धस्य[3]बला बली ।
नरदेवोऽसि वेषेण नटवत्कर्मणाऽद्विज ॥ ५

कस्त्व कृष्णे गते दूर सह गाण्डीवध वना ।
शोच्योऽस्यशोच्यान्रहसि प्रहर वधमर्हसि ॥ ६

त्व वा मृणालधवल पादै यून पदा चरन् ।
वृषरूपेण किं क[4]श्चिद्देवो न परिखेदयन् ॥ ७

न जातु [5]पौरवे द्राणा दोर्दण्डपरिरम्भिते ।

---

1 धर्म 2 राजा— 3 बलान् 4 चि 5 कौरवे

भूतलेऽनुपत त्यस्मिं विना त प्राणिना शुच ॥ ८
मा सौरभेयानुशुचो व्येतु ते वृषलाद्भयम् ।
मा रोदीरम्ब भद्र ते खलाना मयि शास्तरि ॥ ९
यस्य राष्ट्रे प्रजा सर्वास्त्रस्यन्ते साध्व्यसाधुभि ।
तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्तिरायुर्भगो गति ॥ १०
एष राज्ञा परो धर्मो ह्यार्तानामार्तिनिग्रह ।
अत एन [1]वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमम् ॥ ११
कोऽवृश्चत्तव पादास्त्रीन् सौरभेय चतुष्प[2]द ।
मा भूवंस्त्वादृशा राष्ट्रे राज्ञा कृष्णानुवर्तिनाम् ॥ १२
आख्याहि वृष भद्र व साधूनामकृतागसाम् ।
आत्मवैरूप्यकर्तार पार्थाना कीर्तिदूषणम् ॥ १३
जनेऽनागस्यघ युञ्जन् सर्वतोऽस्य च मद्भयम् ।
[3]साधूना भद्रमेव स्यादसाधुदमने कृते ॥ १४
अनागस्स्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुश ।
आहर्तास्मि भुज साक्षादमर्त्यस्यापि साङ्गदम् ॥ १५
राज्ञो हि परमो धर्म स्वधर्मस्थानुपालनम् ।
शासतोऽन्या यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह ॥ १६

धर्म —

एतद्व पाण्डवेयाना युक्तमार्ताभय वच ।

---

1 हन्मि 2 द 3 इदमर्धं क्वचिन्नास्ति

येषां गुणगणैः कृष्णो दौत्यादौ भगवान् कृत ॥ १७

न वय क्लेशबीजानि यत स्युः पुरुषर्षभ ।
पुरुष त विजानीमो वाक्यभेदविमोहिता ॥ १८

केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मन ।
दैवम ये परे कर्म स्वभावमपरे प्रभुम् ॥ १९

अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केष्वपि निश्चय ।
अत्रानुरूप राजर्षे विमृशस्व मनीषया ॥ २०

सूत—

एव धर्मे प्रवदति स सम्राड् द्विजसत्तम ।
समाहितेन मनसा विखेद [1]पश्यत वम् ॥ २१

राजा—

धर्म ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोऽसि वृषरूपधृक् ।
यदधर्मकृत स्थान सूचकस्यापि तद्भवेत् ॥ २२

अथवा देवमायाया नून गतिरगोचरा ।
चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चय ॥ २३

तप शौच दया सत्यमिति पादाः [2]प्रकीर्तिता ।
अधर्मां[3]शैस्त्रयो भग्ना स्मयसङ्गमदैस्तव ॥ २४

इदानीं धर्म पादस्ते सत्य निर्वर्तयेद्यत ।
त जिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधित कलिः ॥ २५

---

1 प्रत्य 2 कृते कृता 3 शै

इय च भूभगवता यासितोरुभरा सती ।
श्रीमद्भिस्तत्पद यासैं सम्रत कृतकौतुका ॥ २६

शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिता[1]धुना ।
अब्रह्मण्या नृपव्याजा शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति ॥ २७

इति धर्मं मही चैव सान्त्वयित्वा महारथ ।
निशातमाददे खड्ग कलयेऽधमहेतवे ॥ २८

त जिघासुमभिप्रेत्य विहाय नृपलाञ्छनम् ।
तत्पादमूल शिरसा स[2]मागाद्भयविह्वल ॥ २९

पतित पादयोर्वीक्ष्य कृपया दीनवत्सल ।
शरण्यो नावधीच्छ्लोक्य आह चेद हसन्निव ॥ ३०

राजा—

न ते गुडाकेशयशोधराणा
बद्धाञ्जलेर्वै भयमस्ति किञ्चित् ।
न वर्तितव्य भवता कथञ्चन
क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबन्धु ॥ ३१

त्वा वर्तमान नरदेवदेहे
ष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्म[3]पूग ।
लोभोऽनृत चौर्यमनार्यमंहो
ज्येष्ठा च माया कलहश्च दम्भ ॥ ३२

1 सती   2 म   3 पूग

न वर्तितव्य तदधर्मबन्धो
धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ।
ब्रह्मावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञै
यज्ञेश्वर यज्ञवितानविज्ञा ॥ ३३

यस्मिन्हरिर्भगवानि यमान
इ यामूर्तिर्यजता श तनोति ।
कामानमोघान्स्थिरजङ्गमाना
मन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ॥ ३४

सूत —

परीक्षितैवमादिष्ट स कलिर्जातवेपथु ।
तमुद्यतासिमाहेद दण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥ ३५

कलि —

यत्र क्वचन वत्स्यामि सार्वभौम तवाज्ञया ।
लक्षये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषुशरासनम् ॥ ३६

त मे धर्मभृता श्रेष्ठ स्थान निर्देष्टुमर्हसि ।
यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठस्तेऽनुशासनम् ॥ ३७

सूत —

अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ ।
द्यूत पान स्त्रिय सूना यत्राधर्मश्चतुर्विध ॥ ३८

पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभु ।

ततोऽनृत मद काम रजो वैर च पञ्चमम् ॥ ३९

अमूनि पञ्च स्थानानि ह्यधमप्रभव कलिः ।
औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृत् ॥ ४०

अथैतानि न सेवेत बुभूषु पुरुष क्वचित् ।
विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकपतिर्गुरु ॥ ४१

वृषस्य नष्टांस्त्रीन् पादांस्तप शौच दयामिति ।
प्रतिस दध आश्वास्य महीं च समवर्धयत् ॥ ४२

स एष एतर्ह्यध्यास्त आसन पार्थिवोचितम् ।
पितामहेनोपन्यस्त राज्ञारण्य विविक्षता ॥ ४३

आस्तेऽधुना स राजर्षि कौरवेन्द्रश्रियोल्लसन् ।
गजाह्वये महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवा ॥ ४४

इत्थम्भूतानुभावोऽयमभिमन्युसुतो नृप ।
यस्य पालयत क्षोणीं यूय सत्राय दीक्षिता ॥ ४५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां प्रथमस्कन्धे सप्तदशोऽध्याय

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

(विप्रशापोपलम्भनम्)

सूत—

यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः ।
अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥ १

ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात् ।
न सम्मुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः ॥ २

उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं विज्ञाताजितसंस्थितिः ।
वैयासकेर्जहौ शिष्यो गङ्गायां स्वं कलेवरम् ॥ ३

नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतम् ।
स्यात्सम्भ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मरतां तत्पदाम्बुजम् ॥ ४

तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः ।
यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ॥ ५

यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गाम् ।
तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ॥ ६

नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक् ।
कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥ ७

किं नु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा ।
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते ॥ ८

उपवर्णितमेतद्वः पुण्यं पारीक्षितं मया ।
वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत ॥ ९

या याः कथा भगवतः कथनीयोरुकर्मणः ।
गुणकर्माश्रयाः पुम्भिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः ॥ १०

ऋषय ऊचुः—

सूत जीव समाः सौम्य शाश्वतीर्विशदं यशः ।
यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मर्त्यानाममृतं हि नः ॥ ११

कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मना भवान् ।
आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मधु ॥ १२

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥ १३

को नाम तृप्येद्रसवित्कथायां
महत्तमैकान्तपरायणस्य ।
नान्तं गुणानामगुणस्य जग्मु-
र्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः ॥ १४

तन्नो भवान्वै भगवत्प्रधानो
महत्तमैकान्तपरायणस्य ।
हरेरुदारं चरितं विशुद्धं
शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन् ॥ १५

स वै महाभागवत परीक्षि
येनापवगाख्यमदभ्रबुद्धि ।
ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥ १६

सन्न पर पुण्यमसवृतार्थ
माख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ।
आख्याह्यन ताचरितोपपन्न
पारीक्षित भागवताभिरामम् ॥ १७

सूत—
अहो वय ज मभृतोऽद्य हास्म
वृद्धानुवृत्त्यापि विलोमजाता ।
दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्र
महत्तमानामभिधानयोग ॥ १८

कुत पुनर्गृणतो नाम तस्य
महत्तमैका तपरायणस्य ।
योऽन तशक्तिर्भगवानन तो
महद्गुणत्वाद्यमन तमाहु ॥ १९

एतावताल ननु सूचितेन
गुणैरसाम्यानतिशायनस्य ।
हित्वेतरा प्रार्थयतो विभूति
र्यस्याङ्घ्रिरेणु जुषतेऽनभीप्सो ॥ २०

अथापि यत्पादनखावसृष्ट
जगद्विरिञ्चोपहृतार्हणाम्भ ।
सेश पुनात्यन्यतमो मुकुन्दा
त्को नाम लोके भगवत्पदार्थ ॥ २१

यत्रानुरक्ता सहसैव धीरा
व्यपोह्य देहादिषु सङ्गमूढम् ।
व्रजन्ति तत्पारमहस्यम त्य
यस्मिन्नहिंसोपशम स्वधम ॥ २२

अह हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भि
राचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान् ।
नभ पत त्यात्मसम पतत्रिण
स्तथा सम विष्णुगतिं विपश्चित ॥ २३

एकदा धनुरुद्यम्य विचर मृगया वन ।
मृगाननुगत श्रान्त क्षुधितस्तृषितो भृशम् ॥ २४

जलाशयमचक्षाण प्रविवेश तमाश्रमम् ।
ददर्श मुनिमासीन शान्त मीलितलोचनम् ॥ २५

प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतम् ।
स्थानत्रयात्पर प्राप्त ब्रह्मभूतमविक्रियम् ॥ २६

विप्रकीर्णजटाच्छन्न रौरवेणाजिनेन च ।
विशुष्यत्तालुरुदक तथाभूतमयाचत ॥ २७

अलब्धतृणभूम्यादिरसम्प्राप्ता[1]र्घसूनृत ।
अवज्ञातमिवात्मान मन्यमानश्चुकोप ह ॥ २८

अभूतपूर्व सहसा क्षुत्तड्भ्यामर्दितात्मन ।
ब्राह्मण प्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरो मन्युरेव च ॥ २९

स तु ब्रह्मऋषेरसे गतासुमुरग रुषा ।
विनिर्गच्छ धनुष्कोट्या निधाय पुरमागमत् ॥ ३०

एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षण ।
मृषासमाधिराहोस्वित्किं नु स्यात्क्षत्रबन्धुभि ॥ ३१

तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विहरन्बालकोऽर्भकै ।
राज्ञाघ प्रापित तात श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ॥ ३२

अहो अधर्म पालाना पीव्ना बलिभुजामिव ।
स्वामिन्यघ यद्दासाना द्वारपाना शुनामिव ॥ ३३

ब्राह्मणै क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपित ।
स कथ तद्गृहे द्वा स्थ सभाण्ड भोक्तुमर्हति ॥ ३४

कृष्णे गते भगवति शास्तर्युत्पथगामिनाम् ।
तद्भिन्नसेतूनद्याह शास्मि पश्यत मे बलम् ॥ ३५

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकान् ।
कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्र विससर्ज ह ॥ ३६

इति लङ्घितमर्याद तक्षक सप्तमेऽहनि ।

---

1 र्ध

[1]दङ्क्ष्यति स्म कुलाङ्गारं चोदितो मे ततद्रुहम् ॥ ३७

ततोऽभ्येत्याश्रमं बालो गले सर्पकलेवरम् ।
पितरं वीक्ष्य दुःखार्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ३८

स वा आङ्गिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा सुतविलापनम् ।
उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा स्वांसे मृतोरगम् ॥ ३९

विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ वत्स कस्माद्धि रोदिषि ।
केन वा ते प्रतिकृतमित्युक्तः स न्यवेदयत् ॥ ४०

निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं
स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनन्दत् ।
अहो बताहो महदंह ते कृत-
मल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो धृतः ॥ ४१

न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं
सम्मातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे ।
यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता
विन्दन्ति भद्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ॥ ४२

अलक्ष्यमाणे नरदेवनाम्नि
रथाङ्गपाणावयमङ्ग लोकः ।
तदा हि चोरप्रचुरो विनङ्क्ष्य-
त्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्क्षणात् ॥ ४३

---

1 भक्ष्यति

तदद्य नः पापमुपैत्यनन्वय
यन्नष्टनाथस्य वसोर्विलुम्पकात् ।
परस्परं घ्नन्ति शपन्ति वृञ्जते
पशून्स्त्रियोऽर्थान् पुरुदस्यवो जनाः ॥ ४४

तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां
वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ।
ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मना
शुनां कपीनामिव वर्णसङ्करः ॥ ४५

धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राड् बृहच्छ्रवाः ।
साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट् ॥ ४६
क्षुत्तृट्श्रमयुतो दीनो नैवास्मच्छापमर्हति ॥ ४६॥
अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनापक्वबुद्धिना ।
पापं कृतं तद्भगवान् सर्वात्मा क्षन्तुमर्हति ॥ ४७॥
तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि वा ।
नास्य तत्प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि ॥ ४८॥
इति पुत्रकृताघेन सोऽनुतप्तो महामुनिः ।
स्वयं विप्रकृतो राज्ञा नैवाघं तदचिन्तयत् ॥ ४९॥
प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः ।
न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्माऽगुणाश्रयः ॥ ५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां प्रथमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ एकोनविंशोऽध्याय ॥

(शुकागमनम्)

सूत —

महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं
विचिन्तयन्नात्मकृत सुदुर्मना ।
अहो मया नीचमनार्यवत्कृत
निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसि ॥ १

ध्रुव ततो मे कृतदेवहेलना
दुरत्यय व्यसन नातिदीर्घात् ।
तदस्तु काम त्वघनिष्कृताय मे
यथा न कुर्यां पुनरेवमद्धा ॥ २

अद्यैव रा य बलम्[1]द्धकोश
प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे ।
दहत्वभद्रस्य पुनर्न मेऽभू
त्पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्य ॥ ३

[2]स चि तयन्नित्थमथाशृणोद्यथा
मुने सुतोक्तो निर्ऋतिस्तक्षका[3]ग्य ।
स साधु मेने नचिरेण तक्षका
नल प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥ ४

1 द्धि 2 सञ्चिन्त 3 ख्यात्

अथो विहायेममसु च [1]लोक
विमर्शि[2]तो हेयतया पुरस्तात् ।
कृष्णाङ्घ्रिसेवामधिम यमान
उपाविशत्प्रायममत्यनद्याम् ॥ ५

या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्र
कृष्णाङ्घ्रिरेण्वभ्यधिकाम्बुनेत्रा ।
पुनाति लोकानुभयत्र सेशा
कस्ता न सेवेत मरिष्यमाण ॥ ६

इति व्यवच्छिद्य स पाण्डवेय
प्रायोपवेश प्रतिविष्णुपद्याम् ।
दध्यौ मुकु दाङ्घ्रिमन यभावो
मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसङ्ग ॥ ७

तत्रोपजग्मुर्भुवन पुनाना
महानुभावा मुनय सशिष्या ।
प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशै
स्वय हि तीर्थानि पुन ति स त ॥ ८

अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवन शरद्वा
नरिष्टनेमिर्भृगुरङ्गिराश्च ।

1 लोकौ 2 ता

पराशरो गाधिसुतोऽथ राम
उतथ्य इन्द्रप्रमदेध्मवाहौ ॥ ९

मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो
भारद्वाजो गौतम पिप्पलाद ।
मैत्रेय और्व कवष कुम्भयोनि
द्वैपायनो भगवान्नारदश्च ॥ १०

अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्या
राजर्षिवर्या अरुणादयश्च ।
नानार्षेयप्रवरान्समेता
नभ्यर्च्य राजा शिरसा ववन्दे ॥ ११

सुखोपविष्टेष्वथ तेषु भूय
कृतप्रणाम स्वचिकीर्षित यत् ।
विज्ञापयामास विविक्तचेता
उपस्थितोऽग्रेऽभिगृहीतपाणि ॥ १२

राजा—

अहो वय धन्यतमा नृपाणा
महत्तमानुग्रहणीयशीला ।
राज्ञा कुल ब्राह्मणपादशौचा
दूराद्विसृष्ट बत गर्ह्यकर्म ॥ १३

तस्यैव मेऽघस्य परावरेशो
व्यासक्तचित्तस्य गृहेष्वभीक्ष्णम् ।
निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो
यत्र प्रसक्तो भयमाशु धत्ते ॥ १४

तं मोपयातं प्रतियन्तु विप्रा
गङ्गा च देवी धृतचित्तमीशे ।
द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा
दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः ॥ १५

पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते
रतिः प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु ।
महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं
मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥ १६

इति स्म राजाध्यवसाययुक्तः
प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ।
उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते
समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः ॥ १७

एवं च तस्मिन्नरदेवदेवे
प्रायोपविष्टे दिवि देवसङ्घाः ।
प्रशस्य भूमौ व्यकिरन्प्रसूनै-
र्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः ॥ १८

महर्षयो वै समुपागता ये
  प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमाना ।
ऊचु प्रजानुग्रहशीलसारा
  य'दुत्तमश्लोकगुणाभिरूपम् ॥ १९

न वा इद राजर्षिवर्य चित्र
  भवत्सु कृष्ण समनुव्रतेषु ।
येऽध्यासन राजकिरीटजुष्ट
  सद्यो जहुभगवत्पार्श्वकामा ॥ २०

सर्वे वय तावदिहास्महेऽथ
  कलेवर यावदसौ विहाय ।
लोक पर विरजस्क विशोक
  यास्यत्यय भागवतप्रधान ॥ २१

आश्रुत्य तदृषिगणवच परीक्षि
  त्सम मधुच्युद्गुरु चाव्यलीकम् ।
आभाषतैनानभिन्द्य युक्त
  शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णो ॥ २२

समागता सवत एव सर्वे
  वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे ।

---

1 द्रू.

नेहाथवामुत्र च कश्चनार्थ
ऋते परानुग्रहमात्मशीलम् ॥ २३

ततश्च वः पृच्छ्यमिमं विपृच्छे
विश्रभ्य विप्रा इतिकृत्यतायाम् ।
सर्वात्मना म्रियमाणैश्च कृत्यं
शुद्धं च तत्रामृशताभियुक्ताः ॥ २४

तत्रा[1]भवद्भगवान् व्यासपुत्रो
यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः ।
अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टो
वृतः[2]स्त्रिबालैरवधूतवेषः ॥ २५

तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपाद
करोरुबाह्वंसकपोलगात्रम् ।
चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्ण
सुभ्र्वाननं कम्बुसुजातकण्ठम् ॥ २६

निगूढजत्रुं पृथुतुङ्गवक्षस
मावर्तनाभिं वलिवल्गूदरं च ।
दिगम्बरं वक्त्रविकीर्णकेशं
प्रलम्बबाहुं स्वमरोत्तमाभम् ॥ २७

1 गम 2 श्च

श्याम सदापीच्यवयोऽङ्गलक्ष्म्या
स्त्रीणा मनोज्ञ रुचिरस्मितेन ।
प्रत्युत्थितास्ते मुनय स्वासनेभ्य
स्तल्लक्षणज्ञा अपि गूढवर्चसम् ॥ २८

स विष्णुरातोऽतिथय आगताय
तस्मै सपर्यां शिरसा जहार ।
ततो निवृत्ता ह्यबुधा स्त्रियोऽर्भका
महासने सोपविवेश पूजित ॥ २९

स सवृतस्तत्र महान्महीयसा
ब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसङ्घै ।
व्यरोचतालं भगवान्यथेन्दु
र्ग्रहर्क्षतारानिकरै परीत ॥ ३०

प्रशान्तमासीनमकुण्ठमेधस
मुनिं नृपो भागवतोऽभ्युपेत्य ।
प्रणम्य मूर्ध्नावहित कृताञ्जलि
र्नत्वा गिरा सूनृतयान्वपृच्छत ॥ ३१

अहो अद्य वय ब्रह्मन्सत्सेव्या क्षत्रबन्धव ।
कृपयातिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थका कृता ॥ ३२

येषा सस्मरणात्पुसा सद्य शुद्ध्यन्ति वै गृहा ।
किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभि ॥ ३३

साम्निध्यात्ते महायोगिन्पातकानि महान्त्यपि ।
सद्यो नश्यन्ति वै पुसा विष्णोरिव सुरेतरा ॥ ३४

[1]अपि मे भगवान्प्रीत कृष्ण पाण्डुसुतप्रिय ।
पैतृष्वस्रेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबान्धव ॥ ३५

अभिप्रस्थापितो नून कारुण्याविष्टचेतसा ।
कृष्णेनैवेत्यह् म ये भक्ताना शमभीप्सता ॥ ३६

अन्यथा तेऽव्यक्तगतेर्दर्शन न कथ नृणाम् ।
नितरा म्रियमाणाना ससिद्धस्य वनीयस ॥ ३७

अत पृच्छामि ससिद्धि योगिना परम गुरुम् ।
पुरुषस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ॥ ३८

यच्छ्रोतव्यमथो जाप्य यत्कर्तव्य नृभि प्रभो ।
स्मर्तव्य भजनीय वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययम् ॥ ३९

नून भगवतो ब्रह्मन्गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहन क्वचित् ॥ ४०

सूत —

एवमाभाषित पृष्ट स राज्ञा श्लक्ष्णया गिरा ।
प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान्बादरायणि ॥ ४१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां प्रथमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्याय ॥
इति प्रथमस्कन्ध समाप्त ॥

---

1 अय श्लोक कचित्कोशेषु नास्ति

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

द्वितीयस्कन्धे प्रथमोऽध्याय ॥

(महापुरुषसंस्थानुवर्णनम्)

शुक —

वरीयानेष ते प्रश्न कृतो लोकहि[1]त नृप ।
आत्मवित्सम्मत पुसा श्रोतव्यादिषु य पर ॥ १

श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणा सन्ति सहस्रश ।
अपश्यतामात्मतत्त्व गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २

निद्रया ह्रियते नक्त व्यवायेन च वा वय ।
दिवा चार्थेहया राज कुटुम्बभरणेन वा ॥ ३

देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि ।
तेषा प्रमत्तो निधन पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४

तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवा हरिरीश्वर ।
श्रोतव्य कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभ[2]यम् ॥ ५

एतावा साङ्ख्ययोगाभ्या स्वधर्मपरिनिष्ठया ।

---

1 हो 2 यम्

जन्मलाभ पर पुसाम ते नारायणस्मृति ॥ ६

प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधि[1]षेधत ।
नैर्गुण्यस्था रम ते स्म गुणानुकथने हरे ॥ ७

इद भागवत नाम पुराण ब्रह्मसम्मितम् ।
अधीतवा द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम् ॥ ८

परिनि[2]ष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यान यदधीतवान् ॥ ९

तदह तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् ।
यस्य श्रद्दधतामाशु स्या मुकुन्दे [3]गति सती ॥ १०

एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् ।
योगिना नृप निर्णीत हरेर्नामानुकीर्तनम् ॥ ११

किं प्रमत्तस्य बहुभि परोक्षैर्हायनैरिह ।
वर मुहूर्त विदित घटेत श्रेयसे यत ॥ १२

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुष ।
मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभय हरिम् ॥ १३

तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताह जीवितावधि ।
उपकल्पय तत्सर्व तावद्यत्साम्परायिकम् ॥ १४

अन्तकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वस ।
छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहा देहेऽनु ये च तम् ॥ १५

---

1 नि 2 ष्ठोऽपि 3 मति

गृहात्प्रव्रजितो धीर पुण्यतीर्थजलाप्लुत ।
शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने ॥ १६

अभ्यसेन्मनसा शुद्ध त्रिवृद्ब्रह्माक्षर परम् ।
मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन् ॥ १७

नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथि ।
मन कर्मभिराक्षिप्त शुभार्थे धारयेद्धिया ॥ १८

तत्रैकावयव ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा ।
मनो निर्विषय युङ्क्त्वा तत किञ्चन न स्मरेत् ॥ १९
पद तत्परम विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ॥ १९॥

रजस्तमोभ्यामाक्षिप्त विमूढ मन आत्मन ।
यच्छेद्धारणया धीरो हन्ति या तत्कृत मलम् ॥ २०॥

यत स धार्यमाणाया योगिनो भक्तिलक्षण ।
आशु सम्पद्यते योग आश्रय भद्रमीक्षत ॥ २१॥

राजा—

यथा स धार्यते ब्रह्म धारणा यत्र सम्मता ।
यादृशी वा हरेदाशु[1] पुरुषस्य मनोमलम् ॥ २२॥

शुक—

जितासनो जितश्वासो जितसङ्गो जितेन्द्रिय ।
स्थूले भगवतो रूपे मन सन्धारयेद्धिया ॥ २३॥

1 शु

वि[1]शेषस्तस्य देहोऽथ स्थविष्ठ[2]श्च स्थवीयसाम् ।
यत्रेद दृश्यते विश्व भूत भव्य भवच्च सत् ॥ २४॥

[3]आण्डकोशे शरीरेऽस्मि सप्तावरणसयुते ।
वैराज पुरुषो योऽसौ भगवान् धारणाश्रय ॥ २५॥

पातालमेतस्य हि पादमूल
पठति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम् ।
महातल विश्वसृजोऽथ गुल्फौ
तलातल वै पुरुषस्य जङ्घे ॥ २६॥

द्वे जानुनी सुतल विश्वमूर्ते
रूरुद्वय वितल चातल च ।
महीतल तज्जघन महीपते
नभस्तल नाभिसरो गृणन्ति ॥ २७॥

उरस्स्थल ज्योतिरनीकमस्य
ग्रीवा महर्वदन वै जनोऽस्य ।
तपो रराटीं विदुरादिपुस
सत्य तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्ण ॥ २८॥

इन्द्रादयो बाहव आहुरुस्रा
कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः ।

---

1 वय 2 ष्ठ 3 आण्ड

नासत्यदस्रौ परमस्य नासे
प्राणोऽस्य गन्धो मुखमग्निरिद्धः ॥ २९॥

द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतङ्गः
पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्य
मापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥ ३०॥

छन्दांस्यनन्तस्य शिरो गृणन्ति
दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि ।
हासो जनोन्मादकरी च माया
दुरन्तसर्गो यदपाङ्गमोक्षः ॥ ३१॥

व्रीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो
धर्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठः ।
कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ
कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घाः ॥ ३२॥

नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि
महीरुहा विश्वतनोर्नृपेन्द्र ।
अनन्तवीर्यः श्वसितं मातरिश्वा
गतिर्वयः कर्मगुणप्रवाहः ॥ ३३॥

ईशस्य केशान्विदुरम्बुवाहा
न्वासस्तु सन्ध्यां कुरुवर्य भूम्नः ।

अव्यक्तमाहुर्हृदय मनश्च
स चन्द्रमा सर्वविकारकोश ॥ ३४॥

विज्ञानशक्ति महिमामनन्ति
सर्वात्मनोऽन्त करण गिरित्रम् ।
अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजा नखानि
सर्वे मृगा पशव श्रोणिदेशे ॥ ३५॥

वयासि तद्व्याकरण विचित्र
मनुर्मनीषा मनुजो निवास ।
गन्धर्वविद्याधरचारणाप्सर
स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्ये ॥ ३६॥

ब्रह्मानन क्षत्रभुजो महात्मा
विडूरुरङ्घ्रिश्रितकृष्णवर्ण ।
नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो
द्रव्यात्मक कर्मवितानयोग ॥ ३७॥

इयानसावीश्वरविग्रहस्य
य सन्निवेश कथितो मया ते ।
सन्धार्यतेऽस्मिन्[1] वपुषि स्थविष्ठे
मन स्वबुद्ध्या न यतोऽस्ति किञ्चित् ॥ ३८।

1 पुरुषे

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व
आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैक ।
त सत्यमानन्दनिधिं भजेत
नान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपात ॥ ३९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां द्वितीयस्कन्धे प्रथमोऽध्याय ॥

॥ द्वितीयोऽध्याय ॥

(पुरुषसंस्थावर्णनम्)

शुक —

एव पुरा धारणयात्मयोनि
नष्टा स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात् ।
तथा ससर्जेदममोघदृष्टि
यथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धि ॥ १

शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था
यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थै ।
परिभ्रमस्तत्र न विन्दतेऽर्था
मायामये वासनया शयान ॥ २

अत कविर्नामसु यावदर्थ
स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धि ।

सिद्धेऽ यथाऽर्थे न यतेत तत्र
परिश्रम तत्र समीक्षमाण ॥ ३

सत्या क्षितौ किं कशिपो प्रयासै
र्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणै किम् ।
सत्यञ्जलौ किं पुरुधान्नपात्र्या
दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलै ॥ ४

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षा
नैवाङ्घ्रिपा परभृत सरितोऽप्यशुष्यन ।
रुद्धा गुहा किमजितोऽवति नोपसन्नान
कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥ ५

एव स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध
आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्त ।
त निर्वृतोऽनियतार्थो भजेत
ससारहेतूपरमश्च यत्र ॥ ६

कस्ता त्वनादृत्य परानुचिन्ता
मृते पशूनसतीं नाम कुर्यात् ।
पश्यञ्जन पतित वैतरण्या
स्वकर्मजान् परितापाञ्जुषाणम् ॥ ७

केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे
प्रादेशमात्र पुरुष वसन्तम् ।

चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्ख
गदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥ ८

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं
कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससम् ।
लसन्महारत्नहिरण्मयाङ्गदं
स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलम् ॥ ९

उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये
योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ।
श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकन्धरम्
अम्लानलक्ष्म्या वनमालयाचितम् ॥ १०

विभूषितं मेखलयाङ्गुलीयकै
महाधनैर्नूपुरकङ्कणादिभिः ।
स्निग्धामलाकुञ्चितनीलकुन्तलै
र्विरोचमानाननहासपेशलम् ॥ ११

अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लस
द्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ।
ईक्षेत चिन्तामयमेनमीश्वरं
यावन्मनो धारणयावतिष्ठते ॥ १२

एकैकशोऽङ्गानि धियानुभावये
त्पादादि यावद्धसितं गदाभृतः ।

जित जित स्थानमपोह्य धारये
 त्पर पर शुद्ध्यति धीर्यथा [1]यथा ॥ १३

यावन्न जायेत परावरेऽस्मि
 विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोग ।
तावत्स्थवीय पुरुषस्य रूप
 क्रियावसाने प्रयत स्मरेत ॥ १४

स्थिर सुख चासनमाश्रितो यति
 यदा जिहासुरिममङ्ग लोकम् ।
काले च देशे च मनो न स[2]ञ्जये
 त्प्राण नियच्छे मनसा जितासु ॥ १५

मन स्वबुद्ध्यामलया नियम्य
 क्षेत्रज्ञ एता निनयेत्तमात्मनि ।
आत्मानमात्म यवरुध्य धीरो
 लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् ॥ १६

न यत्र कालोऽनिमिषा पर प्रभु
 कुतो नु देवा जगता य ईशिरे ।
न यत्र सत्त्व न रजस्तमश्च
 न वै विकारो न महा प्रधानम् ॥ १७

1 तथा 2 जेत्

पर पद वैष्णवमामनन्ति त
  यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षव ।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा
  हृदोपगुह्यार्हपद पदे पदे ॥ १८

इत्थ मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो
  विज्ञानदृग्वीर्यसुरन्धिताशय ॥
स्वपार्ष्णिनापीड्य गुद ततोऽनिल
  स्थानेषु षट्सून्नमयेज्जितक्लम ॥ १९

नाभ्या स्थित हृद्यधिरोप्य तस्मा
  दुदानगत्योरसि त नयेन्मुनि ।
ततोऽनुसन्धाय धिया मनस्वी
  स्वतालुमूल शनकैर्नयेत ॥ २०

तस्माद्भ्रुवोरन्तरमुन्नयेत
  निरुद्धसप्तायतनोऽनपेक्ष ।
स्थित्वा मुहूर्तार्धमकुण्ठदृष्टि
  निर्भिद्य मूर्धन्विसृजेत्पर गत ॥ २१

यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्य
  वैहायसानामुत यद्विहारम् ॥
अष्टाधिपत्य गुण[1]सन्निवाये
  सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥ २२

1 सन्निपाते

योगेश्वराणां गतिमाहुरन्त
 र्बहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम् ।
न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति
 विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥ २३

वैश्वानरं याति विहायसा गतः
 सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषा ।
विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात्
 प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारम् ॥ २४

तद्विश्वनाभिं त्वतिवर्त्य विष्णो
 रणीयसा विरजेनात्मनैकः ।
नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति
 कल्पायुषो यद्विबुधा रमन्ते ॥ २५

अथो अनन्तस्य मुखानलेन
 दन्दह्यमानं स निरीक्ष्य विश्वम् ।
निर्याति सिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यं
 यद्द्वैपरार्ध्यं तदु पारमेष्ठ्यम् ॥ २६

न यत्र शोको न जरा न मृत्यु
 र्नार्तिर्न चोद्वेग ऋते कुतश्चित् ।
यच्चित्ततोदः कृपयानिदंविदां
 दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनात्[1] ॥ २७

---

1 नृ

ततो विशेष प्रतिपद्य निर्भय
खेनात्मनापोऽनलमूर्तिरत्वरन् ।
ज्योतिर्मयो वायुमुपेत्य काले
वाय्वात्मना ख बृहदात्मलिङ्गम् ॥ २८

घ्राणेन ग ध रसनेन वै रस
रूप तु दृष्ट्या श्वसन त्वचैव ।
श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्व
प्राणेन चाकूतिमुपैति योगी ॥ २९

स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसनिकर्ष
मनोमय देवमय विकायम् ।
ससाद्य गत्या सह तेन याति
विज्ञानतत्त्व गुणसनिरोधम् ॥ ३०

तेनात्मनात्मानमुपैति शा त
मान दमान दमयोऽवसाने ।
एता गतिं भागवतीं गतो य
स वै पुनर्नेह विषज्जतेऽङ्ग ॥ ३१

एते सृती ते नृप वेदगीते
त्वयाभिपृष्टे ह सनातने च ।
ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट
आराधितो भगवा वासुदेव ॥ ३२

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ।
वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥ ३३

भगवान्ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।
तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ॥ ३४

भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः ।
दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥ ३५

तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान्नृणाम् ॥ ३६

पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां
कथामृतं श्रवणपुटेषु सम्भृतम् ।
पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं
व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकम् ॥ ३७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां द्वितीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ तृतीयोऽ याय ॥

श्रीशुक —

एवमेतन्निगदित पृष्टवा यद्भवा मम ।
नृणा यन्म्रियमाणाना मनुष्येषु मनीषिणाम् ॥ १

ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम् ।
इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकाम प्रजापतीन् ॥ २

देवीं माया तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् ।
वसुकामो वसून्रुद्रा वीर्यकामोऽथ वीर्य[1]वान् ॥ ३

अन्नाद्यकामस्त्वदितिं स्वर्गकामोऽदिते सुतान् ।
विश्वान्देवान्रा यकाम साध्या ससाधको विशाम् ॥ ४

आयुष्यकामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इला यजेत् ।
प्रतिष्ठाकाम पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥ ५

रूपाभिकामो ग धर्वान्स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम् ।
आधिपत्यकाम सर्वेषा यजेत परमेष्ठिनम् ॥ ६

यज्ञ यजेद्यशस्काम कोशकाम प्रचेतसम् ।
विद्याकामस्तु गिरिश दाम्पत्यार्थ उमा सतीम् ॥ ७

धर्मार्थ उत्तमश्लोक त तु त वा पितॄ यजेत् ।
रक्षाकाम पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान् ॥ ८

---

[1] वान्

राज्यकामो मनून् देवान्निर्ऋतिं त्वभिचरन् यजेत् ।
कामकामो यजेत्सोममकामः पुरुषं परम् ॥ ९

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ १०

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।
भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः ॥ ११

ज्ञानं [1]यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्र-
मात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसङ्गः ।
कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः
को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२

शौनक —

इत्यभिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः ।
किमन्यत्पृष्टवान् भूयो वैयासकिमृषिं कविम् ॥ १३

एतच्छुश्रूषतां विद्वन् सूत नोऽर्हसि भाषितुम् ।
कथा हरिकथोदर्काः सतां स्युः [2]सदसि ध्रुवम् ॥ १४

स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे ॥ १५

वैयासकिश्च भगवान् वासुदेवपरायणः ।
उरुगायगुणोदाराः सतां स्युर्हि[3] समागमे ॥ १६

---

1 यत्र 2 सदसि 3 सत्समागमे

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ ।
तस्यर्ते यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तया ॥ १७

तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत ।
न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥ १८

श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।
न यत्कर्णपथोपे[1]तो जातु नाम गदा[2]ग्रजः ॥ १९

बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये
न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।
जिह्वासती दार्दुरिकेव सूत
न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥ २०

भारः परं पट्टकिरीटजुष्ट-
मप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।
शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां
हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥ २१

बर्हायिते ते नयने नराणां
लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।
पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ
क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ ॥ २२

---

1 तै　　2 सूत

जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणु
न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।
श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्या
श्वसञ् शवो यस्तु न वेद ग न्धम् ॥ २३

तदश्मसार हृदय बतेद
यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयै ।
न विक्रियेताथ [1]यदा विकारो
नेत्रे जल गात्ररुहेषु हर्ष ॥ २४

अथाभिधेह्यङ्ग मनोनुकूल
प्रभाषसे भागवतप्रधान ।
यदाह वैयासकिरात्मविद्या
विशारदो नृपतिं साधुपृष्ट ॥ २५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्याय ॥

---

[1] मुखे

॥ चतुर्थोऽध्याय ॥

सूत —

वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मन ।
उपधार्य मतिं कृष्ण औत्तरेय सतीं व्यधात् ॥ १

आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु ।
राज्ये चाविकले नित्य विरूढा ममता जहौ ॥ २

पप्रच्छ चेममेवार्थं य मा पृच्छथ सत्तमा ।
कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधानो महामना ॥ ३

सस्था विज्ञाय सन्यस्य कर्म त्रैवर्गिक च यत् ।
वासुदेवे भगवति आत्मभाव [1]दृढ गत ॥ ४

राजा—

समीचीन वचो ब्रह्मन्सर्वज्ञस्य तवानघ ।
तमो विशीयते मह्य हरे कथयत कथाम् ॥ ५

भूय एव विवित्सामि भगवानात्ममायया ।
[2]यथेद सृजते विश्व दुर्विभाव्यमधीश्वरै ॥ ६

यथा गोपायति विभुर्यथा सयच्छते पुन ।
या या शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्ति पर पुमान् ॥ ७

आत्मान क्रीडयन्क्रीडन् करोति विकरोति च ॥ ७॥

---

1 परं 2 (यथावतीर्णो भगवा परिरक्षति सत्पथम्)
तृतीयमर्धं क्वचिदधिक कुण्डलीकृत दृश्यते

नून भगवतो ब्रह्मन्हरेरद्भुतकर्मण ।
दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभिश्चापि चेष्टितम् ॥ ८॥

यथा गुणास्तु प्रकृतेर्युगपत्क्रमशोऽपि वा ।
बिभर्ति भूरिशस्त्वेक कुर्व कर्माणि ज मभि ॥ ९॥

विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवा यथा ।
शाब्दे ब्रह्मणि निष्णात परस्मिश्च भवा खलु ॥ १०॥

सूत —

इत्युपामन्त्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरे ।
हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तु प्रचक्रमे ॥ ११॥

श्रीशुक —

नम परस्मै पुरुषाय भूयसे
सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ।
गृहीतशक्तित्रितयाय देहिना-
म तर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने ॥ १२॥

भूयो नम सद्वृजिनच्छिदेऽसता-
मसम्भवायाखिलसत्त्वमूर्तये ।
पुसा पुन पारमहस्य आश्रमे
व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥ १३॥

नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वता
विदूरकाष्ठाय मुहु कुयोगिनाम् ।

निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा
स्वधामनि ब्रह्मणि रस्यते नम ॥ १४॥

यत्कीतन यत्स्मरण यदीक्षण
यद्व दन यच्छ्रवण यदृहणम् ।
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मष
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नम ॥ १५॥

विचक्षणा यच्चरणोपसाम्ना
त्सङ्ग व्युदस्योभयतोऽ तरात्मन ।
वि'दति हि ब्रह्मगतिं गतक्लमा
स्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नम ॥ १६॥

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो
मनस्विनो मन्त्रविद् सुमङ्गला ।
क्षेम विन्द ति विना यदपण
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नम ॥ १७॥

किरातहूणा ध्रपुलिन्दपुल्कसा
आभीरकङ्का यवना [2]खसादय ।
येऽ ये च पापा यदुपाश्रयाश्रया
शुध्य ति तस्मै प्रभविष्णवे नम ॥ १८॥

---

1 म्हन्ति 2 कंका

स एष आत्मात्मवतामधीश्वर
त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमय ।
गतव्यलीकैरजशङ्करादिभि
र्वितर्क्यलिङ्गो भगवान् प्रसीदताम् ॥ १९॥

श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापति
र्धियां पतिर्लोकपतिर्धरापतिः ।
पतिर्गतिश्चान्धकवृष्णिसात्वतां
प्रसीदतां मे भगवान् सतां पतिः ॥ २०॥

यदङ्घ्र्यनुध्यानसमाधिधौतया
धियानुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।
वदन्ति चैतत्कवयो यथारुचं
स मे मुकुन्दो भगवान् प्रसीदताम् ॥ २१॥

प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती
वितन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि ।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यतः
स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम् ॥ २२॥

भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभु
र्निर्माय शेते यदमूषु पूरुषः ।
भुङ्क्ते गुणान् षोडश षोडशात्मकः
सोऽलङ्कृषीष्ट भगवान् वचांसि मे ॥ २३॥

नमस्तस्मै भगवते व्यासायामिततेजसे ।
पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम् ॥ २४॥

एतदेवात्मभू राजन्नारदाय विपृच्छते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥ २५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

नारद —

देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्वज ।
तद्विजानीहि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् ॥ १

यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ।
यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्तत्त्वं वद तत्त्वतः ॥ २

सर्वं ह्येतद्भवान् वेद भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
करामलकवद्विश्वं विज्ञानावसितं तव ॥ ३

यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः ।
एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवात्ममायया ॥ ४

आत्मन् भावयसे तानि न पराभावयन् स्वयम् ।
आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लमः ॥ ५

नाहं वेद परं ह्यस्मिन्नापरं न समं विभो ।
नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत्किंचिदन्यतः ॥ ६

स भवानचरद्घोरं यत्तपः सुसमाहितः ।
तेन खेदयसे नस्त्वं पराशङ्कां प्रयच्छसि ॥ ७

एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ सकलेश्वर ।
विजानीहि यथैवेदमहं बुध्येऽनुशासितः ॥ ८

ब्रह्मा—

सम्यक्कारुणिकस्येदं वत्स ते विचिकित्सितम् ।
यदहं चोदितः [1]सौम्य भगवद्वीर्यदर्शने ॥ ९

ना[2]नृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भोः ।
अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥ १०

येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ।
यथार्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ॥ ११

तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि ।
यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवन्ति जगद्गुरुम् ॥ १२

विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया ।
विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः ॥ १३

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
वासुदेवात्परो ब्रह्मन् न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः ॥ १४

नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः ।

---

1 धर्मे भगवद्वीर्यदर्शने   2 त्वत्तमनृतं

नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥　१५
नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥　१६
तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः ।
सृजं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितः ॥　१७
सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।
स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः ॥　१८
कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ।
बध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥　१९
स एष भगवाँल्लिङ्गैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः ।
स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्वेषां मम चेश्वरः ॥　२०
कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया ।
आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे ॥　२१
कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ।
कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥　२२
महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् ।
तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥　२३
सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वन् समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ॥　२४
द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥　२४॥

तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः ।
तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिङ्गं यद्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ २५॥

नभसोऽथ विकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः ।
परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राण ओजः सहो बलम् ॥ २६॥

वायोरपि विकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः ।
उदपद्यत तेजो वै रूपवत्स्पर्शशब्दवत् ॥ २७॥

तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदम्भो रसात्मकम् ।
रूपवत्स्पर्शवच्चाम्भो घोषवच्च परान्वयात् ॥ २८॥

विशेषस्तु विकुर्वाणादम्भसो गन्धवानभूत् ।
परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः ॥ २९॥

वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश ।
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥ ३०॥

तैजसात्तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन् ।
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणश्च तैजसौ ॥ ३१॥

श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्राङ्घ्रिपायवः ।
यदैतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ॥ ३२॥
यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ॥ ३३

तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ।
सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजु[1]र्ह्यदः ॥ ३४

---

1 [illegible]

व[1]र्षपूगसहस्रा ते तदण्डमुदकेशयम् ।
कालकर्मस्वभावस्थो जीवो जीवमजीवयत् । ३५
स एव पुरुषस्तस्मादण्ड निर्भिद्य निर्गत ।
सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्ष सहस्राननशीर्षवान् ॥ ३६
यस्येहावयवैर्लोका कल्पयन्ति मनीषिण ।
कट्यादिभिरध सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभि ॥ ३७
पुरुषस्य मुख ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहव ।
ऊर्वोर्वैश्यो भगवत पद्भ्या शूद्रोऽभ्यजायत ॥ ३८
भूर्लोक कल्पित पद्भ्या भुवर्लोकोऽस्य नाभित ।
हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मन ॥ ३९
ग्रीवाया जनलोकश्च तपोलोक स्तनद्वयात् ।
मूर्धभि सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोक सनातन ॥ ४०
तत्कट्या चातल क्लृप्तमूरुभ्या वितल विभो ।
जानुभ्या सुतल शुद्ध जङ्घाभ्या तु तलातलम् ॥ ४१
महातल तु गुल्फाभ्या प्रपदाभ्या रसातलम् ।
पाताल पादतलत इति लोकमय पुमान् ॥ ४२
भूर्लोक कल्पित पद्भ्या भुवर्लोकोऽस्य नाभित ।
स्वर्लोकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोककल्पना ॥ ४३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
संहितायां द्वितीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्याय ॥

1 र्षायुत

॥ षष्ठोऽध्याय ॥

ब्रह्मा—

वाचा वह्नेर्मुख क्षेत्र छन्दसा सप्त धातव ।
हव्यकव्यामृतान्नाना जिह्वा सर्वरसस्य च ॥ १

सर्वासूना च वायोश्च त[1]न्नासे परमायने ।
अश्विनोरोषधीना च प्राणो मोदप्रमोदयो ॥ २

रूपाणा तेजसा चक्षुर्दिव सूर्यस्य चाक्षिणी ।
कर्णौ दिशा च तीर्थाना श्रोत्रमाकाशशब्दयो ॥ ३

तद्गात्र वस्तुसाराणा सौभगस्य च भाजनम् ।
त्वगस्य स्पर्शवायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि ॥ ४

रोमाण्युद्भिज्जजातीना यैर्वा यज्ञस्तु सम्भृत ।
केशश्मश्रुनखा यस्य शिलालोहाभ्रविद्युताम् ॥ ५

बाहवो लोकपालाना प्रायश क्षेमकर्मणाम् ।
विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च ॥ ६

सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ।
अपा वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापते ॥ ७

पुस शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृते ।
पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ॥ ८

1 नासे

हिंसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृत ।
पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिम ॥ ९
नाड्यो नदनदीनां तु गोत्राणामस्थिसंहति ।
अव्यक्तरससिन्धूनां भूतानां निधनस्य च ॥ १०
उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनस पदम् ।
धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमाराणां भवस्य च ॥ ११
विज्ञानस्य च सत्त्वस्य परस्यात्मा परायणम् ।
अहं भवो भवश्चैव त इमे मुनयोऽग्रजा ॥ १२
सुरासुरनरा नागा खगा मृगसरीसृपा ।
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणोरगा ॥ १३
पशव पितर सिद्धा विद्याध्राश्चारणा द्रुमा ।
अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकस ॥ १४
ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडित स्तनयित्नव ।
सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् ॥ १५
तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठति [1] ।
स्वधिष्ण्यं प्रतपन् प्राणो बहिश्च प्रतपत्यसौ ॥ १६
एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यन्तर्बहि पुमान् ।
सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ॥ १७
महिमैष ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्यय ।

---

1 ता

पादेषु सर्वभूतानि पुंस स्थितिपदो विदु ॥ १८

अमृत क्षेममभय त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्धसु ।
पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजाना य आश्रमा ॥ १९

अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽबृहद्व्रत ।
[1]सती विचक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे ॥ २०

यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभयाश्रय ॥ २०॥

यस्माण्ड विराड् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मक ।
तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्व गोभि सूर्य इवातपन् ॥ २१॥

यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमास महात्मन ।
ना[2]विद यज्ञसम्भारा पुरुषावयवादृते ॥ २२॥

तेषु यज्ञस्य पशव सवनस्पतय कुशा ।
द्रव्य च देवयजन कालश्चोरुगुणान्वित ॥ २३॥

वस्तून्योषधय स्नेहा रसलोहमृदो जलम् ।
ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्र च सत्तम ॥ २४॥

नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च ।
देवतानुक्रम कल्प सङ्कल्पस्तन्त्रमेव च ॥ २५॥

गतयो मतय[3]श्चैव प्रायश्चित्त समर्पणम् ।
पुरुषावयवैरेते सम्भारा सम्भृता मया ॥ २६॥

---

1 सतो 2 विन्द 3 श्रद्धा

इति सम्भृतसम्भार पुरुषावयवैरहम् ।
तमेव पुरुष यज्ञ तेनैवायजमीश्वरम् ॥ २७॥

ततस्ते भ्रातर इमे प्रजाना पतयो नव ।
अयजन्व्यक्तमव्यक्त पुरुष सुसमाहिता ॥ २८॥

ततश्च मनव काले ईजिरे ऋषयोऽपरे ।
पितरो विबुधा दैत्या मनुष्या क्रतुभिर्विभुम् ॥ २९॥

नारायणे भगवति तदिद विश्वमाहितम् ।
गृहीतमायोरुगुण सर्गादावगुण स्वत ॥ ३०॥

सृजामि तन्नियुक्तोऽह हरो हरति तद्वश ।
विश्व पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥ ३१॥

इति तेऽभिहित तात यथेदमनुपृच्छसि ।
ना यद्भगवत किञ्चिद्भाव्य सदसदात्मकम् ॥ ३२॥

न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते
न वै क्वचि मे मनसो मृषा गति ।
न मे हृषीकाणि पत त्यसत्पथे
यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरि ॥ ३३॥

सोऽह समाम्नायमयस्तपोमय
प्रजापतीनामभिवन्दित पति ।

1 ह

आस्थाय योग निपुण समाहित
स्त नाध्यगच्छ यत आत्मसम्भव ॥ ३४॥

ततोऽस्म्यह तच्चरण समीयुषा
भवच्छिद स्वस्त्ययन सुमङ्गलम् ।
यो ह्यात्ममायाविभव स्म पर्यगा
द्यथा नभ स्वान्तमथापरे कुत ॥ ३५॥

नाह न यूय यहता गतिं विदु
र्न वामदेव किमुतापरे सुरा ।
तन्मायया मोहितबुद्धयस्त्विद
विनिर्मित चात्मसम विचक्ष्महे ॥ ३६॥

यस्यावतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादय ।
न य विदन्ति तत्त्वेन तस्मै भगवते नम ॥ ३७॥

स एष आद्य पुरुष कल्पे कल्पे सृजत्यज ।
[1]आत्मात्मन्यात्मनात्मान सयच्छति च पाति च ॥ ३८॥

विशुद्ध केवल ज्ञान प्रत्यक्सम्यगवस्थितम् ।
सत्य पूर्णमनाद्यन्त निर्गुण नित्यमद्वयम् ॥ ३९॥

ऋषे विदन्ति मुनय प्रशान्तात्मेन्द्रियाशया ।
यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥ ४०॥

---

1 आत्मन्येवात्मनात्मान

आद्योऽवतार पुरुष परस्य
काल[1] स्वभाव सदसन्मनश्च ।
द्रव्य विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्न ॥ ४१॥

अह भवो यज्ञ इमे प्रजेशा
दक्षादयो ये भवदादयश्च ।
स्वर्लोकपाला खगलोकपाला
नृलोकपालास्तललोकपाला ॥ ४२॥

गन्धर्वविद्याधरचारणेशा
ये यक्षरक्षोरगनागनाथा ।
ये वा ऋषीणामृषभा पितृणा
दैत्येन्द्रसिद्धेश्वरदानवेन्द्रा ॥ ४३॥

अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूत
कूष्माण्डयादोमृगप[2]क्ष्यधीशा ।
यत्किञ्च लोके भगव महस्व
दोज सहस्वद्बलवत्क्षमावत् ॥ ४४॥

श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुता[3]र्णं
तत्त्व पर रूपवदस्वरूपम् ।

1 काल 2 क्ष 3 र्णं

प्राधान्यतो यानृष आमनन्ति
लीलावतारा पुरुषस्य भूम्न ॥ ४५॥

आपीयता कर्णकषायशोषा
ननुक्रमिष्ये त इमान्सुपेशाम ॥ ४६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया संहिताया द्वितीयकन्धे षष्ठोऽध्याय ॥

॥ सप्तमोऽध्याय ॥

ब्रह्मा—

यत्रोद्यत क्षितितलोद्धरणाय बिभ्र
त्क्रौडीं तनु सकलयज्ञमयीमन त ।
अ तर्महार्णव उपागतमादिदैत्य
त दष्ट्र्याद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥ १

जातो रुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञ
आकूतिसूनुरमरानथ दक्षिणायाम् ।
लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्तिं
स्वायम्भुवेन मनुना हरिरित्यनूक्तः ॥

जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहूत्या
स्त्रीभि सम नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे ।

ऊचे ययात्मशमल गुणसङ्गपङ्क
मस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ॥ ३

अत्रेरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो
दत्तो मयाहमिति यद्भगवान् स दत्त ।
यत्पादपङ्कजपरागपवित्रदेहा
योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्या ॥ ४

तप्त तपो विविधलोकसिसृक्षया मे
आदौ सनात्स्वतपस स चतु सनोऽभूत् ।
प्राक्कल्पसम्प्लवविनष्टमिहात्मतत्त्व
सम्यग्जगाद मुनयो यदचक्षतात्मन् ॥ ५

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां
नारायणो नर इति स्वतप प्रभाव ।
दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोप
देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितु न शेकु ॥ ६

काम दहन्ति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या
रोष दहन्तमुत तेन दहन्त्यसह्यम् ।
सोऽय यद् तरमल निविशन्बिभेति
काम कथ नु पुनरस्य मन श्रयेत ॥ ७

विद्ध सपत्न्युदितपत्रिभिरन्ति राज्ञो
बालोऽपि सन्नुपगतस्तपसे वनानि ।

तस्मा अदाद्ध्रुवगतिं गृणते प्रसन्नो
दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ॥ ८

यद्वेनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्र
विप्लुष्टपौरुषभगं निरये पतन्तम् ।
त्रात्वार्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे
दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन ॥ ९

नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनु
र्यो वै चचार समदृग्जडयोगचर्याम् ।
यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति
स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः ॥ १०

सत्रे ममास भगवान्हयशीरषाथो
साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥ ११

मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥ १२

क्षीरोदधावमरदानवयूथपाना
मुन्मथ्नताममृतलब्धय आदिदेवः ।

पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्र
निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्तकषाणकण्डू ॥ १३

त्रैविष्टपोरुभयहा सनृसिंहरूप
कृत्वा भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् ।
दैत्येन्द्रमाशु गदयाभिपतन्तमारा
दूरौ निपात्य विददार नखैः स्फुरन्तम् ॥ १४

अन्त सरस्युरुबलेन पदे गृहीतो
ग्राहेण यूथपतिरम्बुजहस्त आर्त ।
आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथ
तीर्थश्रव श्रवणमङ्गलनामधेय ॥ १५

श्रुत्वा हरि[1]स्तमरणार्थिनमप्रमेय
श्चक्रायुध पतगराजभुजाधिरूढ ।
चक्रेण नक्रवदन विनिपाट्य तस्मा
द्धस्ते प्रगृह्य भगवा कृपयोज्जहार ॥ १६

ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदिते सुताना
लोकान्विचक्रम इमान्यदथाधियज्ञ ।
क्ष्मा वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन
याच्ञामृते पथि चर प्रभुभिर्न चाल्य ॥ १७

---

1 स्तु शरणा

नार्थो बलेरयमुरुक्रमपादशौच-
माप शिखाधृतवतो विबुधाधिपत्यम् ।
यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षद य
दात्मानमङ्ग शिरसा हरयेऽभिमेने ॥ १८

तुभ्य च नारद भृश भगवा वि[1]वृद्ध
भावेन साधुपरितुष्ट उवाच योगम् ।
ज्ञान च भागवतमात्मसतत्त्वदीप
यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव ॥ १९

चक्र च दिक्ष्वविहत दशसु स्वतेजो
म व तरेषु मनुवशधरो बिभर्ति ।
दुष्टेषु राजसु दम व्यदधात्स्वकीर्ति
सत्ये त्रिपृष्ठ उशतीं प्रथयश्चरित्रै ॥ २०

ध व तरिश्च भगवा स्वयमेव कीर्ति
नाम्ना नृणा पुरुरुजा रुज आशु ह ति ।
यज्ञे च भागममृतायुरवावरु ध
आयुश्च वेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके ॥ २१

क्षत्र क्षयाय विधिनोपभृत महात्मा
ब्रह्मध्रुगुज्झितपथ नरकार्तिलिप्सु ।

---

1 वृद्ध

उद्ध त्यसाववनिकण्टकमुग्रवीय
त्रि सप्तकृत्व उरुधारपरश्वधेन ॥ २२

अस्मत्प्रसादसुमुख कलया कलेश
इक्ष्वाकुवश अवतार्य गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठ वन सदयितानुज आविवेश
यस्मि विरुध्य दशक घर आर्तिमाच्छत् ॥ २३

यस्मा अदादुदधिरूढभयाङ्गवेपो
मार्ग सपद्यरिपुर हरवद्दिधक्षो ।
दूरे सुहृ मथितरोषसुशोणदृष्ट्या
तातप्यमानमकरोरगनक्रचक्र ॥ २४

वक्ष स्थलस्पर्शरुग्णमहेन्द्रवाह
द तैर्विडम्बितककुब्जुष ऊढहासम् ।
सद्योऽसुभि सह विनेष्यति दारहर्तु
र्विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरतोऽधिसैन्ये ॥ २५

भूमे सुरेतरवरूथविमर्दिताया
क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेश ।
जात करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्ग
कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानि ॥ २६

तोकेन जीवहरण यदुलूकिकाया
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ।

यद्रिङ्गता तरगतेन दिविस्पृशोर्वा
उन्मूलनं त्वितरथाऽर्जुनयोर्न भाव्यम् ॥ २७

यर्ह्येव व्रजे व्रजपशून्विषतोयपीथा
पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या ।
तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्व
मुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्याम् ॥ २८

तत्कर्म दिव्यमिव यन्निशि निःशयानं
दावाग्निना शुचिवने परिदह्यमाने ।
उन्नेष्यति व्रजमतोऽवसिता तकाल
नेत्रे पिधाय सबलोऽनधिगम्यवीर्यः ॥ २९

गृह्णीत यद्यदुपबन्धममुष्य माता
शुल्बं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति ।
यज्जृम्भतोऽस्य वदने भुवनानि गोपी
संवीक्ष्य शङ्कितमना प्रतिबोधितासीत् ॥ ३०

नन्दं च मोक्ष्यति भयाद्वरुणस्य पाशा
द्गोपान्बिलेषु पिहितान्मयसूनुना च ।
अह्न्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेण
लोकं विकुण्ठ उपनेष्यति गोकुलं स्म ॥ ३१

गोपैर्मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय
देवेऽभिवर्षति पशून्कृपया रिरक्षुः ।

धर्तोच्छिलीन्ध्रमिव सप्त दिनानि सप्त
वर्षो महाध्रमनघैककरे सलीलम् ॥ ३२

क्रीडन्वने निशि निशाकररश्मिगौर्यां
रासो[1]न्मुखः कलपदायतमूर्च्छितेन ।
उद्दीपितस्मररुजां व्रजभृद्वधूनां
हर्तुर्हरिष्यति शिरो धनदानुगस्य ॥ ३३

ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट
मल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः ।
अन्ये च शाल्वकपिबल्वलदन्तवक्त्र
सप्तोक्षशम्बरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥ ३४

ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः
काम्बोजमत्स्यकुरुकैकयसृञ्जयाद्याः ।
यास्यन्त्यदर्शनमलं बलभीमपार्थ
व्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ ३५

कालेन मीलितधियामवमृश्य नृणां
स्तोकायुषां स्वनिगमो बत दूरपारः ।
आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां
वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ॥ ३६

1 त्सव

[1]वेदद्विषा निगमवर्त्मनि निष्ठिताना
    पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतूर्भि ।
लोकान्घ्नता मतिविमोहमतिप्रलोभ
    वेष विधाय बहुभाष्यत औपधर्म्यम् ॥ ३७

यर्ह्यालयेष्वपि सता न हरे कथा स्यु
    पा[2]खण्डिनो द्विजजना वृषला नृदेवा ।
स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र
    शास्ता भविष्यति कलेर्भगवा युगा ते ॥ ३८

सर्गे तपोऽहमृषयो नव ये प्रजेशा
    स्थाने च धर्ममखम न्वमरावनीशा ।
अ ते स्वधर्महरम युवशासुराद्या
    मायाविभूतय इमा पुरुशक्तिभाज ॥ ३९

विष्णोर्नु वीर्यगणना कतमोऽर्हतीह
    य पार्थिवा यपि कविर्विममे रजासि ।
चस्कम्भ य स्व[3]रहसाऽस्खलता त्रिपृष्ठ
    यस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकम्पयानम् ॥ ४०

ना त विदाम्यहममी मुनयोऽग्रजास्ते
    मायाबलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये ।

---

1 देव 2 ष 3 रभसा

गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः
शेषोऽधुनापि समवस्यति नास्य पारम् ॥ ४१

येषां स एष भगवान् दययेदनन्तः
सर्वात्मनाश्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् ।
ते दुस्तरामतितरन्ति च देवमायां
नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्ये ॥ ४२

वेदाहमङ्ग परमस्य हि योगमायां
यूयं भवश्च भगवानथ दैत्यवर्यः ।
पत्नी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च
प्राचीनबर्हिरृभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ॥ ४३

इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्दविदेहगाधि
रघ्वम्बरीषसगरा गयनाहुषाद्याः ।
मान्धात्रलर्कशतधन्वनुरन्तिदेवा
देवव्रतो बलिर्[1]मूर्त्तरयो दिलीपः ॥ ४४

सौभर्युतङ्कशिबिदेवलपिप्पलाद
सारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः ।
येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्त
पार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ॥ ४५

---

1 धू

ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां
स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः ।
यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षा-
स्तिर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥ ४६

शश्वत्प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं
शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो
माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥ ४७

तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो
ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकम् ।
सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्तहेतिं
जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥ ४८

स श्रेयसामपि विभुर्भगवान् यतोऽस्य
भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः ।
देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे
व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यतेऽजः ॥ ४९

सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः ।
समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ॥ ५०
इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।
संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ॥ ५१

[1]यथा हरौ भगवति नृणा भक्तिर्भविष्यति ।
[2]सर्वात्मन्यखिलाधार इति सङ्कल्प्य वर्णय ॥ ५२
[3]माया वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदत ।
शृण्वत श्रद्धया नित्य माययात्मा न मुह्यति ॥ ५३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
संहिताया द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्याय

॥ अष्टमोऽध्याय ॥

(प्रश्नविधि)

सूत—

ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्म गुणाख्यानेऽगुणस्य च ।
यस्मै यस्मै यथा प्राह नारदो देवदर्शन ॥ १
एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्व वेदविदा वर ।
हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गला ॥ २
कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि ।
कृष्णे निवेश्य निस्सङ्ग मनस्त्यक्ष्ये कलेबरम् ॥ ३

---

1 राजा—

2 नृज मनि न मुष्येत किं कायमतु नश्वरै ।
कृष्ण यद्यपवर्गदो भक्तिस्स्यादनपायिनी ॥
किं स्याद्वर्णाश्रमाचारै किं दानै किं तपश्श्रुतै ।
सर्वात्मन्युत्तमश्लोक न चेद्भक्तिरधोक्षजे ॥

इति श्लोकद्वय क्वचिदधिक दृश्यते

3 श्रीर्ण

शृण्वत श्रद्धया नित्य गृणतश्च स्वचेष्टितम् ।
कालेन नातिदीर्घेण भगवान् विशते हृदि ॥ ४

प्रविष्ट कर्णरन्ध्रेण स्वाना भावसरोरुहम् ।
धुनोति शमल कृष्ण सलिलस्य यथा शरत् ॥ ५

धौतात्मा पुरुष कृष्णपादमूल न मुञ्चति ।
मुक्तसर्वपरिक्लेश पान्थ स्वशरण यथा ॥ ६

यदधातुमतो ब्रह्मन् देहारम्भोऽस्य धातुभि ।
यदृच्छया हेतुना वा भवन्तो जानते यथा ॥ ७

आसीद्यदुदरात्पद्म लोकसस्थानलक्षणम् ।
यावानय वै पुरुष इयत्तावयवै पृथक् ॥ ८

तावानसाविति प्रोक्त सस्थावयववानिव ।
अज सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहात् ॥ ९

ददृशे येन तद्रूप नाभिपद्मसमुद्भव ।
स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्यय ॥ १०

मुक्त्वात्ममाया मायेश शेते सर्वगुहाशय[1] ॥ १०॥

पुरुषावयवैर्लोका सपाला पूर्वकल्पिता ।
लोकैरमुष्यावयवा सपालैरिति शुश्रुम ॥ ११॥

यावान्कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते ।

---

1 गुहाशय

भूतभ यमवच्छब्द आयुमान च यत्सत ॥ १२॥

कालस्यानुगतिया तु लक्ष्यतेऽण्वा बृहत्यपि ।
यावत्य कमगतयो याद्दशीर्द्विजसत्तम ॥ १३॥

यस्मिन्कर्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ।
गुणाना गुणिना चैव परिणाममभीप्सताम् ॥ १४॥

भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् ।
सरित्समुद्रद्वीपाना सम्भवश्चैतदोकसाम् ॥ १५॥

प्रमाणमण्डकोशस्य बाह्याभ्यन्तरभेदत ।
महता चानुचरित वर्णाश्रमविनिश्चय ॥ १६॥

अवतारानुचरित यदाश्चर्यतम हरे ।
युगानि युगमान च धर्मो यश्च युगे युगे ॥ १७॥

नृणा साधारणो धर्म सविशेषश्च यादृश ।
श्रेणीना राजर्षीणा च धर्म कृच्छ्रेषु जीवताम् ॥ १८॥

तत्त्वाना परिसख्यान लक्षण हेतुलक्षणम् ।
पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्य च ॥ १९॥

योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिङ्गभङ्गस्तु योगिनाम् ।
वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयो ॥ २०॥

सम्प्लव सर्वभूताना विक्रम प्रतिसङ्क्रम ।
इष्टापूर्तस्य काम्याना त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥ २१॥

यश्चानुशायिना सर्ग पाखण्डस्य च सम्भव ।
आत्मनो बन्धमोक्षौ च व्यवस्थान स्वरूपत ॥ २२॥

यथात्मत त्रो भगवा विक्रीडत्यात्ममायया ।
विसृ य वा यथा मायामुदास्ते साक्षिवद्विभु ॥ २३॥

सर्वमेतच्च भगव पृच्छते मेऽनुपूर्वश ।
तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुं प्रपन्नाय महामुने ॥ २४॥

अत्र प्रमाण हि भवा परमेष्ठी यथात्मभू ।
परे चेहानुतिष्ठ ति पूर्वेषा पूर्वजै कृतम् ॥ २५॥

न मेऽसव परायन्ति ब्रह्मन्ननशनादमी ।
पिबतोऽच्युतपीयू[1]षम यत्र कुपिताद्विजात् ॥ २६॥

सूत —

स उपाम त्रितो राज्ञा क थायामिति सत्पते ।
ब्रह्मरातो भृश प्रीतो विष्णुरातेन ससदि ॥ २७॥

प्राह भागवत नाम पुराण ब्रह्मसम्मितम् ।
ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्त ब्रह्मकल्प उपागते ॥ २८॥

यद्यत्परीक्षिदृषभ पाण्डूनामनुपृच्छति ।
आनुपूर्व्येण तत्सवमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ २९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
सहितायां द्वितीयस्कन्धे अष्टमोऽध्याय ॥

---

1 घ तन्मुखाम्बुजविनिस्सृतम्

॥ नवमोऽध्याय ॥

श्रीशुक —

आत्ममायामृते राजन्परस्यानुभवात्मन ।
न घटेतार्थसम्बन्ध स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसा ॥ १

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते ॥ २

यर्हि वाव महिम्नि स्वे परस्मिन्कालमाययो ।
रमेत गतसम्मोहस्त्यक्त्वोदास्ते तदोभयम् ॥ ३

आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतम् ।
ब्रह्मणे दर्शयन्रूपमव्यलीकव्रतादृत ॥ ४

स आदिदेवो जगता परो गुरु
स्वधिष्ण्यमास्थाय सिसृक्षयैक्षत ।
ता नाध्यगच्छद्दृशमत्र सम्मता
प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेत् ॥ ५

स चिन्तयन्द्व्यक्षरमेकदाम्भ
स्युपाशृणोद्द्विर्गदित वचो विभु ।
स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंश
निष्किञ्चनाना नृप यद्धन विदु ॥ ६

निशम्य तद्व[1]क्तृदिदृक्षया दिशो
विलोक्य तत्रा न्यदपश्यमान ।
स्वधिष्ण्यमास्थाय विमृश्य तद्धित
तपस्युपादिष्ट इवादधे मन ॥ ७

दिव्य सहस्रा ब्दममोघदर्शनो
जितानिलात्मा विजितोभयेन्द्रिय ।
अतप्यत स्माखिललोकतापन
तपस्तपीयांस्तपता समाहित ॥ ८

तस्मै स्वलोक भगवा सभाजित
स दर्शयामास पर न यत्परम् ।
व्यपेतसङ्क्लेशविमोहसाध्वस
स्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ॥ ९

प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयो
सत्त्व च मिश्र न च कालविक्रम ।
न यत्र माया किमुतापरे हरे
रनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता ॥ १०

श्यामावदाता शतपत्रलोचना
पिशङ्गवस्त्रा सुरुच सुपेशस ।

1 क

सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि
प्रवेकनिष्काभरणा सुवर्चस ॥ ११

प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चस
परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिन ॥ ११॥

भ्राजिष्णुभिर्य परितो विराजते
लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ।
विद्योतमान प्रमदोत्तमाद्युभि
सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभ ॥ १२॥

श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयो
करोति मान बहुधा विभूतिभि ।
प्रेङ्ख श्रिता या कुसुमाकरानुगै
र्विगीयमाना प्रियकर्म गायती ॥ १३॥

ददर्श तत्राखिलसात्वता पतिं
श्रिय पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ।
सुनन्दनन्दप्रबलार्हणादिभि
स्वपार्षदमुख्यै परिसेवित विभुम् ॥ १४॥

भृत्यप्रसादाभिमुख दृगासव
प्रसन्नहासारुणलोचनाननम् ।
किरीटिन कुण्डलिन चतुर्भुज
पीताम्बर वक्षसि लक्षित श्रिया ॥ १५॥

अध्यर्हणीयासनमास्थित पर
वृत चतु षोडशपञ्चशक्तिभि ।
युक्त भगै स्वैरितरत्र चाध्रुवै
स्व एव धामन्रममाणमीश्वरम् ॥ १६॥

तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतान्तरो
हृष्यत्तनु प्रेमभराश्रुलोचन ।
ननाम पादाम्बुजमस्य विश्वसृ
ग्यत्पारमहंस्येन पथाधिगम्यते ॥ १७॥

त प्रीयमाण समुपस्थित तदा
प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् ।
बभाष ईषत्स्मितशोचिषा गिरा
प्रिय प्रिय प्रीतमना करे स्पृशन् ॥ १८॥

श्रीभगवान्—

त्वयाह तोषित सम्यग्वेदगर्भ सिसृक्षया ।
चिर भृतेन तपसा दुस्तोष कूटयोगिनाम् ॥ १९॥

वर वरय भद्र ते वरेश माभिवाञ्छितम् ।
ब्रह्मञ्छ्रेय परिश्राम पुसो मद्दर्शनावधि ॥ २०॥

मनीषितानुभावोऽय मम लोकावलोकनम् ।
यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परम तप ॥ २१॥

प्रत्यादिष्ट मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते ।

तपो मे हृदयं साक्षादात्माहं तपसोऽनघ ॥ २२॥

सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः ।
बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः ॥ २३॥

ब्रह्मा—

भगवन् सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुहाम् ।
वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम् ॥ २४॥

तथापि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम् ।
परा[1]वरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः ॥ २५॥

यथात्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितम् ।
विलुम्पन् विसृजन् गृह्णन् बिभ्रदात्मानमात्मना ॥ २६॥

क्रीडस्यमोघसङ्कल्प ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते ।
तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयि माधव ॥ २७॥

भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रितः ।
नेहमानः प्रजासर्गं बध्येयं यदनुग्रहात् ॥ २८॥

यावत्सखा सख्युरिवेश ते कृतः
प्रजाविसर्गे विभजामि भो जनम् ।
अविक्ल[2]वस्ते परिकर्मणि स्थितो
मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः ॥ २९॥

---

1 प 2 ब

श्रीभगवान्—

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् ।
सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया ॥ ३०॥

यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥ ३१॥

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ ३२॥

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥ ३३॥

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥ ३४॥

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ३५॥

एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ३६॥

शुक—

सम्प्रदिश्यैवमजनो जनानां परमेष्ठिनम् ।
पश्यतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः ॥ ३७॥

अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरये विहिताञ्जलिः ।
सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जेदं स पूर्ववत् ॥ ३८॥

प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदा नियमान् यमान् ।
भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ॥ ३९॥

तं नारदः प्रियतमो रिक्थादानामनुव्रतः ।
शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च ॥ ४०॥

मायां विविदिषन् विष्णोर्मायेशस्य महामुनिः ।
महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोषयत् ॥ ४१॥

तुष्टं निशाम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम् ।
देवर्षिः परिपप्रच्छ भवान् यन्मानुपृच्छति ॥ ४२॥

तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम् ।
प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ॥ ४३॥

नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप ।
ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासायामिततेजसे ॥ ४४॥

यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम् ।
यथासीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः ॥ ४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

(पुरुषसंस्थानुवर्णनम्)

शुक —

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ १

दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ॥ २

भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥ ३

स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ॥ ४

अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्तिनाम् ।
पुंसा[1]मीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ॥ ५

निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः ।
मुक्तिर्हित्वान्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥ ६

आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते ।
स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते ॥ ७

योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।

---

1 प्र सत्कथा

यस्तत्रोभयविच्छेद पुरुषो ह्याधिभौतिक ॥ ८
एकमेकतराभावे यदा नोपलभामहे ।
त्रितय तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रय ॥ ९
पुरुषोऽण्ड विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गत ।
आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचि शुचा ॥ १०
तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासु सहस्रपरिवत्सरान् ।
तेन नारायणो नाम यदाप पुरुषोद्भवा ॥ ११
द्रव्य कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
यदनुग्रहत सन्ति नसन्ति यदुपेक्षया ॥ १२
एको नानात्वमन्विच्छ योगतल्पात्समुत्थित ।
वीर्यं हिरण्मय देवो मायया व्यसृजत्त्रिधा ॥ १३
अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभु ।
अथैक पौरुष वीर्यं त्रिधा भिद्यत तच्छृणु ॥ १४
अन्त शरीर आकाशात्पुरुषस्य विचेष्टत ।
ओज सहो बल जज्ञे तत प्राणो महानसु ॥ १५
अनुप्राणन्ति य प्राणा प्राणन्त सर्वजन्तुषु ।
अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगा ॥ १६
प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृड तरा जायते प्रभो ।
पिपासतो जक्षतश्च प्राड्मुख निरभिद्यत ॥ १७
मुखतस्तालु निर्भिन्न जिह्वा तत्रोपजायते ।

ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥ १८
विवक्षोमुखतो भूम्नो वह्निवाग्व्याहृत तयो ।
जले वै तस्य सुचिर निरोध समजायत ॥ १९
नासिके निरभिद्येता दोधूयति नभस्वति ।
तत्र वायुर्ग धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षत ॥ २०
यदात्मनि निरालोकमात्मान च दिदृक्षत ।
निर्भिन्ने ह्यक्षिणी तस्य योतिश्चक्षुगुणग्रह ॥ २१
बो यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षत ।
कर्णौ च निरभिद्येता दिश श्रोत्र गुणग्रह ॥ २२
वस्तुनो मृदुकाठि यलघुगुर्वोष्णशीतताम् ।
जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना तस्या रोममहीरुहा ॥ २३
तत्र चा तर्बहिर्वातस्त्वचा ल धगुणो वृत ॥ २३॥
हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया ।
तयोस्तु बलमि द्रश्च आदानमुभयाश्रयम् ॥ २४॥
गति जिगीषत पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम् ।
पद्भ्या यज्ञ स्वय हव्य कर्मभि क्रियते नृभि ॥ २५॥
निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजान दामृतार्थिन ।
उपस्थ आसीत्कामाना प्रिय तदुभयाश्रयम् ॥ २६॥
उत्सिसृक्षोर्धातुमल निरभिद्यत वै गुदम् ।
तत पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रय ॥ २७॥

आसिसृप्सो पुर पुरा नाभिद्वारमपानत ।
तत्रापानस्ततो मृत्यु पृथक्त्वमुभयाश्रयम् ॥ २८॥
आदित्सोरन्नपानानामास कुक्ष्यन्त्रनाडय ।
नद्य समुद्राश्च तयोस्तुष्टि पुष्टिस्तदाश्रये ॥ २९॥
निदिध्यासोरात्ममाया हृदय निरभिद्यत ।
ततो मनस्ततश्चन्द्र सङ्कल्प काम एव च ॥ ३०॥
त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातव ।
भूम्यप्तेजोमया सप्त प्राणो व्योमाम्बुवायुभि ॥ ३१॥
गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणा ।
मन सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥ ३२॥
एतद्भगवतो रूप स्थूल ते व्याहृत मया ।
मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥ ३३॥
अत पर सूक्ष्मतममव्यक्त निर्विशेषणम् ।
अनादिमध्यनिधन नित्य वाङ्मनस परम् ॥ ३४॥
अमुना भगवद्रूपे मया ते अनुवर्णिते ।
उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चित ॥ ३५॥
स वाच्यवाचकतया भगवान्ब्रह्मरूपधृक् ।
नामरूपक्रिया धत्ते सकर्माकर्मक पर ॥ ३६॥
प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् ।
सिद्धचारणगन्धर्वान्विद्याध्रासुरगुह्यकान् ॥ ३७॥

किन्नराप्सरसो नागाः सर्पाः किंपुरुषोरगाः ।
मातृरक्षःपिशाचाश्च प्रेतभूतविनायकाः ॥ ३८॥
कूष्माण्डोन्मादवेताला यातुधाना ग्रहा अपि ।
खगा मृगाः पशुवृक्षा गिरयो नृप सरीसृपाः ॥ ३९॥
द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभौकसः ।
कुशलाकुशला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्विमाः ॥ ४०॥
सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुरनृनारकाः ।
तत्राप्येकैकशो राजन्भिद्यन्ते गतयस्त्रिधा ॥ ४१॥
यदैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ।
स एवेदं जगद्धाता भगवान्धर्मरूपधृक् ॥ ४२॥
पुष्णाति स्थापयन्विश्वं तिर्यङ्नरसुरात्मभिः ॥ ४३
ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्टमिदमात्मनः ।
संनियच्छति कालेन घनानीकमिवानिलः ॥ ४४
इत्थंभावेन कथितो भगवान्भगवत्तमः ।
नेत्थंभावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरयः ॥ ४५
नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते ।
कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययारोपितं हि तत् ॥ ४६
अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥ ४७
परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् ।

यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाद्म कल्पमथो शृणु ॥ ४८

शौनक —

यदाह नो भवा सूत क्षत्ता भागवतोत्तम ।
चचार तीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बन्धून्सुदुस्त्यजान् ॥ ४९

कुत्र कौषारवेस्तस्य सवादोऽध्यात्मसश्रित ।
यद्वा स भगवास्तस्मै पृष्टस्तत्त्वमुवाच ह ॥ ५०

ब्रूहि नस्तदिद सौम्य विदुरस्य विचेष्टितम् ।
बन्धुत्यागनिमित्त च तथैवागतवा पुन ॥ ५१

सूत —

राज्ञा परीक्षिता पृष्टो यदवोचन्महामुनि ।
तद्वोऽभिधास्ये शृणुत राज्ञ प्रश्नानुसारत ॥ ५२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
सहितायां द्वितीयस्कन्धे दशमोऽध्याय
॥ द्वितीयस्कन्ध समाप्त ॥

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

तृतीयस्कन्धे प्रथमोऽध्याय ॥

(विदुरोद्धवसंवाद)

श्रीशुक—

एवमेतत्पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान्किल ।
क्षत्त्रा वन प्रविष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत् ॥ १

यद्वा अय म त्रकृद्वो भगवानखिलेश्वर ।
पौरवे द्रगृह हित्वा प्रविवेशात्मसा कृतम् ॥ २

राजा—

कुत्र क्षत्तुर्भगवता मैत्रेयेणास सङ्गम ।
कदा वा सह सवाद एतद्वर्णय न प्रभो ॥ ३

न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्यामलात्मन ।
तस्मि वरीयसि प्रश्न साधुवादोपबृहित ॥ ४

सूत—

स एवमृषिवर्योऽय पृष्टो राज्ञा परीक्षिता ।
प्रत्याह त सुबहुवित्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ५

श्रीशुक—

यदा तु राजा स्वसुतानसाधून्
पुष्णन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः ।
भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान् विबन्धून्
प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥ ६

यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः
केशाभिमर्शं सुतकर्म गर्ह्यम् ।
न वारयामास नृपः स्नुषायाः
स्वास्रैर्हरन्त्याः कुचकुङ्कुमानि ॥ ७

द्यूते त्वधर्मेण जितस्य साधोः
सत्यावलम्बस्य वनागतस्य ।
न याचतोऽदात्समयेन दायं
तमोजुषाणो यदजातशत्रोः ॥ ८

यदा च पार्थप्रहितः सभायां
जगद्गुरुर्यानि जगाद कृष्णः ।
न तानि पुंसाममृतायनानि
राजोरु मेने क्षतपुण्यलेशः ॥ ९

यदोपहूतो भवनं प्रविष्टो
मन्त्राय पृष्टः किल पूर्वजेन ।

अथाह त म त्रदृशा वरीया
य मन्त्रिणो वैदुरिक वद ति ॥ १०

अजातशत्रो प्रतियच्छ दाय
तितिक्षतो दुर्विषह तवाग ।
सहानुजो यत्र वृकोदराहि
श्वस रुषा यत्त्वमल बिभेषि ॥ ११

पार्थास्तु देवो भगवा मुकु दो
गृहीतवा स क्षितिदेवदेव ।
आस्ते स्वपुर्यां यदुदेवदेवो
विनिर्जिताशेषनृदेवदेव ॥ १२

स एष दोष पुरुषद्विडास्ते
गृहा प्रविष्टो यमपत्यमत्या ।
पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्री
स्त्यजाश्वशैव कुलकौशलाय ॥ १३

इत्यूचिवास्तत्र सुयोधनेन
प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण ।
असत्कृत सत्स्पृहणीयशील
क्षत्ता सकर्णानुजसौबलेन ॥ १४

क एनमत्रोपजुहाव जिह्म
दास्या सुत यद्बलिनैव पुष्ट ।

तस्मिन्प्रतीप परकृत्य आस्ते
निर्वास्यतामाशु पुराच्छ्वसान ॥ १५

स इत्थमत्युल्बणकर्णबाणै
भ्रातु पुरो मर्मसु ताडितोऽपि ।
स्वय धनुर्द्वारि निधाय माया
गतव्यथोऽयादुरुमानयान ॥ १६

स निर्गत कौरव पुण्यलब्धो
गजाह्वयात्तीर्थपद पदानि ।
अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्या
स्वधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्ति ॥ १७

पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुञ्जे
ष्वपङ्कतोयेषु सरित्सरस्सु ।
अनन्तलिङ्गै समलङ्कृतेषु
चचार तीर्थायतनेष्वनन्य ॥ १८

गा पर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्ति
सदाप्लुतोऽध शयनोऽवधूत ।
अलक्षित स्वैरवधूतवेषो
व्रतानि चेरे हरितोषणानि ॥ १९

इत्थ व्रजन्भारतमेव वर्षे
कालेन यावद्गतवा प्रभासम् ।

तावच्छशास क्षितिमेकचक्रा
मेकातपत्रामजितेन पार्थ ॥ २०

तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं
वनं यथा वेणुजवह्निसंश्रयम् ।
संस्पर्धया दग्धमथानुशोच
सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥ २१

तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च
पृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः ।
तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य
यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे ॥ २२

अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरन्ति ॥ २३

ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं
सौवीरमत्स्यान् कुरुजाङ्गलांश्च ।
कालेन तावद्यमुनामुपेत्य
तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श ॥ २४

स वासुदेवानुचरं प्रशान्तं
बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतम् ।

आलिङ्ग्य गाढं प्रणयेन भद्रं
स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् ॥ २५

कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्य
पाद्मानुवृत्त्येह किलावतीर्णौ ।
आसात उर्व्याः कुशलं विधाय
कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे ॥ २६

कच्चित्कुरूणां परमः सुहृन्नो
भामः स आस्ते सुखमङ्ग शौरिः ।
यो वै स्वसॄणां पितृवद्ददाति
वरान् वदान्यो वरतर्पणेन ॥ २७

कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां
प्रद्युम्न आस्ते सुखमङ्ग वीरः ।
यं रुक्मिणी भगवतोऽभिलेभे
आराध्य विप्रान् स्मरमादिसर्गे ॥ २८

कच्चित्सुखं सात्वतवृष्णिभोज
दाशार्हकाणामधिपः स आस्ते ।
यमभ्यषिञ्चच्छतपत्रनेत्रो
नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् ॥ २९

कच्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृक्ष
आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु साम्बः ।

असूत य जाम्बवती व्रताढ्या
देव गुह योऽम्बिकया धृतोऽग्रे ॥ ३०

क्षेम स कच्चिद्युयुधान आस्ते
य फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्य ।
लेभेऽञ्जसाधोक्षजसेवयैव
गति तदीया यतिभिर्दुरापाम् ॥ ३१

कच्चिद्बुध स्वस्त्यनमीव आस्ते
श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्न ।
य कृष्णपादाङ्कितमार्गपासु
ष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्य ॥ ३२

कच्चिच्छिव देवकभोजपुत्र्या
विष्णुप्रजाया इव देवमातु ।
या वै स्वगर्भेण दधार देव
त्रयी यथा यज्ञवितानमर्थम् ॥ ३३

अपिस्विदास्ते भगवान्सुख वो
य सात्वता कामदुघोऽनिरुद्ध ।
यमामनन्ति स्म ह शब्दयोनि
मनोमय सत्त्वतुरीयतत्त्वम् ॥ ३४

अपिस्विद् ये च निजात्मदैव
मन यवृत्त्या समनुव्रता ये ।

हृदीकसत्यात्मजचारुदेष्ण
गदादयः स्वस्ति चरन्ति सौम्य ॥ ३५

अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां
धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुम् ।
दुर्योधनोऽतप्यत यत्सभायां
साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ॥ ३६

किंवा कृताघेष्वघमत्यमर्षी
भीमोऽहिवद्दीर्घतमं व्यमुञ्चत् ।
यस्याङ्घ्रिपातं रणभूर्न सेहे
मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ॥ ३७

कच्चिद्यशोधा रथयूथपानां
गाण्डीवधन्वोपरतारिरास्ते ।
अलक्षितो यच्छरकूटगूढो
मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष ॥ ३८

यमावुतस्वित्तनयौ पृथायाः
पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव ।
रेमात [1]उद्दाय मृधे स्वरिक्थं
[2]परात्सुपर्णाविव वज्रिवक्त्रात् ॥ ३९

---

1 उद्दाय 2 सुपर्णा

अहो पृथापि म्रियतेऽर्भकार्थे
राजर्षिवर्येण विनापि तेन ।
यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये
धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ॥ ४०

सौम्यानुशोचे तमधःपतन्तं
भ्रात्रे परेताय विदुद्रुहे यः ।
निर्यापितो येन सुहृत्स्वपुर्या
अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ॥ ४१

सोऽहं हरेर्मर्त्यविडम्बनेन
दृशो नृणां चालयतो विधातुः ।
नान्योपलक्ष्यः पदवीं प्रसादा-
च्चरामि पश्यन् गतविस्मयोऽत्र ॥ ४२

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां
महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ।
वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशो-
ऽप्युपैक्षताघं भगवान् कुरूणाम् ॥ ४३

अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय
कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंसाम् ।
नन्वन्यथा कोऽर्हति देहयोगं
परो गुणानामुत कर्मतन्त्रम् ॥ ४४

तस्य प्रपन्नाखिललोकपाना
मवस्थितानामनुशासने स्वे ।
अर्थाय जातस्य यदुष्वजस्य
वार्तां सखे कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ ४५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ऽष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुकः —

इति भागवतः पृष्टः क्षत्त्रा वार्तां प्रियाश्रयाम् ।
प्रतिवक्तुं न चोत्सेह औत्कण्ठ्यात्स्मारितेश्वरः ॥ १

यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।
तन्नैच्छद्रचयन्यस्य सपर्यां बाललीलया ॥ २

स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः ।
पृष्टो वार्तां प्रतिब्रूयाद्भर्तुः पादावनुस्मरन् ॥ ३

स मुहूर्तमभूत्तूष्णीं कृष्णाङ्घ्रिसुधया भृशम् ।
तीव्रेण भक्तियोगेन निमग्नः साधुनिर्वृतः ॥ ४

पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्गो मुञ्चन्मीलद्दृशा शुचः ।
पूर्णार्थो लक्षितस्तेन स्नेहप्रसरसम्प्लुतः ॥ ५

शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतः ।
विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रत्याहोद्धव उत्स्मयन् ॥ ६

उद्धव—
कृष्णद्युमणिनि[1]म्लोचे गीर्णेष्वजगरेण ह ।
किं नु नः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु गृहेष्वहम् ॥ ७

दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि ।
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम् ॥ ८

इङ्गितज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः ।
सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत ॥ ९

देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्यदसदाश्रिताः ।
भ्राम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनो हरौ ॥ १०

प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणाम् ।
आदायान्तरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनम् ॥ ११

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोग
मायाबलं दर्शयता गृहीतम् ।
विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः
परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥ १२

यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये
निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः ।

1 म्लोचे

कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातु-
र्वाक्सुतौ कौशलमित्यम यत ॥ १३

यस्यानुरागप्लुतहासरास
लीलावलोकप्रतिलब्धमाना ।
व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्त
धियोऽवतस्थु किल कृत्यशेषा ॥ १४

स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपै
रभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा ।
परावरेशो महदंशयुक्तो
ह्यजोऽपि जातो भगवान् यथाग्नि ॥ १५

मा खेदयत्येतदजस्य जन्म
विडम्बनं यद्वसुदेवगेहे ।
व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं
पुराद्व्यवात्सीद्यदनन्तवीर्य ॥ १६

[1]दुनोति चेत स्मरतो ममैत
द्यदाह पादावभिवन्द्य पित्रो ।
ताताम्ब कंसादुरुशङ्कितानां
प्रसीद[2]त नोऽकृतनिष्कृतीनाम् ॥ १७

1 धुनोति	2 तां

को वा अमुष्याङ्घ्रिसरोजरेणु
विस्मर्तुमाशीत पुमान् विजिघ्रन् ।
यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमे
र्भारं कृता तेन तिरश्चकार ॥ १८

दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये
चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः ।
या योगिनः संस्पृहयन्ति सम्य
ग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत ॥ १९

तथैव चान्ये नरलोकवीरा
य आहवे कृष्णमुखारविन्दम् ।
नेत्रैः पिबन्तो नयनाभिरामं
पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य ॥ २०

स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः
स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः ।
बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः
किरीटकोट्येडितपादपीठः ॥ २१

तत्तस्य कैङ्कर्यमलं भृतान्नो
विग्लापयत्यङ्ग यदुग्रसेनम् ।
तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्ये
न्यबोधयद्देव निधारयेति ॥ २२

अहो बकी य स्तनकालकूट
जिघासयापाययदप्यसाध्वी ।
लेभे गतिं धा युचिता ततो॰ य
क वा दयालु शरण व्रजेम ॥ २३

म येऽसुरा भागवतास्त्र्यधीशे
सरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान ।
ये सयुगेऽचक्षत तार्क्ष्यपुत्र
मसे सुनाभायुधमापत तम् ॥ २४

वसुदेवस्य देवक्या जातो भोजे द्रब धने ।
चिकीर्षुर्भगवानस्या शमजेनाभियाचित ॥ २५

ततो न दव्रजमित पित्रा कमाद्धि बिभ्यता ।
एकादश समास्तत्र गूढार्चि सबलोऽवसत् ॥ २६

[1]परीतो वत्सपैर्वत्साश्चारय व्याहरद्विभु ।
यमुनोपवने कूजद्द्विजसङ्कुलिताङ्घ्रिपे ॥ २७

कौमारीं दर्शयश्चेष्टा प्रेक्षणीया व्रजौकसाम् ।
रुदन्निव हसन् मुग्धबालसिंहावलोकन ॥ २८

[2]स एव गोधन लक्ष्म्या निकेत सितगोवृषम् ।
चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् ॥ २९

प्रयुक्ता भोजराजेन मायिन कामरूपिण ।

---

1 परितो 2 स एवाधिवयो

लीलया व्यनुदत्तास्तान्बाल क्रीडनकानिव ॥ ३०

विपन्नान्विष[1]पानेन निगृह्य भुजगाधिपम् ।
उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोय प्रकृतिस्थितम् ॥ ३१

अयाजयद्गोसवेन गोपराज द्विजोत्तमै ।
वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षन्सद्व्यय विभु ॥ ३२

वर्षतीन्द्रे व्रज कोपाद्भग्नमानेऽतिविह्वल ।
गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ॥ ३३

शरच्छशिकरैर्मृष्ट मानयन्रजनीमुखम् ।
गायन्कलपद रेमे स्त्रीणा मण्डलमण्डन ॥ ३४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहितायां तृतीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्याय ॥

॥ तृतीयोऽध्याय ॥

उद्धव —

तत स आगत्य पुर स्वपित्रो
श्चिकीर्षया श बलदेवसयुत ।
निपात्य तुङ्गाद्रिपुयूथनाथ
हत व्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् ॥ १

---

1 तोयेन

सान्दीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ।
तस्मै प्रादाद्वरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदरात् ॥ २

समाहुता भीष्मककन्यया ये
    श्रियः सवर्णेन बुभूषयैषाम् ।
गान्धर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं
    जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः ॥ ३

ककुद्मिनोऽविद्धनसो दमित्वा
    स्वयंवरे नाग्नजितीमुवाह ।
तद्भग्नमानानपि गृध्यतोऽज्ञा-
    ञ्जघ्नेऽक्षतः शस्त्रभृतः स्वशस्त्रैः ॥ ४

प्रियं प्रभुर्ग्राम्य इव प्रियाया
    विधित्सुरार्च्छद् द्युतरुं यदर्थे ।
वज्र्याद्रवत्तं सगणो रुषान्धः
    क्रीडामृगो नूनमयं वधूनाम् ॥ ५

सुतं मृधे खं वपुषा ग्रसन्तं
    दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्या ।
आमन्त्रितस्तत्तनयाय शेषं
    दत्त्वा तदन्तःपुरमाविवेश ॥ ६

तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः
    कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्तबन्धुम् ।

उत्थाय सद्यो जगृहुः प्रहर्षै
व्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ॥ ७

आसां मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु योषिताम् ।
[1]सविधं जगृहे पाणीननुरूपः स्वमायया ॥ ८

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः ।
एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ॥ ९

कालमागधशाल्वादीननीकैः रुन्धतः पुरम् ।
अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् ॥ १०

शम्बरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च ।
अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधीत्कांश्च घात[2]यत् ॥ ११

अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान्नृपान् ।
चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः ॥ १२

सकर्णदुःशासनसौबलानां
कुमन्त्रपाकेन हतश्रियायुषम् ।
सुयोधनं सानुचरं शयानं
भग्नोरुमुर्व्यां न ननन्द पश्यन् ॥ १३

कियान् भुवोऽयं क्षपितोरुभारो
यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः ।

1 सविधि 2 घन्

अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशै-
　　रास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् ॥　　१४

मिथो यदैषां भविता विवादो
　　माध्व्या मदाताम्रविलोचनानाम् ।
नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो
　　मय्युद्यतेऽन्तर्दधते स्वयं स्म ॥　　१५

एवं सञ्चिन्त्य भगवान् स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम् ।
नन्दयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् ॥　　१६

उत्तरायां धृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना ।
स वै द्रौण्यस्त्रसञ्छिन्नः पुनर्भगवता धृतः ॥　　१७

अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः ।
सोऽपि क्ष्मामनुजै रक्षन् रेमे कृष्णमनुव्रतः ॥　　१८

भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः ।
कामान् सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः ॥　　१९

स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया ।
चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना ॥　　२०

इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून् ।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः ॥　　२१

तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान् बहून् ।

गृहमेधेषु योगेषु विराग समजायत ॥ २२

दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीन स्वय पुमान् ।
को विस्रम्भेत योगेन योगेश्वरमनुव्रत ॥ २३

पुर्यां कदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकै ।
कोपिता मुनय शेपुर्भगव मतकोविदा ॥ २४

तत कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजा धकादय ।
ययु प्रभास सहृष्टा रथैर्देवविमोहिता ॥ २५

तत्र स्नात्वा पितृ देवानृषींश्चैव तदम्भसा ।
तर्पयित्वाथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददु ॥ २६

हिरण्य रजत शय्या वासास्यजिनकम्बलान् ।
[1]यान रथानिभा क या धरा वृत्तिकरीमपि ॥ २७

अन्न चोरुरस तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणम् ।
गोविप्रार्थासव शूरा प्रणेमुर्भुवि मूर्धभि ॥ २८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायाँ
सहितायां तृतीयस्कन्धे तृतीयोऽध्याय ॥

---

[1] इयान्

॥ चतुर्थोऽध्याय ॥

उद्धव —

अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् ।
तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः ॥ १
तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसाम् ।
[1]निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनम् ॥ २
भगवान् स्वात्ममायाया गतिं तामवलोक्य सः ।
सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ॥ ३
अहं चोक्तो भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह ।
बदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षुणा ॥ ४
अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहम[2]रिंदम ।
पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः ॥ ५
अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन् दयितं पतिम् ।
श्रीनिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनम् ॥ ६
श्यामावदातं विरजं [3]प्रशान्तारुणलोचनम् ।
दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च ॥ ७
वाम ऊरावधिश्रित्य दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहम् ।
अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशं त्यक्तपिप्पलम् ॥ ८

---

1 निम्रोच 2 तम्भित 3 प्रशान्त चारु

तस्मिन्महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखा ।
लोकाननुचरन्सिद्ध आससाद यदृच्छया ॥ ९

तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुन्द
प्रमोदभावानतकन्धरस्य ।
आश्रृण्वतो मामनुरागहास
समीक्षया विश्रमयन्नुवाच ॥ १०

श्रीभगवान्—

वेदाहमन्तर्मनसीप्सितं ते
ददामि यत्तद्दुरवापमन्यैः ।
सत्रे पुरा विश्वसृजां वसूनां
मत्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ॥ ११

स एष [1]साधो चरमो भवानाम्
आसादितस्ते मदनुग्रहो यत् ।
यन्मां नृलोकान्रह उत्सृजन्तं
दिष्ट्या ददृश्वान्विशदानुवृत्त्या ॥ १२

पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये
[2]पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे ।
ज्ञानं परं मन्महिमावभासं
यत्सूरयो भागवतं वदन्ति ॥ १३

1 साधो 2 पद्मे

इत्यादृतोक्त परमस्य पुस
प्रतीक्षणानुग्रहभाजनोऽहम् ।
स्नेहोत्थरोमा स्खलिताक्षरस्त
मुञ्चञ्छुच प्राञ्जलिराबभाषे ॥ १४

को न्वीश ते पादसरोजभाजा
सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह ।
तथापि नाह प्रवृणोमि भूम
भवत्पदाम्भोजनिषेवणोत्सुक ॥ १५

कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य ते
दुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनम् ।
कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रय
स्वात्मन्रते खिद्यति धीर्विदामिह ॥ १६

मन्त्रेषु मा वा उपहूय यत्त्व
मकुण्ठिताखण्डसदात्मबोध ।
पृच्छे प्रभो मुग्ध इवाप्रमत्त
स्तन्नो मनो मोहयतीव देव ॥ १७

ज्ञान पर स्वात्मरह प्रकाश
प्रोवाच कस्मै भगवा समग्रम् ।
अपि क्षम नो ग्रहणाय भर्त
र्वदाञ्जसा यद्वृजिन तरेम ॥ १८

इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भगवान् परः ।
आदिदेशारविन्दाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम् ॥ १९

स एवमाराधितपादतीर्था-
दधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः ।
प्रणम्य पादौ परिवृत्य देव-
मिहागतोऽहं विरहातुरात्मा ॥ २०

सोऽहं तद्दर्शनाह्लादवियोगार्तियुतः प्रभो ।
गमिष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममण्डलम् ॥ २१

यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः ।
मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ ॥ २२

श्रीशुक —

इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधम् ।
ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः ॥ २३

स तं महाभागवतं व्रजन्तं कौरवर्षभः ।
विश्रम्भादभ्यधत्तेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे ॥ २४

विदुर —

ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं
यदाह योगेश्वर ईश्वरस्ते ।
वक्तुं भवान्नोऽर्हति यद्धि विष्णो-
र्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्ति ॥ २५

उद्धव —

ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषि कौषारवोऽन्तिमे ।
साक्षाद्भगवतादिष्टो मर्त्यलोक जिहासता ॥ २६

श्रीशुक —

इति सह विदुरेण विश्वमूर्ते
गुणकथया सुधया [1]प्लावितोरुताप ।
क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्ता
समुषित औपगविर्निशा ततोऽगात् ॥ २७

राजा —

निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजे-
ष्वधिरथयूथपयूथपेषु मुख्य ।
स तु कथमवशिष्ट उद्धवो य
द्धरिरपि तत्यज आकृति त्र्यधीश ॥ २८

श्रीशुक —

ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघवाञ्छित ।
संहृत्य स्वकुल नून त्यक्ष्य देहमचिन्तयत् ॥ २९

अस्माल्लोकादुपरते मयि ज्ञान मदाश्रयम् ।
अर्हत्युद्धव एवाद्धा सम्प्रत्यात्मवता वर ॥ ३०

नोद्धवोऽण्वपि मन्न्यूनो यद्गुणैर्नार्दित प्रभु ।
अतो मद्वयुन लोक ग्राहयन्निह तिष्ठतु ॥ ३१

---

1 प्लुतो

एव त्रिलोकगुरुणा सदिष्ट शब्दयो[1]गिना ।
बदर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना ॥ ३२

विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्मन ।
क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च ॥ ३३

देहन्यास च तस्यैव धीराणा धैर्यवर्धनम् ।
अन्येषा दुष्करतर पशूना विक्लवात्मनाम् ॥ ३४

आत्मान च कुरुश्रेष्ठ कृष्णेन मनसेक्षितम् ।
ध्यायन्गते भागवते रुरोद प्रेमविह्वल ॥ ३५

कालिन्द्या कतिभि सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ।
प्रापद्यत स्व सरित यत्र मित्रासुतो मुनि ॥ ३६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया सहितायां तृतीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्याय ॥

---

1 निन:

॥ पञ्चमोऽध्याय ॥

शुक —

द्वारि द्युनद्या ऋषभ कुरूणा
　मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ।
क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्ध
　पप्रच्छ सौशील्यगुणाभितृ[1]प्त ॥ १

विदुर —

सुखाय कर्माणि करोति लोको
　न तै सुख वा यदुपारम वा ।
वि देत भूयस्तत एव दु ख
　यदत्र युक्त भगवा वदेन्न ॥ २

जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवा
　दधर्मशीलस्य सुदु खितस्य ।
अनुग्रहायेह चरति नून
　भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ॥ ३

तत्साधुवर्यादिश वर्त्म श न
　सराधितो भगवा येन पुसाम् ।
हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूते
　ज्ञान सतत्त्वाधिगम पुराणम् ॥ ४

---

1 ह्रम्

करोति कर्माणि कृतावतारो
यान्यात्मत न्त्रो भगवांस्त्र्यधीश ।
यथा ससर्जाग्र इद निरीह
संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ॥ ५

यथा पुन स्वे ख इद निवेश्य
शेते गुहाया स निवृत्तवृत्ति ।
योगेश्वराधीश्वर एक एत
दनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ॥ ६

क्रीडन् विधत्ते द्विजगोसुराणा
क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदै ।
मनो न तृप्यत्यपि शृण्वता न
सुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ॥ ७

यैस्तत्त्वभेदैरधिलोकनाथो
लोकानलोका सह लोकपालान् ।
अचीकॢपद्यत्र हि सर्वसत्त्व
निकायभेदोऽधिकृत प्रतीत ॥ ८

येन प्रजानामुत आत्मकर्म
रूपाभिधाना च भिदा व्यधत्त ।
नारायणो विश्वसृडात्मयोनि
रेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य ॥ ९

परावरेशा भगव व्रतानि
श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्ष्णम् ।
अतृप्नुम क्षुल्लसुखावहाना[1]
तेषामृते कृष्णकथामृतौघात् ॥ १०

कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधाना
त्सत्रेषु व सूरिभिरीड्यमानात् ।
य कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो
भवप्रदा गेहरतिं छिनत्ति ॥ ११

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणा[2]ना
सखापि ते भारतमाह कृष्ण ।
यस्मिन्नृणा ग्राम्यसुखानुवादै
र्मतिर्गृहीता नु हरे कथायाम् ॥ १२

सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना
विरक्तिम यत्र करोति पुस ।
हरे [3]पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य
समस्तदु खा[4]त्ययमाशु धत्ते ॥ १३

तान् शोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे
हरे कथाया विमुखा[5]नघेन ।

1 इत्यात् 2 श' 3 कथा 4 प्यय 5 नशा ये

क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषा
मायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् ॥ १४

तदस्य कौषारव शर्मदातु
हरे कथामेव कथा[1]सु सारम् ।
उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवातव यो
शिवाय न कीर्तय तीर्थकीर्ते ॥ १५

स विश्वजन्मस्थितिसयमार्थे
कृतावतार प्रगृहीतशक्ति ।
चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि
यानीश्वर कार्तय तानि मह्यम् ॥ १६

शुक —

स एव भगवा पृष्ट क्षत्त्रा कौषारविमुनि ।
[2]पुसा नि श्रेयसा[3]र्थेन तमाह बहु मानयन् ॥ १७

मैत्रेय —

साधु पृष्ट त्वया साधो लोका साध्वनुगृह्णता ।
कीर्ति वित वता लोके आत्मनोऽधोक्षजात्मन ॥ १८

नैतच्चित्र त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे ।
गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वर ॥ १९

माण्डव्यशापाद्भगवा प्रजासयमनो यम ।
भ्रातु क्षेत्रे भुजिष्याया जात सत्यवतीसुतात् ॥ २०

1 तुषाराम् 2 पुसा 3 र्थेन

भवा भगवतो नित्य समत सानुगस्य च ।
[1]यस्य ज्ञानोपदेशाय मादि[2]शद्भगवा व्रजन् ॥ २१

अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिता ।
विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था वर्णयाम्यनुपूर्वश ॥ २२

भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मना विभु ।
आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युप[3]लक्षण ॥ २३

स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् ।
मेनेऽसन्तमिवात्मान सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् ॥ २४

सा वा एतस्य सद्रष्टु शक्ति सदसदात्मिका ।
माया नाम महाभाग ययेद निर्ममे विभु ॥ २५

कालवृत्त्या तु मायाया गुणमय्यामधोक्षज ।
पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् ॥ २६

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् ।
विज्ञानात्माऽऽत्मदेहस्थ विश्व व्यञ्जस्तमोनुद ॥ २७

सोऽप्यशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचर ।
आत्मान व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया ॥ २८

महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहतत्त्व व्यजायत ।
कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेन्द्रियमनोमय ॥ २९

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यह त्रिधा ।

---

1 यज्ज्ञानादैशाच्च 2 वृष 3 लक्षित

अहतत्त्वाद्विकुर्वाणा मनो वैकारिकादभूत् ॥ ३०
वैकारिकाश्च ये देवा अथाभिव्यञ्जन यत ॥ ३०॥
तैजसानीद्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ।
तामसो भूतसूक्ष्मादियत स्व लिङ्गमात्मन ॥ ३१॥
कालमायाशयोगेन भगवद्वीक्षित नभ ।
नभसोऽनुसृत स्पर्श विकुर्वन्निममेऽनिलम् ॥ ३२॥
अनिलोऽपि विकुर्वाणा नभसोरुबलान्वित ।
ससर्ज रूपतन्मात्र ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ॥ ३३॥
अनिलेनान्वित ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् ।
[1]आधत्ताम्भो रसमय कालमायाशयोगत ॥ ३४॥
ज्योतिषाम्भोऽनुससृष्ट विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् ।
मही ग धगुणामाधात्कालमायाशयोगत ॥ ३५॥
भूताना नभआदीना यद्यद्भ[2]व्यावरावरम् ।
तेषा परानुससर्गाद्यथासख्य गुणान्विदु ॥ ३६॥
एते देवा कला विष्णो कालमायाशलिङ्गिन ।
नानात्वात्स्वक्रियानीशा [3]प्रोचु प्राञ्जलयो विभुम् ॥ ३७॥

देवा—

नमाम ते देव पदारवि द
प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् ।

---

1 अधत्त 2 भव्य परापरम् 3 प्राहु

य मूलकेता यतयोऽञ्जसोरु
  ससारदु ख बहिरत्क्षिपति ॥ ३८॥

घातर्यदस्मि भव ईश जावा
  स्तापत्रयेणोपहता न शम ।
आत्मॅल्लभ ते भगवस्तवाङ्घ्रि
  च्छाया सविद्यामत आश्रयेम ॥ ३९॥

मार्गति यत्ते मुखपद्मनीडै
  श्छ द सुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते ।
यस्याघमर्षोदसरिद्वराया
  पद पद तीर्थपद प्रपन्ना ॥ ४०॥

यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या
  सम्मृ यमाने हृदयेऽवधाय ।
ज्ञानेन वैराग्यबलेन धारा
  व्रजेम तत्तेऽङ्घ्रिसरोजपीठम् ॥ ४१॥

विश्वस्य [1]ज मस्थितिसयमार्थे
  कृतावतारस्य पदाम्बुज ते ।
व्रजेम सर्वे शरण यदीश
  स्मृत प्रयच्छत्यभय स्वपुसाम् ॥ ४२॥

---

1 सती

यत्सानुबन्धेऽसति देहगेहे
ममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् ।
पुंसा सुदूर वसतोऽपि पुर्यां
भजेम तत्ते भगव पदाब्जम् ॥ ४३॥

ता वा असद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये
पराहृतान्तमनस परेश ।
अथो न पश्य युरुगाय नून
ये ते पदन्यासविलासलक्ष्म्या ॥ ४४॥

पानेन ते देव कथासुधाया
प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये ।
वैराग्यसार प्रतिलभ्य बोध
यथाञ्जसा वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम् ॥ ४५॥

तथापरे चात्मसमाधियोग
बलेन जित्वा प्रकृति बलिष्ठाम् ।
त्वामेव धारा पुरुष विशन्ति
तेषा श्रम स्यान्न तु सेवया ते ॥ ४६॥

तत्ते वय लोकसिसृक्षयाद्य
त्वयानुसृष्टास्त्रिभिरात्मभि स्म ।
सर्वे वियुक्ता स्वविहारतन्त्र
न शक्नुमस्तत्प्रतिहर्तवे ते ॥ ४७॥

यावद्बलिं तेऽज हराम काले
यथा वय चान्नमदाम यत्र ।
यथोभयेषा त इमे हि लोका
बलिं हरन्तोऽन्नमदन्त्यनूहा ॥ ४८॥

त्व न सुराणामसि सा वयाना
कूटस्थ आद्य पुरुष पुराण ।
त्व देवशक्त्या गुणकर्मयोनौ
रेतस्त्वजाया कविमादधेऽज ॥ ४९॥

ततो वय सत्प्रमुखा यदर्थे
बभूविमात्म करवाम किं ते ।
त्व न स्वचक्षु परिदेहि शक्त्या
देव क्रियार्थो यदनुग्रहाणाम् ॥ ५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहिताया तृतीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्याय ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

ऋषि—

इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य स ।
प्रसुप्तलोकतन्त्राणां निशाम्य गतिमीश्वर ॥ १

कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रम ।
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥ २

सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणम् ।
भिन्नं संयोजयामास [1]सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ॥ ३

प्रबुद्धकर्मा दैवेन त्रयोविंशतिको गण ।
प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ॥ ४

परेण विशता स्वस्मिन् मात्रया विश्वसृग्गण ।
चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिँल्लोकाश्चराचरा ॥ ५

हिरण्मय स पुरुष सहस्रपरिवत्सरान् ।
आण्डकोश उवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहित ॥ ६

स वै विश्वसृजां गर्भो देवकर्मात्मशक्तिमान् ।
विबभाजात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा ॥ ७

एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांश परमात्मन ।
आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते ॥ ८

---

1 सुप्तं

साध्यात्म साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा ।
विराट् प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ॥ ९

स्मरन्विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षज ।
विराजमतपत्स्वेन तेजसैषा विवृत्तये ॥ १०

अथ तस्याभितप्तस्य कति चायतनानि ह ।
निरभिद्य त देवाना तानि मे गदत शृणु ॥ ११

तस्याग्निरास्य निर्भिन्न लोकपालोऽविशत्पदम् ।
वाचा स्वांशेन वक्त य ययासौ प्रतिपद्यते ॥ १२

निर्भिन्न तालु वरुणो लोकपालोऽविश[1]द्धरे ।
जिह्वयांशेन च रस ययासौ प्रतिपद्यते ॥ १३

निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोराविशता पदम् ।
घ्राणेनांशेन ग धस्य प्रतिपत्तियतो भवेत् ॥ १४

निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभो ।
चक्षुषांशेन रूपाणा प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ १५

निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् ।
प्राणेनांशेन सस्पर्श येनासौ प्रतिपद्यते ॥ १६

कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्य स्व विविशुर्दिश ।
श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥ १७

त्वचमस्य विनिर्भिन्ना विविशुर्धिष्ण्यमोषधी ।

---

1 त्पदम्

अंशेन रोमभि कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते ॥ १८

मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् ।
रेतसांशेन येनासावानन्दं प्रतिपद्यते ॥ १९

गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो [1]लोकेश आविशत् ।
पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते ॥ २०

हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविन्द्रः स्वःपतिराविशत् ।
वार्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते ॥ २१

पादावस्य विनिर्भिन्नौ [2]लोकेशो विष्णुराविशत् ।
गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते ॥ २२

बुद्धिं चास्य विनिर्भिन्नां वागीशो धिष्ण्यमाविशत् ।
बोधेनांशेन बोद्धव्यं प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ २३

हृदयं चास्य निर्भिन्नं चन्द्रमा धिष्ण्यमाविशत् ।
मनसांशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते ॥ २४

आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानोऽविशत्पदम् ।
कर्मणांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते ॥ २५

सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महान् धिष्ण्यमुपाविशत् ।
चित्तेनांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते ॥ २६

शीर्ष्णोऽस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नाभेरुदपद्यत ।

---

1 धिष्ण्यं स्वमाः 2 स्वधिष्ण्यं

गुणाना वृत्तयो येषु प्रतीयन्ते सुरादय ॥ २७

आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिव देवा प्रपेदिरे ।
धरा रज स्वभावेन पणयो ये च ताननु ॥ २८

तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिता ।
उभयोरन्तर व्योम ये रुद्रपा[1]षदा गणा ॥ २९

मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह ।
यस्तू मुखत्वाद्वर्णाना मुख्योऽभूद्ब्राह्मणो गुरु ॥ ३०

बाहुभ्योऽवर्तत क्षत्र क्षत्रियस्तदनुव्रत ।
यो जातस्त्रायते वर्णा पौरु[2]ष कण्टकक्ष[3]तात् ॥ ३१

विशोऽवर्तन्त तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभो ।
वैश्यस्तदुद्भवो वार्ता नृणा य समवर्तयत् ॥ ३२

पद्भ्या भगवतो जज्ञे शुश्रूषा धर्मसिद्धये ।
तस्या जात पुरा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरि ॥ ३३

एते वर्णा स्वधर्मेण यजन्ति स्वगुरु हरिम् ।
श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाता सह वृत्तिभि ॥ ३४

एतत्क्षत्तर्भगवतो दैवकर्मात्मरूपिण ।
क श्रद्दध्यादुपाकर्तुं योगमायाबलोदयम् ॥ ३५

अथापि कीर्तयाम्यङ्ग यथामति यथाश्रुतम् ।
कीर्तिं हरे स्वा सत्कर्तुं गिरमन्याभिधासतीम् ॥ ३६

---

1 दिष 2 वान् 3 तान्

एका तलाभ वचसो नु पुसा
सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहु ।
श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृताया
कथासुधायामुपसम्प्रयोगम् ॥ ३७

[1]आत्मनोऽवसितो वत्स महिमा कविनादिना ।
सवत्सरसहस्रा ते धिया योगविपक्कया ॥ ३८

अतो भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी ।
यत्स्वय चात्मवत्मात्मा न वेद किमुतापरे ॥ ३९

यतोऽप्राप्य न्यवर्तन्त वाचश्च मनसा सह ।
अह चान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नम ॥ ४०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां
सहितायां तृतीयस्कन्धे षष्ठोऽध्याय ॥

---

1 (आत्मनोऽप्यादिकविना महिमावसितोऽपि किम्)
[इति पाठान्तरम्]

॥ सप्तमोऽध्याय ॥

श्रीशुक —

एव ब्रुवाण मैत्रेय द्वैपायनसुतो बुध ।
प्रीणयन्निव भारत्या विदुर प्रत्यभाषत ॥ १

विदुर —

ब्रह्मन्कथ भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिण ।
लीलया चापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणा क्रिया ॥ २

क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषान्यत ।
स्वतस्तृप्तस्य च कथ निवृत्तस्य सदान्यत ॥ ३

अस्राक्षीद्भगवान्विश्व गुणमय्यात्ममायया ।
तया सस्थापयत्येतद्भूय प्रत्यपिधास्यति ॥ ४

देशत कालतो योऽसाववस्थात स्वतोऽन्यत ।
अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथम् ॥ ५

भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थित ।
अमुष्य दुर्भगत्व वा क्लेशो वा कर्मभि कुत ॥ ६

एतस्मिन्मे मनो विद्वन्खिद्यतेऽज्ञानसङ्कटे ।
तन्न पराणुद विभो कश्मल मानस महत् ॥ ७

श्रीशुक —

स इत्थ चोदित क्षत्त्रा तत्त्वजिज्ञासुना मुनि ।

प्रत्याह भगवच्चित्त स्मयन्निव गतस्मयः ॥ ८

मैत्रेय —

सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ।
ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥ ९

यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः ।
प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकः ॥ १०

यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः ।
दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनो नात्मनो गुणः ॥ ११

स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकम्पया ।
भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह ॥ १२

यदेन्द्रियोपरामोऽथ द्रष्ट्रात्मनि परे हरौ ।
विलीयन्ते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव कृत्स्नशः ॥ १३

अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते
गुणानुवादश्रवणं मुरारेः ।
कुतः पुनस्तच्चरणारविन्द
परागसेवारतिरात्मलब्धा ॥ १४

विदुर —

सञ्छिन्नः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो ।
उभयत्रापि भगवन् मनो मे सम्प्रधावति ॥ १५

साध्वेतद्व्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः ।

आभात्यपार्थं निमूल विश्वमूल न यद्बहि ॥ १६
यश्च मूढतमो लोक यश्च बुद्धे पर गत ।
तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जन ॥ १७
अथाभाव विनिश्चित्य प्रतीतस्या[1]पि नात्मन ।
ता चापि युष्मच्चरणसेवयाह पराणुद ॥ १८
यत्सेवया भगवत कूटस्थस्य मधुद्विष ।
रतिरासो भवेत्तीव्र पादयोर्व्यसनार्दन ॥ १९
दुरापा ह्यल्पतपस सेवा वैकुण्ठवर्त्मसु ।
यत्रोपगीयते नित्य देवदेवो जनार्दन ॥ २०
सृष्ट्वाग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् ।
तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभु ॥ २१
यमाहुराद्य पुरुष सहस्राङ्घ्र्यूरुबाहुकम् ।
यत्र विश्व इमे लोका सविकास समासते ॥ २२
यस्मि दशविध प्राण सेन्द्रियार्थेन्द्रियस्त्रिवृत् ।
त्वयेरितो यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व न ॥ २३
यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तभि सह गोत्रजै ।
प्रजा विचित्राकृतय आस याभिरिद ततम् ॥ २४
प्रजापतीना स पति[2]श्चक्लृपे का प्रजापतीन् ।
सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनू म व तराधिपान् ॥ २५

---

1 प्यना 2 श्चिकृप

एतेषामपि वंशाश्च वंश्यानुचरितानि च ।
उपर्यधश्च ते लोका भूमेर्मित्रात्मजासते ॥ २६
तेषां संस्था प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय ।
तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृपपतत्त्रिणाम् ॥ २७
वद नः सर्गसंव्यूहं [1]गार्भस्वेदद्विजोद्भि[2]दाम् ॥ २७॥
गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् ।
सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमम् ॥ २८॥
वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ।
ऋषीणां जन्मकर्मादि वेदस्य च विकर्षणम् ॥ २९॥
यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो ।
नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तन्त्रं वा भगवत्स्मृतम् ॥ ३०॥
पाखण्डपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनम् ।
जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ॥ ३१॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः ।
वार्ताया दण्डनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ॥ ३२॥
श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् पितॄणां सर्गमेव च ।
ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम् ॥ ३३॥
दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः फलम् ।
[3]प्रवासस्थस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ॥ ३४॥
येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ।

---

1 गार्भास्व 2 दाम् 3 प्रवासस्य च

सम्प्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि चानघ ॥ ३५॥

अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम ।
अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ॥ ३६॥

तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा [1]प्रतिसंक्रमः ।
तत्रेमं क उपासीरन् क उस्विदनुशेरते ॥ ३७॥

पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ।
ज्ञानं च नैगमं [2]यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ ३८॥

निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघ सूरिभिः ।
स्वतो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव वा ॥ ३९॥

एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान् हरेः कर्मविवित्सया ।
ब्रूहि मेऽज्ञस्य मित्रत्वादजया नष्टचक्षुषः ॥ ४०॥

सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि चानघ ।
जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपि ॥ ४१॥

शुक —

स इत्थमापृष्टपुराणकल्पः
कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः ।
प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथायां
सञ्चोदितस्तं प्रहसन्निवाह ॥ ४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥

1 सम्प्रतिक्रम 2 येन तत्त्वैर्यद् तथा वद

॥ अष्टमोऽध्याय ॥

मैत्रय —

सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो
  यल्लोकपालो भगवत्प्रधान ।
बभूविथेहाजितकीर्तिमाला
  पदे पदे नूतनयस्यभीक्ष्णम् ॥ १

सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दु ख
  महद्गतानां विरमाय तस्य ।
प्रवर्तये भागवतं पुराणं
  यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्य ॥ २

आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्य
  सङ्कर्षण देवमकुण्ठसत्त्वम् ।
विवित्सवस्तत्त्वमत परस्य
  कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ॥ ३

स्वमेव धिष्ण्यं बहु मानयन्त
  यं वासुदेवाभिधमामनन्ति ।
प्रत्यग्धृताक्षाम्बुजकोशमीष
  दुन्मीलयन्त विबुधोदयाय ॥ ४

स्वधुं युदार्द्रैः स्वजटाकलापै
रुपस्पृशन्तश्चरणोपधानम् ।
पद्मं यदर्चन्त्यहिराजकन्याः
सप्रेमनानाबलिभिर्वरार्थाः ॥ ५

मुहुर्गृणन्तो वचसानुराग
स्खलत्पदेनास्य कृतानि तज्ज्ञाः ।
किरीटसाहस्रमणिप्रवेक
प्रद्योतितोद्दामफणासहस्रम् ॥ ६

प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन
निवृत्तिधर्माभिरताय तेन ।
सनत्कुमाराय स चाह पृष्टः
साङ्ख्यायनायाङ्ग धृतव्रताय ॥ ७

साङ्ख्यायनः पारमहंस्यमुख्यो
विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः ।
जगाद सोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय
पराशरायाथ बृहस्पतेश्च ॥ ८

प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो
मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यम् ।
सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स
श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥ ९

तदाप्लुत विश्वमिद तदासी-
यन्निद्रया मीलितदृङ् न्यमीलयत् ।
अही द्रतल्पेऽधिशयान एक
कृतक्षण स्वात्मरतौ निरीह ॥ १०

सोऽन्त शरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्म
कालात्मिका शक्तिमुदीरयाण ।
उवास तस्मिन्सलिले पदे स्वे
यथानलो दारुणि रुद्धवीय ॥ ११

चतुर्युगाना च सहस्रमप्सु
स्वपन्स्वयोदीरितया स्वशक्त्या ।
कालाख्ययासादितकर्मतन्त्रो
लोका[1]नपीता ददृशे स्वदेहे ॥ १२

तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टे
र तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ।
गुणेन कालानुगतेन विद्धः
सूष्यस्तदाभिद्यत नाभिदेशात् ॥ १३

स पद्मकोश सहसोदतिष्ठ
त्कालेन कर्मप्रतिबोधनेन ।
स्वरोचिषा तत्सलिल विशाल
विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनि ॥ १४

1 अलीना

तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः
प्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् ।
तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता
स्वयम्भुवं यं स्म वदन्ति सोऽभूत् ॥ १५

तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन्व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥ १६

तस्माद्युगान्तश्वसनावघूर्ण-
जलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् ।
उपाश्रितः कञ्जमु लोकतत्त्व-
नात्मानमद्धाविददादिदेवः ॥ १७

क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ
एतत्कुतो वाब्जमनन्यदप्सु ।
अस्ति ह्यधस्तादिह किञ्चनैत-
दधिष्ठितं यत्र सता नु भाव्यम् ॥ १८

स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनाल-
नाडीभिरन्तर्जलमाविवेश ।
नार्वाग्गतस्तत्खरनालनाल-
नाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताजः ॥ १९

तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं
  विचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः ।
यो देहभाजां भयमीरयाणः
  परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः ॥ २०

ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः
  स्वधिष्ण्यमासाद्य पुनः स देवः ।
शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो
  न्यषीददारूढसमाधियोगः ॥ २१

कालेन सोऽजः पुरुषायुषाभि
  प्रवृत्तयोगेन विरूढबोधः ।
स्वयं तदन्तर्हृदयेऽवभात
  मपश्यतापश्यत यन्न पूर्वम् ॥ २२

मृणालगौरायतशेषभोग
  पर्यङ्क एकं पुरुषं शयानम् ।
फणातपत्रायुतमूर्धरत्न
  द्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये ॥ २३

प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः
  सन्ध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः ।
रत्नोदधारौषधिसौमनस्य
  वनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः ॥ २४

आयामतो विस्तरतः स्वमान
देहेन लोकत्रयसङ्ग्रहेण ।
विचित्रदिव्याभरणांशुकानां
कृतश्रियाऽपाश्रितवेषदेहम् ॥ २५

पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गै
रभ्यर्चतां कामदुघाङ्घ्रिपद्मम् ।
प्रदर्शयन्तं कृपया नखेन्दु
मयूखभिन्नाङ्गुलिचारुपत्रम् ॥ २६

मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन
परिस्फुरत्कुण्डलमण्डितेन ।
शोणायितेनाधरबिम्बभासा
प्रत्यर्हयन्तं सुनसेन सुभ्र्वा ॥ २७

कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससा
स्वलङ्कृतं मेखलया नितम्बे ।
हारेण चानन्तधनेन वत्स
श्रीवत्सवक्षःस्थलवल्लभेन ॥ २८

परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेक
पर्यस्तदोर्दण्डसहस्रशाखम् ।
अव्यक्तमूलं भुवनाङ्घ्रिपेन्द्र
महीन्द्रभोगैरधिवीतवल्शम् ॥ २९

चराचरौको भगव महीध्र
मही द्रब धु सलिलोपगूढम् ।
किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्ग
माविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ॥ ३०

निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रिया
स्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिम् ।
सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगम त्रिधामभि
परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम् ॥ ३१

तर्ह्येव तन्नाभिसरस्सरोज
मात्मानमम्भ श्वसन वियच्च ।
ददर्श देवो जगतो विधाता
नात पर लोकविसर्गदृष्टि ॥ ३२

स कर्मबीज रजसोपरक्त
प्रजा सिसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा ।
अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्य
मव्यक्तवर्त्म यभिवेशितात्मा ॥ ३३

इति श्रीमद्भागवते महापुराण अष्टादशसहस्रिकाया
सहिताया तृतीयस्क धऽष्टमोऽध्याय ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

ब्रह्मा—

ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचिरान्ननु देहभाजा
　न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यम् ।
ना यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्ध
　मायागुणव्यतिकरा[1]द्यदुरुर्विभासि ॥ १

रूप यदेतदवबोधरसोदयेन
　शश्वन्निवृत्ततमस सदनुग्रहाय ।
आदौ गृहीतमवतारशतैकबीज
　तन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् ॥ २

नात पर परम यद्भवत स्वरूप
　मान दमात्रमविकल्पमविद्धवर्च ।
पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्म
　भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि ॥ ३

तद्वा इद भुवनमङ्गल मङ्गलाय
　ध्याने स्म नो दर्शित त उपासकानाम् ।
तस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्य
　योऽनादृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसङ्गैः ॥ ४

---

1 स्वमुद

ये तु त्वदीयचरणाम्बुजकोशगन्धं
जिघ्रन्ति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतम् ।
भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां
नापैषि नाथ हृदयाम्बुरुहात्स्वपुंसाम् ॥ ५

तावद्भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं
शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः ।
तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं
यावन्न तेऽङ्घ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ॥ ६

दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसङ्गात्
सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेन्द्रिया ये ।
कुर्वन्ति कामसुखलेशलवाय दीना
लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् ॥ ७

क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः
शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च ।
कामाग्निनाच्युत रुषा च सुदुर्भरेण
सम्पश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ॥ ८

यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इन्द्रियार्थ-
मायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् ।
तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसङ्क्रमेत
व्यर्थापि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ॥ ९

अह्न्याप्तार्तकरणा निशि नि शयाना
नानामनोरथधिया क्षणभग्ननिद्रा ।
दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव
युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति ॥ १०

त्व भावयोगपरि[1]भावितहृत्सरोज
आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुसाम् ।
यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति
तत्तद्वपु प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥ ११

नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारै
राराधित सुरगणैर्हृदि बद्धकामै ।
यत्सर्वभूतदयया सदलभ्ययैको
नानाजनेष्ववहित सुहृद न्तरात्मा ॥ १२

पुसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यै
र्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च ।
आराधन भगवतस्तव सत्क्रियार्थो
धर्मोऽर्पित कर्हिचि[2]द्ध्रियते न यत्र ॥ १३

शश्वत्स्वरूपमहसैव [3]निपीतभेद
मोहाय बोधधिषणाय नम परस्मै ।

---

1 शोधित 2 म्रियते 3 निषिद्ध

विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीला
रासाय ते नम इद चकृमेश्वराय ॥ १४

यस्यावतारगुणकर्मविडम्बनानि
नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ।
ते नैकज मशमल सहसैव हित्वा
सया त्यपावृतमृत तमज प्रपद्ये ॥ १५

यो वा अह च गिरिशश्च विभु स्वय च
स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलम् ।
भित्त्वा त्रिपाद्ववृध एक उरुप्ररोह
स्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय ॥ १६

लोको विकर्मनिरत कुशले प्रमत्त
कर्मण्यय त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ।
यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशा
सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १७

यस्माद्बिभेम्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्य
मध्यासित सकललोकनमस्कृत यत् ।
तेपे तपो बहुसवोऽवरुरुत्समान
स्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यम् ॥ १८

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनि
ष्वात्मेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सया य ।

रेमे निरस्तरतिर[1]प्यवरुद्धदेह
    स्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥ १९

योऽविद्ययानुपहतोऽपि दशार्धवृत्त्या
    निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्र ।
अन्तर्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलां
    भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ॥ २०

यन्नाभिपद्मभवनादहमास[2]मीड्य
    लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण ।
तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योग
    निद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥ २१

सोऽयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा
    सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान् भगेन ।
तेनैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथाहं
    स्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोऽसौ ॥ २२

एष [3]प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या
    यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतार ।
तस्मिन् स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चेतो
    युञ्जीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् ॥ २३

1 प्युपकल्प 2 मथ 3 प्रसन्नवदनो

नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो
विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः ।
रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे
मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः ॥ २४

सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान्विवृद्ध
प्रेमस्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ।
उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं
माध्व्या गिरापनयतात्पुरुषः पुराणः ॥ २५

मैत्रेय —

स्वसम्भवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः ।
यावन्मनोवचस्स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत् ॥ २६

अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः ।
विषण्ण[1]चेतसं तेन कल्पव्यतिकराम्भसा ॥ २७

लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परि[2]खिद्यतः ।
तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव ॥ २८

श्रीभगवान्—

मा वेदगर्भ गास्तन्द्रीं सर्ग उद्यममावह ।
तन्मयापादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान् ॥ २९

भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयाम् ।

1 चेतसस्तस्य 2 भि

ताभ्याम तर्हृदि ब्रह्म लोका द्रक्ष्यस्यपावृतान ॥ ३०
तत [1]आत्मनि लोके च भक्तियुक्त समाहित ।
द्रष्टासि मा तत ब्रह्म मयि लोकास्त्वमात्मन ॥ ३१
यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितम् ।
प्रतिचक्षीत मा लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलम् ॥ ३२
यदा रहितमा मान भूतेन्द्रियगुणाशयै ।
स्वरूपेण मयोपेत पश्य स्वारा यमृच्छति ॥ ३३
नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वी सिसृक्षत ।
नात्मावसीदत्यस्मिस्ते वर्षीया मदनुग्रह ॥ ३४
ऋषिमाद्य न बध्नाति पापीयास्त्वा रजोगुण ।
य मनो मयि निबद्ध प्रजा ससृजतोऽपि ते ॥ ३५
ज्ञातोऽह भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोऽपि देहिनाम् ।
य मा त्व म यसेऽयुक्त भूतेन्द्रियगुणात्मभि ॥ ३६
तुभ्य मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितो बहि ।
नालेन सलिले मूल पुष्करस्य विचि वत ॥ ३७
यच्चकथाङ्ग मत्स्तोत्र मत्कथाभ्युदयाङ्कितम् ।
यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रह ॥ ३८
प्रीतोऽहमस्तु भद्र ते लोकाना विजयेच्छया ।
यदस्तौषीर्गुणमय निर्गुण मानुवर्णयन ॥ ३९

---

1 मात्मनि

य एतेन पुमान्नित्य स्तुत्वा स्तोत्रेण मा भजेत् ।
तस्याशु सम्प्रसीदेय सर्वकामवरेश्वर ॥ ४०
पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना ।
राद्ध नि श्रेयस पुसा मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥ ४१
अहमात्मात्मना धात प्रेष्ठः स प्रेयसामपि ।
अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रिय ॥ ४२
सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना ।
प्रजा सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ॥ ४३

मैत्रेय—
तस्मा एव जगत्स्रष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वर ।
व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे ॥ ४४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे नवमोऽध्याय ॥

॥ दशमोऽध्याय ॥

विदुर—
अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामह ।
प्रजा ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभु ॥ १
ये च मे भगवन् पृष्टास्त्व[1]य्यर्था बहुवित्तम ।

1 मखा

तावदस्यानुपूर्व्येण छिन्धि न सवसशयान् ॥ २

[1]सूत —

एव सञ्चोदितस्तेन क्षत्त्रा कौषारवो मुनि ।
प्रीत प्रत्याह ता प्रश्ना हृदिस्थानथ [2]भारत ॥ ३

मैत्रेय —

विरिञ्चोऽपि तथा चक्रे दिव्य वर्षशत तप ।
आत्म यात्मानमावेश्य यदाह भगवानज ॥ ४

तद्विलोक्याब्जसम्भूतो वायुना यदधिष्ठित ।
पद्मम्भश्च तत्कालकृतवीर्येण कम्पितम् ॥ ५

तपसा ह्येधमानेन विद्यया चात्मसस्थया ।
विवृद्धविज्ञानबलो न्यपाद्वायु सहाम्भसा ॥ ६

तद्विलोक्य वियद्व्यापि पुष्कर यदधिष्ठितम् ।
अनेन लोका प्राग्लीना कल्पितोऽस्मीत्यचिन्तयत् ॥ ७

पद्मकोश तदाविश्य भगवत्कर्मचोदित ।
एक व्यभाङ्क्षीदुरुधा त्रिधा भाव्य द्विसप्तधा ॥ ८

एतावाञ्जीवलोकस्य सस्थाभेद समाहृत ।
धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाक परमेष्ठ्यसौ ॥ ९

विदुर —

यदात्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मण ।
कालाख्य लक्षण ब्रह्मन् यथा वर्णय न प्रभो ॥ १०

---

1 शुक — 2 मार्गेव

मत्रेय—

गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठित ।
पुरुषस्तदुपादानमात्मान लीलयासृजत् ॥ ११
विश्व वै ब्रह्मत मात्र सस्थित विष्णुमायया ।
ईश्वरेण परिच्छिन्न कालेना यक्तमूर्तिना ॥ १२
यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् ।
सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु य ॥ १३
कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविध प्रतिसङ्क्रम ।
आद्यस्तु महत सर्गो गुणवैषम्यमात्मन ॥ १४
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्र यज्ञानक्रियोदय ।
भूतसगस्तृतीयस्तु त मात्रो द्रव्यशक्तिमान ॥ १५
चतुथ ऐद्रिय सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मक ।
वैकारिको देवसग पञ्चमो यन्मय मन ॥ १६
षष्ठस्तु तमस सर्गो यस्त्वबुद्धिकृत प्रभो ।
षडिमे प्राकृता सगा वैकृतानपि मे शृणु ॥ १७
रजोभाजो भगवतो लीलेय हरिमेधस ।
सप्तमो मुख्यसगस्तु षडिवस्तस्थुषा च य ॥ १८
वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमा ।
उत्स्रोतसस्तम प्राया अन्त स्पर्शा विशेषिण ॥ १९

1 र कालो

तिरश्चामष्टम सग सोऽष्टाविशद्विधो मत ।
अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिन ॥ २०
गौरजो महिष कृष्ण सूकरो गवयो रुरु ।
द्विशफा पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ॥ २१
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौर शरभश्चमरा तथा ।
एते चैकशफा क्षत्त शृणु पञ्चनखा पशून् ॥ २२
श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जार शशशल्लकौ ।
सिंह कपिगज कूर्मो गोधा च मकरादय ॥ २३
कङ्कगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिण ।
हससारसचक्राह्वकाकोलूकादय खगा ॥ २४
अवाक्स्रोतस्तु नवम [1]क्षत्तरेकविधो नृणाम् ।
रजोधिका कर्मपरा दु खे च सुखमानिन ॥ २५
वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम ।
वैकारिकस्तु य प्रोक्त कौमारस्तूभयात्मक ॥ २६
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधा पितरोऽसुरा ।
गन्धर्वाप्सरस सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणा ॥ २७
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्रा किन्नरादय ।
दशैते विदुराख्याता सर्गास्ते विश्वसृक्कृता ॥ २८
अत पर प्रवक्ष्यामि वंशा मन्वन्तराणि च ।

1 सर्ग एक

*

एव रज प्लुत स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूहरि ॥ २९

सृजत्यमोघसङ्कल्प आत्मैवात्मानमात्मना ॥ २९॥

गुणव्यतिकर एतस्मि मायाविनोवधीशितु ।
न पौर्वापर्यमिच्छति तथा भ्राम्यक्षमेरिव ॥ ३०॥

देवासुरादय क्षत्त कल्पेऽस्मि ये च कीर्तिता ।
त एव नामरूपाभ्यामासमत्र तरा तरे ॥ ३१॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
सहितायां तृतीयस्क धे दशमोऽध्याय

॥ एकादशोऽध्याय ॥

मैत्रेय —

चरम सद्विशेषाणामनेकोऽसयुत सदा ।
परमाणु स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यत ॥ १

सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् ।
कैवल्य परममहानविशेषो निरतर ॥ २

एव कालोऽप्यनुमित सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम ।
सस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभु ॥ ३

स काल परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् ।
ततोऽविशेषभुग्यस्तु स काल परमो महान् ॥ ४

अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रय स्मृत ।
जालार्करश्म्यवगत खमेवानुपतन्नगात् ॥ ५

त्रसरेणुत्रिक भुङ्क्ते य काल स त्रुटि स्मृत ।
शतभागस्तु वेध स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लव स्मृत ॥ ६

निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रय क्षण ।
क्षणा पञ्च विदु काष्ठा लघुता दश पञ्च च ॥ ७

लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च नाडिका ।
ते द्वे मुहूर्त प्रहर षड्याम सप्त वा नृणाम् ॥ ८

द्वादशार्धपलो मान चतुर्भिश्चतुरङ्गुलै ।
स्वर्णमाषै कृतच्छिद्र यावत्प्रस्थजलप्लुतम् ॥ ९

यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे ।
पक्ष पञ्चदशाहानि शुक्ल कृष्णश्च मानद ॥ १०

तयो समुच्चयो मास पितृणा तदहर्निशम् ।
द्वौ तावृतु षडयन दक्षिण चोत्तर दिवि ॥ ११

अयने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश स्मृत ।
सवत्सरशत नृणा परमायुर्निरूपितम् ॥ १२

ग्रहर्क्षताराचक्रस्थ परमाण्वादिना जगत् ।
सवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभु ॥ १३

सवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च ।
अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैव प्रभाष्यते ॥

यस्तु यच्छक्तिमुरुघोच्चलसय स्वशक्त्या
पुसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेद ।
कालाख्यया गुणमय क्रतुभिर्वितन्व
स्तस्मै बलिं हरत वत्सरपञ्चकाय ॥ १५

विदुर —

पितृदेवमनुष्याणामायु परमिद स्मृतम् ।
परेषा गतिमाचक्ष्व ये स्यु कल्पाद्बहिर्विद ॥ १६

भगवान्वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु ।
विश्व विचक्षते धारा योगराद्धेन चक्षुषा ॥ १७

मैत्रेय —

कृत त्रेता द्वापर च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षै सावधान निरूपितम् ॥ १८

चत्वारि त्रीणि द्वे चैक कृतादिषु यथाक्रमम् ।
सङ्ख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च ॥ १९

[1]सन्ध्याशयोरन्तरेण य काल शतसङ्ख्ययो ।
तमेवाहुर्युग तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥ २०

धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृते समनुवर्तते ।
स एवान्येष्वधर्मेण [2]व्येति पादेन वर्धता ॥ २१

1 सन्ध्या सन्ध्यांशयोरन्तरन्तरस्तयो यतो क्य ।
[इति पाठान्तरम्]

2 व्यैति

त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनम् ।
तावत्येव निशा तात यन्निमीलति विश्वसृक् ॥ २२

निशावसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते ।
यावद्दिनं भगवतो मनून् भुञ्जंश्चतुर्दश ॥ २३
स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते साधिकां ह्येकसप्ततिम् ॥ २३॥

मन्वन्तरेषु मनवस्तद्वंश्या ऋषयः सुराः ।
भवन्ति चैव युगपत्सुरेशाश्चानु ये च तान् ॥ २४॥

एष दैनंदिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः ।
तिर्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवो यत्र कर्मभिः ॥ २५॥

मन्वन्तरेषु भगवान् बिभ्रत्सत्त्वं स्वमूर्तिभिः ।
मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः ॥ २६॥

तमोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः ।
कालेनानुगताशेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये ॥ २७॥

तमेवान्वपिधीयन्ते लोका भूरादयस्त्रयः ।
निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभास्करम् ॥ २८॥

त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सङ्कर्षणाग्निना ।
यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताः ॥ २९॥

तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्मयः ॥ ३०॥

---

1 वर्धनः

अन्तः स तस्मिन् सलिल आस्तेऽनन्तासनो हरिः ।
योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः ॥ ३१॥

एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः ।
अप[1]क्षितमिवास्यापि परमायुर्वयःशतम् ॥ ३२॥

यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते ।
पूर्वः परार्धोऽपक्रान्तो ह्यपरोऽद्य प्रवर्तते ॥ ३३॥

पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ।
कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ॥ ३४॥

तस्यैव चान्ते कल्पोऽभूद् यं पाद्ममभिचक्षते ।
यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम् ॥ ३५॥

अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ।
वाराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिः ॥ ३६॥

कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते ।
अव्याकृतस्यानन्तस्य अनादेर्जगदात्मनः ॥ ३७॥

कालोऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धान्त ईश्वरः ।
नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिनाम् ॥ ३८॥

विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः ।
आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः ॥ ३९॥

दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ।

1 क्षीण

लब्ध्य तेऽ तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशय ॥ ४०॥
तदाहुरक्षर ब्रह्म सवकारणकारणम् ।
विष्णोधाम पर साक्षात्पुरुषस्य महात्मन ॥ ४१॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे अष्टादससहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्क ध एकादशोऽध्याय ॥

॥ द्वादशोऽध्याय ॥

मैत्रेय—

इति ते वर्णित क्षत्त कालाख्य परमात्मन ।
महिमा वेदगर्भोऽथ यथास्राक्षीन्निबोध मे ॥ १
ससर्जाग्रेऽ धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ।
महामोह च मोह च तमश्चाज्ञानवृत्तय ॥ २
दृष्ट्वा पापायसीं सृष्टिं नात्मान बह्वम यत ।
भगवद्ध्यानपूतेन मनसा या ततोऽसृजत् ॥ ३
सनक च सन द च सनातनमथात्मभू ।
सनत्कुमार च मुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतस ॥ ४
ता बभाषे स्वभू पुत्रा प्रजा सृजत पुत्रका ।
तन्नैच्छ मोक्षधमाणो वासुदेवपरायणा ॥ ५
सोऽवध्यातः [1]सुतैरेव प्रत्याख्यातानुशासनै ।

---

1 सुतै

धर्म स्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायण स्वयम् ।
अधर्म पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयङ्कर ॥ २५
हृदि कामो भ्रुव क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ।
आस्याद्वाक्सिन्धवो मेढ्रान्निऋति पायोरघाश्रय ॥ २६
छायाया कर्दमो जज्ञे देवहूत्या पति प्रभु ।
मनसो देहतश्चेद जज्ञे विश्वकृतो जगत् ॥ २७
वाच दुहितर त वीं स्वयम्भूर्हरतीं मन ।
अकामा चकमे क्षत्त सकाम इति न श्रुतम् ॥ २८
तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितर सुता ।
मरीचिमुख्या मुनयो विश्रम्भात्प्रत्यबोधयन् ॥ २९
नैतत्पूर्वै कृत त्वद्ये न करिष्यन्ति चापरे ।
[1]यस्त्व दुहितर गच्छेरनिगृह्याङ्गज प्रभु ॥ ३०
तेजीयसामपि ह्येतन्न सुश्लोक्य जगद्गुरो ।
यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वै लोक क्षेमाय कल्पते ॥ ३१
तस्मै नमो भगवते य इद स्वेन रोचिषा ।
आत्मस्थ व्यञ्जयामास स धर्म पातुमर्हति ॥ ३२
स इत्थ गृणत पुत्रान्पुरो दृष्ट्वा प्रजापतान् ।
प्रजापतिपतिस्तन्व तत्याज व्रीडितस्तदा ॥ ३३
ता दिशो जगृहुर्घोरा [2]नीहार यद्विदुस्तमः ।

---

1 यस्त्वं 2 नैहारं

कदाचिद्ध्यायत स्स्रष्टुर्वेदा आसश्चतुर्मुखात् ॥ ३४

कथ स्रक्ष्याम्यह लोका समवेता यथा पुरा ॥ ३४॥

चातुर्होत्र कर्मतन्त्रमुपवेदनयै सह ।

धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तय ॥ ३५॥

विदुर —

स वै विश्वसृजामीशो वेदादी मुखतोऽसृजत् ।

यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ३६॥

मैत्रेय —

ऋग्यजु सामाथर्वाख्यान्वेदा पूर्वादिभिर्मुखै ।

शस्त्रमिज्या स्तुतिस्तोम प्रायश्चित्त [1]व्यधात्क्रमात् ॥ ३७॥

आयुर्वेद धनुर्वेद गान्धर्व वेद[2]मात्मन ।

स्थापत्य चासृजद्वेद क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखै ॥ ३८॥

इतिहासपुराणानि पञ्चम वेदमीश्वर ।

सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्य ससृजे सर्वदर्शन ॥ ३९॥

षोडश्यु[3]क्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ ।

आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेय सगोसवम् ॥ ४०॥

विद्या दान तप सत्य धर्मस्येति पदानि च ।

आश्रमाश्च यथासख्यमसृजत्सह वृत्तिभि ॥ ४१॥

सावित्र प्राजापत्य च ब्राह्म चाथ बृहत्तथा ।

---

1 यथाक्रमात् 2 मात्मभू 3 क्था

वार्ता सञ्चयशालीनशिलोञ्छ इति वै गृहे ॥ ४२॥
वैखानसा वालखिल्यौदुम्बरा फेनपा वने ।
यासे कुटीचक पूर्वं बह्वोदो हसनिष्क्रियौ ॥ ४३॥
आ वीक्षिकी त्रयीवार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एव व्याहृतयश्चास प्रणवो ह्यस्य दह्रत ॥ ४४॥
तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभो ।
त्रिष्टुम्मासात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्न प्रजापत ॥ ४५॥
मज्जाया पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् ।
स्पर्शस्तस्याभवज्जीव स्वरो देह उदाहृत ॥ ४६॥
ऊष्माणमि द्रियाण्याहुर तस्था बलमात्म[1]न ।
स्वरा सप्त विहारेण भव ति स्म प्रजापते ॥ ४७॥
शब्दब्रह्मात्मन[2]स्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मन पर ।
ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपबृंहित ॥ ४८॥
ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे ।
ऋषीणा भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतम् ॥ ४९॥
ज्ञात्वा [3]तद्धृदये भूयश्चि तयामास कौरव ।
अहो अद्भुतमेत मे व्यापृतस्यापि नित्यदा ॥ ५०॥
न ह्येधन्ते प्रजा नून दैवमत्र विघातकम् ।

---

1 न् 2 स्मात 3 तद्धृदये

एष युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ॥ ५१॥

कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते ।
ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ ५२॥

यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् ।
स्त्री यासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ॥ ५३॥

तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाम्बभूविरे ।
स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् ॥ ५४॥

प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ।
आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ॥ ५५॥

आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमाम् ।
दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ॥ ५६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ त्रयोदशोऽध्याय ॥

श्रीशुक—

निशम्य वाच वदतो मुने पुण्यतमा नृप ।
भूय पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृत ॥ १

विदुर —

स वै स्वायम्भुव सम्राट् प्रिय पुत्र स्वयम्भुव ।
प्रतिलभ्य प्रिया पत्नीं किं चकार ततो मुने ॥ २

चरित तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ।
ब्रूहि मे श्रद्दधानाय विष्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ ॥ ३

श्रुतस्य पुसा सुचिरश्रमस्य
न ह्यञ्जसा सूरिभिरीडितोऽथ ।
यत्तद्गुणानुश्रवण मुकुन्द
पादारवि द हृदयेषु येषाम् ॥ ४

श्रीशुक —

इति ब्रुवाण विदुर विनीत
सहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् ।
प्रहृष्टरोमा भगवत्कथाया
प्रणीयमाणो मुनिरभ्यचष्ट ॥ ५

मैत्रेय—

यदा स्वभार्यया साक जात स्वायम्भुवो मनुः ।

प्राञ्जलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाषत ॥ ६

त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता ।
अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ॥ ७

तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु ।
यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ॥ ८

ब्रह्मा—

प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर ।
यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितम् ॥ ९

एतावत्यात्मजैर्वीर कार्या ह्यपचितिर्गुरौ ।
शक्त्याऽप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः ॥ १०

स त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः ।
उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ॥ ११

परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया नृप ।
भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति ॥ १२

येषां न तुष्टो भगवान् यज्ञलिङ्गो जनार्दनः ।
तेषां श्रमो ह्यपार्थाय यदात्मा नादृतः स्वयम् ॥ १३

मनुः—

आदेशेऽहं भगवतो वर्तेयामीवसूदन ।
स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो ॥ १४

यदोकः सर्वसत्त्वानां मही मग्ना महाम्भसि ।

अस्या उद्धरणे यत्नो देव देव्या विधीयताम् ॥ १५

मैत्रेय—

परमेष्ठी त्वपां मध्ये तथा सन्नामवेक्ष्य गाम् ।
कथमेनां समुन्नेष्य इति दध्यौ धिया चिरम् ॥ १६

[1]सृजतो मे क्षितिर्वार्भिः प्लाव्यमाना रसां गता ।
अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ॥ १७
यस्याहं हृदयादास स ईशो विदधातु मे ॥ १७॥

इत्यभिध्यायतो नासाविवरात्सहसानघ ।
वराहतोको निरगादङ्गुष्ठपरिमाणकः ॥ १८॥

तस्याभिपश्यतः खस्थः क्षणेन किल भारत ।
गजमात्रः प्रववृधे तदद्भुतमभून्महत् ॥ १९॥

मरीचिप्रमुखैर्विप्रैः कुमारैर्मनुना सह ।
दृष्ट्वा तत्सौकरं रूपं तर्कयामास चित्रधा ॥ २०॥

किमेतत्सौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् ।
अहो बताश्चर्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम् ॥ २१॥

दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गण्डशिलासमः ।
अपि स्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन्मनः ॥ २२॥

1 पीतं जलं मया सर्वं पृथिवी च निवेशिता ।
प्रजा देवासुरपितृमनुष्याम्पशुपक्षिणः ॥
सरीसृपाश्च नागांश्च भूतान्युद्भावयानि च ।
इति सार्धश्लोकः क्वचिदधिको दृश्यते

इति मीमासतस्तस्य ब्रह्मण सहसूनुभि ।
भगवा यज्ञपुरुषो जगर्जागे द्रसनिभ ॥ २३॥

ब्रह्माण हर्षयामास हरिस्ताश्च द्विजोत्तमान ।
स्वगर्जितेन ककुभ प्रतिस्वनयता विभु ॥ २४॥

निशम्य ते घर्घरित स्वखेद
क्षयिष्णु मायामयसूकरस्य ।
जनस्तप सत्यनिवासिनस्ते
त्रिभि पवित्रैर्मुनयोऽगृण स्म ॥ २५॥

तेषा सता वेदवितानमूर्ति
र्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम् ।
विनद्य भूयो विबुधोदयाय
गजे द्रलीलो जलमाविवेश ॥ २६॥

उत्क्षिप्तवाल खचर कठोर
सटा विधु व खररोमशत्वक् ।
खुराहताभ्र सितदष्ट्र ईक्षा
ज्योतिर्बभासे भगवा महीध्र ॥ २७॥

घ्राणेन पृथ्व्या पदवीं विजिघ्रन
क्रोडापदेश स्वयमध्वराङ्ग ।
करालदष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्या
मुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोऽविशत्कम् ॥ २८॥

स वज्रकूटाङ्गनिपातवेग
विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् ।
उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्त
श्चुक्रोश यज्ञेश्वर पाहि मेति ॥ २९॥

खुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप
उत्पारपारं त्रिपरू रसायाम् ।
ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे
यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत्त ॥ ३०॥

स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं [1]निमग्नां
स उत्थितः संरुरुचे रसायाः ।
तत्रापि दैत्यं गदयापतन्तं
सुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ॥ ३१।

जघान रुन्धानमसह्यविक्रमं
स लीलयेभं मृगराडिवाम्भसि ।
तद्रक्तपङ्काङ्कित[2]गण्डतुण्डो
यथा गजेन्द्रो जगतीं विभिन्दन् ॥ ३२।

तमालनीलं सितदन्तकोट्या
क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ।

1 विलग्नां 2 गण्ड

[1]प्रणाय यज्ञाञ्जलयोऽनुवाकै
  विरिञ्चिमुख्या उपतस्थुरीशम् ॥ ३३॥

ऋषय —

जित जित तेऽजित यज्ञभावन
  त्रयीं तनु स्वा परिधुन्वते नमः ।
यद्रोमगर्तेषु निलिल्यु[2]रध्वरा
  स्तस्मै नम कारणसूकराय ते ॥ ३४॥

रूप तवैतन्ननु दुष्कृतात्मना
  दुर्दर्शन देव यदध्वरात्मकम् ।
छ दासि यस्य त्वचि बर्हि रोम
  स्वाज्य दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् ॥ ३५॥

स्रुक् तुण्ड आसीत्स्रुव ईश नासयो
  रिडोदरे चमसा कर्णर ध्रे ।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
  यच्चर्वण ते भगवन्नग्निहोत्रम् ॥ ३६॥

दीक्षानुज मोपसद शिरो[3]धर
  त्व प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्र ।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षक क्रतो
  सभ्यावसथ्य चितयोऽसवो हि ते ॥ ३७॥

---

1 प्राह्णाय 2 रध्वरा 3 धर

सोमस्तु रेत सवना यवस्थिति
  सस्थाविभेदास्तव देव धातव ।
सत्राणि सर्वाणि शरीरसधि
  स्त्व सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धन ॥ ३८॥

नमो नमस्तेऽखिलम त्रदेवता
  द्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने ।
वैराग्यभक्त्या मजयानुभावित
  ज्ञानाय विद्यागुरवे नमो नम ॥ ३९॥

दष्ट्राग्रकोट्या भगवस्त्वया धृता
  विराजते भूधर भू सभूधरा ।
यथा वनान्नि सरतो दता धृता
  मतङ्गजे द्रस्य सपत्रपद्मिनी ॥ ४०।

त्रयीमय रूपमिद च सौकर
  भूमण्डलेनाथ तदा धृतेन वे ।
चकास्ति शृङ्गोढघनेन भूयसा
  कुलाचले द्रस्य यथैव विभ्रम ॥ ४१।

सस्थापयैना जगता सतस्थुषा
  लोकाय पत्नीमसि मातर पिता ।
विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
  यस्या स्वतेजोऽग्निमिवारणावधा ॥ ४२।

क अश्वधीता यतमस्तव प्रभो
रसा गताया भुव उद्विबर्हणम् ।
न विस्मयोऽसौ त्वयि विश्वविस्मये
यो माययेद ससृजेऽतिविस्मयम् ॥ ४३॥

विधु वता वेदमय निज वपु
जनस्तप सत्यनिवासिनो वयम् ।
सटाशिखोद्धूतशिवाम्बुबि दुभि-
र्विमृज्यमाना भृशमीश [1]पाविता ॥ ४४॥

स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैष ते
य कमणा पारमपारकर्मण ।
यद्योगमायागुणयोगमोहित
विश्व समस्त भगवा विधेहि शम् ॥ ४५॥

मैत्रेय —

इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिब्रह्मवादिभि ।
सलिले स्वखुराक्रा त उपाधत्तावितावनिम् ॥ ४६॥

स इत्थ भगवानुर्वी विष्वक्सेन प्रजापति ।
रसाया लीलयोन्नीतामप्सु न्यस्य ययौ हरि ॥ ४७॥

य एवमेता हरिमेधसो हरे
कथा सुभद्रा कथनीयमायिन ।

---

1 पाविता

शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत वोशतीं
जनार्दनोऽस्याशु हृदि प्रसीदति ॥ ४८॥

तस्मिन् प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ
किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः ।
अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः
स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पराम् ॥ ४९।

को नाम लोके पुरुषार्थसारवित्
पुराकथानां भगवत्कथासुधाम् ।
आपीय कर्णाञ्जलिभिर्भवापहा
महो विरज्येत विना नरेतरम् ॥ ५०।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

(दितिकश्यपसंवादः)

श्रीशुक —

निशम्य कौषारविणोपवर्णितां
हरेः कथां कारणसूकरात्मनः ।
पुनः स पप्रच्छ तमुद्यताञ्जलि-
र्न चातितृप्तो विदुरो धृतव्रतः ॥

विदुर —

तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमूर्तिना ।
आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रु[1]म ॥ २

तस्य चोद्धरत क्षोणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ।
[2]दैत्यराजस्य च ब्रह्म कस्माद्धेतोरभू मृध ॥ ३

मैत्रेय —

साधु वीर त्वया पृष्टमवतारकथा हरे ।
यत्त्व पृच्छसि मर्त्याना मृत्युपाशविशातनीम् ॥ ४

ययोत्तानपद पुत्रो मुनिना गीतयार्भक ।
मृत्यो कृत्वैव मूर्ध्न्यङ्घ्रिमारुरोह हरेः पदम् ॥ ५

अथात्रापीतिहासोऽय श्रुतो मे वर्णित पुरा ।
ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छताम् ॥ ६

दितिर्दाक्षायणी क्षत्तमारीच कश्यप पतिम् ।
अपत्यकामा चकमे स ध्याया इच्छयार्दिता ॥ ७

इष्ट्वाग्निजिह्व पयसा पुरुष यजुषा पतिम् ।
निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यगारे समाहितम् ॥ ८

दिति —

एष मा त्वत्कृते विद्वन् काम आत्तशरासन ।
दुनोति दीना विक्रम्य रम्भामिव मतङ्गज ॥ ९

1 म
2 श्रद्दधानाय भक्ताय ब्रूहि तज्जन्मविस्तरम् ।
ऋषे न तृप्यति मन पर कातूहल हि मे ॥ [इति क्वचिदधिक पाठ]

तद्भवा दह्यमानाया सपत्नीना समृद्धिभि ।
प्रजावतीना भद्र ते मय्यायुङ्क्तामनुग्रहम् ॥ १०

भर्तर्याप्तोरुमानाना लोकानाविशते यश ।
पतिर्भवद्विधो यासा प्रजया ननु जायते ॥ ११

पुरा पिता नो भगवा दक्षो दुहितृवत्सल ।
क वृणीत वर वत्सा इत्यपृच्छत न पृथक् ॥ १२

स विदित्वात्मजाना नो भाव स तानभावन ।
त्रयोदशाददात्तासा यास्ते शीलमनुव्रता ॥ १३

अथ मे कुरु कल्याण काम कमलविलोचन ।
आर्तोपसर्पण भूमन्नमोघ हि महीयसि ॥ १४

इति ता वीरमारीच कृपणा बहुभाषिणीम् ।
प्रत्याहानुनय वाचा प्रवृद्धानङ्गकश्मलाम् ॥ १५

एष तेऽहं विधास्यामि प्रिय भीरु यदिच्छसि ।
तस्या काम न क कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिका यत ॥ १६

सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ।
व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवम् ॥ १

यामाहुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि ।
यस्या स्वधुरमध्यस्य पुमाश्चरति विज्वर ॥ १

यामाश्रित्येन्द्रियाराती दुर्जयानितराश्रमै ।
वय जयेम हेलाभिर्दस्यू दुर्गपतिर्यथा ॥ १

न वय प्रभवस्ता त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि ।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नव ॥ २०

अथापि काममेत ते प्रजात्यै करवाण्यलम् ।
यथा मा नातिबोचन्ति मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ २१

एषा घोरतमा वेला घोराणा घोरदर्शना ।
चरन्ति यस्या भूतानि भूतेशानुचराणि हि ॥ २२

एतस्या साध्वि सन्ध्याया भगवा भूतभावन ।
[1]परीतो भूत[2]पर्षद्भिर्वृषेणाटति भूतराट् ॥ २३

श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्र
विकीर्णविद्योतजटाकलाप ।
भस्माव[3]गुण्ठामलरुक्मदेहो
देवस्त्रिभि पश्यति देवरस्ते ॥ २४

न यस्य लोके स्वजन परो वा
नात्यादृतो नोत कश्चिद्विगर्ह्य ।
वय व्रतैर्यच्चरणापविद्धा
माशास्महेऽजा बत भुक्तभोगाम् ॥ २५

यस्यानवद्याचरित मनीषिणो
गृणन्त्यविद्यापटल बिभित्सव ।

---

1 परितो 2 पार्षद्भि 3 कुण्ठा

निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत्स्वयं
पिशाचचर्यामचरद्गतिः सताम् ॥ २६

हसन्ति यस्याचरितं हि दुर्भगाः
स्वात्मन्रतस्याविदुषः समीहितम् ।
यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः
श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितम् ॥ २७

ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला
यत्कारणं विश्वमिदं च माया ।
आज्ञाकरा [1]तस्य पिशाचचर्या
अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् ॥ २८

मैत्रेय —

सैवं [2]सविदिते भर्त्रा मन्मथोन्मथितेन्द्रिया ।
जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा ॥ २९

स विदित्वा[3]थ भार्यायास्तं निर्बन्धं विकर्मणि ।
नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह ॥ ३०

अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ।
ध्यायञ्जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥ ३१

दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावद्येन भारत ।
उपसङ्गम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ॥ ३२

1 यस्य 2 संविदिते 3 स्वभार्याया

दिति —

मा मे गर्भमिमं ब्रह्मा भूतानामृषभोऽवधात् ।
रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसम् ॥ ३३

नमो रुद्राय महते देवायोग्राय मीढुषे ।
शिवाय न्यस्तदण्डाय धृतदण्डाय मन्यवे ॥ ३४

स नः प्रसीदता[1] भामो भगवानुर्वनुग्रहः ।
व्याधस्याप्यनुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ॥ ३५

मैत्रेय —

स्व[2]सर्गस्याशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेपतीम् ।
नि[3]वृत्तसन्ध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ॥ ३६

कश्यप —

अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत ।
मन्निदेशातिचारेण देवानां चातिहेलनात् ॥ ३७

भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ ।
लोकान् सपालांस्त्रींश्चण्डि मुहुराक्रन्दयिष्यतः ॥ ३८

प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसाम् ।
स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ॥ ३९

तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवाँल्लोकभावनः ।
हनिष्यत्यवतीर्या[4]सौ यथाद्रीन् [5]शतपर्वधृक् ॥ ४०

---

1 ताद्भामो　2 गर्भ　3 वृत्त　4 आ　5 शतपर्वधृत्

दिति –

वध भगवता साक्षात्सुनाभोदारबाहुना ।
आशासे पुत्रयो[1]मह्य मा क्रुद्धाद्ब्राह्मणाद्विभो ॥ ४१

न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च ।
नारकाश्चानुगृह्णन्ति या या योनिमसौ गत ॥ ४

कश्यप –

[2]कृतशोकानुतापेन सद्य प्रत्यवमर्शनात् ।
भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ॥ ४

पुत्रस्यैव तु पुत्राणा भवितैक सता मत ।
गा[3]स्यन्ति यद्यश शुद्ध भगवद्यशसा समम् ॥ ४१

योगैर्हेमेव दुर्वर्ण भावयिष्यन्ति साधव ।
निर्वैरादिभिरात्मान यच्छीलमनुवर्तितुम् ॥ ४१

यत्प्रसादादिद विश्व प्रसीदति यदात्मकम् ।
स स्वदृग्भगवा यस्य तोष्यतेऽनन्यया दृशा ॥ ४१

स वै महाभागवतो महात्मा
महानुभावो महता महिष्ठ ।
प्रवृद्धभक्त्या ह्यनुभाविताशये
[4]निवेश्य वैकुण्ठमिम विहास्यति ॥ ४

---

1 मेऽस्तु 2 कृतापराध 3 वन्ति 4 प्रवेश्य

अलम्पट शीलधरो गुणाकरो
हृष्ट परद्धया व्यथितो दु खितेषु ।
अभूतशत्रुर्जगत शोकहर्ता
नैदाघिक [1]पापमिवोडुराज ॥ ४८

अन्तर्बहिश्चामलमब्जनेत्र
स्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपम् ।
पौत्रस्तव श्रीललनाललाम
द्रष्टा स्फुरत्कुण्डलमण्डिताननम् ॥ ४९

मैत्रेय—

श्रुत्वा भागवत पौत्रममोदत दितिर्भृशम् ।
पुत्रयोश्च वध कृष्णाद्विदित्वासी महामनाः ॥ ५०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

---

1 ताप

॥ पञ्चदशोऽध्याय ॥

(ब्रह्मणा विप्रशापादिकथनम्)

मैत्रेय —

प्राजापत्य तु तत्तेज परतेजोहन दिति ।
दधार वर्षाणि शत शङ्कमाना सुरार्दनात् ॥ १

लोके तेन हतालोके लोकपाला हतौजस ।
न्यवेदयन्विश्वसृजे ध्वा तव्यतिकर दिशाम् ॥ २

देवा —

तम एतद्विभो वेत्थ सविग्ना यद्वय भृशम् ।
न ह्यव्यक्त भगवत कालेनास्पृष्टवर्त्मन ॥ ३

देवदेव जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे ।
परेषामपरेषा त्व भूतानामसि भाववित् ॥ ४

नमो विज्ञानवीर्याय माययेदमुपेयुषे ।
गृहीतगुणभेदाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये ॥ ५

ये त्वान येन भावेन भावय त्यात्मभावनम् ।
आत्मनि प्रोतभुवन पर सदसदात्मकम् ॥ ६

तेषा सुपक्वयोगाना जितश्वासेन्द्रियात्मनाम् ।
लब्धयुष्मत्प्रसादाना न कुतश्चित्पराभव ॥ ७

यस्य वाचा प्रजा सर्वा गावस्त त्येव य त्रिता ।
हर ति बलिमायत्तास्तस्मै मुख्याय त नम ॥ ८

स त्व विधत्स्व श मूम[1]स्तमसा लुप्तकर्मणाम् ।
अदभ्रदयया दृष्ट्या आपन्नानर्हसीक्षितुम् ॥ ९

एष देव दितेगर्भ ओज काश्यपमर्पितम् ।
दिशस्तिमिरयन्सर्वा वर्धतेऽग्निरिवैधसि ॥ १०

मैत्रेय —

स प्रहस्य महाबाहो भगवान् शब्दगोचर ।
प्रत्याचष्टात्मभूर्देवा प्रीणन्रुचिरया गिरा ॥ ११

ब्रह्मा—

मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजा सनकादय ।
चेरुर्विहायसा लोकाँल्लोकेषु विगतस्पृहा ॥ १२

त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्यामलात्मन ।
ययुर्वैकुण्ठनिलय सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १३

वसन्ति यत्र पुरुषा सर्वे वैकुण्ठमूर्तय ।
येऽनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन् हरिम् ॥ १४

यत्र चाद्य पुमानास्ते भगवान् शब्दगोचर ।
सत्त्व विष्टभ्य विरज स्वाना नो मृडयन् वृष ॥ १५

यत्र नै श्रेयस नाम वन कामदुघैर्द्रुमै ।
सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् ॥ १६

1 लोकानां

वैमानिका सललनाश्चरितानि यत्र
गायन्ति लोकशमलक्षपणानि भर्तुः ।
अन्तर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीना
गन्धेन खण्डितधियोऽप्यनिलं क्षिपन्त ॥ १७

पारावतान्यभृतसारसचक्रवाक
दात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणा च ।
कोलाहलो विरमतेऽचिरमात्रमुच्चै
र्भृङ्गाधिपे हरिकथामिव गायमाने ॥ १८

मन्दारकुन्दकुरवोत्पलचम्पकार्ण
पुन्नागनागबकुलाम्बुजपारिजाता ।
गन्धेऽर्चिते तुलसिकाभरणेन तस्या
यस्मिंस्तप सुमनसो बहु मानयन्ति ॥ १९

यत्सङ्कुल हरिपदानतिमात्रदृष्टै
र्वैदूर्यमारकतहेममयैर्विमानै ।
येषा बृह[1]त्करितटा स्मितशोभिमुख्य
कृष्णात्मना न रज आद[2]धुरुत्स्मयाद्यै ॥ २०

श्री रूपिणी क्वणयती चरणारविन्द
लीलाम्बुजेन हरिसद्मनि मुक्तदोषा ।

1 त्कटि 2 द्यु

सलक्ष्यते स्फटिककुड्य उपेतहेम्नि
    समार्जतीव यदनुग्रहणेऽन्ययत्न ॥ २१

वापीषु विद्रुमतटास्वमलामृताप्सु
    प्रेष्यान्विता निजवने तुलसीभिरीशम् ।
अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्त्र
    मु[1]च्छेषित भगवतेत्यमताङ्ग यच्छ्री ॥ २२

यन्न व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादा
    च्छृण्वन्ति येऽन्यविषया कुकथा मतिघ्नी ।
यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तसारा
    स्तांस्तान्क्षिप त्यशरणेषु [2]तम सु हृ त ॥ २३

येऽभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना
    ज्ञान च तत्त्वविषय सहधर्म यत्र ।
नाराधन भगवतो वितरन्त्यमुष्य
    समोहिता विततया बत मायया ते ॥ २४

यच्च व्रजन्त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या
    दूरेयमा ह्युपरि न स्पृहणीयशीला ।
भर्तुर्मिथ सुयशस कथनानुराग
    वैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृताङ्गा ॥ २५

---

1 च्छेषित 2 मवस्तु

तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवन्द्यं
दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः ।
आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योग-
मायाबलेन मुनयस्तदथो विकुण्ठम् ॥ २६

तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः
[1]कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम् ।
देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्ध्य-
केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेषौ ॥ २७

मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ
विन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये ।
वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां
रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ ॥ २८

द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा
पूर्वा यथा पुरटवज्र[2]कपाटिका याः ।
सर्वत्र तेऽविषमया मुनयः स्वदृष्ट्या
ये सञ्चरन्त्यविहता विगताभिशङ्काः ॥ २९

तान्वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरः कुमारान्
वृद्धान्दशार्धवयसो विदितात्मतत्त्वान् ।

1 कक्ष्याः 2 कपाटिकायाम्

वेत्रेण चास्खलयतामतदर्हणास्तौ
तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ ॥ ३०

ताभ्या मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमाना
स्वहत्तमा ह्यपि हरे प्रतिहारपाभ्याम् ।
ऊचु सुहृत्तमदिदृक्षितभङ्ग ईष
त्कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षा ॥ ३१

[1]मुनय —

को वामिहैत्य भगवत्परिचर्ययोच्चै
स्तद्धर्मिणा निवसता विष[2]म स्वभाव ।
तस्मिन्प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वा
को वात्मवत्कुहकयो परिशङ्कनीय ॥ ३२

नह्य तर भगवतीह समस्तकुक्षा
वात्मानमात्मनि नभो नभसीव धीरा ।
पश्यन्ति यत्र युवयो सुरलिङ्गिनो किं
व्युत्पादित ह्युदरभेदि भय यतोऽस्य ॥ ३३

तद्वाममुष्य परमस्य विकुण्ठभर्तु
कर्तुं प्रकृष्टमिह धीमहि म दधीभ्याम् ।
लोकानितो व्रजतम तरभावदृष्ट्या
पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्र ॥ ३४

---

1 कुमारा — 2 यस्य भाव

तेषामितीरितमुभाववधाय घोर
त ब्रह्मदण्डमनिवारणमस्त्रपूगै ।
सद्यो हरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्त
त्पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥ ३५

भूयादघोनि भगवद्भिरकारि दण्डो
[1]यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् ।
मा वोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो
मोहो भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोऽध ॥ ३६

एव तदैव भगवानरविन्दनाभ
स्वाना विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्य ।
तस्मिन्ययौ परमहसमहामुनीना
मन्वेषणीयचरणौ चलय सहश्री ॥ ३७

त त्वागत प्रतिहृतौपयिक स्वपुम्भि
स्तेऽचक्षताक्षविषय स्वसमाधिभाग्यम् ।
हसश्रियोर्व्यजनयो शिववायुलोल
च्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकराम्बुम् ॥ ३८

कृत्स्नप्रसादसुमुख स्पृहणीयधाम
स्नेहावलोककलया हृदि सस्पृश त्वम् ।

---

1 योऽसौ

श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रियास्व
    श्चूडामणिं सुभगय तमिवात्मधिष्ण्यम् ॥ ३९

पीतांशुके पृथुनितम्बिनि विस्फुर त्या
    काञ्च्यालिभिर्विरुतया वनमालया च ।
वल्गुप्रकोष्ठवलय विनतासुतांसे
    वि यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जम् ॥ ४०

विद्युत्क्षिप मकरकुण्डलमण्डनार्ह
    गण्डस्थलोन्नसमुख मणिमत्किरीटम् ।
दोर्दण्डषण्डविवरे हरता परार्ध्य
    हारेण क धरगतेन च कौस्तुभेन ॥ ४१

अत्रोपसृष्टमिति चोत्स्मितमि दिराया
    स्वाना धिया विरचित बहुसौष्ठवाढ्यम् ।
मह्य भवस्य भवता च भज तमङ्ग
    नेमुर्निरीक्ष्य नवितृप्तदृशो मुदा कै ॥ ४२

तस्यारवि दनयनस्य पदारवि द
    किञ्जल्कमिश्रतुलसीमकर दवायु ।
अ तर्गत स्वविवरेण चकार तेषा
    सक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वो ॥ ४३

ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोश
    मुद्वीक्ष्य सु दरतराधरकु दहासम् ।

लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमङ्घ्रि-
द्वन्द्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ॥ ४४

पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गै-
र्ध्यानास्पदं बहु मतं नयनाभिरामम् ।
पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धै-
रौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ॥ ४५

कुमाराः—

योऽन्तर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं
सोऽद्यैव नो नयनमूलमनन्त राद्धः ।
यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः
पित्रानुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ॥ ४६

तं त्वां विदाम भगवन् परमात्मतत्त्वं
सत्त्वेन सम्प्रति रतिं रचयन्तमेषाम् ।
यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगै-
रुद्ग्रन्थयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥ ४७

नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं
किन्त्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते ।
येऽङ्ग त्वदङ्घ्रिशरणा भवतः कथायाः
कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ॥ ४८

काम भव स्ववृजिनैर्निरयेषु न स्ता
चेतोऽलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत ।
वाचश्च नस्तुलसिवद्यदि तेऽङ्घ्रिशोभाः
पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णर ध्र ॥ ४९

प्रादुश्चकर्थ यदिद पुरुहूत रूप
तेनेश निर्वृतिमवापुरल दृशो न ।
तस्मा इद भगवते नम इद्विधेम
योऽनात्मना दुरुदयो भगवा प्रतीतः ॥ ५०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहितायां तृतीयस्क धे पञ्चदशोऽध्याय ॥

॥ षोडशोऽ याय ॥

(जयविजया प्रति विप्रानुग्रहकथनम्)

ब्रह्मा—

इति तद्गृणता तेषा मुनीना योगधर्मिणाम् ।
प्रतिन द्य जगादेद विकुण्ठनिलयो विभु ॥ १

श्रीभगवान्—

एतौ तौ पार्षदौ मह्य जयो विजय एव च ।
कदर्थीकृत्य मा यद्वो बह्व[1]क्रातामतिक्रमन् ॥ २

यस्त्वेतयोर्धृतो दण्डो भवद्भिर्मामनुव्रतै ।

---

1 ध्वत्ता

स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात् ॥ ३

तद्वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे ।
तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुम्भिरसत्कृताः ॥ ४

यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि ।
सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हन्ति त्वचमिवामयः ॥ ५

यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहः
सद्यः पुनाति जगदाश्वपचाद्विकुण्ठः ।
सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्ति-
श्छिन्द्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिम् ॥ ६

यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं
सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलम् ।
न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः
प्रेक्षालवार्थ इतरे नियमान्वहन्ति ॥ ७

नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितानेः
श्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन ।
यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुघासं
तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥ ८

येषां बिभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोग-
मायाविभूतिरमलाङ्घ्रिरजः किरीटैः ।

विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणाम्भः
सद्यः पुनाति सहचन्द्रललामलोकान् ॥ ९

ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया
भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुद्ध्या ।
द्रक्ष्यन्त्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान्
गृध्रा रुषा मम कुषन्त्यधिदण्डनेतुः ॥ १०

ये ब्राह्मणान्मयि धिया क्षिपतोऽर्चयन्त-
स्तुष्यद्धृदः स्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः ।
वाण्यानुरागकलयात्मजवद्गृणन्तः
सम्बोधयन्त्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः ॥ ११

तन्मे स्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौ
युष्मद्व्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्य सद्यः ।
भूयो ममान्तिकमितां तदनुग्रहो मे
यत्कल्पतामचिरतो भृतयोर्विवासः ॥ १२

ब्रह्मा—

अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीम् ।
नास्वाद्य मन्युदष्टानां तेषामात्मा ह्यतृप्यत ॥ १३

सतीं व्यादाय शृण्वन्तो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वराम् ।
विगाह्यागाधगम्भीरां न विदुस्तच्चिकीर्षितम् ॥ १४

ते योगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ।

प्रोचु प्राञ्जल्यो विप्रा प्रहृष्टा क्षुभितत्त्वच ॥ १५

[1]ऋषय —

न वय भगवन् विद्मस्तव देवचिकीर्षितम् ।
कृतो मेऽनुग्रहश्चेति यदध्यक्ष प्रभाषसे ॥ १६

ब्रह्मण्यस्य पर दैव ब्राह्मणा किल ते प्रभो ।
विप्राणा देवदेवाना भगवानात्मदैवतम् ॥ १७

त्वत्त सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव ।
धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो भवान्मत ॥ १८

तरन्ति ह्यञ्जसा मृत्यु निवृत्ता यदनुग्रहात् ।
योगिन स भवान्किस्विदनुगृह्येत यत्परै ॥ १९

य वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यै
रर्थार्थिभि स्वशिरसा धृतपादरेणु ।
धन्यार्पिताङ्घ्रितुलसीनवदामधाम्नो
लोक मधुव्रतपतेरिव कामयाना ॥ २०

यस्ता विविक्तचरितैरनुवर्तमाना
नात्याद्रियत्परमभागवतप्रसङ्ग ।
[2]स त्व द्विजानुपथपुण्यरज पुनीत
श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वम् ॥ २१

1 कुमारा — 2 स त्वा

धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः
पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ।
नूनं भृतं तदभिघाति रजस्तमश्च
सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य ॥ २२

न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदिहात्मगोपं
गोप्ता वृषः स्वर्हणेन ससूनृतेन ।
तर्ह्येव नङ्क्ष्यति शिवस्तव देव पन्था
लोकोऽग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमाणम् ॥ २३

तत्तेऽनभीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधित्सोः
क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धृतारेः ।
नैतावता त्र्यधिपतेर्बत विश्वभर्तु-
स्तेजः क्षतं त्ववनतस्य स ते विनोदः ॥ २४

यं वानयोर्दममधीश भवान्विधत्ते
वृत्तिं नु वा तदनुमन्महि निर्व्यलीकम् ।
अस्मासु वा य उचितो ध्रियतां स दण्डो
येऽनागसौ वयमयुङ्क्ष्महि किल्बिषेण ॥ २५

श्रीभगवान्—

एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः
संरम्भसम्भृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ।
भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः
शापो मयैव निमितस्तदवैत विप्राः ॥ २६

ब्रह्मा—

अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।
विकुण्ठं तदधिष्ठानं वैकुण्ठं च स्वयम्प्रभम् ॥ २७

भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ।
प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् ॥ २८

भगवाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तु शम् ।
ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हन्तुं नेच्छे मतं तु मे ॥ २९

एतत्पुरैव निर्दिष्टं रमया क्रुद्धया यदा ।
पुरापवारिता द्वारि विशन्ती मय्युपारते ॥ ३०

मयि संरम्भयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनम् ।
प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः ॥ ३१

द्वाःस्थावादिश्य भगवान्विमानश्रेणिभूषणम् ।
सर्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वं धिष्ण्यमाविशत् ॥ ३२

तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः ।
हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ ॥ ३३

तदा विकुण्ठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ।
हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ॥ ३४

तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः ।
दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणम् ॥ ३५

तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः ।

आक्षिप्त तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति ॥ ३६

विश्वस्य य स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो
योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमाय ।
क्षेम विधास्यति स नो भगवांस्त्र्यधीश
स्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थ ॥ ३७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया संहितायां तृतीयस्कन्धे षोडशोऽध्याय ॥

॥ सप्तदशोऽध्याय ॥

(हिर ण्याक्षदिग्विजय)

मैत्रेय —

निशम्यात्मभुवा गात कारण शङ्कयोज्झिता ।
तत सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवाय दिवौकस ॥ १

दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी ।
पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥ २

उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयो ।
दिवि भुव्यन्तरिक्षे च लोकस्योरुभयावहा ॥ ३

सहाचला भुवश्चेलुर्दिश सर्वा प्रजज्वलु ।
सोल्काश्चाशनय पेतु केतवश्चार्तिहेतव ॥ ४

ववौ वायु सुदु स्पर्शः फूत्कारानीरयन् मुहुः ।
उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रजोध्वजः ॥ ५

उद्धसत्तडिदम्भोदघटया नष्टभागणे ।
व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदम् ॥ ६

[1]चुक्रोश विमना वार्धि[2]रुदूर्मि क्षुभितोदर ।
सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभु शुष्कपङ्कजा ॥ ७

मुहु परिधयोऽभूव सराह्वो शशिसूर्ययो ।
निघा[3]ता रथनिर्ह्रादा विवरेभ्य प्रजज्ञिरे ॥ ८

अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुल्बणम् ।
सृगालोलूकटङ्कारै प्रणेदुरशिव शिवा ॥ ९

सगीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधराम् ।
व्यमुञ्चन् विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्तत ॥ १०

खराश्च कर्कशै क्षत्त खुरैघ्नन्तो [4]धरातलम् ।
खा[5]ङ्काररभसा मत्ता पर्यधावन्वरूथश ॥ ११

रुदन्तो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन्खगा ।
घोषेऽरण्ये च पशव शकृन्मूत्रमकुर्वत ॥ १२

गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदा पूयवर्षिण ।
व्यरुदन्देवलिङ्गानि द्रुमा पेतुर्विनानिलम् ॥ १३

ग्रहा पुण्यतमानन्ये भगणाश्चापि [6]दीपिता ।
अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परम् ॥ १४

---

1 उद्वृत्तोर्मिस्तदा 2 विमान 3 तरव
4 रसा 5 स्कार 6 पीडिता

दृष्ट्वान्याश्च महोत्पातानतत्तत्त्वविद प्रजा ।
ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनिरे विश्वसम्प्लवम् ॥ १५

तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ।
ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इव ॥ १६

दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभि
निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदङ्गदाभुजौ ।
गां कम्पयन्तौ चरणैः पदे पदे
कट्या सुकाञ्च्यार्कमतीत्य तस्थतुः ॥ १७

प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षी
द्य प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत ।
तं वै हिरण्यकशिपुं [1]विदुः प्रजा य
तं हिरण्याक्षमसूत साग्रत ॥ १८

चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च ।
वशे सपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धत ॥ १९

हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रिय प्रीतिकृद् वहम् ।
गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन् रणम् ॥ २०

तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्काञ्चननूपुरम् ।
वैजयन्त्या स्रजा जुष्टमंसन्यस्तमहागदम् ॥ २१

मनोवीर्यवरोत्सिक्तम[2]सृण्यमकुतोभयम् ।

---

1 विदुर्यंशा य 2 सृण्य

भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्रस्ता इवाहय ॥ २२

स वै तिरोहिता दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट् ।
सेन्द्रान् देवगणान् क्षीबानपश्यन् व्यनदद्भृशम् ॥ २३

ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन् गम्भीरं भीमनिःस्वनम् ।
विजगाहे महासत्त्वो वार्धिं मत्त इव द्विपः ॥ २४

तस्मिन् प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका
यादोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः ।
अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा
प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः ॥ २५

स वर्षपूगानुदधौ महाबलः
चरन् महोर्मीञ्छ्वसनेरिता मुहुः ।
मौर्व्याभिजघ्ने गदया विभावरी-
मासेदिवांस्तात पुरीं प्रचेतसः ॥ २६

तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकं
यादोगणानामृषभं प्रचेतसम् ।
स्मयन् प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचव-
ज्जगाद मे देह्यधिराज संयुगम् ॥ २७

त्वं लोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा
वीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनाम् ।

---

1 वी

विजित्य लोकेऽखिलदैत्यदानवा
यद्राजसूयेन पु[1]राऽयजत्प्रभो ॥ २८

स एवमुत्सिक्तमदेन विद्विषा
दृढ प्रलब्धो भगवानपा पति ।
रोष समुत्थ शमय स्वया धिया
व्यवोचदङ्गोपशम गता वयम् ॥ २९

पश्यामि ना य पुरुषात्पुरातना
य सयुगे त्वा रणमार्गकोविदम् ।
आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहि त
मनस्विनो य गृणते भवादृशा ॥ ३०

त वीरमारादभिपद्य विस्मय
शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृत ।
यस्त्वद्विधानामसता प्रशा तये
रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया ॥ ३१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहिताया तृतीयस्कन्धे सप्तदशोऽध्याय ॥

---

1 राऽजम

॥ अष्टादशोऽध्याय ॥

(हिरण्याक्षवध)

मैत्रेय —

तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषित
महामनास्तद्विगणय्य दुर्मद ।
हरेर्विदित्वा गतिमङ्ग नारदा
द्रसातल निर्विविशे त्वरान्वित ॥ १

ददर्श तत्राभिजित धराधर
प्रोन्नीयमानावनिमग्रदष्ट्रया ।
[1]मुष्णन्त तमक्ष्णा स्वरुचोऽरुणश्रिया
जहास चाहो वनगोचरो मृग ॥ २

आहैनमेह्यज्ञ महीं विमुञ्च नो
रसौकसा विश्वसृजेयमर्पिता ।
न स्वस्ति यास्यस्यनया ममेक्षत
सुराधमासादितसूकराकृते ॥ ३

त्व न सपत्नैरभवाय किं भृतो
यो मायया हन्त्यसुरा परोक्षजित् ।
त्वा योगमायाबलमल्पपौरुष
सस्थाप्य मूढ प्रमृजे सुहृच्छुच ॥ ४

---

1 मुष्णन्त

त्वयि सस्थिते गदया शीर्णशीर्ष
ण्यस्मद्भुजच्युतया ये च तुभ्यम् ।
बलिं हर त्यृषयो ये च देवा
स्वय सर्वे नभविष्य त्यमूला ॥ ५

स तुद्यमानोऽरिदुरुक्ततोमरै
र्दंष्ट्राग्रगा गामुपलक्ष्य भीताम् ।
तोद मृषन्निरगादम्बुमध्या
द्ग्राहाहत सकरेणुर्यथेभ ॥ ६

त नि सर त सलिलादनुद्रुतो
हिरण्यकेशो द्विरद यथा झषः ।
करालदंष्ट्रोऽशनिनि स्वनोऽब्रवी
द्गतह्रिया किं त्वसता विगर्हितम् ॥ ७

स गामुदस्तात्सलिलस्य गोचरे
वि यस्य तस्यामदधात्स्वसत्त्वम् ।
अभिष्टुतो विश्वसृजा प्रसूनै
रापूर्यमाणो विबुधै पश्यतोऽरे ॥ ८

परानुषक्त तपनीयोपकल्प
महागद काञ्चनचित्रदंशम् ।
मर्माण्यभीक्ष्ण प्रतुद त दुरुक्तै
प्रचण्डमन्यु प्रहसस्त बभाषे ॥ ९

श्रीभगवान्—

सत्य वय भो वनगोचरा मृगा

युष्मद्विधा मृगये ग्रामसिंहान् ।

न मृत्युपाशै प्रतिमुक्तस्य वारा

विकत्थन तव गृह्ण त्यभ¹द्र ॥ १०

एते वय यासहरा रसौकसा

गतह्रियो गव्या द्राविवास्ते ।

तिष्ठामहेऽथापि कथञ्चिदाजौ

स्थेय क यामो बलिनोत्पाद्य वैरम् ॥ ११

त्व पद्रथाना किल यूथपाधिपो

घटस्व नो स्वस्तय आश्वनूह ।

सस्थाप्य चास्मा प्रमृजाश्रु स्वकाना

य स्वा प्रतिज्ञा नातिपिपत्यसभ्यः ॥ १२

मैत्रेय—

सोऽधिक्षिप्तो भगवता प्रलब्धश्च रुषा भृशम् ।

आजहारोल्बण क्रोध क्रीड्यमानोऽहिराडिव ॥ १३

सृजन्नमर्षित श्वासा मन्युप्रचलितेन्द्रिय ।

आसाद्य तरसा दैत्यो गदयाभ्यहनद्धरिम् ॥ १४

भगवास्तु गदावेग विसृष्ट रिपुणोरसि ।

---

1 भद्र

अवज्ञयचिरञ्जीनो योगारूढ इवा तकम् ॥ १५
पुनर्गदां स्वामादय भ्रामय तमभीक्ष्णश ।
अभ्यधावद्धरिं क्रुद्ध सरम्भाद्दष्टदच्छदम् ॥ १६
ततश्च गदयारातिं [1]दक्षिणस्या भुवि प्रभु ।
आजघ्ने स तु तां सौम्य गदया कोविदोऽहनत् ॥ १७
एव गदाभ्या गुर्वीभ्या हर्यक्षो हरिरेव च ।
जिगीषया सुसरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतु ॥ १८

तयो स्पृधोस्तिग्मगदाहताङ्गयो
क्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्य्वो ।
विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषया
व्यभादिलायामिव शुष्मिणोर्मृध ॥ १९

दैत्यस्य यज्ञावयवस्य माया
गृहीतवाराहतनोर्महात्मन ।
कौरव्य मह्या द्विषतोर्विमर्दन
दिदृक्षुरागादृषिभिर्वृत स्वराट् ॥ २०

आसन्नशौण्डीरमपेतसाध्वस
कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् ।
विलक्ष्य दैत्य भगवान् सहस्रणी
जगाद नारायणमादिसूकरम् ॥ २१

---

1 दक्षिणां स भुवि

ब्रह्मा—

एष ते देव देवानामङ्घ्रिमूलमुपेयुषाम् ।
विप्राणां सौरभेयीणां भूतानामप्यनागसाम् ॥ २२

आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुर ।
अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टक ॥ २३

मैनं मायाविनं दृप्तं निरङ्कुशमसत्तमम् ।
[1]आक्रीड बालवद्देव यथाशीविषमुत्थितम् ॥ २४

न यावदेष वर्धेत स्वां वेलां प्राप्य दारुण ।
स्वां देवमायामास्थाय तावज्जह्यघमच्युत ॥ २५

एषा घोरतमा सन्ध्या लोकच्छम्बट्करी प्रभो ।
उपसर्पति सर्वात्मन् सुराणां जयमावह ॥ २६

अधुनैषोऽभिजिन्नाम योगो मौहूर्तिको ह्यगात् ।
शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरम् ॥ २७

दिष्ट्या त्वां विहितं [2]मृत्युमयमासादितः स्वयम् ।
विक्रम्यैनं मृधे हत्वा लोकानाधेहि शर्मणि ॥ २८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः

---

1 मा क्रीड 2 मृत्युमायया

॥ एकोनविंशोऽध्याय ॥

(हिरण्याक्षवध)

मैत्रेय—

अवधार्य विरिञ्चस्य निर्व्यलीकामृत वच ।
प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपाङ्गेन सोऽग्रहीत् ॥ १

तत सपत्न मुखतश्चर तमकुतोभयम् ।
जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षज ॥ २

सा हता तेन गदया विहता भगवत्करात् ।
विघूर्णितापतद्रेजे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३

स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ।
मानय स मृधे धर्मं विष्वक्सेन प्रकोपयन् ॥ ४

गदायामपविद्धायां हाहाकारे विनिर्गते ।
[1]मानयामास तद्धर्मं सुनाभ चास्मरद्विभु ॥ ५

त व्यग्रचक्र दितिपुत्राधमेन
स्वपार्षदमुख्येन विषज्जमानम् ।
चित्रा वाचोऽतद्विदा खेचराणा
तत्रास्मास स्वस्ति तेऽमु जहीति ॥ ६

---

1 (माधीह्नति सुरांजुक्त्वा भगवान् समवस्थित)
तृतीयमाध क्वचित्कुत्सकलीकृत दृश्यते

स त निशाम्यात्तरथाङ्गमग्रतो
व्यवस्थित पद्मपलाशलोचनम् ।
विलोक्य चामर्षपरिप्लुतेन्द्रियो
रुषा स्वद तच्छदमादशाच्छ्वसन् ॥ ७

करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां सचक्षाणो दहन्निव ।
[1]अभिप्लुत्य स्वगदया हतोऽसीत्याहनद्धरिम् ॥ ८

पदा सव्येन ता साधो भगवा यज्ञसूकर ।
लीलया मिषत शत्रो प्राहरद्वातरंहसम् ॥ ९

आह चायुधमाधत्स्व घटस्व त्व जिगीषसि ।
इत्युक्त स [2]तदा भूयस्ताडय व्यनदद्भृशम् ॥ १०

ता स आपतती वीक्ष्य भगवा समवस्थित ।
जग्राह लीलया प्राप्ता गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥ ११

स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुर ।
नैच्छद्गदा दीयमाना हरिणा विगतप्रभ ॥ १२

जग्राह त्रिशिख शूल ज्वलज्ज्वलनलोलुपम् ।
यज्ञाय धृतरूपाय विप्रायाभिचर यथा ॥ १३

तदोजसा दैत्यमहाभटार्पित
चकासदन्त ख उदीर्णदीधिति ।

---

1 अभिप्लुत्य 2 तदाताडये तां गदां व्यनदत्

चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना
हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् ॥ १४

वृक्णे स्वशूले बहुधारिणा हरे
प्रत्येत्य विस्तीर्णमुरो विभूतिमत् ।
प्रवृद्धरोष [redacted] कठोरमुष्टिना
[1]नद प्रहृत्यान्तरधीयतासुर ॥ १५

तेनेत्थमाहत क्षत्तर्भगवानादिसूकर ।
नाकम्पत मनाक् क्वापि स्रजा हत इव द्विप ॥ १६

अथोरुधा सृज मायां योगमायेश्वरे हरौ ।
यां विलोक्य प्रजास्त्रस्ता मेनिरेऽस्योपसंयमम् ॥ १७

प्रववुर्वायवश्चण्डास्तम पासवमैरयन् ।
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाण क्षेपणै प्रहिता इव ॥ १८

द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघै सविद्युत्स्तनयित्नुभि ।
वर्षद्भि पूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनि चासकृत् ॥ १९

गिरय प्रत्यदृश्यन्त नानायुधमुचोऽनघ ।
दिग्वाससो यातुधान्य शूलिन्यो मुक्तमूर्धजा ॥ २०

बहुभिर्यक्षरक्षोभि पत्त्यश्वरथकुञ्जरै ।
आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोऽतिवैशसा ॥ २१

प्रादुष्कृतानां मायानामासुरीणां विनाशयत् ।

---

1 नवन्

सुदर्शनास्त्र भगवा प्रायुङ्क्त दयित त्रिपात् ॥ २२

तदा दिते समभवत्सहसा हृदि वेपथु ।
स्मरन्त्या भर्तुरादेश स्तनाच्चासृक् प्रसुस्रुवे ॥ २३

विनष्टासु स्वमायासु भूयश्चाव्रज्य केशवम् ।
रुषोपगूहमानोऽमु ददृशेऽवस्थित बहि ॥ २४

त मुष्टिभिर्विनिघ्न त वज्रसारैरधोक्षज ।
करेण कर्णमूलेऽहन् यथा त्वाष्ट्र मरुत्पति ॥ २५

स आहतो विश्वजिता ह्यवज्ञया
परिभ्रमद्गात्र उदस्तलोचन ।
विशीर्णबाह्वङ्घ्रिशिरोरुहोऽपत
यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता ॥ २६

क्षितौ शयान तमकुण्ठवर्चस
करालदंष्ट्र परिदष्टदच्छदम् ।
अजादयो वीक्ष्य शशसुरागता
अहो इमा को नु लभेत सस्थितिम् ॥ २७

य योगिनो योगसमाधिना रहो
ध्यायन्ति लिङ्गादसतो मुमुक्षया ।
तस्यैष दैत्यऋषभः पदाहतो
मुख प्रपश्यस्तनुमुत्ससर्ज ह ॥ २८

हतौ तौ पार्[1]षदावस्य शापाद्यातावसद्गतिम् ।
पुन कतिपयै स्थान प्रपत्स्येते ह जन्मभि ॥ २९

देवा —

नमो नमस्तेऽखिलयज्ञतन्तवे
स्थितौ गृहीतामलसत्त्वमूर्तये ।
दिष्ट्या हतोऽय जगतामरुन्तुद
स्त्वत्पादभक्त्या वयमीश निर्वृता ॥ ३०

मैत्रेय —

एव हिरण्याक्षमसह्यविक्रम
ससादयित्वा हरिरादिसूकर ।
जगाम लोक स्वमखण्डितोत्सव
समीडित पुष्करविष्टरादिभि ॥ ३१

मया यथानूक्तमवादि ते हरे
कृतावतारस्य सुमित्र चेष्टितम् ।
यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो
महामृधे क्रीडनवन्निराकृत ॥ ३२

[2]सूत —

इति कौषारवाख्यातामाश्रुत्य भगवत्कथाम् ।
क्षत्तानन्द पर लेभे महाभागवतो द्विज ॥ ३३

अन्येषा पुण्यश्लोकानामुद्दामयशसा सताम् ।

---

1 हा 2 शौनक —

उपश्रुत्य भवेन्मोद श्रीवत्साङ्कस्य किं पुन ॥ ३४
यो गजेन्द्र झषग्रस्त ध्याय त चरणाम्बुजम् ।
क्रोशन्तीना करेणूना कृच्छ्रतोऽमोचयद्द्रुतम् ॥ ३५
त सुखाराध्यमृजुभिरन यशरणैर्नृभि ।
कृतज्ञ को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभि ॥ ३६

यो वै हिरण्याक्षवध महाद्भुत
विक्रीडित कारणसूकरात्मन ।
शृणोति गायत्यनुमोदते[1]ऽञ्जसा
विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजा ॥ ३७

एत महापुण्यमल पवित्र
धन्य यशस्य पदमायुराशिषाम् ।
प्राणेन्द्रियाणा युधि शौर्यवर्धन
नारायणोऽन्ते गतिरङ्ग शृण्वताम् ॥ ३८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां तृतीयस्कन्धे एकोनविंशोऽध्याय ॥

---

1 ऽजो

॥ विंशोऽध्याय ॥

शौनक —

महीं प्रतिष्ठामध्यस्य सौते स्वायम्भुवो मनु ।
का य वतिष्ठद्द्वाराणि मार्गायावरज मनाम् ॥ १

क्षत्ता महाभागवत कृष्णस्यैका तिक सुहृत् ।
यस्तत्याजाग्रज कृष्णे सापत्यमघवानिति ॥ २

द्वैपायनादनवरो महित्वेतस्य देहज ।
सर्वात्मना श्रित कृष्ण तत्पराश्चाप्यनुव्रत ॥ ३

किम वपृच्छ मैत्रेय विरजास्तीर्थसेवया ।
उपगम्य कुशावत आसीन तत्त्ववित्तमम् ॥ ४

तयो सवदतो सूत प्रवृत्ता ह्यमला कथा ।
आपो गाङ्गा इवाघघ्नीर्हरे पादाम्बुजाश्रया ॥ ५

ता न कीर्तय भद्र ते कीर्त योदारकमण ।
रसज्ञ को नु तृप्येत हरिलीलामृत पिबन् ॥ ६

एवमुग्रश्रवा पृष्टऋषिभिर्नैमिषायनै ।
भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामिति ॥ ७

सूत —

हरेर्धृतक्रोडतनो स्वमायया
निशम्य गोरुद्धरण रसातलात् ।

लीला हिरण्याक्षमवज्ञया हत
सञ्जातहर्षो मुनिमाह भारत ॥ ८

विदुर —

प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् ।
किमारभत मे ब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ॥ ९

ये [1]मरिच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायम्भुवो मनुः ।
ते वै ब्रह्मण आदेशात्कथमेतदभावयन् ॥ १०

सद्वितीयाः किमसृजन्स्वतन्त्रा उत कर्मसु ।
आहोस्वित्संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन् ॥ ११

मैत्रेय —

दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेण च ।
जातक्षोभाद्भगवतो महानासीद्गुणत्रयात् ॥ १२

रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिङ्गो दैवचोदितात् ।
जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पञ्चशः ॥ १३

तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकम् ।
संहत्य दैवयोगेन हैममण्डमवासृजत् ॥ १४

सोऽशयिष्टाब्धिसलिले आण्डकोशो निरात्मकः ।
[2]साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः ॥ १५

तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति ।

---

1 मरी 2 समग्र

सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् ॥ १६

सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये ।
लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया ॥ १७

ससर्ज च्छायया विद्यां पञ्चपर्वाणमग्रतः ।
तामिस्रमन्धतामिस्रं तमो मोहो महातमः ॥ १८

विससर्जात्मनः कायं नाभिनन्दंस्तमोमयम् ।
जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवाम् ॥ १९

क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः ।
मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः ॥ २०

देवस्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत ।
अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ ॥ २१

देवताः प्रभया या या दीव्यन् प्रमुखतोऽसृजत् ।
ते अहार्षुर्देवयन्तो विसृष्टां तां प्रभामहः ॥ २२

देवोऽदेवाञ्जघनतः सृजति स्मातिलोलुपान् ।
त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे ॥ २३

ततो हसन्स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः ।
अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् ॥ २४

स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम् ।
अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् ॥ २५

पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेषणेनासृजं प्रजाः ।
ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामन्ति मां प्रभो ॥ २६

त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः ।
त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव ॥ २७

सोऽवधार्यास्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः ।
विमुञ्चात्मतनुं घोरामित्युक्तो विमुमोच ह ॥ २८

तां क्वणच्चरणाम्भोजां मदविह्वललोचनाम् ।
काञ्चीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् ॥ २९

अन्योन्यश्लेष[1]योत्तुङ्गनिरन्तरपयोधराम् ।
सुनासां सुद्विजां स्निग्धहासलीलावलोकनाम् ॥ ३०

गूहन्तीं व्रीडयात्मानं नीलालकवरूथिनीम् ।
उपलभ्यासुरा धर्म [2]सर्वे सम्मुमुहुः स्त्रियम् ॥ ३१

अहो रूपमहो धैर्यमहो अस्या नवं वयः ।
मध्ये कामयमानानामकामेव विसर्पति ॥ ३२

वितर्कयन्तो बहुधा तां सन्ध्यां प्रमदाकृतिम् ।
अभिसम्भाव्य विस्रम्भात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ॥ ३३

कासि कस्यासि [3]रम्भोरु को वार्थस्तेऽत्र भामिनि ।
रूपद्रविणपण्येन दुर्भगान्नो विबाधसे ॥ ३४

---

1 णो 2 तास्तीं मुमुहु 3 सुश्रोणि

या वा काचित्त्वमबले दिष्ट्या स दर्शन तव ।
उत्सुनोषीक्षमाणाना क दुकक्रीडया मन ॥ ३५

नैकत्र ते जयति शालिनि पादपद्म
घ्न त्या मुहु करतलेन पतत्पतङ्गम् ।
मध्य विषीदति बृहत्स्तनभारभीत
शा तेव दृष्टिरमला सुशिखासमूह ॥ ३६

इति साय तनीं स ध्यामसुरा प्रमदायतीम् ।
प्रलोभय तीं जगृहुमत्वा मूढधिय स्त्रियम् ॥ ३७

प्रहस्य भावगम्भीर जिघ्र त्यात्मानमात्मना ।
का त्या ससर्ज भगवा ग धर्वाप्सरसा गणान् ॥ ३८

विससर्ज तनु ता वै ज्योत्स्ना का तिमतीं प्रियाम् ।
त एव चाददु प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमा ॥ ३९

सृष्ट्वा भूतपिशाचाश्च भगवानात्मत द्रिणा ।
दिग्वाससो मुक्तकेशा वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ ॥ ४०

जगृहुस्तद्विसृष्टा ता जृम्भणाख्या तनु प्रभो ।
निद्रामिन्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते ॥ ४१
येनोच्छिष्टा धर्षय ति तमु माद प्रचक्षते ॥ ४१½

ऊर्जस्व त म यमान आत्मान भगवानज ।
साध्या गणा पितृगणा परोक्षेणासृजत्प्रभु ॥ ४२॥
तआत्मसर्ग त काय पितर प्रतिपेदिरे ।

साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ॥ ४३॥

सिद्धान्विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ।
तेभ्योऽददात्तमात्मानमन्तर्धानाख्यमद्भुतम् ॥ ४४॥

स किंनरान्किंपुरुषान् [1]प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः ।
मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासं विलोकयन् ॥ ४५॥

ते तु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना ।
मिथुनीभूय गायन्तस्तमेवोषसि कर्मभिः ॥ ४६॥

देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिन्तया ।
सर्गेऽनुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्वपुः ॥ ४७॥

येऽहीयन्तामुतः केशा अहयस्तेऽङ्ग जज्ञिरे ।
सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरुकन्धराः ॥ ४८॥

स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः ।
तदा मनून्ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान् ॥ ४९॥

तेभ्यः सोऽसृजत्स्वीयं पुरं पुरुषमात्मवान् ।
तान्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिम् ॥ ५०॥

अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतम् ।
प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्साकमन्नमदामहे ॥ ५१॥

तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ।
ऋषीनृषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ॥ ५२॥

---

1 प्रभुः प्रत्यात्मनासृजत् 2 त्वष्टः

तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः ।
यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ॥ ५३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

विदुर —

स्वायम्भुवस्य च मनोर्वंशः परमसम्मतः ।
कथ्यतां भगवन् यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः ॥ १

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायम्भुवस्य वै ।
यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीम् ॥ २

तस्य वै दुहिता ब्रह्मन् देवहूतीति विश्रुता ।
पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ॥ ३

तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ।
ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ॥ ४

रुचिर्यो भगवान् ब्रह्मन्दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः ।
यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीम् ॥ ५

मैत्रेय —

प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः ।
सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश ॥ ६

तत समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दम ।
सम्प्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदा[1]शुषम् ॥ ७

तावत्प्रसन्नो भगवान्पुष्कराक्ष कृते युगे ।
दर्शयामास त क्षत्त शाब्द ब्रह्म दधद्वपु ॥ ८

स त विरजमर्काभ सितपद्मोत्पलस्रजम् ।
स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्रा ज विरजोऽम्बरम् ॥ ९

किरीटिन कुण्डलिन शङ्खचक्रगदाधरम् ।
श्वेतोत्पलक्रीडनक मन स्पर्शस्मितेक्षणम् ॥ १०

वि-यस्तचरणाम्भोजमसदेशे गरुत्मत ।
दृष्ट्वा खेऽवस्थित वक्ष श्रिय कौस्तुभक-धरम् ॥ ११

जातहर्षोऽपत-मूर्ध्ना क्षितौ ल-धमनोरथ ।
गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृताञ्जलि ॥ १२

ऋषि —

जुष्ट बताद्याखिलसत्त्वराशे
सासिध्यमक्ष्णोस्तव दर्शनान्न ।
यद्दर्शन ज मभिरीड्य सद्भि
[2]राशासते योगिनो रूढयोगा ॥ १३

ये मायया ते हतमेधसस्त्व
त्पादारविन्द भवसिन्धुपोतम् ।

---

1 विनम् 2 राशासि सैर्यों

उपासते कामलवाय तेषां
रासीश कामान्निरयेऽपि ये स्युः ॥ १४

तथा स चाहं परिवोढुकामः
समानशीलां गृहमेधधेनुम् ।
उपेयिवान् मूलमशेषमूलं
दुराशयः कामदुघाङ्घ्रिपस्य ॥ १५

प्रजापतेस्ते वचसाधीश तन्त्या
लोकः किलायं कामहतोऽनुबद्धः ।
अहं च लोकानुगतो वहामि
बलिं च शुक्लानिमिषाय तुभ्यम् ॥ १६

लोकांश्च लोकानुगतान् पशूंश्च
हित्वा श्रितास्ते चरणातपत्रम् ।
परस्परं त्वद्गुणवादसीधु
पीयूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥ १७

[1]न तेऽजराक्षभ्रमिरायुरेषां
त्रयोदशारं त्रिशतं षष्टिपर्व ।
षण्नेम्यनन्तच्छदि यत्त्रिणाभि
करालस्रोतो जगदाच्छिद्य धावत् ॥ १८

---

1 नैवायुरेषामजरभ्रमिस्ते

एक स्वय सञ्जगत सिसृक्षया
द्वितीययात्मन्नधियोगमायया ।
सृजस्यद पासि पुनर्ग्रसिष्यसे
यथोर्णनाभिर्भगव स्वशक्तिभि ॥ १९

नैतद्बताधीश पद तवेप्सित
य मायया नस्तनुषे भूतसूक्ष्मम् ।
अनुग्रहायास्त्वपि यर्हि मायया
लसत्तुलस्या तनुया विलक्षित ॥ २०

त त्वानुभूत्योपरतक्रियार्थं
स्वमायया वर्तितलोकत न्त्रम ।
नमाम्यभीक्ष्ण नमनीयपाद
सरोजमल्पीयसि कामवर्षम् ॥ २१

[1]ऋषि —

इत्यव्यलीक प्रणुतोऽब्जनाभ
स्तमावभाषे वचसामृतेन ।
सुपर्ण[2]पक्षोपरि रोचमान
प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रू ॥ २२

श्रीभगवान्—
विदित्वा तव चैत्य मे पुरैव समयोजि तत् ।
यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाह समर्चित ॥ २३

1 मैत्रेय — 2 पृष्ठो

न वै जातु मृषैव स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणम् ।
भवद्विधेष्वतितरां मयि सं[1]गृभितात्मनाम् ॥ २४

प्रजापतिसुतः सम्राण्मनुर्विख्यातमङ्गलः ।
ब्रह्मावर्तं योऽधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीम् ॥ २५

स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया ।
आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविद ॥ २६

आत्मजामसितापाङ्गीं वयःशीलगुणान्विताम् ।
मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो ॥ २७

समाहितं ते हृदयं यत्रेमान् परिवत्सरान् ।
सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु भजिष्यति ॥ २८

या त आत्मभृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति ।
वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यन्त्यञ्जसात्मनः ॥ २९

त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्तमः ।
मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ॥ ३०

कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाभयमात्मवान् ।
मय्यात्मानं सह जगद्द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि माम् ॥ ३१

[2]सहाहं स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामुने ।
तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहिताम् ॥ ३२

---

1 ग्रथिता 2 अहं च

मैत्रेय—

एव तमनुभाष्याथ भगवा प्रत्यगक्षज ।
जगाम बि दुसरस सरस्वत्या परिश्रितात् ॥ ३३

निरीक्षतस्तस्य ययावशेष
सिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्ग ।
आकर्णय पत्ररथे द्रपक्षै
रुच्चारित स्तोममुदीर्णसाम ॥ ३४

अथ सम्प्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषि ।
आस्ते स्म बि दुसरसि त काल प्रतिपालयन् ॥ ३५

मनु स्य दनमास्थाय शातकौम्भपरिच्छदम् ।
आरोप्य स्वा दुहितर सभाय पर्यट महीम् ॥ ३६

तस्मिन्सुध वन्नहनि भगवा य समा[1]दिशत् ।
उपायादाश्रमपद मुने शा तव्रतस्य यत् ॥ ३७

यस्मि भगवतो नेत्रान्यपत [2]न्नश्रुबि दव ।
कृपया सम्परीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशम् ॥ ३८

तद्वै बि दुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लुतम् ।
पुण्य शिवामृतजल महर्षिगणसेवितम् ॥ ३९

पुण्यद्रुमलताजालै कूजत्पुण्यमृगद्विजै ।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्य वनराजिश्रियान्वितम् ॥ ४०

---

1 विशाद 2 न्हव

मत्तद्विजगणैर्घुष्ट मत्तभ्रमरविभ्रमम् ।
मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वय मत्तकोकिलम् ॥ ४१

कदम्बचम्पकाशोककरञ्जबकुलासनै ।
कुन्दमन्दारकुटजैश्चूतपोतैरलङ्कृतम् ॥ ४२

कारण्डवै प्लवैर्हंसै कुररैर्जलकुक्कुटै ।
सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥ ४३

तथैव हरिणै क्रोडै श्वाविद्गवयकुञ्जरै ।
गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ॥ ४४

प्रविश्य तत्तीर्थवरमादिराज सहा[1]त्मज ।
ददर्श मुनिमासीन तस्मिन्हुतहुताशनम् ॥ ४५

विद्योतमान वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् ।
नातिक्षाम भगवत स्निग्धापाङ्गावलोकनात् ॥ ४६

तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ॥ ४६॥

प्राशु पद्मपलाशाक्ष जटिल चीरवाससम् ।
उपसस्त्य मलिन यथार्हणमसस्कृतम् ॥ ४७॥

अथोटजमुपायात नृदेव प्रणत पुर ।
सपर्यया पर्यगृह्णात्प्रतिनन्द्यानुरूपया ॥ ४८॥

गृहीतार्हणमासीन सयत प्रीणयन्मुनि ।
स्मर भगवदादेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा ॥ ४९॥

---

1 त्रुग

नून चङ्क्रमण देव सता सरक्षणाय ते ।
वधाय चासता यस्त्व हरे शक्तिर्हि पालिनी ॥ ५०॥

योऽर्केन्द्वग्नीन्द्रवायूना यमधर्मप्रचेतसाम् ।
रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्लाय ते नम ॥ ५१॥

न यदा रथमास्थाय जैत्र मणिगणार्पितम् ।
विस्फूर्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासय[1]न्नघान ॥ ५२॥

स्वसैन्यचरणक्षुण्ण वेपयन्मण्डल भुव ।
विकर्षन्बृहतीं सेना पर्यटस्यंशुमानिव ॥ ५३॥

तदैव सेतव सर्वे वर्णाश्रमनिब धना ।
भगवद्रचिता राजन्भिद्येरन्बत दस्युभि ॥ ५४॥

अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यङ्कुशैर्नृभि ।
शयाने त्वयि लोकोऽय दस्युग्रस्तो विनङ्क्ष्यति ॥ ५५॥

अथापि पृच्छे त्वा वीर यदर्थं त्वमिहागत ।
तद्वय निर्व्यलीकेन प्रतिपद्यामहे हृदा ॥ ५६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
संहितायां तृतीयस्कन्धे एकविंशोऽध्याय ॥

---

1 त्रासान्

॥ द्वाविंशोऽध्याय ॥

(कर्दमाय मनुना स्वदुहितृ प्रदानम्)

मैत्रेय —

एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिम् ।
सव्रीड इव त सम्राडुपारतमुवाच ह ॥ १

मनु —

ब्रह्मासृजत्स्वमुखतो युष्मानात्मपरीप्सया ।
छन्दोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलम्पटान् ॥ २

तत्त्राणायासृजच्चास्मान् दो सहस्रात्सहस्रपात् ।
हृदय तस्य हि ब्रह्म क्षत्रमङ्ग प्रचक्षते ॥ ३

अतो ह्यन्योन्यमात्मान ब्रह्म क्षत्र च रक्षत ।
रक्षति स्माव्ययो देव स य सदसदात्मक ॥ ४

तव स दर्शनादेव छिन्ना मे सर्वसशया ।
यत्स्वय भगवान्प्रीत्या धर्ममाह रिरक्षिषो ॥ ५

दिष्ट्या मे भगवान् दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृतात्मनाम् ।
दिष्ट्या पादरज स्पृष्ट शीर्ष्णा मे भवत शिवम् ॥ ६

दिष्ट्या त्वयानुशिष्टोऽह कृतश्चानुग्रहो महान् ।
अपावृतै कर्णरन्ध्रैर्जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिर ॥ ७

स भवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनो मम ।

श्रोतुमर्हसि दीनस्य श्रावितं कृपया मुने ॥ ८

प्रियव्रतोत्तानपदो स्वसेयं दुहिता मम ।
अन्विच्छति पतिं युक्तं वयःशीलगुणादिभिः ॥ ९

यदा तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोगुणान् ।
अशृणोन्नारदादेषा त्वय्यासीत्कृतनिश्चया ॥ १०

तत्प्रतीच्छ द्विजाग्र्येमां श्रद्धयोपहृतां मया ।
सर्वात्मनानुरूपां ते गृहमेधिषु कर्मसु ॥ ११

उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शस्यते ।
अपि निर्मुक्तसङ्गस्य कामरक्तस्य किं पुनः ॥ १२

य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते ।
क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः ॥ १३

अहं त्वा शृणवं विद्वन्विवाहार्थं समुद्यतम् ।
अतस्त्वमुपकुर्वाणः [1]प्रत्तां प्रतिगृहाण मे ॥ १४

ऋषिः—

बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ता च तवात्मजा ।
आवयोरनुरूपोऽसावाद्यो वैवाहिको विधिः ॥ १५

कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः
पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः ।

---

1 पुत्री

क एव ते तनया नाद्रियेत
स्वयैव कान्त्या क्षिपतीमिव श्रियम् ॥ १६

या हर्म्यपृष्ठे क्वणदङ्घ्रिशोभा
विक्रीडतीं कन्दुकविह्वलाक्षीम् ।
विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमाना
द्विलोक्य सम्मोहविमूढचेता ॥ १७

तां प्रार्थयन्तीं ललनाललामा
मासेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ।
वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसार
को नानुमन्येत बुधोऽभियाताम् ॥ १८

अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं
यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे ॥
अतो धर्मान् पारमहंस्यमुख्यान्
शुक्लप्रोक्तान् बहु मन्येऽविहिंस्रान् ॥ १९

यतोऽभवद्विश्वमिदं विचित्रं
संस्थास्यते यत्र च वावतिष्ठते ।
प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं
परं प्रमाणं भगवाननन्तः ॥ २०

मैत्रेय—
स उग्रधन्वन्नियदेवाबभाषे
आसीच्च तूष्णीमरविन्दनाभम् ।

धियोपगृह्य स्मितशोभितेन
मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्या ॥ २१

सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटम् ।
तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः ॥ २२

शतरूपा महाराज्ञी पारिबर्हान् महाधनान् ।
दम्पत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूषावासः परिच्छदान् ॥ २३

प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः ।
उप[1]गुह्य च बाहुभ्यामौत्कण्ठ्योन्मथिताशयः ॥ २४

अशक्नुवंस्तद्विरहं मुञ्चन् बाष्पकलां मुहुः ।
आसिञ्चदम्ब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः ॥ २५

आमन्त्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः सहानुगः ।
प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः ॥ २६

उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः ।
ऋषीणामुपशान्तानां पश्यन्नाश्रमसम्पदः ॥ २७

तमायान्तमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात्प्रजाः पतिम् ।
गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः ॥ २८

बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता ।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः ॥ २९

कुशाः काशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः ।

1

ऋषयो यै पराभाव्य यज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ॥ ३०

कुशकाशमय बर्हिरास्तीर्य भगवा मनु ।
अयजद्यज्ञपुरुष लब्धा स्थान यतो [1]भुवम् ॥ ३१

बर्हिष्मती नाम विभुर्या निर्विश्य समावसत् ।
तस्या प्रविष्टो भवन तापत्रयविनाशनम् ॥ ३२

सभार्य सप्रज कामा बुभुजेऽन्याविरोधत ।
सङ्गीयमानसत्कीर्ति सस्त्रीभि सुरगायकै ॥ ३३
प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन्हरे कथा ॥ ३३॥

निष्णात योगमायासु मुनि स्वायम्भुव मनुम् ।
यदा भ्रशयितु भोगा न शेकुर्भगवत्परम् ॥ ३४॥

अयातयामास्तस्यास यामा स्वा तरयापना ।
शृण्वतो ध्यायतो विष्णो कुर्वतो ब्रुवत कथा ॥ ३५॥

स एव स्वा तर नि ये युगानामेकसप्तति्म् ।
वासुदेवप्रसङ्गेन परिभूतगतित्रय ॥ ३६॥

शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च मानुषा ।
भौतिकाश्च कथ क्लेशा बाध ते हरिसश्रयम् ॥ ३७॥

य पृष्टो मुनिभि प्राह धर्मान्नानाविधाञ्छुभान् ।
नृणा वर्णाश्रमाणा च सर्वभूतहित सदा ॥ ३८॥

---

1 ध्रुव

एतत्त आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ।
वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ॥ ३९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां तृतीयस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

(कापिलेयोपाख्यानम्)

मैत्रेय —

पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वी पतिमिङ्गितकोविदा ।
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम् ॥ १

विश्रम्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च ।
शुश्रूषया सौहृदेन वाचा मधुरया च भोः ॥ २

विसृज्य कामं दम्भं च द्वेषं लोभमघं मदम् ।
अप्रमत्तोद्यता नित्यं तेजीयांसमतोषयत् ॥ ३

स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ।
दैवाद्गरीयसः पत्युराशासानां महाशिषः ॥ ४

कालेन भूयसा क्षामां कर्शितां व्रतचर्यया ।
प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाब्रवीत् ॥ ५

कर्दम —

तुष्टोऽहमद्य तव मानवि मानदायाः
शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या ।

यो देहिनामयमतीव सुहृत्स्वदेहो
नावेक्षित समुचित क्षपितु मदर्थे ॥ ६

ये मे स्वधर्मनिरतस्य तप समाधि
विद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादा ।
तानेव ते मदनुसेवनयावरुद्धा
दृष्टि प्रपश्य वितराम्यभयानशोकान ॥ ७

अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृम्भ
विभ्रंशितार्थरचना किमुरुक्रमस्य ।
सिद्धासि भुङ्क्ष्व विभवान्निजधर्मदोहा
दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभि ॥ ८

एव ब्रुवाणमबलाखिलयोगमाया
विद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् ।
सम्प्रश्रयप्रणयविह्वलया गिरेष
द्व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह ॥ ९

देवहूति—

राद्ध बत द्विजवृषैतदमोघयोग
मायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्त ।
यस्तेऽभ्यधायि समय सकृदङ्गसङ्गो
भूयाद्गरीयसि गुणप्रसव सतीनाम् ॥ १०

तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं
येनैष मे कर्शितोऽतिरिरंसयात्मा ।
सिद्ध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया
दीनस्तदीश भवनं सदृशं विचक्ष्व ॥ ११

मैत्रेय —

प्रियायाः प्रियमन्विच्छन्कर्दमो योगमास्थितः ।
विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत् ॥ १२

सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितम् ।
सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं मणिस्तम्भैरुपस्कृतम् ॥ १३

दिव्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहम् ।
पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलङ्कृतम् ॥ १४

स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मञ्जुसिञ्जत्षडङ्घ्रिभिः ।
दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् ॥ १५

उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक्पृथक् ।
क्षिप्तैः कशिपुभिः कान्तं पर्यङ्कव्यजनासनैः ॥ १६

तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् ।
महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ १७

[1]द्वाःसु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटवत् ।
शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिश्रितम् ॥ १८

---

1 द्वार्षु

चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितै ।
जुष्ट विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणै ॥ १९

हसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितम् ।
कृत्रिमान्मन्यमानै स्वानधिरुह्याधिरुह्य च ॥ २०

विहारस्थानविश्रामसवेशप्राङ्गणाजिरै ।
यथोपजोष रचितैर्विस्मापनमिवात्मन ॥ २१

ईदृग्गृह तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा ।
सर्वभूताशयाभिज्ञ प्रावोचत्कर्दम स्वयम् ॥ २२

निमज्ज्यास्मिन् ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह ।
इद शुक्लकृत तीर्थमाशिषा यापक नृणाम् ॥ २३

सा तद्भर्तु समादाय वच कुवलयेक्षणा ।
सरज बिभ्रती वासो वेणीभूताश्च मूर्धजान् ॥ २४

अङ्ग च मलपङ्केन सछन्न शबलस्तनम् ।
आविवेश सरस्वत्या सर शिवजलाशयम् ॥ २५

सान्त सरसि वेश्मस्था शतानि दश कन्यका ।
सर्वा किशोरवयसो ददर्शोत्पलगन्धय ॥ २६

ता दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचु प्राञ्जलय स्त्रिय ।
वय कर्मकरीस्तुभ्य शाधि न करवाम किम् ॥ २७

स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् ।

दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदः[1] ॥ २८

भूषणानि परार्ध्यानि वरीयांसि द्युमन्ति च ।
अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम् ॥ २९

अथादर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजाम्बरम् ।
विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितम् ॥ ३०

स्नातं कृतशिरःस्नानं सर्वाभरणभूषितम् ।
निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्काञ्चननूपुरम् ॥ ३१

श्रोण्योरध्यस्तया काञ्च्या काञ्चन्या बहुरत्नया ।
हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितम् ॥ ३२

सुदता सुभ्रुवा श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा ।
पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम् ॥ ३३

यदा सस्मार ऋषभमृषीणां दयितं पतिम् ।
तत्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः ॥ ३४

भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा ।
निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ॥ ३५

स तां कृतमलस्नानां विभ्राजन्तीमपूर्ववत् ।
आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीम् ॥ ३६

विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम् ।
जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन् ॥ ३७

---

1 दा

तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययानुरक्तो
विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ।
बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्य
स्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभ स्थ ॥ ३८

तेनाष्टलोकपविहारकुलाचले न्द्र
द्रोणीष्वनङ्गसखमारुतसौभगासु ।
सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु
रेमे चिर धनदवल्ललनावरूथी ॥ ३९

वैश्रम्भके सुरसने न दने पुष्पभद्रके ।
मानसे [1]चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रत ॥ ४०

भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा ।
वैमानिकानत्यशेत चरँल्लोका यथानिल ॥ ४१

किं दुरापादन तेषा पुसामुद्दामचेतसाम् ।
यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसना[2]त्यय ॥ ४२

प्रेक्षयित्वा भुवो गोल पत्न्यै यावा स्वसस्थया ।
बह्वाश्चर्यं [3]महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत ॥ ४३

विभज्य नवधात्मान मानवीं सुरतोत्सुकाम् ।
रामा निरमय रेमे वर्षपूगा मुहूर्तवत् ॥ ४४

तस्मिं विमान उत्कृष्टा शय्या रतिकरीं श्रिता ।

---

1 चैत्र 2 त्यय 3 यो

न चाबुध्यत त काल पत्यापीच्येन सङ्गता ॥ ४५

एव योगानुभावेन दम्पत्यो रममाणयो ।
शत व्यतीयु शरद कामलालसयोर्मनाक् ॥ ४६

तस्यामाधत्त रेतस्ता भावयन्नात्मनात्मवित् ।
नोधा विधाय रूप स्व सर्वसङ्कल्पविद्विभु ॥ ४७

अत सा सुषुवे सद्यो देवहूति स्त्रिय प्रजा ।
सर्वास्ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो लोहितोत्पलगन्धय ॥ ४८

पतिं सा प्रव्रजिष्य त तदालक्ष्योशती सता ।
स्मयमाना विक्लवेन हृदयेन विदूयता ॥ ४९

लिख त्यधोमुखी भूमि पदा नखमणिश्रिया ।
उवाच ललिता वाच निरुध्याश्रुकला शनै ॥ ५०

देवहूति —

सर्वं तद्भगवान् मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतम् ।
अथापि मे प्रपन्नाया अभय दातुमर्हसि ॥ ५१

ब्रह्मन् दुहितृभिस्तुभ्य विमृग्या पतय समा ।
कश्चित्स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ ५२

एतावताल कालेन व्यतिक्रा तेन मे प्रभो ।
इन्द्रियार्थप्रसङ्गेन परित्यक्तपरात्मन ॥ ५३

इन्द्रियार्थेषु सज्जन्त्या प्रसङ्गस्त्वयि मे कृतः ।

अजानन्त्या परं भावं तथाप्यात्मभयाय मे ॥ ५४

सङ्गो य संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितोऽधिया ।
स एव साधुषु कृतो निःसङ्गत्वाय कल्पते ॥ ५५

नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते ।
न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ॥ ५६

साहं भगवतो नूनं वञ्चिता मायया दृढम् ।
यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बन्धनात् ॥ ५७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय —

निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः ।
दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् ॥ १

ऋषि —

मा खिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिन्दिते ।
भगवांस्तेऽक्षरो गर्भमदूरात्सम्प्रपत्स्यते ॥ २

धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च ।
तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज ॥ ३

स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः ।

छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्यो ब्रह्मभावन ॥ ४

मैत्रेय —

देवहूत्यपि सन्देशं गौरवेण प्रजापतेः ।
सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुम् ॥ ५

तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः ।
कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ॥ ६

अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः ।
गायन्ति तं स्म गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसो मुदा ॥ ७

पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः ।
प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अम्भांसि च मनांसि च ॥ ८

तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितम् ।
स्वयम्भूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ॥ ९

भगवन्तं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् ।
तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् ॥ १०

सभाजयन्विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितम् ।
प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ॥ ११

ब्रह्मा —

त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः ।
यन्मे सञ्जगृहे वाक्यं भवान्मानद मानयन् ॥ १२

एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः ।

वाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वच ॥ १३

इमा दुहितर [1]सभ्य तव वत्स सुमध्यमा ।
सर्गमेत प्रभावै स्वैर्बृंहयिष्य त्यनेकधा ॥ १४

अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशील यथारुचि ।
आत्मजा परिदेह्यद्य विस्तृणाहि यशो भुवि ॥ १५

वेदाहमाद्य पुरुषमवतीर्ण स्वमायया ।
भूताना शेवधि देह बिभ्राण कपिल [2]मुने ॥ १६

ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् [3]जटा ।
हिरण्यकेश पद्माक्ष पद्ममुद्रापदाम्बुज ॥ १७

एष मानवि ते गर्भं प्रविष्ट कैटभार्दन ।
अविद्यासशयग्रन्थि छित्त्वा गा विचरिष्यति ॥ १८

अय सिद्धगणाधीश साङ्ख्याचार्यै सुसम्मत ।
लोके कपिल इत्याख्या गन्ता ते कीर्तिवर्धन ॥ १९

मैत्रेय —

तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारै सह नारद ।
हसो हसेन यानेन त्रिधाम [4]परम ययौ ॥ २०

गते शतधृतौ क्षत्त कर्दमस्तेन चोदित ।
यथोदित स्वदुहितृ प्रादाद्विश्वसृजा तत ॥ २१

मरीचये कला प्रादादनसूयामथात्रये ।

---

1 सौम्या 2 मुनिक् 3 शिफा 4 प्रत्यपद्यत

श्रद्धामङ्गिरसेऽयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवम् ॥ २२
पुलहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीम् ।
ख्यातिं च भृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुन्धतीम् ॥ २३
अथर्वणेऽददाच्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते ।
विप्रर्षभान् कृतोद्वाहान् सदारान् समलालयत् ॥ २४
ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमन्त्र्य तम् ।
प्रातिष्ठन्नन्दिमापन्नाः स्वं स्वमाश्रममण्डलम् ॥ २५
स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ।
विविक्त उपसङ्गम्य प्रणम्य समभाषत ॥ २६
अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमङ्गलैः ।
कालेन भूयसा नूनं प्रसीदन्तीह देवताः ॥ २७
बहुजन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना ।
द्रष्टुं यतन्ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् ॥ २८
स एव भगवानद्य हेलनं न गणय्य नः ।
गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः ॥ २९
स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे ।
चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः ॥ ३०
तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव ।
यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः ॥ ३१

1 मकाम

त्वा सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाद्धा
सदाभिवादार्हणपादपीठम् ।
ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोध
वीर्यश्रिया पूतमह प्रपद्ये ॥ ३२

पर प्रधान पुरुष महा न
काल कवि त्रिवृत लोकपालम् ।
आत्मानुभूत्यानुगतप्रपञ्च
स्वच्छ दशक्ति कपिल प्रपद्ये ॥ ३३

आस्माभिपृच्छेऽद्य पति प्रजाना
त्वयावताणार्ण उताप्तकाम ।
परि[1]व्रजत्पदवीमास्थितोऽह
चरिष्ये त्वा हृदि युञ्जन्विशोक ॥ ३४

श्रीभगवान्—

मया प्रोक्त हि लोकस्य प्रमाण सत्यलौकिके ।
अथाजनि मया तुभ्य यदवोचमृत मुने ॥ ३५

एत मे ज म लोकेऽस्मि मुमुक्षूणा दुराशयात् ।
प्रसङ्ख्यानाय तत्त्वाना सम्मतायात्मदर्शने ॥ ३६

एष आत्मपथोऽ यक्तो नष्ट कालेन भूयसा ।
त प्रवर्तयितु देहमिम विद्धि मया भृतम् ॥ ३७

1 व्रजा

गच्छ काम मया पृष्टो मयि स न्यस्तकर्मणा ।
जित्वा सुदुर्जय मृत्युममृतत्वाय मा भज ॥ ३८

मामात्मान स्वय ज्योति सर्वभूतगुहाशयम् ।
आत्मन्येवात्मना वीक्ष्य विशोकोऽभयमृच्छसि ॥ ३९

मात्रे आध्यात्मिकीं विद्या शमनीं सर्वकर्मणाम् ।
वितरिष्ये यया चासौ भय चातितरिष्यति ॥ ४०

मैत्रेय —

एव समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापति ।
[1]दक्षिणीकृत्य [2]त प्रीतो वनमेव जगाम ह ॥ ४१

व्रत स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनि ।
नि सङ्गो व्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतन ॥ ४२

मनो ब्रह्मणि युञ्जानो यत्तत्सदसत परम् ।
गुणावभासे विगुण एकभक्त्यानुभाविते ॥ ४३

निरहङ्कृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्व समदृक् स्वदृक् ।
प्रत्यक्प्रशान्तधीर्धीर प्रशान्तोर्मिरिवोदधि ॥ ४४

वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ।
परेण भक्ति[3]भावेन लब्धात्मा मुक्तबन्धन ॥ ४५

आत्मान सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् ।
अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ॥ ४६

---

1 प्र 2 सुतं 3 वायोन

इच्छाद्वेषविहीनेन सवत्र समचेतसा ।
भगवद्भक्ति[1]युक्तेन प्राप्ता भागवती गति ॥ ४७

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
महिताया तृतीयस्क ध चतुर्विंशोऽध्याय ॥

॥ पञ्चविंशोऽध्याय ॥

(कपिलदेवहूतिसवाद)

शौनक —

कपिलस्तत्त्वसङ्ख्याता भगवानात्ममायया ।
जात स्वयमज साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम् ॥ १

न ह्यस्य वर्ष्मण पुसा [2]वरिम्णस्सर्वयोगिनाम् ।
विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृ यन्ति मेऽसव ॥ २

यद्यद्विधत्ते भगवा स्वच्छ दात्ममायया ।
तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्त या यनुकीर्तय ॥ ३

सूत —

द्वैपायनसखस्त्वेव मैत्रेयो भगवास्तथा ।
प्राहेद विदुर प्रीत आ वीक्षिकया प्रचोदित ॥ ४

मैत्रेय —

पितरि प्रस्थितेऽरण्य मातु प्रियचिकीर्षया ।

---

1 योगेन 2 वरिष्णु

तस्मि बिन्दुसरेऽवात्सीद्भगवा कपिल किल ॥ ५

तमासीनमकर्माण तत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् ।
स्वसुत देवहूत्याह धातु ससरती वच ॥ ६

देवहूति —
निर्विण्णा नितरा भूमन्नसदिन्द्रियतर्पणात् ।
येन सम्भाव्यमानेन प्रपन्नान्ध तम प्रभो ॥ ७

तस्य त्व तमसोऽन्धस्य दुष्पारस्याद्य पारगम् ।
सच्चक्षुर्जन्मनाम ते लब्ध मे त्वदनुग्रहात् ॥ ८

य आद्यो भगवा पुसामीश्वरो वै भवा किल ।
लोकस्य तमसान्धस्य चक्षु सूर्य इवोदित ॥ ९

अथ मे देव सम्मोहमापक्रष्टु त्वमर्हसि ।
योऽवग्रहोऽहममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया ॥ १०

त त्वागताह शरण शरण्य
स्वभृत्यससारतरो कुठारम् ।
जिज्ञासयाह प्रकृते पूरुषस्य
नमामि सद्धर्मविदा वरिष्ठम् ॥ ११

मैत्रेय —
इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सित
निशम्य पुसामपवर्गवर्धनम् ।
धियाभिनन्द्यात्मवता सता गति
र्बभाष ईषत्स्मितशोभिताननः ॥ १२

श्रीभगवान्—
योग आध्यात्मिक पुसा मतो नि श्रेयसाय मे ।
अत्य तोपरतिर्यत्र दु खस्य च सुखस्य च ॥ १३
तमिम ते प्रवक्ष्यामि यमवोच पुरानघे ।
ऋषीणा श्रोतुकामाना योग सर्वाङ्गनैपुणम् ॥ १४
चेत खल्वस्य ब धाय मुक्तये चात्मनो मतम् ।
गुणेषु सक्त ब धाय रत वा पुसि मुक्तये ॥ १५
अहममाभिमानोत्थै कामलोभादिभिर्मलै ।
वीत यदा मन शुद्धमदु खमसुख समम् ॥ १६
तदा पुरुष आत्मान केवल प्रकृते परम् ।
निर तर स्वय ज्योतिरणिमानमखण्डितम् ॥ १७
ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना ।
परिपश्यत्युदासीन प्रकृति च हतौजसम् ॥ १८
न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ।
सदृशोऽस्ति शिव प था योगिना ब्रह्मसिद्धये ॥ १९
प्रसङ्गमजर पाशमात्मन कवयो विदु ।
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ २०
तितिक्षव कारुणिका सुहृद सर्वदेहिनाम् ।
अजातशत्रव शा ता साधव साधुभूषणा ॥ २१
मय्यन येत भावेन भक्ति कुर्वन्ति ये दृढाम् ।

मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवा ॥ २२

मदाश्रया कथा [1]मृष्टा शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतस ॥ २३

त एते साधव साध्वि सर्वसङ्गविवर्जिता ।
सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्य सङ्गदोषहरा हि ते ॥ २४

सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो
भवन्ति हृत्कर्णरसायना कथा ।
तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि
श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥ २५

भक्त्या पुमाञ्जातविराग ऐन्द्रियात्
दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिन्तया ।
चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो
यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गै ॥ २६

असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां
ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन ।
योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या
मां प्रत्यगात्मानमिहावरुन्धे ॥ २७

देवहूति —

काचित्त्वय्युचिता भक्ति कीदृशी मम गोचरा ।

---

1 हृद्या

यया पद ते निर्वाणमञ्जसा चाश्नवा अहम् ॥ २८

यो योगो भगवद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदित ।
कीदृश कति चाङ्गानि यतस्तत्त्वावबोधनम् ॥ २९

तदेत मे विजानीहि यथाह म दधीहरे ।
सुख बुध्येत दुर्बोध योषा भवदनुग्रहात् ॥ ३०

मैत्रेय —

विदित्वार्थं कपिलो मातुरित्थ
जातस्नेहो यत्र त वाभिजात ।
तत्त्वाम्नाय यत्प्रवदन्ति सांख्य
प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगम् ॥ ३१

श्रीभगवान् —

देवाना गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् ।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्ति स्वाभाविकी तु या ॥ ३२

अनिमित्ता भगवति भक्ति सिद्धेर्गरीयसी ।
जरयत्याशु या कोश निगीर्णमनलो यथा ॥ ३३

नैकात्मता मे स्पृहयन्ति केचि
मत्पादसेवाभिरता मदीहा ।
येऽ योऽ यतो भागवता प्रस य
सभाजय ते मम पौरुषाणि ॥ ३४

पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यम्ब सन्तः
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ।
रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि
साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥ ३५

तैर्दर्शनीयावयवैरुदार
विलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।
हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्ति
रनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते ॥ ३६

अथो विभूतिं मम [1]मायाविन
स्तामैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ।
[2]श्रियं भागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां
परस्य मे तेऽश्नुवते तु लोके ॥ ३७

न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे
नङ्क्ष्यन्ति नो मे निमिषो लेढि हेतिः ।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च
सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥ ३८

इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम् ।
आत्मानमनु ये चेह [3]ये रायः पशवो गृहाः ॥ ३९

विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखम् ।

---

1 मायया विना 2 श्रियं च न स्पृहयन्ति 3 ये

भजन्त्यन यया भक्त्या तामृत्योरतिपारये ॥ ४०

ना यत्र मद्भगवत प्रधानपुरुषेश्वरात् ।
आत्मन सर्वभूताना भय तीव्र निवर्तते ॥ ४१

मद्भयाद्वाति वातोऽय सूर्यस्तपति मद्भयात् ।
वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ॥ ४२

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिन ।
क्षेमाय पादमूल मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥ ४३

एतावानेव लोकेऽस्मि पुसा नि श्रेयसोदय ।
तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पित स्थितम् ॥ ४४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्त्र्यां पारमहंस्यां
संहितायां तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्याय ॥

॥ षड्विंशोऽध्याय ॥

(त त्वलक्षणादिकथनम्)

श्रीभगवान्—

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वाना लक्षण पृथक् ।
यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुष प्राकृतैर्गुणै ॥ १

ज्ञान निश्श्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् ।
यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥ २

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुण प्रकृते पर ।

प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥ ३
[1]स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ।
यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ ४
गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ।
विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥ ५
एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ६
तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् ।
भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥ ७
कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ ८

देवहूतिः—

प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ।
ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् ॥ ९

श्रीभगवानुवाच—

यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ १०
पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा ।

---

1 न जायते न म्रियते सह देहगुणाश्रितैः ।
निमित्तैरात्मलक्ष्मा यथा साक्षी सदीक्षिता ॥
[इति क्वचिदधिकः पाठः]

एतच्चतुर्विंशतिक गण प्राधानिक विदुः ॥ ११
महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निमरुन्नभ ।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥ १२
इन्द्रियाणि दश श्रोत्र त्वग्दृग्रसननासिका ।
वाक्करौ चरणौ मेढ्र पायुर्दशम उच्यते ॥ १३
मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥ १४
एतावानेव सङ्ख्यातो ब्रह्मण सगुणस्य ह ।
सन्निवेशो मया प्रोक्तो य काल पञ्चविंशक ॥ १५
प्रभाव पौरुष प्राहु कालमेके यतो भयम् ।
अहङ्कारविमूढस्य कर्तु प्रकृतिमीयुष ॥ १६
प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ।
चेष्टा यत स भगवान् काल इत्युपलक्षित ॥ १७
अन्त पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहि ।
समन्वेत्येष सत्त्वाना भगवानात्ममायया ॥ १८
दैवात्क्षुभितधर्मिण्या स्वस्या योनौ पर पुमान् ।
आधत्त वीर्यं सासूत महत्तत्त्व हिरण्मयम् ॥ १९
विश्वमात्मगत व्यञ्जन्कूटस्थो जगदङ्कुर ।
स्वतेजसा पिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापन तम ॥ २०
यत्तत्सत्त्वगुण स्वच्छ शान्त भगवत पदम् ।

यदाहुर्वासुदेवाख्य चित्त त महदात्मकम् ॥ २१
स्वच्छत्वमविकारित्व सा तत्वमिति चेतस ।
वृत्तिभिर्लक्षण प्रोक्त यथापा प्रकृति परा ॥ २२
महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसम्भवात् ।
क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविध समपद्यत ॥ २३
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भव ।
मनसश्चेन्द्रियाणा च भूताना महतामपि ॥ २४
सहस्रशिरस साक्षाद्यमन त प्रचक्षते ।
सङ्कर्षणाख्य पुरुष भूतेन्द्रियमनोमयम् ॥ २५
कर्तृत्व करणत्व च कार्यत्व चेति लक्षणम् ।
शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृते ॥ २६
वैकारिकाद्विकुर्वाणा मनस्तत्त्वमजायत ।
यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्या वर्तते कामसम्भव ॥ २७
यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्य हृषीकाणामधीश्वरम् ।
शारदेन्दीवरश्याम सराध्य योगिभि शनै ॥ २८
तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति ।
द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रह ॥ २९
सशयोऽथ विपर्यासो निश्चय स्मृतिरेव च ।
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षण वृत्तित पृथक् ॥ ३०
तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागश ।

प्राणस्य हि क्रियाशक्तिबुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ॥ ३१

तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् ।
शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभ श्रोत्र तु शब्दगम् ॥ ३२

अर्थाश्रयत्व शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च ।
त मात्रत्व च नभसो लक्षण कवयो विदु ॥ ३३

भूताना छिद्रदातृत्व बहिर तरमेव च ।
प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्व नभसो वृत्तिलक्षणम् ॥ ३४

नभस शब्दत मात्रात्कालगत्या विकुर्वत ।
स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक् स्पर्शस्य च सग्रह ॥ ३५

मृदुत्व कठिनत्व च शैत्यमुष्णत्वमेव च ।
एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्व त मात्रत्व नभस्वत ॥ ३६

चालन व्यूहन प्राप्तिर्नेतृत्व द्रव्यशब्दयो ।
सर्वेन्द्रियाणामात्मत्व वायो कर्माभिलक्षणम् ॥ ३७

वायोश्च स्पर्शत मात्राद्रूप दैवेरितादभूत् ।
समुत्थित ततस्तेजश्चक्षु रूपोपलम्भनम् ॥ ३८

द्रव्याकृतित्व गुणता व्यक्तिसस्थात्वमेव च ।
तेजस्त्व तेजस साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तय ॥ ३९

द्योतन पचन पानमदन हिममर्दनम् ।
तेजसो वृत्तयस्त्वेता शोषण क्षुत्तृडेव च ॥ ४०

रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् ।

रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः ॥ ४१

कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा ।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ॥ ४२

क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोन्दनम् ।
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः ॥ ४३

रसमात्राद्विकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात् ।
गन्धमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः ॥ ४४

करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् ।
द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते ॥ ४५

भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् ।
सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ॥ ४६

नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते ।
वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ॥ ४७

तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते ।
अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ॥ ४८
भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते ॥ ४८॥

परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात् ।
अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ॥ ४९॥

एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै ।
कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ॥ ५०॥

ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् ।
उत्थित पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ॥ ५१॥

एतदण्ड विशेषाख्य क्रमवृद्धैर्दशोत्तरै ।
तोयादिभि परिवृत प्रधानेनावृतैर्बहि ॥ ५२॥

यत्र लोकवितानोऽय रूप भगवतो हरे ॥ ५३

हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ।
तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् ॥ ५४

निरभिद्यतास्य प्रथम मुख वाणी ततोऽभवत् ।
वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोऽतो घ्राण एतयो ॥ ५५

घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयो ।
तस्मात्सूर्यो व्यभिद्येता कर्णौ श्रोत्र ततो दिश ॥ ५६

निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्तत ।
तत ओषधयश्चासन् शिश्न निर्बिभिदे तत ॥ ५७

रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् ।
गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्कर ॥ ५८

हस्तौ च निरभिद्येता बल ताभ्या तत स्वराट् ।
पादौ च निरभिद्येता गतिस्ताभ्या ततो हरि ॥ ५९

नाड्योऽस्य निरभिद्य त ताभ्यो लोहितमाभृतम् ।
नद्यस्ततः समभवन्नुदर निरभिद्यत ॥ ६०

क्षुत्पिपासे तत स्याता समुद्रस्त्वेतयोरभूत् ।
अथास्य हृदय भिन्न हृदयान्मन उत्थितम् ॥ ६१

मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरा पति ।
अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्त चैत्यस्ततोऽभवत् ॥ ६२

एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् ।
पुनराविविशु खानि तमुत्थापयितु क्रमात् ॥ ६३

वह्निर्वाचा मुख भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६४

अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६५

त्वच रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६६

गुद मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६७

विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६८

क्षुत्तृड्भ्यामुदर सिन्धुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
हृदय मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६९

बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदय नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।

रुद्रोऽभिमत्या हृदय नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ७०

चित्तेन हृदय चैत्य क्षेत्रज्ञ प्राविशद्यदा ।
विराट् तदैव पुरुष सलिलादुदतिष्ठत ॥ ७१

यथा प्रसुप्त पुरुष प्राणेन्द्रियमनोधिय ।
प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ॥ ७२

तमस्मि प्रत्यगात्मान धिया योगप्रवृत्तया ।
भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत् ॥ ७३

इति श्रीमद्भागवते महापुराण अष्टादशसाहस्रिकाया
सहिताया तृतीयस्क ध षड्विंशोऽध्याय ॥

॥ सप्तविंशोऽध्याय ॥

(कापिलेयोपाख्यानम्)

श्रीभगवान्—

प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणै ।
अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् ॥ १

सएष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते ।
अहक्रियाविमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमन्यते ॥ २

तेन ससारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृत ।
प्रासङ्गिकै कर्मदोषै सदसन्मिश्रयोनिषु ॥ ३

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि ससृतिर्न निवर्तते ।

ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ४

अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि ।
भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशम् ॥ ५

यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धयान्वितः ।
मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ॥ ६

सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसङ्गतः ।
ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण बलीयसा ॥ ७

यदृच्छयो[1]पलब्धेन संतुष्टो मितभुङ्मुनिः ।
विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ८

सानुबन्धे च देहेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ।
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ९

निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ।
उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् ॥ १०

मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते ।
सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम् ॥ ११

यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥ १२

एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः ।

---

1 पथ्यितेन

स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् ॥ १३

भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया ।
लीनेष्व[1]सति यस्तत्र विनिद्रो निरहक्रिय ॥ १४

म यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा ।
न[2]ष्टेऽहङ्करणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुर ॥ १५

एव प्रत्यवमृश्यासावात्मान प्रतिपद्यते ।
साहङ्कारस्य [3]द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रह ॥ १६

देवहूति —

पुरुष प्रकृतिर्ब्रह्मन्न विमुञ्चति कर्हिचित् ।
अ यो यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयो प्रभो ॥ १७

यथा ग धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकत ।
अपा रसस्य च यथा तथा बुद्धे परस्य च ॥ १८

अकतु कमब धोऽय पुरुषस्य यदाश्रय ।
गुणेषु सत्सु प्रकृते कैवल्य तेष्वत कथम् ॥ १९

क्वचित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्त भयमुल्बणम् ।
अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुन प्रत्यवतिष्ठते ॥ २०

श्रीभगवान् —

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ।

---

1 सत्सु 2 ष्टो 3 द्रव्यस्य

तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम् ॥ २१
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ।
तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥ २२

प्रकृति पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् ।
तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणि ॥ २३

भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यश ।
नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च ॥ २४

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् ।
स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ २५

एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम् ।
युञ्जतो नापकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित् ॥ २६

यदैवमध्यात्मरत कालेन बहुजन्मना ।
सर्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवना मुनि ॥ २७

मद्भक्त प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ।
निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम् ॥ २८

प्राप्नो[1]तीहाञ्जसा धीर स्वदृशा छिन्नसंशय ।
यद्गत्वा न निवर्तेत योगी [2]लिङ्गाद्विनिर्गमे ॥ २९

1 त्ति हि सतो 2 लिङ्गविनिर्गमे

यदा न योगोपचितासु चेतो
मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग ।
अन यद्धेतुष्वथ मे गति स्या
दात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहास ॥ ३०

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
सहितायां तृतीयस्कन्धे सप्तविंशोऽध्याय ॥

॥ अष्टाविंशोऽध्याय ॥

(कापिलेये साधनानुष्ठानम्)

श्रीभगवानुवाच—

योगस्य लक्षण वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे ।
मनो येनैव विधिना प्रसन्न याति सत्पथम् ॥ १

स्वधर्माचरण शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ।
दैवाल्लब्धेन स तोष आत्मविच्चरणार्चनम् ॥ २

ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा ।
मितमेध्यादन शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ॥ ३

अहिंसा सत्यमस्तेय यावदर्थपरिग्रह ।
ब्रह्मचर्य तप शौच स्वाध्याय पुरुषार्चनम् ॥ ४

मौन सदासनजयस्थैर्य प्राणजय शनै ।
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणा विषयान्मनसा हृदि ॥ ५

स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ।
वैकुण्ठलीलाभिध्यान समाधान तथात्मन ॥ ६

एतैर यैश्च पथिभिमनोदुष्टमसत्पथम् ।
बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यत द्रित ॥ ७

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।
तस्मि स्वस्ति समासीन ऋजुकाय समभ्यसेत् ॥ ८

प्राणस्य शोधये मार्गं पूरकुम्भकरेचकै ।
प्रतिकूलेन वा चित्त यथा स्थिरमचञ्चलम् ॥ ९

मनोऽचिरात्स्याद्विरज जितश्वासस्य योगिन ।
वाय्वग्निभ्या यथा लोह ध्मात त्यजति वै मलम् ॥ १०

प्राणायामैर्दहेद्दोषा धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
प्रत्याहारेण ससर्गा ध्यानेनानीश्वरा गुणान् ॥ ११

यदा मन स्व विरज योगेन सुसमाहितम् ।
काष्ठा भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकन ॥ १२

प्रसन्नवदनाम्भोज पद्म[1]गर्भारुणेक्षणम् ।
नीलोत्पलदलश्याम शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ १३

लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम् ।
श्रीवत्सवक्षस भ्राजत्कौस्तुभामुक्तक धरम् ॥ १४

---

1 पद्म

मत्तद्विरेफकलया परीत वनमालया ।
परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम् ॥ १५

काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम् ।
दर्शनीयतम शा त मनोनयनवर्धनम् ॥ १६

अपीच्यदर्शन शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् ।
स त वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् ॥ १७

कीर्तन्य तीर्थयशस पुण्यश्लोकयशस्करम् ।
ध्यायेद्देव समग्राङ्ग यावन्न च्यवते मन ॥ १८

स्थित व्रज तमासीन शयान वा गुहाशयम् ।
प्रेक्षणीय हित ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा ॥ १९

तस्मिँल्लब्धपद चित्त सर्वावयवसस्थितम् ।
विलक्ष्यैकत्र सयु याद्दङ्गे भगवतो मुनि ॥ २०

सञ्चि तयेद्भगवतश्चरणारवि द
वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम् ।
उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवाल
ज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदया धकारम् ॥ २१

यच्छौचनि सृतसरित्प्रवरोदकेन
तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिव शिवोऽभूत् ।
ध्यातुर्मन शमलशैलनिसृष्टवज्र
ध्यायेच्चिर भगवतश्चरणारवि दम् ॥ २२

जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या
लक्ष्म्याखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः ।
ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत्
संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् ॥ २३

ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमाना
वोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ ।
व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्तमान
काञ्चीकलापपरिर[1]म्भि नितम्बबिम्बम् ॥ २४

नाभिह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं
यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् ।
व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य
ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरम् ॥ २५

वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः
पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम् ।
कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं
कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य ॥ २६

बाहूंश्च मन्दरगिरेः परिवर्तनेन
निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् ।

1 रम

सञ्चि तयेद्दशशतारमसह्यतेज
　शङ्ख च तत्करसरोरुहराजहसम् ॥ २७

कौमोदकी भगवतो दयिता स्मरेत
　दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ।
माला मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टा
　चैत्यस्य तत्त्वममल मणिमस्य कण्ठे ॥ २८

भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्तें
　सञ्चि तयेद्भगवतो वदनारवि दम् ।
यद्विस्फुर मकरकुण्डलवल्गितेन
　विद्योतितामलकपोलमुदारनासम् ॥ २९

यच्छ्रीनिकेतमलिभि परिसेव्यमान
　भूत्या स्वया कुटिलकु तलवृ दजुष्टम् ।
मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्र
　ध्याये मनोमयमत द्रित उल्लसद्भ्रु ॥ ३०

तस्यावलोकमधिक कृपयातिघोर
　तापत्रयोपशमनाय विसृष्टमक्ष्णो ।
स्निग्धस्मितानुगुणित विपुलप्रसाद
　ध्यायेच्चिर विपुलभावनया गुहायाम् ॥ ३१

हास हरेरवनताखिललोकतीव्र
　शोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् ।

सम्मोहनाय रचित निजमाययास्य
भ्रूमण्डल मुनिकृते मकरध्वजस्य ॥ ३२

ध्यानायन प्रहसित बहुलाधरोष्ठ
भासारुणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्ति ।
ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णो
भक्त्याद्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ॥ ३३

एव हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो
भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलक प्रमोदात् ।
औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहु[1]रर्द्यमान
स्तच्चापि चित्तबडिश शनकैर्वियुङ्क्ते ॥ ३४

मुक्ताश्रय यर्हि निर्विषय विरक्त
निर्वाणमृच्छति मन सहसा यथार्चि ।
आत्मानमत्र पुरु[2]षो व्यवधानमेक
मन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाह ॥ ३५

सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या
[3]तस्मिन्महिम्न्यवसित सुखदु खबाह्ये ।
हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दु खयोर्य
त्स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥ ३६

1 रर्द्य 2 षे 3 स्वस्मि

देह च [1]त न चरम स्थितमुत्थित वा
　　सिद्धो [2]विपश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेत
　　वासो यथा परि[3]कृत मदिरामदा घ ॥ ३७

देहोऽपि दैववशग खलु कम याव
　　त्स्वारम्भक प्रतिसमीक्षत एव सासु ।
त सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोग
　　स्वाप्न पुनन भजते प्रति[4]बुद्धवस्तु ॥ ३८

यथा पुत्राच्च [5]वित्ताच्च पृथड्मर्त्य प्रतीयते ।
अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादे पुरुषस्तथा ॥ ३९

यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वापि स्वसम्भवात् ।
अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्नि पृथगुल्मुकात् ॥ ४०

भूतेन्द्रियान्त करणात्प्रधानाज्जीवसञ्ज्ञितात् ।
आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान्ब्रह्मसञ्ज्ञितः ॥ ४१

सर्वभूतेषु चात्मान सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम् ॥ ४२

स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेक नाना प्रतीयते ।
योनीना गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थित ॥ ४३

---

1 नश्वरमवस्थित　2 न　3 कृ　4 रूप　5 वित्ताच्च

तस्यादिमा स्वा प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् ।
दुर्विभाव्या परामाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

॥ एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥

देवहूति —

लक्षण महदादीना प्रकृते पुरुषस्य च ।
स्वरूप लक्ष्यतेऽमीषा येन तत्पारमार्थिकम् ॥ १

यथा साङ्ख्येषु कथित य मूल तत्प्रचक्षते ।
भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरश प्रभो ॥ २

विरागो येन पुरुषो भगव सर्वतो भवेत् ।
आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम ससृती ॥ ३

कालस्येश्वररूपस्य परेषा च परस्य ते ।
स्वरूप बत कुर्वन्ति यद्धेतो कुशल जना ॥ ४

[1]लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुष
श्चिर प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये ।

---

1 अन्वयव्यतिरेकाभ्या साक्षात्मा व्यभिचारिण ।
चैतन्य अव्यभिचारेण निद्रा तस्य न ससरेत् ॥
(इत्यय श्लोक कश्चिदधिको दृश्यते)

आ तस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया
त्वमाविरासी किल योगभास्कर ॥ ५

मैत्रेय —

इति मातुर्वच श्लक्ष्ण प्रतिनन्द्य महामुनि ।
आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्ता करुणार्दित ॥ ६

श्रीभगवान्—

भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते ।
स्वभावगुणमार्गेण पुसा भावो विभिद्यते ॥ ७

अभिसधाय यो हिंसा दम्भ मात्सर्यमेव वा ।
सरम्भी भिन्नदृग्भाव मयि कुर्यात्स तामस ॥ ८

विषयानभिसधाय यश ऐश्वर्यमेव वा ।
अर्चादावर्चयेद्यो मा पृथग्भाव स राजस ॥ ९

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मि वा तदर्पणम् ।
यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भाव स सात्त्विक ॥ १०

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगु[1]हाशये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥ ११

लक्षण भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्ति पुरुषोत्तमे ॥ १२

सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।

---

1 पा

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥ १३
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ।
येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते ॥ १४
निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा ।
क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः ॥ १५
मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः ।
भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च ॥ १६
महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया ।
मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥ १७
आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसङ्कीर्तनाच्च मे ।
आर्जवेनार्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा ॥ १८
मद्धर्मणो[1] गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः ।
पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् ॥ १९
यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात् ।
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥ २०
अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा ।
तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम् ॥ २१
यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥ २२

1 [illegible]

द्विषत परकाये मा मानिनो भिन्नदर्शिन ।
भूतेषु बद्धवैरस्य न मन शान्तिमृच्छति ॥ २३

अहमुच्चावचैर्द्रव्यै क्रिययोत्पन्नयानघे ।
नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चाया भूतग्रामावमानिन ॥ २४

अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वर मा स्वकर्मकृत् ।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ २५

आत्मनश्च परस्यापि य करोत्यन्तरोदरम् ।
तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् ॥ २६

अथ मा सर्वभूतेषु भूतात्मान कृतालयम् ।
अर्हयेद्दानमानाभ्या मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा ॥ २७

जीवा श्रेष्ठा ह्यजीवाना तत प्राणभृत शुभे ।
तत सचित्ता प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तय ॥ २८

तत्रापि स्पर्शवेदिभ्य प्रवरा रसवेदिन ।
तेभ्यो गन्धविद श्रेष्ठास्तत शब्दविदो वरा ॥ २९

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदत ।
तेषा बहुपदा श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ॥ ३०

ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषा ब्राह्मण उत्तम ।
ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्तत ॥ ३१

अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता तत श्रेयान्स्वकर्मकृत् ।

मुक्तसङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धममात्मन ॥ ३२

तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निर तर ॥ ३२॥

मय्यर्पितात्मन पुसो मयि स यस्तकमण ।
न पश्यामि पर भूतमकर्तु समदर्शनात् ॥ ३३॥

मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहु मानयन् ।
ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥ ३४॥

भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरित ।
[1]ययोरेकतरेणैव पुरुष पुरुष व्रजेत् ॥ ३५॥

एतद्भगवतो रूप ब्रह्मण परमात्मन ।
पर [2]प्रधान पुरुष दैव कम विचेष्टितम् ॥ ३६॥

रूपभेदास्पद दिव्य काल इत्यभिधीयत ।
भूताना महदादीना यतो भिन्नदृशा भयम ॥ ३७॥

योऽ त प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रय ।
स विष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽसौ काल कलयता प्रभु ॥ ३८॥

न चास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बा धव ।
आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्त जनम तकृत् ॥ ३९॥

यद्भयाद्वाति वातोऽय सूयस्तपति यद्भयात् ।
यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् ॥ ४०॥

1 तयो 2 प्रधानपुरुषो

यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभि सह ।
स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥ ४१॥

स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सपत्युदधियत ।
अग्निरिन्धे सगिरिभिभूर्न मज्जति यद्भयात् ॥ ४२॥

नभो ददाति श्वसता पद यन्नियमाद[1]द ।
लोक स्वदेह तनुते महा सप्तभिरावृतम् ॥ ४३॥

गुणाभिमानिनो देवा सर्गादिष्वस्य यद्भयात् ।
वर्त तेऽनुयुग येषा वश एतच्चराचरम् ॥ ४४॥

सोऽनन्तोऽन्तकर कालोऽनादिरादिकृदव्यय ।
जन जनेन जनय मारय मृत्युनान्तकम् ॥ ४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे एकानत्रिंशोऽध्याय ॥

॥ त्रिंशोऽध्याय ॥

(कर्मविपाक)

कपिल —

तस्यैतस्य जनो नून नाय वेदोरुविक्रमम् ।
काल्यमानोऽपि बलि[2]नो वायोरिव घनावलि ॥ १

य यमर्थमुपादत्ते दु खेन सुखहेतवे ।

---

1 भ	2 ना

त त धुनोति भगवा पुमाञ्छोचति यत्कृते ॥ २

यदध्रुवस्य देहस्य सानुब धस्य दुमति ।
ध्रुवाणि म यते मोहाद्गृहक्षेत्रवसूनि च ॥ ३

ज तुर्वै भव एतस्मि या या योनिमनुव्रजेत् ।
तस्या तस्या [1]स लभते निर्वृतिं न विर यते ॥ ४

नरकस्थोऽपि देह वै न पुमास्त्यक्तुमिच्छति ।
नारक्या निर्वृतौ सत्या देवमायाविमोहित ॥ ५

आत्मजायासुतागारपशुद्रविणब धुषु ।
निरूढमूलहृद[2]य आत्मान बहु म यते ॥ ६

स दह्यमानसर्वाङ्ग एषामुद्वहनाधिना ।
करोत्यविरत मूढो दुरितानि दुराशय ॥ ७

आक्षिप्तात्मे द्रिय स्त्रीणामसतीना च मायया ।
रहोरचितयालापै शिशूना कलभाषिणाम् ॥ ८

गृहेषु कूटधर्मेषु दु खत त्रेष्वत द्रित ।
कुर्व दु खप्रतीकार सुखव म यते गृही ॥ ९

अर्थैरापादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान् ।
पुष्णाति येषा पोषण शेषभुग्यात्यध स्वयम् ॥ १०

वार्ताया लुप्यमानायामारब्धाया पुन पुन ।

---

1 न 2 क्षमा

लोभाभिभूतो नि सत्त्व परार्थे कुरुते स्पृहाम् ॥ ११

कुटुम्बभरणा[1]कल्पो म दभाग्यो वृथोद्यम ।
[2]श्रिया विहीन कृपणो ध्यायञ्छ्वसिति मूढधी ॥ १२

एव स्वभरणा[3]कल्प तत्कलत्रादयस्तथा ।
नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशा इव गोजरम् ॥ १३

तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाण स्वयम्भृतै ।
जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे ॥ १४

आस्तेऽवमत्योप यस्त गृहपाल इवाहरन् ।
आमया यमदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टित ॥ १५

वायुनोत्क्रमतोत्तार कफसंरुद्धनाडिक ।
कासश्वासकृतायास कण्ठे घुरघुरायते ॥ १६

शयान परिशोचद्भि परिवीत स्वबन्धुभि ।
वाच्यमानोऽपि न ब्रूते कालपाशवश गत ॥ १७

एव कुटुम्बभरणे व्यापृतात्माऽजितेन्द्रिय ।
म्रियते रुदता स्वानामुरुवेदनयाऽस्तधी ॥ १८

यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ ।
स दृष्ट्वा त्रस्तहृदय शकृन्मूत्र विमुञ्चति ॥ १९

यातनादेह आवृत्य पाशैर्बद्ध्वा गले बलात् ।

---

1 कल्यो 2 श्रिया 3 कल्प

नयतो दीर्घमध्वानं दण्ड्यं राजभटा यथा ॥ २०

तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथु ।
पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोऽघं स्वमनुस्मरन् ॥ २१

क्षुत्तट्परीतोऽर्कदवानलानिलै
सन्तप्यमान पथि तप्तवालुके ।
कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडित
श्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके ॥ २२

तत्र तत्र पतञ्छ्रान्तो मूर्च्छित पुनरुत्थित ।
पथा पापीयसा नीतस्तरसा यमसादनम् ॥ २३

योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्वन ।
त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीत प्राप्नोति यातना ॥ २४

आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभि ।
आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोऽपि वा ॥ २५

जीवतश्चान्त्राभ्युद्धार श्वगृध्रैर्यमसादने ।
सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसम् ॥ २६

कृन्तनं चावयवशो गजादिभ्यो भिदापनम् ।
पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं चाम्बुगर्तयो ॥ २७

यास्तामिस्रान्धतामिस्रा रौरवाद्याश्च यातनाः ।
भुङ्क्ते नरो वा नारी वा मिथ सङ्गेन निर्मिता ॥ २८

अत्रैव नरक स्वर्ग इति मात प्रचक्षते ।
या यातना वै नारक्यस्ता इहा युपलक्षिता ॥ २९

एव कुटुम्ब बिभ्राण उदरम्भर एव वा ।
विसृ येहोभय प्रेत्य भुङ्क्ते तत्फलमीदृशम् ॥ ३०

एक प्रपद्यते [1]ध्वा त हित्वेद स्वकलेवरम् ।
कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद्भृतम् ॥ ३१

दैवेनासादित तस्य शमल निरये पुमान् ।
भुङ्क्ते कुटुम्बपोषस्य हृतवित्त इवातुर ॥ ३२

केवलेन ह्यधर्मेण कुटुम्बभरणो सुक ।
याति जावोऽ धतामिस्र चरम तमस पदम् ॥ ३३

अधस्तान्नरलोकस्य यावतीयातनादय ।
क्रमश समनुक्रम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचि ॥ ३४

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायाँ
संहितायां तृतीयस्क ध त्रिंशोऽध्याय

---

1 ध्वान्त

॥ एकत्रिंशोऽध्याय ॥

(जीवगतिकथनम्)

श्रीभगवान्—

कर्मणा दैवनेत्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये ।
स्त्रिया प्रविष्ट उदर पुंसो रेत कणाश्रय ॥ १

कलल त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
दशाहेन तु कर्कन्धू पेश्यण्ड वा तत परम् ॥ २

मासेन तु शिरो द्वाभ्या बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रह ।
नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभि ॥ ३

चतुर्भिर्धातव सप्त पञ्चभि क्षुत्तडुद्भव ।
[1]षड्भिर्जरायुणा वीत कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ॥ ४

मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसम्मते ।
शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥ ५

कृमिभि क्षतसर्वाङ्ग सौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् ।
मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यै क्षुधितैर्मुहु ॥ ६

कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणै ।
मातृभुक्तैरुपस्पृष्ट सर्वाङ्गोत्थितवेदन ॥ ७

---

1 सप्तम च सकर्माणि गतानि स्मरत ऋषि ।
अगत्यो निजदेहस्य मायया च धमात्मन ॥
[इति क्वचिदधिक पाठ]

उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नन्त्रैश्च बहिरावृत ।
आस्ते कृत्वा शिर कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधर ॥ ८

[1]अकल्प स्वाङ्गचेष्टाया शकुन्त इव पञ्जरे ।
तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म जन्मशतोद्भवम् ॥ ९
स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वास शर्म किं नाम विन्दते ॥ ९॥

आरभ्य सप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपि वेपित ।
नैकत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदर ॥ १०॥

नाथमान ऋषिर्भीत सप्तवध्रि[2] कृताञ्जलि ।
स्तुवीत त विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पित ॥ ११॥

[3]जन्तु —

तस्योपसन्नमवितु जगदिच्छयात्त
नानातनोर्भुवि चलच्चरणारविन्दम् ।
सोऽह व्रजामि शरण ह्यकुतोभय मे
येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा ॥ १२॥

यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा
भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायाम् ।
आस्ते विशुद्धमविकारमखण्डबोध
मातप्यमानहृदयेऽवसित नमामि ॥ १३॥

---

1 अकल्प 2 वधिं 3 जीव —

य पञ्चभूतरचिते रहित शरीरे
छन्नो यथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम् ।
तेनाविकुण्ठमहिमानमृषि तमेन
वन्दे पर प्रकृतिपूरुषयो पुमासम् ॥ १४॥

य माययोरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मिन्
सासारिके पथि चरस्तदभिश्रमेण ।
नष्टस्मृति पुनरय प्रवृणीत लोक
युक्त्या कया महदनुग्रहम तरेण ॥ १५॥

ज्ञान यदेतदद्धात्कतम स देव
स्त्रैकालिक स्थिरचरेष्वनुवर्तिताश ।
त जीवकर्मपदवीमनुवर्तमाना
स्तापत्रयोपशमनाय वय भजेम ॥ १६॥

देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निनासृ
ग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेह ।
इच्छन्नितो विवसितु गणय स्वमासा
न्निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन्कदा नु ॥ १७॥

येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश
सङ्ग्राहित पुरुदयेन भवादृशेन ।
स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथ
को नाम तत्प्रति विनाञ्जलिमस्य कुर्यात् ॥ १८॥

पश्यत्यय धिषणया ननु सप्तवध्रि
शारीरके दमशरीर्यपर स्वदेहे ।
यत्सृष्टया स तमहं पुरुष पुराण
पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतम् ॥ १९॥

सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदु खवास
गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिर न्धकूपे ।
यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया
मिथ्यामतिर्यदनु ससृतिचक्रमेतत् ॥ २०॥

तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य
आत्मानमाशु तमस सुहृदात्मनैव ।
भूयो यथा व्यसनमेतदनेकर ध्र
मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपाद ॥ २१॥

कपिल —

एव [1]कृतमतिर्गर्भे दशमास्य स्तुवन्नृषि ।
सद्य क्षिपत्यवाचीन प्रसूत्यै सूतिमारुत ॥ २२॥
तेनावसृष्ट सहसा कृत्वावाक् शिर आतुर ।
विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृति ॥ २३॥
पतितो भुव्यसृड्मूत्रे विष्ठाभूरिव चेष्टते ।
रोरूयति गते ज्ञाने विपरीता गतिं गत ॥ २४॥

---

1 कृतमतिं गर्भे दशमास्य सपद्यर्षिम्
[इति पाठान्तरम्]

परच्छ द न विदुषा पुष्यमाणो जनेन स ।
अनभिप्रेतमापन्न प्रत्याख्यातुमनीश्वर ॥ २५॥

शायितोऽशुचिपर्यङ्के ज तुस्वेदजदूषिते ।
नेश कण्डूयने[illegible]मासनोत्थानचेष्टने ॥ २६॥

तुद त्यामत्वच दशा मशका मत्कुणादय ।
रुद त विगतज्ञान कृमय कृमिक यथा ॥ २७॥

इत्येव शैशव भुक्त्वा दु ख पौगण्डमेव च ।
अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धम यु शुचार्पित ॥ २८॥

सह देहेन मानेन वर्धमानेन म युना ।
करोति विग्रह कामी कामिष्व ताय चात्मन ॥ २९॥

भूतै पञ्चभिरारब्धे देहे देह्यबुधोऽसकृत् ।
अह ममेत्यसद्ग्राह करोति कुमतिर्मतिम् ॥ ३०॥

तदर्थ कुरुते कर्म यद्बद्धो याति ससृतिम् ।
योऽनुयाति ददत्क्लेशमविद्याकर्मब धन ॥ ३१॥

यद्यसद्भि पथि पुन शिश्नोदरकृतोद्यमै ।
आस्थितो रमते ज तुस्तमो विशति पूर्ववत् ॥ ३२॥

सत्य शौच दया मौन बुद्धि श्रीर्ह्रीर्यश क्षमा ।
शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति सक्षयम् ॥ ३३॥

तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु ।
सङ्ग न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ॥ ३४॥

न तथास्य भवे मोहो न बन्धा यप्रसङ्गत ।
योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गत ॥ ३५॥

प्रजापति स्वा दुहितर दृष्ट्वा तद्रूपधर्षित ।
रोहिद्भूता सोऽ वधाव¹दृक्षरूपी हतत्रप ॥ ३६॥

तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु कोऽ वखण्डितधी पुमान् ।
ऋषिं नारायणमृते योषि मय्येह मायया ॥ ३७॥

बल मे पश्य मायाया स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम् ।
या करोति पदाक्रा ता भ्रूविजृम्भेण केवलम् ॥ ३८॥

सङ्ग न कुर्यात्प्रमदासु जातु
योगस्य पार परमारुरुक्षु ।
मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो
वदन्ति या निरयद्वारमस्य ॥ ३९॥

योऽपयाति शनैर्माया योषिद्देवविनिर्मिता ।
तामीक्षेतात्मनो मृत्यु तृणै कूपमिवावृतम् ॥ ४०॥

या मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीम् ।
स्त्रीत्व स्त्रीसङ्गत प्राप्तो वित्तापत्यगृहप्रदम् ॥ ४१॥

तामात्मनो विजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकम् ।
दैवोपसादित मृत्यु मृगयोर्गायन यथा ॥ ४२॥

देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् ।

---

1 दृक्ष

भुञ्जान एव कर्माणि करोत्यविरत पुमान् ॥ ४३॥

जीवो ह्यस्यानुगो देहो भूतेन्द्रियमनोमय ।
तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु सम्भव ॥ ४४॥

द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षायोग्यता यदा ।
तत्पञ्चत्वमहमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ॥ ४५॥

यथाक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा ।
तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयो ॥ ४६॥

[1]तस्मान्न काय सन्त्रासो न कार्पण्य न सम्भ्रम ।
बुद्ध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसङ्गश्चरेदिह ॥ ४७॥

सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया ।
मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरम् ॥ ४८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्याय ॥

---

1 (पुंसो यथेह न्द्रियाणि विन्दन्ति स्वगत पदम् ।
सुखदु ख नान्यगत तथैकात्मा पृथक्त्वक ॥
आत्मा हि केवलज्ञानमयो देहादसम्भवम् ।
सुखदु खात्मको भावो न देहस्य न चात्मन ॥)
[इति क्वचित् कृष्णकोष्ठपाठो दृश्यते]

॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

[1]कपिलः—

अथ यो गृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे ।
काममर्थं च धर्मान्स्वान्दोग्धि भूयः पिपर्ति तान् ॥ १

स चापि भगवद्धर्मात्काममूढः पराङ्मुखः ।
यजते क्रतुभिर्देवान्पितॄंश्च श्रद्धयान्वितः ॥ २

तच्छ्रद्धयाक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ।
गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥ ३

यदा चाहीन्द्रशय्यायां शेतेऽनन्तासनो हरिः ।
तदा लोका लयं यान्ति त एते गृहमेधिनाम् ॥ ४

ये स्वधर्मान्न दुह्यन्ति धीराः कामार्थहेतवे ।
निःसङ्गा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः ॥ ५

निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहङ्कृताः ।
स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥ ६

सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखम् ।
परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यन्तभावनम् ॥ ७

द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते ।
तावदध्यासते लोकं परस्य परचिन्तकाः ॥ ८

1 श्रीभगवान्—

क्ष्माम्भोऽनलानिलवियन्मन इन्द्रियार्थ
भूतादिभिः परिवृतं प्रतिसञ्जिहीर्षुः[1] ।
अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा
कालं पराख्यमनुभूय परः स्वयम्भूः ॥ ९

एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा
ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ।
तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं
ब्रह्मप्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः ॥ १०

अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयम् ।
श्रुतानुभावं शरणं व्रज भावेन भामिनि ॥ ११

आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ।
योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ॥ १२

भेददृष्ट्याभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ।
कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् ॥ १३

स संसृत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ।
जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते ॥ १४

ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च तेऽपि धर्मविनिर्मितम् ।
निषेव्य पुनरायान्ति गुणव्यतिकरे सति ॥ १५

ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः ।

---

1 सञ्जिहीर्षुः

कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नश ॥ १६

[1]राजसा कुण्ठमनस कामात्मानो जितेन्द्रिया ।
पितृन्यजन्त्यनुदिन गृहेष्वभिरताशया ॥ १७

त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधस ।
कथाया कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विष ॥ १८

नून दैवेन विहिता ये चाच्युतकथासुधाम् ।
हित्वा शृण्वन्त्यसद्गाथा पुरीषमिव विड्भुज ॥ १९

दक्षिणेन पथार्यम्ण पितृलोक व्रजन्ति ते ।
प्रजामनु प्रजायन्ते श्मशानान्तक्रियाकृत ॥ २०

ततस्ते क्षीणसुकृता पुनर्लोकमिम सति ।
पतन्ति विवशा देवै सद्यो विभ्रंशितोदया ॥ २१

तस्मात्त्व सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् ।
तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदाम्बुजम् ॥ २२

वासुदेवे भगवति भक्तियोग प्रयोजित ।
जनयत्याशु वैराग्य ज्ञान यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २३

यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभि ।
न विगृह्णाति वैषम्य प्रियमप्रियमित्युत ॥ २४

स तदैवात्मनात्मान नि सङ्ग समदर्शनम् ।

---

1 रजसा

हेयोपादेयरहितमारूढ पदमीक्षते ॥ २५
ज्ञानमात्र पर ब्रह्म परमात्मेश्वर पुमान् ।
दृश्यादिभि पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते ॥ २६
एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिन ।
युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसङ्गस्तु कृत्स्नश ॥ २७
ज्ञानमेक पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥ २८
यथा महानहरूपस्त्रिवृत्पञ्चविध स्वराट् ।
एकादशविधस्तस्य वपुरण्ड जगद्यत ॥ २९
एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यश ।
समाहितात्मा नि सङ्गो विरक्त्या परिपश्यति ॥ ३०
इत्येतत्कथित गुर्वि ज्ञान तद्ब्रह्मदर्शनम् ।
येनानुबुध्यते तत्त्व प्रकृते पुरुषस्य च ॥ ३१
ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षण ।
द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षण ॥ ३२
यथेन्द्रियै पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रय ।
एको नानेयते तद्वद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभि ॥ ३३
क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तप स्वाध्यायदर्शनै ।
आत्मेन्द्रियजयेनापि सन्यासेन च कर्मणाम् ॥ ३४
योगेन विविधाङ्गेन भक्तियोगेन चैव हि ।

धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ॥ ३५
आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ।
ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ॥ ३६
प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ।
कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जन्तुषु ॥ ३७
जीवस्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः ।
यास्वङ्ग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ॥ ३८
नैतत्खलायोपदिशेन्नाविनीताय कर्हिचित् ।
न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ॥ ३९
न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे ।
नाभक्ताय च मे जातु न [1]मद्भक्तद्विषामपि ॥ ४०
श्रद्दधानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे ।
भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च ॥ ४१
बहिर्जातविरागाय शान्तचित्ताय [2]दीयताम् ।
निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः ॥ ४२
य इदं शृणुयादम्ब श्रद्धया पुरुषः सकृत् ।
यो वाऽभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ॥ ४३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

---

1 मद्भक्ति 2 धीमताम्

॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥

मैत्रेय—

एव निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री
सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूति ।
विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य
तुष्टाव तत्त्वविषयाङ्कितसिद्धिभूमिम् ॥ १

देवहूति—

अथाप्यजोऽत सलिले शयान
भूतेन्द्रियार्थात्ममय वपुस्ते ।
गुणप्रवाह सदशेषबीज
दध्यौ स्वय यज्जठराब्जजात ॥ २

स एव [1]विश्वस्य भवान्विधत्ते
गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्य ।
सर्गाद्यनीहो वितथाभिसन्धि
रात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्ति ॥ ३

स त्व भृतो मे जठरेण नाथ
कथ नु यस्योदर एतदासीत् ।
विश्व युगान्ते वटपत्र एक
शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपान ॥ ४

1 विश्व भगवान्

त्व देहत त्र प्रशमाय पाप्मना
निदेशभाजा च विभो विभूतये ।
यथावतारास्तव सूकरादय
स्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ॥ ५

यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तना
द्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् ।
श्वादोऽपि सद्य सवनाय कल्पते
कुत पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ॥ ६

अहो बत श्वपचोऽतो गरीया
यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ।
तेपुस्तपस्ते जुहुवु सस्नुरार्या
ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥ ७

त त्वामह ब्रह्म पर पुमास
प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि सविभाव्यम् ।
स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाह
व दे विष्णु कपिल वेदगर्भम् ॥ ८

मैत्रेय —

ईडितो भगवानेव कपिलाख्य पर पुमान् ।
वाचा विक्लवयेत्याह मातर मातृवत्सल ॥ ९

कपिल —

मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे ।

आस्थितेन परा काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि ॥ १०
श्रद्धस्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद्ब्रह्मवादिभिः ।
येन मामभ[1]यं याया मृत्युमृच्छन्ति तद्विदः ॥ ११

मैत्रेय —

इति प्रदर्श्य भगवान् सतीं तामात्मनो गतिम् ।
स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोऽनुमतो ययौ ॥ १२
सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् ।
तस्मिन्नाश्रम आपीडे सरस्वत्याः समाहिता ॥ १३
अभीक्ष्णावगाहकपिशान् जटिलान् कुटिलालकान् ।
आत्मानं चोग्रतपसा बिभ्रती चीरिणं कृशम् ॥ १४
प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृम्भितम् ।
स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्यं वैमानिकैरपि ॥ १५
पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
आसनानि च हैमानि सुस्पर्शास्तरणानि च ॥ १६
स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
रत्नप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुताः ॥ १७
गृहोद्यानं कुसुमितै रम्यं बह्वमरद्रुमैः ।
कूजद्विहङ्गमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतम् ॥ १८
यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः ।
वाप्यामुत्पलगन्धिन्यां कर्दमेनोपलालितम् ॥ १९

---

1 वै

हित्वा तदीप्सिततममप्याखण्डलयोषिताम् ।
किञ्चिच्चकार वदन पुत्रविश्लेषणातुरा ॥ २०
वन प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ।
ज्ञाततत्त्वाप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला ॥ २१
तमेव ध्यायती देवमपत्य कपिल हरिम् ।
बभूवाचिरतो वत्स नि स्पृहा तादृशे गृहे ॥ २२
ध्यायती भगवद्रूप यदाह ध्यानगोचरम् ।
[1]सुत प्रसन्नवदन समस्तव्यस्तचि तया ॥ २३
भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येन बलीयसा ।
युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना ॥ २४
विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखम् ।
स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणम् ॥ २५
ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसश्रये ।
निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृति ॥ २६
नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा ।
न सस्मार तदात्मान स्वप्ने दृष्टमिवोत्थित ॥ २७
तद्देह परत पोषोऽप्यकृशश्चाध्यसम्भवात् ।
बभौ मलैरवच्छन्न सधूम इव पावक ॥ २८
स्वाङ्ग तपोयोगमय मुक्तकेश गताम्बरम् ।
दैवगुप्त न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधी ॥ २९

[1] सुत

एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचिरतः परम् ।
आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवन्तमवाप ह ॥ ३०
तद्वीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
नाम्ना सिद्धिपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ॥ ३१
तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत्सरित् ।
स्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ॥ ३२
कपिलोऽपि महायोगी भगवान् पितुराश्रमात् ।
मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ॥ ३३
सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ।
स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ॥ ३४
आस्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः ।
त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै समाहितः ॥ ३५
एतन्निगदितं तात यत्पृष्टोऽहं तवानघ ।
कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः ॥ ३६

य इदमनुशृणोति योऽभिधत्ते
कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् ।
भगवति कृतधीः सुपर्णकेता-
वुपलभते भगवत्पदारविन्दम् ॥ ३७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥
॥ तृतीयः स्कन्धः समाप्तः ॥

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

॥ चतुर्थस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥

(विदुरमैत्रेयसंवाद)

मैत्रेय —

मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जज्ञिरे ।
आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ॥ १

आकूतिं रुचये प्रादादपि भ्रातृमतीं नृपः ।
पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शतरूपानुमोदितः ॥ २

प्रजापतिः स भगवान् रुचिस्तस्यामजीजनत् ।
मिथुनं ब्रह्मवर्चस्वी परमेण समाधिना ॥ ३

यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् ।
या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ॥ ४

आनिन्ये स्वगृहं पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिषम् ।
स्वायम्भुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणाम् ॥ ५

तां कामयानां भगवानुवाह यजुषां पतिः ।

तुष्टाया तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ॥ ६

[1]तोष प्रतोषस्स तोषो भद्र शान्तिरिडस्पति ।
इध्म कविर्विभु [2]स्वह्न सुदेवो रोचनो द्विषट् ॥ ७

तुषिता नाम ते देवा आसन्स्वायम्भुवा तरे ।
मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञ सुरगणेश्वर ॥ ८

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ ।
तत्पुत्रपौत्रनप्तृणामनुवृत्त तदन्तरम् ॥ ९

देवहूतिमदात्तात कर्दमायात्मजा मनु ।
तत्सम्बन्धि श्रुतप्राय भवता गदतो मम ॥ १०

दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवा मनु ।
प्रायच्छद्यत्कृत सर्गस्त्रिलोक्या विततो महान् ॥ ११

या कर्दमसुता प्रोक्ता नव ब्रह्मर्षिपत्नय ।
तासा प्रसूतिप्रसव प्रोच्यमान निबोध मे ॥ १२

पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा ।
कश्यप पूर्णिमान च ययोरापूरित जगत् ॥ १३

पूर्णिमासूत विरज विश्वग च परन्तप ।
देवकुल्या हरे पादशौचाद्याभूत्सरिद्दिव ॥ १४

---

1 तुष्टयोरभव देवा यामानाम महाबला ।
इति कश्चिदधिक पाठ

2 वह्नि

अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीञ्जज्ञे सुयशसः सुतान् ।
दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् ॥ १५

विदुर —

अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ।
किञ्चिच्चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे गुरो ॥ १६

मैत्रेय —

ब्रह्मणा चोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः ।
सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः ॥ १७

तस्मिन् प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने ।
वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विन्ध्यायाः समन्ततः ॥ १८

प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ।
अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ॥ १९

शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः ।
प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् ॥ २०

तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना ।
निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥ २१

अप्सरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरोरगैः ।
वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः ॥ २२

तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः ।
उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान् ॥ २३

प्रणम्य दण्डवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलि ।
वृषहंससुपर्णस्थान्स्वै स्वैश्चिह्नैश्च चिह्नितान् ॥ २४

कृपावलोकेन हसद्वदनेनोपलम्भितान् ।
तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी ॥ २५

चेतस्तत्प्रवण युञ्जन्नस्तावीत्संहताञ्जलि ।
श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयस ॥ २६

अत्रि—

विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानै
मीयागुणैरनुयुग विगृहीतदेहा ।
ते ब्रह्मविष्णुगिरिशा प्रणतोऽस्म्यह व
स्तेभ्य क एव [1]भवता म इहोपहूत ॥ २७

एको मयेह भगवान्विबुधप्रधानै
श्चित्तीकृत प्रजननाय कथ नु यूयम् ।
अत्रागतास्तनुभृता मनसोऽपि दूरा
द्ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ॥ २८

मैत्रेय—

इति तस्य वच श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभा ।
प्रत्याहु श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो ॥ २९

1 भगवान्म

देवा —

यथा कृतस्ते सङ्कल्पो भाव्य तनैव ना यथा ।
सत्सङ्कल्पस्य ते ब्रह्म यद्वै ध्यायति ते वयम् ॥ ३०

अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोकविश्रुता ।
भवितारोऽङ्ग भद्र ते विस्रप्स्यन्ति च ते यश ॥ ३१

एव कामवर दत्त्वा प्रतिजग्मु सुरेश्वरा ।
सभाजितास्तयो सम्यग्दम्पत्योर्मिषतोस्तत ॥ ३२

सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् ।
दुर्वासा शङ्करस्यांशो निबोधाङ्गिरस प्रजा ॥ ३३

श्रद्धा त्वङ्गिरस पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यका ।
सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ॥ ३४

तत्पुत्रावपरावास्ता ख्यातौ स्वारोचिषेऽन्तरे ।
उतथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पति ॥ ३५

पुलस्त्योऽजनयत्पत्न्यामगस्त्य च हविर्भुवि[1] ।
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपा ॥ ३६

तस्य यक्षपतिर्देव कुबेरस्त्विडविडासुत ।
रावण कुम्भकर्णश्च तथान्यस्या विभीषण ॥ ३७

पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् ।
कर्मश्रेष्ठ वरीयास सहिष्णु च महामते ॥ ३८

---

1 भुंजि

क्रतोरपि क्रिया भार्या वालखिल्यानसूयत ।
ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा ॥ ३९
ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य पर तप ।
चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोऽमला ॥ ४०
चित्रकेतु सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ।
उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोऽपरे ॥ ४१
चित्तिस्त्वथर्वण पत्नी लेभे पुत्र धृतव्रतम् ।
दध्यञ्चमश्वशिरस भृगोर्वंश निबोध मे ॥ ४२
भृगु ख्यात्या महाभाग पत्न्या पुत्रानजीजनत् ।
धातार च विधातार श्रिय च भगवत्पराम् ॥ ४३
आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात् ।
ताभ्या तयोरभवता मृकण्ड प्राण एव च ॥ ४४
मार्कण्डेयो मृकण्डस्य प्राणाद्वेदशिरा मुनि ।
कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशना सुत ॥ ४५
[1]त एते मुनय क्षत्तर्लोकान् सर्गैरभावयन् ।
एष कर्दमदौहित्रसन्तान कथितस्तव ॥ ४६
शृण्वत श्रद्दधानस्य सद्य पापहर पर ।
प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मज ॥ ४७
तस्या ससर्ज दुहितॄ षोडशामललोचनाः ।

1 नवैते

त्रयोदशादाद्धर्माय तथैकामग्नये विभु ॥ ४८

पितृभ्य एका युक्तेभ्यो भवायैका भवच्छिदे ।
श्रद्धा मैत्री दया शान्तिस्तुष्टि पुष्टि क्रियोन्नति ॥ ४९

बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य पत्नय ।
श्रद्धासूत शुभ मैत्री प्रसादमभय दया ॥ ५०

शान्ति सुख मुद तुष्टि स्मय पुष्टिरसूयत ।
योग क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थ बुद्धिरसूयत ॥ ५१

मेधा स्मृति तितिक्षा तु क्षेम ह्री प्रश्रय सुतम् ।
मूर्ति सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी ॥ ५२

ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनन्दत्सुनिर्वृतम् ।
मनासि ककुभो वाता प्रसेदु सरितोऽद्रय ॥ ५३

दिव्यवाद्यन्त तूर्याणि पेतु कुसुमवृष्टय ।
मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टा जगुर्गन्धर्वकिंनरा ॥ ५४

नृत्यन्ति स्म स्त्रियो देव्य आसीत्परममङ्गलम् ।
देवा ब्रह्मादय सर्वे उपतस्थुरभिष्टवै ॥ ५५

देवा —

यो मायया विरचित निजयात्मनीद
ख रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय ।
एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्तिनाद्य
प्रादुश्चकार पुरुषाय नम परस्मै ॥ ५६

सोऽयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टा
सत्त्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः ।
दृश्याददभ्रकरुणेन विलोकनेन
यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपतारविन्दम् ॥ ५७

एवं सुरगणैस्तात भगवन्तावभिष्टुतौ ।
लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गन्धमादनम् ॥ ५८

ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ ।
भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥ ५९

स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत् ।
पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनम् ॥ ६०

तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
त एवैकोनपञ्चाशत्साकं पितृपितामहैः ॥ ६१

वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
आग्नेय्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यन्तेऽग्नयस्तु ते ॥ ६२

अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सौम्याः पितर आज्यपाः ।
साग्नयोऽनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा ॥ ६३

तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्वधा ।
उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ॥ ६४

भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता ।
आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ॥ ६५

पितर्यप्रतिरूपे स्वे भवायानागसे रुषा ।
अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ ६६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तुरीयस्कन्धे प्रथमोऽध्याय ॥

॥ द्वितीयोऽध्याय ॥

(दक्षशापकथनम्)

विदुर —

भवे शीलवतां श्रेष्ठे दक्षो दुहितृवत्सल ।
विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजां सतीम् ॥

कस्तं चराचरगुरुं निर्वैरं शान्तविग्रहम् ।
आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत् ॥

एतदाख्याहि मे ब्रह्मञ्जामातु श्वशुरस्य च ।
विद्वेषस्तु यत प्राणांस्तत्यजे दुस्त्यजान्सती ॥ ३

मैत्रेय —

पुरा विश्वसृजां सत्रे समेता परमर्षय ।
तथाऽमरगणा सर्वे सानुगा मुनयोऽग्नय ॥ ४

तत्र प्रविष्टमृषयो दृष्ट्वार्कमिव रोचिषा ।
भ्राजमानं वितिमिरं कुर्वं तं तन्महत्सदः ॥ ५

उदतिष्ठ सदस्यास्ते स्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः ।

ऋते विरिञ्चं शर्वं च तद्भासाक्षिप्तचेतसः ॥ ६

सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान् साधु सत्कृतः ।
अजं लोकगुरुं नत्वा निषसाद तदाज्ञया ॥ ७

प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः ।
उवाच वामं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहन्निव ॥ ८

श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः सहाग्नयः ।
साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्न च मत्सरात् ॥ ९

अयं तु लोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः ।
सद्भिराचरितः पन्था येन स्तब्धेन दूषितः ॥ १०

एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहितुरग्रहीत् ।
पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत् ॥ ११

गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं मर्कटलोचनः ।
प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाप्यकृत नोचितम् ॥ १२

लुप्तक्रियायाशुचये मानिने भिन्नसेतवे ।
अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेवोशतीं गिरम् ॥ १३

प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः ।
अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो हसन्रुदन् ॥ १४

चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतस्रङ्न्रस्थिभूषणः ।
शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः ॥ १५

पति प्र[1]थमभूताना तमोमात्रात्मकात्मनाम् ॥ १५॥
तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुहृदे ।
दत्ता बत मया साध्वी चो[2]दिते परमेष्ठिना ॥ १६॥

मैत्रेय —

विनि द्यैव स गिरिशमप्रतीपमवस्थितम् ।
दक्षोऽथाप उपस्पृश्य क्रुद्धः शप्तु प्रचक्रमे ॥ १७॥
[3]अय तु देवयजन इन्द्रोपेन्द्रादिभिर्भव ।
सहभाग न लभता देवैर्देवगणाधम ॥ १८॥

[4]निषिध्यमान स सदस्यमुख्यै
दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापम् ।
तस्माद्विनिष्क्रम्य विवृद्धम यु
र्जगाम कौरव्य निज निकेतनम् ॥ १९॥

विज्ञाय शाप गिरिशानुगाग्रणी
र्नन्दीश्वरो रोषकषायदूषित ।
दक्षाय शाप विससर्ज दारुण
ये चान्वमोदस्तदवाच्यता द्विजा ॥ २०॥

[5]य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि ।
द्रुह्यत्यज्ञ पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥ २१॥
गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया ।

1 मय　2 दनात्परमेष्ठिन　3 दक्ष　4 मैत्रेय —　5 ब्राह्मी —

कर्मतन्त्र वितनुते वेदवादविपन्नधी ॥ २२॥

बुद्ध्या पराभिध्यायिन्या विस्मृतात्मगति पशु ।
स्त्रीकाम सोऽस्त्वतितरा दक्षो बस्तमुखोऽचिरात् ॥ २३॥

विद्याबुद्धिरविद्याया कर्ममय्यामसौ जड ।
ससरन्त्विह ये चामुमनु शर्वावमानिनम् ॥ २४॥

गिर श्रुताया पुष्पिण्या मधुग धेन भूरिणा ।
मथ्रा चोन्मथितात्मान सम्मुह्यन्तु हरद्विष ॥ २५॥

सर्वभक्षा द्विजावृत्त्यै धृतविद्यातपोव्रता ।
वित्तदेहेन्द्रियारामा याचका विचरन्त्विह ॥ २६॥

तस्यैव वदत शाप श्रुत्वा द्विजकुलाय वै ।
भृगु प्रत्यसृजच्छाप ब्रह्मदण्ड दुरत्ययम् ॥ २७॥

[1]भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रता ।
पाषण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥ २८॥

नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिण ।
विशन्तु शिवदीक्षाया यत्र दैव सुरासवम् ॥ २९॥

ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव यद्यूय परिनिन्दथ ।
सेतु विधारण पुसामत पाषण्डमाश्रिता ॥ ३०॥

एष एव हि लोकाना शिव पन्था सनातन ।
य पूर्वे चानुसन्तस्थुर्यत्प्रमाण जनार्दन ॥ ३१॥

---

1 भृगु —

तद्ब्रह्म परम शुद्ध सता वर्त्म सनातनम् ।
विगर्ह्य यात पाषण्ड दैव वो यत्र भूतराट् ॥ ३२॥

मैत्रेय —

तस्यैव वदत शाप भृगो स भगवान् भव ।
निश्चक्राम तत किञ्चिद्विमना इव सानुग ॥ ३३॥

तेऽपि विश्वसृज सत्र सहस्रपरिवत्सरान् ।
सविधाय महेष्वास यत्रेज्य ऋषभो हरि ॥ ३४॥

आप्लुत्यावभृथ यत्र गङ्गा यमुनयान्विता ।
विरजेनात्मना सर्वे स्व स्व धाम ययुस्तत ॥ ३५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे द्वितीयोऽध्याय ॥

॥ तृतीयोऽध्याय ॥

(उमारुद्रसंवाद)

मैत्रेय —

सदा विद्विषतोरेव कालो वै ध्रियमाणयो ।
जामातु श्वशुरस्यापि सुमहानतिचक्रमे ॥ १

यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
प्रजापतीना सर्वेषामाधिपत्ये स्म योऽभवत् ॥ २

इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च ।

बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमम् ॥ ३

तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः ।
आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः ॥ ४

तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पताम् ।
सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवम् ॥ ५

व्रजन्तीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः ।
विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्ककण्ठीः सुवाससः ॥ ६

दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्याशे लोलाक्षीर्मृष्टकुण्डलाः ।
पतिं भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ॥ ७

सती—

प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्प्रतं
निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल ।
वयं च तत्राभिसराम वाम ते
यद्यर्थितामी विबुधा व्रजन्ति हि ॥ ८

तस्मिन्भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकै
र्ध्रुवं गमिष्यन्ति सुहृद्दिदृक्षवः ।
अहं च तस्मिन्भवताभिकामये
सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुम् ॥ ९

तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसम्मिता
मातृष्वसॄः क्लिन्नधियं च मातरम् ।

द्रक्ष्ये चिरोत्कण्ठमना महर्षिभि
रुन्नीयमान च मृडाध्वरध्वजम् ॥ १०

त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायया
विनिर्मित भाति गुणत्रयात्मकम् ।
तथाप्यह योषिदतत्त्वविच्च ते
दीना दिदृक्षे भव मे भवक्षितिम् ॥ ११

पश्य प्रयान्तीरभवान्ययोषितोऽ
प्यलङ्कृता कान्तसखा वरूथश ।
यासा व्रजद्भि शितिकण्ठमण्डित
नभो विमानै कलहसपाण्डुभि ॥ १२

कथ सुताया पितृगेहकौतुक
निशम्य देह सुरवर्य नेङ्गते ।
अनाहुता अप्यभियन्ति सौहृद
भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनम् ॥ १३

तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वाञ्छित
कर्तुं भवान्कारुणिको बताहति ।
त्वयात्मनोऽ[1]र्धेऽहमदभ्रचक्षुषा
निरूपिता मानुगृहाण याचित ॥ १४

---

1 देह

[1]ऋषि —

एव गिरित्र प्रिययाभिभाषित
प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन्सुहृत्प्रिय ।
सस्मारितो मर्मभिद कुवागिषू
यानाह को विश्वसृजा समक्षत ॥ १५

[2]श्रीभगवान्—

त्वयोदित शोभनमेव शोभने
अनाहुता अप्यभियान्ति बन्धुषु ।
ते यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो
बलीयसानात्म्यमदेन मन्युना ॥ १६

विद्यातपोवित्तवपुर्वय कुलै
सता गुणै षड्भिरसत्तमेतरै ।
स्मृतौ हताया भृतमानदुर्दृश
स्तब्धा न पश्यन्ति हि धाम भूयसाम् ॥ १७

नैतादृशाना स्वजनव्यपेक्षया
गृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनाम् ।
येऽभ्यागतान्वक्रधियाऽभिचक्षते
आरोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभि ॥ १८

तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखै
शेतेऽर्दिताङ्गो हृदयेन दूयता ।

---

1 मैत्रेय — 2 श्रीशङ्कर —

स्वाना यथा वक्रधिया दुरुक्तिभि
दिवानिश तप्यति मर्मताडित ॥ १९

व्यक्त त्वमुत्कृष्टगते प्रजापते
प्रियात्मजानामसि सुभ्रु सम्मता ।
अथापि मान न पितु प्रपत्स्यसे
मदाश्रयात्क परितप्यते यत ॥ २०

पापच्यमानेन हृदातुरेन्द्रिय
समृद्धिभि पूरुषबुद्धिसाक्षिणाम् ।
अकल्प एषामधिरोढुमञ्जसा
पद पर द्वेष्टि यथाऽसुरा हरिम् ॥ २१

प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादन
विधीयते साधु मिथ सुमध्यमे ।
प्राज्ञै परस्मै पुरुषाय चेतसा
गुहाशयायैव न देहमानिने ॥ २२

सत्त्व विशुद्ध वसुदेवशब्दित
यदीयते तत्र पुमानपावृत ।
सत्त्वे च तस्मिन्भगवान्वासुदेवो
ह्यधोक्षजो मे [1]मनसा विधीयते ॥ २३

1 नमसा

तत्ते निरीक्ष्यो न पितापि देहकृ
द्दक्षो मम द्विट् तदनुव्रताश्च ये ।
यो विश्वसृग्यज्ञगतं वरोरु मा
मनागसं दुर्वचसाऽकरोत्तिरः ॥ २४

यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो
भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति ।
सम्भावितस्य स्वजनात्पराभवो
यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ॥ २५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

मैत्रेय —

एतावदुक्त्वा विरराम शङ्कर
पत्न्यङ्गनाशं ह्युभयत्र चिन्तयन् ।
सुहृद्दिदृक्षुः परिशङ्किता भवा
न्निष्क्रामती निर्विशती द्विधास सा ॥ १

सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मना
स्नेहा[1]द्रुदत्यश्रुकलातिविह्वला ।

1 हत त्वसु

भव भवान्यप्रतिपूरुष रुषा
प्रधक्ष्यतीवैक्षत जातवेपथु ॥ २

ततो विनि श्वस्य सती विहाय त
शोकेन रोषेण च दूयता हृदा ।
पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहा
प्रेम्णात्मनो योऽधमदात्सता प्रिय ॥ ३

ताम न्वगच्छ द्रुतविक्रमा सती
मेका त्रिनेत्रानुचरा सहस्रश ।
सपार्षदयक्षा मणिम मदादय
पुरो वृषे न्द्रास्तरसा गतव्यथा ॥ ४

ता सारिकाक न्दुकदर्पणाम्बुज
श्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभि ।
गीतायनैर्दु न्दुभिशङ्खवेणुभि
र्वृषे न्द्रमारोप्य विटङ्किता ययु ॥ ५

आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशस
विप्रर्षिजुष्ट विबुधैश्च सर्वशः ।
मृद्दार्वय काञ्चनदर्भचर्मभि
र्निसृष्टभाण्ड यजन समाविशत् ॥ ६

तामागता तत्र न कश्चनाद्रिय
द्विमानिता यज्ञकृतो भयाज्जन

ऋते स्वसॄर्वै जननीं च सादरा
प्रेमाश्रुकण्ठ्यः परिषस्वजुर्मुदा ॥ ७

सौदर्यसम्प्रश्नसमर्थवार्तया
मात्रा च मातृष्वसृभिश्च सादरम् ।
दत्तां सपर्यां वरमासनं च सा
नादत्त पित्राऽप्रतिनन्दिता सती ॥ ८

अरुद्रभागं तमवेक्ष्य चाध्वरं
पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ ।
अनादृता यज्ञसदस्यधीश्वरी
चुकोप लोकानिव धक्ष्यती रुषा ॥ ९

जगर्ह सामर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम् ।
स्वतेजसा भूतगणान्समुत्थितान्
निगृह्य देवी जगतोऽभिशृण्वतः ॥ १०

श्रीदेवी—

न यस्य लोकेऽस्त्यतिशायनः प्रिय-
स्तथाप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः ।
तस्मिन्समस्तात्मनि मुक्तवैरके
ऋते भवन्तं कतमः प्रतीपयेत् ॥ ११

दोषा परेषा हि गुणेषु साधवो
गृह्णन्ति केचिन्न भवादृशा द्विजा ।
गुणांश्च फल्गून् बहुलीकरिष्णवो
महत्तमास्तेष्वविदद्भवानघम् ॥ १२

नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा
महद्विनिन्दा कुणपात्मवादिषु ।
सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभि
र्निरस्ततेजःसु तदेव शोभनम् ॥ १३

यद्द्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां
सकृत्प्रसङ्गादघमाशु हन्ति तत् ।
पवित्रकीर्तिं तमलङ्घ्यशासनं
भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतर ॥ १४

यत्पादपद्मं महतां मनोऽलिभि
र्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभि ।
र्लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोऽर्थिन
स्तस्मै भवान् द्रुह्यति विश्वबन्धवे ॥ १५

किं वा शिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये
ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटा श्मशाने ।
तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचै
र्ये मूर्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टम् ॥ १६

कर्णौ पिधाय निरयाद्यदकल्प ईशे
धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने ।
छिन्द्यात्प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चे-
ज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः ॥ १७

अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं
न धारयिष्ये शितिकण्ठगर्हिणः ।
जग्धस्य मोहाद्धि विशुद्धिमन्धसो
जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते ॥ १८

न वेदवादाननुवर्तते मतिः
स्व एव लोके रमतो महामुनेः ।
यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथक्
स्व एव धर्मे न परं क्षिपेत्स्थितः ॥ १९

कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं
वेदे विविच्योभयलिङ्गमाश्रितम् ।
विरोधि तद्यौगपदैककर्तरि
द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्च्छति ॥ २०

मा वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता
या यज्ञशालासु न धूमवर्त्मभिः ।
तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता
अव्यक्तलिङ्गा अवधूतसेविताः ॥ २१

नैतेन देहेन हरे कृतागसो
देहोद्भवेनालमल कुजन्मना ।
व्रीडा ममाभूत्कुजनप्रसङ्गत
स्तज्ज म धिग्यो महतामवद्यकृत् ॥ २२

गोत्र त्वदीय भगवान्वृषध्वजो
दाक्षायणीत्याह यदा सुदुर्मना ।
व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्ध्यह
व्युत्स्रक्ष्य एतत्कुणप त्वदङ्गजम् ॥ २३

मैत्रेय—

इत्यध्वरे दक्षमनूद्य शत्रुहन्
क्षितावुदीची निषसाद शान्तवाक् ।
स्पृष्ट्वा जल पीतदुकूलसवृता
निमील्य दृग्योगपथ समाविशत् ॥ २४

कृत्वा समानावनिलौ जितासना
सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रत ।
शनैर्हृदि स्थाप्य धियोरसि स्थित
कण्ठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिन्दिताऽनयत् ॥ २५

एव स्वदेह महता महीयसा
मुहु समारोपितमङ्कमादरात् ।

1 द्रुप

[1]जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी
दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणाम् ॥ २६

ततः स्वभर्तुश्चरणाम्बुजासवं
जगद्गुरोश्चिन्तयती न चापरम् ।
ददर्श देहे हतकल्मषा सती
सद्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना ॥ २७

तत्पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं महद्
हाहेति वादः सुमहानजायत ।
हन्त प्रिया दैवतमस्य देवी
जहावसून् केन सती प्रकोपिता ॥ २८

अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत
प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः ।
जहावसून् यद्विमतात्मजा सती
मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति ॥ २९

सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक् च
लोकेऽपकीर्तिं महतीमवाप्स्यति ।
यदङ्गजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां
न प्रत्यषेधन्मृतयेऽपराधतः ॥ ३०

1 जहौ सती

यदत्येव जने सत्या दृष्ट्वाऽसुत्यागमद्भुतम् ।
दक्ष तत्पार्षदा तुमुदतिष्ठन्नुदायुधा ॥ ३१

तेषामापतता वेग निशाम्य भगवा भृगु ।
यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणाग्नौ जुहाव ह ॥ ३२

अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा ।
ऋभवो नाम तपसा सोम प्राप्ता सहस्रश ॥ ३३

तैरलातायुधै सर्वे प्रमथा सहगुह्यका ।
[1]हूयमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥ ३४

इति श्रीमद्भागवते महापुराण अष्टादशसहस्रिकाया
संहिताया चतुर्थस्कन्ध च चतुर्थोऽध्याय ॥

॥ पञ्चमोऽ याय ॥

(दक्षयज्ञविध्वंस)

मैत्रेय —

भवो भवान्या निधन प्रजापते
रसत्कृताया अवगम्य नारदात् ।
स्वपार्षदसै य च तदध्वरर्भुभि
र्विद्रावित क्रोधमपारमादधे ॥ १

---

1 दृश्यमाना

क्रुद्ध सुदष्टोष्ठपुट स धूर्जटि
जटा तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ।
उत्कृत्य रुद्र सहसोत्थितो हस
न्गम्भीरनादो विससर्ज ता भुवि ॥ २

ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृश दिव
सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसूर्यदृक् ।
करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निमूर्धज
कपालमाली विविधोद्यतायुध ॥ ३

त किं करोमीति गृण तमाह
बद्धाञ्जलिं भगवा भूतनाथ ।
दक्ष सयज्ञ जहि मद्भटाना
त्वमग्रणी रुद्रभटांशको मे ॥ ४

आज्ञप्त एव कुपितेन म युना
स देवदेव परिचक्रमे विभुम् ।
मेने तदात्मानमसङ्गरहसा
महीयसा तात सह सहिष्णुम् ॥ ५

अन्वीयमान स तु रुद्रपार्षदै
र्भृश नदद्भिर्व्यनदत्सुभैरवम् ।
उद्यम्य शूल जगद तका तक
स प्राद्रवद्घोषणभूषणाङ्घ्रि ॥ ६

अथर्त्विजो यजमानः सदस्याः
ककुभ्युदीच्यां प्रसमीक्ष्य रेणुम् ।
तमः किमेतत्कुत एतद्रजोऽभू
दिति द्विजा द्विजपत्न्यश्च दध्युः ॥ ७

वाता न वान्ति न हि सन्ति दस्यवः
प्राचीनबर्हिर्जीवति होग्रदण्डः ।
गावो न काल्यन्त इदं कुतो रजो
लोकोऽधुना किं प्रलयाय कल्पते ॥ ८

प्रसूतिमिश्राः स्त्रिय उद्विग्नचित्ता
ऊचुर्विपाको वृजिनस्यैव तस्य ।
यत्पश्यन्तीनां दुहितॄणां प्रजेशः
सुतां सतीमवदध्यावनागाम् ॥ ९

यस्त्वन्तकाले व्युप्तजटाकलापः
स्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेन्द्रः ।
वितत्य नृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजा
नुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् ॥ १०

अमर्षयित्वा तमसह्यतेजसं
मन्युप्लुतं दुर्निरीक्ष्यं भ्रुकुट्या ।
करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणं
स्यात्स्वस्ति किं कोपयतो विधातुः ॥ ११

बद्धेवमुद्विग्नदृशोच्यमाने
जनेन दक्षस्य मुहुर्महात्मन ।
उत्पेतुरुत्पाततमा सहस्रशो
भयावहा दिवि भूमौ च पर्यक् ॥ १२

तावत्स रुद्रानुचरैर्मखो महा
न्नानायुधैर्वामनकैरुदायुधै ।
पिङ्गै पिशङ्गैर्मकरोदराननै
पर्याद्रवद्भिर्विदुरा वरुध्यत ॥ १३

केचिद्बभञ्जु प्राग्वश पत्नीशाला तथापरे ।
सद आग्नीध्रशाला च तद्विहार महानसम् ॥ १४

रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन् ।
कुण्डेष्वमूत्रयन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखला ॥ १५

अबाधन्त मुनीनन्य एके पत्नीरतर्जयन् ।
अपरे जगृहुर्देवान्प्रत्यासन्ना पलायितान् ॥ १६

भृगु बबन्ध मणिमान्वीरभद्र प्रजापतिम् ।
चण्डीश पूषण देव भग नन्दीश्वरोऽग्रहीत् ॥ १७

सर्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्या सदिवौकस ।
तैरर्द्यमाना सुभृश ग्रावभिर्नैकधाद्रवन् ॥ १८

जुह्वत स्रुवहस्तस्य श्मश्रूणि भगवान्भव ।

भृगोर्लुलुञ्चे[1] सदसि योऽहसच्छ्मश्रु दर्शयन् ॥ १९

भगस्य नेत्रे भगवान् पातितस्य रुषा भुवि ।
उज्जहार सदःस्थोऽक्ष्णा यः शपन्तमसूसुचत् ॥ २०

पूष्णश्चापातयद्दन्तान् कालिङ्गस्य यथा बलः ।
शप्यमाने गरिमणि योऽहसद्दर्शयन्दतः ॥ २१

आक्रम्योरसि दक्षस्य शितधारेण हेतिना ।
छिन्दन्नपि तदुद्धर्तुं नाशक्नोत्त्र्यम्बकस्तदा ॥ २२

शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचं हरः ।
विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुपतिश्चिरम् ॥ २३

दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पशूनां स पतिर्मखे ।
यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरच्छिरः ॥ २४

साधुवादस्तदा तेषां कर्म तत्तस्य शंसताम् ।
भूतप्रेतपिशाचानामन्येषां तद्विपर्ययः ॥ २५

जुहावैतच्छिरस्तस्मिन् दक्षिणाग्नावमर्षितः ।
तद्देवयजनं दग्ध्वा प्रातिष्ठद्गुह्यकालयम् ॥ २६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥

---

1 श्मे

॥ षष्ठोऽध्याय ॥

(रुद्रसान्त्वनम्)

मैत्रेय —

अथ देवगणा सर्वे रुद्रानीकै पराजिता ।
शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरै ॥ १

सञ्छिन्नभिन्नसर्वाङ्गा सर्त्विक्सभ्या भयाकुला ।
स्वयम्भुवे नमस्कृत्य कार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन् ॥ २

उपलभ्य पुरैवैतद्भगवानब्जसम्भव ।
नारायणश्च विश्वात्मा न कस्याध्वरमीयतु ॥ ३

तदाकर्ण्य विभु प्राह तेजीयसि कृतागसि ।
क्षेमाय तत्र सा भूयान्न प्रायेण बुभूषताम् ॥ ४

अथापि यूय कृतकिल्बिषा भव
ये बर्हिषो भाग[1]भाज परादु ।
प्रसादयध्व परिशुद्धचेतसा
क्षिप्रप्रसाद प्रगृहीताङ्घ्रिपद्मम् ॥ ५

आशासाना जीवितमध्वरस्य
लोक सपाल कुपितेन यस्मिन् ।
तमाशु देव प्रियया विहीन
क्षमापयध्व हृदि विद्ध दुरुक्तै ॥ ६

---

1 मुख

नाह न यज्ञो न च यूयमन्ये
　ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वम् ।
विदु प्रमाण बलवीर्ययोर्वा
　यस्यात्मतन्त्रस्य क उपाय विधित्सेत् ॥ ७

स इत्थमादिश्य सुरानजस्तै
　समन्वित पितृभि सप्रजेशै ।
ययौ स्वधिष्ण्यान्निलय पुरद्विष
　कैलासमद्रिप्रवर प्रिय प्रभो ॥ ८

जन्मौषधितपोमन्त्रयोगसिद्धैर्नरेतरै ।
जुष्ट किंनरगन्धर्वैरप्सरोभिर्वृत सदा ॥ ९

नानामणिमयै शृङ्गैर्नानाधातुविचित्रितै ।
नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतै ॥ १०

नानामलप्रस्रवणैर्नानाकन्दरसानुभि ।
रमण विहरन्तीना रमणै सिद्धयोषिताम् ॥ ११

मयूरकेकाभिरुत मदान्धालिविमूर्च्छितम् ।
प्लावितै रक्तकण्ठाना कूजितैश्च पतत्त्रिणाम् ॥ १२

आह्वयन्तमिवोद्धस्तैर्द्विजान्कामदुघैर्द्रुमै ।
व्रजन्तमिव मातङ्गैर्गृणन्तमिव निर्झरै ॥ १३

मन्दारै पारिजातैश्च सरलैश्चोपशोभितम् ।
तमालै शालतालैश्च कोविदारासनार्जुनै ॥ १४

चूतै कदम्बैर्नीपैश्च नागपुन्नागचम्पकै ।
पाटलाशोकबकुलै कुन्दै कुरबकैरपि ॥ १५
स्वर्णा[1]र्णशतपत्रैश्च वररेणुकजातिभि ।
कुब्जकैर्मल्लिकाभिश्च माधवीभिश्च मण्डितम् ॥ १६
पनसोदुम्बराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिङ्गुभि ।
भूर्जैरोषधिभि पूगैराजपूगैश्च जम्बुभि ॥ १७
खर्जूराम्रातकाम्राद्यै प्रियालमधुकेङ्गुदै ।
द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजित वेणुकीचकै ॥ १८
कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभि ।
नलिनीषु कल कूजत्खगवृन्दोपशोभितम् ॥ १९
मृगै शाखामृगै क्रोडैर्मृगेन्द्रैर्ऋक्षशल्यकै ।
गवयै शरभैर्व्याघ्रैरुरुभिर्महिषादिभि ॥ २०
कर्णान्त्रैकपदाश्वास्यैर्निर्जुष्ट [2]वृकनाभिभि ।
कदलीषण्डसरुद्धनलिनीपुलिनश्रियम् ॥ २१
पर्यस्त नन्दया सत्या स्नानपुण्यतरोदया ।
विलोक्य भूतेशगिरिं विबुधा विस्मय ययु ॥ २२
ददृशुस्तत्र ते रम्यामलका नाम वै पुरीम् ।
वन सौगन्धिक चापि यत्र तन्नाम पङ्कजम् ॥ २३
नन्दा चालकनन्दा च सरितौ बाह्यतः पुरः ।

1 कै 2 मृग

तीर्थपादपदाम्भोजरजसातीव पावने ॥ २४

ययो सुरस्त्रिय क्षत्तरवरुह्य स्वधिष्ण्यत ।
क्रीडन्ति [1]पुस सिञ्चत्यो विगाह्य रतिकर्शिता ॥ २५

ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टनवकुङ्कुमपिञ्जरम् ।
वितृषोऽपि पिब त्यम्भ पाथय तो गजा गजी । २६

तारहेममहारत्नविमानशतसङ्कुलम् ।
जुष्टा पुण्यजनस्त्रीभिर्यथा ख सतडिद्घनम् ॥ २७

हित्वा यक्षेश्वरपुरीं वन सौगन्धिक तत् ।
द्रुमै कामदुघैर्हृद्य चित्रमाल्यफलच्छदै ॥ २८

रक्तकण्ठखगानीकस्वरमण्डितषट्पदम् ।
कलहसकुलप्रेष्ठ खरदण्डजलाशयम् ॥ २९

वनकुञ्जरसघृष्टहरिचन्दनवायुना ।
अधिपुण्यजनस्त्रीणा मुहुरु मथय मन ॥ ३०

वैदूर्यकृतसोपाना वाप्य उत्पलमालिनी ।
प्राप्त किंपुरुषैर्दृष्ट्वा त आराद्ददृशुर्वटम् ॥ ३१

स योजनशतोत्सेध पादोनविटपायत ।
पर्यक्कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जित ॥ ३२

तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे सुरा ।

---

1 पुम्भि

ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवान्तकम् ॥ ३३

सनन्दनाद्यैर्महासिद्धैः शान्तैः संशान्तविग्रहम् ।
उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम् ॥ ३४

विद्यातपोयोगपथमास्थितं तमधीश्वरम् ।
चरन्तं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमङ्गलम् ॥ ३५

लिङ्गं च तापसाभीष्टं भस्मदण्डजटाजिनम् ।
अङ्गेन सन्ध्याभ्ररुचा चन्द्रलेखां च बिभ्रतम् ॥ ३६

उपविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्म सनातनम् ।
नारदाय प्रवोचन्तं पृच्छते शृण्वतां सताम् ॥ ३७

कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि ।
बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया ॥ ३८

तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं
व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षाम् ।
सलोकपाला मुनयो मनूना-
माद्यं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ३९

स तूपलभ्यागतमात्मयोनिं
सुरासुरेशैरभिवन्दिताङ्घ्रिः ।
उत्थाय चक्रे शिरसाभिवन्दन-
मर्हत्तमः कस्य यथैव विष्णुः ॥ ४०

तथापरे सिद्धगणा महर्षिभि
र्ये वै समं तादनु नीललोहितम् ।
नमस्कृत प्राह शशाङ्कशेखर
कृतप्रणाम प्रहसन्निवात्मभूः ॥ ४१

ब्रह्मा—

जाने त्वामीशं विश्वस्य जगतो योनिबीजयोः ।
शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरन्तरम् ॥ ४२

त्वमेव भगवन्नेतच्छिवशक्त्योः स्वरूपयोः ।
विश्वं सृजसि पास्यत्सि क्रीडन्नूर्णपटो यथा ॥ ४३

त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये
दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरम् ।
त्वयैव लोकेऽवसिताश्च सेतवो
या ब्राह्मणाः श्रद्दधते धृतव्रताः ॥ ४४

त्वं कर्मणां मङ्गल मङ्गलानां
कर्तुः स्म लोकं तनुषे स्वः परं वा ।
अमङ्गलानां च तमिस्रमुल्बणं
विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥ ४५

न वै सतां त्वच्चरणार्पितात्मनां
भूतेषु सर्वेष्वभिपश्यतां तव ।

भूतानि चात्म यपृथग्दिदृक्षता
प्रायेण रोषोऽभिभवेद्यथा पशुम् ॥ ४६

पृथग्धिय कर्मदृशो दुराशया
परोदयेनार्पितहृद्रुजोऽनिशम् ।
परा दुरुक्तैर्वितुद त्यरु तुदा
स्ता मा वधीदैववधा भवद्विध ॥ ४७

यस्मि यदा पुष्करनाभमायया
दुर तया स्पृष्टधिय पृथग्दृश ।
कुर्व ति तत्र ह्यनुकम्पया कृपा
न साधवो दैवबलात्कृते क्रमम् ॥ ४८

भवास्तु पुस परमस्य मायया
दुर तयाऽस्पृष्टमति समस्तदृक् ।
तया हतात्मस्वनुकर्मचेत
स्वनुग्रह कर्तुमिहार्हसि प्रभो ॥ ४९

कुर्वध्वरस्योद्धरण हतस्य भो
स्त्वया समाप्तस्य मनो प्रजापते ।
न यत्र भाग तव भागिनो ददु:
कुय[1]ज्विनो येन मखो निनीयते ॥ ५०

1 ष्व

जीवताद्यजमानोऽय प्रपद्येताक्षिणी भग ।
भृगो श्मश्रूणि रोह तु पूष्णो द ताश्च पूववत् ॥ ५१

देवाना भग्नगात्राणामृत्विजा चायुधाश्मभि ।
भवतानुगृहीतानामाशु म योऽस्त्वनातुरम् ॥ ५२

एष ते रुद्र भागोऽस्तु यदुच्छिष्टोऽध्वरस्य वै ।
यज्ञस्ते रुद्रभागेन कल्पतामद्य यज्ञहन ॥ ५३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहिताया चतुर्थस्क न्धे षष्ठोऽध्याय ॥

॥ सप्तमोऽध्याय ॥

(दक्षयज्ञस धानम्)

मैत्रेय —

इत्यजेनानुनीतेन भवेन परितुष्यता ।
अभ्यधायि महाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति ॥

श्रीमहादेव —

नाघ प्रजेश बालाना वर्णये नानुचि तये ।
देवमायाभिभूताना दण्डस्तत्र धृतो मया ॥

प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुख शिर ।
मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भाग स्व बर्हिषो भग ॥

पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् ।
देवा प्रकृतसर्वाङ्गा ये म उच्छेषणं ददु ॥ ४

बाहुभ्यामश्विनो पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहव ।
भवन्त्वध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ॥ ५

मैत्रेय —

तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमोदितम् ।
परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ६

ततो मीढ्वांसमामन्त्र्य शुनासीरा सहर्षिभि ।
भूयस्तद्देवयजन समीढ्वद्वेधसो ययु ॥ ७

विधाय कार्त्स्न्येन च तद्यदाह भगवान्भव ।
सन्दधु कस्य कायेन सवनीयपशो शिर ॥ ८

सन्धीयमाने शिरसि दक्षो रुद्राभिवीक्षित ।
सद्य सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडम् ॥ ९

तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापति ।
शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवामल ॥ १०

भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागत ।
औत्कण्ठ्याद्बाष्पकलया सम्परेता सुता स्मरन् ॥ ११

कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मन प्रेमविह्वलित सुधी ।
शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेश प्रजापति ॥ १

दक्ष —

भूयाननुग्रह अहो भवता कृतो मे
दण्डस्त्वया मयि भृतो यदपि प्रलब्धः ।
न ब्रह्मबन्धुषु च वां भगवन्नवज्ञा
तुभ्यं हरेश्च कुत एव धृतव्रतेषु ॥ १३

विद्यातपोव्रतधरान्मुखतः स्म विप्रान्
ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्राक् ।
तद्ब्राह्मणान्परम सर्वविपत्सु पासि
पालः पशूनिव विभो प्रगृहीतदण्डः ॥ १४

योऽसौ मया विदिततत्त्वदृशा सभायां
क्षिप्तो दुरुक्तिविशिखैर्विगणय्य तन्माम् ।
अर्वाक् पतन्तमर्हत्तमनिन्दयापा-
द्दृष्ट्यार्द्रया स भगवान्स्वकृतेन तुष्येत् ॥ १५

मैत्रेय —

क्षमाप्यैवं स मीढ्वांसं ब्रह्मणा चानुमन्त्रितः ।
कर्म संतानयामास सोपाध्यायर्त्विगादिभिः ॥ १६

वैष्णवं यज्ञसंतत्यै त्रिकपालं द्विजोत्तमाः ।
पुरोडाशं निरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये ॥ १७

अध्वर्युणात्तहविषा यजमानो विशांपते ।
धिया विशुद्धया दध्यौ तथा प्रादुरभूद्धरिः ॥ १८

तदा स्वप्रभया वेषा द्योतयन्त्या दिशो दश ।
मुष्णस्तेज उपानीतस्तार्क्ष्येण स्तोत्रवाजिना ॥ १९

श्यामो हिरण्यरशनोऽर्ककिरीटजुष्टो
नीलालकभ्रमरमण्डितकुण्डलास्य ।
कम्ब्वब्जचक्रशरचापगदासिचर्म-
व्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकार ॥ २०

वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदार-
हासावलोककलया रमयश्च विश्वम् ।
पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंस
श्वेतातपत्रशशिनोपरि रज्यमान ॥ २१

तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादय ।
प्रणेमु सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्र यक्षनायका ॥ २२

तत्तेजसा हतरुच सन्नजिह्वा ससाध्वसा ।
मूर्ध्ना धृताञ्जलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजम् ॥ २३

अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य महि त्वात्मभुवादय ।
यथामति गृणन्ति स्म कृतानुग्रहविग्रहम् ॥ २४

दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तम
यज्ञेश्वर विश्वसृजा पर गुरुम् ।
सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृत मुदा
गृणन्प्रपेदे प्रयत कृताञ्जलि ॥ २५

दक्ष —

शुद्धं स्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थं

चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिषिध्य मायाम् ।

तिष्ठंस्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्या

मास्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतन्त्रः ॥ २६

ऋत्विज —

तत्त्वं न ते वयमनञ्जन रुद्रशापा

त्कर्मण्यवग्रहधियो भगवन्विदामः ।

धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृदध्वराख्यं

ज्ञातं यदर्थमधिदैवमदो व्यवस्था ॥ २७

सदस्या —

उत्पत्त्यध्वन्यशरण उरुक्लेशदुर्गेऽन्तकोग्र

व्यालान्विष्टे विषयमृगतृष्णात्मगेहोरुभारः ।

द्वन्द्वश्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेऽज्ञसार्थः

पादौकस्ते शरणद कदा याति कामोपसृष्टः ॥ २८

रुद्र —

तव वरद वराङ्घ्रावाशिषेहाखिलार्थे

ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये ।

यदि रचितधियं माविद्यलोकोऽपविद्धं

जपति न गणये तत्त्वत्परानुग्रहेण ॥ २९

रुद्र —

य मायया गहनयापहृतात्मबोधा
ब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसि स्वप त ।
[1]नात्मन्श्रित तव विद त्यधुनापि तत्त्व
सोऽय प्रसीदतु भवा प्रणतात्मब धु ॥ ३०

ब्रह्मा—

नैतत्स्वरूप भवतोऽसौ पदार्थ
भेदग्रहै पुरुषो यावदीक्षेत् ।
ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयो
मायामयाद्व्यतिरिक्तो [2]यतस्त्वम् ॥ ३१

इन्द्र —

इदमप्यच्युत विश्वभावन
वपुरान दकर मनोदृशाम् ।
सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधै
भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभि ॥ ३२

पत्न्य —

यज्ञोऽय तव यजनाय केन सृष्टा
विध्वस्त पशुपतिनाद्य दक्षकोपात् ।
त नस्त्व शवशयनाभ शा तमेध
यज्ञात्मन्नलिनरुचा दृशा पुनीहि ॥ ३३

---

1 नाध्मन् सर्त 2 सत

ऋषय—

अनन्वित ते भगवन्विचेष्टित
यदात्मना चरसि हि कर्म नाज्यसे ।
विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं
न मन्यते स्वयमनु¹वर्ततीं भवान् ॥ ३४

सिद्धा —

अयं त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां
मनोवारण क्लेशदावाग्निदग्ध ।
तृषार्तोऽवगाढो न सस्मार दाव
न निष्क्रामति ब्रह्मसम्पन्नवन्न ॥ ३५

यजमानी—

स्वागत ते प्रसीदेश तुभ्य नम
श्रीनिवास श्रिया कान्तया त्राहि न ।
त्वामृतेऽधीश नाङ्गैर्मख शोभते
शीर्षहीन कबन्धो यथा पूरुष ॥ ३६

लोकपाला —

दृष्ट किं नो दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्व
प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन दृश्यम् ।
माया ह्येषा भवदीया हि भूमन्
यस्त्व षष्ठः पञ्चभिर्भासि भूतै ॥ ३७

1 लिंगी

योगेश्वरा —

प्रेयान्न तेऽन्योऽस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो
विश्वात्मनीक्षेन्न पृथग्य आत्मन ।
अथापि भक्त्येश तयोपधावता
मनन्यवृत्त्यानुगृहाण वत्सल ॥ ३८

जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो
बहुभिद्यमानगुणयात्ममायया ।
रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया
विनिवर्तितभ्रमगुणात्मने नमः ॥ ३९

ब्रह्मा—

नमस्ते श्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये ।
निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेऽपि च ॥ ४०

अग्नि —

यत्तेजसाहं सुसमिद्धतेजा
हव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तम् ।
तं यज्ञियं पञ्चविधं च पञ्चभिः
स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोऽस्मि यज्ञम् ॥ ४१

देवा —

पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं
त्वमेवाद्यस्तस्मिन् सलिल उरगेन्द्राधिशयने ।
पुमान् शेषे सिद्धैर्हृदि विमृशिताध्यात्मपदविः
स एवाद्याक्ष्णोर्यः पथि चरसि भृत्यानवसि नः ॥ ४२

गन्धर्वा —

अशाशास्ते देव मरीच्यादय एते
ब्रह्मे ग्राद्या देवगणा रुद्रपुरोगा ।
क्रीडाभाण्ड विश्वमिद यस्य विभूम
स्तस्मै नित्य नाथ नमस्ते करवाम ॥ ४

विद्याधरा —

त्व मायवार्थमभिपद्य कलेवरेऽस्मि
न्कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथै स्वै ।
क्षिप्तोऽप्यसद्विषयलालस आत्ममोह
युष्मत्कथामृतनिषेवक उद्व्युदस्येत् ॥ ४

ब्राह्मणा —

त्व क्रतुस्त्व हविस्त्व हुताश स्वय
त्व हि म न्त्र समिद्दर्भपात्राणि च ।
त्व सदस्यर्त्विजो दम्पती देवता
अग्निहोत्र स्वधा सोम आज्य पशु ॥ ४

त्वं पुरा गा रसाया महासूकरो
दंष्ट्रया पद्मिनीं वारणेन्द्रो यथा ।
स्तूयमानो नदँल्लीलया योगिभि
र्व्युज्जहर्थ त्रयीपात्र यज्ञक्रतुः ॥ ४

1 त्रयीगात्र

स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां
दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ।
कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते
यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥ ४७

मैत्रेय उवाच—

इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्र रुद्राभिमर्शितम् ।
कीर्त्यमाने हृषीकेशे सन्निन्ये यज्ञभावने ॥ ४८

भगवान्स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक् ।
दक्षं बभाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ॥ ४९

श्रीभगवानुवाच—

अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम् ।
आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः ॥ ५०

आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज ।
सृजन् रक्षन्हरन्विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचिताम् ॥ ५१

तस्मिन्ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनि ।
ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥ ५२

यथा पुमान्न स्वाङ्गेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचित् ।
पारक्यबुद्धिं कुरुते एवं भूतेषु मत्परः ॥ ५३

त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् ।
सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन्स शान्तिमधिगच्छति ॥ ५४

मैत्रेय—

एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिम् ।
अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतोऽयजत् ॥ ५५

रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत्समाहितः ।
कर्मणोदवसानेन सोमपानितरानपि ॥ ५६
उदवस्य सहर्त्विग्भिः सस्नाववभृथं ततः ॥ ५६॥

तस्मा अप्यनुभावेन स्वेनैवावाप्तराधसे ।
धर्म एव मतिं दत्त्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः ॥ ५७॥

एवं दाक्षायणी हित्वा सती पूर्वकलेवरम् ।
जज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुम ॥ ५८॥

तमेव दयितं भूय आवृङ्क्ते पतिमम्बिका ।
अनन्यभावैकगतिं शक्तिः सुप्तेव पूरुषम् ॥ ५९॥

एतद्भगवतश्शम्भोः कर्म दक्षाध्वरद्रुहः ।
श्रुतं भागवताच्छिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः ॥ ६०॥

इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं
यशस्यमायुष्यमघौघमर्षणम् ।
यो नित्यदाकर्ण्य नरोऽनुकीर्तयेद्
धुनोत्यघं कौरव भक्तिभावतः ॥ ६१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

(ध्रुवचरितम्)

मैत्रेय —

सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ १

मृषाऽधर्मस्य भार्यासीद्दम्भं मायां च शत्रुहन् ।
असूत मिथुनं तत्तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः ॥ २

तयोः समभवल्लोभो निकृतिश्च महामते ।
ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा च यद्दुरुक्तिः स्वसा कलिः ॥ ३

दुरुक्तौ कलिराधत्त भयं मृत्युं च सत्तम ।
[1]तयोश्च मिथुनं जज्ञे यातना निरयस्तथा ॥ ४

सङ्ग्रहेण मयाख्यातः प्रतिसर्गस्तवानघ ।
त्रिः श्रुत्वैतत्पुमान् पुण्यं विधुनोत्यात्मनो मलम् ॥ ५

अथातः कीर्तये वंशं पुण्यकीर्तेः कुरूद्वह ।
स्वायम्भुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः ॥ ६

प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ ।
वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥ ७

---

1 एते ह्यधर्मवृक्षस्य शाखास्संततिहेतवः ।
श्रेयस्कामो न सेवेत सुतरामाश्रयोत्तमः ॥
इत्यधः श्लोकः क्वचिदधिको दृश्यते

जाये उत्तानपादस्य सुनीति सुरुचिस्तयो ।
सुरुचि प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुव ॥ ८

एकदा सुरुचे पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् ।
उत्तम नारुरुक्ष त ध्रुव राजाभ्यनन्दत ॥ ९

तथा चिकीर्षमाण त सपत्न्यास्तनय ध्रुवम् ।
सुरुचि शृण्वतो राज्ञ सेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥ १०

न वत्स नृपतेर्धिष्ण्य भवानारोढुमर्हति ।
न गृहीतो मया यस्त्व कुक्षावपि नृपात्मज ॥ ११

बालोऽसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसम्भृतम् ।
नून वेद भवान्यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथ ॥ १२

तपसाराध्य पुरुष तस्यैवानुग्रहेण मे ।
गर्भे त्व साधयात्मान यदीच्छसि नृपासनम् ॥ १३

मैत्रेय —

मातु सपत्न्या स दुरुक्तिविद्ध
श्वसन्रुषा दण्डहतो यथाहि ।
हित्वा मिषन्त पितर सन्नवाच
जगाम मातु प्ररुदन् सकाशम् ॥ १४

त निश्वसन्त स्फुरिताधरोष्ठ
सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम् ।

निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्त
सा विव्यथे यद्गदित सपत्न्या ॥ १५

सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोक-
दावाग्निना दावलतेव बाला ।
वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोज-
श्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह ॥ १६

दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पार
मपश्यती बालकमाह बाला ।
माऽमङ्गल तात परेष्वमंस्था
भुङ्क्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् ॥ १७

सत्यं सुरुच्याभिहित भवान्मे
यद्दुर्भगाया उदरे गृहीत ।
स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां
भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम् ॥ १८

आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्व
मुक्त [1]समात्रापि यदव्यलीकम् ।
आराधयाधोक्षजपादपद्म
यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥ १९

---

1 स्व

यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य विश्व-
विभावनायात्तगुणाभिपत्तेः ।
अजोऽध्यतिष्ठत्खलु पारमेष्ठ्य
पद जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् ॥ २०

तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो
यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः ।
इष्ट्वाभिपेदे दुरवापमन्यतो
भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यम् ॥ २१

तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं
मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् ।
अनन्यभावे निजधर्मभाविते
मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् ॥ २२

नान्यं ततः पद्मपलाशलोचना-
द्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कञ्चन ।
यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
श्रियेतरैरङ्ग विमृग्यमाणया ॥ २३

मैत्रेय—

एवं सञ्जल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः ।
सन्नियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् ॥ २४
नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ।

स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मित ॥ २५

अहो तेज क्षत्रियाणा मानभङ्गममृष्यताम् ।
[1]बालोऽप्यय हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वच ॥ २६

नारद —

नाधुनाप्यवमान ते सम्मान वापि पुत्रक ।
लक्षयाम कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥ २७

विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यस तोषहेतव ।
पुसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभि ॥ २८

परितुष्येत्ततस्तात तावन्मात्रेण पूरुष ।
दैवोपसादित यावद्वीक्ष्येश्वरगति बुध ॥ २९

अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि ।
यत्प्रसाद स वै पुसा दुराराध्यो मतो मम ॥ ३०

मुनय पदवीं यस्य नि सङ्गेनोरुजन्मभि ।
न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ ३१

अतो निवर्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फल ।

---

1 क्व बाल्येकी भवान्घ स हित्वा स्वगृहस्थितिमत् ।
लक्ष्ये चायमत्याज्ञस तस्य स्वजनो यथा ॥

ध्रुव —

किमेतद्भगवद्ध्यानाहष्ट वा योगराक्षसा ।
नोत्सहे सुरुच्येवांचस्समाधातु मन क्षतम् ॥

इति कश्चिच्छ्लोकद्वयमधिक दृश्यते

यतिष्यति भवान्काले श्रेयसा समुपस्थिते ॥ ३२

यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः ।
आत्मानं तोषयन्देही तमसः पारमृच्छति ॥ ३३

गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् ।
मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते ॥ ३४

ध्रुव—

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।
दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः ॥ ३५

अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः ।
सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ॥ ३६

पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ।
ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥ ३७

नूनं भवान्भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ।
वितुदन्नटते वीणां हितार्थं जगतोऽर्कवत् ॥ ३८

मैत्रेय—

[1]इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा ।
प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया ॥ ३९

नारद—

जनन्याभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते ।
भगवान्वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणात्मना ॥ ४०

---

1 इदमर्धद्वयं क्वचिन्नास्ति

धर्मार्थकाममोक्षाख्य य इच्छेच्छ्रेय आत्मन ।
एकमेव हरेस्तत्र कारण पादसेवनम् ॥ ४१

तत्तात गच्छ भद्र ते यमुनायास्तट शुचि ।
पुण्य मधुवन यत्र सान्निध्य नित्यदा हरे ॥ ४२

स्नात्वानुसवन तस्मि कालिन्द्या सलिले शिवे ।
कृत्वोचितानि निवसन्नात्मन कल्पितासन ॥ ४३

प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् ।
शनैर्व्युदस्याभिध्याये मनसा गुरुणा गुरुम् ॥ ४४

प्रसादाभिमुख शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् ।
सुनास सुभ्रुव चारुकपोल सुरसु दरम् ॥ ४५

तरुण रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् ।
प्रणताश्रयण नृम्ण शरण्य करुणार्णवम् ॥ ४६

श्रीवत्साङ्क घनश्याम पुरुष वनमालिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मैरभि यक्तचतुर्भुजम् ॥ ४७

किरीटिन कुण्डलिन केयूरवलया वितम् ।
कौस्तुभाभरणग्रीव पीतकौशेयवाससम् ॥ ४८

काञ्चीकलापपर्यस्त लसत्काञ्चननूपुरम् ।
दर्शनीयतम शा त मनोनयनवर्धनम् ॥ ४९

पद्भ्या नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्या समर्चताम् ।
हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्म यवस्थितम् ॥ ५०

स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम् ।
नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् ॥ ५१

एव भगवतो रूप सुभद्र ध्यायतो मन ।
निर्वृत्या परया तूर्णं सम्पन्न न निवर्तते ॥ ५२

जप्यश्च परमो गुह्य श्रूयता मे नृपात्मज ।
य सप्तरात्र प्रपठ पुमा पश्यति खेचरान् ॥ ५३

"ओं नमो भगवते वासुदेवाय"

म त्रेणानेन देवस्य कुर्याद् द्रव्यमयीं बुध ।
सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ॥ ५४

सलिलै शुचिभिर्माल्यैर्वा वन्यैर्मूलफलादिभि ।
शस्ताङ्कुराशुकैश्चार्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुम् ॥ ५५

लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चा क्षित्यम्ब्वादिषु वार्चयेत् ।
आ¹भृतात्मा मुनि शा तो यतवाङ् मितव यभुक् ॥ ५६

स्वेच्छावतारचरितैरचि त्यनिजमायया ।
करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयङ्गमम् ॥ ५७

परिचर्या भगवतो यावत्य पूर्वसेविता ।
ता म त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्या मन्त्रमूर्तये ॥ ५८

एव कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् ।
परिचर्यमाणो भगवा भक्तिमत्परिचर्यया ॥ ५९

1 ह्य

पुसाममायिनां सम्यग्भजतां भाववर्धन ।
श्रेयो दिशत्यभिमत यद्धर्मादिषु देहिनाम् ॥ ६०

विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ।
त निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये ॥ ६१

इत्युक्त्वा परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भक ।
ययौ मधुवन पुण्य हरेश्चरणचर्चितम् ॥ ६२

तपोवन गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्त पुर मुनि ।
अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच तम् ॥ ६३

नारद —

राजन् किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता ।
किं वा न रिष्यते कामो धर्मो वार्थेन सयुत ॥ ६४

राजा—

सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाकरुणात्मना ।
निर्वासितः पञ्चवर्ष सह मात्रा महा कवि ॥ ६५

अप्यनाथ वने ब्रह्मन् मास्मादन्त्यर्भक वृका ।
श्रान्त शयान क्षुधित परिम्लानमुखाम्बुजम् ॥ ६६

अहो मे बत दौरात्म्य स्त्रीजितस्योपधारय ।
योऽङ्क प्रेम्णारुरुक्षन्त नाभ्यनन्द्रमसत्तम ॥ ६७

नारद —

मा मा शुच स्वतनय देवगुप्त विशा पते ।
तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् ॥ ६८

सुदुष्कर कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभु ।
एष्यत्यचिरतो राज यशो विपुलयस्तव ॥ ६९

मैत्रेय —

इति देवर्षिणा प्रोक्त विश्रुत्य जगतीपति ।
राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवा वचिन्तयत् ॥ ७०

तत्राभिषिक्त प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् ।
समाहित पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् ॥ ७१

त्रिरात्रा ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशन ।
आत्मवृत्त्यनुसारेण मास निन्येऽर्चय हरिम् ॥ ७२

द्वितीय च तथा मास षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने ।
तृणपर्णादिभि शीर्णै कृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुम् ॥ ७३

तृतीय चानय मास नवमे नवमेऽहनि ।
अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ॥ ७४

चतुर्थमपि वै मास द्वादशे द्वादशेऽहनि ।
वायुभक्षो जितश्वासो ध्याय देवमधारयत् ॥ ७५

पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मज ।
ध्याय ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचल ॥ ७६

सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् ।
ध्याय भगवतो रूप नाद्राक्षीत्किञ्चनापरम् ॥ ७७

आधार महदादीना प्रधानपुरुषेश्वरम् ।

ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे ॥ ७८

यदैकपादेन स पार्थिवार्भक
स्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही ।
ननाम तत्रार्धमिभेन्द्रधिष्ठिता
तरीव सव्येतरत पदे पदे ॥ ७९

तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो
द्वार निरुध्यासुमन यया धिया ।
लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृश
सलोकपाला शरण ययुर्हरिम् ॥ ८०

देवा —

नैव विदामो भगवन्प्राणरोध
चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्न ।
विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्ष
प्राप्ता वय त्वा शरण शरण्यम् ॥ ८१

श्रीभगवान्—

मा भैष्ट बाल तपसो दुरत्यया
न्निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम ।
यतो हि व प्राणनिरोध आसी
दौत्तानपादिर्मयि सङ्गतात्मा ॥ ८२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे अष्टमोऽध्याय ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

(ध्रुवराज्याभिषेकवर्णनम्)

मैत्रेय —

त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे
कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् ।
सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता
मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः ॥ १

स वै धिया योगविपाकतीव्रया
हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् ।
तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य
बहिः स्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ २

तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिता-
ववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् ।
दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भक-
श्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् ॥ ३

स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरि-
र्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ।
कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना
पस्पर्श बालं कृपया कपोले ॥ ४

स वै तदैव प्रतिपादिता गिर
दैवीं परिज्ञातपरात्मनिणय ।
त भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वर
परिश्रुतोरुश्रवस ध्रुवक्षिति ॥ ५

ध्रुव —
योऽन्त प्रविश्य मम वाचमिमा प्रसुप्ता
सञ्जीवयत्यखिलशक्तिधर स्वधाम्ना ।
अन्याश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादी
प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ ६

एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या
मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषम् ।
सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु
नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ॥ ७

त्वद्दत्तया वयुनयेदम[1]चष्ट विश्व
सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ भवत्प्रपन्न ।
तस्यापवर्ग्यशरण तव पादमूल
विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो ॥ ८

नून विमुष्टमतयस्तव मायया ते
ये त्वा भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतो ।

1 चेष्ट

अर्चेति कल्पकतर कुणपोपभोग्य
मिच्छति यत्स्पशज निरयेऽपि नृणाम् ॥ ९

या निर्वृतिस्तनुभृता तव पादपद्म
ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमहिम यपि नाथ मा भू
त्किं त्व तकासिलुलितात्पतता विमानात् ॥ १०

भक्ति मुहु प्रवहता त्वयि मे प्रसङ्गो
भूयादन त महतामभलाशयानाम् ।
येनाञ्जसोल्बणमुरुव्यसन भवाब्धि
नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्त ॥ ११

ते न स्मर त्यतितरा प्रियमीश मर्त्यं
ये चा वद सुतसुहृद्गृहवित्तदारा ।
ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविन्द
सौग ध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसङ्गा ॥ १२

तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्य
मर्त्यादिभि परिचित सदसद्विशेषम् ।
रूप स्थविष्ठमज ते महदाद्यनेक
नात पर परम वेद्मि न यत्र वाद ॥ १३

कल्पा त एतदखिल जठरेण गृह्णन्
शेते पुमान्स्वदृगन त सखस्तदङ्के ।

यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोकपद्म
गर्भे द्युमान् भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ १४

त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा
कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः ।
यद्बुद्ध्यवस्थितिमखण्डितया स्वदृष्ट्या
द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥ १५

यस्मिन् विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति
[1]विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् ।
तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्य
मानन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ १६

सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्म
माशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः ।
अप्येवमार्य भगवान् परिपाति दीनान्
[2]वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १७

मैत्रेय —
अथाभिष्टुत एवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता ।
भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् ॥ १८

श्रीभगवान्—
वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ।

1 मिथ्यादयो 2 धुवेव

तत्प्रयच्छामि भद्र ते दुरापमपि सुव्रत ॥ १९

नान्यैरधिष्ठित भद्र यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति ।
यत्र ग्रहर्क्षताराणा ज्योतिषा चक्रमाहितम् ॥ २०

मेढ्या गोचक्रवत्स्थास्नु परस्तात्कल्पवासिनाम् ।
धर्मोऽग्नि कश्यप शुक्रो मुनयो ये वनौकस ॥ २१

चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत्सतारका ॥ २१॥

प्रस्थिते तु वन पित्रा दत्त्वा गा धर्मसश्रय ।
[1]षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्र रक्षिताऽव्याहतेन्द्रिय ॥ २२॥

त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयाया तु तन्मना ।
अन्वेषन्ती वन माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति ॥ २३॥

इष्ट्वा मा यज्ञहृदय यज्ञै पुष्कलदक्षिणै ।
भुक्त्वा चेहाशिष सत्या अन्ते मा सस्मरिष्यसि ॥ २४॥

ततो गन्तासि मत्स्थान सर्वलोकनमस्कृतम् ।
उपरिष्टादृषिभ्यस्त्व यतो नावर्तते गत ॥ २५॥

मैत्रेय —

इत्यर्चित स भगवानतिदिश्यात्मन पदम् ।
बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्गरुडध्वज ॥ २६॥

सोऽपि सङ्कल्पज विष्णो पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्कल्पनिर्वाण नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरम् ॥ २७॥

---

1 षड्विंश

विदुर —

सुदुर्लभ यत्परम पद हरे
मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितम् ।
लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकज मना
कथ स्वमात्मानमम यताथवित् ॥ २८।

मैत्रेय —

मातु सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान्स्मरन् ।
नैच्छ मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् ॥ २९।

ध्रुव —

समाधिना नैकभवेन यत्पद
विदु सनन्दादय ऊर्ध्वरेतस ।
मासैरह षड्भिरमुष्य पादयो
श्छायामुपेत्यापगत पृथङ्मति ॥ ३०।

अहो बत ममानात्म्य मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदः पादमूल गत्वाऽयाचे यद न्तवत् ॥ ३१।

मतिर्विदूषिता देवै पतद्भिरसहिष्णुभि ।
यो नारदवचस्तथ्य नाग्राहिषमसत्तम ॥ ३२।

दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥ ३३।

मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ।

प्रसाद्य जगदात्मान तपसा दुष्प्रसादनम् ॥ ३४।३

भवच्छिदमयाचेऽह भव भाग्यविवर्जित ॥ ३५

स्वाराज्य यच्छतो मौढ्या मानो मे भिक्षितो बत ।

ईश्वरात्क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधन ॥ ३६

मैत्रेय —

न वै मुकुन्दस्य पदारविन्दयो

रजोजुषस्तात भवादृशा जना ।

वाञ्छन्ति तद्दास्यमृतेऽर्थमात्मनो

यदृच्छया लब्धमन समृद्धय ॥ ३७

आकर्ण्यात्मजमायान्त सम्परेत्य यथागतम् ।

राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम ॥ ३८

श्रद्धाय वाक्य देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षित ।

वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हार प्रादान्महाधनम् ॥ ३९

सदश्व रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतम् ।

ब्राह्मणै कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबन्धुभि ॥ ४०

शङ्खदुन्दुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभि ।

निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुक ॥ ४१

सुनीति सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते ।

आरुह्य शिबिका सार्धमुत्तमेनाभिजग्मतु ॥ ४२

त दृष्ट्वोपवनाभ्याश आयान्त तरसा रथात् ।

अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वल ॥ ४३

परिरेभेऽङ्गज दोर्भ्यां दीर्घोत्कण्ठमना श्वसन् ।
विष्वक्सेनाङ्घ्रिसस्पर्शहताशेषाघबन्धनम् ॥ ४४

अथाजिघ्र मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभि ।
स्नापयामास तनय जातोद्दाममनोरथ ॥ ४५

अभिवन्द्य पितु पादावाशीर्भिश्चाभिमन्त्रित ।
ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृत सज्जनाग्रणी ॥ ४६

सुरुचिस्त समुत्थाप्य पादावनतमर्भकम् ।
परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४७

यस्य प्रसन्नो भगवा गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरि ।
तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाप इव स्वयम् ॥ ४८

उत्तमश्च ध्रुवश्चोभाव योन्य प्रेमविह्वलौ ।
अङ्गसङ्गादुत्पुलकावस्रौघ मुहुरूहतु ॥ ४९

सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रिय सुतम् ।
उपगुह्य जहावाधिं तदङ्गस्पर्शनिर्वृता ॥ ५०

पय स्तनाभ्या सुस्राव नेत्रजै सलिलै शिवै ।
तदाभिषिच्यमानाभ्या वीर वीरसुवो मुहु ॥ ५१

ता शशसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते पुत्र आर्तिहा ।
प्रतिलब्धश्चिर नष्टो रक्षिता मण्डल भुवः ॥ ५२

अभ्यर्चितस्त्वया नून भगवा प्रणतातिहा ।
यदनुध्यायिनो धीरा मृत्यु जिग्यु सुदुर्जयम् ॥ ५३

लाल्यमान जनैरेव ध्रुव सभ्रातर नृप ।
आरोप्य करिणीं हृष्ट स्तूयमानोऽविशत्पुरम् ॥ ५४

तत्र तत्रोपसक्लृप्तै लसन्मकरतोरणै ।
[1]सवृन्दै कदलीस्तम्भै पूगपोतैश्च तद्विधै ॥ ५५

चूतपल्लववास स्रङ्मुक्तादामविलम्बिभि ।
उपस्कृत प्रतिद्वारमपा कुम्भै सदीपकै ॥ ५६

प्राकारैर्गोपुरागारै शातकुम्भपरिच्छदै ।
सर्वतोऽलङ्कृत श्रीमद्विमानशिखरद्युभि ॥ ५७

मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्ग चन्दनचर्चितम् ।
लाजाक्षतै पुष्पफलैस्तण्डुलैर्बलिभिर्युतम् ॥ ५८

ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रिय ।
सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बुदूर्वापुष्पफलानि च ॥ ५९

उपजह्रु प्रयुञ्जाना वात्सल्यादाशिष सती ।
शृण्वस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवन पितु ॥ ६०

महामणिव्रातमये स तस्मिन्भवनोत्तमे ।
लालितो नितरा पित्रा न्यवसद्दिवि देववत् ॥ ६१

पय फेननिभा शय्या दा ता रुक्मपरिच्छदा ।

---
1 सवृन्दै

आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्करा ॥ ६२

यत्र स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
मणिप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुता ॥ ६३

उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमै ।
कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतै ॥ ६४

वाप्यो वैदूर्यसोपाना पद्मोत्पलकुमुद्वती ।
हंसकारण्डवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसै ॥ ६५

उत्तानपादो राजर्षि प्रभाव तनयस्य तम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाद्भुततम प्रपेदे विस्मय परम् ॥ ६६

वीक्ष्योढवयस त च प्रकृतीना च सम्मतम् ।
अनुरक्तप्रज राजा ध्रुव चक्रे भुव पतिम् ॥ ६७

आत्मान च प्रवयसमाकलय्य विशापति ।
वन विरक्त प्राविशद्विमृशन्नात्मनो गतिम् ॥ ६८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे नवमोऽध्याय ॥

॥ दशमोऽध्याय ॥

मैत्रेय —

प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः ।
उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ ॥ १

इलायामपि भार्यायां वायोः पुत्र्यां महाबलः ।
पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत् ॥ २

उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा ।
हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्माताऽस्य गतिं गता ॥ ३

ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचार्पितः ।
जैत्रं स्यन्दनमास्थाय गतः पुण्यजनालयम् ॥ ४

गत्वोदीचीं दिशं राजा रुद्रानुचरसेविताम् ।
ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गुह्यकसङ्कुलाम् ॥ ५

दध्मौ शङ्खं बृहद्बाहुः खं दिशश्चानुनादयन् ।
येनोद्विग्नदृशः क्षत्तरुपदेव्योऽत्रसन्भृशम् ॥ ६

ततो निष्क्रम्य बलिन उपदेवमहाभटाः ।
असहन्तस्तन्निनादमभिपेतुरुदायुधाः ॥ ७

स तानापततो वीर उग्रधन्वा महारथः ।
एकैकं युगपत्सर्वानहन्बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ८

ते वै ललाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्व एव हि ।

मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन्कर्म तस्य तत् ॥ ९

तेऽपि चामुममृष्यन्त पादस्पर्शमिवोरगा ।
शरैरविध्यन्युगपद्द्विगुणं प्रचिकीर्षव ॥ १०

ततः परिघनिस्त्रिंशै प्रासशूलपरश्वधै ।
शक्त्यृष्टिभिर्भुशुण्डीभिश्चित्रवाजै शरैरपि ॥ ११

अभ्यवर्षन्प्रकुपिता सरथं सहसारथिम् ।
इच्छन्तस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानि त्रयोदश ॥ १२

औत्तानपादि स तदा शस्त्रवर्षेण भूरिणा ।
न उपादृश्यतच्छन्न आसारेण यथा गिरि ॥ १३

हाहाकारस्तदैवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यताम् ।
हतोऽयं मानव सूर्यो मग्न पुण्यजनार्णवे ॥ १४

नदत्सु यातुधानेषु जयकाशिष्वथो मृधे ।
उदतिष्ठद्रथस्तस्य नीहारादिव भास्कर ॥ १५

धनुर्विस्फूर्जयन्दिव्यं द्विषतां खेदमुद्वहन् ।
अस्त्रौघं व्यधमद्बाणैर्घनानीकमिवानिल ॥ १६

तस्य ते चापनिर्मुक्ता भित्त्वा वर्माणि रक्षसाम् ।
कायानाविविशुस्तिग्मा गिरीनशनयो यथा ॥ १७

भल्लै संछिद्यमानानां शिरोभिश्चारुकुण्डलैः ।
ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः ॥ १८

हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्च महाधनैः ।
आस्तृतास्ता रणभुवो रेजुर्वीरमनोहरा ॥ १९

हतावशिष्टा इतरे रणाजिरा
द्रक्षोगणा क्षत्रियवर्यसायकै ।
प्रायो विवृक्णावयवा विदुद्रुवु
र्मृगे द्रविक्रीडितयूथपा इव ॥ २०

अपश्यमान स तदाततायिन
महामृधे कञ्चन मानवोत्तम ।
पुरीं दिदृक्षन्नपि नाविशद्द्विषा
न मायिना वेद चिकीर्षित जन ॥ २१

इति ब्रुवश्चित्ररथ स्वसारथिं
यत्त परेषा प्रतियोगशङ्कित ।
शुश्राव शब्द जलधेरिवेरित
नभस्वतो दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत ॥ २२

क्षणे[1]नाच्छादित व्योम घनानीकेन सर्वत ।
विस्फुरत्तडिता दिक्षु त्रासयत्स्तनयित्नुना ॥ २३

ववृषू रुधिरौघासृक्पूयविण्मूत्रमेदस ।
निपेतुर्गगनादस्य कबन्धान्यग्रतोऽनघ ॥ २४

तत खेऽदृश्यत गिरिर्निपेतुः सर्वतोदिशम् ।

---

1 न च्छुरितं

गदापरिघनिस्त्रिंशमुसला साश्मवर्षिण ॥ २५
अहयोऽशनिनि श्वासा वमन्तोऽग्निं रुषाक्षिभि ।
अभ्यधावन्गजा मत्ता सिंहव्याघ्राश्च यूथश ॥ २६
समुद्र ऊर्मिभिर्भीम प्लावय सर्वतो भुवम् ।
आससाद महाह्राद कल्पा त इव भीषण ॥ २७
एवंविधान्यनेकानि त्रासना यमनस्विनाम् ।
ससृजुस्तिग्मगतय आसुर्या माययाऽसुरा ॥ २८
ध्रुवे प्रयुक्तामसुरैस्ता मायामतिदुस्तराम् ।
निशाम्य तस्य मुनय शमाशस समागता ॥ २९

मुनय —
औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गध वा
देव क्षिणोत्ववनतार्तिहरो विपक्षान् ।
यन्नामधेयमभिधाय निशम्य चाद्धा
लोकोऽञ्जसा तरति दुस्तरमङ्ग मृत्युम् ॥ ३०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां तृतीयस्क धे दशमोऽध्याय ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय —

निशम्य गदतामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः ।
स वधेऽस्त्रमुपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितम् ॥ १

सन्धीयमान एतस्मिन्माया गुह्यकनिर्मिता ।
क्षिप्रं विनेशुर्विदुर क्लेशा ज्ञानोदये यथा ॥ २

तस्यार्षमस्त्रं धनुषि प्रयुञ्जतः
सुवर्णपुङ्खाः कलहंसवाससः ।
विनिःसृता आविविशुर्द्विषद्बलं
यथा वनं भीमरवाः शिखण्डिनः ॥ ३

तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखै-
रितस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः ।
तमभ्यधावन्कुपिता उदायुधाः
सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः ॥ ४

स तान्पृषत्कैरभिधावतो मृधे
निकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान् ।
निनाय लोकं परमर्कमण्डलं
व्रजन्ति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः ॥ ५

तान् हन्यमानानभिवीक्ष्य गुह्यका
ननागसश्चित्ररथेन भूरिशः ।
औत्तानपादिं कृपया पितामहो
मनुर्जगादोपगतः सहर्षिभिः ॥ ६

मनुः —

अलं वत्सातिरोषेण तमोद्वारेण पाप्मना ।
येन पुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः ॥ ७

नास्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्विगर्हितम् ।
वधो यदुपदेवानामारब्धस्तेऽकृतैनसाम् ॥ ८

नन्वेकस्यापराधेन प्रसङ्गाद्बहवो हताः ।
भ्रातुर्वधाभितप्तेन त्वयाङ्ग भ्रातृवत्सल ॥ ९

नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनाम् ।
यदात्मानं पराग्गृह्य पशुवद्भूतवैशसम् ॥ १०

सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिं भवान् ।
आराध्याप दुराराध्यं विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥ ११

स त्वं हरेरनुध्यातस्तत्पुंसामपि सम्मतः ।
कथं त्ववद्यं कृतवाननुशिक्षन् सतां व्रतम् ॥ १२

तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजन्तुषु ।
समत्वेन च सर्वात्मा भगवान् सम्प्रसीदति ॥ १३

सम्प्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ।

विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ १४

भूतै पञ्चभिरार ब्धैर्योषित्पुरुष एव हि ।
तयोर्व्यवायात्सम्भूतिर्योषित्पुरुषयोरिह ॥ १५

एव प्रवर्तते सर्ग स्थिति सयम एव च ।
गुणव्यतिकराद्राज मायया परमात्मन ॥ १६

निमित्तमात्र तत्रासीन्निर्गुण पुरुषर्षभ ।
व्यक्ताऽव्यक्तमिद विश्व यत्र भ्रमति लोहवत् ॥ १७

स खल्विद भगवा कालशक्त्या
गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्य ।
करोत्यकर्तैव निह त्यह ता
चेष्टा विभूम्न खलु दुर्विभा या ॥ १८

सोऽन तोऽ तकर कालोऽनादिरादिकृदव्यय ।
जन जनेन जनय मारय मृत्युना तकम् ॥ १९

न वै स्वपक्षोऽस्य विपक्ष एव वा
परस्य मृत्योर्विशत सम प्रजा ।
त धावमानमनुधाव त्यनीशा
यथा रजास्यनिल भूतसङ्घा ॥ २०

आयुषोऽऽपचय ज तोऽस्तथैवोपचय विभु ।
उभाभ्या रहित स्वस्थो दु स्थस्य विदधात्यसौ ॥ २१

केचित्कर्म वद त्येन स्वभावमपरे नृप ।

एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे ॥ २२

अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्य च ।
न वै चिकीर्षितं तात को वेदाथ स्वसम्भवम् ॥ २३

न चैते पुत्रक भ्रातुर्हन्तारो धनदानुगाः ।
विसर्गादानयोस्तात पुंसो दैवं हि कारणम् ॥ २४

स एव विश्वं सृजति स एवावति हन्ति च ।
अथापि ह्यनहंकारान्नाज्यते गुणकर्मभिः ॥ २५

एष भूतानि भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः ।
स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यत्ति च पाति च ॥ २६

तमेव मृत्युममृतं तात दैवं
सर्वात्मनोपेहि जगत्परायणम् ।
यस्मै बलिं विश्वसृजो हरन्ति
गावो यथा वै नसि दामयन्त्रिताः ॥ २७

यः पञ्चवर्षो जननीं त्वं विहाय
मातुः सपत्न्या वचसा भिन्नमर्मा ।
वनं गतस्तपसा प्रत्यगक्ष-
माराध्य लेभे मूर्ध्नि पदं त्रिलोक्याः ॥ २८

तमेनमङ्गात्मनि मुक्तविग्रहे
व्यपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरम् ।

आत्मानमन्विच्छ विमुक्तमात्मदृग्
यस्मिन्निदं भेदमसत्प्रतीयते ॥ २९

त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्त
आनन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ ।
भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्या
ग्रन्थिं विभेत्स्यसि ममाहमिति प्ररूढम् ॥ ३०

संयच्छ रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परम् ।
श्रुतेन भूयसा राजन्नगदेन यथामयम् ॥ ३१

येनोपसृष्टात्पुरुषाल्लोक उद्विजते भृशम् ।
न बुधस्तद्वशं गच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ॥ ३२

हेलनं गिरिशभ्रातुर्धनदस्य त्वया कृतम् ।
यज्जघ्निवान् पुण्यजनान्भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ॥ ३३

तं प्रसादय वत्साशु सन्नत्या प्रश्रयोक्तिभिः ।
न यावन्महतां तेजः कुलं नोऽभिभविष्यति ॥ ३४

एवं स्वायम्भुवः पौत्रमनुशास्य मनुर्ध्रुवम् ।
तेनाभिवन्दितः साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ ॥ ३५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥

॥ द्वादशोऽध्याय ॥

मैत्रेय —

ध्रुव निवृत्त प्रतिबुद्ध्य वैशसा
दपेतम यु भगवा धनेश्वर ।
तत्रागतश्चारणयक्षकिन्नरै
सस्तूयमानोऽभ्यवदत्कृताञ्जलिम् ॥ १

धनद —

भो भो क्षत्रियदायाद परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ ।
यत्त्व पितामहादेशाद्वैर दुस्त्यजमत्यज ॥ २

न भवानवधीद्यक्षान्न यक्षा भ्रातर तव ।
काल एव हि भूताना प्रभुरप्ययभावयो ॥ ३

अह त्वमित्यपाथा धीरज्ञानात्पुरुषस्य हि ।
स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्यानाद्यया व धविपययौ ॥ ४

तद्गच्छ ध्रुव भद्र ते भगव तमधोक्षजम् ।
सर्वभूतात्मभावेन सवभूतात्मविग्रहम् ॥ ५

भजस्व भजनीयाङ्घ्रिमभवाय भवच्छिदम् ।
युक्त विरहित शक्त्या गुणमय्यात्ममायया ॥ ६

वृणीहि काम नृप य मनोगत
मत्तस्त्वमौत्तानपदेऽविशङ्कित ।

वर वराह्नोऽम्बुजनाभपादयो
रन तर त्वा वयमङ्ग शुश्रुम ॥ ७

मैत्रेय —

स राजराजेन वराय चोदितो
ध्रुवो महाभागवतो महामति ।
हरौ स वव्रेऽचलिता स्मृति यया
तरत्ययत्नेन दुरत्यय तम ॥ ८

तस्य प्रीतेन मनसा ता दत्त्वैडविडस्तत ।
पश्यतोऽ तर्दधे सोऽपि स्वपुर प्रत्यपद्यत ॥ ९

अथायजत यज्ञेश क्रतुभिर्भूरिदक्षिणै ।
द्र यक्रियादेवताना कर्म [1]कर्मफलप्रदम् ॥ १०

सर्वात्म यच्युते सर्वे तीव्रौघा भक्तिमुद्वहन् ।
ददर्शात्मनि भूतेषु तमेवावस्थित विभुम् ॥ ११

तमेव शीलसम्पन्न ब्रह्मण्य दीनवत्सलम् ।
गोप्तार धर्मसेतूना मेनिरे पितर प्रजा ॥ १२

[2]षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्र शशास क्षितिमण्डलम् ।
भोगै पुण्यक्षय कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयम् ॥ १३

एव बहुसव काल महात्माऽविचलेन्द्रिय ।
त्रिवर्गौपयिक नीत्वा पुत्रायादान्नृपासनम् ॥ १४

---

1 साध्य　2 षड्विंश

मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि ।
अविद्यारचितस्वप्नगन्धर्वनगरोपमम् ॥ १५

आत्मस्त्र्यपत्यसुहृदो बलमृद्धकोश-
मन्तःपुरं परिविहारभुवश्च रम्याः ।
भूमण्डलं जलधिमेखलमाकलय्य
कालोपसृष्टमिति स प्रययौ विशालाम् ॥ १६

तस्यां विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य
बद्ध्वासनं जितमरुन्मनसा हृताक्षः ।
स्थूले दधार भगवत्प्रतिरूप एत-
द्ध्यायंस्तदव्यवहितो व्यसृजत्समाधौ ॥ १७

भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्नजस्र-
मानन्दबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानः ।
विक्लिद्यमानहृदयः पुलकाचिताङ्गो
नात्मानमस्मरदसाविति मुक्तलिङ्गः ॥ १८

स ददर्श विमानाग्र्यं नभसोऽवतरद्ध्रुव[1] ।
विभ्राजयद्दशदिशो राकापतिमिवोदितम् ॥ १९

तत्रानु देवप्रवरौ चतुर्भुजौ
श्यामौ किशोरावरुणाम्बुजेक्षणौ ।

---

[1] ध्रुवम्

स्थिताववष्टभ्य गदा सुवाससौ
किरीटहाराङ्गदचारुकुण्डलौ ॥ २०

विज्ञाय तावुत्तमगायकिङ्करा
वभ्युत्थित साध्वसविस्मृतक्रम ।
ननाम नामानि गृण मधुद्विष
पार्षत्प्रधानाविति सहताञ्जलि ॥ २१

त कृष्णपादाभिनिविष्टचेतस
बद्धाञ्जलिं प्रश्रयनम्रक वरम् ।
सुन दन दावुपसृत्य सस्मित
प्रत्यूचतु पुष्करनाभसम्मतौ ॥ २२

सुन दन दा—

भो भो राज सुभद्र ते वाच नोऽवहित शृणु ।
य पञ्चवर्षस्तपसा भवा देवमतीतृपत् ॥ २३

तस्याखिलजगद्धातुरावा देवस्य शार्ङ्गिण ।
पार्षदाविह सम्प्राप्तौ नेतु त्वा भगवत्पदम् ॥ २४

सुदुर्जय विष्णुपद जित त्वया
यत्सूरयोऽप्राप्य विचक्षते परम् ।
आतिष्ठ तच्च द्रदिवाकरादयो
ग्रहर्क्षतारा परियान्ति दक्षिणम् ॥ २५

अनास्थित ते पितृभिर यैरप्यङ्ग कर्हिचित् ।

आतिष्ठ जगतां वन्द्य तद्विष्णो परम पदम् ॥ २६

एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना ।
उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढु त्वमर्हसि ॥ २७

मैत्रेय —

निशम्य वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययो
मधुच्युत वाचमुरुक्रमप्रिय ।
कृताभिषेक कृतनित्यमङ्गलो
मुनी प्रणम्याशिषमभ्यवादयत् ॥ २८

परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्य पार्षदावभिवन्द्य च ।
इयेष तदधिष्ठातु बिभ्रद्रूप हिरण्मयम् ॥ २९

तदोत्तानपद पुत्रो ददर्शान्तकमागतम् ।
मृत्योर्मूर्ध्नि पद दत्त्वा आरुरोहाद्भुत गृहम् ॥ ३०

तदा दुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणवादय ।
गन्धर्वमुख्या प्रजगु पेतु कुसुमवृष्टय ॥ ३१

स च स्वर्लोकमारोक्ष्यन् सुनीत जननीं ध्रुव ।
अन्वस्मरदग हित्वा दीना यास्ये त्रिविष्टपम् ॥ ३२

इति व्यवसित तस्य व्यव[1]साय सुरोत्तमौ ।
दर्शयामासतुर्देवीं पुरो यानेन गच्छतीम् ॥ ३३

तत्र तत्र प्रशसद्भि पथि वैमानिकै सुरै ।

---

1 सीम

अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमै क्रमशो ग्रहान् ॥ ३४

त्रिलोकी देवयानेन सोऽतिव्रज्य मुनानपि ।
परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णो पदमथाभ्ययात् ॥ ३५

यद्भ्राजमान स्वरुचैव सर्वतो
लोकास्त्रयो ह्यनुविभ्राज त एते ।
यन्न व्रजन्त्य्जन्तुषु येऽननुग्रहा
व्रजन्ति भद्राणि चरन्ति येऽनिशम् ॥ ३६

शान्ता समदृश शुद्धा सर्वभूतानुरञ्जना ।
या त्यञ्जसाच्युतपदमच्युतप्रियबान्धवा ॥ ३७

इत्युत्तानपद पुत्रो ध्रुव कृष्णपरायण ।
अभूत्त्रयाणा लोकाना चूडामणिरिवामल ॥ ३८

गम्भीरवेगोऽनिमिष ज्योतिषा चक्रमाहितम् ।
यस्मिन्भ्रमति कौरव्य मे[1]ढ्यामिव गवा गण ॥ ३९

महिमान विलोक्यास्य नारदो भगवानृषि ।
आतोद्य वितुदन् श्लोका सत्रेऽगायत्प्रचेतसाम् ॥ ४०

नारद –

नून सुनीते पतिदेवताया
स्तप प्रभावस्य सुतस्य ता गतिम् ।

---

1 ध्या

विदुर —

के ते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सुव्रत ।
कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासत ॥

मन्ये महाभागवतं नारदं देवदर्शनम् ।
येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्याविधिर्हरेः ॥

स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान् यज्ञपूरुषः ।
इज्यमानो भक्तिमता नारदेनेरितः किल ॥

यास्ता देवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः ।
मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्मन् कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ॥

मैत्रेय —

ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थिते वनम् ।
सार्वभौमश्रियं नैच्छदधिराजासनं पितुः ॥

स जन्मनोपशान्तात्मा निःसङ्गः समदर्शनः ।
ददर्श लोके विततमात्मानं लोकमात्मनि ॥

आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहम् ।
अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसन्ततम् ॥

अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः ।
स्वरूपमवरुन्धानो नात्मनोऽन्यं तदैक्षत ॥

जडान्धबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः ।

मत्वा त जडमुन्मत्त कुलवृद्धा समन्त्रिण ।
वत्सर भूपतिं चक्रुर्यवीयास भ्रमे सुतम् ॥ ११

[1]स्वर्वीथिवत्सरस्येष्टा भार्यासूत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं [2]तिग्मकेतु च इषमूर्जं वसु जयम् ॥ १२

पुष्पार्णस्य प्रभा भार्या दोषा च द्वे बभूवतु ।
प्रातर्मध्यदिन सायमिति ह्यास प्रभासुता ॥ १३

प्रदोषो निशिथो व्युष्[3]ट इति दोषासुतास्त्रय ।
व्युष्ट सुत पुष्करिण्या सर्वतेजसमादधे ॥ १४

स चक्षु सुतमाकूत्या पत्न्या मनुमवाप ह ।
मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वलासुतान् ॥ १५

पुरु कुत्स त्रित द्युम्न सत्यवन्तमृत व्रतम् ।
अग्निष्टोममतीरात्र प्रद्युम्न शिबिमुल्मुकम् ॥ १६

उल्मुकोऽजनयत्पुत्रा पुष्करिण्या षडुत्तमान् ।
अङ्ग सुमनस ख्यातिं क्रतुमङ्गिरस गयम् ॥ १७

सुनीथाङ्गस्य या पत्नी सुषुवे वेनमुल्बणम् ।
यद्दौशील्यात्स राजर्षिर्निर्विण्णो निरगात्पुरात् ॥ १८

यमङ्ग शेपु कुपिता वाग्वज्रा मुनय किल ।
गतासोस्तस्य भूयस्ते ममन्थुर्दक्षिण करम् ॥ १९

---

1 सर्वीथि　2 चन्द्र　3 ष्टिरि

अराजके तदा लोके दस्युभि पीडिता प्रजा ।
जातो नारायणांशेन पृथुराद्य क्षितीश्वर ॥ २०

विदुर —

तस्य शीलनिधे साधोर्ब्रह्मण्यस्य महात्मन ।
राज्ञ कथमभूद्दुष्टा प्रजा यद्विमना ययौ ॥ २१

किंवांहो वेन उद्दिश्य ब्रह्मदण्डमयूयुजन् ।
दण्डव्रतधरे राज्ञि मुनयो धर्मकोविदा ॥ २२

नावध्येय प्रजापाल प्रजाभिरघवानपि ।
यदसौ लोकपालाना बिभर्त्योज स्वतेजसा ॥ २३

एतदाख्याहि मे ब्रह्म सुनीथात्मजचेष्टितम् ।
श्रद्दधानाय भक्ताय त्व परावरवित्तम ॥ २४

मैत्रेय —

अङ्गोऽश्वमेध राजर्षिराजहार महाक्रतुम् ।
नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूता ब्रह्मवादिभि ॥ २५

तमूचुर्विस्मितास्तत्र यजमानमथर्त्विज ।
हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णन्ति देवता ॥ २६

राज हवींष्यदुष्टानि श्रद्धयासादितानि ते ।
छन्दास्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतै ॥ २७

न विदा[1]महे देवाना हेलन वयमण्वपि ।

1 मेह

यन्न गृह्णन्ति भागान्स्वान्ये देवा कर्मसाक्षिण ॥ २८

मैत्रेय —

अङ्गो द्विजवच श्रुत्वा यजमान सुदुर्मना ।
तत्प्रष्टु व्यसृजद्वाच सदस्यास्तदनुज्ञया ॥ २९
नागच्छन्त्याहुता देवा न गृह्णन्ति ग्रहानिह ।
सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्य मया कृतम् ॥ ३०

सदसस्पतय —

नरदेवेह भवतो नाघ तावन्मनाक् स्थितम् ।
अस्त्येक प्राक्तनमघ यदिहेदृक् त्वमप्रज ॥ ३१
तथा साधय भद्र ते आत्मान सुप्रज नृप ।
इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्र दास्यति यज्ञभुक् ॥ ३२
तथा स्वभागधेयानि ग्रहीष्यन्ति दिवौकस ।
यद्यज्ञपुरुष साक्षादपत्याय हरिर्वृत ॥ ३३
तास्तान्कामान्हरिर्दद्याद्यान्यान्कामयते जन ।
आराधितो यथैवैष तथा पुसा फलोदय ॥ ३४
इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञ प्रजातये ।
पुरोडाश निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे ॥ ३५
तस्मात्पुरुष उत्तस्थौ हेममाल्यमलाम्बरः ।
हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमादाय पायसम् ॥ ३६
स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाञ्जलिनौदनम् ।

अवघ्राय मुदा युक्त प्रादात्पत्न्या उदारधी ॥ ३७

सा तत्पुसवन राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादधे ।
गर्भं काल उपावृत्ते कुमार सुषुवेऽप्रजा ॥ ३८

स बाल एव पुरुषो मातामहमनुव्रत ।
अधर्मांशोद्भव मृत्यु तेनाभवदधार्मिक ॥ ३९

स शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचर ।
हन्त्यसाधुर्मृगान्दीना वेनोऽसावित्यरौज्जन ॥ ४०

आक्रीडे क्रीडतो बाला वयस्यानतिदारुण ।
प्रसह्य निरनुक्रोश पशुमारममारयत् ॥ ४१

त विचक्ष्य खल पुत्र शासनैर्विविधैर्नृप ।
यदा न शासितु कल्पो भृशमासीत्सुदुर्मना ॥ ४२

प्रायेणाभ्यर्चितो देवो येऽप्रजा गृहमेधिन ।
कदपत्यभृत दु ख ये न विन्दति दुर्भरम् ॥ ४३

यत पापीयसी कीर्तिरधर्मश्च महान्नृणाम् ।
यतो विरोध सर्वेषा यत आधिरनन्तक ॥ ४४

"देश वै मोहब धनमात्मन ।
राजन्हर्वोध्य येत यदथा क्लेशदा गृहा ॥ ४५
छ दास्ययातथे
सदपत्याच्छुचा पदात् ।
न विदा[1]महे दे यत्क्लेशनिवहा गृहा ॥ ४६

1 मेह

[1]एवं स निर्विण्णमना नृपो गृहा-
न्निशीथ उत्थाय महोदयोदयात् ।
अलब्धनिद्रोऽनुपलक्षितो नृभि-
र्हित्वा गतो वेनसुवं प्रसुप्ताम् ॥ ४७

विज्ञाय निर्विद्य गतं पतिं प्रजाः
पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः ।
विचिक्युरुर्व्यामतिशोककातरा
यथा निगूढं पुरुषं कुयोगिनः ॥ ४८

अलक्षयन्तः पदवीं प्रजापते-
र्हतोद्यमाः प्रत्युपसृत्य ते पुरीम् ।
ऋषीन् समेतानभिवन्द्य साश्रवो
न्यवेदयन् पौरव भर्तृविप्लवम् ॥ ४९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

---

1 मैत्रेय—

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

(पृथुचरिते निषादोत्पत्तिः)

मैत्रेय —

भृग्वादयस्ते मुनयो लोकानां क्षेमदर्शिनः ।
गोप्तर्यसति वै नृणां पश्यन्तः पशुसाम्यताम् ॥ १

वीरमातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादिनः ।
प्रकृत्यसम्मतं वेनमभ्यषिञ्चन् पतिं भुवः ॥ २

श्रुत्वा नृपासनगतं वेनमत्युग्रशासनम् ।
निलिल्युर्दस्यवः सद्यः सर्पत्रस्ता इवाखवः ॥ ३

स आरूढनृपस्थान उन्नद्धोऽष्टविभूतिभिः ।
अवमेने महाभागान् स्तब्धः सम्भावितः स्वतः ॥ ४

एवं मदान्ध उत्सिक्तो निरङ्कुश इव द्विपः ।
पर्यटन्रथमास्थाय कम्पयन्निव रोदसी ॥ ५

न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं द्विजाः क्वचित् ।
इति न्यवारयद्धर्मं भेरीघोषेण सर्वशः ॥ ६

वेनस्यावेक्ष्य मुनयो दुर्वृत्तस्य विचेष्टितम् ।
विमृश्य लोकव्यसनं कृपयोचुः स्म सत्रिणः ॥ ७

अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत् ।
दारुण्युभयतो दीप्त इव तस्करपालयोः ॥ ८

अराजकभयादेष कृतो राजाऽतदर्हण ।
ततोऽप्यासीद्भय त्वद्य कथ स्या स्वस्ति देहिनाम् ॥ ९

अहेरिव पय पोष पोषकस्याप्यनर्थभृत् ।
वेन प्रकृत्यैव खल सुनीथागर्भसम्भव ॥ १०

निरूपित प्रजापाल स जिघासति वै प्रजा ।
तथापि सान्त्वयेमामु नास्मास्तत्पातक स्पृशेत् ॥ ११

तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तो वेनोऽस्माभि कृतो नृप ।
सान्त्वितो यदि नो वाच न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥ १२

लोकधिक्कारसदग्ध दहिष्याम स्वतेजसा ।
एवमध्यवसायैन मुनयो गूढम यव ॥ १३

मुनय —

नृपवर्य निबोधैतत्ते विज्ञापयाम भो ।
आयु श्रीबलकीर्तीना तव तात विवर्धनम् ॥ १४

धर्म आचरित पुसा वाड्मन कायबुद्धिभि ।
लोकान्विशोकान्वितरत्यथान त्यमसङ्गिनाम् ॥ १५

स ते मा विनशेद्वीर प्रजाना क्षेमलक्षण ।
यस्मिन्विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति ॥ १६

राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्य प्रजा नृप ।
रक्ष यथा बलिं गृह्णन्निह प्रेत्य च मोदसे ॥ १७

यस्य राष्ट्रे पुरे चैव भगवान्यज्ञपूरुष ।
इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमान्वितै ॥ १८

तस्य राज्ञो महाभाग भगवान् भूतभावन ।
परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने ॥ १९

तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्य जगतामीश्वरेश्वरे ।
लोका सपाला ह्येतस्मै हरन्ति बलिमादृता ॥ २०

त सर्वलोकामरयज्ञसङ्ग्रह
त्रयीमय द्रव्यमय तपोमयम् ।
यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवाय ते
राज स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि ॥ २१

यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभि
र्वितायमानेन सुरा कला हरे ।
स्विष्टा सुतुष्टा प्रदिशन्ति वाञ्छित
तद्धेलन नार्हसि वीर चेष्टितुम् ॥ २२

वेन —

बालिशा बत यूय वा अधर्मे धर्ममानिन ।
ये वृत्तिद पति हित्वा जार पतिमुपासते ॥ २३

अवजानन्त्यमी मूढा नृपरूपिणमाश्वरम् ।
नानुविन्दन्ति ते भद्रमिह लोके परत्र च ॥ २४

को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी ।

भर्तृस्नेहविदूराणां यथा जारे कुयोषिताम् ॥ २५

विष्णुर्विरिञ्चो गिरिश इन्द्रो वायुर्यमो रविः ।
पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिरग्निरपाम्पतिः ॥ २६

एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः ।
देहे भवन्ति नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २७

तस्मान्मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः ।
बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रभुक् पुमान् ॥ २८

मैत्रेय—

इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः ।
अनुनीयमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमङ्गलः ॥ २९

इति तेऽसत्कृतास्तेन द्विजाः पण्डितमानिना ।
भग्नायां भव्ययाच्ञायां तस्मै विदुर चुक्रुधुः ॥ ३०

हन्यतां हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः ।
जीवञ्जगदसावाशु कुरुते भस्मसाद् ध्रुवम् ॥ ३१

नायमर्हत्यसद्वृत्तो नरदेववरासनम् ।
योऽधियज्ञपतिं विष्णुं विनिन्दत्यनपत्रपः ॥ ३२

को वैनं परिचक्षीत वेनमेकमृतेऽशुभम् ।
प्राप्त ईदृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः ॥ ३३

इत्थं व्यवसिता हन्तुमृषयो रूढमन्यवः ।
निजघ्नुर्हुङ्कृतैर्वेनं हतमच्युतनिन्दया ॥ ३४

ऋषिभि स्वाश्रमपद गते पुत्रकलेबरम् ।
सुनीथा पालयामास विद्यायोगेन शोचती ॥ ३५

एकदा मुनयस्ते तु सरस्वत्सलिलाप्लुता ।
हुत्वाग्नी सत्कथाश्चक्रुरुपविष्टा सरित्तटे ॥ ३६

वीक्ष्योत्थिता महोत्पातानाहुर्लोकभयङ्करान् ।
अप्यभद्रमनाथाया दस्युभ्यो न भवेद्भुव ॥ ३७

एव मृश त ऋषयो धावता सर्वतोदिशम् ।
पासु समुत्थितो भूरिश्चोराणामभिलुम्पताम् ॥ ३८

तदुपद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसु लुम्पताम् ।
भर्तर्युपरते तस्मिन्नन्योन्य च जिघासताम् ॥ ३९

चोरप्राय जनपद हीनसत्त्वमराजकम् ।
लोकान्नावारयन् शक्ता अपि तद्दोषदर्शिन ॥ ४०

ब्राह्मण समदृक् शा ता दीनाना समुपेक्षक ।
स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभाण्डात्पयो यथा ॥ ४१

नाङ्गस्य वशो राजर्षेरेष सस्थातुमर्हति ।
अमोघवीर्या हि नृपा वशेऽस्मिन् केशवाश्रया ॥ ४२

विनिश्चित्यैवमृषयो विपन्नस्य महीपते ।
मम थुरूरु तरसा तत्रासीद्बाहुको नर ॥ ४३

काककृष्णोऽतिह्रस्वाङ्गो ह्रस्वबाहुर्महाहनु ।

ह्रस्वपाभिन्ननासाग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्धज ॥ ४४
त तु तेऽवनव दीन कि करामीति वादिनम् ।
निषीदेत्यब्रुवस्तात स निषादस्ततोऽभवत् ॥ ४५
तस्य वशास्तु नैषादा गिरिकाननगोचरा ।
येनाहरज्जायमानो वेनकल्मषमुल्बणम् ॥ ४६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
सहितायां चतुर्थस्कन्धे चतुर्दशोऽध्याय ॥

॥ पञ्चदशोऽध्याय ॥

मैत्रेय —
अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपते ।
बाहुभ्या मथ्यमानाभ्या मिथुन समपद्यत ॥ १
तद्दृष्ट्वा मिथुन जातमृषयो ब्रह्मवादिन ।
ऊचु परमसतुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् ॥ २
ऋषय —
एष विष्णोर्भगवत कला भुवनपालिनी ।
इय च लक्ष्म्या सम्भूति पुरुषस्यानपायिनी ॥ ३
अत्र तु प्रथमो राज्ञा पुमा प्रथयिता यश ।
पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवा ॥ ४
इय च सुदती देवी गुणभूषणभूषणा ।

अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवावरुन्धती ॥ ५

एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥ ६

मैत्रेय —

प्रशसन्ति स्म त विप्रा ग धर्वप्रवरा जगु ।
मुमुचु सुमनोधारा सिद्धा नृत्यन्ति स्व स्त्रिय ॥ ७

शङ्खतूर्यमृदङ्गाद्या नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ।
तत्र सर्व उपाजग्मुर्देवर्षिपितॄणा गणा ॥ ८

ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवै सहासृत्य सुरेश्वरै ।
वै यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्न गदाभृत ॥ ९

पादयोररविन्द च त वै मेने हरे कलाम् ।
यस्याप्रतिहत चक्रमश स परमेष्ठिन ॥ १०

तस्याभिषेक आरब्धो ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभि ।
आभिषेचनिका यस्मा आजह्नु सर्वतो जना ॥ ११

सरित्समुद्रा गिरयो नागा गाव खगा मृगाः ।
द्यौ क्षिति सर्वभूतानि समाजह्रुरुपायनम् ॥ १२

सोऽभिषिक्तो महाराज सुवासा साध्वलङ्कृत ।
पत्न्यार्चिषालङ्कृतया विरेजेऽग्निरिवापर ॥ १३

तस्मै जहार धनदो हैम वीरवरासनम् ।

वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशिप्रभम् ॥ १४

वायुश्च वालव्यजने धर्मः कीर्तिमयीं स्रजम् ।
इन्द्रः किरीटमुत्कृष्टं दण्डं संयमनं यमः ॥ १५

ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमम् ।
हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्यव्याहतां श्रियम् ॥ १६

दशचन्द्रमसिं रुद्रः शतचन्द्रं तथाम्बिका ।
सोमोऽमृतमयानश्वांस्त्वष्टा रूपाश्रयं रथम् ॥ १७

अग्निराजगवं चापं सूर्यो रश्मिमयानिषून् ।
भूः पादुके योगमय्यौ द्यौः पुष्पावलिमन्वहम् ॥ १८

नाट्यं सुगीतं वादित्रमन्तर्धानं च खेचराः ।
ऋषयश्चाशिषः सत्याः समुद्रः शङ्खमात्मजम् ॥ १९

सिन्धवः पर्वता नद्यो रथवीथीर्महात्मनः ।
सूतोऽथ मागधो वन्दी तं स्तोतुमुपतस्थिरे ॥ २०

स्तावकांस्तानभिप्रेत्य पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।
मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ २१

पृथु—

भो सूत हे मागध सौम्य वन्दिँ
ल्लोकेऽधुनास्पष्टगुणस्य मे स्यात् ।
किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यतां
मा मय्यभूवन्वितथा गिरो वः ॥ २२

तस्मात्परोक्षेऽस्मदुपश्रुतान्य
 लङ्कारिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाच ।
सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे
 जुगुप्सित न स्तवयन्ति सभ्या ॥ २३

महद्गुणानात्मनि कर्तुमाश
 क स्तावकै स्तावयतेऽसतोऽपि ।
तेऽस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धा
 जनावहास कुमतिन वेद ॥ २४

प्रभवो ह्यात्मन स्तोत्र जुगुप्स त्यपि विश्रुता ।
ह्रीमन्त परमोदारा पौरुष वा विगर्हितम् ॥ २५

वय त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभि ।
कर्मभि कथमात्मान गोपयिष्याम बालवत् ॥ २६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
संहितायां चतुर्थस्कन्धे पञ्चदशोऽध्याय ॥

॥ षोडशोऽध्याय ॥

मैत्रेय —

इति ब्रुवाण नृपर्ति गायका मुनिचोदिता ।
तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया ॥ १

नाल वय ते महिमानुवर्णने
यो देववर्योऽवततार मायया ।
वेनाङ्गजातस्य च पौरुषाणि ते
वाचस्पतीनामपि बभ्रमुर्धिय ॥ २

अथाप्युदारश्रवस पृथोर्हरे
कलावतारस्य कथामृतादृता ।
यथोपदेश मुनिभि प्रचोदिता
श्लाघ्यानि कर्माणि वय वित म[1]हि ॥ ३

एष धर्मभृता श्रेष्ठो लोक धर्मेऽनुवर्तयन् ।
गोप्ता च धर्मसेतूना शास्ता तत्परिपन्थिनाम् ॥ ४

एष वै लोकपालाना बिभर्त्येकस्तनौ तनू ।
काले काले यथाभाग लोकयोरुभयोर्हितम् ॥ ५

वसु काल उपादत्ते काले चाय विमुञ्चति ।
सम सर्वेषु भूतेषु प्रतप सूर्यवद्विभुः ॥ ६

---

1 हे

*

तितिक्षत्यक्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि ।
भूतानां करुणः शश्वदार्तानां क्षितिवृत्तिमान् ॥ ७

देवेऽवर्षत्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः ।
कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यञ्जसेन्द्रवत् ॥ ८

आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना ।
सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारुणा ॥ ९

अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो
गम्भीरवेधा उपगुप्तवित्तः ।
अनन्तमाहात्म्यगुणैकधामा
पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा ॥ १०

दुरासदो दुर्विषह आसन्नोऽपि विदूरवत् ।
नैवाभिभवितुं शक्यो वेनारण्युत्थितोऽनलः ॥ ११

अन्तर्बहिश्च भूतानां पश्यन् कर्माणि चारणैः ।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम् ॥ १२

नादण्ड्यं दण्डयत्येष सुतमात्मद्विषामपि ।
दण्डयत्यात्मजमपि दण्ड्यं धर्मपथे स्थितः ॥ १३

अस्याप्रतिहतं चक्रं पृथोरामानसाचलात् ।
वर्तते भगवानर्को यावत्तपति गोगणैः ॥ १४

रञ्जयिष्यति यल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः ।
अथामुमाहू राजानं मनोरञ्जनकैः प्रजाः ॥ १५

दृढव्रत सत्यस घो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवक ।
शरण्य सर्वभूताना मानदो दीनवत्सल ॥ १६

मातृभक्ति परस्त्रीषु पत्न्यामर्ध इवात्मन ।
प्रजासु पितृवत्स्निग्ध किङ्करो ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७

देहिनामात्मवत्प्रेष्ठ सुहृदा नन्दिवर्धन ।
मुक्तसङ्गप्रसङ्गोऽय दण्डपाणिरसाधुषु ॥ १८

अय तु साक्षाद्भगवास्त्र्यधीश
कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्ण ।
यस्मिन्नविद्यारचित निरर्थक
पश्यन्ति नानात्वमपि प्रतीतम् ॥ १९

अय भुवो मण्डलमोदयाद्रे
र्गोप्तैकवीरो नरदेवनाथ ।
आस्थाय जैत्र रथमात्तचाप
पर्यस्यते दक्षिणतो यथार्क ॥ २०

अस्मै नृपाला किल तत्र तत्र
बलिं हरिष्यन्ति सलोकपाला ।
मस्य त एषा स्त्रिय आदिराज
चक्रायुध तद्यश [1]उद्धरन्त्यः ॥ २१

---

1 उद्धरन्त्य

अय महीं गा दुदुहेऽधिराज
प्रजापतिवृत्तिकर प्रजानाम् ।
यो लीलयाद्रीन्स्वशरासकोट्या
भिन्द् समा गामकरोद्यथेन्द्र ॥ २२

विस्फूर्जयन्नाजगव धनु स्वय
यदाचरत्क्ष्मामविषह्यमाजौ ।
तदा निलिल्युर्दिशिदिश्यसन्तो
लाङ्गूलमुद्यम्य यथा मृगेन्द्र ॥ २३

एषोऽश्वमेधान् शतमाजहार
सरस्वती प्रादुरभावि यत्र ।
आहार्षीद्यस्य हय पुरन्दर
शतक्रतुश्चरमे वर्तमाने ॥ २४

एष स्वसद्मोपवने समेत्य
सनत्कुमार भगवन्तमेकम् ।
आराध्य भक्त्या लभतामल त
ज्ञान यतो ब्रह्म पर विदन्ति ॥ २५

तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विश्रुतविक्रम ।
श्रोष्यत्यात्माश्रिता गाथा पृथु पृथुपराक्रम ॥ २६

दिशो विजित्याप्रतिरुद्धचक्र
स्वतेजसोत्पाटितलोकशल्य ।
सुरासुरेन्द्रैरुपगीयमान
महानुभावो भविता पतिर्भुव ॥ १७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां चतुर्थस्कन्धे षोडशोऽध्याय ॥

॥ सप्तदशोऽध्याय ॥

(पृथुविजय धरित्रीनिग्रह)

मैत्रेय —

एवं स भगवान् वैन्य ख्यापितो गुणकर्मभि ।
छन्दयामास तान् कामै प्रतिपूज्याभिनन्द्य च ॥ १

ब्राह्मणप्रमुखान् वर्णान् भृत्यामात्यपुरोधस ।
पौराञ्जानपदान् श्रेणी प्रकृती समपूजयत् ॥ २

विदुर —

कस्माद्दधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी ।
यां दुदोह पृथुस्तत्र को वत्सो दोहनं च किम् ॥ ३

प्रकृत्या विषमा देवी कृता तेन समा कथम् ।
तस्य मेध्यं हयं देव कस्य हेतोरपाहरत् ॥ ४

सनत्कुमाराद्भगवतो ब्रह्मन्ब्रह्मविदुत्तमात् ।

लब्ध्वा ज्ञानं सविज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः ॥ ५

यच्चान्यदपि कृष्णस्य भवान् भगवतः प्रभो ।
श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकथाश्रयम् ॥ ६

भक्ताय मेऽनुरक्ताय तव चाधोक्षजस्य च ।
वक्तुमर्हसि योऽदुह्यद्वैन्यरूपेण गामिमाम् ॥ ७

सूत—
चोदितो विदुरेणैवं वासुदेवकथां प्रति ।
प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ॥ ८

मैत्रेय—
यदाभिषिक्तः पृथुरङ्ग विप्रै
रामन्त्रितो जनतायाश्च पालः ।
प्रजा निरन्ने क्षितिपृष्ठ एत्य
क्षुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ॥ ९

वयं राजञ्जाठरेणाभितप्ता
यथाग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः ।
त्वामद्य याताः शरणं शरण्यं
यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः ॥ १०

तन्नो भवानीहतु रातवेऽन्नं
क्षुधार्दितानां नरदेवदेव ।
यावन्न नङ्क्ष्यामह उज्झितोर्जा
वार्तापतिस्त्वं किल लोकपालः ॥ ११

मैत्रेय —

पृथु प्रजाना करुण निशम्य परिदेवितम् ।
दीर्घं दध्यौ कुरुश्रेष्ठ निमित्त सोऽ वपद्यत ॥ १२

इति व्यवसितो बुद्धया प्रगृहीतशरासन ।
स दधे विशिख भूमे क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥ १३

प्रवेपमाना धरणी निशाम्यात्तायुध च तम् ।
गौ सत्यपाद्रवद्भीता मृगीव मृगयुद्रुता ॥ १४

तामन्वधावत्तद्वैन्य कुपितोऽत्यरुणेक्षण ।
शर धनुषि स धाय यत्र यत्र पलायते ॥ १५

सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चा तर तयो ।
धाव ती तत्र तत्रैन ददर्शानूद्यतायुधम् ॥ १६

लोके नाविद त्राण वैन्या मृत्योरिव प्रजा ।
त्रस्ता तदा निववृते हृदयेन विदूयता ॥ १७

उवाच च महाभाग धर्मज्ञापन्नवत्सल ।
त्राहि मामपि भूताना पालनेऽवस्थितो भवान ॥ १८

स त्व जिघांससे कस्माद्दीनामकृतकिल्बिषाम् ।
अहनिष्यत्कथ योषा धर्मज्ञ इति यो मत ॥ १९

प्रहर ति न वै स्त्रीषु कृतागस्स्वपि ज तव ।
किमुत त्वद्विधा राज करुणा दीनवत्सला ॥ २०

मां विपाद्याजरां नावं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
आत्मानं च प्रजाश्चेमाः कथमम्भसि धास्यसि ॥ २१

पृथु—

वसुधे त्वां वधिष्यामि मच्छासनपराङ्मुखीम् ।
भागं बर्हिषि या वृङ्क्ते न तनोति च नो वसु ॥ २२

यवसं जग्ध्यनुदिनं नैव दोग्ध्यौधसं पयः ।
तस्यामेवं हि दुष्टायां दण्डो नात्र न शस्यते ॥ २३

त्वं खल्वोषधिबीजानि प्राक् सृष्टानि स्वयम्भुवा ।
न मुञ्चस्यात्मरुद्धानि मामवज्ञाय मन्दधीः ॥ २४

अमूषां क्षुत्परीतानामार्तानां परिदेवितम् ।
शमयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा ॥ २५

पुमान्योषिदुत क्लीब आत्मसम्भावनोऽधमः ।
भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः ॥ २६

त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः ।
आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ २७

एवं मन्युमयीं मूर्तिं कृतान्तमिव बिभ्रतम् ।
प्रणता प्राञ्जलिः प्राह मही सञ्जातवेपथुः ॥ २८

धरा—

नमः परस्मै पुरुषाय मायया
विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने ।

नम स्वरूपानुभवेन निधुत
द्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये ॥ २९

येनाहमात्मायतन विनिर्मिता
धात्रा यतोऽय गुणसर्गसङ्ग्रह ।
स एव मा ह तुमुदायुध स्वरा
डुपस्थितोऽ य शरण कमाश्रये ॥ ३०

य एतदादावसृजच्चराचर
स्वमायायात्माश्रययाऽवितर्क्यया ।
तयैव सोऽय किल गोप्तुमुद्यत
कथ नु मा धर्मपरो जिघासति ॥ ३१

नून बतेशस्य समीहित जनै
स्त मायया दुर्जययाऽकृतात्मभि ।
न लक्ष्यते यस्त्वकरोदकारय
द्योऽनेक एक परतश्च ईश्वर ॥ ३२

सर्गादि योऽस्यानुरुणद्धि शक्तिभि
र्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभि ।
तस्मै समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये
नम परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥ ३३

स वै भवानात्मविनिर्मित जग
द्भूतेन्द्रियान्त करणात्मक विभो ‹

संस्थापयिष्यन्नज मा रसातला
दभ्युज्जहाराम्भस आदिसूकर ॥ ३४

अपामुपस्थे मयि नाव्यवस्थिता
प्रजा भवानद्य रिरक्षिषु किल ।
स वीरमूर्ति समभूद्धराधरो
यो मा पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥ ३५

नूनं जनैरीहितमीश्वराणा
मस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया ।
न ज्ञायते मोहितचित्तवर्त्मभि
स्तेभ्यो नमो वीरयशस्करेभ्य ॥ ३६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे सप्तदशोऽध्याय ॥

अष्टादशोऽध्याय ॥

(पृथुविजय)

मैत्रेय —

इत्थं पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिताधरम् ।
पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ १

सन्नियच्छाभिभो मन्युं निबोध श्रावितं च मे ।
सर्वत सारमादत्ते यथा मधुकरो बुध ॥ २

अस्मिँल्लोकेऽथवामुष्मि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
दृष्टा योगा प्रयुक्ताश्च पुसा श्रेय प्रसिद्धये ॥ ३

तानातिष्ठति य सम्यगुपाया पूर्वदर्शितान् ।
अवर श्रद्धयोपेत उपेयान् विन्दतेऽञ्जसा ॥ ४

ताननादृत्य यो विद्वानर्थानारभते स्वयम् ।
तस्य व्यभिचर त्यथा आरब्धाश्च पुन पुन ॥ ५

पुरा सृष्टा ह्योषधयो ब्रह्मणा या विशाम्पते ।
भु यमाना मया दृष्टा असद्भिरधृतव्रतै ॥ ६

अपालितानादृता च भवद्भिर्लोकपालकै ।
चोरीभूतेऽथ लोकेऽह यज्ञार्थेऽग्रसमोषधा ॥ ७

नून ता वीरुध क्षीणा मयि कालेन भूयसा ।
तत्र योगेन दृष्टेन भवानादातुमर्हति ॥ ८

वत्स कल्पय मे वीर येनाह वत्सला तव ।
धोक्ष्ये क्षीरमया कामाननुरूप च दोहनम् ॥ ९

दोग्धार च महाबाहो भूताना भूतभावन ।
अन्नमीप्सितमूर्जस्वद्भगवा वाञ्छते यदि ॥ १०

समा च कुरु मा राज देववृष्ट यथा पय ।
अपतावपि भद्र ते उपावर्तेत मे विभो ॥ ११

इति प्रिय हित वाक्य भुव आदाय भूपति ।

वत्सं कृत्वा मनुं पाणावदुहत्सकलौषधीः ॥ १२

तथा परे च सर्वत्र सारमाददते बुधाः ।
ततोऽन्ये च यथाकामं दुदुहुः पृथुभाविताम् ॥ १३

ऋषयो दुदुहुर्देवीमिन्द्रियेष्वथ सत्तम ।
वत्सं बृहस्पतिं कृत्वा पयश्छन्दोमयं शुचि ॥ १४

कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदूदुहन् ।
हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥ १५

दैतेया दानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभम् ।
विधायादूदुहन् क्षीरमयःपात्रे सुरासवम् ॥ १६

गन्धर्वाप्सरसोऽधुक्षन् पात्रे पद्ममये पयः ।
वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गान्धर्वं मधु सौभगम् ॥ १७

वत्सेन पितरोऽर्यम्णा कव्यं क्षीरमधुक्षत ।
आमपात्रे महाभागाः श्रद्धया श्राद्धदेवताः ॥ १८

प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः सङ्कल्पनामयीम् ।
सिद्धिं नभसि विद्यां च ये च विद्याधरादयः ॥ १९

अन्ये च मायिनो मायामन्तर्धानाद्भुतात्मनाम् ।
मयं प्रकल्प्य वत्सं ते दुदुहुर्धारणामयीम् ॥ २०

यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताशनाः ।
भूतेशवत्सा दुदुहुः कपाले क्षतजासवम् ॥ २१

तथाऽह्यो द दशूका सपा नागाश्च तक्षकम् ।
विधाय वत्स दुदुहुर्बिलपात्रे विष पय ॥ २२
पशवो यवस क्षीर वत्स कृत्वा च गोवृषम् ।
अरण्यपात्रे चाधुक्ष मृगे द्रेण च दष्ट्रिण ॥ २३
क्रव्यादा प्राणिन क्रव्य दुदुहु स्वे कलेवरे ।
सुपर्णव सा विहगाश्चर चाचरमेव च ॥ २४
वटवत्सा वनस्पतय पृथ[1]ग्रसमय पय ।
गिरयो हिमवद्वत्सा नानाधातू स्वसानुषु ॥ २५
सर्वे स्वमुख्यवत्सेन स्वे स्वे पात्रे पृथक् पय ।
सर्वकामदुघा पृथ्वीं दुदुहु पृथुभाविताम् ॥ २६
एव पृथ्वादय पृथ्वीमन्नादा स्वन्नमात्मन ।
दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेद कुरूद्वह ॥ २७
ततो महीपति प्रीत सर्वकामदुघा पृथु ।
दुहितृत्वे चकारेमा प्रेम्णा दुहितृवत्सल ॥ २८
चूर्णय स्वधनुष्कोट्या गिरिकूटानि राजराट् ।
भूमण्डलमिद वैन्य प्रायश्चक्रे सम विभु ॥ २९
अथास्मिन्भगवान्वैन्य प्रजाना वृत्तिद पिता ।
निवासान्कल्पयाञ्चक्रे तत्र तत्र यथार्हत ॥ ३०
ग्रामान्पुर पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च ।

1 ग्रोह

घोषा व्रजा सशिबिरानाकरा खेटखवटान् ॥ ३१

प्राक्पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना ।
यथासुख वसन्ति स्म तत्र तत्राकुतोभया ॥ ३२

इति श्रीमद्भागवते महापुराण अष्टादशसाहस्रिकाया
संहिताया चतुर्थस्क धे अष्टादशोऽध्याय ॥

॥ एकोनविंशोऽध्याय ॥

मैत्रेय —

अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन स ।
ब्रह्मावर्ते मनो क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ॥ १

तदभिप्रेत्य भगवा कर्मातिशयमात्मन ।
शतक्रतुन ममृषे पृथोयज्ञमहोत्सवम् ॥ २

यत्र यज्ञपति साक्षाद्भगवा हरिरीश्वर ।
अन्वभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरु प्रभु ॥ ३

अन्वितो ब्रह्मशर्वाभ्या लोकपालै सहानुगै ।
उपगीयमानो ग धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणै ॥ ४

सिद्धविद्याधरा दैत्या दानवा गुह्यकादय ।
सुन दन दप्रमुखा पार्षदप्रवरा हरे ॥ ५

कपिलो नारदो दत्तो योगेशा सनकादय ।
तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥ ६

यत्र धमदुघा भूमि सवकामदुघासती ।
दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान् यजमानस्य भारत ॥ ७

ऊहुः सवरसान्नद्य क्षीरदध्यन्नगोरसान् ।
तरवो भूरिवर्ष्माण प्रासूयन्त मधुच्युत ॥ ८

सि धवो रत्ननिकरा गिरयोऽन्न चतुर्विधम् ।
उपायनमुपाजह्रु सर्वे लोका सपालका ॥ ९

इति चाधोक्षजेशस्य पृथोस्तु परमोदयम् ।
असूय भगवानि द्र प्रतिघातमचीकरत् ॥ १०

चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिम् ।
वै ये यज्ञपशु स्पर्धन्नपोवाह तिरोहित ॥ ११

तमत्रिभगवानैक्षत्त्वरमाण विहायसा ।
आमुक्तमिव पाखण्ड योऽधर्मे धमविभ्रम ॥ १२

अत्रिणा [1]चोदितो ह तु पृथुपुत्रो महारथ ।
अ वधावत सक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १३

त तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेने धमशरीरिणम् ।
जटिल भस्मना छन्न तस्मै बाण न मुञ्चति ॥ १४

वधान्निवृत्त त भूयो ह तवेऽत्रिरचोदयत् ।
जहि यज्ञहन तात महे द्र विबुधाधमम् ॥ १५

एष वै यसुत प्रोक्तस्त्वरमाण विहायसा ।

1 सूचित

अन्वद्रवदभिक्रुद्धो रावणं गृध्रराडिव ॥ १६

सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्मा अन्तर्हितः स्वराट् ।
वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयिवान् ॥ १७

तत्तस्य चाद्भुतं कर्म विचक्ष्य परमर्षयः ।
नामधेयं ददुस्तस्मै विजिताश्व इति प्रभो ॥ १८

उपसृज्य तमस्तीव्रं जहाराश्वं पुनर्हरिः ।
चषालयूपतश्छन्नो हिरण्यरशनं विभुः ॥ १९

अत्रिः संदर्शयामास त्वरमाणं विहायसा ।
कपालखट्वाङ्गधरं वीरो नैनमबाधत ॥ २०

अत्रिणा चोदितस्तस्मै सन्दधे विशिखं रुषा ।
सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्थावन्तर्हितः स्वराट् ॥ २१

वीरश्चाश्वमुपादाय पितृयज्ञमथाव्रजत् ।
तदवद्यं हरे रूपं जगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः ॥ २२

यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया ।
तानि पापस्य खण्डानि लिङ्गं खण्डमिहोच्यते ॥ २३

एवमिन्द्रे हरत्यश्वं वैन्ययज्ञजिघांसया ।
तद्गृहीतविसृष्टेषु पाखण्डेषु मतिर्नृणाम् ॥ २४

धर्म इत्युपधर्मेषु नग्नरक्तपटादिषु ।
प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु ॥ २५

तदभिज्ञाय भगवा पृथु पृथुपराक्रम ।
इ द्राय कुपितो बाणमादत्तोद्यतकामुक ॥ २६

तमृत्विज शक्रवधाभिस विचक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमसह्यरहसम् ।
निवारयामासुरहो महामते न यु यतेऽत्रा यवध प्रचोदितात् ॥ २७

वय मर व तमिहार्थनाशन ह्वयामहे त्वच्छ्रवसा हतत्विषम् ।
अयातयामोपहवैरन तर प्रसह्य राजन् जुहवाम तेऽहितम् ॥ २८

इत्याम य क्रतुपतिं विदुरास्यर्त्विनो रुषा ।
स्रुग्घस्ताञ्जुह्वतोऽभ्येत्य स्वयम्भू प्रत्यषेधत ॥ २९

न वध्यो भवतामि द्रो यद्यज्ञो भगवत्तनु ।
य जिघासथ यज्ञेन यस्येष्टास्तनव सुरा ॥ ३०

तदिद पश्यत महद्धर्मव्यतिकर द्विजा ।
इ द्रेणानुष्ठित राज्ञ कर्मैतद्विजिघासता ॥ ३१

पृथुकीर्ते पृथोभूयात्तर्ह्येकोनशतक्रतु ।
अल ते क्रतुभि स्विष्टैयद्भवा मोक्षधर्मवित् ॥ ३२

नै[1]वात्मने महे द्राय रोषमाहर्तुमर्हसि ।

---

1 वात्मना

उभावपि हि भद्र त उत्तमश्लोकविग्रहौ ॥ ३३

मास्मिन् महाराज कृथा स्म चिन्ता
निशामयास्मद्वच आहतात्मा ।
यद्ध्यायतो दैवहत नु कर्तु
मनोऽ[1]तिरुष्ट विशते तमो घम् ॥ ३४

क्रतुर्विरमतामेष देवेषु दुरवग्रह ।
धर्मव्यतिकरो यत्र पाखण्डैरिन्द्रनिर्मितै ॥ ३५

एभिरिन्द्रोपसंसृष्टै पाखण्डैर्हारिभिर्जनम् ।
ह्रियमाण विचक्ष्वैन यस्ते यज्ञध्रुगश्वमुट् ॥ ३६

भवा परित्रातुमिहावतीर्णो
धर्म [2]जनाना समयानुरूपम् ।
वेनापचारादवलुप्तमद्य
तद्देहतो विष्णुकलासि वैन्य ॥ ३७

स त्व विमृश्यास्य भव प्रजापते
सङ्कल्पन विश्वसृजा पिपा[3]पृहि ।
ऐन्द्रीं च मायामुपधर्ममातर
प्रचण्डपाखण्डपथ प्रभो जहि ॥ ३८

मैत्रेय—

इत्थ स लोकगुरुणा समादिष्टो विशापति ।

---

1 ति 2 च जाना 3 मुहि

तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च सन्दधे ॥ ३९

कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे ।
वरान्ददुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ॥ ४०

विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः ।
आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः ॥ ४१

त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समागताः ।
पूजिता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः ॥ ४२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

॥ विंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय—

भगवानपि वैकुण्ठः साकं मघवता विभुः ।
यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक् तमभाषत ॥ १

श्रीभगवान्—

एष तेऽकारषीद्भङ्गं हयमेधशतस्य ह ।
क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षन्तुमर्हसि ॥ २

सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः ।
नाभिद्रुह्यन्ति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरम् ॥ ३

पुरुषा यदि मुह्यन्ति त्वादृशा देवमायया ।
श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया ॥ ४

अतः कायमिमं विद्वानविद्याकामकर्मभिः ।
आरब्ध इति नैवास्मिन् प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते ॥ ५

असंसक्तः शरीरेऽस्मिन्नमुनोत्पादिते गृहे ।
अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः ॥ ६

एकः शुद्धः स्वयंज्योतिर्निर्गुणोऽसौ गुणाश्रयः ।
सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरात्मात्मात्मनः परः ॥ ७

य एवं सन्तमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः ।
नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः स मयि स्थितः ॥ ८

यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वितः ।
भजते शनकैस्तस्य मनो राजन् प्रसीदति ॥ ९

परित्यक्तगुणः सम्यग्दर्शनो विशदाशयः ।
शान्तिं मे समवस्थानं ब्रह्मकैवल्यमश्नुते ॥ १०

उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनाम् ।
कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति [1]शोभनम् ॥ ११

भिन्नस्य लिङ्गस्य गुणप्रवाहो
द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः ।

1 क्षेमम्

हृष्टासु सम्पत्सु विपत्सु सूरयो
न विक्रिय ते मयि बद्धसौहृदा ॥ १२

सम समानोत्तममध्यमाधम
सुखे च दु खे च जितेंद्रियाशय ।
मयोपक्लप्ताखिललोकसयुतो
विधत्स्व वीराखिललोकरक्षणम् ॥ १३

श्रेय प्रजापालनमेव राज्ञो
यत्साम्पराये सुकृतात्षष्ठमक्षम् ।
हर्तान्यथा हृतपुण्य प्रजाना
मरक्षिता करहारोऽघमत्ति[1] ॥ १४

एव द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्त
धर्मप्रधानोऽ यतमोऽवितास्या ।
ह्रस्वेन कालेन गृहोपयाता
न्द्रष्टासि सिद्धाननुरक्तलोक ॥ १५

वर च मत्कञ्चन मानवे द्र
वृणीष्व तेऽह गुणशीलयन्त्रित ।
नाह मखैर्वै सुलभस्तपोभि
र्योगेन वा यत्समचित्तवर्ती ॥ १६

1 घद्

मैत्रेय —

स इत्थ लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन विश्वजित् ।
अनुशासित आदेश शिरसा जगृहे हर ॥ १७

स्पृश त पादयो प्रेम्णा व्रीडित स्वेन कमणा ।
शतक्रतु परिष्व य विद्वेष विससज ह ॥ १८

भगवानथ विश्वात्मा पृथुनोपहृताहण ।
समुज्जिहानया भक्त्या गृहीतचरणाम्बुज ॥ १९

प्रस्थानाभिमुखोऽप्येनमनुग्रहविलम्बित ।
पश्य पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सताम् ॥ २०

स आदिराजो रचिताञ्जलिहरि
विलोकितु नाशकदश्रुलोचन ।
न किञ्चनोवाच स बाष्पविक्लवो
हृदोपगुह्यामुमधादवस्थित ॥ २१

अथावमृ याश्रुकला विलोकय
न्नतृप्तदृग्गोचरमाह पूरुषम् ।
पदा स्पृश त क्षितिमस उन्नते
विन्यस्तहस्ताग्रमुरङ्गविद्विष ॥ २२

पृथु —

वरान्विभो त्वद्वरदेश्वराद्बुध
कथ वृणीते गुणविक्रियात्मनाम् ।

ये नारकाणामपि सन्ति देहिनां
तानीश कैवल्यपते वृणे न च ॥ २३

न कामये नाथ तदप्यहं क्वचि
न्न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजासवः ।
महत्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो
विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः ॥ २४

स उत्तमश्लोकमहन्मुखच्युतो
भवत्पदाम्भोजसुधाकणानिलः ।
स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां
कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः ॥ २५

यशः शिवं सुश्रव आर्यसङ्गमे
यदृच्छया चोपशृणोति ते सकृत् ।
कथं गुणज्ञो विरमेद्विना पशुं
श्रीर्यत्प्रवव्रे गुणसङ्ग्रहेच्छया ॥ २६

अथाभजे त्वाखिलपूरुषोत्तमं
गुणालयं पद्मकरेव लालसः ।
अप्यावयोरेकपतिस्पृधोः कलि
र्न स्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः ॥ २७

जगज्जनन्यां जगदीश वैशसं
स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहितम् ।

करोति फल्गवप्युरु दीनवत्सल
स्व एव धिष्ण्येऽभिरतस्य किं तया ॥ २८

भजन्त्यथ त्वामत एव साधवा
व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयम् ।
भवत्पदानुस्मरणादृते सता
निमित्तम यद्भगवन्न विद्महे ॥ २९

मन्ये गिर ते जगता विमोहिनीं
वर वृणीष्वेति भजन्तमात्थ यन् ।
वाचा नु तन्त्या यदि ते जनोऽसित
कथ पुन कर्म करोति मोहित ॥ ३०

त्वन्मायया द्धा जन ईश खण्डितो
यदन्यदाशास्त ऋतात्मनो बुध ।
यथाचरेद्बालहित पिता स्वय
तथा त्वमेवाहसि न समीहितुम् ॥ ३१

मैत्रेय —
इत्यादिराजेन नुत स विश्वदृक्
तमाह राजन् मयि भक्तिरस्तु ते ।
दिष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता यया
मायां मदीयां तरति स्म दुस्त्यजाम् ॥ ३२

तस्व कुरु मयादिष्टमप्रमत्त प्रजापते ।
मदादेशकरो लोक सवत्राप्नोति शोभनम् ॥ ३३

[1]मैत्रय —
इति वै यस्य राजर्षे प्रतिन ह्यार्थवद्वच ।
पूजितोऽनुगृहीत्वैन ग तु चक्रेऽच्युतो गतिम् ॥ ३४

देवर्षिपितृग धवसिद्धचारणपन्नगा ।
किन्नराप्सरसो मत्या खगा भूता यनेकश ॥ ३५

यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वित्ताञ्जलिभक्तित ।
सभाजिता ययु सर्वे वैकुण्ठानुगतास्तत ॥ ३६

भगवानपि राजर्षे सोपाध्यायस्य चाच्युत ।
हरन्निव मनोऽमुष्य स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ३७

अदृष्टाय नमस्कृत्य नृप स दर्शितात्मने ।
अव्यक्ताय च देवाना देवाय स्वपुर ययौ ॥ ३८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
संहितायां चतुर्थस्कन्धे विंशोऽध्याय ॥

---

1 साधु तऽवसित राजन्नाशास्त मत्त आशिष ।
स्वर्गापवगनरकान् सम पश्यति म परा ॥
प्रीतोऽह ते महाराज रोष दुस्त्यजम यज ।
श्रद्दधानो महादेवं त मद्य परमार्हणम् ॥
[इति क्वचिदधिक पाठ]

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय—

मौक्तिकै कुसुमस्रग्भिर्दुकूलै स्वर्णतोरणै ।
महासुरभिभिर्धूपैर्मण्डित तत्र तत्र वै ॥

चन्दनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् ।
पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजैरर्चिभिरर्चितम् ॥ २

सवृन्दै कदलीस्तम्भै पूगपोतै परिष्कृतम् ।
तरुपल्लवमालाभि सर्वत समलङ्कृतम् ॥ ३

प्रजास्त दीपबलिभि सम्भृताशेषमङ्गलै ।
अभीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुण्डलमण्डिता ॥ ४

शङ्खदुन्दुभिघोषेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजाम् ।
विवेश भवन वीर स्तूयमानो गतस्मय ॥ ५

पूजित पूजयामास तत्र तत्र महायशा ।
पौराञ्जानपदास्तास्ता प्रीत प्रियवरप्रद ॥ ६

स एवमादी यनवद्यचेष्टित
कर्माणि भूयासि महा महत्तम ।
कुर्वन् शशासावनिमण्डल यश
स्फीत निधायारुरुहे पर पदम् ॥ ७

सूत —

सदादिराजस्य यशोविजम्भित
गुणैर[1]शेषैर्गुणवत्सभाजितम् ।
क्षत्ता महाभागवत सदस्पते
कौषारविं प्राह गृणन्तमर्थयन् ॥ ८

विदुर —

सोऽभिषिक्त पृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुराहण ।
बिभ्रत्स वैष्णव तेजो बाह्वोयाभ्या दुदोह गाम् ॥ ९

कोऽ वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो
यद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपा ।
लोका सपाला उपजीवन्ति काम
मद्यापि त मे वद कर्म शुद्धम् ॥ १०

मैत्रेय —

गङ्गायमुनयोर्नद्योर तराक्षेत्रमावसन् ।
आरब्धानेव बुभुजे भोगा पुण्यजिहासया ॥ ११

सर्वत्रास्खलितादेश सप्तद्वीपैकदण्डधृक् ।
अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रत ॥ १२

एकदासीन्महासत्त्रदीक्षा तत्र दिवौकसाम् ।
समाजो ब्रह्मर्षीणा च राजर्षीणा च सत्तम ॥ १३

तस्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथार्हत ।

---

1 शेषै

उत्थित सदसो मध्ये ताराणामुडुराडिव ॥ १४

प्रांशु पीनायतभुजो गौर कञ्जारुणेक्षण ।
सुनास सुमुख सौम्य पीनास सुद्विजस्मित ॥ १५

व्यूढवक्षा बृहच्छ्रोणिर्वलिवल्गुदलोदर ।
आवर्तनाभिरोजस्वी काञ्चनोरुरुदग्रपात् ॥ १६

सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्धज कम्बुक धर ।
महाधने दुकूलाग्र्ये परिधायोपवीय च ॥ १७

व्यञ्जिताशेषगात्रश्रीर्नियमे न्यस्तभूषण ।
कृष्णाजिनधर श्रीमा कुशपाणि कृतोचित ॥ १८

शिशिरस्निग्धताराक्ष समैक्षत सम तत ।
ऊचिवानिदमुर्वीश सद सहर्षयन्निव ॥ १९

चारु चित्रपद श्लक्ष्ण मृष्ट गूढमविक्लवम् ।
सर्वेषामुपकारार्थं तदा अनुवदन्निव ॥ २०

राजा—

सभ्या शृणुत भद्र व साधवो य इहागता ।
सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्य स्वमनीषितम् ॥ २१

अह दण्डधरो राजा प्रजानामिह योजित ।
रक्षिता वृत्तित स्वेषु सेतुषु स्थापिता पृथक् ॥ २२

तस्य मे तदनुष्ठानाद्यानाहुर्ब्रह्मवादिन ।
लोका स्यु कामस दोहा यस्य तुष्यति दिष्टदृक् ॥ २३

य उद्धरेत्कर राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन् ।
प्रजाना शमल भुङ्क्ते भग च स्व जहाति स ॥ २४

तत्प्रजा भर्तृपिण्डार्थं स्वार्थमेवानसूयव ।
कुरुताधोक्षजधियस्तर्हि मेऽनुग्रह कृत ॥ २५

यूय तदनुमोदध्व पितृदेवर्षयोऽमला ।
कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुस्तुल्य यत्प्रेत्य तत्फलम् ॥ २६

अस्ति यज्ञपतिनाम केषाचिदर्हसत्तमा ।
इहामुत्र च लक्ष्य ते योत्स्नावत्य कचिद्भुव ॥ २७

मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपते ।
प्रियव्रतस्य राजर्षेरङ्गस्यास्मत्पितु पितु ॥ २८

ईदृशानामथा येषामजस्य च भवस्य च ।
प्रह्लादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता ॥ २९

दौहित्रादीनृते मृत्यो शोच्या धर्मविमोहितान् ।
वर्गस्वर्गापवर्गाणा प्रायेणैकात्म्यहेतुना ॥ ३०

यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विना
मशेषजन्मोपचित मल धिय ।
सद्य क्षिणोत्यन्वहमेधती सती
यथा पदाङ्गुष्ठविनि सृता सरित्॥ ३१

विनिर्धुताशेषमनोमल पुमा
नसङ्गविज्ञानविशेषवीर्यवान् ।

यदङ्घ्रिमूले कृतकेतन पुन
न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते ॥ ३२

तमेव यूय भजतात्मवृत्तिभि
र्मनोवच कायगुणै स्वकर्मभि ।
अमायिन कामदुघाङ्घ्रिपङ्कज
यथाधिकारावसितार्थसिद्धय ॥ ३३

असाविहानेकगुणो गुणोऽध्वर
पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभि ।
सम्पद्यतेऽर्थाशयलिङ्गनामभि
र्विशुद्धविज्ञानघन स्वरूपत ॥ ३४

प्रधानकालाशयधर्मसङ्ग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ।
क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते
यथानलो दारुषु तद्गुणात्मक ॥ ३५

अहो ममामी वितरन्त्यनुग्रह
हरिं गुरु यज्ञभुजामधीश्वरम् ।
स्वधर्मयोगेन यजन्ति मामका
निरन्तर क्षोणितले दृढव्रता ॥ ३६

मा जातु तेज प्रभवेन्महर्द्धिभि
स्तितिक्षया तपसा विद्यया च ।

देदीप्यमानेऽजित देवताना
कुले स्वय राजकुलाद्द्विजानाम् ॥ ३७

ब्रह्मण्यदेव पुरुष पुरातनो
नित्य हरिर्यच्चरणाभिव वनात् ।
अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो
जगत्पवित्र च महत्तमाग्रणी ॥ ३८

यत्सेवयाशेषगुहाशय स्वरा
ड्विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वर ।
तदेव तद्धर्मपरैर्विनीतै
सर्वात्मना ब्रह्मकुल निषेव्यताम् ॥ ३९

पुमाँल्लभेतानतिवेलमात्मन
प्रसीदतोऽत्य तशम स्वत स्वयम् ।
य नित्यसम्ब धनिषेवया तत
पर किमत्रास्ति मुख हविर्भुजाम् ॥ ४०

अश्नात्यन त खलु तत्त्वकोविदै
[1]श्रद्धाहुत य मुख इ यनामभि ।
न वै तथा चेतनया बहिष्कृते
हुताशने पारमहस्य पयगुः ॥ ४१

---

1 श्रद्धा

यद्ब्रह्म नित्य विरज सनातन
श्रद्धातपोमङ्गलमौनसयमै ।
समाधिना बिभ्रति हार्थदृष्टये
यत्रेदमादर्श इवावभासते ॥ ४२

तेषामह पादसरोजरेणु
माया वहेयाधिकिरीटमायु ।
य नित्यदा बिभ्रत आशु पाप
नश्यत्यमु सर्वगुणा भजन्ति ॥ ४३

गुणायन शीलधन कृतज्ञ
वृद्धाश्रय सवृणतेऽनु सम्पद ।
प्रसीदता ब्रह्मकुल गवा च
जनार्दन सानुचरश्च मह्यम् ॥ ४४

मैत्रेय —

इति ब्रुवाण नृपति पितृदेवद्विजातय ।
तुष्टुवुर्हृष्टमनस साधुवादेन साधव ॥ ४५

पुत्रेण जयते लोकानिति सत्यवती श्रुति ।
ब्रह्मदण्डहत पापो यद्वेनोऽत्यतरत्तम ॥ ४६

हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तम ।
विविक्षुरत्यगात्सूनो प्रह्लादस्यानुभावत ॥ ४७

वीरवय पित पृथ्व्या समा सखीव शाश्वती ।
यस्येदृश्यच्युते भक्ति सर्वलोकैकभर्तरि ॥ ४८

अहो वय ह्यद्य पवित्रकीर्ते
त्वयैव नाथेन मुकुन्द नाथा ।
य उत्तमश्लोकतमस्य विष्णो
र्ब्रह्मण्यदेवस्य कथा व्यनक्ति ॥ ४९

नात्यद्भुतमिद नाथ तवाजीव्यानुशासनम् ।
प्रजानुरागो महता प्रकृति करुणात्मनाम् ॥ ५०

अद्य नस्तमस पारस्त्वयोपासादित प्रभो ।
भ्राम्यता नष्टदृष्टीना कर्मभिर्दैवसंज्ञितै ॥ ५१

नमो विवृद्धसत्त्वाय पुरुषाय महीयसे ।
यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्य बिभर्तीद स्वतेजसा ॥ ५२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया सहितायां चतुर्थस्कन्धे एकविंशोऽध्याय ॥

॥ द्वाविंशोऽध्याय ॥

मैत्रेय –

जनेषु प्रगृणत्स्वेव पृथु पृथुलविक्रमम् ।
तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चस ॥ १

तांस्तु सिद्धेश्वरा राजा व्याज्ञोऽवतरतोऽर्चिषा ।
लोकानपापान्कुर्वस्त्या सानुगोचष्ट लक्षितान् ॥ २
तद्दर्शनोद्गतप्राणा प्रत्यादिसुरिवोत्थित ।
ससदस्यानुगो वै च इन्द्रियेशो गुणानिव ॥ ३
गौरवाद्यन्त्रित सभ्य प्रश्रयानतक धर ।
विधिवत्पूजयाचक्रे गृहीताध्यर्हणासनान् ॥ ४
तत्पादशौचसलिलैर्मार्जितालकक धन ।
तत्र शीलवता वृत्तमाचर मानयन्निव ॥ ५
हाटकासन आसीना स्वधिष्ण्येष्विव पावकान् ।
श्रद्धासयमसयुक्त प्रीत प्राह भवाग्रजान ॥ ६
पृथु—
अहो आचरित किं मे मङ्गल मङ्गलायना ।
यस्य वो दर्शन ह्यासीद्दुर्दर्शाना च योगिभि ॥ ७
किं तस्य दुर्लभतरमिह लोके परत्र च ।
यस्य विप्रा प्रसीदन्ति शिवो विष्णुश्च सानुग ॥ ८
नैव लक्ष्यते लोको लोका पर्यटतोऽपि याम् ।
यथा सर्वदृश सर्व आत्मान येऽस्य हेतव ॥ ९
अधना अपि ते ध न्या साधवो गृहमेधिन ।
यद्गृहा ह्यर्हवर्याम्बुतृणभूमीश्वरावरा ॥ १०
व्यालालयद्रुमा वै तेऽप्यरिक्ताखिलसम्पदः ।

यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ॥ ११

स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठा यद्व्रतानि मुमुक्षवः ।
चरन्ति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहन्ति च ॥ १२

कच्चिन्नः कुशलं नाथा इन्द्रियार्थार्थवेदिनाम् ।
व्यसनावाप एतस्मिन् पतितानां स्वकर्मभिः ॥ १३

भवत्सु कुशलप्रश्न आत्मारामेषु नेष्यते ।
कुशलाकुशला यत्र न सन्ति मतिवृत्तयः ॥ १४

तदहं कृतविस्रम्भः सुहृदो वस्तपस्विनाम् ।
सम्पृच्छे भव एतस्मिन् क्षे[1]मः केनाञ्जसा भवेत् ॥ १५

व्यक्तमात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः ।
स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः ॥ १६

मैत्रेय —

पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु ।
स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह ॥ १७

सनत्कुमार —

साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना ।
भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी ॥ १८

सङ्गमः खलु साधूनामुभयेषां च सम्मतः ।
यत्सम्भाषणसम्प्रश्नः सर्वेषां वितनोति शम् ॥ १९

---

1 स

अत्रैव राजन्भवतो मधुद्विष
पादारविन्दस्य गुणानुवादने ।
रति[1] दुरापा विधुनोति नैष्ठिकी
कामं कषायं मलमन्तरात्मनः ॥ २०

शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां
क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु हेतुः ।
असङ्ग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनि
दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या ॥ २१

सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया
जिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनिष्ठया ।
योगेश्वरोपासनया च नित्यं
पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च ॥ २२

अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया
तत्सम्मतानामपरिग्रहेण च ।
विविक्तरुच्या परितोष आत्मन्
विना हरेर्गुणपीयूषपानात् ॥ २३

अहिंसया पारमहंस्यचर्यया
स्मृत्या मुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना ।

1 स्वदा या

यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्द्या
निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ॥　२४

हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूर
गुणाभिधानेन विजृम्भमाणया ।
भक्त्या ह्यसङ्ग सदसत्यनात्मनि
स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चाञ्जसा रतिः ॥　२५

यदा रतिर्ब्रह्मणि नैष्ठिकी पुमा
नाचार्यवान्ज्ञानविरागरंहसा ।
दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोश
पञ्चात्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः ॥　२६

दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणो
नैवात्मनो बहिरन्तर्विचष्टे ।
परात्मनोर्यद्व्यवधानं पुरस्ता
त्स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥　२७

आत्मानमिन्द्रियार्थं च परं यदुभयोरपि ।
सत्याशय उपाधौ वै पुमान्पश्यति नान्यदा ॥　२८

निमित्ते सति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः ।
आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा ॥　२९

इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः ।
चेतनां हरते बुद्धेः स्तम्बस्तोयमिव ह्रदात् ॥　३०

अश्यत्यनुस्मृतिश्चित्त ज्ञानभ्रश स्मृतिक्षये ।
तद्रोध कवय प्राहुरात्मापह्नवमात्मन ॥ ३१

नात परतरो लोके पुस स्वार्थव्यतिक्रम ।
यदध्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मन स्वव्यतिक्रमात् ॥ ३२

अर्थेन्द्रियार्थाभिध्यान सर्वार्थापह्नवो नृणाम् ।
भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानाद्येनाविशति मुख्य[1]ता ॥ ३३

न कुर्यात्कर्हिचित्सङ्ग तमस्तीव्र तिती[2]रिषु ।
धर्मार्थकाममोक्षाणा यदत्य तविघातकम् ॥ ३४

तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते ।
त्रैवर्ग्योर्थो यतो नित्य कृता तभयसयुत ॥ ३५

परेऽवरे च ये भावा गुणव्यतिकरादनु ।
न तेषा विद्यते क्षेममीशविध्वसिताशिषाम् ॥ ३६

तत्त्व नरे [illegible] जगतामथ तस्थुषा च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् ।
य क्षेत्रवित्तपतया हृदि विष्वगावि
प्रत्यक्चकास्ति भगवास्तमवेहि सोऽसि ॥ ३७

यस्मिन्निद सदसदात्मतया विभाति
मायाविवेकविधुति स्रजि वाऽहिबुद्धिः ।

1 ताम् 2 र्षुक

नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्त्व
प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये ॥ ३८

यत्पादपङ्कजपलाशविलासभक्त्या
कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्त ।
तद्वन्न रिक्तमतयो यतयोऽपि रुद्ध
स्रोतोगणास्तमरण भज वासुदेवम् ॥ ३९

कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशा
षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीरिषन्ति ।
तत्त्व हरेर्भगवतो भजनीयमङ्घ्रिं
कृत्वोडुप व्यसनमुत्तर दुस्तराणम् ॥ ४०

मैत्रेय—

स एव ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्ममेधसा ।
दर्शितात्मगति सम्यक्प्रशस्योवाच त नृप ॥ ४१

राजा—

कृतो मेऽनुग्रह पूर्वं हरिणार्तानुकम्पिना ।
तमापादयितु ब्रह्मन् भगवन् यूयमागता ॥ ४२

निष्पादितश्च कार्त्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभि ।
साधूच्छिष्ट हि मे सर्वमात्मना सह किं ददे ॥ ४३

प्राणा दारा सुता ब्रह्मन् गृहाश्च सपरिच्छदा ।
राज्य बल मही कोश इति सर्वं निवेदितम् ॥ ४४

सैनापत्य च राज्य च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्य च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ ४५

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्व वस्ते स्व ददाति च ।
तस्यैवानुग्रहेणान्न भुञ्जते क्षत्रियादय ॥ ४६

यैरीदृशी भगवतो गतिरात्मवाद
एका ततो निगमिभि प्रतिपादिता न ।
तुष्य त्वदभ्रकरुणा स्वकृतेन नित्य
को नाम तत्प्रतिकरोति विनोदपात्रम् ॥ ४७

मैत्रेय —

त आत्मयोगपतय आदिराजेन पूजिता ।
शील तदीय शस त खेऽभूवन्मिषता नृणाम् ॥ ४८

वैन्यस्तु धुर्यो महता सस्थित्याध्यात्मशिक्षया ।
आप्तकाममिवात्मान मेन आत्मन्यवस्थित ॥ ४९

कर्माणि च यथाकाल यथादेश यथाबलम् ।
यथोचित यथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतम् ॥ ५०

फल ब्रह्मणि वि यस्य निर्विषङ्ग समाहित ।
कर्माध्यक्ष च मन्वान आत्मान प्रकृते परम् ॥ ५१

गृहेषु वर्तमानोऽपि स साम्राज्यश्रियान्वित ।
नासज्जतेन्द्रियार्थेषु निरहमतिरर्कवत् ॥ ५२

एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन् ।

पुत्रानुत्पादयामास पञ्चार्चिष्यात्मसम्मतान् ॥ ५३

विजिताश्व धूम्रकेश हर्यक्ष द्रविण वृकम् ।
सर्वेषा लोकपालाना दधारैक पृथुर्गुणान ॥ ५४

गोपीथाय जगत्सृष्टे काले स्वे स्वेऽच्युतात्मक ।
मनोवाग्वृत्तिभि सौम्यैर्गुणै सरञ्जय प्रजा ॥ ५५

राजेत्यधान्नामधेय सोमराज इवापर ।
सूर्यवद्विसृजन्गृह्ण प्रतपश्च भुवो वसु ॥ ५६

दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेन्द्र इव दुर्जय ।
तितिक्षया धरित्रीव द्यौरिवाभीष्टदो नृणाम् ॥ ५७

वर्षति स्म यथाकाम पर्जन्य इव तर्पयन् ।
समुद्र इव दुर्बोध सत्त्वेनाचलराडिव ॥ ५८

धर्मराडिव शिक्षाया[1]माश्चर्ये [2]हिमवानिव ।
कुबेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा ॥ ५९

मातरिश्वेव सर्वात्मा बलेन [3]सहसौजसा ।
अविषह्यतया देवो भगवा भूतराडिव ॥ ६०

कन्दर्प इव सौन्दर्ये मनस्वी मृगराडिव ।
वात्सल्ये मनुवन्नृणा प्रभुत्वे भगवानज ॥ ६१

बृहस्पतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे स्वय हरि ।

1 मैश्वर्ये 2 मघवानिव 3 महसौ

भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ॥ ६२
ह्रिया प्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्य परोद्यमे ॥ ६२॥
कीर्त्योर्ध्वगीतया पुम्भिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह ।
प्रविष्ट कर्णर ध्रेषु स्त्राणा राम सतामिव ॥ ६३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे द्वाविंशोऽध्याय ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्याय ॥

मैत्रेय —

दृष्ट्वात्मान प्रवयसमेकदा वै य आत्मना ।
आत्मना वर्धिताशेषस्वानुसर्ग प्रजापति ॥ १
जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्सताम् ।
निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञिवान् ॥ २
आत्मजेष्वात्मजा यस्य विरहाद्रुदतीमिव ।
प्रजासु विमन स्वेक सदारोऽगात्तपोवनम् ॥ ३
तत्राप्यदाभ्यनियमो वैखानससुसम्मते ।
आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविजये पुरा ॥ ४
क दमूलफलाहार [1]शुष्कपर्णाशन क्वचित् ।
अब्भक्ष कति[2]चित्पक्षा वायुभक्षस्तत परम् ॥ ५

---

1 तृण 2 विष्मासान्

ग्रीष्मे पञ्चतपा वीरो वर्षास्वासारषाण्मुनिः ।
आकण्ठमग्नः शिशिरे उदके स्थण्डिलेशयः ॥ ६

तितिक्षुर्यतवाग्दान्त ऊर्ध्वरेता जितानिलः ।
आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तप उत्तमम् ॥ ७

तेन क्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्ममलाशयः ।
प्राणायामैः सन्निरुद्धषड्वर्गश्छिन्नबन्धनः ॥ ८

सनत्कुमारो भगवान् यदाहाध्यात्मिकं परम् ।
योगं तेनैव पुरुषमभजत्पुरुषर्षभः ॥ ९

भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा ।
भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाभवत् ॥ १०

तस्यानया भगवतः परिकर्मशुद्ध
सत्त्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुपूर्त्या ।
ज्ञानं विरक्तिमदभून्निशितेन येन
चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशम् ॥ ११

छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्
तत्तत्यजेऽच्छिनदिदं वयुनेन येन ।
तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावद्गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२

एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ।
ब्रह्मभूतो दृढं काले तत्याज स्वं कलेवरम् ॥ १३

सम्पीड्य पायु पार्ष्णिभ्या वायुमुत्सारयन् शनै ।
नाभ्या कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुर कण्ठशीर्षणि ॥ १४

उत्सर्पयस्तु त मूर्ध्नि क्रमेणावेश्य नि स्पृह ।
वायु वायौ क्षितौ काय तेजस्तेजस्ययूयुजत् ॥ १५

खा याकाशे द्रव तोये यथास्थान विभागश ।
क्षितिमम्भसि तत्तेजस्यदो वायौ नभस्यमुम् ॥ १६

इन्द्रियेषु मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवम् ।
भूतादिनामू युत्क्षिप्य महत्यात्मनि स दधे ॥ १७
त सर्वगुणवि यास जावे मायामये यधात् ॥ १७॥

स चानुशयमात्मस्थमसावनुशयी पुमान् ।
ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थोऽजहात्प्रभु ॥ १८॥

अर्चिनाम महाराज्ञी तत्पत्न्यनुगता वनम् ।
सुकुमार्यतदर्हा च यत्पद्भ्या स्पर्शन भुव ॥ १९॥

अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया
शुश्रूषया चारषदेहयात्रया ।
नाविन्दतार्ति परिकर्शितापि सा
प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृति ॥ २०॥

देह विपन्नाखिलचेतनादिक
पत्यु पृथिव्या दयितस्य चात्मन ।

आलक्ष्य किञ्चिच्च विलप्य सा सती
चितामथारोपयदद्रिसानुनि ॥　　२१॥

विधाय कृत्यं ह्रदिनीजलाप्लुता
दत्त्वोदकं भर्तुरुदारकर्मणः ।
नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिः परीत्य
विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृपादौ ॥　　२२॥

विलोक्यानुगतां साध्वीं पृथुं वीरवरं पतिम् ।
तुष्टुवुर्वरदा देवैर्देवपत्न्यः सहस्रशः ॥　　२३॥

कुर्वत्यः कुसुमासारं तस्मिन् मन्दरसानुनि ।
नदत्स्वमरतूर्येषु गृणन्ति स्म परस्परम् ॥　　२४॥

देव्य ऊचुः

अहो इयं वधूर्धन्या या चैवं भूभुजां पतिम् ।
सर्वात्मना पतिं भेजे यज्ञेशं श्रीर्वधूरिव ॥　　२५॥

सैषा नूनं व्रजत्यूर्ध्वमनु वैन्यं पतिं सती ।
पश्यतास्मानतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येन कर्मणा ॥　　२६॥

तेषां दुरापं किं त्वन्यन्मर्त्यानां भगवत्पदम् ।
भुवि लोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयन्त्युत ॥　　२७॥

स वञ्चितो बतात्मध्रुक् कृच्छ्रेण महता भुवि ।
लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥　　२८॥

मैत्रेय —

[1]स्तुवतीष्वमरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः ।
यं वा आत्मविदां धुर्यो वैन्यः प्रापाच्युताश्रयः ॥ २९॥

इत्थंभूतानुभावोऽसौ पृथुः स भगवत्तमः ।
कीर्तितं तस्य चरितमुद्दामचरितस्य ते ॥ ३०॥

य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयावहितः पठेत् ।
श्रावयेच्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीमियात् ॥ ३१॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः ।
वैश्यः पठन्विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियात् ॥ ३२॥

[2]त्रिः कृत्वा इदमाकर्ण्य नरो नार्यथवादृता ।
अप्रजः सुप्रजतमो निर्धनो धनवत्तमः ॥ ३३॥

अस्पष्टकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पण्डितः ।
इदं स्वस्त्ययनं पुंसाममङ्गल्यनिवारणम् ॥ ३४॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहम् ॥ ३५

धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक्सिद्धिमभीप्सुभिः ।
श्रद्धयैतदनुश्राव्यं चतुर्णां कारणं परम् ॥ ३६

विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वैतदभियाति यान् ।
बलिं तस्मै हरन्त्यग्रे राजानः पृथवे यथा ॥ ३७

मुक्तान्यसङ्गो भगवत्यमलां भक्तिमुद्वहन् ।

---

1 स्तुवन्तीषु सुरस्त्रीषु 2 त्रिः कृत्वश्रि

वै यस्य चरित पुण्य शृणुयाच्छ्रावयेत्पठेत् ॥ ३८
वैचित्रवार्याभिहित महन्माहात्म्यसूचकम् ।
अस्मि कृतमतिमत्य पा[1]र्थवीं गतिमाप्नुयात् ॥ ३९

अनुदिनमिदमादरेण शृण्व
पृथुचरित प्रथर्या विमुक्तसङ्ग ।
भगवति भवसि ध्रुपोतपादे
म च निपुणा लभते रतिं मनुष्य ॥ ४०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
सहिताया चतुर्थस्क ध त्रयोविंशोऽध्याय ॥

॥ चतुर्विंशोऽ याय ॥

मैत्रय —

विजिताश्वोऽधिराजासीत्पृथुपुत्र पृथुश्रवा ।
यवीयोभ्योऽददात्काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सल ॥ १

हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणाम् ।
प्रतीचीं वृकसज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभु ॥ २

अ तधानगतिं शक्राल्लब्ध्वा तधानसज्ञित ।
अपत्यत्रयमाधत्त शिखण्डि या सुसमतम् ॥ ३

पावक पवमानश्च शुचिरित्यग्नय पुरा ।

---

1 र्थिवीं

वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥ ४

अ तर्धानो नभस्वत्या हविर्धानमवि दत ।
य इन्द्रमश्वहन्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥ ५

राज्ञां वृत्तिं करादानदण्डशुल्कादिदारुणाम् ।
म यमानो दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह ॥ ६

तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् ।
यजंस्तल्लोकतामाप कुशलेन समाधिना ॥ ७

हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट् सुतान् ।
बर्हिषद गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम् ॥ ८

बर्हिषत्सुमहाभागो हविर्धानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥ ९

यस्येदं देवयजनमनु यज्ञं वित न्वत ।
प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम् ॥ १०

सामुद्रीं देवदेवोक्तामुपयेमे शतद्रुतिम् ।
या वीक्ष्य चारुसर्वाङ्गीं किशोरीं सुष्ठ्वलङ्कृताम् ॥ ११

परिक्रम तीमुद्वाहे चकमेऽग्निः शुकीमिव ॥ ११॥

विबुधासुरग धर्वमुनिसिद्धनरोरगाः ।
विजिताः सूर्यया दिक्षु क्वणय त्यैव नूपुरैः ॥ १२॥

प्राचीनबर्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशाभवन् ।

यनामवृत्ता सर्वे बमस्नाता प्रचेतस ॥ १३॥
आदिष्टा प्रजासर्गे तपसे[1]ऽणवमाविशत् ।
शवषसहस्राणि तपसाऽर्चंस्तपस्पतिम् ॥ १४॥

यदुक्त पथि दृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता ।
तद्ध्याय तो जप तच्च पूजय तच्च सयता ॥ १५॥

विदुर —

प्रचेतसा गिरित्रेण यथासीत्पथि सङ्गम ।
यदुताह हर प्रीतस्तन्नो ब्रह्म वदायवत् ॥ १६॥

सङ्गम खलु विप्रर्षे शिवेनेह शरारिणाम ।
दुलभो मुनयो दध्युरसङ्गाद्यमभीप्सितम् ॥ १७॥

आत्मारामोऽपि यस्त्वस्य लोककल्पस्य राधसे ।
शक्त्या युक्तो विचरति घोरया भगवा भव ॥ १८॥

मैत्रेय —

प्रचेतस पितुर्वाक्य शिरसादाय साधव ।
दिश प्रतीचीं प्रययुस्तपस्याहतचेतस ॥ १९॥

समुद्रमुपविस्तीणमपश्य सुमहत्सर ।
मह मन इव स्वच्छ प्रसन्नसलिलाशयम् ॥ २०॥

नीलरक्तोत्पलाम्भोजकह्लारे दीवराकरम् ।
हससारसचक्राह्वकारण्डवनिकूजितम् ॥ २१॥

---

1 वन

मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलताङ्घ्रिपम् ।
पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवम् ॥ २२॥

तत्र गा धर्वमाकण्य दिव्यमागमनोहरम् ।
विसिस्म्यू राजपुत्रास्ते मृदङ्गपणवाद्यनु ॥ २३॥

तर्ह्येव सरसस्तस्मान्निष्क्राम त सहानुगम् ।
उपगीयमानममरप्रवर विबुधानुगै ॥ २४॥

तप्तहेमनिकायाभ शितिकण्ठ त्रिलोचनम् ।
प्रसादसुमुख वीक्ष्य प्रणेमुजातकौतुका ॥ २५॥

स ता प्रपन्नार्तिहरो भगवा धमवत्सल ।
धर्मज्ञान शीलसम्पन्ना प्रीत प्रीतानुवाच ह ॥ २६॥

॥ श्रीरुद्रगीता ॥

श्रीरुद्र —

यूय वेदिषद पुत्रा विदित वश्चिकीर्षितम् ।
अनुग्रहाय भद्र व एव मे दशन कृतम् ॥ २७॥

य पर रहस साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसज्ञितात् ।
भगव त वासुदेव प्रपन्न स प्रियो हि मे ॥ २८॥

स्वधमनिष्ठ शतज मभि पुमा
विरिञ्चतामेति तत पर हि माम् ।
अव्याकृत भागवतोऽथ वैष्णव
पद यथाह विबुधा कलात्यये ॥ २९॥

अथ भागवता यूय प्रिया स्थ भगवा यथा ।
न मद्भागवताना च प्रेयान योऽस्ति कर्हिचित् ॥ ३०॥

इद विविक्त जप्तव्य पवित्र मङ्गल परम् ।
नि श्रेयसकर चापि श्रूयता तद्वदामि व ॥ ३१॥

मैत्रेय —

इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह तान् शिव ।
बद्धाञ्जली राजपुत्रान्नारायणपरो वच ॥ ३२॥

श्रीरुद्र —

जित त आत्मविद्वुर्य स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ।
भवता राधसा राद्ध सर्वस्मा आत्मने नम ॥ ३३॥

नम पङ्कजनाभाय भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मने ।
वासुदेवाय शा ताय कूटस्थाय स्वरोचिषे ॥ ३४॥

सङ्कर्षणाय सूक्ष्माय दुर ताया तकाय च ।
नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नाया तरात्मने ॥ ३५॥

नमो नमोऽनिरुद्धाय हृषीकेशेन्द्रियात्मने ।
नम परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने ॥ ३६॥

स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्य शुचिषदे नम ।
नमो हिरण्य[1]वीर्याय चातुर्होत्राय त तवे ॥ ३७॥

नम ऊर्ज इषे त्रय्या पतये यज्ञरेतसे ।

1 वर्णाय

तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने ॥ ३८॥

सर्वसत्त्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे ।
नमस्त्रैलोक्यपालाय सहओजोबलाय च ॥ ३९॥

अर्थलिङ्गाय नभसे नमोऽन्तर्बहिरात्मने ।
नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे ॥ ४०॥

प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे ।
नमो धर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च ॥ ४१॥

नमस्त आशिषामीश मनवे कारणात्मने ।
नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ॥ ४२॥

पुरुषाय पुराणाय सांख्ययोगेश्वराय च ।
शक्तित्रयसमेताय मीढुषेऽहङ्कृतात्मने ॥ ४३॥

चेतआकूतिरूपाय नमो वाचोविभूतये ॥ ४४

दर्शनं नो दिदृक्षूणां देहि भागवतार्चितम् ।
रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेन्द्रियगुणाञ्जनम् ॥ ४५

स्निग्धप्रावृड्घनश्यामं सर्वसौन्दर्यसङ्ग्रहम् ।
चार्वायतचतुर्बाहु सुजातरुचिराननम् ॥ ४६

पद्मकोशपलाशाक्षं सुन्दरभ्रु सुनासिकम् ।
सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषणम् ॥ ४७

प्रीतिप्रहसितापाङ्गमलकैरुपशोभितम् ।

लसत्पङ्कजकिञ्जल्कदुकूलं मृष्टकुण्डलम् ॥ ४८

स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलम् ।
शङ्खचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ॥ ४९

सिंहस्कन्धत्विषो बिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभम् ।
श्रियानपायिन्या क्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ॥ ५०

पूररेचकसंविग्नवलिवल्गुदलोदरम् ।
प्रतिसङ्क्रामयद्विश्वं नाभ्यावर्तगभीरया ॥ ५१

श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम् ।
समचार्वङ्घ्रिजङ्घोरुनिम्नजानुसुदर्शनम् ॥ ५२

पदा शरत्पद्मपलाशरोचिषा
नखद्युभिर्नोऽन्तरघं विधुन्वता ।
प्रदर्शय स्वीयमपास्तसाध्वसं
पदं गुरो मार्गगुरुस्तमोजुषाम् ॥ ५३

एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सताम् ।
यद्भक्तियोगोऽभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥ ५४

भवान्भक्तिमता लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ।
स्वाराज्यस्याप्यभिमत एकान्तेनात्मविद्गतिः ॥ ५५

तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया ।
एकान्तभक्त्या को वाञ्छेत्पादमूलं विना बहिः ॥ ५६

यत्र निर्विष्टमरण कृतान्तो नाभिम यते ।
विश्व विध्वसय वीयशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा ॥ ५७

क्षणार्धेनापि तुलये न स्वर्ग नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्याना किमुताशिष ॥ ५८

अथानघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयो
रन्तर्बहि स्नानविधूतपाप्मनाम् ।
भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशीलिना
स्यात्सङ्गमोऽनुग्रह एष नस्तव ॥ ५९

न यस्य चित्त बहिरर्थविभ्रम
तमोगुहाया च विशुद्धमाविशत् ।
यद्भक्तियोगानुगृहीतमञ्जसा
मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिम् ॥ ६०

यत्रेद व्यज्यते विश्व विश्वस्मिन्नवभाति यत् ।
तत्त्व ब्रह्म पर ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥ ६१

यो माययेद पुरुरूपयासृज
द्बिभर्ति भूय क्षपयत्यविक्रिय ।
यद्भेदबुद्धि सदिवात्मदुस्थया
तमात्मतन्त्र भगव प्रतीमहि ॥ ६२

क्रियाकलापैरिदमेव योगिन
श्रद्धान्विता साधु यजन्ति सिद्धये ।

भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षित
वेदे च तन्त्रे च त एव कोविदा ॥ ६३

त्वमेक आद्य पुरुष सुप्तशक्ति
स्तया रज सत्त्वतमो विभिद्यते ।
महानहं खं मरुदग्निवाधरा
सुरर्षयो भूतगणा इदं यत ॥ ६४

सृष्ट स्वशक्त्येदमनुप्रविष्ट
श्चतुर्विध पुरमात्मांशकेन ।
अथो विदुस्त पुरुष सन्तमन्त
र्भुङ्क्ते हृषीकैर्मधु सारघ य ॥ ६५

स एष लोकानतिचण्डवेगो
विकर्षसि त्व खलु काल[1]यान ।
भूतानि भूतैरनुमेयतत्त्वो
घनावलीर्वायुरिवाविषह्य ॥ ६६

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया
प्रवृद्धलोभ विषयेषु लालसम् ।
त्वमप्रमत्त सहसाभिपद्यसे
क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तक ॥ ६७

---

[1] यत्र

कस्त्वत्पदाब्ज विजहाति पण्डितो
यस्तेऽवमानव्ययमानकेतन ।
विशङ्कयास्मद्गुरुरर्चति स्म य
द्विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश ॥ ६८

अथ त्वमसि नो ब्रह्म परमात्मन्विपश्चिताम् ।
विश्व रुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भया गति ॥ ६९

इद जपत भद्र वो विशुद्धा नृपन दना ।
स्वधर्ममनुतिष्ठ तो भगवत्यर्पिताशया ॥ ७०

तमेवात्मानमात्मस्थ सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।
पूजयध्व गृण तश्च ध्याय तश्चासकृद्धरिम् ॥ ७१

योगादेशमुपासाद्य धारय तो मुनिव्रता ।
समाहितधिय सव एतदभ्यसतादृता ॥ ७२

इदमाह पुरास्माक भगवान्विश्वसृक्पति ।
भृग्वादीनामात्मजाना सिसृक्षुः ससिसृक्षताम् ॥ ७३

ते वय नोदिता सर्वे प्रजासर्गे प्रजेश्वरा ।
अनेन ध्वस्ततमस सिसृक्ष्मो विविधा प्रजा ॥ ७४

अथेद नित्यदा युक्तो जपन्नवहित पुमान् ।
अचिराच्छ्रेय आप्नोति वासुदेवपरायण ॥ ७५

श्रेयसामिह सर्वेषा ज्ञान नि श्रेयस परम् ।

सुख तरति दुष्पार ज्ञाननौर्व्यसनार्णवम् ॥ ७६

य इम श्रद्धया युक्तो मद्गीत भगवत्स्तवम् ।
अधीयानो दुराराध्य हरिमाराधयत्यसौ ॥ ७७

वि दते पुरुषोऽमुष्मादयदिच्छत्यस[1]त्वरम् ।
मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ॥ ७८

इद य कल्य उत्थाय प्राञ्जलि श्रद्धयान्वित ।
शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनै ॥ ७९

गीत मयेद नरदेवनन्दना
परस्य पुस परमात्मन स्तवम् ।
जप त एकाग्रधियस्तपो मह
चरध्वम ते तत आप्स्यथेप्सितम् ॥ ८०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया सहिताया चतुर्थस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्याय ॥

---

1 त्वरम्

॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय—

इति सन्दिश्य भगवान्बार्हिषदैरभिपूजितः ।
पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवान्तर्दधे हरः ॥ १

रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः ।
जपन्तस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं जले ॥ २

प्राचीनबर्हिषं क्षत्तः कर्मस्वासक्तमानसम् ।
नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत् ॥ ३

श्रेयस्त्वं कतमद्राजन्कर्मणात्मन ईहसे ।
दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्यते ॥ ४

राजा—

न जानामि महाभाग परं कर्मापविद्धधीः ।
ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ॥ ५

गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्रदारधनार्थधीः ।
न परं विन्दते मूढो भ्राम्यन्संसारवर्त्मसु ॥ ६

नारद—

भो भो प्रजापते राजन्पशून्पश्य त्वयाध्वरे ।
संज्ञापिताञ्जीवसङ्घान्निर्घृणेन सहस्रशः ॥ ७

एते त्वां सम्प्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव ।

सम्परेतमथ कूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यव ॥ ८
अत्र ते कथयिष्येऽमुमितिहास पुरातनम् ।
पुरञ्जनस्य चरित निबोध गदतो मम ॥ ९
आसीत्पुरञ्जनो नाम राजा राजन्बृहच्छ्रवा ।
तस्याविज्ञातनामासीत्सखाऽविज्ञातचेष्टित ॥ १०
सोऽन्वेषमाण शरण बभ्राम पृथिवीं प्रभु ।
नानुरूप यदाविन्ददभूत्स विमना इव ॥ ११
न साधु मेने ता सर्वा भूतले यावती पुर ।
कामा कामयमानोऽसौ तस्य तस्योपपत्तये ॥ १२
स एकदा हिमवतो दक्षिणेष्वथ सानुषु ।
ददर्श नवभिर्द्वार्भि पुर लक्षितलक्षणाम् ॥ १३
प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणै ।
स्वर्णरौप्यायसै शृङ्गै सङ्कुला सर्वतो गृहै ॥ १४
नीलस्फटिकवैदूर्यमुक्तामरकतारुणै ।
क्लृप्तहर्म्यस्थली दीप्ता श्रिया भोगवतीमिव ॥ १५
सभाचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणै ।
चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्ता विद्रुमवेदिभि ॥ १६
पुर्यास्तु बाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले ।
नदद्विहङ्गालिकुलकोलाहलजलाशये ॥ १७
हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना ।

चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसम्पदि ॥ १८

नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः ।
आहूतं मन्यते पान्थो यत्र कोकिलकूजितैः ॥ १९

यदृच्छयागतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमाम् ।
भृत्यैर्दशभिरायान्तीमेकैकशतनायकैः ॥ २०

पञ्चशीर्षाहिना गुप्तां प्रतीहारेण सर्वतः ।
अन्वेषमाणामृषभमप्रौढां कामरूपिणीम् ॥ २१

सुनासां सुदतीं बालां सुकपोलां वराननाम् ।
समविन्यस्तकर्णाभ्यां बिभ्रतीं कुण्डलश्रियम् ॥ २२

पिशङ्गनीवीं सुश्रोणीं श्यामां कनकमेखलाम् ।
पद्भ्यां क्वणद्भ्यां चलन्तीं नूपुरैर्देवतामिव ॥ २३

स्तनौ व्यञ्जितकैशोरौ समवृत्तौ निरन्तरौ ।
वस्त्रान्तेन निगूहन्तीं व्रीडया गजगामिनीम् ॥ २४

तामाह ललितं वीरः सव्रीडस्मितशोभनाम् ।
स्निग्धेनापाङ्गपुङ्खेन स्पृष्टः प्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा ॥ २५

का त्वं कञ्जपलाशाक्षि कस्यासीह कुतः सति ।
इमामुपपुरीं भीरु किं चिकीर्षसि शंस मे ॥ २६

क एतेऽनुपथा ये त एकादश महाभटाः ।
एता वा ललनाः सुभ्रु कोऽयं तेऽहिः पुरः सरः ॥ २७

त्व ह्रीभवा यस्यथ वाग्रमापति
विचिन्वती किं मुनिवद्रहो वने ।
त्वदङ्घ्रिकामाप्तसमस्तकाम
क पद्मकोश पतित कराग्रात् ॥ २८

नासा वरोक यतमा भुविस्तु
क्पुरीमिमा वीरवरेण साकम् ।
अहस्यलङ्कतुमदभ्रकमणा
लोक पर श्रीरिव यज्ञपुसा ॥ २९

यदेष माऽपाङ्गविखण्डितेद्रिय
सव्रीडभावस्मितविभ्रमद्भुवा ।
त्वयोपसृष्टो भगवा मनोभव
प्रबाधतेऽथानुगृहाण शोभने ॥ ३०

त्वदानन सुभ्रु सुतारलोचन
व्यालम्बिनीलालकवृदसवृतम् ।
उन्नीय मे दशय वल्गुवाचक
यद्व्रीडया नाभिमुख शुचिस्मिते ॥ ३१

इत्थ पुरञ्जन नारी याचमानमधीरवत् ।
अभ्यनन्दत त वीर हस ती वीर मोहिता ॥ ३२

न विदाम,वय सम्यक्कतार पुरुषषभ ।
आत्मनश्च परस्यापि गोत्र नाम च यत्कृतम् ॥ ३३

इहाद्य सन्तमात्मानं विदाम न ततः परम् ।
येनेयं निर्मिता वीर पुरी शरणमात्मनः ॥ ३४

एते सखायः सख्यो मे नरा नार्यश्च मानद ।
सुप्तायां मयि जागर्ति नागोऽयं पालयन् पुरीम् ॥ ३५

दिष्ट्यागतोऽसि भद्रं ते ग्राम्यान् कामानभीप्ससे ।
उद्वहिष्यामि तांस्तेऽहं स्वबन्धुभिररिन्दम ॥ ३६

इमां त्वमधितिष्ठस्व पुरीं नवमुखीं विभो ।
मयोपनीतान् गृह्णानः कामभोगान् शतं समाः ॥ ३७

कं नु त्वदन्यं रमये ह्यरतिज्ञमकोविदम् ।
असम्परायाभिमुखमश्वस्तनविदं पशुम् ॥ ३८

धर्मो ह्यत्रार्थकामौ च प्रजानन्दोऽमृतं यशः ।
लोका विशोका विरजा यान्न केवलिनो विदुः ॥ ३९

पितृदेवर्षिमर्त्यानां भूतानामात्मनश्च ह ।
क्षेम्यं वदन्ति शरणं भवेऽस्मिन् यद्गृहाश्रमः ॥ ४०

का नाम वीर विख्यातं वदान्यं प्रियदर्शनम् ।
न वृणीत प्रियं प्राप्तं मादृशी त्वादृशं पतिम् ॥ ४१

कस्या मनस्ते भुवि भोगिभोगयोः
स्त्रिया न सज्जेद्भुजयोर्महाभुज ।
योऽनाथवर्गाधिमलं घृणोद्धत-
स्मितावलोकेन चरत्यपोहितुम् ॥ ४२

नारद—

इति तौ दम्पती तत्र समुद्य समय मिथ ।
ता प्रविश्य पुरीं राज मुमुदाते शत समा ॥ ४३

उपगीयमानो ललित तत्र तत्र च गायकै ।
क्रीड परिवृत स्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ ॥ ४४

सप्तोपरि कृता द्वार पुरस्तस्यास्तु द्वे अध ।
पृथग्विषयगत्यर्थं तस्या य कश्चनेश्वर ॥ ४५

पञ्च द्वारस्तु पौरस्त्या दक्षिणैका तथोत्तरा ।
पश्चिमे द्वे अमूषा ते नामानि नृप वणये ॥ ४६

खद्योताऽविमुखी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते ।
विभ्राजित जनपद याति ताभ्या द्युमत्सख ॥ ४७

नलिनी नालिनी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते ।
अवधूतसखस्ताभ्या विषय याति सौरभम् ॥ ४८

मुख्यानाम पुरस्ताद्दास्तयाऽपणबहूदनौ ।
विषयौ याति पुरराड्रसज्ञविपणान्वित ॥ ४९

पितृहूर्नृप पुर्या द्वार्दक्षिणेन पुरञ्जन ।
राष्ट्र दक्षिण[1]पञ्चाल याति श्रुतधरान्वित ॥ ५०

देवहूनाम पुर्या वा उत्तरेण पुरञ्जन ।
राष्ट्रमुत्तरपञ्चाल याति श्रुतधरान्वितः ॥ ५१

---

1 पा

आसुरी नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरञ्जन ।
ग्रामक नाम विषय [1]दुमदेन समन्वित ॥ ५२

निर्ऋतिनाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरञ्जन ।
वैशस नाम विषय लु‍ब्धकेन समन्वित ॥ ५३

अन्धावमीषा पौगणा निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ ।
अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्या याति करोति च ॥ ५४

स यह्यन्त पुरगतो विषूचीनसमन्वित ।
मोह प्रसाद हर्षं वा याति जाया मजोद्भवम् ॥ ५५

एव कर्मसु ससक्त कामात्मा वञ्चितोऽबुध ।
महिषी यद्यदीहेत तत्तदेवा ववतत ॥ ५६

क्वचित्पिबन्त्या पिबति मदिरा मदविह्वल ।
अश्नन्त्या क्वचिदश्नाति जक्षत्या सह जक्षति ॥ ५७

क्वचिद्गायति गायन्त्या रुदत्या [2]रुदति क्वचित् ।
क्वचिद्धस त्या हसति जल्पन्त्यामनु जल्पति ॥ ५८

क्वचिद्धावति धाव त्या तिष्ठन्त्यामनु तिष्ठति ।
अनु शेते शयानायाम वास्ते क्वचिदासतीम् ॥ ५९

क्वचिच्छृणोति शृण्वन्त्या पश्यन्त्यामनु पश्यति ।
क्वचिज्जिघ्रति जिघ्रन्त्या स्पृशन्त्या स्पृशति क्वचित् ॥ ६०

क्वचिच्च शोचतीं जायामनु शोचति दीनवत् ।

---

1 लुब्धकेन 2 रोदिति

अनु हृष्यति हृष्यन्त्यां मुदितामनु मोदते ॥ ६१

विप्रलब्धो महिष्यैवं सर्वप्रकृतिवञ्चितः ।
नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञः क्लैब्यात्क्रीडामृगो यथा ॥ ६२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥

नारद —

स एकदा महेष्वासो रथं पञ्चाश्वमाशुगम् ।
द्वीषं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चबन्धुरम् ॥ १

एकरश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूबरम् ।
पञ्चप्रहरणं सप्तवरूथं पञ्चविक्रमम् ॥ २

हैमोपस्करमारुह्य स्वर्णवर्माक्षयेषुधिः ।
एकादशचमूनाथः पञ्चप्रस्थमगाद्वनम् ॥ ३

चचार मृगयां तत्र दृप्त आत्तेषुकार्मुकः ।
विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ॥ ४

आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।
न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥ ५

तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मेध्यान्पशून्वने ।
यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥ ६

य एवं कर्म नियतं विद्वान् कुर्वीत मानवः ।
कर्मणा तेन राजेन्द्र ज्ञानेन न स लिप्यते ॥ ७

अन्यथा कर्म कुर्वाणो मानारूढो निबध्यते ।
गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ॥ ८

तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाजैः शिलीमुखैः ।
विप्लवोऽभूद् दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनाम् ॥ ९

शशान् वराहान् महिषान् गवयान् रुरुशल्यकान् ।
मेध्यानन्यांश्च विविधान् विनिघ्नन् श्रममध्यगात् ॥ १०

ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो निवृत्तो गृहमेयिवान् ।
कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ॥ ११

आत्मानमर्हयाञ्चक्रे धूपालेपस्रगादिभिः ।
साध्वलङ्कृतसर्वाङ्गो महिष्यामादधे मनः ॥ १२

तृप्तो हृष्टः सुदृप्तश्च कन्दर्पाकृष्टमानसः ।
न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनाम् ॥ १३

अन्तःपुरस्त्रियोऽपृच्छद्विमना इव वेदिषत् ।
अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा ॥ १४

न तथैतर्हि रोचन्ते गृहेषु गृहसम्पदः ।
[1]यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता ॥ १५

---

1 क्वचिद् इत ऊर्ध्वं पाठः को नामासीत् दीनवत् ।

[तृतीयमर्धं क्वचिदधिकं दृश्यते]

क्व वर्तते सा ललना मज्जन्त व्यसनार्णवे ।
या मामुद्धरते प्रज्ञा दीपयन्ती पदे पदे ॥ १६

दासी —

नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति ।
भूतले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् ॥ १७

नारद —

पुरञ्जनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां भुवि ।
तत्सङ्गोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं परमं ययौ ॥ १८

सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हृदयेन विदूयता ।
प्रेयस्याः स्नेहसंरम्भलिङ्गमात्मनि नाभ्यगात् ॥ १९

अनुनिन्येऽथ शनकैर्वीरोऽनुनयकोविदः ।
पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालिताम् ॥ २०

पुरञ्जन —

नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीश्वराः शुभे ।
कृतागस्स्वात्मसात्कृत्वा शिक्षादण्डं न युञ्जते ॥ २१

परमोऽनुग्रहो दण्डो भृत्येषु प्रभुणार्पितः ।
बालो न वेद तत्तन्वि बन्धुकृत्यममर्षणः ॥ २२

सा त्वं मुखं सुदति सुभ्र्वनुरागभार
व्रीडाविलम्बविलसद्धसितावलोकम् ।

नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नस न
स्वाना प्रदर्शय मनस्विनि वल्गुवाक्यम् ॥ २३

तस्मिन्दधे दममहं तव वीरपत्नि
योऽन्यत्र भूसुरकुलात्कृतकिल्बिषस्तम् ।
पश्ये न वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्या
मन्यत्र वै मुररिपोरितरत्र दासात् ॥ २४

वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं विहर्षं
संरम्भभीमविमृष्टमपेतरागम् ।
पश्ये स्तनावपि शुचोपहतौ सुजातौ
बिम्बाधरं विगतकुङ्कुमपङ्करागम् ॥ २५

तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य
स्वैरं गतस्य मृगया व्यसनातुरस्य ।
का देवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेग
विस्रस्त[1]पौंस्नमुशती न भजेत कृत्ये ॥ २६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे षड्विंशोऽध्याय ॥

---

1 पौंस्क

॥ सप्तविंशोऽध्याय ॥

नारद —

इत्थ पुरञ्जन सध्र्यग्वशमानीय विभ्रमै ।
पुरञ्जनी महा[1]राज रेमे रमयती पतिम् ॥ १

स राजा महिषीं राजन्सुस्नाता रुचिराननाम् ।
कृतस्वस्त्ययना तृप्तामभ्यनन्ददुपागताम् ॥ २

तयोपगूढ परिरब्धकन्धरो
रहानुमन्त्रैरपकृष्टचेतन ।
न कालरंहो बुबुधे दुरत्यय
दिवा निशेति प्रमदापरिग्रह ॥ ३

शयान उन्नद्धमदो महामना
महार्हतल्पे महिषीभुजोपधि ।
तामेव वीरो मनुते पर यत
स्तमोभिभूतो न निज पर च यत् ॥ ४

तयैव रममाणस्य कामकश्मलचेतस ।
क्षणार्धमिव राजेन्द्र व्यतिक्रान्त नव वय ॥ ५

तस्यामजनयत्पुत्रान्पुरञ्जन्या पुरञ्जन ।
शतान्येकादश विराडायुषोऽर्धमथात्यगात् ॥ ६

---

[1] दासी

दुहितॄर्दशोत्तरशत पितृमातृयशस्करा ।
शीलौदार्यगुणोपेता पौरञ्जन्य प्रजापते ॥ ७

स पञ्चालपति पुत्रान्पितृवंशविवर्धनान् ।
दारै सयोजयामास दुहितॄ सदृशैर्वरै ॥ ८

पुत्राणा चाभव पुत्रा एकैकस्य शत शतम् ।
यैर्वै पौरञ्जनो वश पञ्चालेषु समेधित ॥ ९

तेषु तद्रिक्थहारेषु गृहकोशानुजीविषु ।
निरूढेन ममत्वेन विषयेष्वन्वबध्यत ॥ १०

ईजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षित पशुमारकै ।
देवान्पितॄन्भूतपतीन्नानाकामो यथा भवान् ॥ ११

युक्तेष्वेव प्रमत्तस्य कुटुम्बासक्तचेतस ।
आससाद स वै कालो योऽप्रिय प्रिययोषिताम् ॥ १२

चण्डवेग इति ख्यातो गन्धर्वाधिपतिर्नृप ।
गन्धर्वास्तस्य बलिन षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥ १३

गन्धर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सितासिता ।
परिवृत्त्या विलुम्पन्ति सर्वकामविनिर्मिताम् ॥ १४

ते चण्डवेगानुचरा पुरञ्जनपुर यदा ।
हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजागर ॥ १५

स सप्तभि शतैरेको विंशत्या च शत समा ।

पुरञ्जनपुराध्यक्षो ग धर्वैर्युयुधे बली ॥ १६

क्षीयमाणे स्वसम्ब धे एकस्मि बहुभिर्युधा ।
चि ता परा जगामात सराष्ट्रपुरबा धव ॥ १७

स एव पुर्यां मधुभुक्पञ्चालेषु स्वपार्षदै ।
उपनीत बलिं गृह्ण स्त्रीजितो नाविदद्भयम ॥ १८

कालस्य दुहिता काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छती ।
पर्यट ती न बर्हिष्म प्रत्यन दत कश्चन ॥ १९

[1]दौर्भाग्यनात्मनो लोक विश्रुता दुर्भगेति सा ।
या तुष्टा राजर्षये तु वृतादात्पूरवे वरम् ॥ २०

कदाचिदटमाना सा ब्रह्मलोकान्मह्यं गतम् ।
वव्रे बृहद्व्रत मा तु जानती काममाहिता ॥ २१

मयि सरभ्य विपुलमदाच्छाप सुदु सहम् ।
स्थातुमर्हसि नैकत्र मद्याच्ञाविमुखो मुने ॥ २२

ततो विहतसङ्कल्पा क यका यवनेश्वरम् ।
मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भय पतिम् ॥ २३

ऋषभ यवनाना त्वा वृणे वीरेप्सित पतिम् ।
सङ्कल्पस्त्वयि भूताना कृत किल न रिष्यति ॥ २४

द्वाविमावनुशोचन्ति बालावसदवग्रहौ ।

---

1 दुर्भगेना

*

यल्लोकशास्त्रोपनतं न राति न तदिच्छति ॥ २५
अथो भजस्व मां भद्र भजन्तीं मे दयां कुरु ।
एतावान् पौरुषो धर्मो यदार्ताननुकम्पते ॥ २६
कालकन्योदितवचो निशम्य यवनेश्वरः ।
चिकीर्षुर्देवगुह्यं स सस्मितं तामभाषत ॥ २७
मया निरूपितस्तुभ्यं पतिरात्मसमाधिना ।
नाभिनन्दति लोकोऽयं त्वामभद्राम[1]सम्मताम् ॥ २८
त्वमव्यक्तगतिर्भुङ्क्ष्व लोकं कर्मविनिर्मितम् ।
याहि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्य[2]सि ॥ २९
प्रज्वारोऽयं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव ।
चराम्युभाभ्यां लोकेऽस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ॥ ३०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

---

1 सत्तमाम् 2 नि

॥ अष्टाविंशोऽध्याय ॥

नारद—

सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन् दिष्टकारिण ।
प्र धारकालक याभ्या विचेरुरवनीमिमाम् ॥ १

त एकदा तु रभसा पुरञ्जनपुरीं नृप ।
रुरुधुर्भौमभोगाढ्या जरत्पन्नगपालिताम् ॥ २

कालकन्यापि बुभुजे पुरञ्जनपुर बलात् ।
ययाभिभूत पुरुष सद्यो नि सारतामियात् ॥ ३

तयोपभु यमाना वै यवना सवतोदिशम् ।
द्वार्भि प्रविश्य सुभृश प्रादय सकला पुरीम् ॥ ४

तस्या प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरञ्जन ।
अवापारुविधास्तापा कुटुम्बी ममताकुल ॥ ५

कन्योपगूढो नष्टश्री कृपणो विषयात्मक ।
नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो ग धर्वयवनैर्बलात् ॥ ६

विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् ।
पुत्रा पौत्रानुगामात्याञ्जायां च गतसौहृदाम् ॥ ७

आत्मान कन्यया ग्रस्त पञ्चालानरिदूषितान् ।
दुरन्तचिन्तामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रियाम् ॥ ८

कामानभिलष दीनो यातयामांश्च कन्यया ।

विगतात्मगतिस्नेह पुत्रदारांश्च लालयन् ॥ ९

गन्धर्वयवनाक्रान्ता कालकन्योपमर्दिताम् ।
हातु प्रचक्रमे राजा ता पुरीमनिकामतः ॥ १०

भयनाम्नोऽग्रजो भ्राता प्रज्वर प्रत्युपस्थित ।
ददाह ता पुरीं कृत्स्ना भ्रातु प्रियचिकीर्षया ॥ ११

तस्या सन्दह्यमानाया सपौर सपरिच्छद ।
कौटुम्बिक कुटुम्बिन्या उपातप्यत सान्वय ॥ १२

यवनोपरुद्धायतनो ग्रस्ताया कालकन्यया ।
पुर्यां प्रज्वारसंसृष्ट पुरपालोऽन्वतप्यत ॥ १३

न [1]शेके सोऽवितु तत्र पुरुकृच्छ्रोरुवेपथु ।
गन्तुमैच्छत्ततो वृक्षकोटरादिव [2]सानलात् ॥ १४

शिथिलावयवो यर्हि गन्धर्वैर्हृतपौरुष ।
यवनैररिभी राजन्नुपरुद्धो रुरोद ह ॥ १५

दुहितॄ पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृपार्षदान् ।
स्वत्वावशिष्ट यत्किञ्चिद्गृहकोशपरिच्छदम् ॥ १६

अह ममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृही ।
दध्यौ प्रमदया दीनो विप्रयोग उपस्थिते ॥ १७

लोकान्तर गतवति मय्यनाथा कुटुम्बिनी ।

---

1 शशाकोऽवितु 2 सोऽग्निराट्

वर्तिष्यते कथ त्वेषा बालकाननुशोचती ॥ १८

न मय्यनाशिते भुङ्क्ते नास्नाते स्नाति मत्परा ।
मयि रुष्टे सुसन्त्रस्ता भर्त्सिते यतवाग्भयात् ॥ १९

प्रबोधयति माऽविज्ञ व्युषिते शोककर्शिता ।
[1]वर्त्मैतद्गृहमधीय वीरसूरपि नेष्यति ॥ २०

कथ नु दारका दीना दारकीर्वापरायणा ।
वर्तिष्यन्ते मयि गते भिन्ननाव इवोदधौ ॥ २१

एव कृपणया बुद्ध्या शोचन्तमतदर्हणम् ।
ग्रहीतु कृतधीरेन भयनामाभ्यपद्यत ॥ २२

पशुवद्यवनैरेष नीयमान स्वक क्षयम् ।
अन्वद्रवन्ननुपथा शोचन्तो भृशमातुरा ॥ २३

पुरी विहायोपगत उपरुद्धो भुजङ्गम ।
यदा तमेवानु पुरी विशीर्णा प्रकृतिं गता ॥ २४

विकृष्यमाणा प्रसभ यवनेन बलीयसा ।
नाविन्दत्तमसाविष्ट सखाय सुहृद पुर ॥ २५

त यज्ञपशवोऽनेन सज्ञप्ता ये दयालुना ।
कुठारैश्चिच्छिदु क्रुद्धा स्मरन्तोऽमीवमस्य तत् ॥ २६

अनन्तपारे तमसि मग्नो नष्टस्मृति समा ।

---

1 वर्त्मैतद्गृह

शाश्वतीरनुभूयार्तिं प्रमदासङ्गदूषित ॥ २७
तामेव मनसा गृह्णन्बभूव प्रमदोत्तमा ।
अनन्तर विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि ॥ २८
उपयेमे वीर्यपणा वैदर्भीं मलयध्वज ।
युधि निर्जित्य राजन्या पाण्ड्य परपुरञ्जय ॥ २९
तस्या स जनयाचक्र आत्मजामसितेक्षणाम् ।
यवीयस सप्त सुतान्सप्त द्रविडभूभृत ॥ ३०
एकैकस्याभवत्तेषा राजन्नर्बुदमर्बुदम् ।
भोक्ष्यते यद्वंशधरैर्मही मन्वन्तर परम् ॥ ३१
अगस्त्य प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्रताम् ।
यस्या दृढच्युतो जात इध्मवाहात्मजो मुनि ॥ ३२
विभज्य तनयेभ्य क्ष्मा राजर्षिर्मलयध्वज ।
आरिराधयिषु कृष्ण स जगाम कुलाचलम् ॥ ३३
हित्वा गृहान्सुतान्भोगा वैदर्भी मदिरेक्षणा ।
अन्वधावत पाण्ड्येश ज्योत्स्नेव रजनीकरम् ॥ ३४
तत्र चन्द्रवसा नाम ताम्रपर्णी [1]वटोदका ।
तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनो मृजन् ॥ ३५
कन्दाष्टिभिर्मूलफलै पुष्पपर्णैस्तृणोदकै ।
वर्तमान शनैर्गात्रकर्षण तप आस्थित ॥ ३६

1 नवोदका

शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पिपासे प्रियाप्रिये ।
सुखदु खे इति द्वन्द्वान्यजयत्समदर्शन ॥ ३७

तपसा विद्यया पक्वकषायो नियमैर्यमै ।
युयुजे ब्रह्मण्यात्मान विजिताक्षानिलाशय ॥ ३८

आस्ते स्थाणुरिवैकत्र दिव्य वर्षशत स्थिर ।
वासुदेवे भगवति नान्यद्वेदोद्वहन्रतिम् ॥ ३९

स व्यापकतयात्मान व्यतिरिक्ततयात्मनि ।
विद्वान्स्वप्न इवामर्शसाक्षिण विरराम ह ॥ ४०

साक्षाद्भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप ।
विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखम् ॥ ४१

परे ब्रह्मणि चात्मान पर ब्रह्म तथात्मनि ।
वीक्षमाणो विहायेक्षामस्मादुपरराम ह ॥ ४२

पतिं परमधर्मज्ञ वैदर्भी मलयध्वजम् ।
प्रेम्णा पर्यचरद्धित्वा भोगान्सा पतिदेवता ॥ ४३

चीरवासा व्रतक्षामा वेणीभूतशिरोरुहा ।
बभावुपपतिं शान्ता शिखा शान्तमिवानलम् ॥ ४४

अजानती प्रियतम यदोपरतमङ्गना ।
सुस्थिरासनमासाद्य यथापूर्वमुपाचरत् ॥ ४५

यदा नोपलभेताङ्घ्रावूष्माण पत्युरर्चती ।
आसीत्सविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा ॥ *४६

आत्मान शोचती दीनमब धु विक्लवाश्रुभि ।
स्तनावासिच्य विपिने सुस्वर प्ररुरोद सा ॥ ४७

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे इमामुदधिमेखलाम् ।
दस्युभ्य क्षत्रबन्धुभ्यो बिभ्यती पातुमर्हसि ॥ ४८

एष विलपती बाला विपिनेऽनुगता पतिम् ।
पतिता पादयोभर्तू रुदत्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४९

चिति दारुमयीं चित्वा तस्या पत्यु कलेवरम् ।
आदीप्य चानुमरणे विलपन्ती मनो दधे ॥ ५०

तत्र पूर्वतर कश्चित्सखा ब्राह्मण आत्मवान् ।
सा त्वयन्वल्गुना साम्ना तामाह रुदतीं प्रभो ॥ ५१

ब्राह्मण —

का त्व कस्यासि को वाय शयानो यस्य शोचसि ।
जानासि किं सखाय मा येनाग्रे विचचर्थ ह ॥ ५२

अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसख सखे ।
हित्वा मा पदमन्विच्छ भौमभोगरतो गत ॥ ५३

हसावह च त्व चार्यसखायौ मानसायनौ ।
अभूताम तरावौक सहस्रपरिवत्सरान् ॥ ५४

स त्व विहाय मा बन्धो गतो ग्राम्यमतिर्महीम् ।
विचरन्पदमद्राक्षी कयाचिन्निर्मित स्त्रिया ॥ ५५

पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम् ॥ ५६

पञ्चेन्द्रियार्था आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो ।
तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कुलमिन्द्रियसङ्ग्रहः ॥ ५७

विपणस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया ।
शक्त्यधीशः पुमांस्त्वत्र प्रविष्टो नावबुध्यते ॥ ५८

तस्मिंस्त्वं रामया स्पृष्टो रममाणोऽश्रुतस्मृतिः ।
तत्सङ्गादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं प्रभो ॥ ५९

न त्वं विदर्भदुहिता नायं वीरः सुहृत्तव ।
न पतिस्त्वं पुरञ्जन्या रुद्धो नवमुखे यया ॥ ६०

माया ह्येषा मया सृष्टा यत्पुमांसं स्त्रियं सतीम् ।
मन्यसे नोभयं यद्वै हंसौ पश्यावयोर्गतिम् ॥ ६१

अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः ।
न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि ॥ ६२

यथा पुरुष आत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः ।
द्विधाभूतमवेक्षेत तथैवान्तरमावयोः ॥ ६३

एवं स मानसो हंसो हंसेन प्रतिबोधितः ।
स्वस्थस्तद्व्यभिचारेण नष्टामाप पुनः स्मृतिम् ॥ ६४

बर्हिष्मन्नेतदध्यात्म पारोक्ष्येण प्रदर्शितम् ।
यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान्विश्वभावन ॥ ६५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्याय ॥

॥ एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥

(विदुरमैत्रेयसंवादे प्राचीनबर्हिर्नारदसंवाद)

प्राचीनबर्हि —

भगवंस्ते वचोऽस्माभिर्न सम्यगवगम्यते ।
कवयस्तद्विजानन्ति न वयं कर्ममोहिता ॥ १

नारद —

पुरुष पुरञ्जनं विद्याद्यद्व्यनक्त्यात्मन पुरम् ।
एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥ २

योऽविज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य सखेश्वर ।
यन्न विज्ञायते पुम्भिर्नामभिर्वा क्रियागुणै ॥ ३

यदा जिघृक्ष पुरुष कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान् ।
नवद्वारं द्विहस्ताङ्घ्रि तत्रामनुत साध्विति ॥ ४

बुद्धिं तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत्कृतम् ।
यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन्पुमान्भुङ्क्तेऽक्षभिर्गुणान् ॥ ५

सखाय इन्द्रियगणा ज्ञान कर्म च यत्कृतम् ।
सख्यस्तद्वृत्तय प्राण पञ्चवृत्तिर्यथोरग ॥ ६

बृहद्बल मनो विद्यादुभयेन्द्रियनायकम् ।
पञ्चाला पञ्चविषया य मध्ये नवख पुरम् ॥ ७

अक्षिणी नासिके कर्णौ मुख शिश्नगुदाविति ।
द्वे द्वे द्वारौ बहिर्याति यस्तदिन्द्रियसयुत ॥ ८

अक्षिणी नासिके आस्यमिति पञ्च पुर कृता ।
दक्षिणा दक्षिण कर्ण उत्तरा चोत्तर स्मृत ॥ ९

पश्चिमे इत्यधोद्वारौ गुद शिश्नमिहोच्यते ।
खद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते ॥ १०

रूप विभ्राजित ताभ्या विचष्टे चक्षुषेश्वर ॥ १०॥

नलिनी नालिनी नासे गन्ध सौरभ उच्यते ।
घ्राणोऽवधूतो मुख्यास्य विपणो वाग्रसविद्रस ॥ ११॥

आपणो व्यवहारोऽत्र चित्रमन्धो बहूदनम् ।
पितृहूर्दक्षिण [1]कर्ण उत्तरो देवहू स्मृत ॥ १२॥

प्रवृत्त च निवृत्त च शास्त्र पञ्चालसज्ञितम् ।
पितृयान देवयान श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत् ॥ १३॥

आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वार्व्यवायो ग्रामिणा रति ।

---

1 कर्णे

उपस्थो दुर्मद प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते ॥ १४॥

वैशस नरक पायुर्लुब्धकोऽन्धौ तु मे शृणु ।
हस्तपादौ पुमास्ताभ्या युक्तो याति करोति च ॥ १५॥

अन्त पुर च हृदय विषूचिर्मन उच्यते ।
तत्र मोह प्रसाद वा हर्षं प्राप्नोति तद्गुणै ॥ १६॥

यथा यथा विक्रियते गुणाक्तो विकरोति वा ।
तथा तथोपद्रष्टात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते ॥ १७॥

देहो रथस्त्विन्द्रियाश्व सवत्सररयोऽगति ।
द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वज पञ्चासुबन्धुर ॥ १८॥

मनोरश्मिर्बुद्धिसूतो हृन्नीडो द्वन्द्वकूबर ।
पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेप सप्तधातुवरूथक ॥ १९॥

[1]आकूतिर्विक्रमो बाह्या मृगतृष्णा प्रधावति ।
एकादशेन्द्रियचमू पञ्चसूनाविनोदकृत् ॥ २०॥

सवत्सरश्चण्डवेग कालो येनोपलक्षित ॥ २१

तस्याहानीह गन्धर्वा गन्धर्व्यो रात्रय स्मृता ।
हरन्त्यायु परिक्रान्त्या षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥ २२

कालकन्या जरा साक्षाल्लोकस्ता नाभिनन्दति ।
स्वसार जगृहे मृत्यु क्षयाय यवनेश्वर ॥ २३

1 आसुरी

आधयो व्याधयस्तस्य सैनिका यवनाश्चराः ।
भूतोपसर्गाशुरयः प्रजारो द्विविधो ज्वरः ॥ २४

एवं बहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसम्भवैः ।
क्लिश्यमानः शतं वर्षं देहे देही तमोवृतः ॥ २५

प्राणेन्द्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः ।
शेते कामलवान्ध्यायन्ममाहमिति कर्मकृत् ॥ २६

यदात्मानमविज्ञाय भगवन्तं परं गुरुम् ।
पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदृक् ॥ २७

गुणाभिमानी स तदा कर्माणि कुरुतेऽवशः ।
शुक्लं कृष्णं लोहितं वा यथाकर्माभिजायते ॥ २८

शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठाँल्लोकानाप्नोति कर्हिचित् ।
दुःखोदर्कान् क्रियायासांस्तमःशोकोत्कटान् क्वचित् ॥ २९

क्वचित्पुमान् क्वचिच्च स्त्री क्वचिन्नोभयमन्धधीः ।
देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथाकर्मगुणं भवः ॥ ३०

क्षुत्परीतो यथा दीनः सारमेयो गृहं गृहम् ।
चरन्विन्दति यद्दिष्टं दण्डमोदनमेव वा ॥ ३१

तथा कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमन् ।
उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रियम् ॥ ३२

दुःखेष्वेकतरेणापि दैवभूतात्महेतुषु ।

जीवस्य न व्यवच्छेद स्याच्चेत्तत्प्रतिक्रिया ॥ ३३

यथा हि पुरुषो भार शिरसा गुरुमुद्वहन् ।
त स्कन्धेन स आदत्ते तथा सर्वा प्रतिक्रिया ॥ ३४

नैकान्तत प्रतीकार कर्मणा कर्म केवलम् ।
द्वय ह्यविद्योपसृत स्वप्ने स्वप्न इवानघ ॥ ३५

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
मनसा लिङ्गरूपेण स्वप्ने विचरतो यथा ॥ ३६

अथात्मनोऽर्थभूतस्य यतोऽनर्थपरम्परा ।
संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो भक्त्या परमया गुरौ ॥ ३७

वासुदेवे भगवति भक्तियोग समाहित ।
सध्रीचीनेन वैराग्य ज्ञान च जनयिष्यति ॥ ३८

सोऽचिरादेव राजर्षे स्यादच्युतकथाश्रय ।
शृण्वत श्रद्दधानस्य नित्यदा स्यादधीयत ॥ ३९

यत्र भागवता राज साधवो विशदाशया ।
भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतस ॥ ४०

तस्मिन्महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्र
पीयूषशेषसरित परित स्रवन्ति ।
ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णै
स्तान्न स्पृशन्त्यशनतृड्भयशोकमोहा ॥ ४१

एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः ।
न करोति हरेर्नूनं कथामृतनिधौ रतिम् ॥ ४२

प्रजापतिपतिः साक्षाद्भगवान्गिरिशो मनुः ।
दक्षादयः प्रजाध्यक्षा नैष्ठिकाः सनकादयः ॥ ४३

मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
भृगुर्वसिष्ठ इत्येते मदन्ता ब्रह्मवादिनः ॥ ४४

अद्यापि वाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः ।
पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति पश्यन्तं परमेश्वरम् ॥ ४५

शब्दब्रह्माणि दुष्पारे चरन्त उरुविस्तरे ।
मन्त्रलिङ्गैर्व्यवच्छिन्नं भजन्तो न विदुः परम् ॥ ४६

यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥ ४७

तस्मात्कर्मसु बर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु ।
माऽर्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ॥ ४८

स्वं लोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः ।
आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः ॥ ४९

आस्तीर्य दर्भैः प्रागग्रैः कार्त्स्न्येन क्षितिमण्डलम् ।
स्तब्धो बृहद्वधान्मानी कर्म नावैषि यत्परम् ॥ ५०

तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यया ॥ ५०॥

हरिर्देहभृतामात्मा स्वय प्रकृतिरीश्वर ।
तत्पादमूल शरण यत क्षेमो नृणामिह ॥ ५१॥

स वै प्रियतमश्चात्मा यतो न भयमण्वपि ।
इति वेद स वै विद्वा यो विद्वा स गुरुर्हरि ॥ ५२॥

नारद —
प्रश्न एव हि सञ्छिन्नो भवत पुरुषर्षभ ।
अत्र मे वदतो गुह्य निशामय सुनिश्चितम् ॥ ५३॥

क्षुद्र चर सुमनसा शरणे मिथित्वा
रक्त षडङ्घ्रिगणसामसु लुब्धकर्णम् ।
अग्रे वृकानसुतृपोऽविगणय्य यान्त
पृष्ठे मृग मृगय लुब्धकबाणभिन्नम् । ५४॥

सुमन समधमाणा क्षीणा शरण आश्रमे पुष्पमधुग घवत्क्षुद्रतम
काम्यकर्मविपाकज कामसुखलव जैह्व्यौपस्थ्यादिविचिन्व त मिथुनी
भूय तदभिनिवेशितमनस षडङ्घ्रिगणसामगीतवदतिमनोहरवनितादि
जनालापेष्वतितरामतिप्रलोभितकर्णमग्रे वृकयूथवदात्मन आयुर्हरतोऽ
होरात्रान्तान्काललवविशेषानविगणय्य गृहेषु विहर त पृष्ठत एव
परोक्षमनुप्रवृत्तो लुब्धक कृतान्तोऽन्त शरेण यमिह पराविध्यति
तमिममात्मानमहो राजन् भिन्नहृदय द्रष्टुमर्हसीति[1] ॥ ५५॥

1 यथा मृगयुर्हत मृगमिति

स त्व विचक्ष्व मृगचेष्टितमात्मनोऽन्त
श्चित्त नियच्छ हृदि कर्णधुनीं च चित्ते ।
जह्यङ्गनाश्रममसत्तमयूथगाथ
प्रीणीहि हंसशरण विरम क्रमेण ॥ ५६॥

राजा—

श्रुतम वीक्षित ब्रह्म भगवा यदभाषत ।
नैतज्जान त्युपाध्याया किं न ब्रूयुर्विदुर्यदि ॥ ५७॥

संशयोऽत्र तु मे विप्र सञ्छिन्नस्तत्कृतो महान् ।
ऋषयोऽपि हि मुह्यन्ति यत्र नेन्द्रियवृत्तय ॥ ५८॥

कर्माण्यारभते येन पुमानिह विहाय तम् ।
अमुत्रान्येन देहेन जुष्टा[1]नि स यदश्नुते ॥ ५९॥

इति वेदविदा वाद श्रूयते तत्र तत्र ह ।
कम यत्क्रियते प्रोक्त परोक्ष न प्रकाशते ॥ ६०॥

नारद—

येनैवारभते कर्म तेनैवामुत्र तत्पुमान् ।
भुङ्क्ते ह्यव्यवधानेन लिङ्गेन मनसा स्वयम् ॥ ६१॥

शयानमिममुत्सृज्य श्वसन्त पुरुषो यथा ।
कर्मात्म न्याहित भुङ्क्ते तादृशेनेतरेण वा ॥ ६२॥

[2]ममैते मनसा यद्यदसावहमिति ब्रुवन् ।

---

1 यत्सकृ 2 ममेति

गृहीयात्तत्पुमा राद्ध कर्म यन पुनभव ॥ ६३॥

यथानुमीयते चित्तमभयैरिन्द्रियेहितै ।
एव प्राग्देहज कम लक्ष्यते चित्तवृत्तिभि ॥ ६४॥

नानुभूत क्वानेन देहेनाहृष्टमश्रुतम् ।
कदाचिदुपलभ्येत यद्रूप याहगात्मनि ॥ ६५॥

तेनास्य ताहश राजॅल्लिङ्गिनो देहसम्भवम् ।
श्रद्धत्स्वाननुभूतोऽर्थो न मन स्प्रष्टुमर्हति ॥ ६६॥

मन एव मनुष्यस्य पूवरूपाणि शसति ।
भविष्यतश्च भद्र ते तथैव न भविष्यत ॥ ६७॥

अहष्टमश्रुत चात्र क्वचि मनसि हश्यते ।
यथा तथानुम तव्य देशकालक्रियाश्रयम् ॥ ६८॥

सर्वे क्रमानुरोधेन मनसीन्द्रियगोचरा ।
आयान्ति [1]वर्गशो यान्ति सर्वे समनसो जना ॥ ६९॥

सत्त्वैकनिष्ठे मनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि ।
तमश्चन्द्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ॥ ७०॥

नाहममेति भावोऽय पुरुषे व्यवधायते ।
यावद्बुद्धिमनोक्षार्थगुण यूहो ह्यनादिमान ॥ ७१॥

सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविघातत ।

---

1 सर्वंशो

नेहतेऽहमिति ज्ञान मृत्युप्रवारयोरपि ॥ ७२॥

गर्भे बाल्यऽप्यपौष्कल्यादेकादशविध तदा ।
लिङ्ग न दृश्यते यून कुह्वा च द्रमसो यथा ॥ ७३॥

अर्थेह्यविद्यमानऽपि ससृतिन निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनथागमो यथा ॥ ७४॥

एव पञ्चविध लिङ्ग त्रिवृत्षोडशविस्तृतम् ।
एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ॥ ७५॥

अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुञ्चति ।
हर्ष शोक भय दु ख सुख चानेन वि दवि ॥ ७६॥

यथा तृणजलूकेय नापयात्यपयाति च ।
न त्यजेन्म्रियमाणोऽपि प्राग्देहाभिमति जन ॥ ७७॥

यावद य न वि देत व्यवधानेन कर्मणाम् ।
मन एव मनुष्येन्द्र भूताना भवभावनम् ॥ ७८॥

यदाक्षैश्चरिता ध्याय कर्माण्याचिनुतेऽसकृत् ।
सति कर्मण्यविद्याया ब ध कर्मण्यनात्मन ॥ ७९॥

अतस्तद[1]पवादार्थं भज सर्वात्मना हरिम् ।
पश्यस्तदात्मक विश्व स्थित्युत्पत्त्यप्यया यत ॥ ८०॥

---

1 वबोधार्थो

मैत्रेय[1] —

भागवतमुख्यो भगवान्नारदो हंसयोर्गतिम् ।
प्रदर्श्य ह्यमुमामन्त्र्य सिद्धलोकं ततोऽगमत् ॥ ८१॥

प्राचीनबर्ही राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे ।
आदिश्य पुत्रानगमत्तपसे कपिलाश्रमम् ॥ ८२॥

तत्रैकाग्रमना धीरो गोविन्दचरणाम्बुजम् ।
विमुक्तसङ्गोऽनुभजन्भक्त्या तत्समतामगात् ॥ ८३॥

एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणानघ ।
यः श्रावयेद्यः शृणुयात्स लिङ्गेन विमुच्यते ॥ ८४॥

एतन्मुकुन्दयशसा भुवनं पुनानं
देवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचम् ।
यः कीर्त्यमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं
नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबन्धः ॥ ८५॥

अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मयाधिगतमद्भुतम् ।
एवं स्त्रियाऽऽश्रमः पुंसश्छिन्नोऽमुत्र च संशयः ॥ ८६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

---

1 भक्तिं कृष्णे यथा जीवस्त्वकुण्ठज्ञानभावनि ।
यर्हि स्यादात्मनो भूयादपवर्गस्तु संसृतेः ॥
अदृष्टं दृष्टवन्नष्टं भूतं स्वप्नवदन्यथा ।
भूतं भवद्भविष्यच्च सुप्तं सर्वमहो रहः ॥
अन्नमय्या समुज्झित्या व्यभिचायस्त संक्रम ।
सत्त्वं शारीरं आनन्दं आकाशं पुरुषोऽवयात् ॥
[इति कोशान्तरे पाठोऽधिको दृश्यते]

॥ त्रिंशोऽध्याय ॥

विदुर —

ये त्वयाभिहिता ब्रह्मसुता प्राचीनबर्हिष ।
ते रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमापु प्रतोष्य काम् ॥ १

किं बार्हस्पत्येह परत्र वा[1]थ
कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिन ।
आसाद्य देव गिरिश यदृच्छया
प्रापु पर नूनमथ प्रचेतस ॥ २

[2]प्रचेतसोऽन्तरुदधौ पितुरादेशकारिण ।
जपयज्ञेन तपसा पुरञ्जनमतोषयन् ॥ ३

दशवर्षसहस्रान्ते पुरुषस्तु सनातन ।
तेषामाविरभूत्कृच्छ्रं शान्तेन शमय रुचा ॥ ४

सुपर्णस्कन्धमारूढो मेरुश्रृङ्गमिवाम्बुद ।
पीतवासा मणिग्रीव कुर्वन्वितिमिरा दिश ॥ ५

काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन
भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीट ।
अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभि सुरेन्द्रै
रासेवितो गरुडकिन्नरगीतकीर्ति ॥ ६

---

1 फलं 2 मैत्रेय —

पीनायताष्टभुजमण्डलमध्यलक्ष्म्या
स्पर्धच्छ्रिया परिवृतो वनमालयाद्य ।
बर्हिष्मत पुरुष आह सुता प्रपन्ना
पर्जन्यनादरुतया सघृणावलोक ॥ ७

श्रीभगवान्—

वर वृणीध्व भद्र वो यूय मे नृपनन्दना ।
सौहार्देनापृथग्धर्मास्तुष्टोऽह सौहृदेन व ॥ ८

योऽनुस्मरति [1]सध्याया युष्माननुदिन नर ।
तस्य भ्रातृष्वात्मसाम्य तथा भूतेषु सौहृदम् ॥ ९

ये तु मा रुद्रगीतेन सायप्रात समाहिता ।
स्तुवन्त्यह कामवरा दास्ये प्रज्ञा च शोभनाम् ॥ १०

यद्यूय पितुरादेशमग्रहीष्ट मुदान्विता ।
अथो व उशती कीर्तिर्लोकाननु भविष्यति ॥ ११

भविता विश्रुत पुत्रोऽनवमो ब्रह्मणो गुणै ।
य एतामात्मवीर्येण त्रिलोकीं पूरयिष्यति ॥ १२

कण्डो प्रम्लोचया लब्धा कन्या कमललोचना ।
ता चापविद्धा जगृहुर्भूरुहा नृपनन्दना ॥ १३

क्षुत्क्षामाया मुखे राजा सोम पीयूषवर्षिणीम् ।
देशिनीं रोदमानाया निदधे स दयान्वित ॥ १४

1 शय्यायां

प्रजाविसर्ग आदिष्टा पित्रा मामनुवर्तता ।
तत्र कन्या वरारोहा तामुद्वहत मा चिरम् ॥ १५

अपृथग्धर्मशीलाना सर्वेषा व सुमध्यमा ।
अपृथग्धर्मशीलेय भूयात्पत्न्यर्पिताशया ॥ १६

दिव्यवर्षसहस्राणा सहस्रमहतौजस ।
भौमान्भोक्ष्यथ भोगान्वै दिव्याश्चानुग्रहा मम ॥ १७

अथ मय्यनपायिन्या भक्त्या पक्वगुणाशया ।
उपयास्यथ मद्धाम निर्विद्य निरयादत ॥ १८

गृहेष्वाविशता चापि पुसा कुशलकर्मणाम् ।
मद्वार्तायातयामाना न बन्धाय गृहा मता ॥ १९

नव्यवद्धृदये यज्ञो ब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभि ।
न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति यतो गता ॥ २०

मैत्रेय —

एव ब्रुवाण पुरुषार्थभाजन
जनार्दन प्राञ्जलय प्रचेतसः ।
तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमला
गिरा गृणन्गद्गदया सुहृत्तमम् ॥ २१

प्रचेतस —

नमो नम क्लेशविनाशनाय
निरूपितोदारगुणाह्वयाय ।

[1]नमो वचोवेगपुरोजवाय
सर्वाक्षमार्गैरगताध्वने नम ॥ २२

शुद्धाय शान्ताय नम स्वनिष्ठया
मनस्यपार्थं विलसद्द्वयाय ।
नमो जगत्स्थानलयोदयेषु
गृहीतमायागुणविग्रहाय ॥ २३

नमो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरिमेधसे ।
वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वताम् ॥ २४

नम कमलनाभाय नम कमलमालिने ।
नम कमल[2]पादाय नमस्ते [3]कमलेक्षण ॥ २५

नम कमलकिञ्जल्कपिशङ्गामलवाससे ।
सर्वभूतनिवासाय नमोऽयुङ्क्ष्महि साक्षिणे ॥ २६

रूप भगवता त्वेतदशेषक्लेशसंक्षयम् ।
आविष्कृत न क्लिष्टाना किमन्यदनुकम्पितम् ॥ २७

एतावत्त्व हि विभुभिर्भाव्य दीनेषु वत्सलै ।
यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्याऽभद्ररन्धन ॥ २८

येनोपशान्तिर्भूताना क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिष ॥ २९

असावेव वरोऽस्माकमीप्सितो जगत पते ।

---

1 मनो 2 नेत्राय 3 कमलाक्षये

प्रसन्नो भगवान् येषामपवर्गगुरुर्गति ॥ ३०

वरं वृणीमहेऽथापि नाथ त्वत्परत परात् ।
न ह्यन्तस्त्वद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयसे ॥ ३१

पारिजातेऽञ्जसा लब्धे सारङ्गोऽन्यन्न सेवते ।
त्वदङ्घ्रिमूलमासाद्य साक्षात्किं किं वृणी[1]महि ॥ ३२

यावत्ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभि ।
तावद्भवत्प्रसङ्गानां सङ्ग स्यान्नो भवे भवे ॥ ३३

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिष ॥ ३४

यत्रेड्यन्ते कथा मृष्टास्तृष्णाया प्रशमो यत ।
निर्वैरं यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन ॥ ३५

यत्र नारायण साक्षाद्भगवान्न्यासिनां गति ।
संस्तूयते सत्कथासु मुक्तसङ्गै पुन पुन ॥ ३६

तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्थानां पावनेच्छया ।
भीतस्य किं न रोचेत तावकानां समागम ॥ ३७

वयं तु साक्षाद्भगवन् भवस्य
प्रियस्य सख्यु क्षणसङ्गमेन ।
सुदुश्चिकित्स्यस्य भवस्य मृत्यो
र्भिषक्तमं त्वाद्य गतिं गता स्म ॥ ३८

---

1 मह

यन्न स्वधीत गुरव प्रसादिता
विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या ।
आर्या नता सुहृदो भ्रातरश्च
सर्वाणि भूता यनसूययैव ॥ ३९

यन्न सुतप्त तप एतदीश
निर धसा कालमदभ्रमप्सु ।
सर्वं तदेतत्पुरुषस्य भूम्नो
वृणीमहे ते परितोषणाय ॥ ४०

मनु स्वयम्भूर्भगवा भवश्च
येऽ ये तपोज्ञानविशुद्धसत्त्वा ।
अदृष्टपारा अपि य महिम्न
स्तुव त्यथो त्वात्मसम गृणीम ॥ ४१

नम समाय शुद्धाय पुरुषाय पराय च ।
वासुदेवाय सत्त्वाय तुभ्य भगवते नम ॥ ४२

मैत्रेय —

इति प्रचेतोभिरभिष्टुवो हरि
प्रीतस्तथेत्याह शरण्यवत्सल ।
अनिच्छता यानमतृप्तचक्षुषा
ययौ स्वधामानपवर्गवीर्यः ॥ ४३

अथ निर्याय सलिलात्प्रचेतस उदन्वतः ।
वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैश्छन्नां गां गां रोद्धुमिवोच्छ्रितैः ॥ ४४

ततोऽग्निमारुतौ राजन्नमुञ्चन्मुखतो रुषा ।
महीं निर्वीरुधं कर्तुं संवर्तक इवात्यये ॥ ४५

भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्य पितामहः ।
आगतः शमयामास पुत्रान्बर्हिष्मतो नयैः ॥ ४६

तत्रावशिष्टा ये वृक्षा भीता दुहितरं तदा ।
उज्जह्रुस्ते प्रचेतोभ्य उपदिष्टाः स्वयम्भुवा ॥ ४७

ते च ब्रह्मण आदेशान्मारिषामुपयेमिरे ।
यस्यां महदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ॥ ४८

चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविद्रुते ।
यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः ॥ ४९

यो जायमानः सर्वेषां तेजस्तेजस्विनां रुचा ।
स्वयोपादत्त दाक्ष्याच्च कर्मणां दक्षमब्रुवन् ॥ ५०

तं प्रजासर्गरक्षायामनादिरभिषिच्य च ।
युयोज युयुजेऽन्यांश्च स वै सर्वप्रजापतीन् ॥ ५१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥

एकत्रिंशोऽध्याय ॥

मैत्रेय —

तत उत्पन्नविज्ञाना आश्वधोक्षजभाषितम् ।
स्मर त आत्मजे भार्या विसृज्य प्राव्रजन्गृहान् ॥ १

दीक्षिता ब्रह्मसत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा ।
प्रतीच्या दिशि वेलाया सिद्धोऽभूद्यत्र जाजलि ॥ २

ताभिर्जितप्राणमनोवचोदृशो
जितासनान् शा तसमानविग्रहान् ।
परेऽमले ब्रह्मणि योजितात्मन
सुरासुरेड्यो ददृशे स्म नारद ॥ ३

तमागत त उत्थाय प्रणिपत्याभि[1]नन्द्य च ।
पूजयित्वा यथादेश सुखासीनमथाब्रुवन् ॥ ४

प्रचेतस —

स्वागत ते सुरर्षेऽद्य दिष्ट्या नो दर्शन गत ।
तव चङ्क्रमण ब्रह्मन्नभयाय यथा रवे ॥ ५

यदादिष्ट भगवता शिवेनाधोक्षजेन च ।
तद्गृहेषु प्रसक्ताना प्रायश क्षपित प्रभो ॥ ६

तन्न प्रद्योतयाध्यात्मज्ञान तत्त्वार्थदर्शनम् ।
येनाञ्जसा तरिष्यामो दुस्तर भवसागरम् ॥ ७

---

* 1 वाच

मैत्रेय —

इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान्नारदो मुनिः ।
भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माब्रवीन्नृपान् ॥ ८

नारद —

तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः ।
नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः ॥ ९

किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः ।
कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोऽपि विबुधायुषा ॥ १०

श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः ।
बुद्ध्या वा किं निपुणया बलेनेन्द्रियराधसा ॥ ११

किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि ।
किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥ १२

श्रेयसामपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः ।
सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः ॥ १३

यथा तरोर्मूलनिषेचनेन
तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः ।
प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां
तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या ॥ १४

यथैव सूर्यात्प्रभवन्ति वारः
पुनश्च तस्मिन्प्रविशन्ति काले ।

भूतानि भूमौ स्थिरजङ्गमानि
तथा हरावेव गुणप्रवाहः ॥ १५

एतत्पदं तज्जगदात्मनः परं
सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा ।
यथासवो जाग्रति [1]सुप्तशक्तयो
द्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमात्यय ॥ १६

यथा नभस्यभ्रतमः प्रकाशा
भवन्ति [2]भूपा नभवन्त्यनुक्रमात् ।
एवं परे ब्रह्मणि शक्तयस्त्वमू
रजस्तमः सत्त्वमिति प्रवाहः ॥ १७

तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां
कालं प्रधानं पुरुषं परेशम् ।
स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाह
मात्मैकभावेन भजध्वमद्धा ॥ १८

दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येन केन वा ।
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ १९

अपहतसकलैषणामलात्म
न्यविरतमेधितभावनोपहूतः ।
निजजनवशगत्वमात्मनोऽय
न्न सरति छिद्रवदक्षरः सतां हि ॥ २०

1 सम्प्रसुप्तयो 2 भूपो

न भजति कुमनीषिणा स इज्या
　हरिरधनात्मधन प्रियो रसज्ञ ।
श्रुतधनकुलकर्मणा मदैर्ये
　विदधति पापमकिञ्चनेषु सत्सु ॥　२१

श्रियमनुचरतीं तदर्थिनश्च
　द्विपदपतीं विबुधाश्च यत्स्वपूर्ण ।
न भजति निजभृत्यवर्ग[1]तन्त्र
　कथममुमुद्विसृजेत्पुमान्कृतज्ञ ॥　२२

मैत्रेय —

इति प्रचेतसो राजन्नन्याश्च भगवत्कथा ।
श्रावयित्वा ब्रह्मलोक ययौ स्वायम्भुवो मुनि ॥　२३

तेऽपि त मुखनिर्यात यशो लोकमलापहम् ।
हरेर्निशम्य तत्पाद ध्यायन्तस्तद्गति ययु ॥　२४

एतत्तेऽभिहित क्षत्तर्य मा त्व परिपृष्टवान् ।

---

1 एक

2 भवता वराधुर्योऽभूद्भवभिलत्रयस्स्वराट् ।
गुरुदारवचोबाणैर्निर्भिन्नहृदयोर्भक ॥
स्यक्त्वा स्वीय मन गच्छ दृष्टो मे पथ्युदारधी ।
पञ्चवर्षो मदादर्शी सराध्य पुरुषेश्वरम् ॥
॥ पर सर्वधिष्ण्येभ्यो ना याधिष्ठितमास्थत ।
मुनयोऽप्यप्युदीक्ष ते पर यापुरथाप्नुत्ता ॥
तथाप सर्वभूतानामन्तर्यामिणमीश्वरम् ।
धन्वाद्दिष्टोपदेशेन भजस्व भवमुक्तये ॥　[इति क्वचिदधिक पाठ]

प्रचेतसां नारदस्य संवादं हरिकीर्तनम् ॥ २५

श्रीशुक —

य एष उत्तानपदो मानवस्यानुवर्णितः ।
वंशः प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम ॥ २६

यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम् ।
भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदम् ॥ २७

इमां तु कौषारविणोपवर्णितां
क्षत्ता निशम्याजितवादसत्कथाम् ।
प्रवृद्धभावोऽश्रुकलाकुलो मुने
र्दधार मूर्ध्ना चरणं हृदा हरेः ॥ २८

विदुर —

सोऽयमद्य महायोगिन् भवता करुणात्मना ।
दर्शितस्तमसः पारो यत्राकिञ्चनगो हरिः ॥ २९

श्रीशुक —

इत्यानम्य तमामन्त्र्य विदुरो गजसाह्वयम् ।
स्वानां दिदृक्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृताशयः ॥ ३०

एतद्यः शृणुयाद्राजन् राज्ञां हर्यर्पितात्मनाम् ।
आयुर्धनं यशः स्वस्ति गतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ॥ ३१

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ इति चतुर्थस्कन्धः समाप्तः ॥

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

॥ पञ्चमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥

(प्रियव्रतविजय)

राजा—

प्रियव्रतो भागवत आत्माराम कथ मुने ।
गृहेऽरमत य मूलः कर्मबन्ध पराभव ॥ १

न नून मुक्तसङ्गाना तादृशाना द्विजर्षभ ।
गृहेष्वभिनिवेशोऽय पुसा भवितुमर्हति ॥ २

महता खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयो ।
छायानिर्वृतचित्ताना न कुटुम्बे स्पृहामति ॥ ३

सशयोऽय महा ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु ।
सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरच्युता ॥ ४

शुक—

बाढमुक्त भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविन्दमकरन्दरस
आवेशितचेतसो भागवतपरमहसदयितकथा किंचिदन्तरायविहता स्वा
शिवतमा पदवी न प्रायेण हिन्वन्ति ॥ ५

यर्हि वाव राज-स राजपुत्र प्रियव्रत परमभागवतो नारदस्य
चरणोपसेवयाञ्जसावगतपरमार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणोऽ-
वनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैका तभाजनतया स्वपित्रोपाम
न्त्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसक
लकारकक्रियाकलापो नैवाभ्यन न्दद्यपि तदप्रत्याम्नातव्य तदधिकरण
आत्मनोऽ यस्मादसतोऽपि पराभवम वीक्षमाण ॥ ६

अथ ह भगवानादिदेव एतस्य गुणसर्गस्य परिबृंहणानुध्यान
व्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवे
ष्टित स्वभवनादवततार ॥ ७

स तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव विमानावलिभिरनुपथममर
परिवृढैरभिपूज्यमान पथि पथि च वरूथश सिद्धग धर्वसाध्यचा
रणमुनिकिन्नरगणैरुपगीयमानो ग धमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ॥

तत्र ह वा एन देवर्षिर्हंसयानेन पितर भगव त हिरण्यगर्भमुप
लभमानः सहसैवोत्थायार्हणेन सह पितापुत्राभ्यामवहिताञ्जलिरुप
तस्थे ॥ ९

भगवानपि भारत तदुपनीतार्हण सूक्तवाकेनातितरामुदितगुण-
गणावतारसुजयः प्रियव्रतमादिपुरुषस्त सदयहासावलोक इति
होवाच ॥ १०

श्रीभगवान्[1]—

निबोध तातेदमृत ब्रवीमि

मासूयितु देवमहस्यप्रमेयम् ।

वय भवस्ते तत एष महर्षि

वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टम् ॥ ११

न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा

न योगवीर्येण मनीषया वा ।

नैवार्थधर्मैः परत स्वतो वा

कृत विहन्तु तनुभृद्विभूयात् ॥ १२

भवाय नाशाय च कर्म कर्तु

शोकाय मोहाय सदाभयाय ।

सुखाय दु खाय च देहयोग

मव्यक्तदिष्ट जनताङ्ग धत्ते ॥ १३

यद्वाचि त त्या गुणकर्मदामभि

सुदुस्तरैर्वत्स वय सुयोजिता ।

सर्वे वहामो बलिमीश्वराय

प्रोता नसीव द्विपदे चतुष्पद ॥ १४

ईशाभिसृष्ट ह्यवरु ध्महेऽङ्ग

दु ख सुख वा गुणकर्मसङ्गात् ।

---

1 ब्रह्मा—

आस्थाय तत्तदयुक्त नाथ
अक्षुष्मतान्धा इव नीयमाना ॥ १५

मुक्तोऽपि तावद्बिभृयात्स्वदेह
मारब्धमश्नन्नभिमानशून्य ।
यथानुभूत प्रतियातनिद्र
किं त्वन्यदेहाय गुणान्न वृङ्क्ते ॥ १६

भय प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्या
द्यत ॥ आस्ते सह षट् सपत्न ।
जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य
गृहाश्रम किं नु करोत्यवद्यम् ॥ १७

य षट् सपत्नान् विजिगीषमाणो
गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वम् ।
अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारी
क्षीणेषु काम विचरेद्विपश्चित् ॥ १८

त्व त्वब्जनाभाङ्घ्रिसरोजकोश
दुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्न ।
भुङ्क्ष्वेह भोगान् पुरुषातिदिष्टान्
विमुक्तसङ्ग प्रकृतिं भजस्व ॥ १९

श्रीशुक—

इति समभिहितो महाभागवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासन-
मात्मनो लघुतयाऽवनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमानमुवाह ॥ २०

भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयो-
रविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं
प्रवर्तयन्नगमत् ॥ २१

मनुरपि परेणैवं प्रतिसन्धितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजम-
खिलधरामण्डलस्थितिगुप्तय आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजला-
शयाशाया उपरराम ॥ २२

इतिह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽ-
खिलजगद्बन्धध्वंसनपरानुभावस्य भगवत आदिपुरुषस्याङ्घ्रियुगलान-
वरतध्यानानुभावेन परिरन्धितकषायाशयोऽवदातोऽपि मानवर्धनो
महतां महीतलमनुशशास ॥ २३

अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम
तस्यामु ह वाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दश
भावयाम्बभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम ॥ २४

आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथि-
वीतिहोत्रकवय इति सर्व एवाग्निनामानः ॥ २५

एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसस्त आत्म-
विद्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् ॥

तस्मिन्नु ह वा उपशमशीला परमर्षय सकलजीवनिकायावासस्य
भगवतो वासुदेवस्य भवभीताना शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविन्दा
विरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभाविता वहृदयाधि
गते भगवति सर्वेषा भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्म येवात्मनस्तादात्म्यम
विशेषेण समीयु ॥ २७

अन्यस्यामपि जायाया त्रय पुत्रा आसन्नुत्तमस्तामसो रैवत इति
म व तराधिपतय ॥ २८

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतामबुदा येकादश
परिवत्सराणाम याहताखिलपुरुषकारसारसम्भृतदोर्दण्डयुगलापादित
मौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो बर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रम
रणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभि पराभूयमान
विवेक इवानवबुध्यमान इव महामना बुभुजे ॥ २९

यावदवभासयति सुरगिरिमनुपरिक्रम भगवानादित्यो वसुधातल
मर्धेनैव प्रतपत्यर्धेनावच्छादयति तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरु
प्रभावस्तदनभिन द समजवेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दिन
करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्द्वितीय इव पतङ्ग ॥ ३०

ये वा उ ह तद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्ते सप्त सि धव आस
न्यत एव कृता सप्त भुवो द्वीपा ॥ ३१

जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करसञ्ज्ञास्तेषा परिमाण पूर्वस्मा
दुत्तर उत्तरो यथासख्य द्विगुणमानेन बहिस्सम तत उपकॢप्ता ॥ ३२

क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः सप्त द्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक्परित उपकल्पितास्तेषु जम्ब्वादिषु बर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान् यथासंख्येनैकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ॥

दुहितरं चोर्जस्वतीं नामोशनसे प्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानी नाम काव्यसुता ॥ ३४

नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य
पुंसां तदङ्घ्रिरजसा जितषड्गुणानाम् ।
चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत
यन्नामधेयमधुना स जहाति बन्धम् ॥ ३५

स एवमपरिमितबलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृतमिवात्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेद इदमाह ॥

अहो असाध्वनुष्ठितं यदभिनिवेशितोऽहमिन्द्रियैरविद्यारचितविषमविषयान्धकूपे तदलमलममुष्या वनिताया विनोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयाञ्चकार ॥ ३७

परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां च महिषीं मृतकमिव सह महाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुभावो भगवतो नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ॥ ३८

संस्यं ह वा एते श्लोकाः ॥

प्रियव्रतकृतं कर्म को नु कुर्याद्विनेश्वरम् ।
यो नेमिनिम्नैरकरोच्छायां घ्नन् सप्त वारिधीन् ॥ ३९

भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवनादिभिः ।
सीमा च भूतनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥ ४०

भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजम् ।
यश्चक्रे निरयौपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ॥ ४१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

(आग्नीध्रवर्णनम्)

श्रीशुक —

एवं पितरि सम्प्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जम्बूद्वीपौ-
कसः प्रजा औरसवद्धर्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत् ॥ १

स च कदाचित्पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यां भग-
वन्तं विश्वसृजां पतिमाभृतपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपस्व्या-
राधयाम्बभूव ॥ २

तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदसि गायन्तीं पूर्वचित्तिं नामा-
प्सरसमभियापयामास ॥ ३

सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिबिडविटपिविटप-
निकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलविहङ्गममिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रति-
बोध्यमानसलिलकुक्कुटकारण्डवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलज-
लाशयकमलाकरमुपबभ्राम ॥ ४

तस्याः सुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदं खण-
खणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियो-
गेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट ॥ ५

तामेवाविदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रन्तीं दिविजमनुज-
मनोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहारव्रीडाविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनसि
नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरं निजमुखविगलितामृतासवसहा-
सभाषणामोदमदान्धमधुकरनिकरोपरोधेन द्रुतपदविन्यासेन वल्गु-
स्पन्दनस्तनकलशकबरभाररशनां देवीं तदवलोकनेन विवृतावसरस्य
भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवदिति होवाच ॥ ६

का त्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैले
मायाऽसि कापि भगवत्परदेवतायाः ।
विज्ये बिभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोऽर्थे
किंवा मृगान्मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ॥ ७

बाणाविमौ भगवतः शतपत्रपत्रौ
शान्तावपुङ्खरुचिरावतितिग्मदन्तौ ।

कस्मै युयुक्षसि वने विचरन्न विद्म
क्षेमाय नो जडधिया तव विक्रमोऽस्तु ॥ ८

शिष्या इमे भगवत परित पठन्ति
गायन्ति साम सरहस्यमजस्रमीशम् ।
युष्मच्छिखाविलुलिता सुमनोभिवृष्टी
सर्वे भजन्त्यषिगणा इव वदशाखा ॥ ९

वाच पर चरणपञ्जरतित्तिरीणा
ब्रह्मन्नरूपमुखरा शृणवाम तुभ्यम् ।
लब्धा कदम्बरुचिरङ्कविटङ्कबिम्बे
यस्यामलातपरिधि क्व च वल्कल ते ॥ १०

किं सम्भृत रुचिरयोर्द्विज शृङ्गयास्ते
मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशि श्रिता मे ।
पङ्कोऽरुण सुरभिरात्मविषाण ईदृ
ग्येनाश्रम सुभग मे सुरभीकरोषि ॥ ११

लोक प्रदर्शय सुहृत्तम तावक मे
यत्रत्य इत्थमुरसावयवावपूर्वौ ।
अस्मद्विधस्य मन उन्नयनौ बिभर्ति
बह्वद्भुत सरसरासमुधादिवक्त्रे ॥ १२

का वात्मवृत्तिरदनाद्धविरङ्ग वाति
विष्णो कलास्यनिमिषोन्मकरौ च कर्णौ ।

उद्विग्नमानयुगल द्विजपङ्क्तिशोचि
रासन्नभृङ्गनिकर सर उन्मुख ते ॥ १३

योऽसौ त्वया करसरोजहत पतङ्गो
दिक्षु भ्रमन् भ्रमत एजयतेऽक्षिणी मे ।
मुक्त न ते स्मरसि वक्रजटावरूथ
कष्टोऽनिलो हरति लम्पट एष नीवीम् ॥ १४

रूप तपोधन तपश्चरता तपोघ्न
ह्येतत्तु केन तपसा भवतोपलब्धम् ।
चर्तुं तपोऽर्हसि मया सह मित्र मह्य
किंवा प्रसीदति स वै भवभावनो मे ॥ १५

न त्वा त्यजामि दयित द्विजदेवदत्त
यस्मिन् मनो दृगपि नो न वियाति लग्नम् ।
मा चारुशृङ्ग र्हसि नेतुमनुव्रत ते
चित्त यत प्रतिसर तु शिवा सचिव्य ॥ १६

श्रीशुक —

इति ललनानुनयातिविशारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया ता
विबुधवधू [1]विबुधमतिरधिसभाजयामास ॥ १७

सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवय श्रियौदार्येण परा
क्षिप्तमनास्तेन सहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षण काल जम्बूद्वीपपतिना
भौमस्वर्गभोगा बुभुजे ॥ १८

1 अध्रुवमति

तस्यामु ह वा आत्मजा स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरि
वर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसञ्ज्ञान्नव पुत्रानजनयत् ॥

सा सूत्वाथ सुतान्नवानुवत्सर गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय
एवाज देवमुपतस्थे ॥ २०

आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव सहननबलोपेता पित्रा
विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाभाग जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजु ॥

आग्नीध्रो राजाऽतृप्त कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमान
स्तस्या सलोकता श्रुतिभिरवारुन्ध यत्र पितरो मादय ते ॥ २२
सम्परेते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितृर्मेरुदेवी प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं
लता रम्या श्यामा नारीं भद्रां देववीतिमिति सञ्ज्ञा नवोदवहन् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहिताया पञ्चमस्क ध द्वितीयाऽध्याय ॥

॥ तृतीयोऽध्याय ॥

(ऋषभावतार)

श्रीशुक —

नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगव त यज्ञपुरुषमवहितात्मा
यजत ॥ १

तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजत प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु
द्रव्यदेशकालम न्त्र्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमो हि भग

वान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजित निजजनाभि-
प्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयङ्गम मनोनयनानन्दनावयवाभि-
राममाविश्चकार ॥ २

अथ ह तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं [1]कपिश-
कौशेयाम्बरधरमुरसि विलसच्छ्रीवत्सललामं दरवरवनरुहवनमाला-
च्छूर्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षितं स्फुटकिरणप्रवर[2]मुकुटकुण्डलकटक-
कटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधना
इवोत्तमधनमुपलभ्य सबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाण उपतस्थुः ॥ ३

ऋत्विज ऊचुः—

अर्हसि मुहुरर्हत्तमार्हणमस्माकमनुपथानां नमो नम इत्येतावत्स-
दुपशिक्षितं कोऽर्हति पुमान्प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीश ईश्वरस्य
परस्य प्रकृतिपुरुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभी रूपनिरूपणम् ॥ ४

सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथना-
दृते ॥ ५

परिजनानुरागविरचितशबलसशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिका-
दूर्वाङ्कुरैरपि सम्भृतया सपर्यया किल परम परितुष्यसि ॥ ६

अथानयापि न भवत इज्ययोरुभारभरया समुचितमर्थमिहोप-
लभामहे ॥ ७

1 कनक　2 मणिमय

आत्मन एवानुसवनमञ्जसा व्यतिरेकेण बोभूयमानाशेषपुरुषार्थ-
स्वरूपस्य किं तु नाथाशिष आशासानानामेतदभिसंराधनमात्रं भवितु
महति ॥ ८

तद्यथा बालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपरम
पुरुषप्रकर्षकरुणया स्वमहिमानं चापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन् स्वयं नाप
चित एवेतरवदिहोपलक्षितः ॥ ९

अथायमेव वरो ह्यर्हत्तम यर्हि बर्हिषि राजर्षेर्वरदर्षभो भवान्निज-
पुरुषेक्षणविषय आसीत् ॥ १०

असङ्गनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भवत्स्वभावानामात्मा
रामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरममङ्गलायनगुणकथनोऽ
सि ॥ ११

अथ कथञ्चित्स्खलनक्षुत्पतनजृम्भणदुरवस्थानादिषु विवशानां न [1]
स्मरणाय ज्वरमरणदशायामपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुणकृत
नामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु ॥ १२

किञ्चायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमाशासान ईश्वरमाशिषां
स्वर्गापवर्गयोरपि भवन्तमुपधावति प्रजायां[2]मर्थप्रत्ययो धनदमिवाधन
फलीकरणम् ॥ १३

को वा इह तेऽपराजितोऽपराजितया माययानवसितपदव्याना-
वृतप्रकृतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरण ॥ १४

1 श्रीमच्चरणारविन्द 2 मेव पुरुषार्थ

यदुह वाव तव पुनरदभ्रकर्तरिह समाहूतस्तत्रार्थधिया [1]मन्दाना
नस्तद्यद्देवहेलन देवदेवार्हसि साम्येन सर्वा प्रतिवोढुमविदुषाम् ॥१५

श्रीशुक —

इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादि-
ताभिवन्दितचरण सदयमिदमाह ॥ १६

श्रीभगवान्—

अहो बताहमृषयो भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो
यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति ममाहमेवाभिरूप कैवल्याद्
थापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुख यद्द्विजदेव-
कुलम् ॥ १७

तत आग्नीध्रीयेऽशकलयावतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमान ॥१८

श्रीशुक —

इति निशामयन्त्या मेरुदेव्या पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान् ॥

बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान् परमर्षिभि प्रसादितो नाभे
प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्या धर्मान् दर्शयितुकामो वातरश
नाना श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिना शुक्लया तनुवावततार ॥ २०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे तृतीयोऽध्याय ॥

---

1 मन्दानां

॥ चतुर्थोऽध्याय ॥

श्रीशुक —

अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्य यमानभगवल्लक्षण साम्योपशमवैराग्यै
श्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभाव प्रकृतय प्रजा ब्राह्मणा
देवताश्चावनितलसमवनायातितरा जगृधु ॥ १

तस्य ह वा इत्थ वष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन
श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्या च पिता ऋषभ इतीद नाम चकार ॥

तस्य ही द्र स्पर्धमानो भगवा वर्षे न ववर्ष तदवधाय भगवा
नृषभदेवो योगेश्वर प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभ नामाभ्य-
वर्षत ॥ ३

नाभिस्तु यथाभिलषित सुप्रजास्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो
गद्गदाक्षरया गिरा स्वैर गृहीतनरलोकसधर्म भगव त पुराणपुरुष
मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालय परा निर्वृति
मुपगत ॥ ४

विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजा नाभिरात्मज समयसेतु
रक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालाया
प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्य भगव त वासुदेव
मुपासीन कालेन त महिमानमवाप ॥ ५

यस्य ह पाण्डवेय श्लोकावुदाहरन्ति—

को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् ।
अपत्यतामगाद्यस्य हरि शुद्धेन कर्मणा ॥ ६

ब्रह्मण्योऽन्य कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिता ।
यस्य बर्हिषि यज्ञेश दर्शयामासुरोजसा ॥ ७

अथ ह भगवानृषभदेव स्ववर्ष कर्मक्षेत्रमनुमन्यमान प्रदर्शित
गुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिना धर्माननुशिक्षमाणो
जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयलक्षण कर्मसमाम्नायाम्नातमभियुञ्जन्नात्मजा
नामात्मसमानाना शत जनयामास ॥ ८

येषा खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठ श्रेष्ठगुण आसीद्येनेद वर्ष
भारतमिति [1]व्यपदिशन्ति ॥ ९

तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्रह्मावर्तो [2]मलय केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृ
ग्विदर्भ कीकट इति नवनवतिप्रधाना ॥ १०

कविर्हरिरन्तरिक्ष प्रबुद्ध पिप्पलायन ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमस करभाजन ॥ ११

इति भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषा सुचरित भगव
न्महिमोपबृंहित वसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्याम ॥

यवीयास एकाशीतिर्जायन्तेया पितुरादेशकरा महाशालीना
महाश्रोत्रिया यज्ञशीला कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवु ॥ १३

1 यत आरभ्य 2 आर्यावर्तो

भगवानृषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः केवला
नन्दानुभव ईश्वर एव विपरीतवत्कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं
धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशान्तो मैत्रः कारुणिको
धर्मार्थयशःप्रजानन्दामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् ॥ १४

यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥ १५

यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण
सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास ॥ १६

द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्य
थोपदेशं शतकृत्व इयाज ॥ १७

भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वाञ्छ
त्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात्कथञ्चन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्तर्यनु
सवनं विजृम्भितस्नेहातिशयमन्तरेण ॥ १८

स कदाचिदटमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां
प्रजानां निशामयन्तीनामात्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयन्त्रि
तानप्युपशिक्षयन्निति होवाच ॥ १९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ पञ्चमोऽध्याय ॥

(ऋषभदेवानुचरितम्)

ऋषभ —

नाय [1]देहो देहभाजा नृलोके
　कष्टा कामानर्हते विड्भुजा ये ।
तपो दिव्य पुत्रका यन सत्त्व
　शुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्य त्वनन्तम् ॥ १

महत्सेवा द्वारमाहुर्विमुक्त
　स्तमोद्वार योषिता सङ्गिसङ्गम् ।
महा तस्ते समचित्ता प्रशा ता
　विम यव सुहृद साधवो ये ॥ २

ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था
　जनेषु देहम्भरवार्तिकेषु ।
गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु
　न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ॥ ३

नून प्रमत्त कुरुते विकर्म
　यदिन्द्रियप्रीतय आपृणोति ।
न साधु म ये यत आत्मनोऽय
　मसन्नपि क्लेशद आस देहः ॥ ४

---

1 देहो

पराभवस्तावदबोधजातो
यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् ।
यावत्क्रियास्तावदिद मनो वै
कर्मात्मक येन शरीरब ध ॥ ५

एव मन कर्मवश प्रयुङ्क्ते
अविद्ययात्म युपधीयमाने ।
प्रीतिर्न याव मयि वासुदेवे
न मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥ ६

यदा न पश्यत्ययथागुणेहा
स्वार्थे प्रमत्त सहसा विपश्चित् ।
गतस्मृतिर्वि दति तत्र तापा
नासाद्य मैथु यमगारमज्ञ ॥ ७

पुस स्त्रिया मिथुनीभावमेत
तयोर्मिथो हृदयग्र थिमाहु ।
अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तै
जनस्य मोहोऽयमह ममेति ॥ ८

यदा मनोहृदयग्र थिरस्य
कर्मानुबद्धो दृढ आश्ल[1]थेत ।

---

1 श्लेथ

तदा जनः सम्परिवर्ततेऽस्मा-
न्मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुम् ॥ ९

हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या
वितृष्णया द्वन्द्वतितिक्षया च ।
सर्वत्र जन्तोर्व्यसनावगत्या
जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या ॥ १०

मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं
मद्देवसङ्गाद्गुणकीर्तनान्मे ।
निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा
जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥ ११

अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया
प्राणेन्द्रियात्माभिजयेन सध्र्यक् ।
सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्व-
दसम्प्रमादेन यमेन वाचाम् ॥ १२

सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन
ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन ।
योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो
लिङ्गं व्यपोहेत्कुशलोऽहमाख्यम् ॥ १३

कर्माशयं हृदयग्रन्थिबन्ध-
मविद्ययासादितमप्रमत्तः ।

अनेन योगेन यथोपदेश
सम्यग्न्यपोह्योपरमेत योगात् ॥ १४

पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा
मल्लोककामो मदनुग्रहाथ ।
इत्थ विम युरनुशिष्यादत ज्ञा
न्न योजयेत्कमसु कममूढान् ॥ १५
क योजय मनुजोऽथं लभेत
निपातयन्नष्टदश हि गर्ते ॥ १५॥
लोक स्वय श्रेयसि नष्टदृष्टि
र्योऽथा समीहेत निकामकाम ।
अ यो यवैर सुखलेशहेतो
रन तदु ख च न वेद मूढ ॥ १६॥

कस्त स्वय तदभिनो विपश्चि
दविद्यायामन्तरे वतमानम् ।
दृष्ट्वा पुनस्त सघृण कुबुद्धि
प्रयोजयेदुत्पथग यथा धम् ॥ १७॥

गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्या
त्पिता न स स्याज्जननी न स स्यात् ।
दैव न तत्स्यान्न पतिश्च सा स्या
न्न मोचयेद्य समुपेतमृत्युम् ॥ १८॥

इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं
　सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः ।
पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आराद्
　अतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः ॥　　१९॥

तस्माद्भवन्तो हृदयेन जाताः
　सर्वे महीयांसममुं सनाभम् ।
अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं
　शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजानाम् ॥　　२०॥

भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये
　सरीसृपास्तेषु सबोधनिष्ठाः ।
ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोऽपि
　गन्धर्वसिद्धा विबुधानुगा ये ॥　　२१॥

देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना
　दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषाम् ।
भवः परः सोऽथ विरिञ्चवीर्यः
　स मत्परोऽहं द्विजदेवदेवः ॥　　२२॥

न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत्
　पश्यामि विप्राः किमतः परं तु ।
यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाहम्
　अश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे ॥　　२३॥

धृता तनूरुशती मे पुराणी
येनेह सत्त्व परम पवित्रम् ।
शमो दम सत्यमनुग्रहश्च
तपस्तितिक्षानुभवश्च यत्र ॥ २४॥

मत्तोऽप्यनन्तात्परत परस्मा
त्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्न किञ्चित् ।
येषा किमु स्यादितरेण तेषा
मकिञ्चनाना मयि भक्तिभाजाम् ॥ २५॥

सर्वाणि मद्धिष्ण्यतया भवद्भि
श्चराणि भूतानि सुता ध्रुवाणि ।
सम्भावितव्यानि पदे पदे वो
विविक्तदृग्भिस्तदु हार्हण मे ॥ २६॥

मनोवचोदृक्करणेहितस्य
साक्षात्कृत मे परिबर्हण हि ।
विना पुमान्येन महाविमोहा
त्कृतान्तपाशान्न विमोक्तुमीशेत् ॥ २७॥

श्रीशुक —

एवमनुशास्यात्मजान् स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानु
भाव परमसुहृद्भगवानृषभापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणा महा
मुनीना भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षण पारमहस्यधर्ममुपशिक्षमाण स्वतनय

शतज्येष्ठ परमभागवत भगवज्जनपरायण भरत धरणिपालनायाभि-
षिच्य स्वय भवन एवोवरितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त इव गगन
परिधान प्रकीर्णकेश आत्म यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज ॥

जडा धमूकबधिरपिशाचो मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपि
जनाना गृहीतमौनव्रतस्तूष्णीं बभूव ॥ २९॥

तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटवाटखर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवना
श्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदै परिभूयमानो मक्षिकाभिरिव वनग
जस्तजनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रज प्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविग-
णयन्नेवासत्संस्थान एतस्मि देहोपलक्षणे सदपदेश उभयानुभवस्वरूपेण
स्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहममाभिमानत्वादविखण्डितमना पृथि
वीमेकचर परिबभ्राम ॥ ३०॥

अतिसुकुमारकरचरणोर स्थलविपुलबाह्वसगलवदनाद्यवयवविन्यास
प्रकृतिसुन्दरस्वभावहाससुमुखो नवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणा-
यतनयनरुचिर सदृशसुभगकपोलकर्णकण्ठनासो विगूढस्मितवदन-
महोत्सवेन पुरवनिताना मनसि कुसुमशरासनमुपदधान पराग्वल
म्बमानकुटिलजटिल[1]कपिशकेशभूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेण ग्रह
गृहीत इवादृश्यत ॥ ३१॥

यर्हिवाव स भगवा लोकमिम योगस्याद्धा प्रतीपमिवाचक्षाणस्त-
त्प्रतिक्रियाकर्म बीभत्सितमिति व्रतमाजगरमास्थित शयान एवा-

---

1 कुटिलालक

अत्ति पिबति खादत्यवमेहति हन्ति स्म चेष्टमान उच्चरित आदिग्धो
द्देशः ॥ ३२॥

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगन्ध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समन्ता
त्सुरभिं चकार ॥ ३३॥

एवं गोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृगगो
चरितः पिबति खादत्यवमेहति स्म ॥ ३४॥

इति नानायोगचर्याचरणो भगवान् कैवल्यपतिर्ऋषभोऽविरतपरम
महानन्दानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव
आत्मनोऽव्यवधानानन्तरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो योगैश्व
र्याणि वैहायसमनोजवान्तर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयो
पगतानि नाञ्जसा नृप हृदयेनाभ्यनन्दत् ॥ ३५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ षष्ठोऽध्याय ॥

राजा—

न नून भगव आत्मारामाणा योगसमारितज्ञाना[1]वभर्जितकर्मबी
जानामैश्वर्याणि पुन क्लेशदानि भवितुमर्हन्ति व यदृच्छयोपगतानि ॥ १

ऋषि —

सत्यमुक्त किंत्विह वा एकेन मनसोऽद्धा विस्रम्भमनवस्थानस्य
शठकिरातइव सङ्गच्छ ते ॥ २

तथा चोक्तम्—

न कुर्यात्कर्हिचित्सख्य मनसि ह्यनवस्थिते ।
यद्विस्रम्भाच्चिराचीर्णं चस्कन्द तप ऐश्वरम् ॥ ३

नित्य ददाति कामस्य छिद्र तमनु येऽरय ।
योगिन कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ॥ ४

कामो म युर्मदो लोभ शोकमोहभयादय ।
कमब धश्च य मूल स्वीकुर्यात्को नु तद्बुध ॥ ५

अथैवमखिललोकपालललामोऽपि विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषा
चरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिना सापरायविधिमनुशिक्षयन्स्व
कलेवर जिहासुरात्मन्यात्मानमसव्यवहितमनथा तरभावेना वीक्षमाण
स्वेपरतानुवृत्तिरुपरराम ॥ ६

---

1 नक्ता

तस्य ह वा एवं मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन सङ्क्रममाणः कोङ्कवेङ्ककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्यकृताश्मकवल उन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ॥ ७

अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ॥ ८

यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्ककुटकानां राजाऽर्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः सम्प्रवर्तयिष्यते ॥ ९

येन ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीना देवहेलनान्यपव्रतानि निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुञ्चनादीनि कलिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥ १०

ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयान्धपरम्परयाश्वस्तास्तमस्यन्धे स्वयमेव प्रपतिष्यन्ति ॥ ११

अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः । तस्यानुगुणान् श्लोकान्गायन्ति ॥ १२

अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या
द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत् ।
गायन्ति यत्रत्यजना मुरारेः
कर्माणि भद्राण्यवतारवन्ति ॥ १३

अहो नु वंशो यशसावदातः
प्रैयव्रतो यत्र पुमान्पुराणः ।
कृतावतारः पुरुषः स आद्य-
श्चचार धर्मं यदकर्महेतुम् ॥ १४

को न्वस्य काष्ठामपरोऽनुगच्छे-
न्मनोरथेनाप्यभवस्य योगी ।
यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्ता
ह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः ॥ १५

इति ह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवत ऋषभाख्यस्य विशुद्धाचरितमीरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहामङ्गलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृणोत्याश्रावयति वाऽवहितो भगवति तस्मिन्वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते ॥ १६

यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयन्तस्तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः ॥ १७

राज पतिर्गुरुरल भवता यदूना
दैव प्रिय कुलपति क च किङ्करो व ॥
अस्त्वेवमङ्ग भगवा भजता मुकु दो
मुक्ति ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम् ॥ १८

नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्ण
श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धे ।
लोकस्य य करुणयाभयमात्मलोक
माख्यान्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै ॥ १९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
संहितायां पञ्चमस्कन्धे षष्ठोऽध्याय ॥

॥ सप्तमोऽध्याय ॥

(भरतचरिते भगव परिचर्या)

श्रीशुक —

भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितलपरिपालनाय सञ्चि-
न्तितस्तदनुशासनपर पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥ १

तस्यामु ह वा आत्मजा कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मन पञ्च जनयामास
भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि ॥ २

सुमतिं राष्ट्रभृत सुदर्शनमावरण धूम्रकेतुमिति अजनाभ नामैत-
द्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशन्ति ॥ ३

स बहुवि महीपति पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वे कर्मणि
वर्तमान प्रजा स्वधर्ममनुवर्तमान पर्यपालयत् ॥ ४

ईजे च भगव त यज्ञक्रतुरूप क्रतुभिरुच्चावचै श्रद्धयाहृताग्निहोत्र
दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमाना प्रकृतिविकृतिभिरनुसवन चातुर्हो
त्रविधिना ॥ ५

सम्प्रचरत्सु नानायागेषु विरचिताङ्गक्रियेष्वपूर्व यत्तत्क्रियाफल
धर्माख्य परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गाना म त्राणामर्थनियाम
कतया साक्षात्कर्तरि परदेवताया भगवति वासुदेव एव भावयमान
आत्मनैपुण्यमृदितकषायो हवि ष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु सयजमानो
यज्ञभाजो देवास्ता पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत् ॥ ६

एव कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्या तर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि
भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोप [1]लक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिद
रगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोच-
मान उच्चैस्तरा भक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत ॥ ७

एव वर्षायुतसहस्रपर्य तावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभु ज्यमान
स्वतनयेभ्यो रिक्थ पितृपैतामह यथादाय विभ ज्य स्वय सकलसम्प
न्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रम प्रवव्राज ॥ ८

यत्र ह वाव भगवान्हरिरद्यापि तत्रत्याना निजजनाना वात्सल्येन
सनिधाप्यत इच्छानुरूपेण ॥ ९

---

1 लक्षणौ

यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा
सर्वत पवित्रीकरोति ॥ १०

तस्मि वाव किल स एकल पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसल
यतुलसिकाम्बुभि क दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आरा-
धन विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशम परा निर्वृति-
मवाप ॥ ११

तयेत्थमविरतपुरुषपरिचयया भगवति प्रवधमानानुरागभरद्रुतहृ
दयशैथिल्य प्रहर्षवेगेनात्म युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कण्ठ्यप्रवृ
त्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एव निजरमणारुणचरणारवि दानु
ध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगम्भीरहृदयह्रदावगाढधि-
षणस्तामपि क्रियमाणा भगवत्सपर्यां न सस्मार ॥ १२

इत्थ धृतभगवद्व्रत ऐणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकु-
टिलजटाकलापेन च विरोचमान सूर्यचा भगव त हिरण्मय पुरुष
मुज्जिहाने सूर्यमण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाच ॥ १३

परोरज सवितुर्जातवेदो
देवस्य भर्गो मनसेद जजान ।
सुरेतसाद पुनराविश्य चष्टे
हस गृध्राण नृष[1]द्रिङ्गिरामिम ॥ १४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे सप्तमोऽध्याय ॥

---

1 रिं

॥ अष्टमोऽध्याय ॥

श्रीशुक —

एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभि
गृणानो मुहूर्तत्रयमुदकान्त उपविवेश ॥ १

तत्र तदा राजन्हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोप
जगाम ॥ २

तया पेपीयमान उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो
लोकभयङ्कर उदपतत् ॥ ३

तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविक्लवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपि
हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिरगततृषा भयात्सहसैवो
च्चक्राम ॥ ४

तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वत्न्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः
स्रोतसि निपपात ॥ ५

तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्याञ्चिद्दर्यां
कृष्णसारसती निपपाताथ च ममार ॥ ६

तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बन्धुरि
वानुकम्पया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ॥ ७

तस्य [illegible] वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पो-
षणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सहयमाः पुरुषपरि-

चर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमाना किल सर्व एवो
दवसन् ॥ ८

अहो बताय हरिणकुणक कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण
स्वगणसुहृद्बन्धुभ्य परिवर्जित शरण च मोपसादितो मामेव माता
पितरौ भ्रातृज्ञातीन् यौथिकांश्चैवोपेयाय ना य कञ्चन वेद मय्यति
विस्रब्धश्चात एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयु
नानुष्ठेय शरण्योपेक्षादोषविदुषा ॥ ९

नून ह्यार्या साधव उपशमशीला कृपणसुहृद एवविधार्थे स्वार्था
नपि गुरुतरानुपेक्षन्ते ॥ १०

इति कृतानुषङ्ग आसनशयनाटनस्नानाशनादिषु सह मृग
जहुना स्नेहानुबद्धहृदय आसीत् ॥ ११

कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो वृकसालावृका
दिभ्यो भयमाशसमानो यदा सह हरिणकुणकेन वन समाविशति ॥

पथिषु च मुग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदय काप
ण्यात्स्कन्धेनोद्वहति एवमुत्सङ्ग उरसि चाधायोपलालय मुद परमा-
मवाप ॥ १३

क्रियाया निर्वर्त्यमानायाम् अन्तरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदैनमभिचक्षीत
तर्हि वाव स [1]वर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते
स्वस्ति स्ताद्वत्स ते सर्वत इति ॥ १४

---

1 वर्ष

अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपण सकरुणमतितर्षेण हरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्किल कश्मल महद्-
भिरम्भित इति होवाच ॥ १५

अपि बत स वै कृपण एणबालको मृतहरिणीसुतोऽहो ममानार्यस्य शठकिरातमतेरकृतसुकृतस्य कृतविस्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तदवि
गणय्य सुजन इवागमिष्यति ॥ १६

अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरन्त देवगुप्त द्रक्ष्यामि ॥

अपिच न वृक सालावृकोऽन्यतमो वै नैकचर एकचरो वा
भक्षयति ॥ १८

निम्लोचति ह भगवान् सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्माद्यापि मम न
मृगवधून्यास आगच्छति ॥ १९

अपिस्विदकृतसुकृतमागत्य मा सुखयिष्यति हरिणराजकुमारो
विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसन्तोष स्वानामपनुदन् ॥

क्ष्वेलिकायां मा मृषा समाधिना मीलितदृशं प्रेमसंरम्भेण चकि
तचकित आगत्य पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति ॥ २१

आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मयोपालब्धो भीतभीत सपद्यु
परत[1]रास ऋषिकुमारवदवहितकरणकलाप आस्ते ॥ २२

किं वा अरे आचरित तपस्तपस्विन्याऽनया यदियमवनि सविन
यकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखरखुरपदपङ्क्तिभिर्द्रविणविधु -

1 रभस

ग्रातुरस्य कृपणस्य मम द्रविणपदवीं सूचयत्यात्मान च सर्वत
कृतकौतुक द्विजाना स्वर्गापवर्गकामाना देवयजन करोति ॥ २३

अपिस्विदसौ भगवानुडुपतिरेन मृगपतिभयान्मृतमातर मृगबालक
स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकम्पया कृपणजनवत्सल परिपाति ॥ २४

किंवात्मजविश्लेष वरज्वरदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनाक्ष
मामुपसृत मृगीतनय शिशिरशा तानुरागगुणितनिजवदनसलिला
मृतमयगभस्तिभि स्वधयतीति च ॥ २५

एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा
योगारम्भणतो विभ्रंशित स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च
कथमितरथा जात्य तर एणकुणक आसङ्ग साक्षान्नि श्रेयसप्रति
पक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैवम तरायविहतयो-
गारम्भणस्य राजर्षेर्भरतस्य ताव मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानु
षङ्गेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिल दुरतिक्रम काल कराल
रभस आपद्यत ॥ २६

तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोच तमभिवीक्षमाणो मृग
एवाभिनिवेशितमना विसृ य लोकमिम सह मृगेण कलेवर मृतमनु
न मृतज मानुस्मृतिरितरव मृगशरीरमवाप ॥ २७

तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारण भगवदाराधनसमीहानुभा-
वेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह ॥ २८

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसङ्गस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मना भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसङ्कीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कार्त्स्न्येन मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु परिसुस्राव ॥ २९

इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं [1]कालञ्जरात्प्रत्याजगाम ॥ ३०

तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः सङ्गाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥ ३१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्र्यां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

(जडभरतचरितम्)

श्रीशुक —

अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसन्तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव सोदर्या अङ्गजा बभूवुर्मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायाम् ॥ १

---

1 कालञ्जरात्

यस्तु तत्र पुमास्त परमभागवत राजर्षिप्रवर भरतमुत्सृष्टमृग
शरीर चरमशरीरेण विप्रत्व गतमाहु ॥ २

तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमानो भगवत कर्मब न्धविध्व
सनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारवि दयुगल मनसा विदधदात्मन
प्रतिघातमाशङ्कमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वज मावलिरात्मानमु
न्मत्तजडा न्धबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य ॥ ३

तस्यापि ह वा आत्मजस्य विप्र पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमाव
र्तनात्सस्कारा यथापदेश विदधान उपनीतस्य च पुन शौचाचमना
दी कर्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयदनुशिष्टेन हि भाव्य पितु
पुत्रेणेति ॥ ४

स चापि तदु ह पितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिव स्म करोति छन्दा
स्यध्यापयिष्य सह व्याहृतिभिस्सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं ग्रैष्म
वास न्तिका मासानधीयानमप्यसमवेतरूप ग्राहयामास ॥ ५

एव स्वतनुज आत्म न्यनुरागावेशितचित्त शौचाध्ययनव्रतनि
यमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपि समनुशिष्टेन
भाव्यमित्यसदाग्रह पुत्रमनुशास्य स्वय तावदनधिगतमनोरथ काले
नाप्रमत्तेन स्वय गृह एव प्रमत्त उपसहृत ॥ ६

अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजात मिथुन सपत्न्या उप न्यस्य
स्वयमनुसस्थया पतिलोकमगात् ॥

पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्रय्या विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्बन्धान्न्यवृत्सन्त ॥ ८

स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणि च स कार्यमाण: परेच्छया करोति विष्टितो वेतनतो वा याच्ञया यदृच्छया वोपसादितमल्पं बहु मिष्टं कदन्नं वाभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम् ॥ नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगम: सुखदु:खयोर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसम्भावितदेहाभिमान: ॥ ९

शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्ग: पीन: संहननाङ्ग: स्थण्डिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसा महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चस: कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति संज्ञयाऽतज्ज्ञजनावमतो विचचार ॥ १०

यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत ईहमान: स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति किन्तु न समं विषमं न्यूनमधिकमिति वेद कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति ॥ ११

अथ कदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकाम: ॥ १२

तस्य ह दैवमुक्तस्य पशो पदवीं तदनुचरा परिधावन्तो निशि
निशीथसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना
केदारान्वीरासनेन मृगवराहादिभ्य सरक्षणमाङ्गिरप्रवरसुतमपश्यन्॥

अथ त एनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना
बद्ध्वा रशनया चण्डिकागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसित[1]वदना ॥ १४

अथ [2]पणयस्त स्वविधिनाभिषिच्याहतेन वाससाच्छाद्य भूषणाले
पस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृत भुक्तवन्त धूपदीपमाल्यलाजकिसलयाङ्कुर
फलोपहारोपेतया वैशससस्थया महता गीतस्तुतिमृदङ्गपणवघोषेण च
पुरुषपशु भद्रकाल्या पुरत उपवेशयामासु ॥ १५

अथ वृषलराज[3]पणि पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्य
माणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे ॥ १६

इति तेषा वृषलाना रजस्तम प्रकृतीना धनमदरजउत्सिक्तमनसा
भगवत्कला[4]वीरकुल कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैर विहरता हिंसाविहाराणा
कर्मातिदारुण यद्ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसु
हृद सूनायामप्य[5]ननुमतमालम्भन तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेण
दन्दह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली ॥ १७

भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणा
टोपातिभयानकवदना हन्तुकामेवेद महाट्टहासमतिसरम्भेण विमु
ञ्चती तत उत्पत्य पापीयसा दुष्टाना तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णां

1 नयना 2 पणाय 3 फणि 4 कुल 5 ननुज्ञाताया

गलात्स्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन निपीयातिपानमदविह्वलो-
च्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननर्त च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया ॥

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलति ॥ १९

न वा एतद्विष्णुदत्त महदद्भुतं यदसम्भ्रमः स्वशिरश्छेदन आप-
तितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रन्थीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां
निर्वैराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः
परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहं
सानाम् ॥ २०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक —

अथ सिन्धुसौवीरपते रहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना
शिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध
एष पीवा युवा संहननाङ्गो गोखरवद्धुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः
सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स महानुभावः ॥ १

यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगति-
स्तदा विषमगतां स्वशिबिकां रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह हे
वोढारः साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति ॥ २

अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्त
द्विज्ञपया बभूवु ॥ ३

न वय नरदेव प्रमत्ता भवन्नियमानुपथा साध्वेव वहाम अय-
मधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुत व्रजति नानेन सह वोढुमुह वय पार-
याम इति ॥ ४

सासर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषा सासर्गिकाणा भवितु
महतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोऽपि
निसर्गेण बलात्कृत इषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजस जातवेदसमिव
रजसावृतमतिराह ॥ ५

अहो कष्ट भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव उहिवा-
न्सुचिर नातिपीवा न सहननाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवा सखे नो
एवापर एते सङ्घट्टिन इति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहितद्रव्यगुण-
कर्माशयस्वचरमकलेवरे वस्तुनि सस्थानविशेषेऽह ममेत्यनध्यारोपित-
मिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिका पूर्ववदुवाह ॥ ६

अथ पुन स्वशिबिकाया विषमगताया प्रकुपित उवाच रहूगण
किमिदमरे त्व जीवन्मृतो मा कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि
प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सा दण्डपाणिरिव जनताया यथा
प्रकृति स्वा भजिष्यस इति ॥ ७

एव बह्वबद्धमपि भाषमाण नरदेवाभिमान रजसा तमसानुविद्धेन
मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेत पण्डितमानिन स भगवान्ब्राह्मणो

ब्रह्मभूत सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिं स्मय
मान इव विगतस्मय इदमाह ॥ ८

ब्राह्मण—

त्वयोदित व्यक्तमविप्रलब्ध
भर्तु स मे स्याद्यदि वीर भारः ।
गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा
पार्वेति राशौ न विदां प्रवाद ॥ ९

स्थौल्य कार्श्यं व्याधय आधयश्च
क्षुत्तड्भय कलिरिच्छा जरा च ।
निद्रा रतिर्म युरहमद शुचो
देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ १०

जीवन्मृतत्व नियमेन राज
आद्य तवद्विक्रतस्य दृष्टम् ।
स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य यत्र
तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोग ॥ ११

विशेषबुद्धेर्विवर मनाक् च
पश्याम यन्न व्यवहारतोऽ यत् ।
क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्य
तथापि राजन्करवाम किं ते ॥ १२

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां
गतस्य मे वीर चिकित्सितेन ।
अर्थः कियान्भवता शिक्षितेन
स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः ॥ १३

श्रीशुक —

एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरता
नात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथो
वाह ॥ १४

स चापि पाण्डवेय सिन्धुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक्
श्रद्धयाधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रन्थिमोचनं द्विजवच आश्रुत्य बहुयोग
ग्रन्थसम्मतं त्वरयावरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन्विगत
नृपदेवस्मय उवाच ॥ १५

[1]कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां
बिभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः ।
कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मा
त्क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः ॥ १६

नाहं विशङ्के सुरराजवज्रा
न्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् ।
नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्रा
च्छङ्के भृशं ब्रह्मकुलावमानात् ॥ १७

---

1 रहूगण —

तद्ब्रह्मसङ्गो जडवन्निगूढ
विज्ञानवीर्यो विचरस्यपार ।
वचांसि योगग्रथितानि साधो
न न क्षम ते मनसापि भेत्तुम् ॥ १८

अह च योगेश्वरमात्मतत्त्व
विदा मुनीना परम गुरु वै ।
प्रष्टु प्रवृत्त किमिहारण त
त्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णम् ॥ १९

स वै भवॉल्लोकनिरीक्षणार्थ
मव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्वित् ।
योगेश्वराणा गतिम दबुद्धि
कथ विचक्षीत गृहानुबन्ध ॥ २०

दृष्ट श्रम कर्मत आत्मनो वै
भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुम ये ।
यथासतोदानयनाद्यभावा-
त्समूल इष्टो व्यवहारमार्ग ॥ २१

स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभिताप
स्तत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धि ।
देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षा
त्तत्ससृति पुरुषस्यानुरोधात् ॥ २२

शास्त्राभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां
यः किंकरो वै न पिनष्टि पिष्टम् ।
स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य
यदीहमानो विजहात्यघौघम् ॥ २३

तन्मे भवान्नरदेवाभिमान
मदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ।
कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्तबन्धो
यथा तरे सदवध्यानमंहः ॥ २४

न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य
साम्येन वीताभिमतेस्तवापि ।
महद्विमानात्स्वकृताद्धि मादृङ्
नङ्क्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः ॥ २५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
पञ्चमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥

॥ एकादशोऽध्याय ॥

(रहूगणसंवाद)

ब्राह्मण—

अकोविद कोविदवादवादा
वदस्यथो नातिविदा वरिष्ठ ।
न सूरयो हि व्यवहारमेन
तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति ॥ १

तथैव राजन्नुरुगार्हमेध
वितानविद्योरुविजृम्भितेषु ।
न वेदवादेषु हि तत्त्ववाद
प्रायेण शुद्धो [1]नु चकास्ति साधु ॥ २

न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षा
द्वरीयसीरपि वाच समासन् ।
स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्य
न यस्य हेयानुमित स्वय स्यात् ॥ ३

याव मनो रजसा पूरुषस्य
सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम् ।
चेतोभिराकूतिभिरातनोति
निरङ्कुश कुशल चेतर वा ॥ ४

1 न

स वासनात्मा विषयोपरक्तो
गुणप्रवाहो विकृत षोडशात्मा ।
बिभ्रत्पृथङ्नामभि रूपभेद
मन्तर्बहिष्ट्व च पुरैस्तनोति ॥ ५

दु ख सुख व्यतिरिक्त च तीव्र
कालोपपन्न फलमाव्यनक्ति ।
आलिङ्ग्य मायारचित तरात्मा
स्वदेहिन ससृतिचक्रकूट ॥ ६

तावानय व्यवहार सदावि
क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्म ।
तस्मान्मनोलिङ्गमदो वदन्ति
गुणागुणत्वस्य परावरस्य ॥ ७

गुणानुरक्त व्यसनाय जन्तो
क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मन स्यात् ।
यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन्
शिखा सधूमा भजति ह्य यदा स्वम् ॥ ८

[1]पद तथा गुणकर्मानुबद्ध
वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्वम् ॥ ८॥

1 पुष

एकादशास मनसो हि वृत्तय
  आकूतय पञ्च धियोऽभिमान[1] ।
मात्राणि कर्माणि पुर च तासा
  वदन्ति हैकादशवीर भूमा ॥ ९॥

गन्धाकृति स्पर्शरसश्रवासि
  विसर्गरत्यत्यभिजल्पशिल्पा ।
एकादश स्वीकरण ममेति
  शय्यामह द्वादशमेक आहु ॥ १०॥

द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालै
  रेकादशामी मनसो विकारा ।
सहस्रश शतश कोटिशश्च
  क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वत स्यु ॥ ११॥

क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूती
  र्जीवस्य मायारचितस्य नित्या ।
आविर्हिता क्वापि तिरोहिताश्च
  शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तु ॥ १२॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष पुराण
  साक्षात्स्वय ज्योतिरज परेश ।

---
1 ना

नारायणो भगवा वासुदेव
 स्वमाययात्म यव[1]धायमान ॥ १३॥

यथानिल स्थावरजङ्गमाना
 मात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशत् ।
एव परो भगवा वासुदेव
 क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्ट ॥ १४॥

न यावदेता मनुश्मरे ।
 विधूय माया वयुनोदयेन ।
विमुक्तसङ्गो जितषट्सपत्नो
 वेदात्मतत्त्व भ्रमतीह तावत् ॥ १५॥

न यावदेत मन आ मलिङ्ग
 ससारतापावपन ननस्य ।
यच्छोकमोहामयरागलोभ
 वैरानुबन्ध ममता विधत्ते ॥ १६॥

भ्रातृव्यमेन तदद्भवीर्य
 मुपेक्षयाभ्येधितमप्रमत्त ।
गुरोहरेश्चरणोपासनास्त्रो
 जहि व्यलीक स्वयमात्ममोषम् ॥ १७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां
 संहिताया पञ्चमस्कन्धे एकदशोऽध्याय ॥

---

1 स्री

॥ द्वादशोऽध्याय ॥

(ब्राह्मणरहूगणसंवाद)

रहूगण —

नमो नमः कारणविग्रहाय
स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ।
नमोऽवधूतद्विजबन्धुलिङ्ग
निगूढनित्यानुभवाय तुभ्यम् ॥ १

ज्वरामयार्तस्य यथागदं सत्
निदाघदग्धस्य तथा हिमाम्भः ।
कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेः
ब्रह्मन् वचस्तेऽमृतमौषधं मे ॥ २

तस्माद्भवन्तं मम संशयार्थं
प्रक्ष्यामि पश्चादधुना सुबोधम् ।
अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्त
माख्याहि कौतूहलचेतसो मे ॥ ३

यदाह योगेश्वर दृश्यमानं
क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलम् ।
न ह्यञ्जसा तत्त्वविमर्शनाय
भवानमुष्मिन् भ्रमते मनो मे ॥ ४

ब्राह्मण —

अय जनो नाम चल पृथिव्या
य पार्थिव पार्थिव कस्य हेतो ।
तस्यापि चाङ्घ्र्योरधिगुल्फजङ्घा
जानूरुमध्योरुशिरोधरासा ॥ ५

असे ऽधिदार्वी शिबिका च यस्या
सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ।
यस्मि भवा रूढनिजाभिमानो
राजास्मि सि धुष्विति दुर्मदा ध ॥ ६

शोच्यानिमास्त्वमधिकष्टदीना
न्विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि ।
जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो
न शोभसे वृद्धसभासु [1]धृष्ट ॥ ७

यदा क्षितावेव चराचरस्य
विदाम निष्ठा प्रभव च नित्यम् ।
तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूल
निरूप्यता सत्क्रिययानुमेयम् ॥ ८

एव निरुक्त क्षितिशब्दवृत्त
मसन्निधानात्परमाणवो ये ।

---

1 धृष्ट

अविद्यया मनसा कल्पितास्ते
येषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९

एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्यद्
असच्च सज्जीवमजीवमन्यत् ।
द्रव्यस्वभावाशयकाल[1]कर्म
नाम्नाऽजयावेहि कृतं द्वितीयम् ॥ १०

ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकम्
अनन्तरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् ।
प्रत्यक् प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं
यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११

रहूगणैतत्तपसा न याति
न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ।
न [illegible] दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्
विना महत्पादरजोऽभिषेकम् ॥ १२

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः
प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः ।
निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्
मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे ॥ १३

1 माया बुध्या

अहं पुरा भरतो नाम राजा
विमुक्तदृष्टश्रुतसङ्गबन्धः ।
आराधनं भगवत ईहमानो
मृगोऽभवं मृगसङ्गाद्धतार्थः ॥ १४

सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर
कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ।
अथो अहं जनसङ्गादसङ्गो
विशङ्कमानोऽविवृतश्चरामि ॥ १५

तस्मान्नरोऽसङ्गसुसङ्गजात
ज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः ।
हरिं तदीहाकथन[1]श्रुतिभ्यां
लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ॥ १६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥

---

1 श्रुताभ्यां

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मण —

दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो
रजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् ।
स एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन्
भवाटवीं याति न शर्म विन्दति ॥ १

यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः
सार्थं विलुम्पन्ति कुनायकं बलात् ।
गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थिकं
प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः ॥ २

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे
कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः ।
क्वचित्तु गन्धर्वपुरं प्रपश्यति
क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ॥ ३

निवासतोयद्रविणात्मबुद्धि-
स्ततस्ततो धावति भो अटव्याम् ।
क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा
दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ॥ ४

अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल
उलूकवाग्भिर्व्यथितान्तरात्मा ।
अपुण्यवृक्षान् श्रयते क्षुधार्दितो
मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ॥ ५

क्वचिद्वितोयाः सरितोऽभियाति
परस्परं चालषते निरन्धः ।
आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो
निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ॥ ६

शूरैर्हृतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः
शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलम् ।
क्वचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः
प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तम् ॥ ७

चलन्क्वचित्कण्टकशर्कराङ्घ्रि-
र्नगारुरुक्षुर्विमना इवास्ते ।
पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्दितः
कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥ ८

क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो
नावैति किञ्चिद्विपिनेऽपविद्धः ।
दष्टः स्म शेते क्व च दन्दशूकै-
रन्धोऽन्धकूपे पतितस्तमिस्रे ॥ ९

कर्हि स्मचित्क्षुद्ररसान्विचिन्व
  स्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमान ।
तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो
  बलाद्विलुम्पन्त्यथ तं ततोऽन्ये ॥ १०

क्वचिच्च शीतातपवातवर्ष
  प्रतिक्रिया कर्तुमनीश आस्ते ।
क्वचिन्मिथो वि[1]पण यच्च किञ्चि
  द्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ॥ ११

क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तु तस्मिन्
  शय्यासनस्थानविहारहीन ।
[2]याचन्परादप्रतिलब्धकाम
  पारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् ॥ १२

अन्योन्यवित्तव्यतिषङ्गवृद्ध
  वैरानुबन्धो विवहन्मिथश्च ।
अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्त
  बाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः ॥ १३

तांस्तान्विपन्नान्स हि तत्र तत्र
  विहाय जातं परिगृह्य सार्थ ।
आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र
  वीराध्वन पारमुपैति योगम् ॥ १४

---

1 हरन् 2 यावत्

मनस्विनो निर्जितदिग्गजेन्द्रा
ममेति सर्वे भुवि बद्धवैरा ।
मृधे शयीरन्न तु तद्व्रजन्ति
यन्न्यस्तदण्डो गतवैरोऽभियाति ॥ १५

प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रय
स्तदाश्रया व्यक्तपदद्विजस्पृह ।
क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रस
न्सख्य विधत्ते बककङ्कगृध्रै ॥ १६

तैर्वञ्चितो हसकुल समाविश
न्नरोचयन् शीलमुपैति वानरान् ।
तज्जातिरासेन सु[1]निर्वृतेन्द्रिय
परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधि ॥ १७

द्रुमेषु रस्यन्सुतदारवत्सलो
व्यवायदीनो विवश स्वबन्धने ।
क्वचित्प्रमादाद्गिरिकन्दरे पत
न्वल्लीं गृहीत्वा गजभीत आस्थित ॥ १८

अत कथञ्चित्स विमुक्त आपद
पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिन्दम ।
अध्वन्यमुष्मिन्नजया नि[2]वेशितो
भ्रमञ्जनोऽद्यापि न [3]वेद कश्चन ॥ १९

1 निर्जिते 2 चर्चितो 3 वाति पारम्

रहूगण त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य
सन्यस्तदण्ड कृतभूतमैत्र ।
असज्जितात्मा हरिसेवया शित
ज्ञानासिमादाय तरातिपारम् ॥ २०

राजा—

अहो नृज मास्विलजन्मशोभन
कि ज मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ।
न यद्धृषीकेशयश कृतात्मना
महात्मना वः प्रचुर समागम ॥ २१

न ह्यद्भुत त्वच्चरणाब्जरेणुभि
हताहसो भक्तिरधोक्षजेऽमला ।
मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे
दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेक ॥ २२

नमो महद्भ्योऽस्तु नम शिशुभ्यो
नमो युवभ्यो नम आवटुभ्य ।
ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गा
श्चरन्ति तेभ्य शिवमस्तु राजन् ॥ २३

श्रीशुक—

इत्येवमुत्तरामात स वै ब्रह्मर्षिसुत सि धुपतय आत्मसतत्त्व विग
णयत: परानुभाव: परमकारुणिकतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभि

धवधूतचरण आपूर्णार्णव इव निभृतकरणोर्म्याशयो धरणिमिमां
विचचार ॥ २४

सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्व आत्मन्यविद्याध्या
रोपितां च देहात्ममतिं विससर्ज । एवं हि नृप भगवदाश्रिता
श्रितानुभावः ॥ २५

राजा—

यो ह वा इह बहुविदा महाभागवत त्वयाभिहितः परोक्षेण वचसा
जीवलोकभवाध्वा स ह्यार्यमनीषया कल्पितविषयो नाञ्जसाऽव्युत्प
न्नलोकसमधिगमः । अथ तदेवैतद्दुरवगमं समवेतानुकल्पेन निर्दिश्य
तामिति ॥ २६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां चतुर्थस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

(भरतोपाख्याने पारोक्ष्यवर्णनम्)

स—

य एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशल
समवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभ
वस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित
ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोऽयं यथा वणि
क्सार्थोऽर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिवतमायां

ससाराटव्या गता नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापशमनीं हरि-
गुरुचरणारवि दमधुकरानुपदवीमवरुध यस्यामु ह वा एते षडिद्रि
यनामान कमणा दस्यव एव ते ॥ १
तथथा पुरुषस्य धन यत्किञ्चिद्धर्मौपयिक बहुकृच्छ्राधिगत साक्षा
त्परमपुरुषाराधनलक्षणो योऽसौ धर्मस्त तु साम्पराय उदाहरति ।
तद्धर्म्यं धन दशनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसङ्कल्पव्यवसायगृहग्रा-
म्योपभोगेन कुनाथस्याजितात्मनो यथा सार्थस्य तथाऽजितात्मनो
विलुम्पन्ति ॥ २
अथ च यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकसृ-
गाला एवानिच्छतोऽपि कदर्यस्य कुटुम्बिन उरणकवत्सरक्ष्यमाण
मिषतोऽपि हरन्ति ॥ ३
यथा ह्यनुवत्सर कृष्यमाणमप्यदग्धबीज क्षेत्र पुनरेवावपनकाले
गुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिव भवत्येवमेव गृहाश्रम कर्मक्षेत्र यस्मिन्न हि
कर्माण्युत्सीदन्ति यदय कामकरण्ड एष आवसथ ॥ ४
[1]तत्र [2]गतो दशमशकसमापसदैर्मनुजै शलभशकुन्ततस्करमूषका-
दिभिरुपरुध्यमानबहि प्राण क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्या-
कामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थं नरलोक गन्धर्वनगरमुपपन्नमिति
मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ॥ ५
तत्र च क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्य-
वायादिव्यसनलोलुप ॥ ६

1 चत्तल 2 रतो

क्वचिच्चाशेषदोषनिषदन पुरीषविशेष तद्वर्णगुणनिर्मितमति सुवर्ण-मुपादित्सत्यग्निकामकातर इवोल्मुकपिशाचम् ॥ ७

अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेश एत-स्या ससाराटव्यामितस्तत परिधावति ॥ ८

क्वचिच्च वात्यौपम्यया प्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसा रजनी-भूता इवासाधुमर्यादो रजस्वलाक्षोऽपि दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति ॥ ९

क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्य स्वय पराभिध्यानेन विभ्रंशितस्मृ-तिस्तयैव मरीचितोयप्रायास्तानेवाभिधावति ॥ १०

क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोप प्रत्यक्ष परोक्ष वा रिपु-राजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदय ॥ ११

स यदा [1]दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुण्डाद्यपुण्यद्रुमलतावि-षोदपानवदुभयार्थशू यद्रविणाञ्जीवन्मृतान्स्वय जीवन् म्रियमाण उप-धावति ॥ १२

एकदाऽसत्प्रसङ्गान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोत स्खलनवदुभयतोऽपि दु खद पाखण्डमभियाति ॥ १३

यदा तु परबाधया य आत्मने नोपनमति तदा हि पितृपुत्रबर्हि-ष्मत पितृपुत्रा वा स खलु भक्षयति ॥ १४

1 दुग्ध

क्वचिदासाद्य गृह दाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कं शोकाग्निनादह्यमानो भृश निर्वेदमुपगच्छति ॥ १५

क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासु प्रमृतक इव विगतजीवलक्षण आस्ते ॥ १६

कदाचिन्मनोरथोपगतपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति ॥ १७

क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लोकव्यसनकर्षितमना कण्टकशर्कराक्षेत्र प्रविशन्निव सीदति ॥ १८

क्वचिच्च तु सहेन कायाभ्यन्तरवह्निना गृहीतसार स्वकुटुम्बाय क्रुध्यति ॥ १९

स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोऽन्धे तमसि मग्न शून्यारण्य इव शेते नान्यत्किञ्चन वेद शव इवापविद्ध ॥ २०

कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदन्दशूकैरलब्धनिद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽन्धकूपेऽन्धवत्पतति ॥ २१

कर्हिस्मचित्काममधुलवान् विचिन्वन् यदा परदारपरद्रव्याण्यवरुन्धानो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहत पतत्यपारे निरये ॥ २२

अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्माणि अस्मिन्नात्मन ससारावपनमुदाहरन्ति ॥ २३

मुक्तस्ततो यदि बन्धाद्देवदत्त उपाच्छिनत्ति तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थिति ॥ २४

कचिच्च शीतवातायनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रति
निवारणेऽकल्पो दुरन्तचिन्तया विषण्ण आस्ते ॥ २५

कचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किञ्चिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्र
मप्यपहरन्यत्किञ्चिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् ॥ २६

अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमान-
प्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिज न्म
जरामरणादयः ॥ २७

कापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो
यद्विहारगृहारम्भाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्माऽपारेऽन्धे तमसि प्रहि
णोति ॥ २८

कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धाप-
वर्गकालोपलक्षणात्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तम्बा-
दीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्र-
निजायुधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवताः कङ्कगृध्र
बकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः साङ्केत्येनाभिधत्ते ॥ २९

यदा पाखण्डिभिरात्मवञ्चितैस्तैरुरुवञ्चितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां
शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधन
मेव तदरोचयन् शूद्रकुलं भजते निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनी
भावः कुटुम्बभरणं यथा वानरजातेः ॥ ३०

तत्रापि निरवरोध स्वैरेण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्यो मसुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधि ॥ ३१

क्वचिद्‌द्रुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रस्य यथावानर सुतदारवत्सलो व्यवायक्षण ॥ ३२

एवमध्व यवरु धानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकन्दरप्राये ॥

क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयाना दु खाना प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुर त[1]विषयविषण्ण आस्ते ॥ ३४

क्वचि मिथो व्यवहरन्[2]यत्किञ्चिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन॥ ३५

क्वचित्क्षीणधन शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जनादभिलभते ॥ ३६

एव वित्तव्यतिषङ्गविवृद्धवैरानुब धोऽपि पूववासनया मिथ उद्वहत्यथापवहति ॥ ३७

एतस्मि ससाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधित आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमु ह्वावेतरस्तत्र विसृज्य जात जातमुपादाय शोच मुह्य बिभ्यद्विवद क्रन्दन्संहृष्य गायन्नह्यमान साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि यत आरब्ध एष नरलोकसार्थो यमध्वन पारमुपदिशन्ति ॥ ३८

---

1 चिन्तया

2 काकणिकामात्रमपि हरन् यत्किञ्चिद्वा विद्वेषमुपयाति वित्तशाठ्येन कदाचित्

यदिद योगानुशासन न वा एतदवरुन्धते यन्यस्तदण्डा मुनय
उपशमशीला उपरतात्मान समवगच्छन्ति ॥ ३९

यदपि दिगिभजयिनो ये वै राजषय [1]किं तु पर मृधे शयीरन्न
स्यामेव ममेयमिति कृतवैरानुब धाया विसृ य स्वयमुपसहृता ॥

कर्मवल्लीमवल य तव आपद कथञ्चिन्नरकाद्विमुक्तः पुनरप्येव
ससाराध्वनि वतमानो नरलोकसाथमुपयाति एवमुपरि गतोऽपि ॥
तस्येवमुपगायन्ति—

आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसापि महात्मन ।
नानुवर्त्माहति नृपो मक्षिकेव गरुत्मत ॥ ४२

यो दुस्त्यजा दारसुता सुहृद्रा य हृदिस्पृश ।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालस ॥ ४३

यो दुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनाथदारा
प्रार्थ्यां श्रिय सुरवरै सदयावलोकाम् ।
नैच्छन्नृपस्तदुचित महता मधुद्विट्
सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गु ॥ ४४

यज्ञाय धमपतये विधिनैपुणाय
योगाय सा यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।
नारायणाय हरये नम इत्युदार
हास्य मृगत्वमपि य समुदाजहार ॥ ४५

1 नैवैतद्वज्जन्ति

य इद भगवत सभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुच-
रित स्वस्त्ययनमायुष्य धन्य यशस्य स्वर्ग्यापवर्ग्य वानुशृणोत्याख्यास्य-
त्यभिनन्दति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न काञ्चन परत
इति ॥ ४६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्याय ॥

॥ पञ्चदशोऽध्याय ॥

(प्रियव्रतवंशानुकीर्तनम्)

श्रीशुक —

भरतस्यात्मज सुमतिनामाभिहितो यमु ह वाव केचित्पाखण्डिन
ऋषभपदवीमनुवर्तमान चानार्या अवेदसमाम्नाता देवता स्वमनीषया
पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यन्ति ॥ १

तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ २

अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुत परमेष्ठी तस्य
सुवर्चलायां प्रतीह उपजात ॥ ३

य आत्मविद्यामाख्याय स्वय संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार ॥ ४

प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदा सूनव
प्रतिहर्तु [1]स्तुत्यामजभूमानावजनिषाताम् ॥ ५

---

1 स्तुत्य

भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियु
त्सायां हृदयज आसीद्विभुर्विभो [1]रत्यां च पृथुषेणस्तस्मान्नक्त आकूत्यां
जज्ञे नक्ताद्द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्भ
गवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन
महापुरुषतां प्राप्तः ॥ ६

स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेने-
ज्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपर
मार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः
परिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मा-
त्मानुभवोऽपि निरभिमान एवावनिमजूगुपत् ॥ ७

तस्येमां गाथां पाण्डवेय पुराविद उपगायन्ति ॥ ८

गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभि
र्यज्वाभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता ।
समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां
सत्सेवकोऽन्यो भगवत्कलामृते ॥ ९

यमभ्यषिञ्चन् परया मुदा सतीः
सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः ।
यस्य प्रजानां दुदुहे धराशिषो
निराशिषो गुणवत्सस्नुतोधाः ॥ १०

1 भारत्यां

छन्दांस्यकामस्य च यस्य कामा-
 न्दुदूहुराजह्रुरथो बलिं नृपाः ।
प्रत्यञ्चिता युधि धर्मेण विप्रा
 यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य ॥ ११

यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा
 मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे ।
श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोग-
 समर्पितेज्याफलमाजहार ॥ १२

यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्य-
 ङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिञ्च्यात् ।
प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः
 प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य ॥ १३

गयाद्गयन्त्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवु-
श्चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट ॥ १४

तत उत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्बिन्दुमत्यां बिन्दुमानुदपद्यत तस्मा-
त्सरघायां मधुनामाभवन्मधोः सुमनसि वीरव्रतस्ततो भोजायां [1]मन्थु-
प्रमन्थू जज्ञाते [2]मन्थोः सत्यायां भौवनस्ततो दूषणायां त्वष्टाजनिष्ट
त्वष्टुर्विरोचनायां विरजो विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च
विषूच्यां किल जातम् ॥ १५

---

1 मन्युप्रमन्यू 2 मन्यो

तत्राय श्लोक ॥

प्रैयव्रत वशमिम विरजश्चरमोद्भव ।
अकरोदत्यल कीर्त्या विष्णु सुरगण यथा ॥ १६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहिताया चतुर्थस्क धे पञ्चदशोऽध्याय ॥

॥ षोडशोऽध्याय ॥

(भुवनकोशवर्णनम्)

राजा—

उक्तस्त्वया भूमण्डलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ
ज्योतिषा गणैश्चन्द्रमा वा सह दृश्यते ॥ १

तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातै सप्तभि सप्त सिन्धव उपक्लृप्ता
यत एतस्या सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगव खलु सूचित एतदे
वाखिलमह मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि ॥ २

भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशित मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम
आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितु तदु
हैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ॥ ३

ऋषि—

न वै महाराज भगवतो मायागुणविभूते [1]काष्ठा मनसा वचसा

---

1 स्थानविशेषाणा नामरूपत

वाधिगन्तुमल विबुधायुषापि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं
नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्याम ॥ ४

यो वाय द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तरकोशो नियुतयोजन-
विशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ॥ ५

यस्मिन्नव वर्षाणि नव योजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः
सुविभक्तानि भवन्ति ॥ ६

एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः
सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलय
कमलस्य मूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं तावत्
तान्तर्भूम्यां प्रविष्टः ॥ ७

उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्म
यकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो
द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दशांशाधिकांशेन
दैर्घ्य एव ह्रसन्ति ॥ ८

एवं दक्षिणेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता
यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
सङ्ख्यम् ॥ ९

तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ
द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ १०

मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा
मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः ॥ ११

चतुर्ष्वेतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वत
केतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरि
णाहाः ॥ १२

ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा
योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ धारयन्ति ॥ १३

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्व
तो भद्रमिति ॥ १४

येष्वमरपरिवृढाः सहसुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगी
यमानमहिमानः किल विहरन्ति ॥ १५

मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थू
लानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति ॥ १६

तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारु
णोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्वेणेलावृतमुपप्ला
वयति ॥ १७

यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुग-
न्धवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति ॥ १८

एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकाय-

निभाना रसेन जम्बूनाम नदी मेरुमन्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले
निपतन्ती दक्षिणेनात्मान यावदिलावृतमुपस्यन्दयति ॥ १९

तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्क-
संयोगविपाकेन सदामरलोकाभरण जाम्बूनद नाम सुवर्ण भवति ॥

यदु ह वाव विबुधादय सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्या-
भरणरूपेण खलु धारयन्ति ॥ २१

यस्तु महाकदम्ब सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनि सृता
पञ्चायामपरिणाहा पञ्च मधुधारा सुपार्श्वशिखरात्पतन्त्योऽपरेणात्मा-
नमिलावृतमनुमोदयन्ति ॥ २२

या ह्युपयुञ्जानाना मुखनिर्वासितो वायु समन्ताच्छतयोजनमनु-
वासयति ॥ २३

एव कुमुदनिरूढो य शत[1]वल्शो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो
नीचीना पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादय सर्व एव
कामदुघा नदा कुमुदाग्रात्पतन्तस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयन्ति ॥ २४

यानुपजुषाणाना न कदाचिदपि प्रजाना वलीपलितक्लमस्वेददौ-
र्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति या-
वज्जीव सुख निरतिशयमेव ॥ २५

कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशिनीवासक-

1 वल्को

पिशङ्गवैदूर्यजारुधिहंसर्षभनागकालञ्जरनारदादयो विंशतिगिरयो
मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः ॥ २६

जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं
पृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ
प्रागायतावेवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरावष्टभिरेतैः परिस्तृतोऽग्निरिव परितः-
श्चकास्ति काञ्चनगिरिः ॥ २७

मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजन-
साहस्रीं समचतुरस्रां शातकौम्भीं वदन्ति ॥ २८

तामनु परितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन
पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः ॥ २९

इति श्रीमहाभागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

श्रीशुकः —

तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादाङ्गुष्ठन-
खनिर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविवरेणान्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरण-
पङ्कजावनेजनारुणकिञ्जल्कोपरञ्जिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामला
साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधीयमानातिमहता कालेन युग-
सहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार यत्तद्विष्णुपदमाहुः ॥ १

यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविन्दोदकमिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्यमानान्तर्हृदय औत्कण्ठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकोऽधुनापि परमादरेण शिरसा बिभर्ति ॥ २

ततः सप्त ऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यन्तिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि वासुदेवेऽनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षव इव सबहुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्वहन्ति ॥ ३

ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीकसङ्कुलदेवयानेनावतरन्तीन्दुमण्डलमावार्य ब्रह्मसदने निपतति ॥ ४

तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति सीतालकनन्दा चक्षुर्भद्रेति ॥ ५

सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्यो[1]ऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥ ६

एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभि चक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ॥ ७

भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखर

1 कुमुदकुररादिशिखराण्यतीत्य

मतिहाय शृङ्गवत शृङ्गादवस्य दमाना उत्तरास्तु कुरूनभित उदीच्या
दिशि जलधिमभिप्रविशति ॥ ८

तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य
हेमकूटाद्धैमकूटा यतिरभसतररहसा लुठय ती भारतमभिवर्षं दक्षि-
णस्या दिशि जलधिमभिप्रविशति यस्या स्नानार्थं चागच्छत पुसः
पदेपदेऽश्वमेधराजसूयादीना फल न दुर्लभमिति ॥ ९

अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे सन्ति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितर
शतश ॥ १०

तत्रापि [1]भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम यान्यष्ट वर्षाणि स्वर्गिणा पुण्य-
शेषोपभोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति ॥ ११

एषु पुरुषाणामयुतपुरुषायुवर्षाणा देवकल्पाना नागायुतप्राणाना
वज्रसहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैक
गर्भकलत्राणा तत्र तु त्रेतायुगसम कालो वर्तते ॥ १२

यत्र ह देवपतय स्वै स्वैगणनायकैर्विहितमहार्हणा सर्वर्तुकुसुम-
स्तबकफलकिसलयश्रिया नम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुम्भमान-
रुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु विकच-
विविधनववनरुहामोदमुदितराजहसजलकुक्कुटकारण्डवसारसचक्रवा -
कादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदै

1 जम्बूद्वीपे

सुललितसुरसुन्दरीणा कामकलिलविलासहासलीलावलोकाकृष्टमनो-
दृष्टय स्वैर विहरति ॥ १३

नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुष पुरुषाणा तदनुग्रहा-
यात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि सनिधीयते ॥ १४

इलावृते तु भगवान्भव एक एव पुमान्नह्यन्यस्तत्रापरो निर्विशति
भवान्या [1]शापनिमित्तज्ञो यत्प्रवेक्ष्यत स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि ॥

भवानीनाथ स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महा-
पुरुषस्य तुरीया तामसीं मूर्तिं प्रकृतिमात्मन सङ्कर्षणसज्ञामात्म-
समाधिरूपेण सन्निधाप्यैतदभिगृणन्भव उपधावति ॥ १६

श्रीभगवान्—

ओं नमो भगवते [2]महापुरुषाय सर्वगुणसङ्ख्यानायानन्तायाव्य-
क्ताय नम इति ॥ १७

भजे भजन्यारणपादपङ्कज
भगस्य कृत्स्नस्य पर परायणम् ।
भक्तेष्वल भावितभूतभावन
भवापह त्वा भवभावमीश्वरम् ॥ १८

न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभि
र्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते ।

---

1 शापनिमित्तानभिज्ञो यत्र प्रविश्य क्षणेन सानुचर स्त्रीस्वभाव गत तत्पश्चाद्वक्ष्यामि

2 वासुदेवाय

भुञ्जे यथा नोऽजितम गुरुह्सा
कस्त न म येत जिगीषुरात्मन ॥ १९

असद्दृशो य प्रतिभाति मायया
क्षीवेव मध्वासवताम्रलोचन ।
न नागवध्वोऽहण ईशिरे ह्रिया
यत्पादयो स्पर्शनधर्षितेन्द्रिया ॥ २०

यमाहुरस्य स्थितिज मसयम
त्रिभिर्विहीन यमन तमृषय ।
न वेदसिद्धार्थमिव क्वचित्स्थित
भूमण्डल मूर्धसहस्रधामसु ॥ २१

यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महा
न्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानज किल ।
यत्सम्भवोऽह त्रिवृता स्वतेजसा
वैकारिक तामसमैन्द्रिय सृजे ॥ २२

एते वय यस्य वशे महात्मन
स्थिता शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिता ।
महानह वैकृततामसेन्द्रिया
सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदम् ॥ २३

यन्निर्मिता कह्यपि कर्मपर्वणी
माया जनोऽय गुणसगमोहित ।
न वेद निस्तारणयोगमञ्जसा
तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने ॥ २४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां पञ्चमस्कन्धे सप्तदशोऽध्याय ॥

॥ अष्टादशोऽध्याय ॥

(भुवनकोशवर्णनम्)

श्रीशुक —

तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतस्तत्कुलपतय पुरुषा भद्राश्ववर्षे
साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य प्रियां तनु धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां
परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृणन्त उपधावन्ति ॥ १

भद्रश्रवस —

ओं नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति ॥ २

अहो विचित्र भगवद्विचेष्टित
घ्नन्त जनोऽय हि मिषन्न पश्यति ।
ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्म सेवितु
निर्हृत्य पुत्र पितर [1]जिजीविषति ॥ ३

---

1 जिजीविषु

वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया
सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तम् ॥ ४

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते
ह्यकर्तुरङ्गीकृतमप्यपावृतः ।
युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणे
सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ॥ ५

वेदान्युगान्ते तमसा तिरस्कृता-
न्रसातलाद्यो नृतुरङ्गविग्रहः ।
प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते
तस्मै नमस्तेऽवितथेहिताय इति ॥ ६

हरिवर्षे चापि भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तर-
त्राभिधास्ये तद्दयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभागवतो दैत्यदान-
वकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह
[1]इदं चोदाहरति ॥ ७

ओं नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजसे आविराविर्भव [2]वज्रदंष्ट्र
कर्माशयान्रन्धय रन्धय [3]तमो ग्रस ग्रस ओं स्वाहा ॥ अभयमभय-
मात्मनि भूयिष्ठा ओं क्षौम् ॥ ८

1 तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते 2 वज्रनख 3 नम उग्रस्वभावाय महात्मने

स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खल प्रसीदता
ध्याय तु भूतानि शिव मिथो धिया ।
मनश्च भद्र भजतादधोक्षज
आवेश्यता नो मतिरप्यहैतुकी ॥ ९

मागारदारात्मजवित्तब धुषु
सङ्गो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु न ।
य प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवा
न्सिद्ध्यत्यदूरान्न तथेन्द्रियप्रिय ॥ १०

यत्सङ्गलब्ध निजवीर्यवैभव
तीर्थं मुहु सस्पृशता हि मानसम् ।
हरत्यजोऽन्त श्रुतिभिर्गतोऽङ्गज
को वै न सेवेत मुकुन्दविक्रमम् ॥ ११

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना
सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुरा ।
हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा
मनोरथेनासति धावतो बहि ॥ १२

हरिर्हि साक्षाद्भगवान् शरीरिणा
मात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितम् ।
हित्वा महास्त यदि सज्जते गृहे
तदा महत्त्व वयसा दम्पतीनाम् ॥ १३

तस्माद्रजोरागविषादम यु-
मानस्पृहाभयदै याधिमूलम् ।
हित्वा गृह ससृतिचक्रवाल
नृसिंहपाद भजता कुतोभयमिति ॥ १४

केतुमालेऽपि भगवा कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्या प्रियचिकीषया
प्रजापतेर्दुहितृणा पुत्राणा तद्वर्षपतीना पुरुषायुषाहोरात्रपरिसङ्ख्या-
नाना यासा गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसा विध्वस्ता
व्यसव सवत्सरान्ते विनिपतन्ति ॥ १५

अतीव सुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया
किञ्चिदुत्तम्भितसु दरभ्रूमण्डलसुभगवदनारवि दश्रिया रमा रमयन्नि
न्द्रियाणि रमयते ॥ १६

तद्भगवतो मायामय रूप परमसमाधियोगेन रमादेवी सवत्सरस्य
रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताऽहस्सु च तद्भर्तृभिरुपास्ते [illegible] चोदा
हरति ॥ १७

ओं ह्रा ह्रीं ह्रू ओं नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्वि-
लक्षितात्मने आकूतीना [1]चेतसा [2]विशेषाणा चाधिपतये षोडशकलाय
छ दोमयायान्नमयायामृतमयाय [3]सहस ओजसे बलाय का ताय
[4]नमस्ते उभयत्र भूयात् ॥ १८

1 चित्तीनां 2 सतां च 3 सर्वमयाय 4 कामाय

स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषिकेश्वरं स्वतो
ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यम् ।
तासां न ते वै परिपान्त्यपत्यं
प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतन्त्राः ॥ १९

स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं
समन्ततः पाति भयातुरं जनम् ।
स एक एवेतरथा मिथो भयं
नैवात्मलाभादधि मन्यते परम् ॥ २०

या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं
निकामयेत्साखिलकामलम्पटा ।
तदेव रासीप्सितमीप्सितोऽर्चितो
यद्भग्नयाच्ञा भगवन् प्रतप्यते ॥ २१

मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादय
स्तप्यन्त उग्रं तप ऐन्द्रियेधियः ।
ऋते भवत्पादपरायणान्न मां
विन्दन्त्यहं त्वद्धृदया यतोऽजित ॥ २२

स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि वन्दितं
कराम्बुजं यत्त्वदधायि सात्वताम् ।
बिभर्षि मां लक्ष्मवरेण्य मायया
क ईश्वरस्येहितमूहितुं विभुरिति ॥ २३

रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवतारूपं तद्वर्षपुरुषस्य मनोः प्राक् प्रदर्शितं स इदानीमपि महता भक्तियोगेनाराधयतीदं चोदाहरति ॥ २४

ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे सहसे बलाय महामत्स्याय नम इति ॥ २५

अन्तर्बहिश्चाखिललोकपालकै-
रदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः ।
स ईश्वरस्त्वं य इदं वशेऽनय-
न्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम् ॥ २६

यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा
हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च ।
पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः
सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥ २७

भवान् युगान्तार्णव ऊर्मिमालिनि
क्षोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिम् ।
मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा
तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम इति ॥ २८

हिरण्मयेऽपि भगवान्निवसति कूर्मतनुं बिभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमां तनुमर्यमा सह वर्षपुरुषैः पितृगणाधिपतिरुपधावति मन्त्रमिमं चानुजपति ॥ २९

ॐ नमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणाय नोपलक्षित-स्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमो नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥

यद्रूपमेतन्निजमाययार्पित
मर्थस्वरूप बहुरूपरूपितम् ।
सख्या न यस्यास्त्ययथोपलम्भना-
त्तस्मै नमस्तेऽव्यपदेशरूपिणे ॥ ३१

जरायुज स्वेदजमण्डजोद्भिद
चराचर देवर्षिपितृभूतमैन्द्रियम् ।
द्यौ ख क्षिति शैलसरित्समुद्र
द्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एक ॥ ३२

यस्मिन्नसख्येयविशेषनाम
रूपाकृतौ कविभि कल्पितेयम् ।
सख्या यया तत्त्वदृशापनीयते
तस्मै नम सांख्यनिदर्शनाय त इति ॥ ३३

उत्तरेषु च कुरुषु भगवान् यज्ञपुरुष कृतवराहरूप आस्ते त तु देवी हैषा भू सह कुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमा च परमामुपनिषदमावर्तयति ॥ ३४

ॐ नमो भगवते मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय यज्ञक्रतवे महाध्वरावयवाय [1]पुरुषाय नम कर्मशुक्लाय त्रियुगाय [2]नमस्ते ॥ ३५

1 महीधराय महा 2 शुक्लाय

यस्य स्वरूप कवयो विपश्चितो
गुणेषु दारुष्विव जातवेदसम् ।
मथ्नन्ति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो
गूढ क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ॥ ३६

द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभि
मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ।
अन्वीक्षयाङ्गातिशयात्मबुद्धिभि
र्निरस्तमायाकृतये नमो नम ॥ ३७

करोति विश्वस्थितिसयमोदय
यस्येप्सित नेप्सितमीक्षितुर्गुणै ।
माया यथायो भ्रमते तदाश्रय
ग्राव्णो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ॥ ३८

प्रमथ्य दैत्य प्रतिवारण मृधे
यो मा रसाया जगदादिसूकर ।
कृत्वाग्रदंष्ट्रे निरगादुद न्वत
क्रीडन्निवेभ प्रणतोऽस्मि त विभुमिति ॥ ३९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
संहिताया पञ्चमस्कन्धे अष्टादशोऽध्याय ॥

॥ एकोनविंशोऽध्याय ॥

(जम्बूद्वीपवर्णनम्)

श्रीशुक —

किंपुरुषे वर्षे भगव तमादिपुरुष लक्ष्मणाग्रज सीताभिराम राम
तच्चरणसनिकर्षाभिरत परमभागवतो हनुमा सह किम्पुरुषैरविरतभ
क्तिरुपास्ते ॥ १

आर्ष्टिषेणेन सह ग धर्वैरनुगीयमाना परमकल्याणी भर्तृभगव
त्कथा समुपशृणोति स्वय चेद गायति ॥ २

ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम
उपशिक्षितात्मन उपासितलोकाय नम साधुवादनिकषणाय नमो
ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ॥ ३

यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेक
　स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम् ।
प्रत्यक् प्रशा त सुधियोपलम्भन
　ह्यनामरूप निरह प्रपद्ये ॥ ४

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षण
　रक्षोवधायैव न केवल विभो ।
कुतो यथा स्याद्रमत स्व आत्मन
　सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५

न वै स आत्माऽऽत्मवतां सुहृत्तमः
सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान्वासुदेवः ।
न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत
न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥ ६

न जन्म नूनं महतो न सौभगं
न वाङ् न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ।
तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकस-
श्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः ॥ ७

सुरोऽसुरो वाप्यथ वानरो नरः
सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम् ।
भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं
य उत्तराननयत्कोसलान्दिवमिति ॥ ८

भारतेऽपि वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पान्तमुपचितधर्मज्ञान-
वैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलम्भनमनुग्रहायात्मवतामनुकम्पया तपो-
ऽव्यक्तगतिश्चरति ॥ ९

तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां
भगवदनुभावोपवर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति
इदं चाभिगृणाति ॥ १०

ॐ नमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिंचनवि-

त्ताय ऋषिऋषभाय नरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामा-
धिपतये नमो नम इति ॥ ११

गायति चेदम् ॥

कर्ताऽस्य सर्गादिषु यो न बध्यते
न हन्यते देहगतोऽपि दैहिकैः ।
द्रष्टुर्न दृग्यस्य गुणैर्विदूष्यते
तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ १२

इदं हि योगेश्वर योगनैपुणं
हिरण्यगर्भो भगवान् जगाद यत् ।
यदन्तकाले त्वयि निर्गुणे मनो
भक्त्या दधीतोज्झितदुष्कलेवरः ॥ १३

यथैहिकामुष्मिककामलम्पटः
सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् ।
शङ्केत विद्वान् कुकलेवरात्ययात्
यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् ॥ १४

तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां
त्वन्माययाहंममतामधोक्षज ।
भिन्द्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां
विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावमिति ॥ १५

भारतेऽप्यस्मि वर्षे सरिच्छैला स ति बहवो मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट कोल्लक सह्यो देवगिरिऋष्यमूक श्रीशैलो वेङ्कटो महे द्रो वारिधारो वि ध्य शुक्तिमानृक्षगिरि पारियात्रो द्रोणश्चित्र-कूटो गोवर्धनो रैवतक ककुभो नीलो गोकामुक इ द्रकील काम गिरिरिति चान्ये च शतसहस्रश शैलास्तेषा नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च स त्यसङ्ख्याता ॥ १६

एतासामपो भारत्य प्रजा नामभिरेव पुन तीनामात्मना चोपस्पृ शन्ति ॥ १७

च द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्वि ध्या [1]तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सि धुर ध शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिका म दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सुषोमा शतद्रूश्च द्रु-भागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्य ॥ १८

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धज मभि शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषा विधीयन्ते यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति ॥ १९

योऽसौ भगवति सर्वभूतात्म यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽन यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताऽविद्याग्र थि र धनद्वारेण यदा हि महापुरुषप्रसङ्गः ॥ २०

1 पयोष्णी

एतदेव हि देवा गायन्ति—

अहो अमीषां किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे
मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥ २१

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतै-
र्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना ।
न यत्र नारायणपादपङ्कज-
स्मृतिः प्रमुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात् ॥ २२

कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवा-
त्क्षणायुषां भारतभूजयो वरम् ।
क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः
संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥ २३

न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा
न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।
न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः
सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥ २४

प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जन्तवो
ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसम्भृताम् ।

न वै यतेरत्नपुन[1]र्भवाय ते
भूयो वनौका इव याति बन्धनम् ॥ २५

ये श्रद्धया बर्हिषि भागशो हवि
र्निरुप्तमिष्ट विधिमन्त्रवस्तुत ।
एक पृथङ्नामभिराहुतो मुदा
गृह्णाति पूर्ण स्वयमाशिषा प्रभु ॥ २६

सत्य दिशत्यर्थितमर्थितो नृणा
नैवार्थदो य पुनरर्थिता यत ।
स्वय विधत्ते भजतामनिच्छता
मिच्छापिधान निजपादपल्लवम् ॥ २७

यद्यत्र न स्वर्गसुखावशेषित
स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् ।
तेनाजनाभे स्मृतिमज्ज मन स्या
द्वर्षे हरिर्यद्भजता श तनोति ॥ २८

श्रीशुक —

जम्बूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशन्ति सगरात्मजैर-
श्वान्वेषण इमा महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् ॥ २९

तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्तनो रमणको [2]मन्दरहरिण
पाञ्चजन्य सिंहलो लङ्केति ॥ ३०

---

1 र्भूताय 2 मन्देहारुण

एवं तव भारतोत्तम जम्बूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित
इति ॥ ३१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

॥ विंशोऽध्यायः ॥

(समुद्रवर्षसन्निवेशपरिमाणकथनम्)

श्रीशुक —

अत पर प्लक्षादीना प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उप-
वर्ण्यते ॥ १

जम्बूद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो
यथा मेरुर्जम्बवाख्येन लवणोदधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन
परिक्षिप्तो यथा परिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो जम्बूप्रमाणो द्वीपाख्याकरो
हिरण्मय उत्थितो यत्राऽग्निरुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रता-
त्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्म-
जेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥ २

शिवं [1]यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेममममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु
गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ॥ ३

मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघ-
माल इति सेतुशैला अरुणा नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋत-

---

[1] यशस्य

म्भरा सत्यम्भरा इति महानद्य । यासा जलोपस्पर्शनविधूतरजस्त
मसो हसपतङ्गोर्ध्वायनसत्याङ्गसज्ञाश्चत्वारो वर्णा सहस्रायुषो विबुधो-
पमसन्दर्शनप्रजनना स्वर्गद्वार त्रय्या भगवन्त त्रयीमय सूर्यमात्मान
यजन्ते ॥ ४

प्रत्नस्य विष्णो रूप यत्सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मण ।
अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ ५

प्लक्षादिषु पञ्चसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोज सहो बल बुद्धिर्विक्रम
इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते ॥ ६

प्लक्ष स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि शाल्मलो
द्विगुणविशाल समानेन सुरोदेनावृत परिवृङ्क्ते ॥ ७

यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामा यस्या वाव किल निलयमाहुर्भ
गवतश्छन्द स्तुत पतत्त्रिराजस्य सा द्वीपहूतये उपलक्ष्यते ॥ ८

तद्द्वीपाधिपति प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहु स्वसुतेभ्य सप्तभ्यस्तन्ना-
मानि सप्तवर्षाणि व्यभजत्सुरोचन सौमनस्य रमणक देव[1]वर्ष पारि-
भद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ॥ ९

तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाता स्वरस शतशृङ्गो वामदेव
कुन्दो मुकुन्द पुष्पवर्ष [2]सहस्रश्रुतिरिति अनुमति सिनीवाली सर-
स्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥ १०

---

1 बर्ह 2 शतश्रुति

तद्वर्षपुरुषा श्रुतधरवीर्यधरवसुधरेषधरसञ्ज्ञा भगवन्त वेदमय
सोममात्मान वेदेन यजन्ते ॥ ११

स्वगोभि पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णशुक्लयो ।
प्रजाना सर्वासा राजा ध सोमो न अस्त्विति ॥ १२

एव सुरोदाद्बहिस्तद्विगुण समानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्व कुश-
द्वीपो यस्मि कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापर
स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति ॥ १३

तद्द्वीपपति प्रैयव्रतो राजन्हिरण्यरेतो नाम स्व द्वीप सप्तभ्यः
स्वपुत्रेभ्यो यथाभाग विभज्य स्वय तप आतिष्ठत वसुवसुदानदृढ
रुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्य ॥ १४

तेषा वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाता सप्त सप्तैव चक्रश्चतु
[1]शृङ्ग कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति रसकुल्या
मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति ॥

यासा पयोभि कुशद्वीपौकस कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसञ्ज्ञा
भगवन्त जातवेदस्सरूपिण कर्मकौशलेन यजन्ते ॥ १६

परस्य ब्रह्मण साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् ।
देवाना पुरुषाङ्गाना यज्ञेन पुरुष यजेति ॥ १७

तथा घृतोदाद्बहि क्रौञ्चद्वीपो द्विगुण स्वमानेन क्षीरोदेन परित

1 बहुश्रृङ्ग

उपकल्पो घृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वत-
राजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते ॥ १८

योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि [1]क्षीरोदेनासिच्यमानो
भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ १९

तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त
विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान्निवेश्य स्वयं भग-
वान्भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुप-
जगाम ॥ २०

आमो [2]मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा [3]भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पति-
रिति घृतपृष्ठसुतास्तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः
शुक्लो वर्धमानो भोजन उपबर्हिणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति
अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती वृत्तिरूपवती पवित्रवती
शुक्लेति ॥ २१

यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञा
वर्षपुरुषा आपोमयं देवमपां पूर्णेनाञ्जलिना यजन्ते ॥ २२

आपः पुरुषवीर्याः स्थ पुनन्तीर्भूर्भुवः सुवः ।
ता नः पुनीतामीवघ्नीः स्पृशतामात्मना भुव इति ॥ २३

एवं पुरस्तात्क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयो-
जनायामः समानेन च दधिमण्डोदेन परीतो यस्मिन् शाको नाम

1 दधिमण्डोदेना 2 हो 3 ऋषिज्यो

महीरुह स्वक्षेत्रव्यपदेशको यस्य ह [1]महासुरभिगन्धस्त द्वीपमनु-
वासयति ॥ २४

तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथि सोऽपि विभज्य
सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजा पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रा-
नीकचित्ररथबहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाप्याधिपती स्वयं भगवत्यनन्त
आवेशितमतिस्तपोवन प्रविवेश ॥ २५

एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्तसप्तैव ईशान उरुशृङ्गो
बलभद्र शतकेसर सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति अनघायुदा
उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ २६

तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्त वाय्वा
त्मक प्राणायामविधूतरजस्तमस परमसमाधिना यजन्ते ॥ २७

अन्त प्रविश्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभि ।
अन्तर्यामीश्वर साक्षात्पातु नो यद्वशे स्फुटम् ॥ २८

एवमेव दधिमण्डोदात्परत पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायाम सम
न्तत उपकल्पित समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतो यस्मिन्
बृहत्पुष्कर ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुत भगवत कमलासन
स्याध्यासन परिकल्पितम् ॥ २९

तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादा-
चलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि

1 पर्णान्यन्तवह्नि सत्सद्गुस्पर्शानि यस्य हि

लोकपालानामिन्द्रादीनां यदुपरिष्टात्सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संव-
त्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ॥ ३०

तद्द्वीपस्याप्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमण-
कधातकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील
एवास्ते ॥ ३१

तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मणाराधयन्तीदं
चोदाहरन्ति ॥ ३२

यत्तत्कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं जनोऽर्चयेत् ।
[1]एकान्तमद्वयं शान्तं तस्मै भगवते नम इति ॥ ३३

ऋषि —

ततः परस्ताल्लोकालोकनामाचलो लोकालोकयोरन्तराले परित
उपक्षिप्तः ॥ ३४

यावन्मानसोत्तरमेर्वोरन्तरं तावती भूमिः काञ्चन्यन्यादर्शतलोपमा
यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथञ्चित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्त्व-
परिहृतासीत् ॥ ३५

लोकालोक इति समाख्या यदनेनाचलेन लोकालोकस्यान्तर्वर्तिना-
वस्थाप्यते ॥ ३६

स लोकत्रयान्ते परित ईश्वरेण विहितो यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवाप-

1 भवेनैकान्तमद्वैत

चगाणा "योतिगणाना गभस्तयोऽर्वाचीनांस्त्रीँल्लोकानावित त्वान्ता
न कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनायाम ॥ ३७

एतावाँल्लोकवि यासो मानलक्षणसस्थाभिर्विचिन्तित कविभि स
तु पञ्चाशत्कोटिभि गणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागोऽय लोकालोका
चल ॥ ३८

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशिता ये
द्विरदपतय ऋषभ पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति सकललोक
स्थितिहेतव ॥ ३९

तेषा स्वविभूतीना [1]लोकपालाना च विविधवीर्योपबृंहणाय भग
वा परममहापुरुषो महाविभूतिपतिर तयाम्यात्मनो विशुद्धसत्त्व धम-
ज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षण विष्वक्सेनादिभि स्वपार्षदप्र
वरै परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदण्डै स धारयमाण-
स्तस्मि गिरिवरे सम तात्सकललोकस्वस्तय आस्ते ॥ ४०

आकल्पमेव वेष गत एष भगवानात्मयोगमायया विरचितविवि
धलोकयात्रागोपीथायेत्यर्थ ॥ ४१

योऽ तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाण च व्याख्यात यद्बहिर्लो-
कालोकाचलात् तत परस्ताद्योगेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरन्ति ॥ ४२

अण्डमध्यगत सूर्यो द्यावाभूम्योर्यद तरम् ।
सूर्याण्डगोलयोमध्ये कोट्य स्यु पञ्चविंशति ॥ ४३

---

1 मद्दे न्द्रादीना

मृतेऽण्ड एष एतस्मि यदभूत्ततो [1]मार्तण्ड इति व्यपदेश ।
हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्याण्डसमुद्भव ॥ ४४

सूर्येण हि विभ यन्ते दिश ख द्यौर्मही भिदा ।
स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकासि च सवश ॥ ४५

देवतिर्यङ्मनुष्याणा सरीसृपसवीरुधाम् ।
सर्वजीवनिकायाना सूर्य आत्मा दृगीश्वर ॥ ४६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहितायां पञ्चमस्कन्धे विंशोऽध्याय ॥

॥ एकविंशोऽध्याय ॥

(ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमण्डलवर्णनम्)

श्रीशुक —

एतावानेव भूवलयस्य सन्निवेश प्रमाणलक्षणतो व्याख्यात ॥१

एतेन हि दिवो मण्डलमान तद्विद उपदिशन्ति यथा द्विदलयो-
र्निष्पावादीना ते अन्तरेणा तरिक्ष तदुभयसन्धितम् ॥ २

य मध्यगतो भगवास्तपतापतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यव
भासयत्यात्मभासा स एष उदगयनदक्षिणायनवैषुवतसज्ञाभि[2]मान्द्य-

---

1 मार्तण्ड उच्यते 2 शरोहणावरोहणास्थानैः

शैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥

यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति यदा वृषभादिषु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहान्येव वर्धन्ते ह्रसति च मासिमास्येकैका घटिका रात्रिषु ॥ ४

यदा वृश्चिकादिषु पञ्चसु वर्तते तदाहोरात्राणि विपर्ययाणि भवन्ति ॥ ५

यावद्दक्षिणायनमहानि वर्धन्ते यावदुदगयनं रात्रयः ॥ ६

एवं नवकोटय एकपञ्चाशल्लक्षाणि योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशन्ति तस्मिन्नैन्द्रीं पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम तासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ ७

तत्रत्यानां दिवसमध्यंगत एव सदादित्यस्तपति सव्येनाचलं [1]दक्षिणेन करोति ॥ ८

यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते निम्लोचति यत्र क्वचन स्यन्देनाभितपति तस्य हैष समानसूत्रनिपाते प्रस्वापयति तत्र गतं न पश्यन्ति ये तं समनुपश्येरन् ॥ ९

---

1 चलन्

यदा चै ग्या पुया प्रचलते पञ्चदशघटिकाभियाभ्या सपादको
टिद्वय योजनाना साधद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति ॥ १०

एव ततो वारुणीं सौम्यामै द्रीं च पुनस्तथा ये च गहा सोमा
दयो नक्षत्रै सह योतिश्चक्रे समभ्युद्या ति सह वा निम्लोचति ॥

एव मुहूर्तेन चतुस्त्रिशल्लक्षयोजना यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्र
यीमयोऽसौ चतसृषु परिवतते पुरीषु ॥ १२

यस्यैक चक्र द्वादशार षण्नेमि त्रिणाभि सवत्सरात्मक समाम
न ति तस्याक्षो मेरोमूर्धनि कृतो मानसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र प्रोत
रविरथचक्र तैलयन्त्रचक्रवद्भ्रम मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ॥ १३

तस्मिन्नक्षे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षस्तुयमानेन सम्मितस्तैलयन्त्राक्ष
वद्ध्रुवे कृतोपरिभाग ॥ १४

रथनीडस्तु षट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावा रवि
रथयुगो यत्र हयाश्छ दोनामान सप्तारुणयोजिता वह ति देवमा
दित्यम् ॥ १५

पुरस्तात्सवितुररुण पश्चाच्च नियुक्त सौत्ये कर्मणि किलास्ते ॥

तथा वालखिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रा षष्टिसहस्राणि पुरत
सूर्यं सूक्तवाकाय नियुक्ता सस्तुवन्ति ॥ १७

तथा ये च ऋषयो ग धर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना

देवा इत्येकैकशो गणा सप्तचतुर्दश [1]मासि मासि भगवन्त सूर्यमात्मान नानानामान पृथङ्नानानामान पृथक्कर्मभिद्वन्द्वश उपासते ॥

लक्षोत्तर सार्धनवकोटियोजनपरिमण्डल भूवलयस्य क्षणेन सगव्यूत्युत्तर [2]द्विसहस्रयोजनानि स भुङ्क्ते ॥ १९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां पञ्चमस्कन्धे एकविंशोऽध्याय ॥

॥ द्वाविंशोऽध्याय ॥

(ज्योतिश्चक्रवर्णनम्)

राजा—

यदेतद्भगवत आदित्यस्य मेरु ध्रुव च प्रदक्षिणेन परिक्रामतो राशीनामभिमुख प्रचलित चाप्रदक्षिण भगवतोपवर्णितममुष्य वय कथमनुमिमीमहीति ॥ १

स—

यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमता तदाश्रयाणा पिपीलिकादीना गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वादेव नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुव मेरु च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानाना तदाश्रयाणा सूर्यादीना ग्रहाणा गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात् ॥ २

1 चतुर्दशमासि 2 द्विसहस्र

स एष भगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकाना स्वस्तय
आत्मान त्रयीमय कर्मविशुद्धिनिमित्त कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञा
स्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसन्तादिषु ऋतुषु यथोपजोषमृतु
गुणान्विदधाति ॥ ३

तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या विद्यया वर्णाश्रमाचारानुपथा उच्चावचैः
कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च श्रद्धया यजन्तोऽञ्जसा श्रेय समधिग
च्छन्ति ॥ ४

अथ स एष आत्मा लोकाना द्यावापृथिव्योरन्तरेण नभोवलयस्य
कालचक्रगतो द्वादशमासान्भुङ्क्ते राशिसज्ञान्सवत्सरावयवान्मास
पक्षद्वय दिवा नक्त चेति सपादर्क्षद्वयमुपदिशन्ति यावता [1]षष्ठमश
भुञ्जीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते सवत्सरावयव ॥ ५

अथ च यावतार्धेन नभोवीथ्या प्रचरति त कालमयनमाचक्षते ॥

अथ च यावन्नभोमण्डल सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्या कार्त्स्न्येन
सह भुञ्जीत त काल सवत्सर परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सर वत्सर
मिति भानोर्मान्द्यशैघ्र्यसमगतिभि समामनन्ति ॥ ७

एव चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टाल्लक्षयोजनत उपलभ्यमानोऽ-
र्कस्य सवत्सरभुक्ति पक्षाभ्या मासभुक्ति सपादर्क्षाभ्या दिनेनैव पक्ष-
भुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुङ्क्ते ॥ ८

अथ चापूर्यमाणाभिश्च [2]कलाभिरमराणा क्षीयमाणाभिश्च कलाभि

---

1 कालेन 2 अपक्षीयमाणाभिश्च

पितृणामहोरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः
प्राणो जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्तैर्भुङ्क्ते ॥

य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देव-
पितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय
इति वर्णयन्ति ॥ [illegible]

तत उपरिष्टात् त्रिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन
ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताष्टाविंशतिः ॥ ११

तत उपरिष्टादुशना द्विलक्षयोजनत उपलभ्यते पुरतः पश्चात्सहैव
वार्कस्य शैघ्र्यमान्द्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यदानुकूल
एव प्रायेण वर्षयंश्चारेणानुमीयते स वृष्टिविष्टम्भग्रहोपशमनः ॥ १२

उशनसा बुधो व्याख्यातस्तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतो बुधः
सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण शुभकृद्यदार्काद्व्यतिरिच्येत तदातिवा-
ताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥ १३

अत ऊर्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानस्त्रिभि-
स्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन्द्वादशानुभुङ्क्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते
प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः ॥ १४

तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनान्तरगतो भगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौ
परिवत्सरं परिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्यात्प्रायेणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य ॥

तत उपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानः शनैश्चर एकैकस्मिन्राशौ

त्रिंश मासान्विलम्बमान सर्वानेवानुपर्येति तावद्भिरनुवत्सरै प्रायेण
हि सर्वेषामशान्तिकर ॥ १६

तत उत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयोजनान्तर उपलभ्यन्ते य एव
लोकाना समनुभावयन्तो भगवतो विष्णोर्यत्परम पद प्रदक्षिण प्रक्र-
मन्ति ॥ १७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्याय ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्याय ॥

(शिंशुमारसंस्थावर्णनम्)

श्रीशुक —

अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णो परम पद-
मभिवदन्ति यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजा-
पतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भि सबहुमान दक्षिणत
क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्येहानुभाव
उपवर्णित ॥ १

स हि सर्वेषा ज्योतिर्गणाना ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्त
रहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणाना स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण
विहित शश्वदवभासते ॥ २

यथा मेढीस्तम्भ [1]आक्रमणपशव सयोजितास्त्रिभिस्त्रिभि सवनै-

---

1 भ्राम्या

यथास्थान मण्डलानि चरन्त्येव भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्तं परिचङ्क्रमन्ति नभसि यथा मेघा श्येनादयो वायुवशा कर्मसारथय परिवर्तन्ते एव ज्योतिर्गणा प्रकृतिपुरुषसयोगानुगृहीता कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतन्ति ॥ ३

केचनैतज्ज्योतिरनीक शिशुमारसस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति ॥ ४

यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरस कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितस्तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्या सप्तर्षयस्तस्य दक्षिणावर्तकुण्डलीभूतशरीरस्य या युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवा सम सख्या भवन्ति पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरत ॥ ५

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयो श्रोण्योरार्द्राश्लेषे च दक्षिणवामयो पश्चिमयो पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासख्य श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठा मूल च दक्षिणवामयो कर्णयोर्मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्व[1]वङ्क्रिषु युञ्जीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववङ्क्रिषु प्रातिलोम्येन प्रयुञ्जीत शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥ ६

1 वक्रेषु

उत्तरा हनावगस्तिरधराहनौ यमो मुखेषु चाङ्गारक शनैश्चर उपस्थे बृहस्पति ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुध प्राणापानयो राहुर्गले केतव सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणा ॥ ७

एतदु हैव भगवतो विष्णो सर्वदेवतामय रूपमहरह सन्ध्याया प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो ज्योतिर्लोकाय कालाय-नायानिमिषा पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ॥ ८

महर्क्षतारामयमाधिदैविक
पापापह म त्रकृता त्रिकालम् ।
नमस्यत स्मरतो वा त्रिकाल
नश्येत तत्कालजमाशु पापम् ॥ ९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सन्हितायां पञ्चमस्क धे त्रयोविंशोऽध्याय ॥

॥ चतुर्विंशोऽध्याय ॥

(राह्वादिस्थितिविवरणीमर्यादानिरूपणम्)

श्रीशुक'—

अधस्तात्सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसावम-रत्व ग्रहत्व चालभत भगवदनुकम्पया स्वयमसुरापसद सैंहिकेयो ह्यतदर्हस्तस्य तात ज'मकर्माणि चोपरिष्टाद्वक्ष्याम ॥ १

यदद्वस्तरणेमण्डल प्रतपतस्तद्विस्तरतो योजनायुतमाचक्षते द्वादश-
सहस्र सोमस्य त्रयोदशसहस्र राहोय पर्वणि तव्द्यवधानकृद्वैरानुबन्ध
सूर्याच्द्रमसावभिधावति ॥ २

तन्निशम्योभयत्रापि भगवता रक्षणाय प्रयुक्त सुदर्शन नाम
भागवत दयितमस्त्र तत्तेजसा दुर्विषह मुहु परिवर्तमानमभ्यवस्थितो
मुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदय आरादेव निवर्तते तदुपरागमिति वद न्ति
लोका ॥ ३

ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणा सदनानि तावन्मात्र एव ॥ ४

ततोऽधस्ताद्यक्षरक्ष पिशाचप्रेतभूतगणाना विहाराजिरम तरिक्ष
यावद्वायु प्रवाति यावन्मेघा उपलभ्य न्ते ॥ ५

ततोऽधस्ताच्छतयोजना तर इय पृथिवी यावद्धसभासश्येन-
सुपर्णादय पतत्त्रिप्रवरा उत्पत तीति ॥ ६

उपवर्णित भूमेर्यथा सनिवेशावस्थानमवनेरप्यधस्तात्सप्त भूविवरा
एकैकशो योजनायुता तरेणायामविस्तारेणोपक्लप्ता अतल वितल सुतल
तलातल महातल रसातल पातालमिति ॥ ७

एतेषु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यान दधिभूतिभि
सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडविहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेया नित्यप्रमुदितानु-
रक्तकलत्रापत्यब धुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामा
मायाविनोदा निवसन्ति ॥ ८

येषु महाराजमयेन मायाविना विनिर्मिता पुरो नानामणिप्रवर
प्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिना
गासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमै
समलङ्कृताश्चकासति ॥ ९

उद्यानानि चातितरां मनइन्द्रियानन्दिभिः कुसुमफलस्तबकसुभग
किसलयावनतरुचिरविटपविटपिनां लताङ्गालिङ्गितानां श्रीभि स-
मिथुनविविधविहङ्गमजलाशयानाममलजलपूर्णानां झषकुलोल्लङ्घनक्षुभि
तनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृत-
निकेतनानामेकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिन्द्रियोत्सवैरमरलोक
श्रियमतिशयितानि ॥ १०

यत्र ह वाव न भयमहोरात्रादिभि कालविभागैरुपलक्ष्यते॥ ११

यत्र हि महाहिप्रवरशिरोमणय सर्वं तम प्रबाधन्ते ॥ १२

न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिरा-
धयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेदक्लमग्लानि-
रिति वयोवस्थाश्च भवन्ति ॥ १३

नहि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्चन मृत्युर्विना भगवत्तेज-
सश्चक्रापदेशात् ॥ १४

यस्मिन्प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्राय पुंसवनानि भयादेव स्रवन्ति
पतन्ति च ॥ १५

अथातले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति येन ह वा इह सृष्टाः षण्णवतिमायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयन्ति यस्य च जृम्भमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यन्त स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयन्ति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमित्ययुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदान्ध इव ॥ १६

ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान्हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति ॥ १७

ततोऽधस्तात्सुतले उदारश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायो भूत्वा वटुवामनरूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकम्पयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवन्तमाराधनीयमपगतसाध्वस आस्तेऽधुनापि ॥ १८

नो एवैतत्साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमादरसमाहितमनसा सम्प्रतिपादितस्य साक्षादपवर्गद्वारस्य यद्बिलनिलयैश्वर्यम् ॥ १९

यस्य ह वाव क्षुतपतनप्रस्खलनादिषु विवशः सकृन्नामाभिगृण-
न्पुरुषः कर्मबन्धनमञ्जसा विधुनोति यस्य हैव प्रतिबाधनं मुमुक्षवो-
ऽन्यथैवोपलभन्ते ॥ २०

तद्भक्तानामात्मवतां सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतयैव ॥ २१

न वै भगवान्नूनममुष्यानुजग्राह यदुत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामय-
भोगैश्वर्यमेवातनुतेति ॥ २२

यत्तद्भगवतानधिगतान्योपायेन याच्ञाच्छलेनापहृतस्वशरीराव-
शेषितलोकत्रयो वरुणपाशैश्च सम्प्रतिमुक्तो गिरिदर्यां चापविद्ध इति
होवाच ॥ २३

नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योऽसाविन्द्रो यस्य सचिवो
मन्त्राय वृत एकान्ततो बृहस्पतिस्तमतिहाय स्वयमुपेन्द्रेणात्मानमयाच-
तात्मनश्चाशिषो नो एव तद्दास्यमतिगम्भीरवयसः कालस्य मन्वन्तर-
परिवृत्तं कियल्लोकत्रयमिदम् ॥ २४

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किल वव्रे न तु स्वपित्र्यं यदुता-
कुतोभयं पदं दीयमानं भगवतः परमिति भगवतोपरते खलु स्व-
पितरि ॥ २५

तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः को वास्मद्विधः परि-
हीणभगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति ॥

तस्यानुचरितम् ॥

नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठते निजजनानुकम्पितहृदयो येनाङ्गुष्ठेन पदा दशकन्धरो योजनायुतायुत दिग्विजय उच्चाटित ॥ २७

ततोऽधस्तात्तलातले मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते ॥

ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशो नाम गणः कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः पतत्त्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाः स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुम्बसङ्गेन क्वचित्प्रमत्ता विहरन्ति ॥ २९

ततोऽधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसन्ति ये वै सरमयेन्द्रदूत्या वाग्भिर्मन्त्रवर्णाभिरिन्द्राद्बिभ्यति ॥ ३०

ततोऽधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति येषामु ह वै पञ्चसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचि

॥ पञ्चविंशोऽध्याय ॥

(भूविवरविष्णुपवर्णनम्)

श्रीशुक —

तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर आस्ते या वै कला भगवत-
स्तामसी समाख्यातान त इति सात्वती या द्रष्टृदृश्ययो सङ्कर्षण
महमित्यभिमानलक्षण य सङ्कर्षणमित्याचक्षते ॥ १
यस्येद क्षितिमण्डल भगवतोऽनन्तमूर्ते सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव
शीर्षणि ध्रियमाण सिद्धार्थ इव लक्ष्यते ॥ २
यस्य ह वा इद कालेनोपसञ्जिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवो-
रन्तरेण साङ्कर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिख शूलमुत्तम्भ-
यन्नुदतिष्ठत् ॥ ३
यस्याङ्घ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषण्डमण्डलेष्वहिपतय सह
सात्वतर्षभैरेकान्तभक्तियोगेनावनमन्तः स्ववदनानि परिस्फुरत्कुण्डल-
प्रभामण्डितगण्डस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनस खलु विलोक-
यन्ति ॥ ४
यस्यैव हि नागराजकुमार्य आशिष आशासानाश्चार्वङ्गवलयविल
सितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तम्भेष्वगुरुचन्दनकुङ्कुमप
ङ्कानुलेपेनावलिम्पमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचि -
ललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणावलोकनयनव -
दनारविन्द सव्रीड किल विलोकयन्ति ॥ ५

स एव भगवाननन्तोऽनन्तगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोष-
वेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ॥ ६

ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमु-
दितविकृतविह्वललोचनः सुललितमुखरिकामृतेनाप्यायमानः स्वपार्ष-
दविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्म-
धुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयन्तीं स्वां वनमालां नीलवासा एक-
कुण्डलो हलककुदि कृतसुभगसुन्दरभुजो भगवान्माहेन्द्रो वारणेन्द्र
इव काञ्चनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति ॥ ७

य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्र-
थितमविद्यामयं हृदयग्रन्थिं सत्त्वरजस्तमोमयमन्तर्हृदयं गत आशु
निर्भिनत्ति तस्यानुभावान् भगवान् स्वायम्भुवो नारदः सह तुम्बुरुणा
सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ॥ ८

उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः
सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयासन् ।
यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्
नानाधात्कथमु ह वेद तस्य वर्त्म ॥ ९

मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं
संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र ।
यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्या-
मादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः ॥ १०

यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मा
दार्तो वा यदि पतित प्रलम्भनाद्वा ।
हन्त्यह सपदि नृणामशेषमन्य
क शेषाद्भगवत आश्रये मुमुक्षु ॥ ११

मूर्धन्यर्पितम[1]णुवत्सहस्रमूर्ध्नो
भूगोल सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् ।
आनन्त्याद[2]निमितविक्रमस्य भूम्न
को वीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्व ॥ १२

एवप्रभावो भगवाननन्तो
दुरन्तवीर्योरुगुणानुभाव ।
मूले रसाया स्थित आत्मतन्त्रो
यो लीलया क्ष्मा स्थितये बिभर्ति ॥ १३

एता ह्येवेह नृभिरुपगन्तव्या गतयो यथाकर्म विनिर्मिता यथोप-
देशमनुवर्णिता कामान्कामयमानै ॥ १४

एतावतीर्हि राज पुस प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चा
वचा विसदृशा यथाप्रश्न व्याचख्ये किम यत्कथयाम इति ॥ १५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
सहितायां पञ्चमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्याय ॥

---

1 णि 2 विदित

॥ षड्विंशोऽध्याय ॥

(नरकानुवर्णनम्)

राजा—

महष एतद्वैचि य लोकस्य कथमिति ॥ १

ऋषि—

त्रिगुणत्वात्कतु श्रद्धाया कर्मगतय पृथग्विधा सवा एव सर्वस्य
तारतम्येन भवति ॥ २

अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याधमस्य तथैव कतु श्रद्धाया वैसा
दृश्यात्कर्मफल विसदृश भवति याह्यनाद्यविद्यया कृतकामाना तत्प
रिणामलक्षणा सृतय सहस्रश प्रवृत्तास्तासा प्राचुर्येणानुवर्णयि
ष्याम ॥ ३

राजा—

नरका नाम भगवन्किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहो
स्विद् तराल इति ॥ ४

ऋषिरुवाच—

अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च
जलाद्यस्यामग्निष्वात्तादय पितृगणा दिशि स्वाना गोत्राणा परमेण
समाधिना सत्या एवाशिष आशासाना निवसन्ति ॥ ५

यत्र ह वाव भगवान्पितृराजो वैवस्वत स्वविषय प्रापितेषु स्वपु
रुषैर्जन्तुषु सम्परेतेषु यथा कर्मावद्य दोषमेवानुल्लङ्घितभगवच्छासनः
सगणो दम धारयति ॥ ६

तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति अथ तांस्ते राजन्नामरूप
लक्षणतोऽनुक्रमिष्यामस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रो रौरवो महारौरव
कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमन्धकूपः कृमिभोजनः
सन्दंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकण्टकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं
लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति । किञ्च क्षारकर्दमो
रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दन्दशूकोऽवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरका विविधयातनाभूमयः ॥ ७

तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो
यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते अनशनानुदपान
दण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये ॥ ८

एवमेवान्धतामिस्रे यस्तु वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुङ्क्ते यत्र
शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति
यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादन्धतामिस्रं तमुपदिशन्ति ॥ ९

यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुम्बमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे
निपतति ॥ १०

ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातनामुपगतं
त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौरवमित्याहू रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वस्यापदेशः ॥ ११

एवमेव महारौरवो यत्र निपतित पुरुष क्रव्यादा नाम रुरवस्त क्रव्येण घातयन्ति य केवल देहभर ॥ १२

यस्त्विह वा उग्र पशू पक्षिणो वा प्राणत उपर धयति तमपकरुण पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचरा कुम्भीपाके तप्ततैले उपर ध यन्ति ॥ १३

यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक्स कालसूत्रसञ्ज्ञके नरके अयुतयोजनप रिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपयधस्ताद यक्काभ्यामतितप्यमानेऽभि निवेशित क्षुत्पिपासाभ्या च दह्यमाना तबहि शरार आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति [1]च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसह स्राणि ॥ १४

यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगत पाखण्ड चोपगतस्तमसि पत्रवन प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभ यतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छित पदेपदे निपतति स्वधमहा पाखण्डानुगत फल भुङ्क्ते ॥ १५

यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्ड्ये दण्ड प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्ड स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे निपतति तत्राति-बलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखण्ड आर्तस्वरेण स्वनय क्वचि-न्मूर्च्छित कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धा ॥ १६

1 बाधते

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरोपकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये केचाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः ॥ १७

यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत्किंचनोपनतमनिर्मितपञ्चयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते ॥ १८

यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरत्यन्यस्य वानापदि पुरुषस्तममुत्र राजन् यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः सन्दंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति ॥ १९

यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या ॥ २०

यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकण्टकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति ॥ २१

ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखण्डा धर्मसेतून् भिन्दन्ति ते सम्परेत्य वैतरण्यां निपतन्ति भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखा

भूताया नद्या यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाण आत्मना न वियुज्य-मानाश्चासुभिरुह्यमाना: स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहि न्याम् उपतप्यन्ते ॥ २२

ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरन्ति ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतन्ति तदेवातिबीभत्सितमश्नन्ति ॥ २३

ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नन्ति तानपि सम्परेताँल्लक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति ॥ २४

ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति तानमुष्मिँल्लोके वैशसे नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसन्ति ॥ २५

यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः सम्पाययन्ति ॥ २६

ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलुम्पन्ति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति ॥ २७

यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित्स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः सम्पात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ॥ २८

यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां
व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतस्तेषां निरयं नीतानामुरसि पदा-
ऽऽक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिञ्चन्ति ॥ २९

अथ च यस्त्विह वा आत्मसम्भावनेन स्वयमधमो जन्मतपो
विद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक एव मृत्वा
क्षारकर्दमे निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरन्ता यातना ह्यश्नुते ॥३०

ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून्खा-
दन्ति तांश्च ते पशव इव निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः
सौनिका इव स्वधितिनाऽवदायासृक् पिबन्ति च हृष्यमाणा यथेह
पुरुषादाः ॥ ३१

ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रम्भकैरुपसृतानुप-
विश्रम्भय्य जिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति
तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यां चाभि-
हताः कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना आत्मशमलं
स्मरन्ति ॥ ३२

ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दन्दशू-
कास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये निपतन्ति यत्र नृप दन्दशूकाः
पञ्चमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसन्ति यथा बिलेशयान् ॥ ३३

ये त्विह वा अन्धावटकुसूलगुहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र
तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति ॥ ३४

यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान्वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गृध्रा कङ्ककाकवटादय प्रसह्योरुबलादुत्पाटयन्ति ॥ ३५

यस्त्विह वा [1]आढ्याभिमतिरहङ्कृतिस्तिर्यक्प्रेक्षण सर्वतोऽभिविशङ्की अर्थव्ययनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रह सूचीमुखे नरके निपतति यत्र ह वित्तग्रह पापपुरुष धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रै परिवयन्ति ॥ ३६

एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतश सहस्रशस्तेषु च सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते पर्यायेण विशन्ति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनर्भवे त उभयशेषाभ्या निविशन्ति ॥ ३७

निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यात —

एतावानेवाण्डकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठ रूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृत पठति शृणोति श्रावयति स उपगेय भगवत परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ॥ ३८

श्रुत्वा स्थूल तथा सूक्ष्म रूप भगवतो यति ।
स्थूले निर्जितमात्मान शनै सूक्ष्म धिया नयेदिति ॥ ३९

1 बालान् चान्यान्यानि दुर्बलान्यथ

भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्र
पातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था ।
गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य
स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ॥ ४०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां पञ्चमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥
॥ इति पञ्चमस्कन्धः समाप्तः ॥

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

॥ षष्ठस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥

(अजामिलोपाख्यानम्)

राजा—

निवृत्तिमार्ग कथित आदौ भगवता यथा ।
क्रमयोगोपलब्धेन ब्रह्मणा यदसंसृति ॥ १

प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने ।
योऽसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्ग पुन पुन ॥ २

अधर्मलक्षणा नाना नरकाश्चानुवर्णिता ।
मन्वन्तरश्च व्याख्यात आद्य स्वायम्भुवो यत ॥ ३

प्रियव्रतोत्तानपदोर्वंशस्तच्चरितानि च ।
द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ॥ ४

धरामण्डलसंस्थान भागलक्षणमानत ।
ज्योतिषा विवराणा च यथेदमसृजद्विभु ॥ ५

अधुनेह महाभाग यथैव नरकान्नरः ।
नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६

श्रीशुक—

न चेदिहैवापचितिं यथांहस
कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभि ।
ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति
ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातना ॥ ७

तस्मात्पुरैवाश्विह पापनिष्कृतौ
यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना ।
दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा
भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित् ॥ ८

राजा—

दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नप्यात्मनोऽहितम् ।
करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथम् ॥ ९

क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात्क्वचिच्चरति तत्पुनः ।
प्रायश्चित्तमतोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत् ॥ १०

श्रीशुक—

कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते ।
अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥ ११

नाश्नतः पथ्यमेवान्नं व्याधयोऽभिभवन्ति हि ।
एवं नियमकृद्राजन् शनैः क्षेमाय कल्पते ॥ १२

तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च ।

त्यागेन सत्यशौचाभ्या यमेन नियमेन च ॥ १३
देहवाग्बुद्धिज धीरा धर्मज्ञा श्रद्धयान्विता ।
क्षिपन्त्यघ महदपि वेणुगुल्ममिवानल ॥ १४
केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणा ।
अघ धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्कर ॥ १५
न तथा ह्यघवा राजन् पूयेत तपआदिभि ।
यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया ॥ १६
सध्रीचीनो ह्यय लोके पन्था क्षेमोऽकुतोभय ।
सुशीला साधवो यत्र नारायणपरायणा ॥ १७
प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् ।
न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगा ॥ १८

सकृन्मन कृष्णपदारविन्दयो
निवेशित तद्गुणरागि यैरिह ।
न ते यम पाशभृतश्च तद्भटा
स्वप्नेऽपि पश्यन्ति हि चीर्णनिष्कृता ॥ १९

अत्र चोदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
दूताना विष्णुयमयो सवादस्त निबोध मे ॥ २०
[1]कान्यकुब्जे द्विज कश्चिद्दासीपतिरजामिल ।
नाम्ना नष्टसदाचारो दास्या ससर्गदूषित ॥ २१

---

1 कन्था

बन्द्यक्षैः कैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः ।
बिभ्रत्कुटुम्बमशुचिर्यातयामास देहिनः ॥ २२

एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् ।
कालोऽत्यगान्महान् राजन्नष्टाशीत्यायुषः समाः ॥ २३

तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः ।
बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशम् ॥ २४

स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि ।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥ २५

भुञ्जानः प्रपिबन् खादन् बालकं स्नेहयन्त्रितः ।
भोजयन् पाययन् मूढो न वेदागतमन्तकम् ॥ २६

स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते ।
मतिं चकार तनये बाले नारायणाह्वये ॥ २७

स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान् ।
वक्रतुण्डानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान् ॥ २८

दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम् ।
प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः ॥ २९

निशम्य म्रियमाणस्य ब्रुवतो हरिकीर्तनम् ।
भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सहसापतन् ॥ ३०

विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम् ।

यमप्रेष्यान्विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥ ३१

ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसराः ।
के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मराजस्य शासनम् ॥ ३२

कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य निषेधथ ।
किं देवा उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः ॥ ३३

सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीतकौशेयवाससः ।
किरीटिनः कुण्डलिनो लसत्पुष्करमालिनः ॥ ३४

सर्वे च नूत्नवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः ।
धनुर्निषङ्गासिगदाशङ्खचक्राम्बुजश्रियः ॥ ३५

दिशो वितिमिरालोकाः कुर्वन्तः स्वेन रोचिषा ।
किमर्थं धर्मपालस्य किंकरान्नो निषेधथ ॥ ३६

श्रीशुक—

इत्युक्ते यमदूतैस्तैर्वासुदेवोक्तकारिणः ।
तान्प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्ह्रादया गिरा ॥ ३७

विष्णुदूता—

यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ।
ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥ ३८

कथंस्विद्ध्रियते दण्डः किंवास्य स्थानमीप्सितम् ।
दण्ड्याः किंकारिणः सर्वे आहोस्वित्कतिचिन्नृणाम् ॥ ३९

यमदूता—

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ।
वेदो नारायणः साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रुतम् ॥ ४०

येन स्वधाम्न्यमी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम् ॥ ४१

सूर्योऽग्निः खं मरुद्गाव: सोमः सन्ध्याहनी दिशः ।
कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः ॥ ४२

एतैरधर्मो विज्ञातः स्थानं दण्डस्य युज्यते ।
सर्वे कर्मानुरोधेन दण्डमर्हन्ति कारिणः ॥ ४३

सम्भवन्ति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः ।
कारिणां गुणसङ्गोऽस्ति देहवान्न ह्यकर्मकृत् ॥ ४४

येन यावान् यथाऽधर्मो धर्मो वेह समीहितः ।
स एव तत्फलं भुङ्क्ते तथा तावदमुत्र वै ॥ ४५

यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते ।
भूतेषु गुणवैचित्र्यात्तथान्यत्रानुमीयते ॥ ४६

वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा ।
एवं जन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥ ४७

मनसैव पुरे देवः पूर्वरूपं विपश्यति ।
अनुमीमांसतेऽपूर्वं मनसा भगवानजः ॥ ४८

यथाऽज्ञस्तमसा युक्त उपास्ते व्यक्तमेव हि ।

न वेद पूर्वमपर नष्टज मस्मृतिस्तथा ॥ ४९

पञ्चभि कुरुते स्वाथा पञ्च वेदाथ पञ्चभि ।
एकस्तु षोडशेन त्री स्वय सप्तदशोऽश्नुते ॥ ५०

तदेतत्षोडशकल लिङ्ग शक्तित्रय महत् ।
धत्तेऽनुससृतिं पुसि हर्षशोकभयार्तिदाम् ॥ ५१

[1]देह्यज्ञोऽजितषड्वर्गो नेच्छ कमाणि कायते ।
कोशकार इवात्मान कमणाच्छाद्य मुह्यति ॥ ५२

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकमकृत् ।
कार्यते ह्यवश कम गुणै स्वाभाविकैर्बलात् ॥ ५३

लब्ध्वा निमित्तमव्यक्त व्यक्ता व्यक्त भवत्युत ।
यथायोनि यथाबीज स्वभावेन बलीयसा ॥ ५४

एष प्रकृतिसङ्गेन पुरुषस्य विपयय ।
आसीत्स एव नचिरादीशसङ्गाद्विलीयते ॥ ५५

अय हि गुणसम्पन्न शीलवृत्तगुणालय ।
धृतव्रतो मृदुदान्त सत्यवा म त्रविच्छुचि ॥ ५६

गुर्वग्न्यतिथिवृद्धाना शुश्रूषुर्निरहङ्कृत ।
सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयक ॥ ५७

एकदासौ वन यात पितृस देशकृद्द्विज ।

---

1 देह्यज्ञो

आदाय तत्र आवृत्त फलपुष्पसमित्कुशान् ।
ददर्श कामिन कञ्चिच्छूद्र सह सुखिव्यया ।
पीत्वा च मधु मैरेय मदाघूर्णितनेत्रया स ५९

सत्वया विलयन्नीव्या व्यपेत निरपत्रपम् ।
निहत्यमनु गायन्त हस तमनयाम्बिके ॥ ६०

दृष्ट्वा तां कामक्लिन्नेन बाहुना परिरम्भिताम् ।
जगाम हृच्छयवश सहसैव विमोहित ॥ ६१

स्तम्भयन्नात्मनात्मान यावत्तत्त्व कथाश्रुतम् ।
न शशाक समाधातु मनो मदनवेपितम् ॥ ६२

अभिनिमित्तस्मरव्याजमहास्तो विचेतन ।
तामेव मनसा ध्याय स्वयमाद्विरराम ह ॥ ६३

तामेव तोषयामास पि येणार्थेन यावता ।
ग्राम्यैर्मनोरमै कामै प्रसीदेत यथा तथा ॥ ६४

[1]विप्रा स्वभार्यामप्रौढा कुले महति लम्भिताम् ।
विससर्जाचिरात्पाप स्वैरिण्यापाङ्गनिक्षिपा ॥ ६५

यतस्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोऽन्यायतो धनम् ।
बभारास्या कुटुम्बि या कुटुम्ब स दधीरयम् ॥ ६६

यदसौ शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वैरचायायगर्हित ।

---

1 विप्र

निर्वेक्ष्य चिर कालमघायुरुद्धविर्मलात् ॥ ६७

सर्व एन दण्डपाणे सकाश कृतकिल्बिषम् ।
यथासोऽकृतनिर्वेश यत्र दण्डेन शुद्ध्यति ॥ ६८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्या सहितायां षष्ठस्कन्धे प्रथमोऽध्याय ॥

॥ द्वितीयोऽध्याय ॥

श्रीशुक —

एव ते भगवद्दूता यमदूताभिभाषितम् ।
उपधार्याथ ता राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदा ॥ १

विष्णुदूता —

अहो कष्ट धर्मदृशामधर्म स्पृशते सभाम् ।
यत्रादण्ड्येष्वपापेषु दण्डो यैर्ध्रियते वृथा ॥ २

प्रजाना पितरो ये च शास्तार साधव समा ।
यदि स्यात्तेषु वैषम्य क यान्ति शरण प्रजा ॥ ३

यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीहते ।
स यत्प्रमाण कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ४

यस्याङ्के शिर आधाय लोक स्वपिति निर्वृत ।
स्वय धर्ममधर्म वा नहि वेद यथा पशु ॥ ५

स कथ न्यर्पितात्मान कृतमैत्रमचेतनम् ।

विश्रम्भणीयो भूताना सघृणो द्रोग्धुमर्हति ॥ ६
अय हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यहसामपि ।
यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययन हरे ॥ ७
एतेनैव ह्यघोनोऽस्य कृत स्यादघनिष्कृतम् ।
यदा नारायणायेति जगाद चतुरक्षरम् ॥ ८
स्तेन सुरापो मित्रध्रुग्ब्रह्महा गुरुतल्पग ।
स्त्रीराजपितृगोह ता ये च पातकिनोऽपरे ॥ ९
सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम् ।
नामव्याहरण विष्णोर्यतस्तद्विषया मति ॥ १०

न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभि
स्तथा विशुद्ध्यत्यघवान्व्रतादिभि ।
यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतै
स्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् ॥ ११

नैकान्तिक तद्धि कृतेऽपि निष्कृते
मन पुनर्धावति चेदसत्पथे ।
तत्कर्मनिर्हारमभीप्सता हरे
गुणानुवाद खलु सत्त्वभावन ॥ १२

अथैन मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् ।
यदसौ भगवन्नाम म्रियमाण समग्रहीत् ॥ १३
साङ्केत्य पारिहास्य वा स्तोभ हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहर विदु ॥ १४

पतित स्खलितो भग्न स दष्टस्तप्त आहत ।
हरिरित्यवशेनाह पुमान्नार्हति यातनाम् ॥ १५

गुरूणा च लघूना च गुरूणि च लघूनि च ।
प्रायश्चित्तानि पापाना ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभि ॥ १६

तैस्तान्यघानि पूय ते तपादानजपादिभि ।
नाधमज तद्धृदय तदपीशाङ्घ्रिसेवया ॥ १७

अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ।
सङ्कीर्तितमघ पुसो दहेदेधो यथानल ॥ १८

यथागद वीर्यतममुपयुक्त यदृच्छया ।
अजानतोऽप्यात्मगुण कुर्या म त्रोऽप्युदाहृत ॥ १९

(पतिं व पृच्छत भटा धर्मेऽस्मिन यदि सशय ।
स वेद परम गुह्य धर्मस्य भगवा यम ॥)

श्रीशुक —

त एव सुविनिर्णीय धर्म भागवत नृप ।
त याम्यपाशान्निर्मुच्य विप्र मृत्योरमूमुचन् ॥ २०

इति प्रत्युदिता याम्या दूता यात्वा यमान्तिके ।
यमराज्ञे यथा सर्वमाचचक्षुररिन्दम ॥ २१

द्विज पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभी प्रकृतिं गत ।
ववन्दे शिरसा विष्णो किङ्करा दर्शनोत्सवः ॥ २२

ते विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिङ्कराः ।
सहसा पश्यतस्तस्य तत्रान्तर्दधिरेऽनघ ॥ २३

अजामिलोऽप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः ।
धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम् ॥ २४

भक्तिमान् भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः ।
अनुतापो महानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः ॥ २५

अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः ।
येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां जायतात्मना ॥ २६

धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम् ।
हित्वा बालां सतीं योऽहं सुरापामसतीमगाम् ॥ २७

वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबन्धू तपस्विनौ ।
अहो मयाधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत् ॥ २८

सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे ।
धर्मघ्नाः कामिनो यत्र विन्दन्ति यमयातनाः ॥ २९

किमिदं स्वप्न आहोस्वित्साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतम् ।
क्व याता अद्य ते ये मां व्यकर्षन् पाशपाणयः ॥ ३०

अथ ते क्व गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः ।
व्यमोचयन्नीयमानं बद्ध्वा पाशैरधोभुवः ॥ ३१

अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने ।
भवितव्यं मङ्गलेन येनात्मा मे प्रसीदति ॥ ३२

यथा म्रियमाणस्य नाशुचेर्वृषलीपते ।
वैकुण्ठनामग्रहण जिह्वा वक्तुमिहार्हति ॥ ३३

क्व चाह कितव पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रप ।
क्व च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मङ्गलम् ॥ ३४

सोऽह तथा यतिष्यामि यतचित्तेन्द्रियानिल ।
यथा न भूय आत्मानम घे तमसि मज्जये ॥ ३५

विमुच्य तमिम ब धमविद्याकामकर्मजम् ।
सर्वभूतसुहृच्छान्तो मैत्र करुण आत्मवान् ॥ ३६

मोचये ग्रस्तमात्मान योषि मय्यात्ममायया ।
विक्रीडितो ययैवाह क्रीडामृग इवाधम ॥ ३७

ममाहमिति देहादौ हित्वा मिथ्यार्थधीर्मतिम् ।
धास्ये मनो भगवति शुद्ध तत्कीर्तनादिभि ॥ ३८

इति जातसुनिर्वेद क्षणसङ्गेन साधुषु ।
गङ्गाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुब धन ॥ ३९

श्रीशुक —

स तस्मिन्देवसदन आसीनो योगमाश्रित ।
प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ॥ ४०

ततो गुणेभ्य आत्मान वियुज्यात्मसमाधिना ।
युयुजे भगवद्धाम्नि ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४१

यर्ह्युपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुर ।

उपलभ्योपलब्धा प्राग्ववन्दे शिरसा द्विजा ॥ ४२
हित्वा कलेवर तीर्थे गङ्गाया दर्शनादनु ।
सद्य स्वरूप जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ४३
साक विहायसा विप्रो महापुरुषकिङ्करै ।
हैम विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रिय पति ॥ ४४

एव स विप्लावितसर्वधर्मा
दास्या पति पतितो गर्ह्यकर्मणा ।
निपात्यमानो निरये हतव्रत
सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥ ४५

नात पर कर्मनिबन्धकृन्तन
मुमुक्षुता तीर्थपदानुकीर्तनात् ।
न यत्पुन कर्मसु सज्जते मनो
रजस्तमोभ्या कलिल ततोऽन्यथा ॥ ४६

य एव परम गुह्यमितिहासमघापहम् ।
शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत् ॥ ४७
न वै स नरक याति नेक्षितो यमकिङ्करै ।
यद्यप्यमङ्गलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ॥ ४८
म्रियमाणो हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितम् ।
अजामिलोऽप्यगाद्धाम किं पुन श्रद्धया गृणन् ॥ ४९

इति श्रीमहाभागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽध्याय ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

राजा—

निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं
प्रत्याह किं तान् प्रति धर्मराजः ।
एवं हताज्ञो विहतान्मुरारे-
र्नैदेशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम् ॥ १

यमस्य देवस्य न दण्डभङ्गः
कुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत् ।
एतन्मुने वृश्चति लोकसंशयं
नहि त्वदन्य इति मे विनिश्चितम् ॥ २

श्रीशुक—

भगवत्पुरुषै राजन्याम्याः प्रतिहतोद्यमाः ।
पतिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमनीपतिम् ॥ ३

यमदूता—

कति सन्तीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो ।
त्रैविध्यं कुर्वतः कर्म फलाभिव्यक्तिहेतवः ॥ ४

यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दण्डधारिणः ।
कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ॥ ५

किंतु शास्तृबहुत्वे स्याद्बहूनामिह कर्मिणाम् ।
शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ ६

अतस्त्वमेको भूताना सेश्वराणामधीश्वर ।
शास्ता दण्डधरो नृणा शुभाशुभविवेचन ॥ ७

तस्य ते विहितो दण्डो न लोके वर्ततेऽधुना ।
चतुर्भिरद्भुतै सिद्धै राज्ञा ते विप्रलम्भिता ॥ ८

नीयमान तवादेशादस्माभिर्यातनागृहान् ।
व्यमोचय पातकिन छित्त्वा पाशान्प्रसह्य ते ॥ ९

तास्ते वेदितुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमम् ।
नारायणेत्यभिहिते मा भैरित्याययुर्द्रुतम् ॥ १०

श्रीशुक —

इति देव स आपृष्ट प्रजासयमनो यम ।
प्रीत स्वदूतान्प्रत्याह स्मरन्पादाम्बुज हरे ॥ ११

यम —

परो मद्‌न्यो जगतस्तस्थुषश्च
ओत प्रोत पटवद्यत्र विश्वम् ।
यदशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा
नस्योतवद्यस्य वशे च लोक ॥ १२

यो नामभिर्वाचि जनान्निजाया
बध्नाति तन्त्यामिव दामभिर्गा ।
यस्मै बलिं त इमे नामकर्म-
निबन्धबद्धाश्चकिता वहन्ति ॥ १३

अह महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः
सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः ।
आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या
मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ १४

अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा
भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ।
यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः
सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥ १५

यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा
हृदा गिरा वासुभृतो विचक्षते ।
आत्मानमन्तर्हृदि सन्तमात्मनां
चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परम् ॥ १६

तस्यात्मतन्त्रस्य हरेरधीशितुः
परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ।
प्रायेण दूता इह वै मनोहरा
श्चरन्ति तद्रूपगुणस्वभावाः ॥ १७

भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि
दुर्दर्शलिङ्गानि महाद्भुतानि ।
रक्षन्ति तद्भक्तिमतः परेभ्यो
मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च ॥ १८

धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीत
न वै विदुर्ऋषयो नापि देवा ।
न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्या
कुतश्च विद्याधरचारणादय ॥ १९

स्वयम्भूर्नारद शम्भु कुमार कपिलो मनु ।
प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयम् ॥ २०

द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवत भटा ।
गुह्य विशुद्ध दुर्बोध य ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ २१

एतावानेव लोकेऽस्मि पुसा धर्म पर स्मृत ।
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभि ॥ २२

नामोच्चारणमाहात्म्य हरे पश्यत पुत्रका ।
अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥ २३

एतावतालमघनिर्हरणाय पुसा
सङ्कीर्तन भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ।
विक्रुश्य पुत्रमघवा यदजामिलोऽपि
नारायणेति म्रियमाण [1]इयाय मुक्तिम् ॥ २४

प्रायेण वेद तदिद न महाजनोऽय
देव्या विमोहितमतिर्बत माययालम् ।

---

1 ह्यगैति

श्रय्या जडीकृतमतिर्मधुपुष्पिताया
    वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः ॥ २५

एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनन्ते
    सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ।
ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ यद्यमीषां
    स्यात्पातकं तदपि हन्त्युरुगायवादः ॥ २६

ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा
    ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ।
तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्
    नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे ॥ २७

तानानयध्वमसतो विमुखान्मुकुन्द
    पादारविन्दमकरन्दरसादजस्रम् ।
निष्किंचनैः परमहंसकुलै रसज्ञै
    र्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् ॥ २८

जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
    चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।
कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि
    तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ २९

तत्क्षम्यतां स भगवान् पुरुषः पुराणो
    नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः ।

स्वानामहो न विदुषा रचिताञ्जलीनां
क्षान्तिगरीयसि नम पुरुषाय भूम्ने ॥ ३०

तस्मात्सङ्कीर्तनं विष्णोर्जगन्मङ्गलमंहसाम् ।
महतामपि कौरव्य विद्ध्यैकान्तिकनिष्कृतम् ॥ ३१

शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहु ।
यथा सुजातया भक्त्या शुद्ध्येन्नात्मा व्रतादिभि ॥ ३२

कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिण्न पुनर्विसृष्ट
मायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ।
अन्यस्तु कामहत आत्मरज प्रमार्ष्टु
मीहेत कर्म यत एव रज पुन स्यात् ॥ ३३

इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं
संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिङ्करास्ते ।
नैवाच्युताश्रयजनं प्रतिशङ्कमाना
द्रष्टुं च बिभ्यति तत प्रभृति स्म राजन् ॥ ३४

इतिहासमिमं गुह्यं भगवान्कुम्भसम्भव ।
कथयामास मलय आसीनो हरिमर्चयन् ॥ ३५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽध्याय ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

राजा—

देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणाम् ।
सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ १

तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन्यथा ।
अनुसर्गं यथा शक्त्या ससर्ज भगवान् परः ॥ २

सूत—

इति सम्प्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः ।
प्रतिनन्द्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमाः ॥ ३

श्रीशुक—

यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः ।
अन्तःसमुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गां द्रुमैर्वृताम् ॥ ४

द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः ।
मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्दिधक्षया ॥ ५

ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरूद्वह ।
राजोवाच महान्सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ॥ ६

मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ ।
विवर्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७

अहो प्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः ।

वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ॥ ८

अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणाम् ।
अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ॥ ९

यूयं च पित्रान्वादिष्टा देवदेवेन चानघाः ।
प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ ॥ १०

आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छत दीपितम् ।
पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ॥ ११

तोकानां पितरौ बन्धू दृशः पक्ष्म स्त्रियाः पतिः ।
पतिः प्रजानां भिक्षूणां गृह्यज्ञानां बुधः सुहृत् ॥ १२

अन्तर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः ।
सर्वं तद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ ॥ १३

यः समुत्पतितं देह आकाशान्मन्युमुल्बणम् ।
आत्मजिज्ञासया यच्छेत्स गुणानतिवर्तते ॥ १४

अलं दग्धैर्द्रुमैर्दीनैः खिलानां शिवमस्तु वः ।
वार्क्षी ह्येषा वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५

इत्यामन्त्र्य वरारोहां कन्यामाप्सरसीं नृप ।
सोमो राजा ययौ दत्त्वा ते धर्मेणोपयेमिरे ॥ १६

तेभ्यस्तस्यां समभवद्दक्षः प्राचेतसः किल ।
यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः ॥ १७

यथा ससर्ज भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः ।
रेतसा मनसा चैव तन्ममावहितः शृणु ॥ १८

मनसैवासृजत्पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः ।
देवासुरमनुष्यादीन्नभःस्थलजलौकसः ॥ १९

तमबृंहितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः ।
विन्ध्यपादानुपव्रज्य सोऽचरद्दुष्करं तपः ॥ २०

तत्राघमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं परम् ।
उपस्पृश्यानुसवनं तपसातोषयद्धरिम् ॥ २१

अस्तौषीद्धंसगुह्येन भगवन्तमधोक्षजम् ।
तुभ्यं तदभिधास्यामि कस्यातुष्यद्यतो हरिः ॥ २२

(दक्षकृतहंसगुह्याख्यस्तोत्रम्)

प्रजापतिः —

नमः परायावितथानुभूतये
गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे ।
अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभि-
र्निवृत्तमानाय दधे स्वयम्भुवे ॥ २३

न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः
सखा वसन् संवसतः पुरेऽस्मिन् ।
गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टे-
स्तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥ २४

देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा
नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ।
सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो
न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ २५

यदोपरामो मनसो नामरूप
रूपस्य दृष्टस्मृतिसम्प्रमोषात् ।
य ईयते केवलया स्वसंस्थया
हंसाय तस्मै शुचिसद्मने नमः ॥ २६

मनीषिणोऽन्तर्हृदि सन्निवेशितं
स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्भिः ।
वह्निं यथा दारुणि पाञ्चदश्यं
मनीषया निष्कर्षन्ति गूढम् ॥ २७

स वै ममाशेषविशेषमाया
निषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ।
स सर्वनामा स च विश्वरूपः
प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥ २८

यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं
धियाक्षभिर्वा मनसोत यस्य ।
मा भूत्स्वरूपं गुणरूपं हि तत्त
त्स वै गुणापायविसर्गलक्षणः ॥ २९

यस्मिन्यतो येन च यस्य यस्मै
यद्यो यथा कुरुते कार्यते च ।
परावरेषां परमं प्राक् प्रसिद्धं
तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम् ॥ ३०

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै
विवादसंवादभुवो भवन्ति ।
कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं
तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥ ३१

अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयो-
रेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ।
अवेक्षितं किंचन योगसांख्ययोः
समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ॥ ३२

योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूल-
मनामरूपो भगवाननन्तः ।
नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभि-
र्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ ३३

यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां
यथाशयं देहगतो विभाति ।
यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं
स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथम् ॥ ३४

श्रीशुक —

इति स्तुत सस्तुवत स तस्मिन्नघमर्षणे ।
आविरासीत्कुरुश्रेष्ठ भगवा भक्तवत्सल ॥ ३५

कृतपादः सुपर्णांसे प्रलम्बाष्टमहाभुज ।
चक्रशङ्खासिचर्मेषुधनु पाशगदाधर ॥ ३६

पीतवासा घनश्याम प्रसन्नवदनेक्षण ।
वनमालानिवीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभ ॥ ३७

महाकिरीटकटक स्फुरन्मकरकुण्डल ।
काञ्च्यङ्गुलीयवलयनूपुराङ्गदभूषित ॥ ३८

त्रैलोक्यमोहन रूप बिभ्रत्त्रिभुवनेश्वर ।
वृतो नारदनन्दाद्यै पार्षदै सुरयूथपै ॥ ३९

स्तूयमानोऽनुगायद्भि सिद्धग धर्वचारणै ।
रूप त महदाश्चर्य विचक्ष्यागतसाध्वस ॥ ४०

ननाम दण्डवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापति ।
न किञ्चनोदीरयितुमशकत्तीव्रया मुदा ॥ ४१
आपूरितमनोद्वारैर्ह्रदिन्य इव निर्झरै ॥ ४१॥

त तथावनत भक्त प्रजाकाम प्रजापतिम् ।
चित्तज्ञ सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः ॥ ४२॥

श्रीभगवान्—

प्राचेतस महाभाग ससिद्धस्तपसा भवान् ।

यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भाव पर गत ॥ ४३॥
प्रीतोऽह ते प्रजानाथ यत्तेऽस्योद्बृहण तप ।
ममैष कामो भूताना यद्भूयासुर्विभूतय ॥ ४४॥
ब्रह्मा भवो भव तश्च मनवो विबुधेश्वरा ।
विभूतयो मम ह्येता भूताना [1]भूतिहेतव ॥ ४५॥
तपो मे हृदय ब्रह्मस्तनुर्विद्या क्रियाऽऽकृति ।
अङ्गानि क्रतवो जाता धर्म आत्माऽसव सुरा ॥ ४६॥
अहमेवासमेवाग्रे नान्यत्किञ्चान्तर बहि ।
सज्ञानमात्रमव्यक्त प्रसुप्तमिव विश्वत ॥ ४७॥
मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतो गुणविग्रह ।
यदासीत्तत एवाद्य स्वयम्भू समभूदज ॥ ४८॥
स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहित ।
मेने खिलमिवात्मानमुद्यत सर्गकर्मणि ॥ ४९॥
अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणम् ।
नव विश्वसृजो युष्मा येनादावसृजद्विभु ॥ ५०॥
एषा पञ्चजनस्याङ्ग दुहिता वै प्रजापते ।
असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यताम् ॥ ५१॥
मिथुनव्यवायधर्मस्त्व प्रजासर्गमिम पुनः ।
मिथुनव्यवायधर्मिण्या भूरिशो भावयिष्यसि ॥ ५२॥

1 भूत

स्वत्तोऽधस्तात्प्रजा सवा मिथुनीभूय मायया ।
मदीयया भविष्यन्ति हरिष्यन्ति च मे बलिम् ॥ ५३॥

श्रीशुक —

इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान्विश्वभावन ।
स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवान्तर्दधे हरि ॥ ५४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽध्याय ॥

॥ पञ्चमोऽध्याय ॥

(नारदशाप)

श्रीशुक —

तस्यां स पाञ्चजन्यां वै विष्णुमायोपबृंहित ।
हर्यश्वसंज्ञानयुत पुत्रानजनयद्विभु ॥ १

अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप ।
पित्रा प्रोक्ता प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशम् ॥ २

तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिन्धुसमुद्रयोः ।
सङ्गमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥ ३

तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशया ।
धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोऽप्युत ॥ ४

तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यन्त्रिता ।

प्रजाविवृद्धये यत्तान्देवर्षिस्तान्ददर्श ह ॥ ५

उवाच चाथ हर्यश्वा कथ स्रक्ष्यथ वै प्रजा ।
अदृष्ट्वा त भुवो यूय बालिशा बत पालका ॥ ६

तथैकपुरुष राष्ट्र बिल चादृष्टनिर्गमम् ।
बहुरूपा स्त्रिय चापि पुमास पुश्चलीपतिम् ॥ ७

नदीमुभयतोवाहा पञ्चपञ्चाद्भुत गृहम् ।
कचिद्धस चित्रकथ क्षौरपव्य स्वयम्भ्रमिम् ॥ ८

कथ स्वपितुरादेशमविद्वासो विपश्चित ।
अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्ग करिष्यथ ॥ ९

श्रीशुक —
तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया ।
वाच कूट तु देवर्षे स्वय विममृशुर्धिया ॥ १०

भूक्षेत्र जीवसज्ञ यदनादि निजबन्धनम् ।
अदृष्ट्वा तस्य निर्वाण किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ ११

एक एवेश्वरस्तुर्यो भगवा स्वाश्रय पर ।
तमदृष्ट्वाभव पुस किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १२

पुमान्नैवैति यद्गत्वा बिलस्वर्गं गतो यथा ।
प्रत्यग्धामाऽविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३

नानारूपात्मनो बुद्धि स्वैरिणीव गुणान्विता ।
तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४

तत्सङ्गभ्रंशितैश्वर्यं संसरन्तं कुभार्यवत् ।
तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५

सृष्ट्यप्ययकरीं मायां वेलाकूलान्तवेगिताम् ।
मत्तस्य तामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १६

पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्पणम् ।
अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १७

ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बन्धमोक्षानुदर्शनम् ।
विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १८

कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत् ।
स्वतन्त्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १९

शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकम् ।
कथं तदनुरूपाय गुणविस्रम्भ्युपक्रमेत् ॥ २०

इति व्यवसिता राजन्हर्यश्वा एकचेतसः ।
प्रययुस्तं परिक्रम्य पन्थानमनिवर्तनम् ॥ २१

स्वरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदाम्बुजे ।
अखण्डं चित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः ॥ २२

नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनाम् ।
अन्वतप्यत कः शोचन्सुप्रजात्वं शुचां पदम् ॥ २३

स भूयः पाञ्चजन्यायामजेन परिसान्त्वितः ।

पुत्रानजनयद्दक्षः शबलाश्वान्सहस्रशः ॥ २४

तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः ।
नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २५

तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ।
जपन्तो ब्रह्म परमं तेपुस्तेऽत्र महत्तपः ॥ २६

अब्भक्षाः कतिचिन्मासान्कतिचिद्वायुभोजनाः ।
आराधयन्मन्त्रमिममभ्यस्यन्त इडस्पतिम् ॥ २७

ओं नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने ।
विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि ॥ २८

इति तानपि राजेन्द्र [1]प्रतिसर्गधियो मुनिः ।
उपेत्य नारदः प्राह वाचः कूटानि पूर्ववत् ॥ २९

दाक्षायणाः संशृणुत गदतो निगमं मम ।
अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलाः ॥ ३०

भ्रातॄणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित् ।
स पुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥ ३१

एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदोऽमोघदर्शनः ।
तेऽपि चान्वगमन्मार्गं भ्रातॄणामेव मारिष ॥ ३२

सध्रीचीनं प्रतीचीनं परस्यानुपथं गताः ।
नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव ॥ ३३

---

1 प्रजा

एतस्मिन्काल उत्पातान्बहून्पश्यन्प्रजापतिः ।
पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् ॥ ३४

चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्च्छितः ।
देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद्विस्फुरिताधरः ॥ ३५

दक्ष —

अहो असाधो साधूनां साधुलिङ्गेन नस्त्वया ।
असाध्वकार्यर्भकाणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ॥ ३६

ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् ।
विघातः श्रेयसः पाप लोकयोरुभयोः कृतः ॥ ३७

एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्धरेः ।
पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः ॥ ३८

ननु भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः ।
ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै वैरङ्करमवैरिणाम् ॥ ३९

नेत्थं पुंसां विरागः स्यात्त्वया केवलिना मृषा ।
मन्यसे यद्युपशमं स्नेहपाशनिकृन्तनम् ॥ ४०

नानुभूय न जानाति पुमान्विषयतीक्ष्णताम् ।
निर्विद्येत स्वयं तस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः ॥ ४१

यन्नस्त्वं कर्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम् ।
कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम् ॥ ४२

तन्तुकृन्तन यन्नस्त्वमभद्रमचरः पुनः ।
तस्माल्लोकेषु ते मूढ न भवेद्भ्रमतः पदम् ॥ ४३

श्रीशुक—

प्रतिजग्राह तद्बाढं नारदः साधुसम्मतः ।
एतावान्साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयम् ॥ ४४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां षष्ठस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीशुक—

ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा ।
षष्टिं सञ्जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः ॥ १

दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिणव दत्तवान् ।
भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः ॥ २

नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानां च मे शृणु ।
यासां प्रसूतिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ॥ ३

भानुर्लम्बा ककुज्जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ।
वसुर्मुहूर्ता सङ्कल्पा धर्मपत्न्यः सुतान् शृणु ॥ ४

भानोऽस्तु देवऋषभ इन्द्रसेनस्ततो नृप ।
विद्योत आसील्लम्बायास्ततश्च स्तनयित्नवः ॥ ५

ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
भुवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥ ६

विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजास्तान् प्रचक्षते ।
साध्यो गणस्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ॥ ७

मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः ।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ॥ ८

मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ।
ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजम् ॥ ९

सङ्कल्पायाश्च सङ्कल्पः कामः सङ्कल्पजः स्मृतः ।
वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १०

द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो [1]वसुर्विभावसुः ।
द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥ ११

प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ।
ध्रुवस्य भार्या धरणिरसूत विविधाः पुरः ॥ १२

अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः ।
अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः ॥ १३

स्कन्दश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः ।
दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कला ॥ १४

[2]वसोराङ्गिरसीपुत्रो विश्वकर्माकृतीपतिः ।

---

1 वस्तु   2 वसो

ततो मनुश्चाक्षुषोऽभूद्विश्वे साध्या मनो सुता ॥ १५

विश्वावसोरसूतोषा व्युष्ट रोचिषमातपम् ।
पञ्चयामोऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्मसु ॥ १६

सरूपासूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिश ।
रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपि ॥ १७

अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति ।
रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये घोरा भूतविनायका ॥ १८

प्रजापतेरङ्गिरस स्वधा पत्नी पितृनथ ।
अथर्वाङ्गिरस वेद् पुत्रत्वे चाकरोत्सती ॥ १९

कृशाश्वोऽर्चिषि भार्याया धूम्रकेशमजीजनत् ।
धिषणाया वेदशिरो देवल वयुन मनुम् ॥ २०

तार्क्ष्यस्य विनता कद्रू पतङ्गी यामिनी इति ।
पतङ्गयसूत पतगान्यामिनी शलभानथ ॥ २१

सुपर्णासूत गरुड साक्षाद्यज्ञेशवाहनम् ।
सूर्यसूतमनूरु च कद्रूर्नागाननेकश ॥ २२

कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दो पत्न्यस्तु भारत ।
दक्षशापात्सोऽनपत्यस्तासु यक्ष्मग्रहार्दित ॥ २३

पुन प्रसाद्य त सोमः कला लेभे [1]क्षये दिता ।

---

1 क्षयार्दिता

शृणु नामानि लोकाना मातृणा शङ्कराणि च ॥ २४

अथ कश्यपपत्नीना य प्रसूतमिद जगत् ।
अदितिर्दितिर्दनु काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला ॥ २५

मुनि क्रोधवशा ताम्रा सुरभि सरमा तिमि ।
तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदा सरमासुता ॥ २६

सुरभेर्महिषा गावो ये चा ये द्विशफा नृप ।
ताम्राया श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसा गणा ॥ २७

द दशूकादय सर्पा राजन् क्रोधवशात्मजा ।
इलाया भूरुहा सर्वे यातुधानाश्च सौरसा ॥ २८

अरिष्टायाश्च ग धर्वा काष्ठाया द्विशफेतरा ।
सुता दनोरेकषष्टिस्तेषा प्राधानिकान् शृणु ॥ २९

द्विमूर्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसु ।
अयोमुख शङ्कुशिरा स्वर्भानु कपिलोऽरुण ॥ ३०

पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापन ।
धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जय ॥ ३१

स्वर्भानो सुप्रभा क यामुवाह नमुचि किल ।
वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठा ययातिर्नाहुषो बली ॥ ३२

वैश्वानरसुताश्चाश्च चतस्रश्चारुदर्शना ।
उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा ॥ ३३

उपदानवीं हिरण्याक्ष क्रतुर्हयशिरा नृप ।
पुलोमा कालका च द्वे वैश्वानरसुते तु क ॥ ३४

उपयेमेऽथ भगवा कश्यपो ब्रह्मचोदित ।
पौलोमा कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिन ॥ ३५

तयो षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नास्ते पितु पिता ।
जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्कर ॥ ३६

विप्रचित्ति सिंहिकाया शत चैकमजीजनत् ।
राहुज्येष्ठ केतुशत ग्रहत्व य उपागता ॥ ३७

अथात श्रूयता वशो योऽदितेरनुपूर्वश ।
यत्र नारायणो देव स्वांशेनावातरद्विभु ॥ ३८

विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भग ।
धाता विधाता वरुणो मित्र शक्र उरुक्रम ॥ ३९

विवस्वत श्राद्धदेव सञ्ज्ञासूयत वै मनुम् ॥ ३९॥
मिथुन च महाभागा यम देव यमी तथा ।
सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि ॥ ४०॥

छाया शनैश्चर लेभे सावर्णि च मनु तत ।
कन्या च तपतीं या वै वव्रे सवरण पतिम् ॥ ४१॥

अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणय सुता ।
यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥ ४२॥

पूषानपत्य पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत्पुरा ।
योऽसौ दक्षाय कुपित जहास विवृतद्विज ॥ ४३॥

त्वष्टुर्दैत्यानुजा भार्या रचनानाम कन्यका ।
संनिवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥ ४४॥

त वव्रिरे सुरगणा दौहित्रं द्विषतामपि ।
विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत् ॥ ४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां षष्ठस्कन्धे षष्ठोऽध्याय ॥

॥ सप्तमोऽध्याय ॥

राजा—

कस्य हेतो परित्यक्ता आचार्येणात्मन सुरा ।
एतदाचक्ष्व भगवन् शिष्याणामक्रमं गुरौ ॥ १

श्रीशुक—

इन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लङ्घितसत्पथ ।
मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप ॥ २

विश्वेदेवैश्च साध्यैश्च नासत्याभ्यां परिश्रित ।
सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभि ॥ ३

विद्याधराप्सरोभिश्च किन्नरै पतगोरगैः ।
निषेव्यमाणो मघवान्स्तूयमानश्च भारत ॥ ४

उपगीयमानो ललितमास्थानाध्यासनाश्रित ।
पाण्डुरेणातपत्रेण च द्रुमण्डलचारुणा ॥ ५

युक्तश्चान्यै पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभि ।
विराजमान पौलोम्या सहार्धासनया भृशम् ॥ ६

स यदा परमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह ।
नाभ्यनन्दत सम्प्राप्त प्रत्युत्थानासनादिभि ॥ ७

वाचस्पतिं मुनिवर सुरासुरनमस्कृतम् ।
नोच्चचालासनादिन्द्र पश्यन्नपि सभागतम् ॥ ८

ततो निर्गत्य सहसा कविराङ्गिरस प्रभु ।
आययौ स्वगृह तूष्णीं विद्वान् श्रीमदविक्रियाम् ॥ ९

तर्ह्येव प्रतिबुद्धेन्द्रो गुरुहेलनमात्मन ।
गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥ १०

अहो बत मयाऽसाधु कृत वै दभ्रबुद्धिना ।
यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरु सदसि कात्कृत ॥ ११

को गृध्येत्पण्डितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि ।
ययाहमासुर भाव नीतोऽद्य विबुधेश्वर ॥ १२

ये पारमेष्ठ्य धिषणमधितिष्ठन्न कञ्चन ।
प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न पर विदु ॥ १३

तेषा कुपथदेष्टॄणा पतता तमसि ह्यध ।

ये श्रद्दधुर्वचस्ते वै मज्जन्त्यश्मप्लवा इव ॥ १४

अथाहममराचार्यमगाधधिषण द्विजम् ॥
प्रसादयिष्ये निशठ शीर्ष्णा तच्चरण स्पृशन् ॥ १५

एव चिन्तयतस्तस्य मघोनो भगवान्गृहात् ।
बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टा गतिमध्यात्ममायया ॥ १६

गुरोर्नाधिगत सज्ञा परीक्षन्भगवान्स्वराट् ।
ध्यायन्धिया सुरैर्युक्त शर्म नालभतात्मन ॥ १७

तच्छ्रुत्वैवासुरा सर्व आश्रित्यौशनस मतम् ।
देवान्प्रत्युद्यम चक्रुर्दुर्मदा आततायिन ॥ १८

तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नाङ्गोरुबाहव ।
ब्रह्माण शरण जग्मु सहेन्द्रा नतकन्धरा ॥ १९

तास्तथाभ्यर्दितान्वीक्ष्य भगवानात्मभूरज ।
कृपया परया देव उवाच परिसान्त्वयन् ॥ २०

ब्रह्मा—

अहो बत सुरश्रेष्ठा ह्यभद्र वा कृत महत् ।
ब्रह्मिष्ठ ब्राह्मण दान्तमैश्वर्यान्नाभ्यनन्दत ॥ २१

तस्यायमनयस्यासीत्परेभ्यो व पराभव ।
प्रक्षीणेभ्य स्ववैरिभ्य समृद्धाना च यत्सुरा ॥ २२

मघवन्द्विषतः पश्य प्रक्षीणान्गुर्वतिक्रमात् ।
सम्प्रत्युपचितान्भूय काव्यमाराध्य भक्तित ॥ २३

[1]आददीरन्निलयन ममापि भृगुदेवता ॥ २३॥

त्रिविष्टप किं गणय त्वमेव
भ त्रा भृगूणामनुशिक्षितार्था ।
न विप्रगोवि दगर्वीश्वराणा
भव त्यभद्राणि नरेश्वराणाम् ॥ २४॥

तद्विश्वरूप भजताशु विप्र
तपस्विन त्वाष्ट्रमथात्मव त्तम् ।
सभाजितोऽर्थान्स विधास्यते वो
यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कम ॥ २५॥

श्रीशुक —

त एवमुदिता राज ब्रह्मणा विगत ज्वरा ।
ऋषिं त्वाष्ट्रमुपव्र य परिष्व येदमब्रुवन् ॥ २६॥

देवा —

वय तेऽतिथय प्राप्ता आश्रम भद्रमस्तु ते ।
काम सम्पाद्यता तात पितॄणा समयोचित ॥ २७॥

पुत्राणा हि परो धम पितृशुश्रूषण सताम् ।
अपि पुत्रवता ब्रह्म किमुत ब्रह्मचारिणाम् ॥ २८॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्ति पिता मूर्ति प्रजापते ।
भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेस्तनु ॥ २९॥

---

1 अधुना दैत्यदैतेया किमुत लिङ्गधरा ।
[इति क्वचिदधिक पाठ]

दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथि स्वयम् ।
अग्नेरभ्यागतो मूर्ति सर्वभूतानि चात्मन ॥ ३०॥

तस्मात्पितृणामार्तानामार्तिं परपराभवम् ।
तपसापनयस्तात सन्देश कर्तुमर्हसि ॥ ३१॥

वृणीमहे त्वोपाध्याय ब्रह्मिष्ठ ब्राह्मण गुरुम् ।
यथाञ्जसा विजेष्याम सपत्नांस्तव तेजसा ॥ ३२॥

न गर्हयन्ति ह्यर्थेषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनम् ।
छन्दोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन्वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणम् ॥ ३३॥

ऋषि —

अभ्यर्थित सुरगणै पौरोहित्ये महातपा ।
स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्न श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३४॥

विश्वरूप —

विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययम् ।
कथ नु मद्विधो नाथा लोकेशैरभियाचितम् ॥ ३५॥

प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्य स एव स्वार्थ उच्यते ॥ ३६

अकिञ्चनाना हि धन शिलोञ्छन
तेनेह निर्वर्तितसाधुसत्क्रिय ।
कथ विगर्ह्य नु करोम्यधीश्वरा
पौरोधस हृष्यति येन दुर्मति ॥ ३७

तथापि न प्रतिब्रूया गुरुभि प्रार्थित कियत् ।

भवता प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥ ३८

श्रीशुक —

तेभ्य एव प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपा ।
पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना ॥ ३९

सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया ।
आच्छिद्यादान्महेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभु ॥ ४०

यया गुप्त सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभु ।
तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदारधी ॥ ४१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां षष्ठस्कन्धे सप्तमोऽध्याय ॥

॥ अष्टमोऽध्याय ॥

(नारायणवर्मकथनम्)

राजा—

[1]यया गुप्त सहस्राक्ष सवाहान्रिपुसैनिकान् ।
क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियम् ॥ १

भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकम् ।
यथाततायिन शत्रून् येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥ २

श्रीशुक —

वृत पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ।

---

1 येन

नारायणाख्य वर्माह तदिहैकमना शृणु ॥ ३

विश्वरूप —

धौताङ्घ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुख ।
कृतस्वाङ्गकरन्यासो म न्त्राभ्या वाग्यत शुचि ॥ ४

[1]नारायणमय वर्म सन्नह्येद्भय आगते ।
पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरे हृद्यथोरसि ॥ ५

मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोङ्कारादीनि वि न्यसेत् ।
ओंनमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥ ६

करन्यास तत कुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ।
प्रणवादियकारान्तमङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वसु ॥ ७

न्यसेद्धृदय ओङ्कार विकारमनु मूर्धनि ।
षकार तु भ्रुवोर्मध्ये णकार शिखया[2]दिशेत् ॥ ८

वेकार नेत्रयोर्युञ्ज्यान्नकार सर्वसन्धिषु ।
[3]मकारमस्त्रमुद्दिश्य म न्त्रमूर्तिर्भवेद्बुध ॥ ९

सविसर्ग फडन्त तत्सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ।
ओं विष्णवे नम इति ॥ १०

आत्मान परम ध्यायेद्ध्येय षट्शक्तिभिर्युतम् ।
विद्या तेजस्तपोमूर्तिमिम मन्त्रमुदाहरेत् ॥ ११

---

1 दैवभूतात्मकर्मभ्यो नारायणमय पुमान् ।
[श्लोकार्धं क्वचिदधिकं दृश्यते]

2 न्यसेत् 3 म

ओं हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां
न्यस्ताङ्घ्रिपद्मः पतगेन्द्रपृष्ठे ।
दरारिचर्मासिगदेषुचाप
पाशान् दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ॥ १२

जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्ति-
र्यादोगणेभ्यो वरुणस्य पाशात् ।
स्थलेषु मायावटुवामनोऽव्यात्
त्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥ १३

दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः
पायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः ।
विमुञ्चतो यस्य महाट्टहासं
दिशो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भाः ॥ १४

रक्षत्वसौ माध्वनि यज्ञकल्पः
स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो वराहः ।
रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे
सलक्ष्मणोऽव्याद्भरताग्रजोऽस्मान् ॥ १५

मामुग्रधर्मादखिलात्प्रमादा-
न्नारायणः पातु नरश्च हासात् ।
दत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः
पायाद्गुणेशः कपिलः कर्मबन्धात् ॥ १६

सनत्कुमारोऽवतु कामदेवा-
द्धयशीर्षा मां पथि देवहेलनात् ।
देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरा-
त्कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् ॥ १७

धन्वन्तरिर्भगवान्पात्वपथ्या-
द्द्वन्द्वाद्भयादृषभो निर्जितात्मा ।
यज्ञश्च [1]लोकादवताज्जनान्ता-
द्बलो गणात्क्रोधवशादहीन्द्रः ॥ १८

द्वैपायनो भगवानप्रबोधा-
द्बुद्धस्तु पाषण्डगणात्प्रमादात् ।
कल्किः कलेः कालमलात्प्र[2]पातु
धर्मावनायोरुकृतावतारः ॥ १९

मां केशवो गदया प्रातरव्या-
द्गोविन्द आसङ्गवमात्तवेणुः ।
नारायणः प्राह्ण उदात्तशक्ति-
र्मध्यन्दिने विष्णुररीन्द्रपाणिः ॥ २०

देवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा
सायं त्रिधामावतु माधवो माम् ।

1 लोकादुत सङ्कटाद् 2 प्रयात्

दोषे हृषीकेश उतार्धरात्रे
निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥

श्रीवत्सधामापररात्र ईश
प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्दन ।
दामोदरोऽव्यादनुसन्ध्य प्रभाते
विश्वेश्वरो भगवान्कालमूर्ति ॥ २२

चक्र युगान्तानलतिग्मनेमि
भ्रमत्सम ताद्भगवत्प्रयुक्तम् ।
दन्दग्धि दन्दग्ध्यरिसै यमाशु
कक्ष यथा वातसखो हुताश ॥ २३

गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्गे
निष्पिण्ढि निष्पिण्ढ्यजितप्रियासि ।
कूष्माण्डवैनायकयक्षरक्षो
भूतग्रहाश्चूर्णय चूर्णयारीन् ॥ २४

त्व यातुधानप्रथमप्रेतमातृ
पिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ।
दरेन्द्र विद्रावय कृष्णपूरितो
भीमस्वनोऽरेर्हृदयानि कम्पयन् ॥

त्व तिग्मधारासिवरारिसैन्य-
मीशप्रयुक्तो मम छिन्धि छिन्धि ।
चक्षूंषि चर्मन् शतचन्द्र छादय
द्विषामघोना हर पापचक्षुषाम् ॥ २६

यन्नो भय ग्रहेभ्योऽभूत्केतुभ्यो नृभ्य एव च ।
सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योऽ[1]होभ्य एव वा ॥ २७

सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ।
प्रयान्तु सक्षय सद्यो ये [2]न श्रेय प्रतीपका ॥ २८

गरुडो भगवान् स्तोत्रस्तोमश्छन्दोमय प्रभु ।
रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेन [3]स्वनामभि ॥ २९

सर्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि न ।
बुद्धीन्द्रियमन प्राणान्पान्तु पार्षदभूषणा ॥ ३०

यथा हि भगवानेव वस्तुत सदसच्च यत् ।
सत्येनानेन [4]न सर्वे यान्तु नाशमुपद्रवा ॥ ३१

यथैकात्म्यानुभावाना विकल्परहित स्वयम् ।
भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते शक्ती: स्वमायया ॥ ३२

तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान्हरिः ।
पातु सर्वै स्वरूपैर्न: सदा सर्वत्र सर्वगः ॥ ३३

---

1 [2 ज्यो 3 स्व पार्षदम् 4 न

विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमध समन्ता-
द्न्तर्बहिर्भगवान्नारसिंह ।
प्रहापयँल्लोकभय स्वनेन
स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ॥ ३४

[1]मघवन्निदमाख्यात वर्म नारायणात्मकम् ।
विजेष्यस्यञ्जसा येन दंशितोऽसुरयूथपान ॥ ३५

एतद्धारयमाणस्तु य य पश्यति चक्षुषा ।
पदा वा सस्पृशेत्सद्य साध्वसात्स विमुच्यते ॥ ३६

न कुतश्चिद्भय तस्य विद्या धारयतो भवेत् ।
राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ॥ ३७

इमा विद्या पुरा कश्चित्कौशिको धारयन्द्विज ।
योगधारणया स्वाङ्ग जहौ स [2]पुरुधन्वनि ॥ ३८

तस्योपरि विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा ।
ययौ चित्ररथ स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षय ॥ ३९
गगनान्न्यपतत्सद्य सविमानो ह्यवाक्शिरा ॥ ३९॥

स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मित ।
प्राप्य प्राचीसरस्वत्या स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ॥ ४०॥

श्रीशुक —

य इद शृणुयात्काले यो धारयति चादृतः ।

---

1 श्रीविश्वरूप — 2 मरु

त नमस्यन्ति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ४१॥

एता विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतु ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ॥ ४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां षष्ठस्कन्धे अष्टमोऽध्याय ॥

॥ नवमोऽध्याय ॥

श्रीशुक —

तस्यासन्विश्वरूपस्य शिरासि त्रीणि भारत ।
सोमपीथ सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम ॥ १

स वै बर्हिषि देवेभ्यो भाग प्रत्यक्षमुच्चकै ।
अवदद्यस्य पितरो देवा सप्रश्रय नृप ॥ २

स एव हि ददौ भाग परोक्षमसुरा प्रति ।
यजमानोऽवहद्भाग मातृस्नेहवशानुग ॥ ३

तद्देवहेलन तस्य [1]धर्मालीक सुरेश्वरः ।
आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा ॥ ४

सोमपीथ तु यत्तस्य शिर आसीत्कपिञ्जल ।
कलविङ्क सुरापीथमन्नाद यस्य तित्तिरि ॥ ५

---

1 [illegible]

ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः ।
संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये ॥ ६

भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः ।
भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै ॥ ७

ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ।
तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः ॥ ८

तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ।
शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः ॥ ९

रजोरूपेण तास्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते ।
द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलम् ॥ १०

तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन् ।
हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे ॥ ११

इन्द्रशत्रो विवर्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम् ।
अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ॥ १२

कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
विष्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने ॥ १३

दग्धशैलप्रतीकाशं संध्याभ्रानीकवर्चसम् ।
सुतप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनम् ॥ १४

देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी ।

नृत्यन्तमुन्नदन्तं च चालयन्तं पदा महीम् ॥ १५

दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् ।
लिहता जिह्वयर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयम् ॥ १६

महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं मुहुर्मुहुः ।
वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ॥ १७

येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना ।
स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः ॥ १८

तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगणा विबुधर्षभाः ।
स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैः सोऽग्रसत्तानि कृत्स्नशः ॥ १९

ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्णा ग्रस्ततेजसः ।
प्रत्यञ्चमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः ॥ २०

देवा ऊचुः—

वाय्वम्बराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोका
ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजन्तः ।
[1]हराम यस्मै बलिमन्तकोऽसौ
बिभेति यस्मादरणं ततो नः ॥ २१

अविस्मितं तं परिपूर्णकामं
स्वेनैव लाभेन समं प्रशान्तम् ।

---

1 हराम

विनोपसर्पत्यपर हि बालिश
　श्वलाङ्गुलेनातितितर्ति सिन्धुम ॥ २२

यस्योरुशृङ्गे जगतीं स्वनाव
　मनुर्यथाबध्य ततार दुर्गम् ।
स एव नस्त्वाष्ट्रभयाद्दुर ता
　त्राताश्रिता वारिचरोऽपि नूनम् ॥ २३

पुरा स्वयम्भूरपि सयमाम्भ
　स्युदीर्णवातोर्मिरवै कराले ।
एकोऽरवि दात्पतितस्ततार
　तस्माद्भयाद्येन स नोऽस्तु पार ॥ २४

य एक ईशो निजमायया न
　ससर्ज येनानुसृजाम विश्वम् ।
वय न यस्यापि पुर समी[1]हत
　पश्याम लिङ्ग पृथगीशमानिन ॥ २५

यो न सपत्नैर्भृशमर्द्यमाना
　न्देवर्षितिर्यङ्नृषु नित्य एव ।
कृतावतारस्तनुभि स्वमायया
　कृत्वात्मसात्पाति युगे युगे च ॥ २६

---

1 हित

तमेव देवं वयमात्मदैवतं
परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यम् ।
व्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं
स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ॥ २७

श्रीशुक —

इति तेषां महाराज सुराणामुपतिष्ठताम् ।
प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २८

आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ ।
पर्युपासितमुन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणम् ॥ २९

दृष्ट्वा तमवनौ सर्व ईक्षणाह्लादविक्लवाः ।
दण्डवत्पतिता राजञ्शनैरुत्थाय तुष्टुवुः ॥ ३०

देवा —

नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे [1]उत ते नमः ।
नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ॥ ३१

यत्ते गतीनां तिसृणामीशितुः परमं पदम् ।
नार्वाचीनो विसर्गस्य धातर्वेदितुमर्हति ॥ ३२

ॐ नमस्तेऽस्तु भगवन्नारायण वासुदेवादिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममङ्गल परमकल्याण परमकारुणिक केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोग-

---

1 उतये

समाधिना परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततम कपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् ॥ ३३

दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि पासि हरसि ॥ ३४

अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपाददात्याहोस्विदात्माराम उपशमशीलः समञ्जसदर्शन उदास्त इति ह वाव न विदामः ॥ ३५

नहि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममायामन्तर्धाय को न्वर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात् ॥ ३६

समविषममतीनां मतमनुसरसि यथा रज्जुखण्डः सर्पादिधियाम् ॥ ३७

स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणाभासोपलक्षित एक एव पर्यवशेषितः ॥ ३८

अथ ह वाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वा-

स्मनि नितरा निर तर निर्वृतमनस कथमु ह वा एते मधुमथन पुन
स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृद साधवस्त्वच्चरणाम्बुजानुसेवा विसृजन्ति
न यत्र पुनरय ससारपर्यावर्त ॥ ३९

त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव
विभूतयो दितिज[1]दनुजादयश्चापि तेषामनुपक्रमसमयोऽयमिति स्वात्म-
मायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराध दण्ड दण्डधर
दधर्थ एवमेनमपि भगवञ्जहि त्वाष्ट्रमुत यदि मन्यसे ॥ ४०

अस्माक तावकाना [2]तव नताना तत ततामह तव चरणनलिन
युगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडाना स्वलिङ्गविवरणेनात्मसात्कृतानामनु
कम्पानुरञ्जितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन विगलितमधुरमुखरसा
मृतकलया चान्तस्तापमनघार्हसि शमयितुम् ॥ ४१

अथ भगवस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमान
दिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिकायानाम तर्हृदयेषु बहिरपि च
ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहावस्थानविशेष
तदुपादानोपलम्भकतयानुभवत सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य
साक्षात्परब्रह्मण परमात्मन कियानिह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीय
स्याद्विस्फुलिङ्गादिभिरिव हिरण्यरेतस ॥ ४२

अत एव स्वय तदुपकल्पयास्माक भगवत परमगुरोस्तव चरण

1 मनुजादय 2 पित पितामह

शतपलाशच्छाया विविधवृजिनससारपरिश्रमोपशमनीमुपसृताना वय
यत्कामेनोपसादिता ॥ ४३

अथो ईश जहि त्वाष्ट्र ग्रस त भुवनत्रयम् ।
ग्रस्तानि येन न कृष्ण तेजास्यस्त्रायुधानि च ॥ ४४

हसाय दह्रनिलयाय निरीक्षकाय
कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय ।
सत्सङ्ग्रहाय भवपान्थनिजाश्रमाप्ता
वन्ते [1]परीष्टगतये हरये नमस्ते ॥ ४५

श्रीशुक—

अथैवमीडितो राजन्सादर त्रिदशैर्हरि ।
स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दित ॥ ४६

श्रीभगवान्—

प्रीतोऽह व सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया ।
आत्मैश्वर्यस्मृति पुसा भक्तिश्चैव यया मयि ॥ ४७

किं दुराप मयि प्रीते तथापि विबुधर्षभा ।
मय्येकान्तमतिर्नान्य मत्तो वाञ्छति तत्त्ववित् ॥ ४८

न वेद कृपण श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् ।
तस्य तानिच्छतो यच्छेद्यदि सोऽपि तथाविध ॥ ४९

स्वय नि श्रेयस विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि ।

---

1 वरिष्ठ

ते राति रोगिणोऽपथ्य वाञ्छतो हि भिषक्तम ॥ ५०

मघवन्यात भद्र वो दध्यञ्चमृषिसत्तमम् ।
विद्याव्रततप सार गात्र याचत मा चिरम् ॥ ५१

स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्या ब्रह्म निष्कलम् ।
यद्वा अश्वशिरो नाम तयोरमरता व्यधात् ॥ ५२

दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्माभेद्य मदात्मकम् ।
विश्वरूपाय यत्प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्तत ॥ ५३

युष्मभ्य याचितोऽश्विभ्या धर्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति ॥ ५३॥

ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मित ।
येन वृत्रशिरो हर्ता मत्तेजउपबृंहित ॥ ५४॥

तस्मिन् विनिहते यूय तेजोऽस्त्रायुधसम्पद ।
भूय प्राप्स्यथ भद्र वो न [1]हिंसन्ति च मत्परान् ॥ ५५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां षष्ठस्कन्धे नवमोऽध्याय ॥

---

1 विषीदन्ति मत्परा

॥ दशमोऽध्यायः ॥

(इन्द्रवृत्रासुरयुद्धवर्णनम्)

श्रीशुक —

इन्द्रमेव समादिश्य भगवान्विश्वभावन ।
पश्यतामनिमेषाणा तत्रैवा तर्दधे हरि ॥ १

तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान् ।
मोदमान उवाचेद प्रहसन्निव भारत ॥ २

अपि वृन्दारका यूय न जानीथ शरीरिणाम् ।
सस्थाया यस्त्वभिद्रोहो दु सहश्चेतनापह ॥ ३

जिजीविषूणा जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सित ।
क उत्सहेत त दातु भिक्षमाणाय विष्णवे ॥ ४

देवा —

किं नु तद्दुस्त्यज ब्रह्मन् पुसा भूतानुकम्पिनाम् ।
भवद्विधाना महता पुण्यश्लोकेड्यकर्मणाम् ॥ ५

ननु स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम् ।
यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वर ॥ ६

ऋषि —

धर्म व श्रोतुकामेन यूय मे प्रत्युदाहृता ।
एष व प्रियमात्मान त्यजन्त स त्यजाम्यहम् ॥ ७

योऽध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान् ।
ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८

एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः ।
यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ॥ ९

अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः ।
यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥ १०

श्रीशुक —

एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्वणस्तनुम् ।
परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयञ्जहौ ॥ ११

यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबन्धनः ।
आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतम् ॥ १२

अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मुनेः [1]शक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसान्वितः ॥ १३

वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशोभत ।
स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥ १४

वृत्रमभ्यद्रवच्छत्रुमसुरानीकयूथपैः ।
पर्यस्तमोजसा राजन् क्रुद्धो रुद्र इवान्तकम् ॥ १५

ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः ।
त्रेतामुखे नर्मदायामभवत्प्रथमे युगे ॥ १६

1 अस्थिभि

रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्या पितृवह्निभि ।
मरुद्भिर्ऋभुभि साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम् ॥ १७

दृष्ट्वा वज्रधर शक्र रोचमान स्वया श्रिया ।
नामृष्यन्नसुरा राज मृधे वृत्रपुर सरा ॥ १८

नमुचि शम्बरोऽनर्वा द्विमूर्धा ऋषभोऽम्बर ।
हयग्रीव शङ्कुशिरा विप्रचित्तिरयोमुख ॥ १९

पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कल ।
दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रश ॥ २०

सुमालिमालिप्रमुखा कार्तस्वरपरिच्छदा ।
प्रतिषिध्येन्द्रसेनाग्र मृत्योरपि दुरासदम् ॥ २१

अभ्यर्दयन्नसम्भ्रान्ता सिंहनादेन दुर्मदा ।
गदाभि परिघैर्बाणै प्रासमुद्गरतोमरै ॥ २२

शूलैः परश्वधै खड्गै शतघ्नीभिर्भुशुण्डिभि ।
सर्वतोऽवाकिरन् शस्त्रैरस्त्रैश्च विबुधर्षभान् ॥ २३

न तेऽदृश्यन्त सञ्छन्ना शरजालै समन्तत ।
पुङ्खानुपुङ्खपतितैर्ज्योतींषीव नभो घनै ॥ २४

न ते शस्त्रास्त्रवर्षौघा ह्यासेदु सुरसैनिकान् ।
छिन्ना सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तै सहस्रधा ॥ २५

अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरिशृङ्गद्रुमोपलै ।
अभ्यवर्षन् सुरबल चिच्छिदुस्तांश्च पूर्ववत् ॥ २६

यानक्षतान्स्वस्तिमतो निशाम्य
शस्त्रास्त्रपूगैरथ वृत्रनाथाः ।
द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृङ्गै-
रविक्षतांस्तत्रसुरिन्द्रसैनिकान् ॥ २७

सर्वे प्रयासा अभवन्विमोघाः
कृताः कृता देवगणेषु दैत्यैः ।
कृष्णानुकूलेषु यथा महत्सु
क्षुद्रैः प्रयुक्ता रुशती रूक्षवाचः ॥ २८

ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य
हरावभक्ता हतयुद्धदर्पाः ।
पलायनायाजिमुखे विसृज्य
पतिं मनस्ते दधुरात्तसाराः ॥ २९

वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान्मनस्वी
प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत् ।
पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं
भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः ॥ ३०

कालोपपन्नां रुचिरां मनस्विनां
जगाद वाचं पुरुषप्रवीरः ।
हे विप्रचित्ते नमुचे पुलोम
मयानर्वञ्छम्बर मे शृणुध्वम् ॥ ३१

जातस्य मृत्युर्ध्रुव एष सर्वत
प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता ।
लोको यशश्चाथ ततो यदि ह्यमु
को नाम मृत्यु न वृणीत युक्तम् ॥ ३२

द्वौ सम्मताविह मृत्यू दुरापौ
यद्ब्रह्मस धारणया जितासु ।
कलेवर योगरतो विजह्या
यदग्रणीर्वीरशयेऽनिवृत्त ॥ ३३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
संहिताया षष्ठस्कन्धे दशमोऽध्याय ॥

॥ एकादशोऽध्याय ॥

(वृत्रस्य वीरोक्तय)

श्रीशुक —

स एव शसतो धर्मं वच पत्युरचेतस ।
नैवागृह्णन्भयत्रस्ता पलायनपरा नृप ॥ १

विशीर्यमाणा पृतनामासुरीमसुरर्षभ ।
कालानुकूलैस्त्रिदशै काल्यमानामनाथवत् ॥ २

दृष्ट्वातप्यत सक्रुद्ध इन्द्रशत्रुरमर्षित ।
तान्निवार्यौजसा राजन्निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ॥ ३

किं व उच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो हतैः ।
नहि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥ ४

यदि वः प्रधने श्रद्धा सारं वा क्षुल्लका हृदि ।
अग्रे तिष्ठत मात्रं मे न चेद्ग्राम्यसुखे स्पृहा ॥ ५

एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन्वपुषा रिपून् ।
व्यनदत्सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥ ६

तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै ।
निपेतुर्मूर्च्छिता भूमौ यथैवाशनिना हताः ॥ ७

ममर्द पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं
निमीलिताक्षं रणरङ्गदुर्मदः ।
गां कम्पयन्नुद्यतशूल ओजसा
नालं वनं यूथपतिर्यथोन्मदः ॥ ८

विलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः
स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदाम् ।
चिक्षेप तामापततीं सुदुःसहां
जग्राह वामेन करेण लीलया ॥ ९

स इन्द्रशत्रुः [1]कुपितो भृशं तया
महेन्द्रवाहं गदयोरुविक्रमः ।

[1] क्षुभितो

जघान कुम्भस्थल उन्नद् मृधे
　तत्कर्म सर्वे समपूजयन्नृप ॥　१०

ऐरावतो वृत्रगदाभिमृष्टो
　विघूर्णितोऽद्रि कुलिशाहतो यथा ।
अपासरद्भिन्नमुख सहेद्रो
　मुञ्चन्नसृक्सप्तधनुर्भृशात ॥　११

न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे
　प्रायुङ्क्त भूय स गदा महात्मा ।
इन्द्रोऽमृतस्यन्दिकराभिमर्श
　वीतव्यथ क्षतवाहोऽवतस्थे ॥　१२

स त नृपेन्द्राहवकाम्यया रिपु
　वज्रायुध भ्रातृहण विलोक्य ।
स्मरंश्च तत्कर्म नृशसमह
　शोकेन मोहेन हसञ्जगाद ॥　१३

वृत्र —

दिष्ट्या भवा मे समवस्थितो रिपु
　र्यो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च ।
दिष्ट्यानृणोऽद्याहमसत्तम त्वया
　मच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदाचिरात् ॥　१४

यो नोऽग्रजस्यात्मविदो द्विजाते-
र्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य ।
विश्रम्य खड्गेन शिरांस्यवृश्च-
त्पशोरिवाकरुणः स्वर्गकामः ॥ १५

ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितं त्वां
स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यम् ।
कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदेह-
मस्पृष्टवह्निं समदन्ति गृध्राः ॥ १६

अन्येऽनु ये त्वेह नृशंसमज्ञा
ये ह्युद्यतास्त्राः प्रहरन्ति मह्यम् ।
तैर्भूतनाथान् सगणान्निशात-
त्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि ॥ १७

अथो हरे मे कुलिशेन वीर
हर्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह ।
यत्रानृणो भूतबलिं विधाय
मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये ॥ १८

सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं
पुरः स्थिते वैरिणि मय्यमोघम् ।
मा संशयिष्ठा न गदेव वज्रं
स्यान्निष्फलं कृपणार्थेव याच्ञा ॥ १९

न ह्येष वज्रस्तव शक्र तेजसा
　हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजित ।
तेनैव शत्रु जहि विष्णुयन्त्रितो
　यतो हरिर्विजय श्रीगुणास्तत ॥ २०

अह समाधाय मनो यथाह
　सङ्कर्षणस्तच्चरणारविन्दे ॥
त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो
　गतिं मुनेर्याम्यपविद्धलोक ॥ २१

पुसां किलैकान्तधिया स्वकाना
　या सम्पदो दिवि भूमौ रसायाम् ॥
न राति यद्द्वेष उद्वेग आधि
　र्मद कलिर्व्यसन सम्प्रयास ॥ २२

त्रैवर्गिकायासविघातमस्म
　त्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ।
ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो
　यो दुर्लभोऽकिञ्चनगोचरोऽन्यै ॥ २३

अह हरे तव पादैकमूल
　दासानुदासो भवितास्मि भूय ।
मन स्मरेतासुपतेर्गुणास्ते
　गृणीत वाक्कर्म करोतु काय ॥ २४

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं
न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा
समञ्जस त्वा विरहय्य काङ्क्षे ॥ २५

अजातपक्षा इव मातरं खगाः
स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।
प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा
मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥ २६

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं
संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।
त्वन्माययात्मात्मजदारगेहे-
ष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥ २७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां षष्ठस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥

॥ द्वादशोऽध्याय ॥

(वृत्रवध)

ऋषि—

एव जिहासुर्नृप देहमाजौ
  मृत्यु वर विजयान्म यमान ।
शूल प्रगृह्याभ्यपतत्सुरेन्द्र
  यथा महापुरुष कैटभोऽप्सु ॥ १

ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्व
  माविध्य शूल तरसाऽसुरे ■ ।
क्षिप्त्वा महे द्राय विनद्य वीरो
  हतोऽसि पापेति रुषा जगाद ॥ २

ख आपतत्तद्विचलद्ग्रहोल्कव
  न्निरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्लव ।
वज्रेण वज्री शतपर्वणाच्छिन
  द्भुज च तस्योरगराज भोगम् ॥ ३

छिन्नैकबाहु परिघेण वृत्र
  सरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रम् ।
हनौ तताडे द्रमथामरेभ
  वज्र च हस्तान्न्यपतन्मघोन ॥

वृत्रस्य कर्मातिमहाद्भुत तत्
सुरासुराश्चारणसिद्धसङ्घा ।
अपूजयस्तत्पुरुहूतसङ्कट
निरीक्ष्य हाहेति विचुक्रुशुर्भृशम् ॥ ५

इन्द्रो न वज्र जगृहे विलज्जित
श्च्युत स्वहस्तादरिसन्निधौ पुन ।
तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो
जहि स्वशत्रु न विषादकाल ॥ ६

युयुत्सता कुत्रचिदाततायिना
जयस्सदैकत्र न वै परात्मनाम् ।
विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वर
सर्वज्ञमाद्य पुरुष सनातनम् ॥ ७

लोका सपाला यस्येमे श्वसति विवशा वशे ।
द्विजा इव सिचा बद्धा स काल इह कारणम् ॥ ८

ओज सहो बल प्राणममृत मृत्युरेव च ।
तमज्ञाय जनो हेतुमात्मान मन्यते जडम् ॥ ९

यथा दारुमयी नारी यथा यन्त्रमयो मृग ।
एव भूतानि मघवन्नीशतन्त्राणि विद्धि भो ॥ १०

पुरुष प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः ।

शक्नुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनु[1]ग्रहात् ॥ ११

अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनीशमीश्वरम् ।
भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयम् ॥ १२

आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य याः ।
भवन्त्येव हि तत्काले यथानिच्छोर्विपर्ययाः ॥ १३

तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि ।
समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्तथा ॥ १४

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।
तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद न स बध्यते ॥ १५

पश्य मां निर्जितं शक्र वृक्णायुधभुजं मृधे ।
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥ १६

प्राणग्लहोऽयं समर इष्वक्षो वाहनासनः ।
अत्र न ज्ञायतेऽमुष्य जयोऽमुष्य पराजयः ॥ १७

श्रीशुकः —

इन्द्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत् ।
गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः ॥ १८

इन्द्रः —

अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी ।
भक्तः सर्वात्मनात्मानं सुहृदं [2]जगदीश्वरम् ॥ १९

---

1 ग्रह　　2 हरिमी

भवानतार्षीन्माया वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ।
यद्विहायासुर भाव महापुरुषता गत ॥ २०

खल्विद महदाश्चर्यं यद्रज प्रकृतेस्तव ।
वासुदेवे भगवति स स्वात्मनि दृढा मति ॥ २१

यस्य भक्तिर्भगवति हरौ नि श्रेयसेश्वरे ।
विक्रीडतोऽमृताम्भोधौ किं क्षुद्रै खातकोदकै ॥ २२

श्रीशुक —

इति ब्रुवाणावन्योन्य धर्मजिज्ञासया नृप ।
युयुधाते महावीर्याविन्द्रवृत्रौ युधाम्पती ॥ २३

आविध्य परिघ वृत्र काष्र्णायसमरिं दम ।
इन्द्राय प्राहिणोद्घोर वामहस्तेन मारिष ॥ २४

स तु वृत्रस्य परिघ कर च करभोपमम् ।
चिच्छेद युगपद्देवो वज्रेण शतपर्वणा ॥ २५

दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्या बभौ रक्तस्रवोऽसुर ।
छिन्नपक्षो यथा गोत्र खाद्भ्रष्टो वज्रिणा हत ॥ २६

कृत्वा धरा हनु भूमौ दैत्य दिव्युत्तरा हनुम् ।
नभो गम्भीरवक्त्रेण लेलिहोल्बणजिह्वया ॥ २७

दष्ट्राभि कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयम् ।
अतिमात्रमहाकाय आक्षिपस्तरसा गिरीन् ॥ २८

जग्रास स समासाद्य वज्रिण सहवाहनम् ॥ २९
महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव [1]द्विपम् ।
वृत्रग्रस्त तमालक्ष्य सप्रजापतय सुरा ॥ ३०
हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चुक्रुशु समहर्षय ।
निगीर्णोऽप्यसुरेन्द्रेण न ममारोदर गत ॥ ३१
महापुरुषसन्नद्धो योगमायाबलेन च ॥ ३१॥
भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षि निष्क्रम्य बलभिद्विभु ।
उच्चकर्त शिर शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा ॥ ३२॥

वज्रस्तु तत्कन्धरमाशुवेग
कृन्तन्समन्तात्परिवर्तमान ।
न्यपातयत्तावदहर्गणेन
यो ज्योतिषामयने वार्त्रहत्ये ॥ ३३॥

तदा च खे दुन्दुभयो विनेदु
र्गन्धर्वसिद्धा समहर्षिसङ्घा ।
वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना
मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३४॥

वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिररिन्दम ।
पश्यता सर्वलोकानामलोक समपद्यत ॥ ३५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
संहिताया षष्ठस्कन्धे द्वादशोऽध्याय ॥

1. द्विजम्

॥ त्रयोदशोऽध्याय ॥

(इन्द्रविजय)

श्रीशुक —

वृत्रे हते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद ।
सपाला ह्यभवन् सद्यो विज्वरा निर्वृतेन्द्रिया ॥ १

देवर्षिपितृभूतानि दैत्या देवानुगा स्वयम् ।
प्रतिजग्मु स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेन्द्रादयस्तत ॥

राजा—

इन्द्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने ।
येनासन् सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतोऽभवत् ॥ ३

श्रीशुक —

वृत्रविक्रमसंविग्ना सर्वे देवा सहर्षिभि ।
तद्वधायार्थयन्निन्द्रं नैच्छद्भीतो बृहद्वधात् ॥ ४

इन्द्र —

स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवम् ।
विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यां क्व मार्ज्म्यहम् ॥ ५

श्रीशुक —

ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रुवन् ।
याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्म भै ॥ ६

हयमेधेन पुरुष परमात्मानमीश्वरम् ।

दृष्ट्वा नारायणं देव मोक्ष्यसेऽपि जगद्वधात् ॥ ७

ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाचार्यहाघवान् ।
श्वादः पुल्कसको वापि शुद्ध्येरन् यस्य कीर्तनात् ॥ ८

तमश्वमेधेन महामखेन
श्रद्धान्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ।
हत्वापि सब्रह्म चराचरं त्वं
न लिप्यसे किं खलनिग्रहेण ॥ ९

श्रीशुक—

एवं सञ्चोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् ।
ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम् ॥ १०

तयेन्द्रः स्मासहत्तापं निर्वृतिर्नामुमाविशत् ।
ह्रीमन्तं वाच्यतां प्राप्तं सुखयन्त्यपि नो गुणाः ॥ ११

तां ददर्शानुधावन्तीं चाण्डालीमिव रूपिणीम् ।
जरया वेपमानाङ्गीं यक्ष्मग्रस्तामसृक्पटाम् ॥ १२

विकीर्य पलितान् केशांस्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीम् ।
मीनगन्ध्यसुगन्धेन कुर्वतीं मार्गदूषणम् ॥ १३

नभो गतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशाम्पते ।
प्रागुदीचीं दिशं तूर्णं प्रविष्टो नृप मानसम् ॥ १४

स आवसत्पुष्करनालतन्तू-
नलब्धभोगो यदिहाग्निदूतः ।

वर्षाणि साहस्रमलक्षितोऽन्त
स चिन्तयन् ब्रह्मवधाद्विमोक्षम् ॥ १५
तावत्त्रिणाक नहुष शशास
विद्यातपोयोगबलानुभाव ।
स सम्पदैश्वर्यमदान्धबुद्धि
नीतस्तिरश्चा गतिमिन्द्रपत्न्या ॥ १६
ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत
ऋतम्भरध्याननिवारिताघ ।
पापस्तु दिग्देवतया हतौजा
स्त नाभ्यभूदवित विष्णु[1]पत्न्या ॥ १७
स च ब्रह्मर्षयोऽभ्येत्य हयमेधेन भारत ।
यथावद्दीक्षया चक्रु पुरुषाराधनेन ह ॥ १८
अथेज्यमाने पुरुषे सर्वदेवमयात्मनि ।
अश्वमेधे महेन्द्रेण वितते ब्रह्मवादिभि ॥ १९
स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि [2]पापचयो नृप ।
नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना ॥ २०
स वाजिमेधेन यथोदितेन
वितायमानेन मरीचिमिश्रै ।
इष्ट्वाधियज्ञ पुरुष पुराण
मिन्द्रो महानास विधूतपापः ॥ २१

1 पापस्य 2 पाप' परस्य

इद महाख्यानमशेषपाप्मना
प्रक्षालन तीर्थपदानुकीर्तनम् ।
भक्त्युच्छ्रय भक्तजनानुवर्णन
महेन्द्रमोक्ष विजय मरुत्वत ॥ २२

पठेयुराख्यानमिद सदा बुधा
शृण्वन्त्यथो पर्वणि पर्वणीन्द्रियम् ।
धन्य यशस्य निखिलाघमोचन
रिपुञ्जय स्वस्त्ययन तथायुषम् ॥ २३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां षष्ठस्कन्धे त्रयोदशोऽध्याय ॥

॥ चतुर्दशोऽध्याय ॥

(चित्रकेतुविलाप)

परीक्षित्—

रजस्तम स्वभावस्य ब्रह्मन्वृत्रस्य पाप्मन ।
नारायणे भगवति कथमासीद्दृढा मति ॥ १

देवाना शुद्धसत्त्वानामृषीणा चामलात्मनाम् ।
भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते ॥ २

रजोभि समसख्याता पार्थिवैरिह जन्तव ।
तेषा ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादय ॥ ३

प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम ।
मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिद्ध्यति ॥ ४

मुक्तानामपि सिद्धाना नारायणपरायण ।
सुदुर्लभ प्रशा तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥ ५

वृत्रस्तु स कथ पाप सर्वलोकोपतापन ।
इत्थ दृढमति कृष्ण आसीत्सङ्ग्राम उल्बणे ॥ ६

अत्र न सशयो भूयाञ्श्रोतु कौतूहल प्रभो ।
यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ॥ ७

सूत —
परीक्षितोऽथ सम्प्रश्न भगवान्बादरायणि ।
निशम्य श्रद्दधानस्य प्रतिनन्द्य वचोऽब्रवीत् ॥ ८

श्रीशुक —
शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिम यथा ।
श्रुत द्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ॥ ९

आसीद्राजा सार्वभौम शूरसेनेषु वै नृप ।
चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत्कामधुङ्मही ॥ १०

तस्य भार्यासहस्राणा सहस्राणि दशाभवन् ।
सान्तानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु सन्ततिम् ॥ ११

रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः ।
सम्पन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता बन्ध्यापतेरभूत् ॥ १२

न तस्य सम्पद सर्वा महिष्यो वामलोचनाः ।
सार्वभौमस्य भूश्चेयमभव प्रीतिहेतव ॥ १३

तस्यैकदा तु भवनमङ्गिरा भगवानृषि ।
लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया ॥ १४

त पूजयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभि ।
कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीन समाहित ॥ १५

महर्षिस्तमुपासीन प्रश्रयावनत क्षितौ ।
प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १६

अङ्गिरा —

अपि तेऽनामय स्वस्ति प्रकृतीना तथात्मन ।
यथा प्रकृतिभिर्गुप्त पुमा राजापि सप्तभि ॥ १७

आत्मान प्रकृतिष्वद्धा निधाय श्रेय आप्नुयात् ।
राज्ञा तथा प्रकृतयो नरदेवाहिताधय ॥ १८

अपि दारा प्रजामात्या भृत्या श्रेण्योऽथ मन्त्रिण ।
पौरा जानपदा भूपा आत्मजा वशवर्तिन ॥ १९

यस्यात्मानुवशश्चेत्स्यात्सर्वे तद्वशगा इमे ।
लोका सपाला यच्छन्ति सर्वे बलिमतन्द्रिता ॥ २०

आत्मना प्रीयते नात्मा परत स्वत एव वा ।
लक्षयेऽलब्धकाम त्वा चिन्तया शबल मुखम् ॥ २१

एवं विकल्पितो राजन्विदुषा मुनिनापि सः ।

प्रश्रयावनतोऽभ्याह प्रजाकामस्ततो मुनिम् ॥ २२

चित्रकेतु —

भगवन्किं न विदितं तपोज्ञानसमाधिभिः ।
योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरन्तः शरीरिषु ॥ २३

तथापि पृच्छतो ब्रूयां ब्रह्मन्नात्मनि चिन्तितम् ।
भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया ॥ २४

लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसम्पदः ।
न नन्दयन्त्यप्रजं मां क्षुत्तृट्काममिवापरे ॥ २५

ततः पाहि महाभाग पूर्वैः सह गतं तमः ।
यथा तरेम दुस्तारं प्रजया तद्विधेहि नः ॥ २६

श्रीशुक —

इत्यर्थितः स भगवान्कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः ।
श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः ॥ २७

ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत ।
नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिष्टमदाद्द्विजः ॥ २८

अथाह नृपतिं राजन्भवितैकस्तवात्मजः ।
हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ ॥ २९

सापि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् ।
गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाग्नेरिवात्मजम् ॥ ३०

तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः ।

ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनकैर्नृप ॥ ३१

अथ काल उपावृत्ते कुमार समजायत ।
जनयन् शूरसेनाना शृण्वता परमा मुदम् ॥ ३२

हृष्टो राजा कुमारस्य स्नात शुचिरलङ्कृत ।
वाचयित्वाशिषो विप्रै कारयामास जातकम् ॥ ३३

तेभ्यो हिरण्य रजत वासास्याभरणानि च ।
ग्रामा हया गजा प्रादाद्धेनूनामर्बुदानि षट् ॥ ३४

ववर्ष काममन्येषा पर्जन्य इव देहिनाम् ।
ध य यशस्यमायुष्य कुमारस्य महात्मन ॥ ३५

कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेस्तनयेऽनुदिन पितु ।
यथा नि स्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्ववर्धत ॥ ३६

मातुस्त्वतितरा पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भव ।
कृतद्युते सपत्नीना प्रजाकामज्वरोऽभवत् ॥ ३७

चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा दारे प्रजावति ।
न तथान्येषु सञ्जज्ञे बाल लालयतोऽन्वहम् ॥ ३८

ता पर्यतप्यन्नात्मान गर्हयन्त्योऽभ्यसूयया ।
अनपत्येन दु खेन राज्ञोऽनादरणेन च ॥ ३९

धिगप्रजा स्त्रिय पापा पत्युश्चागृहसम्मताम् ।
सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृताम् ॥ ४०

दासीना को नु संताप स्वामिन परिचर्यया ।
अभीक्ष्ण लब्धमानाना दास्या दासीव दुर्भगा ॥ ४१

एव सन्दह्यमानाना सपत्न्या पुत्रसम्पदा ।
राज्ञोऽसम्मतवृत्तीना विद्वेषो बलवानभूत् ॥ ४२

विद्वेषनष्टमतय स्त्रियो दारुणचेतस ।
गर दद्रु कुमाराय दुर्मषा नृपतिं प्रति ॥ ४३

कृतद्युतिरजानन्ती सपत्नीनामघ महत् ।
सुप्त एवेति सञ्चिन्त्य निरीक्ष्य व्यचरद्गृहे ॥ ४४

शयान सुचिर बालमुपधार्य मनीषिणी ।
पुत्रमानय मे भद्रे इति धात्रीमचोदयत् ॥ ४५

सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोत्तारलोचनम् ।
प्राणेन्द्रियात्मभिस्त्यक्त हतास्मीत्यपतद्भुवि ॥ ४६

तस्यास्तदाकर्ण्य भृशातुर स्वर
घ्नन्त्या कराभ्यामुर उच्चकैरपि ।
प्रविश्य राज्ञी त्वरयात्मजान्तिक
ददर्श बाल सहसा मृत सुतम् ॥ ४७

पपात भूमौ परिवृद्धया शुचा
मुमोह विभ्रष्टशिरोरुहाम्बरा ॥ ४७॥

ततो नृपान्त पुरवर्तिनो जना
नराश्च नार्यश्च निशम्य रोदनम् ।

आगत्य तुल्यव्यसनाः सुदुःखिता
स्ताश्च व्यलीकं रुरुदुः कृतागसः ॥ ४८॥

श्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितान्तकं
विनष्टदृष्टिः प्रपतन्स्खलन्पथि ।
स्नेहानुबन्धैधितया शुचा भृशं
विमूर्च्छितोऽनुप्रकृतिर्द्विजैर्वृतः ॥ ४९॥

पपात बालस्य स पादमूले
मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहाम्बरः ।
दीर्घं श्वसन्बाष्पकलोपरोधतो
निरुद्धकण्ठो न शशाक भाषितुम् ॥ ५०॥

पतिं निरीक्ष्योरुशुचार्पितं तदा
मृतं च बालं सुतमेकसन्ततिम् ।
जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्रुजं
सती दधाना विललाप चित्रधा ॥ ५१॥

स्तनद्वयं कुङ्कुमपङ्कमण्डितं
निषिञ्चती साञ्जनबाष्पबिन्दुभिः ।
विकीर्य केशान्विगलत्स्रजः सुतं
शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरम् ॥ ५२॥

अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो
यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे ।

परेऽनुजीवत्यपरस्य या मृति
विपर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुव पर ॥ ५३॥

नहि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनो
शरीरिणामस्तु तदात्मकर्मभि ।
य स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये
स्वय कृतस्ते तमिम विवृश्चसि ॥ ५४॥

त्व तात नार्हसि च मा कृपणामनाथा
त्यक्तु विचक्ष्व पितर तव शोकतप्तम् ।
अञ्जस्तरेम भवताप्रजदुस्तर य
ह्रा त न याह्यकरुणेन यमेन दूरम् ॥ ५५॥

उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वयस्या
स्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन सविहर्तुम् ।
सुप्तश्चिर ह्यशनया च भवान्परीतो
भुङ्क्ष्व स्तन पिब शुचो हर न स्वकानाम् ॥ ५६॥

नाह तनूज ददृशे हतमङ्गला ते
मुग्धस्मित मुदितवीक्षणमाननाब्जम् ।
किंवा गतोऽस्य पुनरन्वयमन्यलोक
नीतोऽघृणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ॥ ५७॥

श्रीशुक—

विलपन्त्या मृत पुत्रमिति चित्रविलापनै ।

चित्रकेतुर्भृश तप्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ५८॥

तयोर्विलपतो सर्वे दम्पत्योस्तदनुव्रता ।
रुरुदु स्म नरा नाय सर्वमासीदचेतनम् ॥ ५९॥

एव कश्मलमापन्न नष्टसञ्ज्ञमनायकम् ।
ज्ञात्वाङ्गिरा नाम मुनिराजगाम सनारद ॥ ६०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहिताया षष्ठस्कन्धे चतुर्दशोऽध्याय ॥

॥ पञ्चदशोऽध्याय ॥

(चित्रकेतुसान्त्वनम्)

श्रीशुक —
ऊचतुर्मृतकोपान्ते पतित मृतकोपमम् ।
शोकाभिभूत राजान बोधयन्तौ सदुक्तिभि ॥ १

कोऽय स्यात्तव राजेन्द्र भवा यमनुशोचति ।
त्व चास्य कतम सृष्टौ पुरेदानीमत परम् ॥ २

यथा प्रयाति सयाति स्रोतोवेगेन बालुका ।
सयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिन ॥ ३

यथा धानासु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च ।
एव भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ॥ ४

वय च त्व च ये चेमे तुल्यकालाश्चराचरा: ।

जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्राङ्नैवमधुनापि भो ॥ ५
भूतैर्भूतानि भूतेश सृजत्यवति हन्ति च ।
आत्मसृष्टैरस्वतन्त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ ६
देहेन देहिनो राजन्देहाद्देहोऽभिजायते ।
बीजादेव यथा बीजं देहार्थ इव शाश्वतः ॥ ७
देहदेहिविभागोऽयमविवेककृत पुरा ।
जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पित ॥ ८

[1]श्रीशुक —

एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभि ।
विमृज्य पाणिना वक्त्रमाधिम्लानमभाषत ॥ ९

राजा—

कौ युवां ज्ञानसम्पन्नौ महिष्ठौ च महीयसाम् ।
अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ ॥ १०

---

1 नानात्वं च मनोत्थाश्च क्षया वृद्धि क्रियाफलम् ।
प्रसूश्च नान्यस्तद्धर्मो यथाग्नेर्दारुविक्रिया ॥
स इम देहसंयोगाद्वा म मा भा चसङ्गदात् ।
स्वप्ने यथा तथा ना यच्चाय सव मय च यत् ॥
प्रसुप्तस्यानह नानाक्ष धारा भाति संसृति ।
जीवतोऽपि यथा सहद्विमुक्तस्यानह कृत ॥
तस्माद्यन्मनोमात्र जह्यह ममतात्मन ।
वासुदेवे भगवति मनो धेह्यात्मनीश्वरे ॥

[इति कोशान्तरे पाठोऽधिको दृश्यते]

चरन्ति ह्यवनौ काम ब्राह्मणा भगवत्प्रिया ।
मादृशा ग्राम्यबुद्धीना बोधायो मत्तलिङ्गिन ॥ ११

कुमारो नारद ऋभुरङ्गिरा देवलोऽसित ।
अपा तरतमो व्यासो मार्कण्डेयोऽथ गौतम ॥ १२

वसिष्ठो भगवा राम कपिलो बादरायणि ।
दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकर्ण्यस्तथारुणि ॥ १३

[1]रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरि सपतञ्जलि ।
ऋषिर्वेदशिरा बोध्यो मुनि पञ्चशिरास्तथा ॥ १४

हिरण्यनाभ कौसल्य श्रुतदेव ऋतध्वज ।
एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतव ॥ १५

तस्माद्युवा ग्राम्यपशोर्मम मूढधिय प्रभू ।
अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदार्यताम् ॥ १६

अङ्गिरा —

अह ते पुत्रकामस्य पुत्रदोऽस्म्यङ्गिरा नृप ।
एष ब्रह्मसुत साक्षान्नारदो भगवानृषि ॥ १७

इत्थ त्वा पुत्रशोकेन मग्न तमसि दुस्तरे ।
अतदर्हमनुस्मृत्य महापुरुषगोचरम् ॥ १८

अनुग्रहाय भवत प्राप्तावावामिह प्रभो ।

---

1 पराशरोऽथ मैत्रेयो भरद्वाजश्च वारुणि ।
[इतीदमत्र क्वचिदधिक दृश्यते]

ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हति ॥ १९

तदेव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ।
ज्ञात्वा त्वाभिनिवेशं ते पुत्रमेव ददा[1]म्यहम् ॥ २०

अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते ।
एवं दारा गृहा रायो विविधैश्वर्यसम्पदः ॥ २१

शब्दादयश्च विषयाश्चला राज्यविभूतयः ।
मही राज्यं बलं कोशो भृत्यामात्या सुहृज्जनाः ॥ २२

सर्वेऽपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्तिदाः ।
गन्धर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः ॥ २३

दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः ।
कर्मभिर्ध्यायतो नानाकर्माणि मनसाऽभवन् ॥ २४

अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ।
देहिनो विविधक्लेशसंतापकृदुदाहृतः ॥ २५

तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः ।
द्वैते ध्रुवार्थविश्रम्भं त्यजोपशममाविश ॥ २६

नारद—

एतां मन्त्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम ।
यां धारयन्सप्तरात्राद्द्रष्टा सङ्कर्षणं प्रभुम् ॥ २७

1 म्यहम्

यत्पादमूलमुपसृत्य नरे पूर्वे
शर्वादयो भ्रममिम द्वितय निसृ य ।
सद्यस्तदीयमतुलानधिक महित्व
प्रापुर्भवानपि पर न चिरादुपैति ॥ २८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्त्रिकायां
सहितायां षष्ठस्क ध पञ्चदशोऽध्याय ॥

॥ षोडशोऽध्याय ॥

श्रीशुक —

अथ देवऋषी राज सम्परेत नृपात्मजम् ।
दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचताम् ॥ १

नारद —

जीवात्म पश्य भद्र ते मातर पितर च ते ।
सुहृदो बा धवास्तप्ता शुचा त्वत्कृतया भृशम् ॥ २

कलेवर स्वमाविश्य शेषमायु सुहृद्वृत ।
भुङ्क्ष्व भोगा पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनम् ॥ ३

जीव —

कस्मिञ्ज मन्यमी मह्य पितरो मातरोऽभवन् ।
कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृयोनिषु ॥ ५

ब धुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विष ।

सर्व एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथ ॥ ५

यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्तत ।
पर्यटन्ति नरेष्वेव जीवो योनिषु कर्तृषु ॥ ६

नित्यस्यार्थस्य सम्बन्धो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु ।
यावदस्य हि सम्बन्धो ममत्वं तावदेव हि ॥ ७

एष योनिगतो जीव स नित्यो निरहङ्कृत ।
यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स्वत्वं हि तस्य तत् ॥ ८

एष नित्योऽव्यय सूक्ष्म एष सर्वाश्रय स्वदृक् ।
आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभु ॥ ९

न ह्यस्यातिप्रिय कश्चिन्नाप्रिय स्व परोऽपि वा ।
एक सर्वधियां द्रष्टा कर्तृणां गुणदोषयो ॥ १०

नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलम् ।
उदासीनवदासीन परावरदृगीश्वर ॥ ११

श्रीशुक —

इत्युदीर्य गते जीवे ज्ञातयस्तस्य ते तदा ।
विस्मिता मुमुचु शोकं छित्त्वात्मस्नेहशृङ्खलाम् ॥ १२

निर्हृत्य ज्ञातयो ज्ञातेर्देहं कृत्वोचिता क्रिया ।
तत्यजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयार्तिदम् ॥ १३

बालघ्न्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्याहतप्रभा ।
बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् ॥ १४

यमुनायां महाराज स्मरन्तौ द्विजभाषितम् ॥ १४॥

स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभि ।
गृहान्धकूपान्निष्क्रान्त सर पङ्कादिव द्विप ॥ १५॥

कालिन्द्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रिय ।
मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववन्दत ॥ १६॥

अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ।
भगवान्नारद प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह ॥ १७॥

ॐ नमस्तुभ्य भगवते वासुदेवाय धीमहि ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नम सङ्कर्षणाय च ॥ १८॥

नमो विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये ।
आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ १९॥

आत्मानन्दानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नम ।
हृषीकेशाय महते नमस्ते [1]विश्वमूर्तये ॥ २०॥

वचस्युपरतेऽप्राप्य य एको मनसा सह ।
अनामरूपश्चिन्मात्र सोऽव्यान्न सदसत्पर ॥ २१॥

यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते ।
मृन्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नम ॥ २२॥

यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासव ।
अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोऽस्म्यहम् ॥ २३॥

1 ऽनन्तशक्त्ये

देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी
यदंशविद्धा प्रचरन्ति कर्मसु ।
नैवान्यदा लौहमिवाप्रतप्तं
स्थानेषु तद्द्रष्ट्रपदेशमेति ॥ २४॥

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुड्मलोपलालितचरणारविन्दयुगल परम परमेष्ठिन्नमस्ते ॥ २५॥

श्रीशुक —
भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः ।
ययावङ्गिरसा साकं धाम स्वायम्भुवं प्रभो ॥ २६॥

चित्रकेतुस्तु तां विद्यां यथा नारदभाषिताम् ।
धारयामास सप्ताहमब्भक्षः सुसमाहितः ॥ २७॥

ततश्च सप्तरात्रान्ते विद्यया धार्यमाणया ।
विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृप ॥ २८॥

ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः ।
जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकम् ॥ २९॥

मृणालगौरं शितिवाससं स्फुर-
त्किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम् ।
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृतं
ददर्श सिद्धेश्वरमण्डलैः प्रभुम् ॥ ३०॥

तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिष
स्वच्छामला त करणोऽभ्यया मुनि ।
प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचन
प्रहृष्टरामा [1]न मदादि पूरुषम् ॥ ३१॥

स उत्तमश्लोकपदा[2]जविष्टर
प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहय मुहु ।
प्रमोपरुद्धाखिलवणनिगमो
नैवाशकत्व प्रसमीडितु चिरम् ॥ ३२॥

तत समाधाय मनो मनाषया
बभाष एतत्प्रतिल०धवा[2]गसौ ।
नियम्य सर्वेन्द्रियबाह्यवतन
जगद्गुरु सात्वतशास्त्रविग्रहम् ॥ ३३॥

चित्रकेतु —

अजित जित सममतिभि
साधुभिभवान् जितात्मभिभवता ।
विजितास्तेऽपि च भजता
मकामात्मना य आत्मदोऽतिकरुण ॥ ३४॥

तव विभव खलु भगव
ञ्जगदुदयस्थितिलयादीनि ।

1 समनादि 2 अस

विश्वसृजस्तेऽशाशा
स्तत्र मृषा स्पधते पृथगभिमत्या ॥ ३५॥

परमाणुपरमहतो
स्त्वमाद्यन्ता तरवर्ती त्रयविधुर ।
आदाव तेऽपि च सत्त्वाना
यद्ध्रुव तदेवा तरालेऽपि ॥ ३६॥

क्षित्यादिभिरेष किलावृत
सप्तभिदशगुणोत्तरैराण्डकोश ।
यत्र पतत्यणुकल्प
सहाण्डकोटिकोटिभिस्तदन त ॥ ३७॥

विषयतृषो नरपशवो
य उपासते विभूतीन पर त्वाम् ।
तेषामाशिष ईश
तदनुविनश्यन्ति यथा राजकुलम् ॥ ३८॥

कामधियस्त्वयि रचिता
न परम रोहन्ति यथा करम्भबीजानि ।
ज्ञानात्म न्यगुणमये
गुणगणतोऽस्य द्व द्वजालानि ॥ ३९॥

जितमजित तदा भवता
यदाह भागवत धर्ममनवद्यम् ।

निष्किञ्चना ये मुनय
आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥ ४०॥

विषममतिन यत्र नृणा
त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र ।
विषमधिया रचितो य
स ह्यविशुद्ध क्षयिष्णुरधर्मबहुल ॥ ४१॥

क क्षेमो निजपरयो
कियानर्थ स्वपरद्रुहा धर्मेण ।
स्वद्रोहात्तव कोप
परसम्पीडया च तथाऽधम ॥ ४२॥

न व्यभिचरति तवेक्षा
यया ह्यभिहितो भागवतो धम ।
स्थिरचरसत्त्वकदम्बे
ष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्या ॥ ४३॥

नहि भगवन्नघटितमिद
त्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षय ।
यन्नाम सकृच्छ्रवणा
त्पुल्कसकोऽपि विमुच्यते ससारात् ॥ ४४॥

अथ भगवन्वयमधुना
त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः ।

सुरऋषिणा यदुदित
तावकेन कथम यथा भवति ॥ ४५॥

विदितमनन्त समस्त
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
विज्ञाप्य परमगुरो
कियदिव सवितुरिव खद्योतै ॥ ४६॥

नमस्तुभ्य भगवते
सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय ।
दुरवसितात्मगतये
कुयोगिना भिदा परमहसाय ॥ ४७॥

य वै श्वस तमनु विश्वसृज श्वसन्ति
य चेकितानमनु चित्तय उच्चकन्ति ।
भूमण्डल सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि
तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ॥ ४८॥

श्रीशुक —

सस्तुतो भगवानेवमनन्तस्तमभाषत ।
विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतु कुरूद्वह ॥ ४९॥

श्रीभगवान् —

यन्नारदाङ्गिरोभ्या ते व्याहृत मेऽनुशासनम् ।
संसिद्धोऽसि तया राजन्विद्यया दर्शनाच्च मे ॥ ५०॥

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावन ।
शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ॥ ५१॥
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि सन्ततम् ।
उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ॥ ५२॥
यथा सुषुप्त पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ।
आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थित ॥ ५३॥
एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मन ।
मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५४॥
येन प्रसुप्त पुरुष स्वापं वेदात्मनस्तदा ।
सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि माम् ॥ ५५॥
उभयं स्मरत पुंस प्रस्वापप्रतिबोधयो ।
अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परम् ॥ ५६॥
यदेतद्विस्मृत पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मन ।
तत संसार एतस्य देहाद्देहो मृतेर्मृति ॥ ५७॥
लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसम्भवाम् ।
आत्मानं यो न बुध्येत न क्वचिच्छममाप्नुयात् ॥ ५८॥
स्मृत्वेहायां परिक्लेशं तत फलविपर्ययम् ।
अभयं चाप्यनीहायां सङ्कल्पाद्विरमेत्कवि ॥ ५९॥
सुखाय दु खमोक्षाय कुर्वाते दम्पती क्रिया ।
ततोऽनिवृत्तिरप्राप्तिर्दु खस्य च सुखस्य च ॥ ६०॥

एवं विपर्ययं बुद्ध्वा नृणां विज्ञा[1]भिमानिनाम् ।
आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम् ॥ ६१॥

दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ।
ज्ञानविज्ञानसन्तुष्टो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ॥ ६२॥

एतावानेव मनुजैर्योगनैपुण्यबुद्धिभिः ।
स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनम् ॥ ६३॥

त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो धारयन्नाशु सिध्यसि ॥ ६४॥

श्रीशुक —
आश्वास्य भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः ।
पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चान्तर्दधे हरिः ॥ ६५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां षष्ठस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

(चित्रकेतुशापः)

श्रीशुक —
यतश्चान्तर्हितोऽनन्तस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः ।
विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचार गगनेचरः ॥ १

[1] मनाभिमानाम्

स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेन्द्रियः ।
स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः ॥ २

कुलाचलेन्द्रद्रोणीषु नानासङ्कल्पसिद्धिषु ।
रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन् हरिमीश्वरम् ॥ ३

एकदा स विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता ।
गिरिशं ददृशे गच्छन् परीतं सिद्धचारणैः ॥ ४

आलिङ्ग्याङ्कीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि ।
उवाच देव्याः शृण्वन्त्या जहासोच्चैस्तदन्तिके ॥ ५

चित्रकेतु —

एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्मं वक्ता शरीरिणाम् ।
आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया ॥ ६

जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवा[1]दिसभापतिः ।
अङ्कीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतह्रीः प्राकृतो यथा ॥ ७

प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि बिभ्रति ।
अयं महाव्रतधरो बिभर्ति सदसि स्त्रियम् ॥ ८

श्रीशुक —

भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप ।
तूष्णीम्बभूव सदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः ॥ ९

इत्यतद्वीर्यविदुषि ब्रुवाणे बह्वशोभनम् ।

1 दी सतां पति

[1]रुषाह देवी धृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने ॥ १०

पार्वती—

अय किमधुना लोके शास्ता दण्डधर प्रभु ।
अस्मद्विधाना दुष्टाना निर्लज्जाना च विप्रकृत् ॥ ११

न वेद धर्मं किल पद्मयोनि
न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्या ।
न वै कुमार कपिलो मनुश्च
ये नो निषेध त्यतिवर्तिन हरम् ॥ १२

एषामनुध्येयपदाब्जयुग्म
जगद्गुरु मङ्गलमङ्गल स्वयम् ।
य क्षत्रबन्धु परिभूय सूरी
प्रशास्ति धृष्टस्तदय हि दण्ड्य ॥ १३

नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् ।
सम्भावितमति स्तब्ध साधुभि पर्युपासितम् ॥ १४

अत पापीयसीं योनिमासुरीं याहि दुर्मते ।
यथेह भूयो महता न कर्ता पुत्र किल्बिषम् ॥ १५

श्रीशुक—

एव शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य स ।
प्रसादयामास सतीं मूर्ध्ना नम्रेण भारत ॥ १६

---

1 वर्षोपनिष्ठा देव्याह

चित्रकेतुः—

प्रतिगृह्णामि ते शापमात्मनोऽञ्जलिनाम्बिके ।
देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य तत् ॥ १७

संसारचक्र एतस्मिञ्जन्तुरज्ञानमोहितः ।
भ्राम्यन्सुखं च दुःखं च भुङ्क्ते सर्वत्र सर्वदा ॥ १८

नैवा[1]त्मा न परश्चापि कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः ।
कर्तारं मन्यतेऽप्राज्ञ आत्मानं परमेव च ॥ १९

गुणप्रवाह एतस्मिन्कः शापः कोऽन्वनुग्रहः ।
कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा ॥ २०

एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया ।
एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः ॥ २१

न तस्य कश्चिद्दयितः प्रतापो
न ज्ञातिबन्धुर्न परो न च स्वः ।
समस्य सर्वत्र निरञ्जनस्य
सुखे न रागः कुत एव रोषः ॥ २२

तथापि तच्छक्तिविसर्ग एषां
सुखाय दुःखाय हिताहिताय ।
बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः
शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते ॥ २३

---

1 स्वयं परस्यापि

अथ प्रसादये न त्वा शापमोक्षाय भामिनि ।
यन्मन्यसे ह्यसाधूक्तं मम तत्क्षम्यतां सति ॥ २४

श्रीशुक—

इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिंदम ।
जगाम स्वविमानेन पश्यतो स्मयतोस्तयोः ॥ २५

ततस्तु भगवान्रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् ।
देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम् ॥ २६

रुद्र—

दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः ।
माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् ॥ २७

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति ।
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥ २८

देहिनां देहसंयोगाद् द्वन्द्वानीश्वरलीलया ।
सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥ २९

अविवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि ।
गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः ॥ ३०

वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्वहतां नृणाम् ।
ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः ॥ ३१

नाहं विरिञ्चो न कुमारनारदौ
न ब्रह्मपुत्रा मुनय सुरेशा ।
विदाम यस्येहितमंशकांशका
न तत्स्वरूप पृथगीशमानिन ॥ ३२

न ह्यस्यास्ति प्रिय कश्चिन्नाप्रिय स्व परोऽपि वा ।
आत्मत्वात्सर्वभूताना सर्वभूतप्रियो हरि ॥ ३३

तस्य चाय महाभागश्चित्रकेतु प्रियोऽनुग ।
सर्वत्र समदृक् शान्तो ह्यह चैवाच्युतप्रिय ॥ ३४

तस्मान्न विस्मय कार्य पुरुषेषु महात्मसु ।
महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु ॥ ३५

इति श्रुत्वा भगवत शिवस्योमाभिभाषितम् ।
बभूव शान्तधी राजन्देवी विगतविस्मया ॥ ३६

इति भागवतो देव्या प्रतिशप्तुमलन्तम ।
मूर्ध्ना स जगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणम् ॥ ३७

जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवीं योनिमाश्रित ।
वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुत ॥ ३८

एतत्ते सर्वमाख्यात यन्मां त्व परिपृच्छसि ।
वृत्रस्यासुरजातेश्च कारण भगवन्मते ॥ ३९

इतिहासमिम पुण्य चित्रकेतोर्महात्मन ।
माहात्म्यं विष्णुभक्ताना श्रुत्वा बन्धाद्विमुच्यते ॥ ४०

य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत् ।
इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां षष्ठस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

(मरुदुत्पत्तिः)

श्रीशुक—

पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीम् ।
अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान् ॥ १

सिद्धिर्भगस्य भार्याऽङ्ग महिमानं विभुं प्रभुम् ।
आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रताम् ॥ २

धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा ।
सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥ ३

अग्नीन् पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनन्तरः ।
चर्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः ॥ ४

वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादभवत्किल ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी ॥ ५

रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतम् ।
रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् ॥ ६

पौलोम्यामि द्र आधत्त त्री पुत्रानिति न श्रुतम् ।
जय तमृषभ तात तृतीय मीढुष प्रभु ॥ ७
उ[1]पक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिण ।
कीर्तौ प०या बृहच्छ्लोकस्तस्यास सौभगादय ॥ ८
तत्कर्मगुणवीर्याणि काश्यपस्य महात्मन ।
पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्या यथायावततार ह ॥ ९
अथ कश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामि ते ।
यत्र भागवत श्रीमा प्रह्लादो बलिरेव च ॥ १०
दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववन्दितौ ।
हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्तितौ ॥ ११
हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी ।
जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुर सुतान् ॥ १२
[2]सह्लाद प्रागनुह्लाद ह्लाद प्रह्लादमेव च ।
तत्स्वसा सिंहिका नाम राहु विप्रचितोऽग्रहीत् ॥ १३
शिरोऽहरद्यस्य हरिश्चक्रेण पिबतोऽमृतम् ।
[3]सह्लादस्य [4]कृतिर्भार्याऽसूत पञ्चजन तत ॥ १४
[5]ह्लादस्य धमनिर्भार्यासूत वातापिमिल्वलम् ।

---

1 रु
2 प्रह्लादं प्रागनुह्लादं सह्लादं ह्लादमेव च ।
[इति क्वचित्पाठान्तरम्]
3 संह्लादस्य   4 गति   5 ह्लादस्य

योऽगस्त्याय त्वतिथये पेचे वातापिमिल्वलम् ॥ १५

[1]अनुह्रादस्य सूर्म्यायां बाष्कलो महिषस्तथा ।
विरोचनस्तु [2]प्राह्रादिर्देव्यां तस्याभवद्बलिः ॥ १६

बाणज्येष्ठं पुत्रशतमशनायां ततोऽभवत् ।
तस्यानुभावं सुश्लोक्यं पश्चादेवाभिधास्यते ॥ १७

बाण आराध्य गिरिशं लेभे तद्गणमुख्यताम् ।
यत्पार्श्वे भगवानास्ते ह्यद्यापि पुरपालकः ॥ १८

मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ।
त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इन्द्रेण सात्मताम् ॥ १९

राजा—

कथं त आसुरं भावम[3]पोह्यौत्पत्तिकं गुरो ।
इन्द्रेण प्रापिताः सात्म्यं किं तत्साधु कृतं हि तैः ॥ २०

इमे श्रद्दधते ब्रह्मन्नृषयो हि मया सह ।
परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २१

सूत—

तद्विष्णुरातस्य स बादरायणि-
र्वचो निशम्यादृतमल्पमर्थवत् ।
सभाजयन्सन्निभृतेन चेतसा
जगाद सत्रायण सर्वदर्शनः ॥ २२

---

1 अनुह्लादस्य 2 प्राह्लादि 3 पास्यौ

श्रीशुक —

हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना ।
मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् ॥ २३

[1]कदा नु भ्रातृहन्तारमिन्द्रियाराममुल्बणम् ।
अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा शये सुखम् ॥ २४

कृमिविड्भस्मसंज्ञासीद्यस्येशाभिहितस्य च ।
भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ २५

आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः ।
मदशोषक इन्द्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे ॥ २६

इति भावेन सा भर्तुराचचारासकृत्प्रियम् ।
शुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च ॥ २७

भक्त्या परमया राजन्मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः ।
मनोजग्राह भावज्ञा सुस्मितापाङ्गवीक्षणैः ॥ २८

एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया ।
बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति ॥ २९

विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः ।
स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हृता ॥ ३०

एवं शुश्रूषितस्तात भगवान्कश्यपः स्त्रिया ।
प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनन्द्य च ॥ ३१

---

1 दिति—

न वसीताधौतवास स्रज च विधृता क्वचित् ॥ ४८

नोच्छिष्ट चण्डिकान्न च सामिष वृषलाहृतम् ।
भुञ्जीतोदक्यया दृष्ट पिबेदञ्जलिना त्वप ॥ ४९

नोच्छिष्टाऽस्पृष्टसलिला सन्ध्याया मुक्तमूर्धजा ।
अनर्चिताऽसयतवाङ्नासवीता बहिश्चरेत् ॥ ५०

नाधौतपादाऽप्रयता नार्द्रपादा उदक्शिरा ।
शयीत नापराङ्नान्यैर्न नग्ना नच सन्ध्ययो ॥ ५१

धौतवासाः शुचिर्नित्य सर्वमङ्गलसयुता ।
पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्रान् श्रियमच्युताम् ॥ ५२

स्त्रियो [1]वीरवतीश्चार्चेत्स्रग्गन्धबलिमण्डनै ।
पतिं चार्च्योपतिष्ठेत ध्यायेत्कोष्ठगत च तम् ॥ ५३

सावत्सर पुसवन व्रतमेतदविप्लुतम् ।
धारयिष्यसि चेत्तुभ्य शक्रहा भविता सुत ॥ ५४

[2]बाढमित्यभिप्रेत्याथ दिती राजन्महामनाः ।
काश्यप गर्भमाधत्त व्रत चाञ्जो दधार सा ॥ ५५

मातृष्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद ।
शुश्रूषणेनाश्रमस्था दितिं पर्यचरत्कवि ॥ ५६

नित्य वनात्सुमनस फलमूलसमित्कुशान् ।
पत्राङ्कुरमृदोऽपश्च काले काल उपाहरत् ॥ ५७

---

1 वृत 2 बाढमि—

एव तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्र हरिर्नृप ।
प्रेप्सु पर्यचरज्जिह्मो मृगहेव मृगाकृति ॥ ५८
नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्र तत्परोऽथ महीपते ।
चिन्ता तीव्रा गत शक्र केन मे स्याच्छिव त्विह ॥ ५९
एकदा सा तु स ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्शिता ।
अस्पृष्टवार्यधौताङ्घ्रि सुष्वाप विधिमोहिता ॥ ६०
लब्ध्वा तदन्तर शक्रो निद्रापहृतचेतस ।
दिते प्रविष्ट उदर योगेशो योगमायया ॥ ६१
चकर्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ।
रुदन्त सप्तधैकैक मा रोदीरिति ता पुन ॥ ६२
ते तमूचु पाट्यमाना सर्वे प्राञ्जलयो नृप ।
नो जिघासासि किमिन्द्र भ्रातरो मरुतस्तव ॥ ६३
मा भैष्ट भ्रातरो मह्य यूयमित्याह कौशिक ।
अनन्यभावा पार्षदानात्मनो मरुता गणान् ॥ ६४
न ममार दितेर्गर्भ श्रीनिवासानुकम्पया ।
बहुधा कुलिशक्षुण्णो द्रौण्यस्त्रेण यथा भवान् ॥ ६५
सकृ[1]दिष्ट्वादिपुरुष पुरुषो याति [2]साम्यताम् ।
सवत्सर किञ्चिदून दित्या यद्धरिरर्चित ॥ ६६
सजूरिन्द्रेण पञ्चाशद्देवास्ते मरुतोऽभवन् ।
व्यपोह्य मातृदोष ते हरिणा सोमपाः कृता ॥ ६७

---

1 दृष्ट्वा 2 सात्मताम्

दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान् ।
इन्द्रेण सहिता देवी पर्यतुष्यदनिन्दिता ॥ ६८
अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।
अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करम् ॥ ६९
एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्त सप्ताभवन् कथम् ।
यदि ते विदितं पुत्र सत्यं कथय मा मृषा ॥ ७०

इन्द्र—

अम्ब तेऽहं व्यवसितमुपधार्यागतोऽन्तिकम् ।
लब्ध्वान्तरोऽच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवित् ॥ ७१
कृत्तो मे सप्तधा गर्भ आसन् सप्त कुमारकाः ।
तेऽपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधा नापि मम्रिरे ॥ ७२
ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्याध्यवसितं मया ।
महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यानुषङ्गिणी ॥ ७३
आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ।
ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥ ७४
आराध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरम् ।
को वृणीते गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेऽपि यत् ॥ ७५
तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ।
क्षन्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः ॥ ७६

श्रीशुक—

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।

मरुद्भि सह ता नत्वा जगाम त्रिदिव प्रभु ॥ ७७

एव ते सवमाख्यात यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
मङ्गल मरुता ज म किं भूय कथयामि ते ॥ ७८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां षष्ठस्कन्धे अष्टादशोऽध्याय ॥

॥ एकोनविंशोऽ याय ॥

(पुसवनव्रतकथनम्)

राजा—

व्रत पुसवन ब्रह्मन्भवता यदुदीरितम् ।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णु प्रसीदति ॥ १

श्रीशुक —

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्तुरनुज्ञया ।
आरभेत व्रतमिद सार्वकामिकमादित ॥ २

निशम्य मरुता ज म ब्राह्मणाननुम त्र्य च ।
स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरे ॥ ३
पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्भगव त श्रिया सह ॥ ३॥

अल ते निरपेक्षाय पूणकाम नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नम सकलसिद्धये ॥ ४॥

यथा त्व कृपया भूत्या तेजसा महिनौजसा ।
जुष्ट ईशगुणै सर्वैस्ततोऽसि भगवा प्रभु ॥ ५॥

विष्णुपत्नि महामाये महापुरुषलक्षणे ।
प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥ ६॥

ओनमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्बलिमुपहराणीति । अनेनाहरहर्म त्रेण विष्णोरावाहनाऽर्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणग धपुष्पधूपदीपोपहाराद्युप-चारान्स समाहित उपाहरेत् ॥ ७॥

हवि शेष तु जुहुयादनले द्वादशाहुती ।
ओ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ॥ ८॥

श्रिय विष्णु च वरदावाशिषा प्रभवावुभौ ।
भक्त्या सम्पूजयेन्नित्य यदीच्छेत्सर्वसम्पद ॥ ९॥

प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ भक्तिप्रह्वेण चेतसा ।
दशवार जपे म त्र तत स्तोत्रमुदीरयेत् ॥ १०॥

युवा तु विश्वस्य विभू जगत कारण परम् ।
इय हि प्रकृति सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुरत्यया ॥ ११॥

तस्या अधीश्वर साक्षात्त्वमेव पुरुष पर ।
त्व सर्वयज्ञ इ ज्येय क्रियेय फलभुग्भवान् ॥ १२॥

गुणव्यक्तिरिय देवी व्यञ्जको गुणभुग्भवान् ।
त्व हि सर्वशरीर्यात्मा श्री शरीरेन्द्रियाशया ॥ १३॥

नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रय ॥ १४

यथा युवा त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।

तथा म उत्तमश्लोक स तु सत्या महाशिष ॥ १५
इत्यभिष्टूय वरद श्रीनिवास श्रिया सह ।
तन्नि सार्योपहरण दत्त्वाचमनमर्चयेत् ॥ १६
तत स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा ॥ १६॥
यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्धरिम् ।
पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ॥ १७॥
प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशील स्वय पति ।
बिभृयात्सवकर्माणि प० या उच्चावचानि च ॥ १८॥
कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ।
पत्न्या कुर्यादनर्हाया पतिरेतत्समाहित ॥ १९॥
विष्णोर्व्रतमिद बिभ्रन्न विहन्यात्कथञ्चन ।
विप्रान् स्त्रियो वीरवती स्रग्ग गन्धबलिमण्डनै ॥ २०॥
अर्चेदहरहर्भक्त्या देव नियममास्थित ॥ २१
उद्वास्य देव स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रत ।
अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सवकामर्द्धये तथा ॥ २२
एतेन पूजाविधिना मासा द्वादश हायनम् ।
नीत्वाथोपरमेत्साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि ॥ २३
श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्ववत् ।
पय शृतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ॥ २४
पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुती पति ॥ २५॥
आशिषः शिरसादाय द्विजै प्रीतै समीरिता ।

प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया ॥ २५॥
आचार्यमग्रत कृत्वा वाग्यत सह बन्धुभि ।
दद्यात्पत्न्यै चरो शेष सुप्रजास्त्व सुसौभगम् ॥ २६॥
एतच्चरित्वा विधिवद्व्रत विभो
रभीप्सितार्थं लभते पुमानिह ।
स्त्री त्वेतदास्थाय लभेत सौभग
श्रिय प्रिया जीवपतिं यशो गृहम् ॥ २७॥
कन्या च विन्देत समग्रलक्षण
वर त्ववीरा हतकिल्बिषा गतिम् ।
मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्र्यम् ॥ २८॥
विन्देद्विरूपा विरुजा विमुच्यते
य आमयावी द्रियकल्पदेहम् ।
एतत्पठन्नभ्युदये च कर्म
ण्यनन्ततृप्ति पितृदेवतानाम् ॥ २९॥
तुष्टा प्रयच्छन्ति समस्तकामा
न्होमावसाने हुतभुक् श्रीहरिश्च ।
राजन्महन्मरुता जन्म पुण्य
दितेर्व्रत चाभिहित महत्ते ॥ ३०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां षष्ठस्कन्धे एकोनविंशोऽध्याय ॥
॥ इति षष्ठस्कन्ध समाप्त ॥

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

॥ सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्याय ॥

(प्रह्लादचरितोपक्रम)

राजा—

सम प्रिय सुहृद्ब्रह्म भूताना भगवान्स्वयम् ।
इन्द्रस्यार्थे कथ दैत्यानवधीद्विषमो यथा ॥ १

न ह्यस्यार्थः सुरगणै साक्षान्नि श्रेयसात्मन ।
नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि ॥ २

इति न सुमहाभाग नारायणगुणा प्रति ।
सशय सुमहाञ्जातस्तद्भवाञ्छेत्तुमर्हति ॥ ३

श्रीशुक —

साधु पृष्ट महाराज हरेश्चरितमद्भुतम् ।
यत्र भागवतमाहात्म्य भगवद्भक्तिवर्धनम् ॥ ४

गीयते परम पुण्यमृषिभिर्नारदादिभि ।
नत्वा कृष्णाय मुनये कथयिष्ये हरे कथाम् ॥ ५

[जिह्वा लब्ध्वापि यो विष्णु कीर्तनीय न कीर्तयेत् ।
लब्ध्वापि मोक्षनि श्रेणी स नारोहति दुर्मति ॥

(कुण्डलीकृतं श्लोकद्वयमिदं न सर्वत्रोपलभ्यते)

तस्माद्गोविन्दमाहात्म्यमानन्दरससुन्दरम् ।
शृणुयात्कीर्तयेन्नित्य स कृतार्थो न सशय ॥
तस्माद्धीमन्कथा पुण्या गोविन्दचरिताश्रिताम् ।
महापुण्यप्रदा यस्माच्छृणुष्व नृपसत्तम ॥]

निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान्प्रकृते पर ।
स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकता गत ॥ ६

सत्त्व रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणा ।
न तेषा युगपद्राजन्ह्रास उल्लास एव वा ॥ ७

जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन्रजसोऽसुरान् ।
तमसो यक्षरक्षासि तत्कालानुगुणोऽभजत् ॥ ८

ज्योतिरादिरिवाभाति सङ्घातान्न विविच्यते ।
विदन्त्यात्मानमात्मस्थ मथित्वा कवयोऽन्तत ॥ ९

यदा सिसृक्षु पुर आत्मनः परो
रज सृजत्येष पृथक् स्वमायया ।
सत्त्व विचित्रासु रिरसुरीश्वर
शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ ॥ १०

काल चरन्त सृजतीश आश्रय
प्रधानपुम्भ्या नरदेव सत्यकृत् ।
य एष राजन्नपि काल ईशिता
सत्त्व सुरानीकमिवैधयत्यतः ॥ ११

तत्प्रत्यनीकानसुरा सुरप्रियो
रजस्तमस्का प्रमिणोत्युरुश्रवा ॥ ११॥

अत्रैवोदाहृत पूर्वमितिहास सुरर्षिणा ।
प्रीत्या महाक्रतौ राजन्पृच्छतेऽजातशत्रवे ॥ १२॥

दृष्ट्वा महाद्भुत राजा राजसूये महाक्रतौ ।
वासुदेवे भगवति सायुज्य चेदिभूभुज ॥ १३॥

तत्रासीन सुरऋषि राजा पाण्डुसुत क्रतौ ।
पप्रच्छ विस्मितमना मुनीना शृण्वतामिदम् ॥ १४॥

युधिष्ठिर —

अहो अत्यद्भुत ह्येतद्दुर्लभैकान्तिनामपि ।
वासुदेवे परे तत्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विष ॥ १५॥

एतद्वेदितुमिच्छाम सर्व एव वय मुने ।
भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातित ॥ १६॥

दमघोषसुत पाप आरभ्य कलभाषणात् ।
सम्प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्त्रश्च दुर्मति ॥ १७॥

शपतोरसकृद्विष्णु यद्ब्रह्म परमव्ययम् ।
श्वित्रो न जातो जिह्वाया नान्ध विविशतुस्तम ॥ १८॥

कथ तस्मिन्भगवति दुरवग्राह्यधामनि ।
पश्यता सर्वलोकाना लयमीयतुरञ्जसा ॥ १९॥

एतद्भ्राम्यति मे बुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना ।

ब्रूह्येतदद्भुततमं भगवंस्तत्र कारणम् ॥ २०॥

श्रीशुक—

राज्ञस्तद्वच आकर्ण्य नारदो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्राह तमाभाष्य शृण्वतस्तत्सदः कथाः ॥ २१॥

नारद —

निन्दनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थं कलेवरम् ।
प्रधानपरयो राजन्नविवेकेन कल्पितम् ॥ २२॥

हिंसा तदभिमानेन दण्डपारुष्ययोर्यथा ।
वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति पार्थिव ॥ २३॥

यन्निबद्धोऽभिमानोऽयं तद्वधात्प्राणिनां वधः ।
तथा न यस्य कैवल्यादभिमानोऽखिलात्मनः ॥ २४॥

परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्प्यते ॥ २५

तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा ।
स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्यात्कथञ्चिन्नेक्षते पृथक् ॥ २६

यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् ।
न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः ॥ २७

कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन् ।
संरम्भभययोगेन विन्दते तत्स्वरूपताम् ॥ २८

एवं कृष्णे भगवति मायामनुज ईश्वरे ।
वैरेण पूतपाप्मानस्तमापुरनुचिन्तया ॥ २९

कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मन ।
आवेश्य तदघ हित्वा बहवस्तद्गतिं गता ॥ ३०
गोप्य कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा ।
सम्बन्धाद्वृष्णय स्नेहाद्यूय भक्त्या वय विभो ॥ ३१
कतमोऽपि न वेन स्यात्पञ्चाना पुरुष प्रति ।
तस्मात्केनाप्युपायेन मन कृष्णे निवेशयेत् ॥ ३२
मातृष्व[1]स्रेयो वश्चैद्यो द तवक्त्रश्च पाण्डव ।
पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात्पदाच्युतौ ॥ ३३

युधिष्ठिर —

कीदृश कस्य वा शापो हरिदासाभिमर्शन ।
अश्रद्धेय इवाभाति हरेरेका तिना भव ॥ ३४
देहेन्द्रियासुहीनाना वैकुण्ठपुरवासिनाम् ।
देहसम्ब धसम्बद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ३५

नारद —

एकदा ब्रह्मण पुत्रा विष्णोर्लोक यदृच्छया ।
सन दनादयो जग्मुश्चर तो भुवनत्रयम् ॥ ३६
पञ्चषड्ढायनार्भाभा पूर्वेषामपि पूर्वजा ।
दिग्वासस शिशून्मत्वा द्वास्थौ ता प्रत्यषेधताम् ॥ ३७
अशपन्कुपिता एव युवा वास न चार्हथ ॥ ३७॥
रजस्तमोभ्या रहिते पादमूले मधुद्विष ।

---

1 स्रेयो

पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशा यातमाश्वत ॥ ३८॥

एव शप्तौ स्वभवना पत तौ तै कृपालुभि ।
प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लोकाय कल्पताम् ॥ ३९॥

जज्ञाते तौ दिते पुत्रौ दैत्यदानववन्दितौ ।
हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्तत ॥ ४०॥

हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता सौकर वपु ॥ ४१॥

हिरण्यकशिपु पुत्र [1]प्रह्लाद केशवप्रियम् ।
जिघासुरकरोन्नाना यातना मृत्युहेतवे ॥ ४२॥

सर्वभूतात्मभूत त प्रशा त समदर्शनम् ।
भगवत्तेजसा स्पृष्ट नाशक्नोद्ध तुमुद्यमै ॥ ४३॥

ततस्तौ राक्षसौ जातौ [2]कशि या विश्रव सुतौ ।
रावण कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४४॥

तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये ।
रामवीर्यं श्रोष्यसि त्व मार्कण्डेयमुखात्प्रभो ॥ ४५॥

तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव ।
अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहताहसौ ॥ ४६॥

वैरानुब धतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसा[3]त्मताम् ।

---

1 प्रह्लाद 2 कैकस्यां 3 स्मताम्

नातौ पुनर्हरे पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ॥ ४७॥

युधिष्ठिर —

विद्वेषो दयित पुत्रे कथमासीन्महात्मनि ।
ब्रूहि मे भगवन् येन [1]प्रह्लादस्याच्युतात्मता ॥ ४८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां
संहितायां सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

(दितिशोकापनयनम्)

नारद —

भ्रातर्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना ।
हिरण्यकशिपू राजन् पर्यतप्यद्रुषा शुचा ॥ १

आह चेदं रुषा [2]घूर्णन् सन्दष्टदशनच्छदः ।
कोपो[3]ज्ज्वलद्भ्यां चक्षुर्भ्यां निरीक्ष्य धूम्रमम्बरम् ॥ २

करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः ।
शूलमुद्यम्य सदसि दानवानिदमब्रवीत् ॥ ३

भो भो दानवदैतेया [4]द्विमूर्धंस्त्र्यक्ष शम्बर ।
शतबाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ॥ ४

विप्रचित्ते मम वचः पुलोमन् शकुनादयः ।

---

1 प्रह्लाद 2 घूर्णन् 3 उज्ज्वलाभ्याम् 4 त्रिमूर्ध

मृणुतान वर सर्वे क्रियतामाशु मा चिरम् ॥ ५

सपत्नैर्घातित क्षुद्रैर्भ्राता मे दयित सुहृन् ।
पार्ष्णिग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावने ॥ ६

तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकस ।
भज त भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मन ॥ ७

मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेण वै ।
रुधिरप्रिय तर्पयिष्ये भ्रातर मे गतव्यथ ॥ ८

तस्मिन् कूटेऽहिते नष्टे कृत्तमूले वनस्पतौ ।
विटपा इव शु यन्ति विष्णुप्राणा दिवौकस ॥ ९

तावद्यात भुव यूय [1]विप्रक्षत्रसमेधिताम् ।
सूदयध्व तपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिन ॥ १०

विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममय पुमान् ।
देवर्षिपितृभूताना धर्मस्य च परायणम् ॥ ११

यत्र यत्र द्विजा गावो वेदा वर्णाश्रमा क्रिया ।
त त जनपद यात स दीपयत [2]वृश्चत ॥ १२

इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसादृता ।
तथा प्रजाना कदन विदधु कदनप्रिया ॥ १३

पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् ।
खेटखर्वटघोषांश्च ददहु पत्तनानि च ॥ १४

1 ब्रह्म 2 वृश्च्यत

केचित्खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् ।
आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान् केचित्परशुपाणयः ॥ १५
प्रादहन् शरणान्येके प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः ॥ १५॥
एवं विप्रकृते लोके दैत्येन्द्रानुचरैर्मुहुः ।
दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः ॥ १६॥
हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः सम्परेतस्य दुःखितः ।
कृत्वा [1]कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसान्त्वयत् ॥ १७॥
शकुनिं शम्बरं धृष्टं भूतसन्तापनं वृकम् ।
कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचम् ॥ १८॥
तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं गिरा ।
श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह [2]जनेश्वर ॥ १९॥

हिरण्यकशिपुः —

अम्बाम्ब हे वधूः पुत्रा वीरा मार्हथ शोचितुम् ।
रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः ॥ २०॥
भूतानामिह [3]संवासः प्रपायामिव सुव्रते ।
दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्मभिः ॥ २१॥
नित्य आत्माऽव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित्परः ।
धत्तेऽसावात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन् गुणान् ॥ २२॥
यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ।

---

1 तिलो 2 ह्यसुरेश्वर 3 वाद

चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भू ॥ २३॥

एव गुणैर्भ्राम्यमाणे मनस्यविकल पुमान ।
याति तत्साम्यता भद्रे ह्यलिङ्गो लिङ्गवानिव ॥ २४॥

एष आत्मविपर्यासो ह्यलिङ्गे लिङ्गभावना ।
एष प्रियाप्रियैर्योगो वियोग कर्मसंसृति ॥ २५॥

सम्भवश्च विनाशश्च शोकश्च विविध स्मृत ।
अविवेकश्च चि ता च विवेकास्मृतिरेव च ॥ २६॥

अत्राप्युदाहर तीममितिहास पुरातनम् ।
यमस्य प्रेतब धूना सवाद त निबोधत ॥ २७॥

उशीनरेष्वभूद्राना सुयज्ञ इति विश्रुत ।
सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत ॥ २८॥

विशीर्णरत्नकवच विभ्रष्टाभरणस्रजम् ।
शरनिर्भिन्नहृदय शयानमसृगाविलम् ॥ २९॥

प्रकीर्णकेश [1]ध्वस्ताक्ष रभसा दष्टदच्छदम् ।
रज कुण्ठमुखाम्भोज छिन्नायुधभुज मृधे ॥ ३०॥

उशीनरे द्र विधिना तथा कृत
पतिं महिष्य प्रसमीक्ष्य दु खिता ।
हता स्म नाथेति करैरुरो भृश
घ्न त्यो मुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ॥ ३१॥

---

[1] खण्डा

रुदत्य उच्चैर्दयिताङ्घ्रिपङ्कज
सिञ्चन्त्य अस्रै कुचकुङ्कुमारुणै ।
विस्रस्तकेशाभरणा शुच नृणा
सृजन्त्य आक्रन्दनया विलेपिरे ॥ ३२॥

अहो विधात्राऽकरुणेन न प्रभो
भवा प्रणीतो दृगगोचरा दशाम् ।
उशीनराणामसि वृत्तिद पुरा
कृतोऽधुना येन शुचाविवर्धन ॥ ३३॥

त्वया कृतज्ञेन वय महीपते
कथ विना स्याम सुहृत्तमेन ते ।
तत्रानुयान तव वीर पादयो
शुश्रूषतीना दिश यत्र यास्यसि ॥ ३४॥

एव विलपतीना वै परिगृह्य मृत पतिम् ।
अनिच्छतीना निर्हारमर्कोऽस्त स न्यवर्तत ॥ ३५॥

तत्र ह प्रेतबन्धूनामाश्रुत्य परिदेवितम् ।
आह ता बालको भूत्वा यम स्वयमुपागत ॥ ३६॥

यम —

अहो अमीषा वयसाधिकाना
विपश्यता लोक[1]विधि विमोह ।

---

1 गति

यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं
स्वयं सधर्मा अपि शोचत्यपार्थम् ॥ ३७॥

अहो वयं धन्यतमा यदत्र
त्यक्ताः पितृभ्यां न विचिन्तयामः ।
अभक्ष्यमाणा अबला वृकादिभिः
स रक्षिता रक्षति यो हि गर्भे ॥ ३८॥

य इच्छयेशः सृजतीदमव्ययो
य एव रक्षत्यवलुम्पते च यः ।
तस्याबलाः क्रीडनमाहुरीशितु-
श्चराचरं निग्रहसङ्ग्रहे प्रभुः ॥ ३९॥

पथि च्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं
गृहे स्थितं तद्विहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि तदीक्षितो वने
गृहेऽपि गुप्तोऽस्य हतो न जीवति ॥ ४०॥

भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभि-
र्भवन्ति काले न भवन्ति सर्वशः ।
न तत्र हात्मा प्रकृतावपि स्थित-
स्तस्या गुणैरन्यतमो निबध्यते ॥ ४१॥

इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं
यथा पृथग्भौतिकमीयते गृहम् ।

[1]यथौदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः
कालेन जातो विकृतो विनश्यति ॥ ४२॥
यथानलो दारुषु भिन्न ईयते
यथानिलो देहगतः पृथक् स्थितः ।
यथा नभः सर्वगतं न सज्जते
तथा पुमान् सर्वगुणाश्रयः परः ॥ ४३॥
सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचथ ।
यः श्रोता योऽनुवक्तेह स न दृश्येत कर्हिचित् ॥ ४४॥
न श्रोता नानुवक्तायं मुख्योऽप्यत्र महानसुः ।
यस्त्विहेन्द्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः ॥ ४५॥
भूतेन्द्रियमनोलिङ्गान् देहानुच्चावचान् विभुः ।
भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ॥ ४६॥
यावल्लिङ्गान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबन्धनम् ।
ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोऽनुवर्तते ॥ ४७॥
वितथाभिनिवेशोऽयं यद्गुणेष्वर्थदृग्वचः ।
यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा ॥ ४८॥
अथ नित्यमनित्यं वा नेह शोचन्ति तद्विदः ।
नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ॥ ४९॥
लुब्धको विपिने कश्चित्पक्षिणां निर्मितोऽन्तकः ।
वितत्य जालं विदधे तत्र तत्र प्रलोभयन् ॥ ५०॥

1 तथा

कुलिङ्गमिथुनं तत्र विचरत्समदृश्यत ।
तयोः कुलिङ्गी सहसा लुब्धकेन प्रलोभिता ॥ ५१॥
सासज्जत शिचस्तस्यां महिषी कालयन्त्रिता ।
कुलिङ्गस्तां तथापन्नां निरीक्ष्य भृशदुःखितः ॥ ५२॥
स्नेहादकल्पः कृपणः कृपणां पर्यदेवयत् ॥ ५३
अहो अकरुणो देवः स्त्रियाऽकरुणया विभुः ।
कृपणं मानुशोचन्त्या दीनया किं करिष्यति ॥ ५४
कामं नयतु मां देवः किमर्धेनात्मनो हि मे ।
दीनेन जीवता दुःखमनेन विधुरायुषा ॥ ५५
कथं त्वजातपक्षांस्तान्मातृहीनान्बिभर्म्यहम् ।
मन्दभाग्याः प्रतीक्षन्ते नीडे मे मातरं प्रजाः ॥ ५६

एवं कुलिङ्गं विलपन्तमारात्
प्रियावियोगातुरमश्रुकण्ठम् ।
स एव तं शाकुनिकः शरेण
विव्याध कालप्रहितो विलीनः ॥ ५७
एवं यूयमपश्यन्त्य आत्मापायमबुद्धयः ।
नैनं प्राप्स्यथ शोचन्त्यः पतिं वर्षशतैरपि ॥ ५८

हिरण्यकशिपुः—
बाल एवं प्रवदति सर्वे विस्मितचेतसः ।
ज्ञातयो मेनिरे सर्वमनित्यमयथोत्थितम् ॥ ५९

यम एतदुपाख्याय तत्रैवा तरधायत ।
ज्ञातयोऽपि सुयनस्य चक्रुयत्साम्परायिकम् ॥ ६०

तस्त शोचत मा यूय पर चात्मानमेव च ।
क आत्मा क परो वात्र स्वाय पारक्य एव वा ॥ ६१

स्वपराभिनिवेशेन विनाज्ञानेन देहिनाम् ॥ ६१॥

नारद –

इति दैत्यपतेर्वाक्य न्दितिराकर्ण्य सस्नुपा ।
पुत्रशोक क्षणात्त्यक्त्वा तत्त्वे चित्तमधारयत् ॥ ६२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
संहिताया सप्तमस्कन्धे द्वितीयोऽध्याय ॥

॥ तृतीयोऽध्याय ॥

(हिरण्यकशिपोवरयाचनम्)

नारद —

हिरण्यकशिपूराजन्नजेयमजरामरम् ।
आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराज व्यधित्सत ॥ १

स तेपे मन्दरद्रोण्या तप परमदारुणम् ।
ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टि पादाङ्गुष्ठाश्रितावनि ॥ २

जटादीधितिभी रेजे सवर्तार्क इवाशुभि ।
तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवा स्थानानि भेजिरे ॥ ३

तस्य मूर्ध्न समुद्भूत सधूमोऽग्निस्तपोमय ।
तिर्यगूर्ध्वमधोलोकान्[1]तपद्विष्वगीरित ॥ ४

चुक्षुभुर्नद्युद न्वन्त सद्वीपाद्रिश्चचाल भू ।
निपेतु सग्रहास्तारा जज्वलुश्च दिशो दश ॥ ५

तेन तप्ता दिव त्यक्त्वा ब्रह्मलोक ययु सुरा ।
धात्रे विज्ञापयामासुर्देवदेव जगत्पते ॥ ६

दैत्येन्द्रतपसा तप्ता दिवि स्थातु न शक्नुम ।
तस्य चोपशम भूमन् विधेहि यदि मन्यसे ॥ ५

लोका न यावन्नङ्क्ष्यन्ति बलिहारास्तवाभिभू ॥ ७।

तस्याय किल सङ्कल्पश्चरतो दुश्चर तप ।
श्रूयता किं न विदितस्तवाथापि निवेदित ॥ ८।

सृष्ट्वा चराचरमिद तपोयोगसमाधिना ।
अध्यास्ते सर्वधिष्ण्येभ्य परमेष्ठी निजासनम् ॥ ९।

तदह वर्धमानेन तपोयोगसमाधिना ।
कालात्मनोश्च नित्यत्वात्साधयिष्ये तथात्मन ॥ १०।

अन्यथेद विधास्येऽहमयथापूर्वमोजसा ।
किमन्यै कालनिर्धूतै कल्पान्ते वैष्णवादिभि ॥ ११।

इति शुश्रुम निर्बन्ध तप परममास्थित ।
विधत्स्वानन्तर युक्त स्वय त्रिभुवनेश्वर ॥ १२।

1 सक्त

तवासन द्विजगवा पारमेष्ठ्य नगःपते ।
भवाय श्रेयसे भूत्यै क्षेमाय विजयाय च ॥ १३॥

इति विज्ञापितो देवैर्भगवानात्मभूर्नृप ।
परीतो भृगुदक्षाद्यैर्ययौ दैत्येश्वराश्रमम् ॥ १४॥

न ददृश प्रतिच्छन्न वल्मीकतृणकीचकै ।
पिपीलिकाभिराचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितम् ॥ १५॥

तप त तपसा लोका यथाभ्रापिहित रविम् ।
विलक्ष्य विस्मित प्राह प्रहस हसवाहन ॥ १६॥

ब्रह्मा—

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्र ते तप सिद्धोऽसि काश्यप ।
वरदोऽहमनुप्राप्तो व्रियतामीप्सितो वर ॥ १७॥

अद्राक्षमहमेतत्ते हृत्सार महदद्भुतम् ।
दशभक्षितदेहस्य प्राणा ह्यस्थिषु शेरते ॥ १८॥

नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
निरम्बुर्धारयेत्प्राणा को वै दिव्यसमा शतम् ॥ १९॥

व्यवसायेन तेऽनेन दुष्करेण मनस्विनाम् ।
तपोनिष्ठेन भवता जितोऽह दितिनन्दन ॥ २०॥

ततस्त आशिष सर्वा ददाम्यसुरपुङ्गव ।
मर्त्यस्य ते अमर्त्यस्य दर्शन नाफल मम ॥ २१॥

नारद —

इत्युक्त्वादिभवो देवो भक्षिताङ्ग पिपीलिकै ।
कमण्डलुजलेनौक्षद्दिव्येनामोघराधसा ॥ २२॥

स तत्कीचकवल्मीकात्सहओजोबलान्वित ।
सर्वावयवसम्पन्नो वज्रसहननो युवा ॥ २३॥
उत्थितस्तप्तहेमाभो विभावसुरिवैधस ॥ २४

स निरीक्ष्याम्बरे देव हसवाहमवस्थितम् ।
ननाम शिरसा भूमौ तद्दर्शनमहोत्सव ॥ २५

उत्थाय प्राञ्जलि प्रह्व ईक्षमाणो दृशा विभुम् ।
हर्षाश्रुपुलकोद्भेदो गिरा गद्गदयागृणात् ॥ २६

हिरण्यकशिपु —

कल्पान्ते कालसृष्टेन योऽन्धेन तमसा वृतम् ।
अभिव्यनक् जगदिद स्वय ज्योति स्वरोचिषा ॥ २७

आत्मना त्रिवृता चेद सृजत्यवति लुम्पति ।
रज सत्त्वतमोधाम्ने पराय महते नम ॥ २८

नम आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये ।
प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे ॥ २९

त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च
प्राणेन मुख्येन पति प्रजानाम् ।

चित्तस्य चित्तमनइन्द्रियाणा
पतिमहा भूतगुणाशयेश ॥ ३०

त्व सप्तत न्वितनोषि त वा
त्रय्या चातुर्होत्रकविद्यया च ।
त्वमेक आत्मात्मवतामनादि
रनन्तपार कविर न्तरात्मा ॥ ३१

त्वमेव कालोऽनिमिषो ननाना
मायुर्लवाद्यवयवै क्षिणाषि ।
कूटस्थ आत्मा परमेष्ठ्यजो महा
स्त्व जीवलोकस्य च जाव आत्मा ॥ ३२

त्वत्त पर नापरमप्यनेज
देजच्च किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ।
विद्या कलास्ते तनवश्च सवा
हिरण्यगर्भोऽसि बृहत्त्रिपृष्ठ ॥ ३३

व्यक्त विभो स्थूलमिद शरीर
येनेन्द्रियप्राणमनोगुणास्त्वम् ।
भुड्क्षे स्थितो धामनि पारमेष्ठ्य
अव्यक्त आत्मा पुरुष पुराण ॥ ३४

अन ताव्यक्तरूपेण येनेदमखिल ततम् ।
चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नम ॥ ३५

यदि दास्यस्यभिमता वरा मे वरदोत्तम ।
भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भू मम प्रभो ॥ ३६

नान्तर्बहिर्दिवा नक्तम यस्मादपि चायुधै ।
न भूमौ नाम्बरे मृत्युन नरैर्न मृगैरपि ॥ ३७

व्यसुभिर्वाऽसुमद्भिर्वाऽसुरासुरमहोरगै ।
अप्रतिद्व द्वता युद्धे ऐकपत्य च देहिनाम् ॥ ३८

सर्वेषा लोकपालाना महिमान यथाऽऽत्मन ।
तपोयोगप्रभावाणा यन्नरिष्यति कर्हिचित् ॥ ३९

इति श्रीमद्भागवत महापुराण अष्टादससाहस्रिकायां
सहितायां सप्तमस्क ध तृतीयोऽध्याय ॥

॥ चतुर्थोऽध्याय ॥

(प्रह्लादचरितम्)

[1]नारद—

एव वृत शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ।
प्रादात्तत्तपसा प्रीतो वरास्तस्य सुदुर्लभान् ॥ १

ब्रह्मा—

तातेमे दुर्लभा पुसा यान्वृणीषे वरा मम ।
तथापि वितराम्यङ्ग वरा यदपि दुर्लभान् ॥ २

---

1 श्रीशुक —

[1]ततो जगाम भगवानमोघानुग्रहो विभु ।
पूजितोऽसुरवर्येण स्तूयमान प्रजेश्वरै ॥ ३

एव लब्धवरो दैत्यो विभ्रद्धेममय वपु ।
भगवत्यकरोद्द्वेष भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ॥ ४

स विजित्य दिश सर्वा लोकाश्च त्रीन्महासुर ।
देवासुरमनुष्येन्द्रा गन्धर्वगरुडोरगान् ॥ ५

सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पितृपतीन्मनून् ।
यक्षरक्ष पिशाचेशा प्रेतभूतपतीनथ ॥ ६

सर्वसत्त्वपतीञ्जित्वा वशमानीय विश्वजित् ।
जहार लोकपालाना स्थानानि सह तेजसा ॥ ७

देवोद्यानश्रिया जुष्टमध्यास्ते स्म त्रिविष्टपम् ।
महेन्द्रभवन साक्षान्निर्मित विश्वकर्मणा ॥ ८

त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत् ॥ ८॥

यत्र विद्रुमसोपाना महामारकता भुव ।
यत्र स्फाटिककुड्यानि वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तय ॥ ९॥

यत्र चित्रवितानानि पद्मरागासनानि च ।
पय फेननिभा शय्या मुक्तादामपरिच्छदा ॥ १०॥

कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्य शब्दयन्त्य इतस्तत ।
रत्न[2]स्थलीषु पश्यन्ति सुदती सुन्दर मुखम् ॥ ११॥

---

1 श्रीशुक — 2 स्तम्भेषु

तस्मि महे द्रभवने महाबलो
महामना निर्जितलोक एकराट् ।
रेमेऽभिव द्याङ्घ्रियुग सुरादिभि
प्रतापितैरूर्जितचण्डशासन ॥ १२॥

तमङ्ग मत्त मधुनोरुग धिना
विवृत्तताम्रेक्षमशेषधिष्ण्यपा ।
उपासतोपायनपाणिभिर्विना
त्रिभिस्तपोयोगबलौजसा पदम् ॥ १३॥

जगुमहे द्रासनमोजसा स्थित
विश्वावसुस्तुम्बुरुरस्मदादय ।
ग धर्वसिद्धा ऋषयोऽस्तुव मुहु
र्विद्याधरा अप्सरसश्च पाण्डव ॥ १४॥

स एव वर्णाश्रमिभि क्रतुभिर्भूरिदक्षिणै ।
इ यमानो हविर्भागानग्रहीत्स्वेन तेजसा ॥ १५॥

अकृष्टपच्या तस्यासीत्सप्तद्वीपवती मही ।
तथा कामदुघा द्यौस्तु नानाश्चर्य[1]पद नभ ॥ १६॥

रत्नाकराश्च रत्नौघास्तत्पत्न्यश्चोहुरूर्मिभि ।
क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदका ॥ १७॥

शैला द्रोणीभिराक्रीड सर्वर्तुषु गुणा द्रुमा ।

1 प्रद

दधार लोकपालानामेक एव पृथग्गुणान् ॥ १८॥

स इत्थं निर्जितककुबेकराड्विषयान्प्रियान् ।
यथोपजोषं भुञ्जानो नातृप्यदजितेन्द्रियः ॥ १९॥

एवमैश्वर्यमत्तस्य दृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
कालो महान्व्यतीयाय ब्रह्मशापमुपेयुषः ॥ २०॥

तस्योग्रदण्डसंविग्नाः सर्वे लोकाः सपालकाः ।
अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतम् ॥ २१॥

तस्यै नमोऽस्तु काष्ठायै यत्रात्मा हरिरीश्वरः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ २२॥

इति ते संयतात्मानः समाहितधियोऽमलाः ।
[1]उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रा वायुभोजनाः ॥ २३॥

तेषामाविरभूद्वाणी अरूपा मेघनिःस्वना ।
सन्नादयन्ती ककुभः साधूनामभयङ्करी ॥ २४॥

मा भैष्ट विबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः ।
मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये ॥ २५॥

ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्य च ।
तस्य शान्तिं करिष्यामि [2]कालं तावत्प्रतीक्षत ॥ २६॥

---

1 ओं नमो भगवते वासुदेवाय महामने ।
विशुद्धानुभवानन्ददोहाय यतोऽभय ॥
[इति कोशान्तरे पाठोऽधिको दृश्यते]

2 कालस्तावत्प्रतीक्ष्यताम्

यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु ।
धर्मे मयि च विद्वेष स वा आशु विनश्यति ॥ २७॥

निर्वैराय प्रशा ताय स्वसुताय महात्मने ।
प्रह्लादाय यदा न्द्रुहेद्धनिष्येपि वरोर्जितम् ॥ २८॥

नारद —

इत्युक्ता लोकगुरुणा त प्रणम्य दिवौकस ।
ययर्त त गतोद्वेगा मेनिरे चासुर हतम् ॥ २९॥

तस्य दैत्यपते पुत्राश्चत्वार परमाद्भुता ।
प्रहादोऽभू महास्तेषा गुणैर्महदुपासक ॥ ३०॥

ब्रह्मण्य शीलसम्पन्न सत्यस घो जितेद्रिय ।
आत्मवत्सवभूतानामक प्रियसुहृत्तम ॥ ३१॥

दासवत्सन्नतार्याङ्घ्रि पितृवद्दीनव सल ।
भ्रातृवत्सदृशस्निग्धो गुरुष्वाश्वरभावन ॥ ३२॥

विद्यार्थरूपजन्मान्यो मानस्तम्भविवर्जित ॥ ३३

नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु नि स्पृह
श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ।
दा तेंद्रियप्राणशरीरधी सदा
प्रशा तकामो रहितासुरोऽसुर ॥ ३४

यस्मिन्महद्गुणा राज गृह्यन्ते कविभिर्मुहु ।
न तेऽधुनापि धीय ते यथा भगवतीश्वरे ॥ ३५

य साधुगाथा सदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ।
प्रतिमान प्रकुर्वन्ति किमुता ये भवादृशा ॥ ३६

गुणैरसङ्ख्येयैर्माहात्म्य तस्य सूच्यते ।
वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रति ॥ ३७

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया ।
कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥ ३८

आसीन पर्यटन्नश्नन् शयान प्रपिबन्ब्रुवन् ।
नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भित ॥ ३९

क्वचिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतन ।
क्वचिद्धसति तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति क्वचित् ॥ ४०

नदति क्वचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् ।
क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥ ४१

क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते सस्पर्शनिर्वृत ।
अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षण ॥ ४२

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयो
निषेवयाऽकिञ्चनसङ्गलब्धया ।
तन्वन् परा निर्वृतिमात्मनो मुहु
र्दुःसङ्गदीनस्य मन शम व्यधात् ॥ ४३

तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि ।
हिरण्यकशिपू राजन्नकरोदघमात्मजे ॥ ४४

युधिष्ठिर —

देवष एतदिच्छामो वेदितु तव सुव्रत ।
यदात्मजाय शुद्धाय पिताऽदात्साधवे ह्यघम् ॥ ४५

पुत्रा विप्रतिकूला स्वा पितर पुत्रवत्सला ।
उपालभ से शिक्षार्थं नैवात्रमपरो यथा ॥ ४६

किमुतानुवशा साधूस्तादृशा गुरुन्देवतान् ।
एत कौतूहल ब्रह्मन्नस्माक विरम प्रभो ॥ ४७

पितु पुत्राय यद्द्वेषो मरणाय प्रयोजित ॥ ४७॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां संहितायां सप्तमस्क ध चतुर्थोऽध्याय ॥

॥ पञ्चमोऽ याय ॥

(प्रह्लादानुचरितम्)

नारद —

पौरोहित्याय भगवा वृत का य किलासुरै ।
शण्डामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहा तिके ॥ १

तौ राज्ञा प्रापित बाल प्रह्लाद नयकोविदम् ।
पाठयामासतु पाठ्यान याश्चासुरबालकान् ॥ २

यत्तत्र गुरुणा प्रोक्त शुश्रुवेऽनु पपाठ च ।
न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रमम् ॥ ३

एकदा सुरराट् पुत्रमङ्कमारोप्य पाण्डव ।
पप्रच्छ कथ्यता वत्स म यते साधु यद्भवान ॥ ४

प्रह्लाद—

तत्साधु म येऽसुरवय देहिना
सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् ।
हित्वा मपात गृहम धकूप
वन गतो यद्धरिमाश्रयेत ॥ ५

नारद—

श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्य परपक्षसमाहिता ।
जहास बुद्धिर्बालाना भिद्यते परबुद्धिभि ॥ ६

सम्यग्विधायता बालो गुरुगेहे द्विजातिभि ।
विष्णुपक्षै प्रतिच्छन्नैन भिद्येतास्य धायथा ॥ ७

गृहमानीतमाहूय प्रह्लाद दैत्ययाजका ।
प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समपृच्छ त सामभि ॥ ८

वत्स प्रह्लाद भद्र ते सत्य कथय मा मृषा ।
बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्यय ॥ ९

बुद्धिभेद परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत् ।
भण्यता श्रोतुकामाना गुरूणा कुलनन्दन ॥ १०

प्रह्लाद—

स्व: परश्चेत्यसद्ग्राह पुसा य मायया कृत ।

विमोहितधिया दृष्टस्तस्मै भगवते नम ॥ ११

स यदानुव्रत पुसा पशुबुद्धिर्विभिद्यते ।
अ य एष तदा योऽहमिति भेदगता सता ॥ १२

स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभि
दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ।
मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम् ॥ १३

यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्म स्वयमाकर्षसन्निधौ ।
तथा मे भिद्यते चेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया ॥ १४

नारद —

एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामति ।
त निभर्त्स्याथ कुपित स दीनो राजसेवक ॥ १५

आनीयतामरे वेत्रमस्माकमयशस्कर ।
कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितो दम ॥ १६

दैतेयचन्दनवने जातोऽय कण्टकद्रुम ।
य मूलो मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भक ॥ १७

इति त विविधोपायैर्भीषयस्तर्जनादिभि ।
प्रह्लाद ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनम् ॥ १८

तत एन गुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् ।
दैत्ये दर्शयामास मातृमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९

[1]पादयो पतित बाल प्रतिनन्द्याशिपासुर ।
परिष्व य चिर दोर्भ्या परमामाप निवृतिम् ॥ २०

आरोप्याङ्कमवघ्राय मूघ यश्रुकलाम्बुभि ।
आसिञ्चि विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर ॥ २१

हिरण्यकशिपु —

प्रह्लादानूच्यता तात स्वधीत किञ्चिदुत्तमम् ।
कालेनैतावतायुष्म यच्छिक्षद्गुरोभवान ॥ २२

प्रह्लाद —

श्रवण कीतन विष्णो स्मरण पादसेवनम् ।
अचन वन्दन दास्य सख्यमा मनिवेदनम् ॥ २३

इति पुसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।
क्रियते भगवत्यद्धा त म येऽधीतमुत्तमम् ॥ २४

[2]निशम्यैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा ।
गुरुपुत्रमुवाचेद रुषा प्रस्फुरिताधर ॥ २५

[3]ब्रह्मब घो किमेतत्ते विपक्ष श्रयता सता ।
असार ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुमते ॥ २६

सति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिण ।
तेषामुदेत्यघ काले रोग पातकिनामिव ॥ २७

---

1 प्रणम त पदोर्बाल 2 नारद— 3 हिरण्यकशिपु —

गुरुपुत्र —

न मत्प्रणीत न परप्रणीत
सुतो वदत्येष तवेन्द्रशत्रो ।
नैसर्गिकीय मतिरस्य राज
नियच्छ म यु कददा स्म मा न ॥ २८

नारद —

गुरुणैव प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुर सुतम् ।
न चेद्गुरुमुखीय ते कुतोऽभद्रासती मति ॥ २९

प्रह्लाद —

मतिन कृष्णे परत स्वतो वा
मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् ।
अदान्तगोभिर्विशता तमिस्र
पुन पुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३०

न ते विदु स्वार्थगतिं हि विष्णु
दुराशया ये बहिरर्थमानिन ।
अ धा यथा धैरुपनीयमाना
वाचीशत त्यामुरुदाम्नि बद्धा ॥ ३१

नैषा मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं
स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थ ।
महीयसा पादरजोऽभिषेक
निष्किञ्चनाना न वृणीत यावत् ॥ ३२

इत्युक्त्वोपरत पुत्र हिरण्यकशिपू रुषा ।
अन्धीकृतात्मा स्वोत्सङ्गान्निरस्यत महीतले ॥ ३३

आहामर्षरुषाविष्ट कषायीभूतलोचन ।
वध्यतामाश्वय वध्यो नि सारयत नैर्ऋता ॥ ३४

अय मे भ्रातृहा सोऽय हित्वा स्वान्सुहृदोऽधम ।
पितृव्यहन्तुर्य पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ॥ ३५

विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमञ्जस ।
सौहृद दुस्त्यज पित्रोरजहाद्य पञ्चहायन ॥ ३६

परोऽप्यपत्य हितकृद्यथौषध
स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहित ।
छिन्द्यात्तदङ्ग यदुतात्मनोहित
शेष सुख जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ३७

सर्वैरुपायैर्हन्तव्य सभोजशयनासनै ।
सुहृल्लिङ्गधर शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम् ॥ ३८

नैर्ऋतास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शूलपाणय ।
तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहा ॥ ३९

नदन्तो भैरवान्नादाञ्छिन्धि भिन्धीति वादिन ।
आसीन चाहनञ्शूलै प्रह्लाद सर्वमर्मसु ॥ ४०

परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि ।
युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रिया ॥ ४१

प्रयासेऽपहते तस्मिं दैत्ये द्र परिशङ्कित ।
चकार तद्वधोपायान्निव येन युधिष्ठिर ॥ ४२

दिग्गजैद् दशूकैश्च अभिचारावपातनै ।
मायाभि सन्निरोधैश्च गरदानैरभोजनै ॥ ४३

हिमवाय्वग्निसलिलै पर्वताक्रमणैरपि ।
न शशाक यदा ह तुमपापमसुर सुतम् ॥ ४४
चि ता दीर्घतमा प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥ ४४॥

एष मे बह्वसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिता ।
तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्त स्वेनैव तेजसा ॥ ४५॥

वर्तमानोऽविदूरे वै बालोऽ यजडधीरयम् ।
न विस्मरति मेऽनार्यं शुन शेप इव प्रसु ॥ ४६॥

अप्रमेयानुभावोऽयमकुतश्चिद्भयोऽमर ।
नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वा ॥ ४७॥

इति त चि तया किञ्चिन्म्लानश्रियमधोमुखम् ।
शण्डामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतु ॥ ४८॥

जित त्वयैकेन जगत्त्रय भ्रुवो
विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ।
न तस्य चि त्य तव नाथ चक्ष्महे
न वै शिशूना गुणदोषयो पदम् ॥ ४९॥

इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्ध्वा
निधेहि भीतो न पलायते यथा ।
बुद्धिश्च पुंसो वयसार्यसेवया
यावद्गुरुर्भार्गव आगमिष्यति ॥ ५०॥

तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ।
धर्मो ह्यस्योपदेष्टव्यो राज्ञां यो गृहमेधिनाम् ॥ ५१॥

धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः ।
प्रह्रादायोचतू राजन्प्रश्रितावनताय च ॥ ५२॥

यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपशिक्षितम् ।
न साधु मेने तच्छिक्षां द्वन्द्वारामोपवर्णिताम् ॥ ५३॥

यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ।
वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः ॥ ५४॥

अथ तान्श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुधः ।
उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५५॥

ते तु तद्गौरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ।
बाला नदूषितधियो द्वन्द्वारामेरितेहितैः ॥ ५६॥

पर्युपासत राजेन्द्र तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः ।
तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः ॥ ५७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां सप्तमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ षष्ठोऽध्याय ॥

[प्रह्लादानुचरितम्]

प्रह्लाद —

[1]कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मा भागवतानिह ।
दुर्लभ मानुष जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम् ॥ १
यथा हि पुरुषस्येह विष्णो पादोपसर्पणम् ।
यदेष सर्वभूताना प्रिय आत्मेश्वर सुहृत् ॥ २
सुखमैन्द्रियक दैत्या देहयोगेन देहिनाम् ।
सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथा दु खमयत्नत ॥ ३
तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्यय परम् ।
न तथा विन्दते क्षेम मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ ४
ततो यतेत कुशल क्षेमाय [2]भयमाश्रित ।

---

1 हन्ताऽर्भका मे शृणुत वचोऽवस्सवतश्शिवम् ।
वयस्या यद्यत मता क्रीड ता मा प्रमाद्यत ॥
न पुरापि वय बाला आ मनोऽथ प्रियैषिण ।
गुरूक्तमपि न ग्राह्य यदर्थेऽर्थय पनम् ॥
यदुक्त्या न प्रलुभ्येत सुसर वक्तानिद्रया ।
न श्रद्दध्या मत तस्य यथा ग्राह्य धनायक ॥
कश्शत्रु क उदासीन किं मित्र काऽथ आ मन ।
भवत्स्वविनयै किं स्याद्वा सम्पद्विप प्रदम् ॥
यो न हिंस्याद्धर्मकामावात्मनो वै जनस्य च ।
पुनस्त्रिलोक यो हतुस्तस्मतोऽर्थोऽतिदुर्लभ ॥
[इति कोशान्तरे श्लोकपञ्चकमधिक दृश्यते]

2 भव

शरीर पौरुष यावन्न विपद्येत पुष्कलम् ॥ ५

पुंसो वर्षशत ह्यायुस्तदर्धं चाजितात्मन ।
निष्फल यदसौ रात्र्या शेतेऽन्ध प्रापितस्तम ॥ ६

मुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशति ।
जरया ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशति ॥ ७

दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा ।
शेष गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ॥ ८

[1]को गृहेषु पुमान् सक्तमात्मानमजितेन्द्रिय ।
स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुम् ॥ ९

कोऽ न्वर्थतृष्णा विसृजेत्प्राणेभ्योऽपि य ईप्सित ।
य क्रीणात्यसुभि प्रेष्ठैस्तस्कर सेवको वणिक् ॥ १०

कथ प्रियाया अनुकम्पिताया
सङ्ग रहस्य रुचिराश्च मन्त्रान् ।
सुहृत्सु च स्नेहसित शिशूना
कलाक्षराणामनुरक्तचित्त ॥ ११

---

1 पश्यध्व मतिवैत य ज्ञाताना भ क्रुदुम्बनाम् ।
श्रेयोऽभिध्यातादायासादीहतामनुस्स्मृतिम् ॥
नानायोनिषु गर्भादिष्ववस्थासु सन्तापनम् ।
कायमापतन विभ्रां क वि-द्-ऊ स्वराडपि ॥
किं दुष्ट कर्म किं स्वस्ति यत काल क्रियायण ।
येन क्षणे हि तस्या त नेवाज्ज मशतैरपि ॥
[इति श्लोकत्रयमधिकमन्यत्र दृश्यत]

पुत्रा स्मरस्ता दुहितॄर्हृदय्या
भ्रातॄ स्वसॄर्वा पितरौ च दीनौ ।
गृहा मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च
वृत्तीश्च कुल्या पशुभृत्यवर्गान् ॥ १२

त्यजेत कोशस्कृदिवेहमान
कर्माणि लोभादवितृप्तकाम ।
औपस्थ्यजैह्व्य बहु म यमान
कथ विर यत दुर तमोह ॥ १३

कुटुम्बपोषाय वियन्निजायु
र्न बुध्यतेऽर्थं विहत प्रमत्त ।
सवत्र तापत्रयदु खितात्मा
निर्विद्यते न स्वकुटुम्बराम ॥ १४

वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता
विद्वांश्च दोष परवित्तहर्तु ।
प्रेत्येह वाथाप्यजितेन्द्रियस्त
दशा तकामो हरते कुटुम्बी ॥ १५

विद्वानपीत्थ दनुजा कुटुम्ब
पुष्ण स्वलोकाय न कल्पते वै ।
य स्वीयपारक्यविभिन्नभाव
स्तम प्रपद्येत यथा विमूढः ॥ १६

यतो न कश्चित्क्व च कुत्रचिद्वा
दीन स्वमात्मानमल समर्थ ।
विमोचितु कामदृशा विहार
क्रीडामृगो यन्निगडो विसर्ग ॥ १७

ततो विदूरात्परिहृत्य दैत्या
दैत्येषु सङ्ग विषयात्मकेषु ।
उपेत नारायणमादिदेव
स मुक्तसङ्गैरिषितोपवर्ग ॥ १८

न ह्यच्युत प्रीणयतो बह्वायासोऽसुरात्मजा ।
आत्मत्वात्सर्वभूताना सिद्धत्वादिह सर्वत ॥ १९

परावरेषु भूतेषु ब्रह्मा तस्थावरादिषु ।
भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च ॥ २०

गुणेषु गुणसाम्ये च गुण व्यतिकरे तथा ।
एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्यय ॥ २१

प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।
व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पित ॥ २२

केवलानुभवानन्दस्वरूप परमेश्वर ।
मायया तर्हितैश्वर्य इयते गुणसर्गया ॥ २३

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कुरुत सौहृदम् ।
आसुर भावमुन्मुच्य यया तुष्यत्यधोक्षज ॥ २४

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमन त आद्ये
किं त्रैगुण्यव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धा ।
धर्मादय किमगुणेन च काङ्क्षितेन
सारजुषा चरणयोरुपगायता न ॥ २५

धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग
ईक्षा त्रयी नयदमौ विविधा च वार्ता ।
म ये तदेतदखिल निगमस्य सत्य
स्वात्मार्पण स्वसुहृद परमस्य पुस ॥ २६

ज्ञान तदेतदमल दुरवापमाह
नारायणो नरसख किल नारदाय ।
एकान्तिना भगवतस्तदकिञ्चनाना
पादारविन्दरजसाप्लुतदेहिना स्यात् ॥ २७

[1]श्रुतमेत मया पूर्वं ज्ञान विज्ञानसयुतम् ।
धर्मं भागवत शुद्ध नारदाद्देवदर्शनात् ॥ २८

दैत्यपुत्रा—
प्रह्लाद त्व वय चापि नर्तेऽ य विद्महे गुरुम् ।
एताभ्या गुरुपुत्राभ्या बालानामपि हीश्वरौ ॥ २९

---

1 (शान्तोभयो विगतकष्टपरस्मा मत यशोधोदयन विधुतात्मपरिश्रमाक्ष ।
यो नोऽयभूतवपुषा परमेण चष्ट सुख समुत्थितमिवात्मविकल्पभेदम् ॥)
[इति ग्रन्थान्तरे पाठोऽधिको दृश्यते]

बालस्यान्त पुरस्थस्य महत्सङ्गो दुरन्वय ।
छिन्धि न सशय सौम्य स्याच्चेद्विस्रम्भकारणम् ॥ ३०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
संहितायां सप्तमस्कन्धे षष्ठोऽध्याय ॥

॥ सप्तमोऽध्याय ॥

(दैत्यपुत्रानुशासनम्)

नारद —

एव दैत्यसुतै पृष्टो महाभागवतोऽसुर ।
उवाच स्मयमानास्तान् स्मरन्मदनुभाषितम् ॥ १

प्रह्लाद —

पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मन्दराचलम् ।
युद्धोद्यम परं चक्रुर्विबुधा दानवान् प्रति ॥ २

पिपीलिकैरहिरिव दिष्ट्या लोकोपतापन ।
पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादय ॥ ३

तेषामतिबलोद्योग निशम्यासुरयूथपा ।
वध्यमाना सुरैर्भीता दुद्रुवु सर्वतोदिशम् ॥ ४

कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहान् पशुपरिच्छदान् ।
[1]नावेक्षमाणास्त्वरिता सर्वे प्राणपरीप्सव ॥ ५

---

1 नाप

व्यलुम्प राजशिबिरममरा जय[1]काङ्क्षिण ।
इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातर मम चाग्रहीत् ॥ ६
नीयमाना भयोद्विग्ना [2]रुदतीं कुररामिव ।
यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि ॥ ७
प्राह चैना सुरपते नेतुमर्हस्यनागसम् ।
मुञ्च मुञ्च महाभाग सतीं परपरिग्रहम् ॥ ८

इन्द्र —
आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषह्य सुरद्विष ।
आस्यता [3]यावत्प्रसव मोक्ष्येऽर्थपदवीं गत ॥ ९

नारद —
अय निष्किल्बिष साक्षा महाभागवतो महान् ।
त्वया न प्राप्स्यते सस्थामन तानुचरो बली ॥ १०
इत्युक्तस्ता विहायेन्द्रो देवर्षेर्मानय वच ।
अन तप्रियभक्त्यैना परिक्रम्य दिव ययौ ॥ ११
ततो नो मातरमृषि समानीय निजाश्रमम् ।
आश्वास्येहोष्यता वत्से यावत्ते भर्तुरागम ॥ १२
तथेत्यवात्सीद्देवर्षेर ति साप्यकुतोभया ।
यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत ॥ १३
ऋषिं पर्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती ।

1 काङ्क्षिण 2 क्रन्द तीं 3 प्रसवो यावत्

अन्तर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥ १४

ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ।
धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलम् ॥ १५

तत्तु कालस्य दीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ।
ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुनाप्यजहात्स्मृतिः ॥ १६

भवतामपि भूयान्मे यदि श्रद्दधते वचः ।
वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानां च मे यथा ॥ १७

जन्माद्याः षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः ।
फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ १८

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।
अविक्रियः स्वदृग्घेतुर्व्यापकोऽसङ्ग्यनावृतः ॥ १९

एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः ।
अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥ २०

स्वर्णं यथा ग्रावसु हेमकारः
क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् ।
क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगै-
रध्यात्मविद्ब्रह्मगतिं लभेत ॥ २१

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।
विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ २२

देहस्तु सवसङ्घातो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्य पुरुषो नेति नेतीत्यवरयनन्त ॥ २३

अन्वयव्यतिरेकेण विवेकनाशतात्मना ।
स्वर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरस वरै ॥ २४

बुद्धेजागरण स्वप्न सुषुप्तिरिति वृत्तय ।
ता येनैवानुभूयन्ते सोऽध्यक्ष पुरुष पर ॥ २५

एभिस्त्रिवर्णै पर्यस्तैर्बुद्धिभेदै क्रियोद्भवै ।
स्वरूपमात्मनो बुध्येद्र धैवायुमिषा वचात् ॥ २६

एतद्द्वारो हि ससारो गुणकर्मनिब धन ।
अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुस स्वप्न इवेष्यते ॥ २७

[1]तस्माद्भवद्भि कतव्य कमणा त्रिगुणात्मनाम् ।
बीजनिर्हरण योग प्रवाहोपरमो धिय ॥ २८

तत्रोपायसहस्राणामय भगवतोदित ।
यदीश्वरे भगवति [2]यथा यैरञ्जसा रति ॥ २९

गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च ।

---

1 मनोमया वा सर्वेऽथास्स्वप्नजागरयोस्समा ।
दृष्टा नष्टा अपि ध्यातु शोकमोहभयप्रदा ॥
परस्य निर्गुणस्यापि गुणसङ्गादनिवृति ।
व्यक्त जन्मास्यो यस्य छायानस्थाह न स्वत ॥
[इति क्वचित्पाठाधिक्य दृश्यते]

2 भक्तिस्स्यात्

सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३०

श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणाम् ।
तत्पादाम्बुरुहध्यानात्तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभि ॥ ३१

हरि सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वर ।
इति भूतानि मनसा कामैस्तै साधु मानयेत् ॥ ३२

एव निर्जितषड्वर्गै क्रियते भक्तिरीश्वरे ।
वासुदेवे भगवति यया सलभते रतिम् ॥ ३३

निशम्य कर्माणि गुणानतुल्या
वीर्याणि लीलातनुभि कृतानि ।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गद
प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४

यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धस
त्याक्र दते ध्यायति व दत जनम् ।
मुहु श्वस वक्ति हरे जगत्पत
नारायणेत्यात्ममतिगतत्रप ॥ ३५

तदा पुमा मुक्तसमस्तब धन
स्तद्भावभावानुकृताशयाकृति ।
निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्ति[1]प्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥ ३६

---

1 प्रवाहेण

अधोक्षआलम्भमिहाशुभात्मन
शरीरिण संसृतिचक्रशातनम् ।
तद्ब्रह्मनिर्वाणसुख विदुर्बुधा
स्ततो भजध्व हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३७

कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरे
रुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सत ।
स्वस्या मन सख्युरशेषदेहिना
सामा यत किं विषयोपपादनै ॥ ३८

राय कलत्र पशव सुतादयो
गृहा मही कुञ्जरकोशभूतय ।
सर्वेऽर्थ कामा क्षणभङ्गुरायुष
कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रिय चला ॥ ३९

एव हि लोका क्रतुभि कृता अमी-
क्षयिष्णव सातिशया न निर्मला ।
तस्माददृष्टश्रुतदूषण पर
भक्त्यैकयेश भजतात्मलब्धये ॥ ४०

यद र्थ्येह कर्माणि विद्वन्मा यसकृन्नर ।
करोत्यतो विपर्यासममोघ विन्दते फलम् ॥ ४१

सुखाय दु खमोक्षाय सङ्कल्प इह कर्मिण ।
सदाप्नोतीहया दु खमनीहाया सुखावृत ॥ ४२

कामा कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुष ।
स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥ ४३

किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादय ।
रा"य कोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदा ॥ ४४

किमेतैरात्मनस्तुच्छै सह देहेन नश्वरै ।
अनर्थैरर्थसङ्काशैर्नित्यान दमहोदधे ॥ ४५

निरूप्यतामिह स्वार्थ कियान् देहभृतोऽसुरा ।
निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभि ॥ ४६

कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना ।
कर्मभिस्तनुते देहमुभय त्वविवेकत ॥ ४७

तस्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रया ।
भजतानीहयात्मानमनीह हरिमीश्वरम् ॥ ४८

सर्वेषामपि भूताना हरिरात्मेश्वर प्रिय ।
भूतैर्महद्भि स्वकृतै कृताना जीवसंज्ञित ॥ ४९

देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो ग धर्व एव च ।
भज मुकुन्दचरण स्वस्तिमान्स्या[1]द्यथा वयम् ॥ ५०

नाल द्विजत्व देवत्वमृषित्व वाऽसुरात्मजा ।
प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्त न बहुज्ञता ॥ ५१

न दान न तपो ने या न शौच न व्रतानि च ।

---

1 यथोदयम्

प्रायतेऽमलया भक्त्या हरिर यद्विडम्बनम् ॥ ५२

ततो हरौ भगवति भक्ति कुरुत दानवा ।
आत्मौपम्येन सवत्र सवभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३

दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रिय शूद्रा व्रजौकस ।
खगा मृगा पापजीवा स ति ह्यच्युतता गता ॥ ५४

एतावानेव लोकेऽस्मि पुस स्वाथ पर स्मृत ।
एका तभक्तिर्गोवि दे यत्सवत्र परीक्षणम् ॥ ५५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकाया
सहिताया सप्तमस्क धे सप्तमोऽध्याय ॥

॥ अष्टमोऽ याय ॥

(नृसिंहस्तव)

नारद —

अथ दैत्यसुता सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम् ।
जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिक्षितम् ॥ १

अथाचार्यसुतस्तेषा बुद्धिमेका तसस्थिताम् ।
आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा ॥ २

श्रुत्वा तदप्रिय दैत्यो दु सह तनयानयम् ।
कोपावेशचलद्गात्र पुत्र ह तु मनो दधे ॥ ३

क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणम् ।

आहेक्षमाण पापेन तिरश्चानेन चक्षुषा ॥ ४

प्रश्रयावनत दा ॥ बद्धाञ्जलिमवस्थितम् ।
सप पदाहृत इव श्वस प्रकृतिदारुण ॥ ५

हे दुर्विनीत म दात्मन्कुलभेदकराधम ।
स्तब्ध मच्छासनोद्वृत नेष्ये त्वाद्य यमक्षयम् ॥ ६

क्रुद्धस्य यस्य कम्प त त्रयो लाका सहश्वरा ।
तस्य मेऽभीतव मूढ शासन किम्बलोऽत्यगा ॥ ७

प्रह्लाद—

न केवल मे भवतश्च राजन
स वै बल बलिना चापरेषाम् ।
परेऽवरेऽमी स्थिरजङ्गमा ये
ब्रह्मादयो येन वश प्रणाता ॥ ८

स ईश्वर काल उरुक्रमो सा
वोज सह सत्त्वबलेंद्रियात्मा ।
स एव वि व परम स्वशक्तिभि
सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेश ॥ ९

जह्यासुर भावमिम त्वमात्मन
सम मनो धत्स्व न स ति विद्विष ।
ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थिता
चद्धि ह्यनन्तस्य महत्समर्हणम् ॥ १०

दस्यून् पुरा षण्न विजित्य लुम्पतो
मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।
जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां
साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥ ११

हिरण्यकशिपुः—

व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकत्थसे ।
मुमूर्षूणां हि मन्दात्मन् ननु स्युर्विक्लवा गिरः ॥ १२

यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः ।
क्वासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तम्भे न दृश्यते ॥ १३

सोऽहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि ते ।
गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितम् ॥ १४

एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन् रुषा
सुतं महाभागवतं महासुरः ।
खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्
स्तम्भं तताडातिबलः स्वमुष्टिना ॥ १५

(श्रीनृसिंहमूर्त्यवतारवर्णनम्)

तदैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो
बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटत् ।
यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजादयः
श्रुत्वा स्वधामात्ययमङ्ग मेनिरे ॥ १६

स विक्रम पुत्रवधेप्सुरोजसा
निशम्य निर्ह्रादमपूर्वमद्भुतम् ।
अन्तःसभायां न ददर्श तत्पदं
वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥ १७

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं
व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ।
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्
स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १८

स सत्त्वमेनं परितोऽपि पश्यन्
स्तम्भस्य मध्यादनु निर्जिहानम् ।
नायं मृगो नापि [1]नरो विचित्र-
महो किमेतन्नृमृगेन्द्ररूपम् ॥ १९

मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो
नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् ।
प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं
स्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ २०

करालदंष्ट्रं करवालचञ्चल-
क्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्बणम् ।

---

1 मृगो

स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुत
व्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् ॥ २१

दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवर
ग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् ।
चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥ २२

दुरासदं सर्वनिजेतरायुध
प्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ।
प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना
वधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥ २३

एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो
नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुञ्जरः ।
अलक्षितोऽग्नौ पतितः पतङ्गमो
यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥ २४

न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि
स्वतेजसा यो नु पुरापिबत्तमः ।
ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो
रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया ॥ २५

तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो
महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत् ।

स तस्य हस्तोत्कलितस्तदाऽसुरो
विक्रीडतो यद्वदहिर्गरुत्मत ॥ २६

असाध्वमन्यन्त हृतौकसोऽमरा
घनच्छदा भारत सर्वधिष्ण्यपा ।
त म यमानो निजवीर्यशङ्कित
यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुर ॥ २७

पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी
प्रगृह्य वेगेन गतश्रमो मृधे ॥ २७॥

त श्येनवेग शतचन्द्रवर्त्मभि
श्चर तमच्छिद्रमुपप्लवो हरि ।
कृत्वाट्टहास खरमुत्स्वनोल्बण
निमीलिताक्ष जगृहे महाजव ॥ २८॥

विष्वक्स्फुर त ग्रहणातुर हरि
र्व्यालो यथाखु कुलिशाक्षतत्वचम् ।
द्वायू[1]र आपात्य ददार लीलया
नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषम् ॥ २९॥

सरम्भदुष्प्रेक्ष्यकरालोचनो
व्यात्ताननान्त विलिहन्स्वजिह्वया ।

1 ह्मा

असृग्लवाक्तारुणकेसराननो
यथान्त्रमाली द्विपहत्यया हरि ॥ ३०॥

नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुह
विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् ।
अहन् समस्तान्नखशस्त्र[1]पार्ष्णिभि
र्दोर्दण्डयूथोऽनुपथान् सहस्रश ॥ ३१॥

सटावधूता जलदा परापत
न्ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिष ।
अम्भोधय श्वासहता विचुक्षुभु
र्निर्ह्रादभीता दिगिभा विचुक्रुशु ॥ ३२॥

द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदाऽतिपीडिता ।
शैला समुत्पेतुरमुष्य रहसा
तत्तेजसा ख ककुभो न रेजिरे ॥ ३३॥

तत सभायामुपविष्टमुत्तमे
नृपासने सम्भृततेजस विभुम् ।
अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षण
प्रचण्डवक्त्र न बभाज कश्चन ॥ ३४॥

---

1 पाणिभि

[1]निशम्य लोकत्रयमस्तकज्वर
तमादिदैत्य हरिणा हत मृधे ।
प्रहर्षवेगोत्कलितानना [2]मुहु
प्रसूनवर्षैर्ववृषु सुरस्त्रिय ॥ ३५॥

तदा विमानावलिभिर्नभस्तल
दिदृक्षता सङ्कुलमास नाकिनाम् ।
सुरानका दुन्दुभयोऽथ जघ्निरे
गन्धर्वमुख्या ननृतुर्जगु स्त्रिय ॥ ३६॥

तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिशादय ।
ऋषय पितर सिद्धा विद्याधरमहोरगा ॥ ३७॥

मनव प्रजाना पतयो गन्धर्वाप्सरचारणा ।
यक्षा किम्पुरुषास्तात वेताला सिद्धकिन्नरा ॥ ३८॥

ते विष्णुपार्षदा सर्वे सुनन्दकुमुदादय ।
मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटा आसीना तीव्रतेजसम् ॥ ३९॥
ईडिरे नरशार्दूल नातिदूरचरा पृथक् ॥ ४०

ब्रह्मा—
नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये
विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।
विश्वस्य सर्गस्थितिसयमान्गुणै
स्वलीलया सन्दधतेऽव्ययात्मने ॥ ४१

---

1 निशाम्य 2 हर्षे

श्रीरुद्र —

कोपकालो युगान्तस्ते हतोऽयमसुरोऽल्पकः ।
तत्सुतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ४२

इन्द्र —

प्रत्यानीताः परम भवता त्रायता नः स्वभागा
दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि ।
कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते
मुक्तिस्तेषां नहि बहुमता नारसिंहापरैः किम् ॥ ४३

ऋषय —

त्वं नस्तपः परममात्थ यदात्मतेजो
येनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्ज ।
तद्विप्रलुप्तममुनाद्य शरण्यपाल
रक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः ॥ ४४

पितर —

श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजै
र्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत्तिलाम्बु ।
तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्य आर्च्छ
त्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४५

सिद्धा —

यो नो गतिं योगसिद्धामसाधु
रहारषीद्योगतपोबलेन ।

नानादर्पं त नयै[1] निददार
तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ॥ ४६

विद्याधरा —

विद्यां पृथग्धारणयाऽनुराद्धां
न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः ।
स येन सङ्ख्ये पशुवद्धतस्तं
मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यम् ॥ ४७

नागा —

येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः ।
तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानन्द नमोऽस्तु ते ॥ ४८

मनव —

मनवो वयं तव निदेशकारिणो
दितिजेन देव परिभूतसेतवः ।
भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो
करवाम ते किमनुशाधि किङ्करान् ॥ ४९

प्रजापतय —

प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा
न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः ।
स एष त्वया भिन्नवक्षा नु शेते
जगन्मङ्गलं सत्त्वमूर्तेऽवतारः ॥ ५०

---

1 निददार

ग धर्वा —

वय विभो ते नटनाट्यगायका
येनात्मसाद्वीयबलौजसा कृता ।
[redacted] एष नातो भवता दशामिमा
किमुत्पथस्थ कुशलाय कल्पते ॥ ५१

चारणा —

हरे तवाङ्घ्रिपङ्कज भवापवर्गमाश्रिता ।
यदेष साधुहृच्छयस्त्वयाऽसुर समापित ॥ ५२

यक्षा —

वयमनुचरमुख्या कर्मभिस्ते मनोज्ञै
स्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ।
स तु जनपरि[1]ताप तत्कृत जानता ते
नरहर उपनीत पञ्चता पञ्चविंश ॥ ५३

किम्पुरुषा —

वय किम्पुरुषास्त्व तु महापुरुष ईश्वर ।
अय [2]कुपुरुषो नष्टो धिक्कृत साधुभिर्यदा ॥ ५४

वैतालिका —

सभासु सत्रेषु तवामल यशो
गीत्वा सपर्यां महतीं लभामहे ।
यस्ता व्यनैषीद्वशमेष दुर्जनो
दिष्ट्या हतस्ते भगव यथामय ॥ ५५

---

1 तापी 2 कापुरुषो

किन्नरा —

वयमीश किन्नरगणास्तवानुगा

दितिजेन विष्टिममुनाऽनुकारिता ।

भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो

नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ॥ ५६

विष्णुपार्षदा —

अद्यैतद्धरिनररूपमद्भुतं ते

दृष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म ।

सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्त

स्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ॥ ५७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां सप्तमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

(अथाष्टमः)

नारद —

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरः सराः ।

नोपैतुमशकन् मन्युसंरम्भं सुदुरासदम् ॥ 1

साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तं महदद्भुतम् ।

अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शङ्किता ॥

प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमन्तिके ।

तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ॥

तथेति शनकै राज महाभागवतोऽभक ।
उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलि ॥ ४

स्वपादमूले पतित तमभक
विलोक्य देव कृपया परिप्लुत ।
उत्थाप्य तच्छी ण्यदधा कराम्बुज
कालाहिवित्रस्तधिया कृताभयम् ॥ ५

स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभ
सपद्यभि यक्तपरात्मदशन ।
तत्पादपद्म हृदि निर्वृतो दधौ
हृष्यत्तनु क्लिन्नहृदश्रुलोचन ॥ ६

अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहित ।
प्रेमगद्गदया वाचा तन्यस्तहृदयेक्षण ॥ ७

प्रह्लाद—
ब्रह्मादय सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धा
सत्त्वैकतानमतयो वचसा प्रवाहै ।
नाराधितु पुरुगुणैरधुनापि [1]पिप्रु
किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजाते ॥ ८

मन्ये धनाभिजनरूपतप श्रुतौज
स्तेज प्रभावबलपौरुषबुद्धियोगा ।

---

1 पपु

नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो
भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय ॥ ९

विप्राद् द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभ
पादारविन्दविमुखात् श्वपचं वरिष्ठम् ।
मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थ
प्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १०

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो
मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ।
यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं
तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११

तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य
सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषम् ।
नीचोऽजया गुणविसर्गमनुप्रविष्टः
पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन ॥ १२

सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो
ब्रह्मादयो वयमिवेश न चोद्विजन्तः ।
क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य
विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः ॥ १३

तद्यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाद्य
मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या ।

लोकाश्च निर्वृतिमिता प्रतियन्ति सर्वे
रूप नृसिंह विभयाय जना स्मरन्ति ॥ १४

नाह बिभेम्यजित तेऽतिभयानकास्य
जिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् ।
आन्त्रस्रज क्षतजकेसरशङ्कुकर्णा
न्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् ॥ १५

त्रस्तोऽस्म्यह कृपणवत्सल दु सहोग्र
ससारचक्रकदनाद्ग्रसता प्रणीत ।
बद्ध स्वकर्मभिरुशत्तम तेऽङ्घ्रिमूल
प्रीतोऽपवर्गशरण ह्वयसे कदा नु ॥ १६

यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्म
शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमान ।
दु खौषध तदपि दु खमतद्धियाह
भूमन्भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम् ॥ १७

सोऽह प्रियस्य सुहृद परदेवताया
लीलाकथास्तव नृसिंह विरिञ्चगीता ।
अञ्जस्तितर्म्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तो
दुर्गाणि ते पदयुगालयहससङ्ग ॥ १८

बालस्य नेह शरण पितरौ नृसिंह
नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौ ।

तन्नस्य तत्प्रतिविधिर्य इहाञ्जसेष्ट
स्तावद्विभो तनुभृता त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९

यस्मिन् यतो यर्हि येन च यस्य यस्मा
द्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपर परो वा ।
भाव करोति विकरोति पृथक्स्वभाव
सञ्चोदितस्तदखिल भवत स्वरूपम् ॥ २०

माया पुन सृजति कर्ममय बलाय
कालेन चोदितगुणानुमतेन पुस ।
छन्दोमय यदजयार्पितषोडशार
ससारचक्रमज कोऽति[1]तरेत्त्वद य ॥ २१

स त्व हि नित्यविजितात्मगुण स्वधाम्ना
कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्ति ।
चक्रे विसृष्टमजयेश्वर षोडशारे
निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो प्रपन्नम् ॥ २२

दृष्टा मया दिवि विभोऽखिलधिष्ण्यपाना
मायु श्रियो विभव इच्छति या जनोऽयम् ।
येऽस्मत्पितु कुपितहासविजृम्भितभ्रू
विस्फूर्जितेन लुलिता स तु ते निरस्त ॥ २३

---

1 चर

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोऽज्ञ
आयु श्रिय विभवमैन्द्रियमाविरिञ्च्यात् ।
नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण
कालात्मनोपनय मा निजभृत्यपार्श्वम् ॥ २४

कुत्राशिष श्रुतिसुखा मृग[1]तृष्णिरूपा
केद कलेवरमशेषरुजा विरोह ।
निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान
कामानलं मधुलवै शमयन्दुरापै ॥ २५

क्वाह रज प्रभव इश तमोऽधिकेऽस्मि
ज्ञात सुरेतरकुले क्व तवानुकम्पा ।
न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया
य मेऽर्पित शिरसि पद्मकर प्रसाद ॥ २६

नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्या
ज्जन्तोयथात्मसुहृदो जगतस्तथापि ।
ससेवया सुरतरोरिव ते प्रसाद
सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वम् ॥ २७

एव जन निपतित प्रभवाहिकूपे
कामाभिकाममनु य प्रपतन्प्रसङ्गात् ।

---

1 तृष्ण

कृत्वात्मसात् सुर[1]र्षिणा भगवन् गृहीतः
सोऽहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवाम् ॥ २८

मत्प्राणरक्षणमनन्त पितुर्वधश्च
मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुम् ।
खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सु
स्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि ॥ २९

एकस्त्वमेव जगदेतममुष्य यत्त्व
माद्यन्तयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च ।
सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं
नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ॥ ३०

त्वं वा इदं सदसदीश भवांस्ततोऽन्यो
माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था ।
यद्यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च
तद्वै तदेव वसुकालवदष्टितर्वोः ॥ ३१

न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयाम्बुमध्ये
[2]शेषेऽत्मना निजसुखानुभवो निरीहः ।
योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र
स्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्षे ॥ ३२

---

1 ऋषिणा 2 शय तमो

तस्यैव ते वपुरिद निजकालशक्त्या
सञ्चोदितप्रकृतिधर्मण आत्मगूढम् ।
अम्भस्यन तशयनाद्विरमत्समाधे
नाभेरभूत्स्वकणिकावटव महाब्जम् ॥ ३३

तत्सम्भव कविरतोऽ यदपश्यमान
स्त्वा बीजमात्मनि तत स्वबहिर्विचिन्त्य ।
नाविन्दद[1] दशतम सु निमज्जमानो
जातेऽङ्कुरे कथमुहोपलभेत बीजम् ॥ ३४

स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आश्रितोऽब्ज
कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभाव ।
त्वामात्मनीश भुवि ग धमिवातिसूक्ष्म
भूतेन्द्रियाशयमये वितत ददर्श ॥ ३५

एव सहस्रवदनाङ्घ्रिशिर करोरु
नासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ।
मायामय सदुपलक्षितसन्निवेश
दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुद विरिञ्च ॥ ३६

तस्म भवा हयशिरस्तनुव च बिभ्र
द्वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ ।

---

1 ब्ज

हृत्वानयच्छ्रुतिगणांस्तु रजस्तमश्च
सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७

इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारै-
र्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥ ३८

नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ
सम्प्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम् ।
कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्त्तं
तस्मिन् कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥ ३९

जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति मावितृप्ता
शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्ति-
र्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ४०

एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्या-
मन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम् ।
पश्यञ्जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं
हन्तेति पारचर पीपृहि मूढमद्य ॥ ४१

1 ष्ट

को वत्र तेऽखिलगुरो भगव प्रयास
उत्तारणेऽस्य भवसम्भवलोपहेतो ।
मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तब धो
किं तेन ते प्रियजनाननुसेवता न ॥ ४२

नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्या
स्त्वद्वीयगायनमहामृतमग्नचित्त ।
शाचे ततो विमुखचेतस इद्रियाथ
मायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान् ॥ ४३

प्रायेण देव मुनय स्वविमुक्तिकामा
मौन चरति [1]विजनेन परार्थनिष्ठा ।
नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको
ना य त्वदस्य शरण भ्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४

यन्मैथुनादि गृहमेधिसुख हि तुच्छ
कण्डूयनेन करयोरिव दु खदु खम् ।
तृप्यति नेह कृपणा बहुदु खभाज
कण्डूतिव मनसिज विषहेत धार ॥ ४५

मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्म
व्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्या ।

1 विजने परमार्थनिष्ठा

प्राय पर पुरुष ते त्वजितेद्रियाणा
वार्ता भव युत न वात्र तु दाम्भिकानाम् ॥ ४६

रूप इमे सदसती तव वेदसृष्ट
बीजाङ्कुराविव न चा यदरूपकस्य ।
युक्ता समक्षमुभयत्र [1]विचि वते त्वा
योगेन वह्निमिव दारुषु ना यत स्यात् ॥ ४७

त्व वायुरग्निरवनिर्वियदम्बुमात्रा
प्राणेद्रियाणि हृदय चिदनुग्रहश्च ।
सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूम
ना यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तम् ॥ ४८

नैते गुणा न गुणिनो महदा यो ये
सर्वे मन प्रभृतय सहदेवमर्त्या ।
आद्य तव त उरुगाय विद ति ि वा
मेव विमृश्य सुधियो विरम ति श दात् ॥ ४९

तत्तेऽर्हत्तम नम स्तुतिकर्मपूजा
कर्मस्मृतिश्चरणयो श्रवण कथायाम् ।
ससेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं
भक्ति जन परमहसगतौ लभेत ॥ ५०

---

1 विपश्चित

नारद —

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुण ।
प्रह्लाद प्रणत प्रीतो यतम युरभाषत ॥ ५१

श्रीभगवानुवाच—

प्रह्लाद भद्र भद्र ते प्रीतोऽह तेऽसुरोत्तम ।
वर वृणीष्वाभिमत कामपूरोऽस्म्यह नृणाम् ॥ ५२

मामप्रीणत आयुष्मन्दर्शन दुर्लभ हि मे ।
दृष्ट्वा मा न पुनर्जन्तुरात्मान तप्तुमर्हति ॥ ५३

प्रीणन्ति ह्यथ मा धीरा सर्वभावेन साधव ।
श्रेयस्कामा महाभागा सर्वासामाशिषा पतिम ॥ ५४

एव प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनै ।
एकान्तित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तम ॥ ५५

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे अष्टादशसहस्रिकाया
सहिताया सप्तमस्क ध नवमोऽध्याय ॥

॥ दशमोऽध्याय ॥

(युधिष्ठिरनारदसवाद त्रिपुरविजय)

नारद —

भक्तियोगस्य तत्सर्वम तरायतयार्भक ।
म यमानो हृषीकेश स्मयमान उवाच ह ॥ १

प्रह्लाद—

मा मा प्रलोभयोत्पत्त्याऽसक्त कामेषु तैर्वरै ।
तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रित ॥ २

भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्त कामेष्वचोदयन् ।
भवा ससारबीजेषु हृदयग्र थिषु प्रभो ॥ ३

नान्यथा तेऽखिलगुरा घटेत करुणात्मन ।
[1]यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्य स वै वणिक् ॥ ४

[2]आशासानो न वै भृत्य स्वामिन्याशिप आत्मन ।
न स्वामा भृत्यन स्वाम्यमिच्छ यो राति चाशिष ॥ ५

अह त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्व च स्वाम्यनपाश्रय ।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ॥ ६

यदि रासीश मे कामा वरास्त्व वरदर्षभ ।
कामाना हृद्यसरोह भवतस्तु वृणे वरम ॥ ७

इन्द्रियाणि मन प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मति ।
ह्री श्रीस्तेज स्मृति सत्य यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ८

विमुञ्चति यदा कामा मानवो मनसि स्थितान् ।
तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९

---

1 नष्टदष्ट समस्य चे चमक पारम्शन ।
[इति अ था तर पाठोऽधिक]

2 स वै स्वामी स वै भृत्यो गुणलुब्धा न कामुका ।
[इति अ था तर पाठोऽधिक]

नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ।
हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ १०

नृसिंह —

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिष
आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधा ।
अथापि मन्वन्तरमेतदत्र
दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्ष्व भोगान् ॥ ११

कथा मदीया जुषमाणः प्रियास्त्वा
मावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।
सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं
यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ १२

भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं
कलेवरं कालजवेन हित्वा ।
कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां
[1]विताय मामेष्यसि मुक्तबन्धः ॥ १३

य एतत्कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः ।
त्वां च मां च स्मरन् काले कर्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १४

प्रह्लाद —

वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर ।
यदनिन्दत्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम् ॥ १५

1 विस्ताय

विद्वामर्षाशय साक्षात्सर्वलोकगुरु प्रभुम् ।
भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥ १६

तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्तादुस्तराद्घात् ।
पूतस्ते[1]ऽपाङ्गस दृष्टस्तदा कृपणवत्सल ॥ १७

श्रीभगवान्—

त्रि सप्तभि पिता पूत पितृभि सह तेऽनघ ।
यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवा वै कुलपावन ॥ १८

यत्र यत्र च मद्भक्ता प्रशान्ता समदर्शिन ।
साधव समुदाचारास्ते पूय त्यपि कीकटा ॥ १९

सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किञ्चन ।
उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावेन गतस्पृहा ॥ २०

भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रता ।
भवा मे खलु भक्ताना सर्वेषा प्रतिरूपधृक् ॥ २१

कुरु त्व प्रेतकार्याणि पितु पूतस्य सर्वश ।
मदङ्गस्पर्शनेनाङ्ग लोका यास्यति सुप्रजा ॥ २२

पित्र्य च स्थानमातिष्ठ यथोक्त ब्रह्मवादिभि ।
मय्यावेश्य मनस्तात कुरु कर्माणि मत्पर ॥ २३

नारद —

प्रह्लादोऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्सापरायिकम् ।

---

1 शान्तया दृष्टया दृष्ट

यथाह भगवा राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमै ॥ २४

[1]प्रसादसुमुख दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरि हरिम् ।
स्तुत्वा वाग्भि पवित्राभि प्राह देवादिभिर्वृत ॥ २५

ब्रह्मा—

देवदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्वज ।
दिष्ट्या ते निहत पापो लोकस तापनोऽसुर ॥ २६

योऽसौ लब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभि ।
तपोयोगबलोन्नद्ध समस्तनिगमानहम् ॥ २७

दिष्ट्यास्य तनय साधुर्महाभागवतोऽर्भक ।
त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या त्वा समितोऽधुना ॥ २८

एतद्वपुस्ते भगवन् ध्यायत प्रयता मन ।
सर्वतो गोप्तृ स त्रासा मृत्योरपि जिघासत ॥ २९

नृसिंह —

मैव वरोऽसुराणा ते प्रदेय पद्मसम्भव ।
वर क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृत यथा ॥ ३०

---

1 महाभागवतस्साऽथ चक्र राज्यवर्ती भुवम् ।
[इति ग्रन्था तरे पाठोऽधिक]

2 अहो अय सुहृद य तन क धोऽसुनालय ।
सर्ववेदमये साक्षा सर्वयज्ञतपोमये ॥
सर्वतीर्थमयोत्सङ्गे स्नातोऽप्याविष काञ्चनम् ॥
[इति सार्धश्लोक ग्र न्थान्तरेऽधिको दृश्यते]

नारद -

इत्युक्त्वा भगवा राजस्तत्रैवान्तदधे हरि ।
अदृश्य सर्वभूताना पूजित परमेष्ठिना ॥ ३१

तत सम्पूज्य [1]शिरसा ववन्दे परमेष्ठिनम् ।
भव प्रजापती देवा प्रह्लादो भगवत्कला ॥ ३२

तत काव्यादिभि सार्धं मुनिभि कमलासन ।
दैत्याना दानवाना च प्रह्लादमकरोत्पतिम् ॥ ३३

प्रतिनन्द्य ततो देवा प्रयुज्य परमाशिष ।
स्वधामानि ययू राजन्ब्रह्माद्या प्रतिपूजिता ॥ ३४

एव तौ पार्षदौ विष्णो पुत्रत्व प्रापितौ दिते ।
हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३५

पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतु ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमै ॥ ३६

शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकै ।
तच्चित्तौ जहतुर्देह यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३७

ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूपजौ ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतु ॥ ३८

एन पूर्वकृत यत्तद्राजान कृष्णवैरिण ।
जहुस्त्व ते तदात्मान कीट पेशस्कृतो यथा ॥ ३९

---

1 गिरिश

यथा यथा [1]भगवतो भक्त्या परमया भिदा ।
नृपाश्चैद्यादय सात्म्य हरेस्तच्चिन्तया ययु ॥ ४०

आख्यात सर्वमेतत्ते य मा त्व परिपृष्टवान ।
दमघोषसुतादीना हरे सात्म्यमपि द्विषाम् ॥ ४१

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मन ।
अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययो ॥ ४२

प्रह्लादस्यानुचरित महाभागवतस्य च ।
भक्तिर्ज्ञान विरक्तिश्च याथात्म्य चास्य वै हरे ॥ ४३

सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनम् ।
परावरेषा स्थानाना कालेन व्यत्ययो महान ॥ ४४

धर्मो भागवताना च भगवा येन गम्यत ।
आख्यानेऽस्मि समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषत ॥ ४५

य एतत्पुण्यमाख्यान विष्णोर्वीर्योपबृंहितम् ।
कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ॥ ४६

एतद्य आदिपुरुषस्य मृगेन्द्रलीला
दैत्येन्द्रयूथपवध प्रयत पठेत ।
दैत्यात्मजस्य च सता प्रवरस्य पुण्य
श्रुत्वानुभावमकुतोभयमेति लोकम् ॥ ४७

---

1 भागवता

यूय नृलोके बत भूरिभागा
लोक पुनाना मुनयोऽभियन्ति ।
येषा गृहानावसतीति साक्षा
[1]द्गूढ पर ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ४८

स वा अय ब्रह्म महद्विमृग्य
कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूति ।
प्रिय सुहृद्व खलु मातुलेय
आत्माहणीयो विधिकृद्गुरुश्च ॥ ४९

न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी
रूप धिया वस्तुतयोपवर्णितम् ।
मौनेन भक्त्योपशमेन पूजित
प्रसीदतामेष स सात्वता पति ॥ ५०

[2]स एष भगवा राज व्यतनोद्विहत यश ।
पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनानन्तमायिना ॥ ५१

राजा—

कस्मिन्कर्मणि देवस्य मयोऽहन् जगदीशितु ।
यथा चोपचिता कीर्ति कृष्णेनानेन कथ्यताम् ॥ ५२

नारद —

निर्जिता असुरा देवैर्युध्यनेनोपबृंहितै ।

---

1 गूढ 2 नारद —

मायिना परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ॥ ५३

स निर्माय पुरस्तिस्रो हैमी रौप्यायसीर्विभुः ।
दुर्लक्ष्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ॥ ५४

ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो लोकांस्त्रीन् सेश्वरान्नृप ।
स्मरन्तो नाशयाञ्चक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ॥ ५५

ततस्ते सेश्वरा लोका उपासाद्येश्वरं विभो ।
त्राहि नस्तावकान् देव विनष्टांस्त्रिपुरालयैः ॥ ५६

अथानुगृह्य भगवान् मा भैष्टेति सुरान् विभुः ।
शरं धनुषि सन्धाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ५७

ततोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमण्डलात् ।
यथा मयूखसन्दोहा नादृश्यन्त पुरो यतः ॥ ५८

तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुः स्म पुरौकसः ।
तानानीय महायोगी मयः कूपरसेऽक्षिपत् ॥ ५९

सिद्धामृतरसस्पृष्टा वज्रसारा महौजसः ।
उत्तस्थुर्मेघदलना वैद्युता इव वह्नयः ॥ ६०

विलोक्य भग्नसङ्कल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् ।
तदायं भगवान् विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥ ६१

वत्स आसीत्तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः ।
प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पपौ ॥ ६

तेऽसुरा ह्यपि पश्यन्तो न यषेधन् विमोहिता ।
तद्विज्ञाय [1]महायोगी रसपालानिद जगौ ॥ ६३

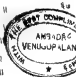
स्वय विशोक शोकार्ता स्मर दैवगति च ताम् ।
देवोऽसुरो नरोऽ यो वा नेश्वरोऽस्तीह कश्चन ॥ ६४

आत्मनोऽ यस्य वा दिष्ट दैवेनापोहितु द्वयो ।
अथासौ शक्तिभि स्वामि शम्भो प्राधानिक व्यधात् ॥ ६५

धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभि ।
रथ सूत ध्वज वाहा धनुर्वर्म शरादि यत् ॥ ६६

सनद्धो रथमास्थाय शर धनुरुपाददे ।
शर धनुषि स धाय मुहूर्तेऽभिजिताश्वर ॥ ६७

ददाह तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नृप ।
दिवि दु दुभयो नेदुर्विमानशतसङ्कुला ॥

देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति कुसुमो करै ।
अवाकिरञ्जगुर्हृष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणा ॥

एव [8]दग्धा पुरस्तिस्रो भगवा पुरहा नृप ।
ब्रह्मादिभि स्तूयमान स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ७०

---

1 मयो

2 भगवत्तेजसा गुप्तो ददाह त्रिपुर शिव ।
[इति पाठान्तरम्]

8 दग्ध्वा

एवंविधा यस्य हरेः स्वमायया
विडम्बमानस्य नृलोकमात्मनः ।
वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरो
र्लोकान् पुनाना यपरं वदामि किम् ॥ ७१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायां सप्तमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

(सदाचारनिर्णयः)

श्रीशुक —

श्रुत्वेहितं साधु सभासभाजित
महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः ।
युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदा युतः
पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयम्भुवः ॥ १

युधिष्ठिर —

भगवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनम् ।
वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विन्दते परम् ॥ २

भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः ।
सुतानां सम्मतो ब्रह्मंस्तपोयोगसमाधिभिः ॥ ३

नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः ।
करुणाः साधवः शान्तास्त्वद्विधा न तथापरे ॥ ४

नारद —

नत्वा भगवतेऽजाय लोकानां धर्महेतवे ।
वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ५

योऽवतीर्यात्मनोंऽशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः ।
लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ॥ ६

धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः ।
स्मृतं च तद्विदां राजन् येन चात्मा प्रसीदति ॥ ७

सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥ ८

संतोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ।
नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ९

अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः ।
तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥ १०

श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ॥ ११

नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति ॥ १२

संस्कारा यत्राविच्छिन्नाः स द्विजोऽजो जगाद यम् ॥ १२॥
इज्याध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम् ।
जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः ॥ १३॥

विप्रस्याध्ययनादीनि षड यस्याप्रतिग्रह ।
राज्ञो वृत्ति प्रजागोप्तुरविप्राद्वा करादिभि ॥ १४॥

वैश्यस्तु वार्तावृत्तिश्च नित्य ब्रह्मकुलानुग ।
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ॥ १५॥

वार्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम् ।
विप्रवृत्तिश्चतुर्धेय श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥ १६॥

जघन्यो नोत्तमा वृत्तिमनापदि भजेन्नर ।
ऋते राज यमापत्सु सर्वेषामपि सवश ॥ १७॥

ऋतामृताभ्या जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्या जीवेत न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥ १८॥

ऋतमुञ्छशिल प्रोक्तममृत यदयाचितम् ।
मृत तु नित्ययाच्ञा स्यात्प्रमृत कर्षण स्मृतम् ॥ १९॥

सत्यानृत तु वाणि य श्ववृत्तिर्नीचसेवनम् ।
वर्जयेत्ता सदा विप्रो राज यश्च जुगुप्सिताम् ॥ २०॥

सववेदमयो विप्र सवदेवमयो नृप ॥ २१

शमो दमस्तप शौच सन्तोप क्षान्तिरार्जवम् ।
[1]ज्ञान दयाऽच्युतात्मत्व सत्य च ब्रह्मलक्षणम् ॥ २२

---

1 शौर्य वीर्यं धृतिस्तेजस्त्याग आ मजय क्षमा ।
ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणम् ॥
[इति क्वचिदधिक पाठ]

देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् ।
आस्तिक्यमुद्यमो नित्य नैपुण वैश्यलक्षणम् ॥ २३
शूद्रस्य सन्नति शौच सेवा स्वामि यमायया ।
अमन्त्रयज्ञो ह्यस्तेय सत्य गोविप्ररक्षणम् ॥ २४
स्त्रीणा च पतिदेवाना तच्छुश्रूषानुकूलता ।
तद्बन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्य तद्व्रतधारणम् ॥ २५
सम्मार्जनोपलेपाभ्या गृहमण्डलवर्तनै ।
स्वय च मण्डिता नित्य परिमृष्टपरिच्छदा ॥ २६
कामैरुच्चावचै साध्वी प्रश्रयेण दमेन च ।
वाक्यै सत्यै प्रियै प्रेम्णा काले काले भजेत्पतिम् ॥ २७
सन्तुष्टाऽलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् ।
अप्रमत्ता शुचि स्निग्धा पति त्वपतित भजेत् ॥ २८
या पति हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा ।
हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते ॥ २९
वृत्ति सङ्करजातीना तत्तत्कुलकृता भवेत् ।
अचौराणामपापानाम् त्यजा तेवसायिनाम् ॥ ३०
प्राय स्वभावविहितो नृणा धर्मो युगे युगे ।
वेददृग्भि स्मृतो राज प्रेत्य चेह च शर्मकृत् ॥ ३१
वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमान स्वकर्मकृत् ।
हित्वा स्वभावज कर्म शनैर्निर्गुणतामियात् ॥ ३

उप्यमानं मुहुः क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् ।
न कल्पते पुनः सूत्यै उप्तं बीजं च नश्यति ॥ ३३
एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया ।
विरज्येत यथा राजन्नाग्निवत्कामबिन्दुभिः ॥ ३४
यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम् ।
यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ॥ ३५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

(सदाचारनिर्णयः)

नारद—

ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दान्तो गुरोर्हितम् ।
आचरन्दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः ॥ १
सायम्प्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् ।
उभे सन्ध्ये च यतवाग्जपन्ब्रह्म समाहितः ॥ २
छन्दांस्यधीयीत गुरोराहूतश्चेत्सुयन्त्रितः ।
उपक्रमेऽवसाने च चरणौ शिरसा नमेत् ॥ ३
मेखलाजिनवासांसि जटादण्डकमण्डलून् ।
बिभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्यथोदितम् ॥ ४

साय प्रातश्चरेद्भैक्ष गुरवे तन्निवेदयत् ।
भुञ्जीत यद्यनुज्ञातो नोचेदुपवसेत्क्वचित् ॥ ५

सुशीलो मितभुग्दक्ष श्रद्दधानो जितेन्द्रिय ।
यावदर्थं व्यवहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ॥ ६

वर्जयेत्प्रमदागाथामगृहस्थो बृहद्व्रत ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्त्यपि यतेर्मन ॥ ७

केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यञ्जनादिकम् ।
गुरुस्त्रीभिर्युवतिभि कारयेन्नात्मनो युवा ॥ ८

नन्वग्नि प्रमदा नाम घृतकुम्भसम पुमान् ।
सुतामपि रहो जह्याद् यदा यावदर्थकृत् ॥ ९

कल्पयित्वात्मना यावदाभासमिदमीश्वर ।
द्वैत तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्यय ॥ १०

एतत्सर्वं [1]गृहस्थस्य समाम्नात यतेरपि ।
गुरुवृत्तिर्विकल्पेन गृहस्थस्यर्तुगामिन ॥ ११

अञ्जनाभ्यञ्जनोन्मर्दस्त्र्यवलेखामिष मधु ।
स्रग्गन्धलेपालङ्कारास्त्यजेयुर्ये धृतव्रता ॥ १२

उषित्वैव गुरुकुले द्विजोऽधीत्यावबुध्य च ।
त्रयीं साङ्गोपनिषद यावदर्थं यथाबलम् ॥ १३

दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरो काम यदीश्वर ।

1 व्रतस्थस्य

गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् ॥ १४

अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूते यजोक्षजम् ।
भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥ १५

एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही ।
चरन् विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १६

वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान् मुनिसम्मतान् ।
यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेदृषिलोकमिहाञ्जसा ॥ १७

न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं चाप्यकालतः ।
अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत् ॥ १८

वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान् ।
लब्धे नवे नवेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत् ॥ १९

अग्न्यर्थमेव शरणमुटजं वाद्रिकन्दराम् ।
श्रयेत हिमवाय्वग्निवर्षार्कातपषाट् स्वयम् ॥ २०

केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत् ।
कमण्डल्वजिने दण्डवल्कलाग्निपरिच्छदान् ॥ २१

चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः ।
द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः ॥ २२

यदाऽकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाऽथवा ।
आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकम् ॥ २३

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य स यस्याहममात्मताम् ।

कारणेषु यसेत्सम्यक् सङ्घात तु यथाहत ॥ २४

खे खानि वायौ नि श्वासास्तेजस्यूष्माणमात्मवान् ।
अप्स्वसृक् श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेष यथोद्भवम् ॥ २५

वाचमग्नौ स वक्तव्यामि द्रे शिल्प करावपि ।
पदानि गत्या वयसि रत्योपस्थ प्रजापतौ ॥ २६

मृत्यौ पायु विसर्गं च यथास्थान निर्दिशेत् ।
दिक्षु [1]गोत्र सनादेन स्पर्शम यात्मनि त्वचम् ॥ २७

रूपाणि चक्षुषा राजञ्ज्योतिष्यभिनिवेशयेत् ।
अप्सु प्रचेतसा जिह्वा घ्रेयैर्घ्राण क्षितौ यसेत् ॥ २८

मनो मनोरथैश्च द्रे बुद्धिं बोध्यं कवौ पर ।
कर्माण्यध्या मना रुद्रे यदहममता क्रिया ॥ २९

सत्त्वेन चित्त क्षेत्रज्ञे गुणैर्वैकारिक परे ।
अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदा वायौ नभस्यमुम् ॥ ३०

कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत् ॥ ३०॥

इत्यक्षरतयात्मान चि मात्रमवशेषितम् ।
ज्ञात्वाद्वयोऽथ विरमेद्दग्धयोनिरिवानल ॥ ३१॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण अष्टादशसाहस्रिकायाः
संहितायां सप्तमस्क न्ध द्वादशोऽध्याय ॥

---

1 श्रोत्र

॥ त्रयोदशोऽध्याय ॥

(सदाचारनिर्णय)

नारद —

[1]कल्पस्त्वेव परिव्रज्य देहमात्रावशेषित ।
ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरे महीम् ॥ १

बिभृयाद्यद्यसौ वास कौपीनाच्छादन परम् ।
त्यक्त न दण्डलिङ्गादेरन्यत्किञ्चिदनापदि ॥ २

एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रय ।
सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायण ॥ ३

पश्येदात्मन्यदो विश्व परे सदसतोऽव्यये ।
आत्मान च पर ब्रह्म सवत्र सदसन्मये ॥ ४

सुप्तप्रबोधयो सन्धावात्मनो गतिमात्मदृक् ।
पश्य बन्ध च मोक्ष च मायामात्र न वस्तुत ॥ ५

नाभिनन्देद्ध्रुव मृत्युमध्रुव वास्य जीवितम् ।
काल पर प्रतीक्षेत भूताना प्रभवाप्ययम् ॥ ६

नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ।
[2]वादवादास्त्यजेत्तर्कान्पक्ष कञ्च न सश्रयेत् ॥ ७

न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ।

1 कश्च 2 वादि

न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत्क्वचित् ॥ ८

न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः ।
शान्तस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत् ॥ ९

अव्यक्तलिङ्गो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत् ।
कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥ १०

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ ११

तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां सह्यसानुनि ।
रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् ॥ १२

ददर्श लोकान् विचरँल्लोकतत्त्वविवित्सया ।
वृतोऽमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥ १३

कर्मणाकृतिभिर्वाचा लिङ्गैर्वर्णाश्रमादिभिः ।
न विदन्ति जना यं वै सोऽसाविति न वेति च ॥ १४

तं नत्वाभ्यर्च्य विधिवत्पादयोः शिरसा स्पृशन् ।
विवित्सुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोऽसुरः ॥ १५

[1]बिभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान् यथा ।
वित्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह ॥ १६
भोगिनां खलु देहोऽयं पीवा भवति नान्यथा ॥ १६॥

1 प्रह्लाद —

न ते शयानस्य निरुद्यमस्य
ब्रह्मन्नु हार्थो यत एव भोग ।
अभोगिनोऽय तव विप्र देह
पीवा यतस्तद्वद न क्षम चेत् ॥ १७॥

कवि कल्पो निपुणदृक् चित्रप्रियकथ सम ।
लोकस्य कुर्वत कर्म शेषे तद्वीक्षितापि वा ॥ १८॥

नारद —

स इत्थ दैत्यपतिना परिपृष्टो महामुनि ।
स्मयमानस्तमभ्याह तद्वागमृतयन्त्रित ॥ १९॥

ब्राह्मण —

वेदेदमसुरश्रेष्ठ भवान्न न्वार्यसम्मत ।
ईहोपरमयोर्नृणा पदान्यध्यात्मचक्षुषा ॥ २०॥

यस्य नारायणो देवो भगवान्हृद्गत सदा ।
भक्त्या केवलयाऽज्ञान धुनोति ध्वान्तमर्कवत् ॥ २१॥

अथापि ब्रूमहे प्रश्नास्तव राजन्यथाश्रुतम् ।
सम्भा[1]वनीयो हि भवानात्मन शुद्धिमिच्छताम् ॥ २२॥

तृष्णया भववाहिन्या योग्यै कामैरपूरया ।
कर्माणि कार्यमाणोऽह नानायोनिषु योजित ॥ २३॥

यदृच्छया लोकमिम प्रापित कर्मभिर्भ्रमन् ।

---

1 वनी

स्वर्गापवर्गयोर्द्वार तिरश्चा पुनरस्य च ॥ २४॥

अत्रापि दम्पतीना च सुखायान्यापनुत्तये ।
कर्माणि कुर्वतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि विपर्ययम् ॥ २५॥

सुखमस्यात्मनो रूप सर्वेहोपरतिस्तनु ।
मन सस्पर्शजा दृष्ट्वा भोगा स्वप्स्यामि सविशन् ॥ २६॥

इत्येतदात्मन स्वार्थं सन्त विस्मृत्य वै पुमान् ।
विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति ससृतिम् ॥ २७॥

जल तदुद्भवैश्छन्न हित्वाऽज्ञो जलकाम्यया ।
मृगतृष्णामुपाधावेत्तथा यत्रार्थदृक् स्वत ॥ २८॥

देहादिभिर्दैवतन्त्रैरात्मन सुखमीहत ।
दु खात्यय चानीशस्य क्रिया मोघा कृता कृता ॥ २९॥

आध्यात्मिकादिभिर्दु खैरविमुक्तस्य कर्हिचित् ।
मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थै कामै क्रियेत किम् ॥ ३०॥

पश्यामि धनिना क्लेश लुब्धानामजितात्मनाम् ।
भयादलब्धनिद्राणा सर्वतोऽभिविशङ्किनाम् ॥ ३१॥

राजतश्चौरत शत्रो स्वजनात्पशुपक्षित ।
अर्थिभ्य कालत स्वस्मान्नित्य प्राणार्थवद्भयम् ॥ ३२॥

शोकमोहभयक्रोधरागक्लैब्यश्रमादय ।
यन्मूलास्स्युर्नृणा जह्यात्स्पृहा प्राणार्थयोर्बुध ॥ ३३॥

मधुकारमहासर्पौ लोकेऽस्मिन्नो गुरूत्तमौ ।
वैराग्य परितोष च प्राप्ता यच्छिक्षया वयम् ॥ ३४॥

विराग सर्वकामेभ्य शिक्षितो मे मधुव्रतात् ।
कृच्छ्राप्त मधुवद्वित्त हत्वाप्य यो हरेत्पतिम् ॥ ३५॥

अनीह परितुष्टात्मा यदृच्छोपनताहम् ।
नो चेच्छये बह्वहानि महाहिरिव सत्त्ववान् ॥ ३६॥

क्वचिदल्प क्वचिद्भूरि भुञ्जेऽन्न [1]स्वाद्वस्वादु वा ।
क्वचिद्भूरिगुणोपेत गुणहीनमुत क्वचित् ॥ ३७॥

श्रद्धयोपाहृत क्वापि कदाचि मानवर्जितम् ।
भुञ्जे भुक्त्वाथ कस्मिंश्चिद्दिवा नक्त यदृच्छया ॥ ३८॥

क्षौम दुकूलमजिन चीर वल्कलमेव वा ।
वसेऽन्यदपि सम्प्राप्त दिष्टभुक् तुष्टधीरहम् ॥ ३९॥

क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु ।
क्वचित्प्रासादपर्यङ्के कशिपौ वा परेच्छया ॥ ४०॥

क्वचित्स्नातोऽनुलिप्ताङ्ग सुवासा स्रग्व्यलङ्कृत ।
रथेभाश्वैश्चरे क्वापि दिग्वासा ग्रहवद्विभो ॥ ४१॥

नाह निन्दे न च स्तौमि स्वभावविषम जनम् ।
एतेषा श्रेय आशासे उतैकात्म्य महात्मनि ॥ ४२॥

विकल्प जुहुयाच्चित्तौ ता मनस्यर्थविभ्रमे ।

---

[1] साध्वसाधुना

मनो वैकारिके हुत्वा त मायाया जुहोत्यनु ॥ ४३॥

आत्मानुभूतौ ता माया जुहुयात्[1]सत्यदृङ्मुनि ।
ततो निरीहो विरमेत्स्वानुभूत्यात्मनि स्थित ॥ ४४॥

इत्येतदात्मन मयेत्थ ते सुगुप्तमपि वर्णितम् ।
व्यपेत लोकशास्त्राभ्या भवान हि भगवत्पर ॥ ४५॥

नारद —

धर्मं पारमहस्य वै मुने श्रुत्वाऽसुरेश्वर ।
पूजयित्वा तत प्रीत आम य प्रययौ गृहम् ॥ ४६॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण अष्टादशसाहस्रिकायां
सहितायां सप्तमस्कन्ध त्रयो दशोऽध्याय ॥

॥ चतुर्दशोऽध्याय ॥

(सदाचारनिर्णय)

युधिष्ठिर —

गृहस्थ एता पदवीं विधिना येन चाञ्जसा ।
याति देवऋषे ब्रूहि मादृशो गृहमूढधी ॥ १

[2]नारद —

गृहेष्ववस्थितो राजन् क्रिया कुर्वन् गृहोचिता ।

---

1 स य

2 साधुपृष्ट महाराज लोकानामनुगृह्णता ।
त वन तद् वक्ष्य नष्कस्य यन कर्मणाम् ॥
[इत्यभ्यधिकपाठ]

वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन् ॥ २

शृण्वन् भगवतोऽभीक्ष्णमवतारकथामृतम् ।
श्रद्दधानो यथाकालमुपशान्तजनावृतः ॥ ३

सत्सङ्गाच्छनकैः सङ्गमात्मजायात्मजादिषु ।
विमुच्येन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवदुत्थितः ॥ ४

यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पण्डितः ।
विरक्तो रक्तवत्तत्र नृलोके नरतां न्यसेत् ॥ ५

ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे ।
यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्ममः ॥ ६

दिव्यं भौमं चान्तरिक्षं वित्तमच्युतनिर्मितम् ।
तत्सर्वमुपयुञ्जान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः ॥ ७

यावद्भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनाम् ।
अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥ ८

मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्खगमक्षिकाः ।
आत्मनः पुत्रवत्पश्येत्तैरेषामन्तरं कियत् ॥ ९

त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि ।
यथादेशं यथाकालं यावद्दैवोपपादितम् ॥ १०

आश्वाघान्तेऽवसायिभ्यः कामान् संविभजेद्यथा ।
अप्येकामात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः ॥ ११

जह्याद्यन्दर्थे स्वप्राणा ह याद्वा पितर गुरुम् ।
तस्या स्व न स्त्रिया जह्यात्स्तेन ह्यजितो जित ॥ १२

कृमिविड्भस्मनिष्ठान्त केद तुच्छ कलेवरम् ।
क तदायरतिभार्या कायमात्मा नभश्छदि ॥ १३

सिद्धैय नावशिष्टार्थे कल्पयेद्वृत्तिमात्मन ।
शेषे स्व व त्यज प्राज्ञ पदवीं महतामियात् ॥ १४

देवानृषान्नभूतानि पितना मानव नहम् ।
स्ववृ यागत[1]वित्तेन यजेत पुरुष पृथक् ॥ १५

यह्यात्मनोऽधिकाराद्या सवा स्युयज्ञसम्पद ।
वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् ॥ १६

नह्यग्निमुखताऽय वै भगवा सवयज्ञभुक् ।
इ यते हविषा राज यथा विप्रमुखे हुतै ॥ १७

तस्माद्ब्राह्मणदवषु मत्यादिषु यथाहत ।
तैस्तै कामैयजस्वैन क्षेत्रज्ञ ब्राह्मणाननु ॥ १८

कुयादापरपक्षीय मासि प्रौष्ठपदे द्विज ।
श्राद्ध पित्रायथावित्त तद्बु धूना च वित्तवान् ॥ १९

अयने विषुवे कुयाद्व्यतीपात दिनक्षये ।
च द्रादित्योपरागे च द्वादशीश्रवणेषु च ॥ २०

तृतीयाया शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्तिक ।

---

1 वृत्तन

चतसृष्वप्यष्टकासु हेमन्ते शिशिरे तथा ॥ २१

माघे च सितसप्तम्यां मघाराकासमागमे ।
राकया चानुमत्या वा मासर्क्षाणि युतान्यपि ॥ २२

द्वादश्यामनुराधा स्याच्छ्रवणस्तिस्र उत्तराः ।
तिसृष्वेकादशी वाऽऽसु च मर्क्षश्रोणयोगयुक् ॥ २३

त एते श्रेयसः काला नृणां श्रेयोविवर्धनाः ।
कुर्यात् सर्वात्मनैतेषु श्रेयो मोघं तदायुषः ॥ २४

एषु स्नानं जपो होमो व्रतं देवद्विजार्चनम् ।
पितृदेवनृभूतेभ्यो यद्दत्तं तद्ध्यनश्वरम् ॥ २५

संस्कारकालो जायाया अपत्यस्यात्मनस्तथा ।
प्रेतसंस्था मृताहश्च कर्मण्यभ्युदये नृप ॥ २६

अथ देशान् प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयआवहान् ।
स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ॥ २७

बिम्बं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम् ।
यत्र ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयान्वितम् ॥ २८

यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदम् ।
यत्र गङ्गादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः ॥ २९

सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत ।
कुरुक्षेत्रं [1]गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः ॥ ३०

1 हय

नैमिष फल्गुन सेतु प्रभासोऽथ कुशस्थली ।
वाराणसी मधुपुरी पम्पा बिन्दुसरस्तथा ॥   ३१

नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाश्रमादय ।
सर्वे कुलाचला राजन् महेन्द्रमलयादय ॥   ३२

एते पुण्यतमा देशा हरेरर्चाश्रिताश्च ये ।
एतान् देशान्निषेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णश ॥   ३३

धर्मो ह्यत्रेहित पुसा सहस्राधिफलोदय ॥   ३३॥

पात्र त्वत्र निरुक्त वै कविभि पात्रवित्तमै ।
हरिरेवैक उर्वीश यन्मय वै चराचरम् ॥   ३४॥

देवर्षयर्ह सु वै सत्सु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु ।
राजन् यदग्रपूजाया मत पात्रतयाच्युत ॥   ३५॥

जीवराशिभिराकीर्ण आण्डकोशाङ्घ्रिपो महान् ।
तन्मूल त्वाच्युतेऽया सर्वजीवात्मतर्पणम् ॥   ३६॥

पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवता ।
शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥   ३७॥

तेष्वेषु भगवान् राजस्तारतम्येन वर्तते ।
तस्मात्पात्र हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते ॥   ३८॥

दृष्ट्वा तेषा मिथो नृणामवज्ञानात्मता नृप ।
त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभि कृता ॥   ३९॥

ततोऽर्चायां हरिं [1]केचित्संश्रद्धाय सपर्यया ।
उपासत उपास्तापि नार्थदा पुरुषद्विषाम् ॥ ४०॥

पुरुषेष्वपि राजेन्द्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः ।
तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुम् ॥ ४१॥

नन्वस्य ब्राह्मणा राजन् कृष्णस्य जगदात्मनः ।
पुनन्तः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत् ॥ ४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्रिकायां
संहितायां सप्तमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

(सदाचारनिर्णयः)

नारदः—

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे ।
स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचने केचन ज्ञानयोगयोः ॥ १

ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानन्त्यमिच्छता ।
दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथार्हतः ॥ २

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् ॥ ३

देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च ।

---

1 कश्चित् श्रद्धया च

सम्यग्भवति नैतानि विस्तरात्स्वजनार्पणात् ॥ ४
देशे काले च सम्प्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतम् ।
श्रद्धया विधिवत्पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयम् ॥ ५
देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च ।
अन्नं संविभजन् पश्येत्सर्वं तत्पुरुषात्मकम् ॥ ६
न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ।
मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ॥ ७
नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् ।
न्यासो दण्डस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ॥ ८
एके कर्ममयान् यज्ञान् ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः ।
आत्मसंयमनेऽनीहा जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ ९
द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति ।
एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृप् ध्रुवम् ॥ १०
तस्माद्दैवोपपन्नेन मुन्यन्नेनापि धर्मवित् ।
सन्तुष्टोऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ॥ ११
विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः ।
अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् ॥ १२
धर्मबाधो विधर्मः स्यात्परधर्मोऽन्यचोदितः ।
उपधर्मस्तु पाखण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः ॥ १३

यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात्पृथक् ।
स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये ॥ १४

धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वाऽधनो धनम् ।
अनीहानीहमानस्य महाहेरिव वृत्तिदा ॥ १५

सन्तुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखम् ।
कुतस्तत्कामलोभेन धावतोऽर्थेहया दिशः ॥ १६

सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः [1]सुखमया दिशः ।
शर्कराकण्टकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवम् ॥ १७

सन्तुष्टः केन वा राजन्न वर्तेतापि वारिणा ।
औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद्गृहपालायते जनः ॥ १८

असन्तुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यशः ।
स्रवन्तीन्द्रियलौल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते ॥ १९

कामस्यान्तं च क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् ।
जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः ॥ २०

पण्डिता बहवो राजन्बहुज्ञाः संशयच्छिदः ।
सदसस्पतयोऽप्येके असन्तोषात्पतन्त्यधः ॥ २१

असङ्कल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् ।
अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात् ॥ २२

आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दम्भं महदु[2]पासया ।

1 शिव 2 पाश्रयात्

योगा तराया मौनेन हिंसा कायाद्यनीहया ॥ २३
कृपया भूतज दु ख दैव जह्यात्समाधिना ।
आत्मज योगवीर्येण निद्रा सत्त्वनिषेवया ॥ २४
रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्व चोपशमेन च ।
एत सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषा ह्यञ्जसा जयेत् ॥ २५
यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ।
मर्त्यासद्धी श्रुत तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत् ॥ २६
एष वै भगवा साक्षा प्रधानपुरुषेश्वर ।
योगेश्वरैर्विमृग्या[1]ङ्घ्रिर्लोको वै म यते नरम् ॥ २७
षड्वर्गसंयमैकान्ता सर्वा नियमचोदना ।
तदन्ता यदि नो योगानावहेयु श्रमावहा ॥ २८
यथा वार्तादयो ह्यर्था योगस्यार्थ न बिभ्रति ।
अनर्थाय भवेयुस्त पूर्तमिष्ट तथाऽसत ॥ २९
यश्चित्तविजये यत्त स्यान्नि सङ्गोऽपरिग्रह ।
एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भैक्षमिताशन ॥ ३०
देशे शुचौ समे राज सस्थाप्यासनमात्मन ।
स्थिर सम सुख तस्मिन्नासीत वङ्ग ओमिति ॥ ३१
प्राणापानौ सनिरु ध्या पूरकुम्भकरेचकै ।
याव मनस्त्यजे कामा स्वनासाग्रनिरीक्ष[2]ण ॥ ३२

1 ङ्घ्रि　2 णै

यतो यतो नि सरति मन कामहत भ्रमत् ।
ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुध्याच्छनैर्बुध ॥ ३३

एवमभ्यसतश्चित्त कालेनाल्पीयसा यते ।
अनिश तस्य निर्वाण यात्यनि धनवह्निवत् ॥ ३४

कामादिभिरनाविद्ध प्रशा तारिबलवृत्ति यत् ।
चित्त ब्रह्मसुखस्पृष्ट नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित् ॥ ३५

य प्रव्रज्य गृहात्पूर्व त्रिवर्गावपना पुन ।
यदि सेवत ताभिक्षु स वै वा ताश्यपत्रप ॥ ३६

यै स्वदेह स्मृतो नात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात् ।
त एनमात्मसात्कृत्वा श्लाघयति ह्यसत्तमा ॥ ३७

गृहस्थस्य [1]क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि ।
तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता ॥ ३८

आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडम्बका ।
देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकम्पया ॥ ३९

आत्मान चेद्विजानीयात्पर ज्ञानधुताशय ।
किमिच्छन् कस्य वा हेतोर्देह पु णाति लम्पट ॥ ४०

आहु शरीर रथमिन्द्रियाणि
हयानभीषू मन इन्द्रियेशम् ।

1 क्रिया

वत्मानि मात्रा धिषणा च सव
सत्व बृहद्ब्रह्म धुरमाग्रसूण्म् ॥ ४१

अक्ष दशप्राणमधमधर्मौ
चक्रेऽभिमान रथिन च जीवम् ।
धनुर्हि तस्य प्रणव पठति
शर तु जीव परमेव लक्ष्यम् । ४२

रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भय मद ।
मानोऽवमानोऽसूया च माया हिंसा च मत्सर ॥ ४३

रज प्रमाद क्षुन्निद्रा शत्रवस्त्वेवमादय ।
रजस्तम प्रकृतय सत्वप्रकृतय क्वचित् ॥ ४४

यावन्नृकायरथमात्मवशोप[1]कल्प
धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातम् ।
ज्ञानासिमच्युतबलो दधदस्तशत्रु
[1]स्वारा यतुप्त उपशा त इद विचरेत् ॥ ४५

नो चेत्प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूता
नीत्वोत्पथ विषयदस्युषु निक्षिपन्ति ।
ते दस्यव सहयसूतममु तमोऽन्धे
समारकूप उरुमृत्युभये क्षिपन्ति ॥ ४६

प्रवृत्त च निवृत्त च द्विविध कर्म वैदिकम् ।

---

1 कल्प स्वान न

[1]आवर्तेन प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतम् ॥ ४७

हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशान्तिदम् ।
दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः ॥ ४८

एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं [2]प्रहुतमेव च ।
पूर्तं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणम् ॥ ४९

द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च धूमो रात्रिरपक्षयः ।
अयनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिवीरुधः ॥ ५०

अन्नं रेत इति क्ष्मेश पितृयानं पुनर्भवः ।
एकैकश्येनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वेह जायते ॥ ५१

निषेकादिश्मशानान्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ।
इन्द्रियेषु [3]क्रियायज्ञान् ज्ञानदीपेषु जुह्वति ॥ ५२

इन्द्रियाणि मनस्यूर्मौ वाचि वैकारिकं मनः ।
वाचं वर्णसमाम्नाये तमोंकारे स्वरे न्यसेत् ॥ ५३

ओंकारं बिन्दौ नादे तं तं तु प्राणे महत्यमुम् ॥ ५३॥

अग्निः सूर्यो दिवा प्राह्णः शुक्लो राकोत्तरं स्वराट् ।
विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्य आत्मा समन्वयात् ॥ ५४॥

देवयानमिदं प्राहुर्भूत्वा भूत्वानुपूर्वशः ।
आत्मयाजुपशान्तात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते ॥ ५५॥

1 आवर्तते 2 प्रहुत 3 क्रियाकर्माणि

य एते पितृदेवानामयने वेदनिर्मिते ।
शास्त्रेण चक्षुषा वेद जनस्थोऽपि न मुह्यति ॥　५६॥

आदावन्ते जनानां सद्बहिरन्तः परावरम् ।
ज्ञानं ज्ञेयं वचो वाच्यं तमो ज्योतिस्त्वयं स्वयम् ॥　५७॥

आबाधितोऽपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः ।
दुर्घटत्वादैन्द्रियकं तद्वदर्थविकल्पितम् ॥　५८॥

क्षित्यादीनामिहार्थानां छाया न कतमापि हि ।
न सङ्घातो विकारोऽपि न पृथङ्नान्वितो मृषा ॥　५९॥

[1]धातवोऽवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना ।
न स्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवोऽन्ततः ॥　६०॥

स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पे सति वस्तुनः ।
जाग्रत्स्वापौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता ॥　६१॥

भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथाऽऽत्मनः ।
वर्तयन् स्वानुभूत्येह त्रीन् स्वप्नान् धुनुते मुनिः ॥　६२॥

कार्यकारणवस्त्वैक्य[2]मर्शनं पटतन्तुवत् ।
अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ॥　६३॥

यद्ब्रह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणम् ।
मनोवाक्तनुभिः पार्थ क्रियाद्वैतं तदुच्यते ॥　६४॥

1 धातवो　2 दर्शन

आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु ।
यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ॥ ६५॥

यद्यस्य वा निषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप ।
स तेनेहेत कर्माणि नरो नान्यैरनापदि ॥ ६६॥

एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः ।
गृहेऽप्यस्य गतिं यायाद्राजंस्तद्भक्तिभाङ्नरः ॥ ६७॥

यथा हि यूयं नृपदेव दुस्त्यजा-
दापद्गणादुत्तरतात्मनः प्रभो ।
यत्पादपङ्केरुहसेवया भवा-
नहारषीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून् ॥ ६८॥

अहं पुराऽभवं कश्चिद्गन्धर्व उपबर्हणः ।
नाम्नातीते महाकल्पे गन्धर्वाणां सुसम्मतः ॥ ६९॥

रूपपेशलमाधुर्यसौगन्ध्यप्रियदर्शनः ।
स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्तु पुरुलम्पटः ॥ ७०॥

एकदा देवसत्रे तु गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ॥ ७१॥

अहं च गायंस्तद्विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतो गतः ।
ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शेपुरोजसा ॥ ७२॥

याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहेलनः ।

तावदास्यामह नन्ने तत्राति ब्रह्मवादिनाम् ॥ ७३॥
शुश्रूषयानुषङ्गेण प्राप्तोऽह ब्रह्मपुत्रताम् ॥ ७४

धर्मस्ते गृहमेधीयो वर्णित पापनाशन ।
गृहस्थो येन पदव्यामञ्जसा यातिनामियात् ॥ ७५

यूय नृलोके बत भूरिभागा
　लोक पुनाना मुनयोऽभियन्ति ।
येषा गृहानावसतीति साक्षा
　द्गूढ पर ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ७६

स वा अय ब्रह्म महद्विमृग्य
　कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूति ।
प्रिय सुहृद्व खलु मातुलेय
　आत्माहणीयो विधिकृद्गुरुश्च ॥ ७७

न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी
　रूप धिया वस्तुतयोपवर्णितम् ।
मौनेन भक्त्योपशमेन पूजित
　प्रसीदतामेष स सात्वता पति ॥ ७८

श्रीशुक—

इति देवर्षिणा प्रोक्त निशम्य भरतर्षभ ।
पूजयामास सुप्रीत कृष्ण च प्रेमविह्वल ॥ ७९

कृष्णपार्थावुपामन्त्र्य पूजित प्रययौ मुनि ।
श्रुत्वा कृष्ण पर ब्रह्म पार्थ परमविस्मित ॥
इति दाक्षायणीना ते पृथग्वशा प्रकीर्तिता ।
देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचरा ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रिकायां
सहिताया सप्तमस्क धे पञ्चदशोऽध्याय ॥

॥ इति सप्तमस्क ध समाप्त